تورکیاناسی

کوردی تورکیا

ئیبراهیم داقووقی

وەرگێڕانی : هیمەت عەزیز کاکەیی

کوردی تورکیا

کوردی تورکیا

ئیبراهیم داقووقی

و: هیمەت عەزیز کاکەیی

هەولێر ٢٠١٢

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

● **کوردی تورکیا**

● نووسینی: ئیبراهیم داقووقی

● وەرگێڕانی بۆ کوردی: هیمەت عەزیز کاکەیی

● پێداچوونەوە: جەلیل کاکەوەیس

● تایپ: نووسینگەی هیوا

● هەڵەچن: هەرێم رێبوار

● نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جەمال رواندزی

● بەرگ: جێگر عەبدولجەبار

● نرخ: ٥٠٠٠

● چاپی یەکەم: دەزگای موکریانی ٢٠١٢

● تیراژ: ١٠٠٠

● چاپخانە: رۆژهەڵات (هەولێر)

● لە بەڕێوبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان ژمارەی سپاردنی (٦٠) ساڵی (٢٠١٢)ی پێی دراوە.

زنجیرەی کتێب (٦٢٤)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕۆك

پێشکەشە:

ـ وەکوو وەفایەك بە: ڕۆحی پاکی نووسەری ئەم بابەتە ئیبراهیم داقووقی

ـ بە: هەموو لێکۆڵەرەوانی مێژووی کورد و کوردستان

ـ بە خانەوادەکەم

بەرایی

ئەم کتێبە، یەکێکە لەبایەخدارترین و دەوڵەمەندترین ئەو کتێبانەی لەبارەی مێژووی کورد لەتورکیا بەتایبەتی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی گەلی کورد بەگشتی کەلەدواین دەیەی هەزارەی دووەم و سەرەتای دەیەی هەوەڵی هەزارەی سێیەم لەلایەن نووسەرێکی پێشکەوتووخوازی بەرەگەز تورکمان خوالێخۆشبوو دکتۆر ئیبراهیم داقووقییەوە هاتۆتە بەرهەم. داقووقی، وەك لەبەرایی کتێبەکەیدا دەڵێت، هەوڵ و کۆششێکی زۆری داوە بۆ دۆزینەوەی ئەو دیکیۆمێنت و بەڵگەنامە عوسمانی و تورکیانە کەیارمەتییان داوە بۆ بەئەنجامگەیاندنی ئەم لێکۆڵینەوەیە. نووسەر بەشێوەیەکی بابەتی و زانستییانە و دوور لەهەر دەمارێکی رەگەزی لەکێشەی رەوای گەلی کورد لەتورکیا کۆڵیویەتەوە و ژیرانە دەستنیشانی ئەو دەرد و مەینەتییانەی کردووە کەهەردوو گەلی تورك و کورد لەم وڵاتە لەسۆنگەی سیاسەتی عەسکەرتارییەت و رەگەزپەرستی و توندرۆیی ناوەندە تورانیزمییەکانە وەبەدەستیانەوە دەناڵێنن و بەتوندی و بەپشتبەستن بەبەڵگەی مێژوویی ئەو رەفتارە شۆڤێنیستیانەی دەرهەق بەگەلی کورد لەم وڵاتە پیادەکراوە رەتکردۆتەوە و زۆر بەگەشبینییەوە دەڕوانێتە ئایندەی کورد لەتورکیا و پێی وایە باشترین ڕێگا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەم وڵاتەدا چارەسەری ئاشتییانە و لێکتر حاڵیبوونە. لەسەر بنەمای دامەزراندنی فیدراڵی تورك- کورد، کەئەویش زۆر نزیکە و بەهەوڵ و تەقەلای هزرڤان و غەمخۆرانی هەردوو گەلی تورك و کورد و لەسای هەل و مەرج و سیستەمی نوێی جیهانی و گوشاری یەکێتی ئەورووپاو رای گشتی لەتورکیا و هەموو جیهان دێتە دی بە تەمای خوا.

(وەرگێڕ)

پێشەکی

هەر لەمنداڵییەوە، ئازایەتی و راستگۆیی و ئەمەك و وەفاداری و جلوبەرگی پاك و پۆشتە و جیاوازی برا کوردەکانم بەدڵ بوو، نەخوازە ئەو دەمەی دەهاتنە دوکانەکەی باوکم بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی ماڵەوەیان، بەڵکو هەندێك لەئاغاکانی هۆزانی کاکەیی و داودە و تاڵەبانیی دانیشتووی گوندەکانی دەوروبەری شارۆچکەی داقوق، سەردانی (حەمەبەقاڵ)ی باوکمیان دەکرد و هەرچییەکیان پێویست بایە، بەقەرز لێیان دەکڕی، ژمارەیەکیش لەو ئاغایانە شەوی شەممەیان لەماڵەکەی ئێمە وەسەردەبرد، بۆ ئەوەی سەرلەبەیانی زوو بتوانن سەردانی دایەرەکانی دەوڵەت لەقەزای داقوق (تاوغ) بکەن، منیش کەئەوکاتە هێشتا لەقۆناغی سەرەتایی ساڵانی بەرایی خوێندنمدا بووم، گوێم بۆ باس و بەسەرهات و حەکایەتە دوور و درێژەکانیان لەگەڵ باوکم، هەڵدەخست و بەمەعشەرەت و دانیشتن و شەوچەرەکانیان شاد و کەیفساز دەبووم.

بەڵام، ئەم وێنا شیرینەم بەلاوە رەوییەوە، کاتێك کەسێکی شەڕانگێز (شەهاب)ی جووتیارە دراوسێ و ئازاکەی خەڵکی شارەکەمی کوشت و لاشەکەی بەرۆژی نیوەڕۆ فڕێ دایە ناو ئاوی رۆخانەوە و بەرپرسە حکوومییەکانیش لەهەمبەر ئەم تاوانە قێزەون و بڵحەی کەلەساڵی ١٩٤٦ روویدا، کڕ و بێدەنگ بوون.

جا، ئەم رووداوە بۆگەنە لەناخەوە هەژاندمی و شۆڕشێکی توندی لەهەناومدا لەدژی دەرەبەگ و ستەم و زۆرداری هەڵایساند، وەلێ دەمبینی ئەو کوردە سادە و رەش و رووتانەی شارەکەم قوربانیی دەستی ئەو جەور و ستەمەن، بۆیە بوومە هاوبەشی سۆز و غەم و خواستەکانیان. کە لە تورکیاش، هەلی مانەوەم وەك دیپلۆماتکارێك و دوایەش وەك قوتابی دکتۆرا بۆ ماوەی پتر لە (٦) ساڵ بۆ رەخسا، توانیم ئەو دیکیۆمێنت و بەڵگەنامە و سەرچاوە

و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامانە بدۆزمەوە کەیارمەتیم دەدەن بۆ لێکۆڵینەوە لەکۆمەڵگەی تورکی لەرووی سیاسی و ئـابووری و کۆمەڵایـەتی و ڕۆشـنبیرییەوە.. تەنانـەت لەوانەیـە زێـدەڕۆییم نەکردبێ ئەگەر بێژم من یەکەمین نووسەرم لە جیهـانی عارەبیـدا کەئـەو بەڵگەنامانـەم لایـە دەربارەی تورکیا و کتێبخانە تایبەتییەکەم پێوەیان دەوڵەمەنـدە، سـەرەڕای بـوونی کاسـێتی دەنگ و وێنە گەلی فۆتۆگرافیش.

ئەم کتێبە، بەشێکیش لەو بەڵگەنامە عوسمانی و تورکیانە لەخۆ دەگرێت کە لەو کتێبانەی لەبارەی کورد بەگشتی و کوردی تورکیا بەتایبەتی دانراون، ئاماژەیـان پـێ نـەدراوە. یـاخود ناویان نەهاتووە.

کورد- وەك هەموو گەلانی ناوچەکە- لە کەونارترین چاخەکانی مێژووەوە، لە سێگۆشـەی (هەکاری)دا بوونیان هەبووە و هیچ بەڵگەنامەیـەك نـەیتوانیوە نـامۆبوونی کـورد لـە ولاّتـی ئەنادۆڵ بسەلمێنێ، بەڵکو سەرچاوە کۆنەکان ئاماژەیان داوە کە ئەوان (واتە: کورد) دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بوون و وەکو بابلی و ئاشوورییەکان و ئەوانیتر، خاوەنی هەرێم و شار و خوداوەنـد و پاشاگەلی تایبەت بە خۆیان بووگن.

جا ئەگەر بیرۆکەی (نەمریی) بە لای فیرعەونەکانی میسرەوە گوزارە بێت لە هەڵکشان لـە زەوییەوە بە ڕێگەی بونیادنانی هەرەمەکان و هەرسێ ماکی، کاهین و پادشـا و خوداوەنـدەوە، ئەوا ئەم بیرۆکەیە بە لای کوردەوە- وەکو گەلانی ولاّتی دوو رووبارەکە و ئەنادۆڵ- بەرجەسـتە لە پیرۆز راگرتنی زەوی دەکات بە ڕێگەی هەر چوار ماکی: زەوی، شار، کاهین (سەرۆکی هـۆز یان کەسایەتی پایەبەرز)، (پادشا) یان (خوداوەند)، دەبینین (کوردا) یان (کورتا) ناوی هەرێم و شارێك، پاشان ناوی پاشـایەك یـان کەسـایەتییەکی پایەبـەرز و نـاودار بـووە، ویسـتوویەتی کوردەکان یەکبخات، هەروا ناوی خوداوەندی کوردەکانیش بووە، وەك ئەو ئاشـوورییانەی کـە ناوی خۆیان لە ناوی (ئاشوور)ی شارەکەیانەوە وەرگرتووە، لە هەمان کاتیش ناوی پاشـاکانیان (ئاشوور پانیپال...هتد) و ناوی خوداوەندەکەشیان بووە.

ئەگەرچی، گەلی کورد بەهۆی هەلومەرجی هەرێمی و ژیاری هـەلی ئـەوەی بـۆ نەڕەخسـا دەوڵەتێك یان ئیمپراتۆرییەتێك بە ناوی خۆیەوە لە ناوچەکە دابمەزرێنێ، وەلێ تـوانی بـەر لـە نزیکەی ٣٠٠٠ سێ هەزار ساڵ لەمەوپێش قەوارەی نەتەوەیی و زمانی تایبەت بە خۆی و ئەو فۆلکلۆرەی بپارێزێ کە باس لە قارەمانێتی و سەروەری و دیـرۆك و نەبەردییـەکانی دەکـات. بەڵام مێژووی نوێی کورد لە دەوڵەتی عوسمانی و تورکیای هاوچەرخ بە درێـژی (١٥٠) سـاڵی

رابوردووی بە خوێن و دەربەدەری و ئازار و سڕینەوەی پێناسە نەتەوەییەکەی تۆمارکراوە. لێ،
پیاوە دانا و هۆشمەندەکانی تورکیا کە پێکهاتوون لە دەستەبژێری خاوەن هزری
پێشکەوتووخوازی ئەم وڵاتە، ئەمڕۆ بە بانگەشەکردنیان بۆ دانپێنان بە مافە نەتەوەیی و
سیاسییەکانی گەلی کورد لە تورکیا هەوڵ دەدەن لاپەڕەی رابوردووی پڕ ئێش و ئازاری ژیانی
هەردوو گەلی تورك و کورد لە وڵاتی ئەنادۆڵ، دابخەن و کۆتایی بە مەینەتییەکانیان بێنن.
ئەنجومەنی ئەوروپییش مەرجی ئەوەی بۆ تورکیا دانا، کە پێویستە کێشەی کورد لە وڵاتەکەیدا
بە رێگاچارەی ئاشتییانەی دیموکراتی چارەسەر بکات ئەگەر بە راستی دەیەوێت بێتە ڕیزی
یەکێتی ئەوروپاوە"، سەرەڕای ئەمە، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش. (عەبدوڵڵا
ئوجالان)ی رابەری پارتی کرێکارانی کوردستانی بەو مەرجە رادەستی ئەنکەرە کرد کە
نەکوژرێ و بدرێتە دادگایەکی عادیلانە لە تورکیا بۆ ئەوەی پارتەکەی لە خەباتی چەکدارییەوە
بگوازێتەوە بەرەو خەباتی سیاسی ئاشتییانە، وەك رێگا خۆشکردنێك بۆ چارەسەرکردنی
کێشەی کورد بە شێوەیەکی ئاشتییانە و لە چوارچێوەی فیدریالیزمییەکی تورکی- کوردی لە
پێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی تورکیایی ئەوروپی دیموکراتی خاوەن دامەزراوە گەلێکی
دەستووری بڕوای هەبێت بە مافی مرۆڤ و کەرامەتی هاوڵاتییان لە هەر شوێنێکی ئەم وڵاتە
دوور لە ستەم و زۆرداری و وەسایەتی دەوڵەت. کتێبی (کوردەکانی تورکیا) تۆمارگەیەکی
دەوڵەمەندە لەبارەی مێژووی کوردەوە لەو رۆژگارەوەی ئاشوورییەکان بە ناوی (کوردۆ)وە
ئاشنایان بوون، تاوەکو ئەم رۆژگارەمان لە لێکۆڵینەوەی دیکیۆمێنتاری ئارکیۆلۆژی و
مێژووییدا، ئومێدەوارم بەشدارییەکی سادە و خاکەڕاییانەی کردبێ بۆ تیشکخستنەسەر
کێشەی گەلی کورد لە تورکیا بە تایبەتی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کوردیش بەگشتی.

ڤیەننا ١٥-٤-٢٠٠١
ئیبراهیم ئەلیاس داقووقی

بەشی یەکەم

کوردو پەیوەندیی نێوان دۆڵی دوو ڕووبارەکەو وڵاتی ئەنادۆڵو ئێران

دەروازە

زۆربەی ئەو توێژینەوانەی لە بارەی دەوڵەتی عوسمانییەوە کراون ، بەپلەی یەکەم جەختیان کردۆتە سەر لایەنی مێژوویی‌و سەربازی، بۆیە لێکۆڵینەوە ئەتنۆگرافییە عوسمانییەکان تاوەکو ئەم رۆژگارەمان بێ ئەوەی کەسێك مشووریان بخوات، هەروا ماونەتەوە، ئەمەش لەبەر کەمیی‌و دەگمەنیی ئەو سەرچاوانە لەلایەك‌و لەلایەکی تریشەوە، زۆرێك لەو سەرچاوانەی پەیوەستن بە کۆمەڵە ئەتنیکییەکانەوە، لە ئەرشیفی سەرۆکایەتی وەزیران یان لە تۆمارەکانی تاپۆو فەرمانە سوڵتانییە رۆژانەکاندا، تەقەتکراون و پارێزراون.

لێرەشەوە، گەیشتن بەو سەرچاوانە، یان وێنەگرتنیان، یاخود وردبینی کردنیان، کارێکی ئاسان نییە، یەکەم لەبەر ئەو ماوە زۆرەی پێویستە بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانەو دووەمیش لەبەر زۆریی ئەو ناوانەی لەو کۆمەڵە نەتەوەو کەمایەتییانە نراون کە دانیشتوانی ویلایەتە عوسمانییەکانن بە هۆی فرەیی نووسەرو کۆپیکارانی ناوی ئەو هۆزو خێڵانە. بۆنموونە: کورد وەك کۆمەڵێکی ئەتنیکی، چەندین ناویان لێ نراوە، وەك: کورد، کوردی، کوردلی، کوردلەر، کوردلەر مورتانا، کورد مەحمودلو، کورد قانلی، کورد محەمەدلی، کورد مەهماتلی، کوردجی، قەوجە کورد، قەرەجە کوردلو، قەرە کوردلو، کوچك کورد، مەهماتلی، تورکمان ئەکرادی ، کرمانج.

ئەم (١٧) ناوانەی کە تایبەت بە کوردەوە نراون، دەبنە ئاستەنگ لەپێش بەئەنجامگەیاندنی توێژینەوە گەلی تایبەت بە هۆزو عەشیرەتەکانیان. سەرەڕای پەرت‌و بڵاویی زانیاریی تایبەت لەبارەیانەوەو دابەشبوونی زانیارییەکانی تایبەت بەوان بەسەر چەندین سەرچاوە کە لەناوچە و شوێنەیلی جیاجیا لەهەموو وڵاتی تورکیا پارێزراون.

ژمارەی ئەو خێڵانەی لەو رووبەرە فراوانە نیشتەجێ بوون کە لەچیاکانی (وەهران) لەجەزایرەوە بگرە تا دەگاتە لەوەرگاکانی قەتیف‌و ئیحساو لە(بولکان)یشەوە بەرەو (الربع الخالی) درێژ بۆتەوە[ئەم رووبەرانەش ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانییان پێك دەهێنا]، دەگەیشتە (٧٢٣٠) خێڵ‌و عەشیرەت‌و کۆمەڵەی ئەتنی‌و هەموویان دابەش بووبوون بەسەر ئەو رووبەرە پان‌و بەرینانە، جیاوازیی نێوانیشیان تەنها بریتی بوو لەپلەی پێشکەوتنی ژیاری‌و شێوازی گوزەران‌و ژیانی کۆمەڵایەتی‌و زمان.

بەش بەحاڵی ئەو خێڵو عەشیرەتانەی لە سەرچاوە عوسمانییەکاندا ناویـان هـاتووە، بـریتی بـوون لــەخێڵو عەشــیرەتەکانی: تــورکو تورکمــانو عــارەبو فــارسو چــەرکەسو تــەتارو بەربــەرو قەرەجو...هتد. ژمارەی خێڵو هـۆزە کوردەکـانیش لـەناو دەوڵـەتی عوسـمـانی، گەیشـتبووە (٣٨٩) خێڵو عەشیرەتو دابەش بووبوون بە سەر ناوچەکانی تورکیای ئێستاو عێراقو سوریاو لوبنان.

ئەگەر چاوێك بە لیسـتی خـێڵو عەشـیرەتە کوردییەکانـدا بگێـڕین، دەبیـنین هەنـدێکیان نـاوی سەرۆکەکانیان هەڵگرتووە، وەك: مووسابەگ، مەحموودی، بایەزیـد، نیعمـەت، رەجیلـو، شـێخ داود، شێخ حەسەنلو، میکایلان...هتد. ژمارەیەکیش لە ناوی خێڵەکان بە ناوی ئەو گوندو شارانەوە هـاتوون کە خێڵە کۆچەرییەکان تێیدا نیشتەجێ بوون، پاش ئەوەی بـە تـەواوی دەسـتیان لـە ژیـانی کۆچـەری هەڵگرتووەو لەو شوێنانە جێگیربوون، وەك: (شێخانو شـارەبانو ئـەمران) لـەعێراقو (مـەحموودلیو ئولووسو گەرگەرو سروج) لەتورکیا.

لەبەر گرنگیی توێژینەوە لە سەر بابەتی کورد لەتورکیا، پێویستە بەر لە هەموو شتێك، یەکـەمجار سەرچاوەکانی توێژینەوە ئەتنۆگرافییـەکانی ویلایەتـە عارەبییـەکان لـە سـەردەمی عوسـمـانی بـزانین، پاشانیش لێکۆڵینەوە لە سەر کورد وەك کەمایەتییەك لە کۆماری تورکیای هاوچەرخ بکـەین. ڕەنگـە مرۆ وای بە خەیاڵدا بێ: توێژینەوەی ئەتنۆگرافی بە مانا فەرهەنگییەکەی بە واتای لێکۆڵینـەوە لـەخوو و نەریتی ڕەگەزەکانو چەشنی گوزەرانیان بێت، وەلێ چـەمکی نـوێ سـەبارەت بـەم لێکۆڵینەوەیـە، جەخت لەوە دەکات: ئەم لێکۆڵینەوەیە پێویستە کۆمەڵەی مرۆیی لە لانکەوە بگـرە تـاوەکو نـاو گـۆڕ بگرێتەوە. لێرەشەوە ئاسۆی لێکۆڵینەوەکان زیاتر پەرەی سەندو رێبـازو پرۆگرامـەکانی باسکردنیشـی فرەییەکی زۆریان بەخۆوە بینی، ئەمەش ئەو مەسـەلەیە بـوو لێکۆڵـەرەوانی تـورك لـە سـەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە ئاوڕیان لێدایەوە، کاتێك بە گرنگیپێدانەوە روویان کردە لێکۆڵینەوەی فۆلکلـۆر لـە دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٩٠٨)ەوە. توێژینەوەکانی (ئەگناتیۆس کونوش)ی زانای فەرەنساش لـەم بوارەدا بە پێشەنگ دەژمێردرێ.

بەڵام بەرپابوونی کوودەتای عوسمانیو هاتنـە سـەر دەسـەڵاتی حیزبـی ئیتیحـادو تـەرەقیو ئـەو ڕووداوانەی لەگەڵیدا هاتنو دوایەش چوونی دەوڵەتی عوسمانی شان بە شانی ئیمپراتۆرییـەتی ئەڵـەمان بۆ شەڕی یەکەمی جیهانی، وایانکرد ئەو لێکۆڵینـەوە ئەتنۆگرافییانـە رابگیرێـنو پاشـانیش تـاوەکو دامەزراندنی کۆماری تورکیای نوێ لە ساڵی **١٩٢٣** چاویان لێ بپۆشرێ.

بۆیە لێتوێژینـەوەو گـەڕان بـەدوای سەرچـاوەکانی لێکۆڵینـەوە لـە سـەر کۆمەڵـە ئەتنییـەکانی دانیشتووی ویلایەتە عوسمانییەکان تەنها لەو دیکیۆمێنتو بەڵگەنامە فەرمییانە خۆیان بینییەوە کـە

کۆماری تورکیا ریزبەندی کردن و لە دەزگایەکی ئەمنیدا ئەرشیفی کردن و پاراستنی کە ئەویش (ئەرشیفی سەرۆکایەتیی وەزیران)ەو لە ئەستانە دەرگای والآیە بۆ هەموو توێژەرو لێکۆڵەرێك لە هەموو سووچێکی جیهان.

لە دەرەنجامی توێژینەوەکەماندا لە میانەی (١٥)ساڵی رابوردوو، توانیمان سەرچاوەکانی توێژینەوەی ویلایەتە عەرەبییەکان لە سەردەمی عوسمانی لە ڕووی کارگێڕیو سیاسیو ئابووریو کۆمەلآیەتیو هزریو پیشەییەوە، لەم خالآنەی لای پایین چڕ بکەینەوە:

١- ئەرشیفی سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران، تیادا هەموو بەڵگەنامەو دیکیۆمێنتێکی تایبەت بە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە رۆژی دامەزراندنییەوە تا رووخانی لە ساڵی ١٩١٨ پاراستووە.

٢- تۆمارگاکانی ئەرك و پەراوێزەکانی ئەو تۆمارگایانە.

٣- تۆمارگاکانی ئەرکە سەربازییەکان.

٤- تۆمارگاکانی سکالآ سەربازییەکان.

٥- تۆمارگاکانی تابوورو کاداسترۆ.

٦- تۆمارگاکانی نیشتەجێکردنی عەشیرەتەکان.

٧- تۆمارگاکانی دارایی.

٨-تۆمارگەی عەشیرەتو خێڵو کۆمەڵە عوسمانییەکان.

٩- ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی.

١٠- ئینسکلۆپیدیای تورکی.

١١-نووسراوەکانی مێژوو و رووداوەکانی عوسمانی.

١٢- فەرهەنگی تورکی، شەمسەدین سامی.

١٣- کتێبی هەوڵەکانی نیشتەجێکردنی عەشیرەتەکان لە دەوڵەتی عوسمانی، جەنگیز ئورهونلو. ئەستەموول ,١٩٦٣

١٤- کتێبی هۆزە نیشتەنییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی، جەودەت تورکای، ئەستەموول ,١٩٧٩

١٥- ئەو توێژینەوە فۆلکلۆرییانەی کە لەمیانەی ساڵەکانی ١٩٠٨-١٩١٤ دەرچوون.

١٦- راپۆرتی لێژنەکانی دارشتنی سنوور لە نێوان دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی ئێران.

١٧- توێژینەوەکانی دێرینەشناسیو مێژوویيو زمانەوانیی تایبەت بە دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتەکانی ناوچەکە.

مێژووناسەکان، چ رەگەزشناس یان مێژووشناسی قەومو میللەتەکان، یان لێکۆڵەرەوانی بنەچەبن، لەو رۆژەوەی بە تۆمارکردنی مێژوو ئاشنابوون تاوەکو ئەم رۆژگارەمان، ڕاوبۆچوونی جیاوازیان هەیە لەسەر ڕەچەڵەكو نژادی کورد بەشێوەیەك، ئێستاشی لەگەڵدا بێت بۆچوونێکی یەکلاکەرەوەیان دەرنەبڕیوە سەبارەت بەم مەسەلەیە. ئێمە پێمان وایە هۆکارو سەبەبکاری ئەم جیاوازییە دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئەو شوێنەوارە مێژوویی‌و جوگرافی‌و ئەتنۆگرافییانەی کە بە ڕێگەیانەوە زاناکان دەتوانن ڕایەکی یەکلاکەرەوە لەبارەی بنەچەی کوردەوە دەربخەن.

ئەگەرچی کتێبە مێژووییەکان ئەو بەڵگەو دیکیۆمێنتە زانستییانەیان بۆ نەپاراستووین، بە گوێرەیان بتوانین ڕایەك لەویدی بە باشتر وەربگرین، بەڵام مێژووناسانی هاوچەرخ فرە تیۆری‌و گریمانەیان دەربارەی ڕەسەنی کورد هێناوەتەوە. ئەوان سەلماندنەکانیان لەناوە مێژووییەکان لەو ناوچانەی کە قەومو هۆزانی کەونارا تیا نیشتەنی بوونە یان لە ناو گەلی ئەو نەتەوانەی لە دەربڕیندا لەگەڵ واژەی کوردو کوردان ڕێك‌و گونجاون، وەرگرتووە. بەڵام ئەو زانا بیانییانەی، لە مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە، کۆکن لە سەر ئەوەی کورد لەنەتەوە هیندۆ- ئەوروپییەکانە، واتا سامی نەژاد نین. بۆیە بە ماك‌و ریشە لە عارەب یان لە تورکەوە نەهاتوونەتە خوارێ. لێ ژمارەیەك لە زانایان بە ڕەچەڵەك، کورد دەبەنەوە بۆ سەر رەگەزی فارس یان ئاشووری، یان ئەرمەن، یان میدییەکان. کەچی ژمارەیەکی دیکەشیان پێیان وایە، کورد گەلێکی رەسەنە، دیرۆکی پڕ قارەمانییەتی خۆی هەیە و داستان‌و ئەفسانە کۆنەکانی دەیگێڕنەوە کە دەماودەم تاوەکو ئیمڕۆ لەنێو خەڵکی دا، دەگوترێنەوە. میدیای کوردو سەرکردەکانی هزری سیاسی‌و دیدڤانانی بزوتنەوەی نیشتمانی‌و کاروانی نەتەوەیی کوردیش، مەیلی ئەم بۆچوونە دەکەن‌و بگرە لایەنگریشی دەکەن‌و پشتیشی پێ دەبەستن، چونکە- بە دیدی ئەوان- لەڕووی توێژینەوەی زانستی‌و گێڕانەوەی مێژوویی چەسپاو، لەوانیتر هەم بەهێزترو هەم جێگیرترە، ئەمەش لەدانراوو بڵاوکراوەو وانەو نووسینە رۆژنامەوانی‌و لێتوێژینەوە ئەتنۆگرافییەکانیاندا، ڕەنگی داوەتەوە.

لەپێناو زانینی نەژادو ڕەچەڵەکی کوردو دیاریکردنی لانك‌و ناوچەکانی دانشتنیان، پێویستە لە مێژووی گەلانی دانیشتووی ناوچەکەو ئەو گەلانەی هاتوونەتە ناوچەی رۆژهەڵاتی نزیك لە چەرخە کۆنەکانەوە تا دەگاتە چەرخی ئێستا بکۆڵدرێتەوە بە رێگەی ئەو توێژینەوە دێرینشناسی‌و مێژوویی‌و ئەتنۆگرافی‌و زمانەوانییانەی کە باسیان لەمەڕ ئەو گەلانەو ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و پێوەندییە سیاسییەکانیانەوە کردووە، بۆیە ئێمەش لەدوو توێی ئەم سێ باسەی لای خوارەوە، لەم بابەتە دەپێچینەوە:

باسی یەکەم

پێوەندییەکانی نێوان وڵاتی دووروبار (عێراق) و ئێرانو وڵاتی ئەنادۆڵ

ئاسیای بچووكو وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە لـە هـەردوو رووی ئـارکیۆلۆژیو مێژووییـەوە، تایبەتمەندیی گرنگییەکی گـەورەیان بـە لاوەیـە بـۆ رۆشـنکردنەوەی ڕاسـتی ئـەو توێژینەوانـەو رەواندنەوەی ئەو تەمو مژانەی بە سەریانەوەن. ئەوە بوو لەدەرەنجامی دۆزینـەوە ئارکیۆلۆژیـەکان لە لەئەنادۆڵ، پاشماوەی مرۆڤی نیاندارتاڵ دۆزرایەوە. کاتێك گواستنەوە لەچەرخی بەردینی کـۆن بەرەو ژیارییە نوێیەکان رووی دا، کۆی هەموویان نێوی لێ نرا ئەپیپالیتیك (Epipaleethicl). ژیاریی ئەنتالیا (باشووری رۆژئاوای ئەنادۆڵ) بە نێوی (بلوبای Belbuase)ەوەیە، وەلێ ژیـاریی چیاکانی زاگرۆس پێی دەڵێن زەرزی، ئەوەش لەنێوان ٢٠٠٠٠-١٦٠٠٠ ساڵ پێش لـەدایکبوونی حەزرەتی عیسـایە(٩٤/١). شـوێنەوارگەلی ژیارییـە لیفالۆرانییـەکانیش بـە ڕوونـی لەشـوێنی شانەدەرو زەرزیو هەزارمێرد لەعێراقی باکوور، دۆزرانەوە (١١٩/١).

دەبینین لە ئەشـکەوتی شـانەدەر لـە(باکووری عێـراق)[١]، پاشمـاوەی مرۆڤـی نیانـدارتاڵ دۆزرایـەوە، پاشمـاوەی (٤) ژیـاریی پێشـکەوتووی پلـە بـە پلـە دۆزرانـەوە، دێرینتیرینیـان دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەروبەندی چـەرخی بـەردینی کـۆن، لێـرەدا مـاوەی دوایـن، جیـاوازیی پیشەسازییەکی ناوخۆیی تایبەتی پێوە بوو، (سۆلیکی) بـە شارسـتانییەتی برادۆسـتی نـاوی دەبات، ئەمەش وەك ئاماژەیەکە بۆ چیاکانی برادۆست کە ئەشکەوتی شانەدەریان لێیە.

ئەمە، سەرەڕای دۆزینەوەی ئەو پاشماوانەی لە پیشەسازیی دواین دەچن لە شوێنەکانی تری عێراقی باکوور(کوردستان)، لەوانە ئەشکەوتی زەرزی لە ناوچەی سلێمانیو ئەشـکەوتی بـالی کـورا لەرۆژهـەڵاتی چەمچـەماڵو ئەشـکەوتی کێوانیـان لـە ناوچـەی رەوانـدز (١٢٠/١). لەسەروبەندی چەرخی بەردینی ناوین، واتا نزیکەی (١٣٠٠٠) هـەزار سـاڵ پێشـتر، هەنـدێك لەناوچەکانی ئاسیای بچووك بە جیاوازیی لەگەڵ ئەوانیتر، ئەشکەوتگەلێکی لێ بوون، نەخشو

١- میللەتی کورد لە بری باکوری کوردستان کوردستان بە کار دەهێنن.(وەرگێڕ)

نیگاریان لەسەر هەڵکەندراوە، مرۆی ئەو سەردەمە تێیاندا نیشتەجێ بوونە، نەخش‌و نیگارەکان خەسڵەتی هەست‌و چێژێکی هونەرییانەی بەرزیان پێوەیە، وەك ئەو نموونانەی لەناوچەی ئەنتالیاو بالدبای دۆزراونەتەوە (١٨/٢).لە چاخی بەردینی کۆنی نوێ، ئاسیای بچووك خەسڵەتی هەوەڵین نموونەکانی سەقامگیریی کشتوکاڵی پێشکەوتووی، لە نیشتەنیی (چەتاڵ هویوگ)ی پێوە بووە کە ڕەنجی دۆزینەوەیان دەگەڕێتەوە بۆ پرۆفیسۆر دکتۆر جیمس میللەرت. چەتاڵ هویوگ لە ڕووی ژیارییەوە بەو شوێنە دادەنرێ کە زیاتر پێوەندیی هەبووە بە شوێنگەلی ژیارییە دراوسێیەکان، بە تایبەت ژیاریی گوندەکانی (باکووری عێراق-کوردستان) لەماوەی نێوان هەزارەی حەوتەم‌و هەزارەی شەشەمی پێش زایین (٣/٤٠٠).

وێڕای جیاوازیی گەورەی نێوان ژیاریی دۆڵی دوو ڕووبارەکەو ژیارییە دێرینەکانی ئاسیای بچووك، لەوێدا هۆکارێکی هاوبەش لەنێوانیان بووە، پاڵی داوە بە بوونی ناوچەگەلی کشتوکاڵی‌و سەرچاوەیلی کانزا ناسراوەکانی ئەو چاخە، بەشێوەیەك بازرگانی نێوان وڵاتی ئەنادۆڵ‌و وڵاتی دوو ڕووبارەکە گەشەی سەندووەو بازرگانەکان زیوو مس‌و ئاسن‌و بەردی سلسیان لەدەستپێکی سەدەی (١٣) هەمی پێش زایینەوە، هاوردووە. لێرەدا دۆزینەوەی ئارکیۆلۆژی ئەوە دەسەلمێنێ کە ئەم ناوچانە لەدەورانی گردوکۆی خۆراکەوە گواستوویانەتەوە بەرەو وەبەرهەمهێنانی خۆراك، پاشان پلانڕێژییان بەرەو قۆناغێکی شارستانی کردووە، دەرەنجام پەلکێشی کردوون بەرەو فێربوونی هونەرگەلی کشتوکاڵی‌و ئاژەڵداری‌و هەواربەندبوون لەشوێنەیلی نیشتەنیدا بەشێوەی کۆمەڵەکیگەلی تاکی. ئەم قۆناغانە پلەبەپلە پەرەیان سەندووەو لە سەرەتای هەزارەی نۆیەمی پێش زایین لەناوچەکانی فەلەستین بەدەر کەوتوون‌و لەئاسیای بچووك‌و کوردستانی عێراقیش لەدەستپێکی هەزارەی حەوتەمی پێش زایین سەریان هەڵداوە (٦٥/٤).

بە واتەی شوێنەوارناسان، دەکرێ ناوچەی وەرچەرخانی ئابووری لەشوێنێکی سەخت حەشار بدەین، لەو ناوچەیەی لەبانی ئەنادۆڵ‌و ناوینەکانی ئاسیاو قەفقازو بەرزاییەکانی فەلەستین‌و (باکووری عێراق-کوردستان) درێژبۆتەوە، ئەمە ئەو نیشتمانە سروشتییە کە مرۆڤ لە چاخی بەردینی کۆنی نوێ، ڕووەك‌و ئاژەڵی تێدا پەروەردەو ماڵی کردو پاشماوەکانیان لەقەدپاڵەکانی چیاکانی زاگرۆس‌و برادۆست دۆزرانەوە، لەوانەشە لایەنەکانی بەرزی ڕۆژهەڵات (ئێران)و لێژاییەکانی لای باکووری چیاکانی هیندکوش بێت (١٩٢/٦).

سروشتی ئەو شوێنەوارانەی لە وڵاتی ئـەنادۆڵ دۆزراونەتـەوە، بـە تایبـەت ئاسـەوارەکانی ناوچەی (ئالاجاهویوگ) کە نزیکەی (٥٠) کیلۆمـەتر کەوتۆتـە باشـووری رۆژهـەڵاتی شـاری قۆنیەو مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ دەستپێکی هەزارەی حەوتەمی پێش زایین، ئـەوەمان پێشـان دەدەن کە دانیشتوانی ئەم ناوچـەیە لێـرەدا چـەند کاروچـالاکییەکی ژیارییـان بـە تـەرحێکی نەگونجاو لەگەڵ ئەم کەونارا زەمەنییە، پیادە کردووە, دەبینین پاشماوەکانی مرۆڤ لەم شوێنەدا، وەك نـەقش‌و نیگـاری سـەر دیـوارو هەڵکەنـدراوی زەق‌و زۆپ، لەئاسـتێکی تـەکنیکی پێشکەوتوودان لەبارەی کارودەسکردی وەك کاروپیشەی چنین‌و داروکانزاکان، سەرەڕای ئاسـتی هزری پێشکەوتوو و دیاری دیاردەکانی ئـایینی. ئـەوەش دەبیـنین کـە مـرۆڤ لەپەرەسـەندنی ساختمان‌و شارڕۆناندا، وەپلەیەکی باش گەیشتووە بە تایبەت توانیویـەتی جیهانـە ئـابووری‌و کشتوکاڵییەکەی پەرەپێبدات (١/١٨٤)، بە ئەندازەیەك ئاسیای بچووك بووبوە یەکەم سەرچاوە لەدابەشکردنی کانزاکان بەسەر هەموو گەلە ژیاریییـەکانی رۆژهـەڵاتی کـەونارای نزیـك. ئـەو کانزایانە بە تایبەت بەرەو سوریاو عێراق‌و دەریای ئیجە دەنێردران. لەدەرەنجامی ئـەم بزاڤـە، سامانی ناوخۆ زیادیان کردو ئەمە بووە هـۆی فراژووبـوون‌و گەشـەکردنی ئـابووریی چـەندین ناوچەو شارەکانی ئاسیای بچووك، وەك: ئالاکاو عەلی شارو کول تەپـە (٤/٧٤). لەکاتێکـدا ئەو کۆمەڵانەی لەمەڵبەندە نیشتەنییەکاندا لەهـەردوو رۆژهـەڵاتی کـەونارای نزیـك‌و نـاوین لەدوای سەروبەندی کۆنە چەرخی بەردینی نـوێ‌و پێشـتری نیشـتەجێ بووبـوون، لەسـەر راوو شکارو ئاژەڵـداری‌و ژیـانی ناسـەقامگیری دەژیـان (٣/٤٠١). پرۆفیسـۆر دکتـۆر میللـەرت Mellaart دەڵێت: گڵینە رەنگاورەنگەکانی ئەرزرۆم، بە تایبـەت هـی ناوچـەکانی (کـازار)و (کوزەل ئوفا) لەناوچەی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات، دیسا ئەوانەی (عەلی شـار)و (ئالاجـاهویوك)و (بەیوگ کوللوچك) لەئەنادۆڵی نـاوین‌و لە(تـەروادە)و تەنانـەت ئەوانـەش کـە لە(حاجیلـەر) دۆزرانەوە، هەموویان بەڵگـەن لەسـەر یەکێتییـەکی ژیـاریی جیـاوازی پیشەسـازی گڵینـەی نەخشێنراوی رەنگاورەنگ، نەخوازە بە هەردوو رەنگی سپی‌و سوور، ئەو شارسـتانێتیە کـاری کردبووە سەر ناوچەکانی دەوروبەریشی.

شـایەنی گوتنـە ئـەم کلتـوورەی کـە تایبەتـە بـە پیشەسـازی گڵینـەو پەرەسـەندنی یەکـە نەخشێنراوەکانی بەرەو ئاستی ئەندازیاری، بە پەرەسەندنێکی نێوخۆیی دەژمێردرێ و کاریگەرییەکـەی پەلی هاویشتووە بەرەو ورمێ‌و قـەفقاز لەرۆژهـەڵات‌و گەیشـتۆتە مەڵاتیـەش لـەرۆژئاوا. لەلایـەکی

دیکەوە، ڕوویەکی تری ئەم کلتوورە بەربڵاوە لەئاسیای بچووك، بەرجەستەیە لەسازکردنی ئەوزارو ئامێرگەلی بەردینو ئەو پیشەسازییە کشتوکاڵییانەی لەوێ گەشەیان کردبوو. (٢٠/٥).

گوندی (زاوی چەمی) نزیك ئەشکەوتی (شانەدەر) لەسلێمانی بە کۆنترین نیشتەیی گوندیی لە(باکووری عێراق-کوردستان)، دادەنرێ کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ چاخی کۆنە بەردینی ناوین (هەزارەی دەیەمی پێش زایین)، یەکەمین گوندیشە لەچەشنی خۆی لەجیهاندا (١٨٤/٦).

لێتوێژەری فەرەنسی (پۆل کالیری) جەخت لەوە دەکات کە هەوارگەی (چەرموو)ی کشتوکاڵی بە یەکەمین نیشتەیی ژیاری دەژمێردرێ لەناوچەی کوردستانو بەشی باکووری جزیرەو مێژووی دەگەڕێتەوە بەرەو (٦٥٠٠ ساڵ پێش زایین)، لەوڕا هەزارەی شەشەمی پێش زایین ماوەیەکی دیاری کردووە بۆ وەرچەرخانی گەورەی ژیاری تیادا، چونکە لەم ماوەیەدا کۆمەڵە دانیشتوانەکانی ناوچە شاخاوییەکانو نیشتەنییە سەرەتاییەکان گواستییانەوە بەرەو پێدەشتەکان، بەمەش کشتوکاڵ پەرەی سەند (٣٩٣/٣).

دۆزینەوەی ئارکیۆلۆژی روونی کردۆتەوە (ئەریدۆ) کۆنترین شوێنەیلی نیشتەنی بووە لەدەشتی لیتەنیی باشووری عێراق، شارەکە لەسەڵماندنی پاشایانی سۆمەردا باسی لەوە کردووە کە هەوەڵین ئەو پێنج شارانە بووە کە چەند نەوەیەك لەپادشاکان لەسەروبەندی چەرخی پێش لافاو، حوکمڕانییان تیاکردووە (٢٢٣/٦). دەشێ بگوترێ لەبەشەکانی ناوینو باشووری عێراق، شارە مێژوویییە بەناوبانگەکان لەسەر پاشماوەگەلو داروپەردووی چەند گوندێکی سەروبەندی کۆیلایەتی،دامەزران، وەك: شارەکانی ئوور، ئەریدۆ، لەگش، نفر، وەرکا، لەم شارانەدا یەکەمین روخساری ژیاری دۆڵی دوو رووبارەکە بەدەر کەوت لەو چەرخەی ناومان لێنا چەرخی (نیمچە نووسین) واتا: سەرەتای تۆمارکردن بە نووسینی وێنەکی، کە ئەویش دەکاتە سەروبەندی نێوان (٣٥٠٠-٢٨٠٠ پێش زایین) کە دواپین قۆناغی چەرخی وەرکاو جەمدەت نەسرو یەکەمین قۆناغی چەرخی بەرەبەیانی زنجیرەکانە، واتە چەرخی گەشەکردنی ژیاریی دۆڵی دوو رووبارەکەو فراژووبوونیو دەرکەوتنی دیارترین روخسارەکانی (نووسینی مێخی)و هەروا ئەو کۆڵەگانەی کە بە هەندێ پەرەسەندنو گۆڕانکارییو گۆڕین تا چەرخە مێژوویییەکانی دواتر بەردەوام بوو، جیاوازیی ئەم چەرخە لەوەدایە زمانو کلتووری سۆمەری تێدا باڵادەستو ئەو نەوانەش حوکمڕانییان تێدا کرد، بەزۆری نەوەگەلی سۆمەری بوون (٢٥٢/٦).

لەهەمان ماوەدا (هەزارەی سێیەمی پێش زایین) کە حوکمڕانەکانی یان پادشـاکانی لەکۆشـكو تەلاردا دەژیانو ئابوورییەکەشـی پشـتی بەسـتبوو بـە (ئالاجـاهویوگ)و ناوچـەکانی ناوەڕاسـتو باکووری ئەنادۆڵ تا دەگاتە تەروادە لەباکووری رۆژئاواو زریباری ئاپولیۆن لەنزیك دۆڕاك کە مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ (٢٣٠٠-٢٢٠٠ پێش زایین) (١٧/٨)، لەوڕا وڵاتی ئـەنادۆڵ لەسـەرەتاکانی چـاخی برونزیی دووەم (٢٦٠٠-٢٣٠٠ پ.ز) بووە خاوەن پێگەیەکی ژیاریی پێشـکەوتوو، ئـەوکات، هـەم سەرچاوەگەلی زەرووری ئابووریـیـەکانی چـاخی برونـزیو هـەم تـەکنیکی تایبـەت بـە چـۆنییەتی وەبەرهێنانی ئابوورییەکانیشی پێ بوون، توانیشی پێوەندییـەکانی ببەسـتێ لەگـەڵ وڵاتـی (ئـوور) لەباشووری وڵاتی دوو رووبارەکەو لەگـەڵ فیرعەنـەکانی میسـریش. بازرگانـەکانیش کـە لەلایـەن پادشـاکانی ئـەکادەوە رەوانـە دەکـران، لەدەوروبـەری سـاڵی ٢٣٠٠ پ.ز دەهـاتن بـۆ شـاری (پورۆشاندا)کە بە مەزەندەی زیـاتر دەکەوتـە دەشـتی قۆنیـە لەباشـووری زریبـاری (ملـح). ئـەو بازرگانییە لەباکووری وڵاتی دوو رووبارەکەو لەوڵاتی ئەنادۆڵەوە، رێگای کاروانەکانیان دەگرتە بـەر، کە بەسەر ئەو رێگایانەوە (نارام سین)ی پادشای ئەکاد قەڵاو قوللەگەلێکی بونیات نابوو، کە زۆرێك لەشوێنەوارەکانی ئەنادۆڵ لەکەلاوەکانیانـدا، نـەخوازە لـەو شـوێنەی پێـی دەڵـێن (تەپـە بـەراك) دۆزرانەوە (١٨/٨)، بەڵام رووخانو تێکدانی ئیمپراتۆرییەتی ئەکادی بە رێگەی هێرشەکانی نەتـەوە غەیرە یۆنانییەکانەوە، بووە هـۆی پچـڕانی ئـەم بازرگانییـە. وەلـێ ژمارەیـەکی زۆر لـەبازرگانانی ئاشووری لەدەوروبەری ساڵی ١٩٠٤ پ.ز لەچەندین شاری ئـەنادۆڵ هـەبوون، بـە تایبـەت لەشـاری گانیشو لەوێ چەند مەڵبەندێکی بازرگانییان دامەزراندبوو. لەو پارچـە گڵێنانـەی کـە لـەم شـارە دۆزراونەتەوە، دەزانین ئاشوورییەکان زێڕو مسو قورقوشمیان لەئەنادۆڵەوە بۆ وڵاتـی دوو رووبارەکـە گواستۆتەوەو لەوێشەوە خوریو جلو بەرگو کەلو پەلی چنراویان بۆ ئەنادۆڵ هێناوە (١٩/٨). ئەو پارچە گڵێنییانە بە کۆنترین ئـەو نووسـراوە بزمارییـە ئاشـوورییانە دادەنـرێن کـە دۆزراونەتـەوەو رۆشنایی دەخەنە سەر کۆمەڵە نیشتەنیە هەوەڵینەکانی وڵاتی ئـەنادۆڵ تـاوەکو بـەر لـە هـەزارەی دووەمی پێش زایین. ئەگـەر چـیش پارچـە گڵێنییـەکان بـریتین لەنامەگـەلی مامەڵـەو پسـوولەی بازرگانی، بەڵام چەند زانیارییەکی وردوگرنگیان تێدان لەبارەی واقیعی کۆمەڵایەتیو یاسـایی ئـەو کۆمەڵانەوە (٤١/٢).

سەرهەڵدانی ئاشوورییەکان لەدەستپێکی هەزارەی سێیەمی پێش زایین لە بـاکووری عێـراقو جێگیربوونیان لەشوێنی (سوبارییەکان Subir) دانیشتوانی رەسەنی وڵاتەکە ئەوانەی کە لە دێر زەمانەوەو بەر لە هاتنی ئاشوورییانی سامی نەژاد لەبەشـەکانی رۆژهـەڵاتو بـاکووری چـۆمی

دیجلە نیشتەنی بوونو هەروا لەناوبردنی چەند کۆمەڵێکیان لە لایەن ئاشوورییەکانەوەو هەڵبڕینیان بەرەو دامێنی چیاکانو ناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەر، وێڕای تێکەڵاوبوونی ئەو دوایان لەگەڵیاندا، بەشێوەیەك کە توانییان مەملەکەتەکەیان لەبەشی باکووری رۆژهەڵاتی عێراق دابمەزرێنن (٤٧٢/٦)، ئەمە بووە بناغەی دارشتنی سەردەمێکی نوێ لەوڵاتی دوو رووبارەکە و لەهەزارەی دووەمی پێش زایینەوە بەچەرخی ئاشووری ناوزەد کرا هەرچەندە وڵاتی ئاشوور چووە چاخی ئەکادییەوە کە دوای چاخی بەرەبەیانی نەوەکان هات لەچوارچێوەی سیاسیو کلتووریی ئیمپراتۆرییەتی ئەکادی ٢٣٧١-٢٣٣٠ پ.ز لەوڕا، ئاشوورییەکانیش وەك سامییەکانی تر بەو زمانە سامییە رۆژهەڵاتییە داخاوتن کە پێی دەگوترا زمانی ئەکادی پاش ئەوە (ئەکادی دایك) لەدەستپێکی هەزارەی دووەمی پێش زایین بوو بە دوو لقەوە: ئاشووریو بابلی (٤٧٤/٦).

هەر لەسەرەتای ساڵی (٢٣٧٠ پ.ز) سارگۆنی ئەکادی توانیی ناوچە سۆمەرییەکان، بە ناوچەی عیلامیشەوە بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوەو لە لەشکرکشیەکانیدا گەیشتە ناوچەکانی فوراتی سەروو و شاری ماری (گردی حەریر لەنزیك ئەلبوکەمال)ی داگیرکردو دای بەسەر چەند بەشێکی سووریای باکوورو گەیشتە ناوچەکانی چیای تۆرۆس، بە واتەی گێڕانەوەیەکیش توانیویەتی بگاتە ناوجەرگەی ئەنادۆڵو باشووری خۆرئاوای قەیسەریش کە شاری (کانیش)ی لێبوو بۆ فریاکەوتنی ئەو بازرگانە ئاشوورییانەی کە شیابوون چەند مۆڵگەیەکی تایبەت بە خۆیان لەم ناوچانە بدۆزنەوە (٨٣/٤) کە بازاڕێکی گەورەی ئاشوورییەکان بوو، ئەو کات (کانیش) بووبووە مەڵبەندێك بۆ هەناردنی کەلو پەلە ئاشووریو ئەکادییەکان، لەوێ بازرگانە ئەکادییەکان هەناردەکانیان هەواڵەی شاری ئاشوور دەکردو لێرەش بە مۆری ئاشووری مۆر دەکران بۆ ئەوەی فرۆتنیان لەشارەکانی وڵاتی ئەنادۆڵ ئاسان بێ(٣١٩/٣). لەسەردەمی شا نرام - سین-ی کوڕی سارگۆنی ئەکادی یان نەوەکەی، نزیکەی (٢٠) پادشا کە حوکمیان رەوا بوو بەسەر ئەو شارانەی لەئاسیای بچووکەوە تا کەنداوی عەرەب داکشابوون، پەیمانێکی پتەویان لەنێو خۆیاندا بەست لەدژی شا نرام- سین، بەڵام نرام- سین، بەسەر هەموویاندا سەرکەوت، لەوڕا ئەو بەڵگە مێژووییانە دۆزرانەوە کە سەرکەوتنەکانی لەسەر تۆمار کراون، لەنێوانیشیاندا نەقشی سەر بەردێك لەنزیك دیاربەکر دۆزرایەوەو نەقشێکی دیکەش لەناوچەیەك دۆزرایەوە بە لای باشووری شاری سلێمانییەوەیەو جەخت دەکاتە سەر گەیشتنی ئەم شا ئەکادییە بەو ناوچانە (٨٤/٤).

نرام- سین هەوڵیدا دەسەڵاتی لەدەڤەرەکانی رۆژهەڵاتو باکووری رۆژهەڵاتی سەرزەمینی وڵاتی بە پیتی دوو رووبارەکە بچەسپێنێو کۆمەڵێك شوێنەواری بە نەمری تۆمار کرد لەبارەی لەشکرکێشیو سەرکەوتنە سەربازییەکانییەوە بەسەر هۆزو قەومەکانی ئەو ناوچانە، لەوانە ئەو قەومەی بە چەند شێوازێك ناوی هاتووە، وەك: لولویو، لولو،لولومو.

لەهەواڵو بەسەرهاتی لەشکرکێشییە جەنگییەکانی پادشایانی زنجیرەی ئەکادیو لەشکرکێشی پادشاکانی ئاشوور بۆ سەر ئەو هۆزانە، دیارە مەڵبەندی گردبوونەوەیان لە دەشتی شارەزوور بووەو بەلای باشووریشیانەوە گۆتییەکان بوون. نووسراوەی (نەقشی سەرکەتن= مسلە النصر) سەرکەوتنی پادشای ئەکادی بەسەر پادشای (لولوبو) کە ناوی (ساتۆنی) بووە، تۆمار کردووە. دواجار ئەو (لولوبو)ییانە لەمەڵبەندەکەی خۆیانەوە بەرەو لایەنەکانی رۆژهەڵاتو رۆژاوا بڵاوبوونەتەوە، وەك دەڤەری زەهاو لەنزیك (سەرپێڵ زەهاو)، لێرەش نەخشێکی چیایی دۆزرایەوە کە وێنەی پادشای (لولوبو)و نووسینێکیشی لەسەر هەڵکەندراوە، ناوی بە (ئانو- بابینی) بە خەتی بزماریو بە زمانی ئەکادی دەبات (٣٦٩/٦).

وێڕای ئەو چارەنووسە تراژیدییە نادیارەی شا (نرام- سین)، لولوبییەکان بە یەگجارەکی خۆیان نەدا بەدەست ئەم شا ئەکادییەوە، گۆتییەکانیش (٢٢٣٠-٢١٢٠پ.ز) کە لەهۆزەکانی چیای زاگرۆسی هاوسنووری عێراقی رۆژهەڵات بوون لەگەڵ وڵاتی ئێران، هەر وایانکرد. بەتەواوی نازانرێ ئایا ئەمانە لەهۆزە هیندۆ- ئەورووپیەکان بوون یان نەء ، چونکە هیچ بەڵگەو سەنەدێکی نووسراویان بە زمانی خۆیان بەجێ نەهێشتووە تەنها ناوی پادشاکانیان نەبێ لەچەسپاندنی پادشا سۆمەرییەکاندا، زێدی دانیشتنیشیان ئەوا دراوسێی لولوبییەکان بوون بەرەو باشوور، واتا باشووری ناوچەی شارەزوورو ناوچە شاخاوییەکانی لای باشووری زێی خوارو (٣٧٣/٦) کە لەدواییشدا ئەمانە توانییان دەوڵەتی ئەکادی بڕوخێنن. گێڕانەوەیەکی دواتری ئەم ماوەیە باس لەوە دەکات، گۆتییەکان بۆ ئەم مەرامە، دووجار لەناوچە شاخاوییەکانیانەوە هاتوونەتە خوارێ، جاری یەکەم ئەوە بوو لەچیاکانی تۆرۆسەوە هەڵمەتیان هێناو هەرچی کۆسپو تەگەرەیەکی پێش شاڵاوەکەیان هەبوو تەختیان کرد لەپێناو گەیشتنیان بەکەنداوی عەرەب. نرام- سین لەدەستپێکی حوکمڕانییەکەیدا هەوڵی دا بەرپەرچی ئەم هێرشە بداتەوەو توانیی دووبارە شانشینییەکەی راست بکاتەوە، بەڵام دوایی، لەدووەم جاردا کۆنترۆڵی خۆی لەسەریان لەدەست دا.

بۆیە لاوازبوونی ئەم جارەی لەبەرامبەر گۆتییەکان بووە هـۆی زڕانـدنی نـاوی‌و پاشـانیش نەمانی شۆرەتی وەك پادشایەك (٨٤/٤). وەلیٚ دەسـەلاتی گۆتییـەکان- لـەدوای لـەناوبردنی ئەکادییەکان- گشتگیرو سەرتاسەری نـەبوو ئەگەرچـی حوکمەکـەیان بـۆ مـاوەی ١١٠ سـالٚ درێژەی کێشا، لەو ماوەیەدا (٢١) پادشـا فـەرمانڕەواییان کـرد، نـەیانتوانی زالٚ بـن بەسـەر هەموو بەشەکانی ولاتی ئەکاد، ئەوە بوو (ئوتۆ- حیگال) پادشای سۆمەرییەکان کە لەزنجیرەی سێیەمی پادشایانی ئوورِ بوو (٢١١٢-٢٠٠٤) دەریکـردن‌و لەسـەردەمی (تریقـان)ی دوایـین پادشایان کە تەنها رۆژێك حوکمی کرد، ولاتی لەچنگیان قوتار کرد، ئـەوانیش -گۆتییـەکان- بەرەو ناوچەکانی باکووری عێراق بە تایبـەت ناوچـەی کـەرکووك پاشەکشـەیان کـردو بـەرِای زۆرینەوە (ئارابخا) -کەرکووکی ئیستا- یان کردە مەڵبەندی خۆیان (٣٧٨/٦).

فەرمانڕەواکانی عیلام لەسەردەمی زنجیرە حوکمڕانەکانی پـاش زنجـیرەی یەکـەمی ئـوورِ، بوونە خاوەن دەسەلاتی ولاتی سۆمەر، لێرەدا ئەو زنجیرەیەی لەپاش زنجـیرەی ئـوورِ دەسـەلاتی گرتە دەست، مەڵبەندی حوکمڕانییەکەیان لەماوەی ٢٠١٧-١٧٩٤ لەشاری وان بـوو. لـەپاش زنجیرەی (کیش)یش بنەی نەوەگەلێکی حوکمڕان لەشاری هەمازی کە یەکێك بوو لەشـارەکانی عیلام، حوکمڕانیان کرد، بەلام (ئانیمۆندی) پادشای شاری (ئەدب) گردێکە ئێستا پێی دەڵـێن (سۆمەری لوکال) چەندین لەشکرکێشی ئەنجامداو لەشکرکێشییەکانی پەلیان هاویشت بـەرەو چیاکانی عیلام‌و دەڤەرەکانی باکووری رۆژهەلاتی عێراق (٣١٠/٦).

دەوروبەری سالّی (١٩٠٠ پ.ز) دەستپێکی گەشەسەندنی شانشینی (ماری) بوو، دەسەلاتی ئەم مەملەکەتە بە درێژی چۆمی فورات‌و خاپوور پـەلی هاویشـتبوو، بـە تایبـەت لەسـەردەمی پادشاکەی یان فەرمانڕەواکەی کە ناوی (نحدن- لم) بوو (٤١٨/٦)، ئەمـە ئـەو ماوەیـە بـوو کـە لەمیانەیدا مۆڵگە بازرگانیە ئاشوورییەکان لەولاتی ئـەنادۆلٚ لەسـەردەمی (ئیریشـمی یەکـەمی پادشای ئاشوور ١٩٤١-١٩٠٢ پ.ز) پەرەیان سەند، وەك (گانیش)و ئەو شـوێنە ئاسـەوارییەی پێی دەلێن (عەلیشار)و لەشوێنی پایتەختی حیپیەکان (حاتووشا) (٤٨٠/٦).

دۆزینەوەی ئـارکیۆلۆژی لەشـاری ((مـاری)) (ئێسـتا پێـی دەڵـێن تـەل حەریر=لـەنزیك ئەلبوکەماڵە)، کۆمەلێك لەپەیکەری فەرمانڕەواو کەسایەتیی دیاری، دۆزییەوە کە روخسـارو شێوازی پەیکەر تاشییەکەیان وا پیشان دەدەن، ئیی (چـاخی بەرەبـەیانی زنجیرەکـان) بـن بـە تایبەت قۆناغی سێیەمی. لەناو ئەو پەیکەرانـە ئـەو پادشـایەی کـە نـاوی (لمـاکی مـاری)و

ئیکۆشـــەمگان Iku- shamgan،لەکەســایەتییەکانیش: (ئــەبخ- ئیــل)و (ئــادی نــارم) (٣١١/٦).

هاوکات لەگەڵ کۆمەڵە نیشتەنییە ئاشوورییەکان لەوڵاتی ئەنادۆڵ، کۆچگەلی قەومو هۆزە هیندۆ- ئەروپییەکان بەرەو ئەنادۆڵ روویداو بەمانەیان گوت (حیپیهکان).

بــەڵام دانیشــتوانی ڕەســەنی ئــەنادۆڵ لەقــەومو هــۆزە هینــدۆ- ئەوروپییــەکان نــەبوون. لێتوێژەرەکان حیپیهکانیان -واتە هۆزە هینـدۆ- ئەوروپییــەکان- لــەوڵاتی ئــەنادۆڵ بــە پێــی کۆچەکانو مانەوەیان، دابەش کردوون بەســەر ســێ چــینەوە، کۆنترینیــان ئــەو هــۆزەی نــاوی (لویون= Luwin) بووەو بە ڕای زۆرینە هاوچەرخی نیشتەنییە ئاشوورییەکان بوونە، وەك لەو نــاوە ناســراوانەی ســەر پارچــە بســمارییەکان دەردەکــەوێ کــە لەبازرگانــە ئاشــوورییەکانەوە گەیشتوونو ئەوانەی ژیاریی چاخی برونزیان تێکدا کە هۆزە رەسەنەکان - واتــە خاتییــەکان- بەســەرییەوە بــوون. پــاش ئەمانــە پالییــەکان Palaic هــاتنو ئــەنجا نیســییەکان Nesite. لویونییەکان لەناوچە کەناراوییەکان دادەنیشتن، پالییەکان یــان گالییــەکانیش لەبەرزاییــەکانی ئەم هەرێمــە. چــەند ســەدەیەك دواتــر، نیســییەکان توانییــان نــاوینی ئــەنادۆڵ -رۆژهــەڵاتی ئەنکەرە- داگیر بکەن، ئەمەش ئەو وڵاتەیە کە دانیشتوانە رەسەنەکەی پێیان دەگوت (خاتی)و ئەم ناوەیان بەکار بردو دوای ئەوەش بە -حیپیهکان- ناویان دەرکرد - (٤٨٢/٦).

(ماك کوین) پێی وایە رەسەنی (نیسییەکان) دەگەڕێتەوە بۆ (کــانیش)، واژەی (نــیش)یش لە(Knesh)ەوە گۆڕاوەو لەگەڵ خستنە پاڵی (as)ی لاتینی، ناوەکە بۆتە (نیســاس Nesas) واتە (نیسییەکان). لەدەوروبەی ساڵی ١٧٥٠پ.ز پادشایەکی گــەورەیان بــۆ پەیــدا بــوو، بــە بنەچــە خــەڵکی ناوچــەی کۆســارا Kussara- نزیکــی دیــوریگی ئێســتا- بــوو و(حــاتوش Hattush)ی کردە پایتەختی خۆیو بەبۆنەی سەرکەوتنەکانییەوە، لەم شارە ئاهەنگی سازدا، ناوی خۆیشی لە(ئانیتا Anita)وە گۆڕی بــۆ (حاتوســیلیس)و شانشــینی نــوێی حیپیهکــانی دامەزرانــد (٢١/٨) کــە بــە زمانێــك داخــاوتن لەگــەڵ هــەردوو خێزانــی زمانــە هینــدۆ ئەوروپییەکانو سامییەکان، جیاواز بــوو و لــەڕووی ژیارییــەوە راســتەوخۆ یــان ناراســتەوخۆ کاریگەریان کردە سەر ژیاری تەڕوادەو مەسینیا لەئەنادۆڵو لەپێشخستنی کلتــووری نــاوەوەی ئەنادۆڵ بەشداربوون، جگــە لــەوەش پــەرەیان بــە کلتــووری ژیــاریی دۆڵــی دوو رووبارەکــە دا (٢١/٥).

له پاش مەرگی شا (حاتوسیلیس)، (مۆریسیلیس)ی نەوەکەی دەسەڵاتی پادشایەتی گرتـە دەست. مۆریسیلیس مرخی خۆش کردبوو دەست بگرێ بەسـەر بـاکووری سـوریا، بـەڵام لـەم بیرۆکەیەی پەشیمان بۆوە، چونکە شاری (حەڵەب) بە هێـزو لەوپـەڕی بـاکوور بـوو، نـەدەکرا بخرێتە ژێر رکێفی حیپیهکانەوە. لە باشووریش شاری بابل لاواز بوو، بەڵام هاوپەیمانی حەڵەب بوو.

شاری (ماری)، ناوی نەماو لەوێ هێزێکـی نـوێ سـەری هەڵـدا بـەناوی مەملەکـەتی (عانە-Hana)ەوە، عانـە، وەك بابـلو حەڵـەب لـە ژێـر دەسـەڵاتی ئامووریيـەکان نـەبوو. مۆریسیلیس دوای ئەوەی توانیی تەنگو چەڵەمەی رێگا بازرگانییەکان بە سیاسەت چارەسەر بکاتو پەیمانێك لەگەڵ شاری (عانە) ببەستێ، ئەوجا لەساڵی ١٥٩٥ تـوانیی چـنگ لەسـەر شان، لەئەنادۆڵەوە هەڵمەت بێنێو شاری حەڵەب وێران بکات. لە ئاکامی ئـەم کـارەدا رێگـا بازرگانییەکانی باکووری رۆژهەڵاتو ناوچـەی فـوراتی نـاوین —کـە لـەو سـەروبەندە رێگـای نێونەتەوەیی بوون- کەوتنە ژێـر دەسـەڵاتی ئـەم پادشـایەوە. بەمـەش حاتوسـیلیس خەونـە کۆنەکەی وەدی هێنا. بەڵام هاوپەیمانەکانی لە شاری عانە بـەرەو بەدەسـتهێنانی سـەرکەوتنی گەورەتر پاڵیان پێوەنا، بۆیە ئەمجارەیان روویکردە (بابل)و زنجیرەی حوکمڕانی حامورابی لـەناو برد، بەم سـەرکەوتنەش حیپیهکـان بوونـە هێزێکـی گـەورەی باڵادەسـت بەسـەر دۆڵـی دوو رووبارەکەو وڵاتـی ئـەنادۆڵو بـاکووری سـووریا پـاش ئـەوەی دەوڵـەتی بابلییـان رووخانـدو گەنجینەکانیان وەتالان بردو سپاردیانن بەلای هاوپەیمانەکانیانەوە لە شانشینی عانە (٤٣/٨).

لەسەدەی (١٥)ی پێش زایین، لە وڵاتی سەرووی دوو رووبارەکە، ئەو وڵاتەی ئاشوورییەکان پێیان دەگوت (خانیکالْبات)و زۆرینەی دانیشتوانەکەی لە هۆزەکانی حووریو چەند چـینێکی ئەروسـتوکراتییانەی ئـاری نـژاد رابەرایـەتی دەکـردنو پایتەختەکـەیان شـاری شـوکنی (Washukani) بوو، دەوڵەتی میتانی توانیی دەسەڵاتی بسەپێنێ بەسەر وڵاتی ئاشوور، ئەم وڵاتە هەروا لەژێر ئەم دەسەڵاتە مایەوە، ئەگەرچی چەند پادشاو فەرمانڕەوایەك تێیـدا سـەری هەڵدا، بەڵام هەموویان لەو سەروبەندە تاریکەی مێژووی ئاشـوور، لاوازو ملکەچـی دەوڵـەتی میتانی بوون، تا ئەو دەمەی پادشای ئاشووری بەناوبانگ (ئاشوورئۆبالت) توانیی کۆتایی بەم رەوشە ناهەموارە بێنێت. ئاشوور-ئۆبالت لەساڵی ١٣٦٥پ.ز هاتە سەر تـەختی پادشـایەتی (٤٨٥/٦)، لەدوای خۆیشی چەند پادشایەکی بەهێز هاتنە سەر تەخت لەنێوانیاندا بە تایبەت (شێلمە نەسری یەکەم ١٢٧٤-١٢٤٥پ.ز) بوو. ئەم پادشایە بـە لەشکرکێشـییەکانی بـەرەو

دەرەوەی وڵاتو پتەوکردنی قەوارەی دەوڵەتی ئاشوور بەریگەی لەشکرکردنە سەر دەڤەرەکانی باکوورو باکووری ڕۆژهەڵات، بە تایبەتی بۆ سەر گۆتییەکان، ناوبانگی دەرکردو بۆ یەکەمین جاریش لەشکرێکی ناردە سەر وڵاتی ئەرمینیا (ئۆرارتۆ)و نیشتمانی حۆرییەکانو چەند دەڤەرێك لەوڵاتی سەرووی نێوان دوو ڕووبارەکە (خانیکالبات)ی داگیر کرد، دوای ئەمەش پایەختێکی نوێی بۆ شانشینیەکەی دامەزراند ببێتە پایەختە سەربازییەکەیو ناوی لێنا: کالحۆ یان (کالخۆ، کە ئەمەش واژەی (کالح)ەو لەتەوراتدا هاتووە)و پاشماوەکانی، ئێستا بە (نەمروود) ناسراوەو بە دووری نزیکەی (٢٢) میل لەباشووری شاری مووسڵەوەیە (٤٨٨/٦).

لەو سەروبەندەشدا، (کاشییەکان) یان (کشییەکان)، لاوازبوونی دەسەڵاتیان لە(بابل) بە هەل زانیو داگیریان کردو تیادا زنجیرەی سێیەمی بابلیان دامەزراند کە بۆماوەی نزیکەی چوار سەدە (١٥٩٥-١١٦٢پ.ز) درێژەی کێشا. ناوی ئەو قەومو هۆزە نوێیانە لەواژەی (کشو)ی بابلییەوە هاتووە کە بە وردی نازانرێ ڕەگی لەچییەوە وەرگیراوە، ڕەنگ بێت لەم زمانەدا بە مانای هێزو زەبرو توانا هاتبێ، لەوانەشە لەناوی خواوەندی نەتەوەیی کشییەکانەوە وەرگیرابێت. جگە لەوە ڕەچەڵەكو نژادی کشییەکان بە تەواوی نەزانراوە، بەڵام ئەو نیشتمانەی لێوەی کۆچیان کردووە بەرای زۆرینە دوور نییە شوێنێك بووبێت لە بەشە ناوینەکانی چیاکانی زاگرۆس لەو (شوێنەی کە نێوان عێراقو ئێران جیا دەکاتەوە) لەوانەشە لەو ناوچەیە دیاری بکرێ کە بە وڵاتی لووڕ ناسراوە، واتە: (لوڕستان) لەدەڤەرەکانی باشووری ئێران. بە لای باکووریشیانەوە چەند هۆزێکی چیانشینی تر دراوسێیان بوونە، وەك: گۆتیو لولوییەکان، زۆریش ڕێی تێ دەچێ ئەو خێڵە چیانشینانە بن کە لە سەرچاوە کلاسیکییەکاندا بە (قۆسای) ناویان هاتووە (٤٤٧/٧) (Kossaio). مێژووناسی ناوداری تورك ئەحمەد ڕەفیق دانەری کتێبی (مێژووی عوسمانی) لە باسەکانی دەربارەی میللەتەکانی کەونارای ناوچەی جزیرەو عێراق دەڵێت: ((ڕەگەزێکی ئاریی هیندۆ-ئەورووپی بە قاسۆ یان کاشۆ ناسراوە لای ناوچەی ڕۆژهەڵاتی دیجلە نیشتەجێ بوونو هاوچەرخی سۆمەرییو ئەکادییەکان بوون، ئیمڕۆ بە کورد ناسراون)).

چونکە (کشی)یەکان لەپاش فەرمانڕەواییەکەیان لەعێراق، شتێکی تۆمارکراویان بە زمانە نەتەوەییەکەیان بەجێ نەهێشتووە، بەڵکو بابلییان کردبووە زمانی خۆیان، بۆیە ئەستەمە بتوانین لەرووی زمانەوانییەوە بە ڕەسەنی نەتەوایەتییان ئاشنا بینو هەموو ئەوەی لەم لایەنەوە مەزەندە دەکرێ ئەوەیە: چەند کۆمەڵێکی جەنگاوەری ئەرستوکراتی لەئارییەکان، واتە: هۆزە

هیندۆ-ئەوروپییەکان فەرمانڕەواییان کردووە بەسەر ئـەو (کشـی)یانەو لـەرووی سـەربازییەوە ڕێکیان خستوون‌و بەرەو لەشکرکێشی‌و شەڕو شۆڕ سەرکردایەتییان کردوون.

لاوازیی سەری کردە جەستەی ئیمپراتۆریەتی ئاشووری، لە دەرەنجامی شالاّوی کشـکییەکان‌و هێرشەکانیان بۆسەر ئاشوورییەکان لە ناوچەکانی باکووری ئاسـیای بچـووکەوە (ئـەو کشـکییانە بەوتەی زۆرینە ئەو هۆزە ئیفریجییانـەن کـە لـە سەرچـاوە کلاسـیکییەکاندا، ناویـان هـاتووە)، هۆیەکی تری لاوازبوونی ئاشووری، ئەو خێڵە ئارامییانەی کە بە درێژی فوراتی سەروو نیشتەجێ بوون، دەستیان کرد بە پەڕینەوە لەم رووبارەو رووبانکردە تـەخووبی ولاّتـی ئاشـوور، لەلایـەکی تریشەوە ولاّتی بابل لاوازیی ئاشوورییەکانی قۆزتەوە بۆ فراوانبوون‌و درێژکردنـەوەی سـنوورەکەی لەسەرحیسابی دەوڵەتی ئاشووری بەرەو باکوور تا دەگاتە نزیك زێی خواروو. بەلاّم هێـزو توانـای پادشای نوێی ئاشوورییەکان (تەجلاتبلێزەری یەکەم ١١١٥-١٠٧٧پ.ز) بەروونی بە دیارکـەوت لەبەرەنگاربوونەوەی لەو مەترسییانەو زاڵبوونی بە سەریاندا، بەمەشەوە دڵی ئـاوی نـەخواردەوە، بەڵکو رەوشەکەی بەتەواوی گۆڕی لەهەڵوێستی بەرگریکردنـەوە بـەرەو هێـرش بـردن‌و لەشـکری گەورەی کشییەکانی تێکشکاندو کوشتارێکی زۆری لەنێوانیاندا نایەوەو هێرشی گواستەوە بەرەو ناو ماڵ‌و حاڵیان‌و پاشان بەرەو ئەرمینیا بەڕی کەوت‌و پەیکەرێکی خـۆی لەناوچـەی دەریاچـەی (وان) دانا، لەشکرێکیشی توانیی بگاتە قوولاّیی کێوەکانی زاگـرۆس بـەرەو ئـەو هەرێمـەی بـە (میسری) ناوی هاتووە. هەروا لەشکرەکانی توانییان خێڵەکانی ئارامی بەرەو پشـتەوەی چـۆمی فورات هەڵبڕن‌و تا ناو مۆڵگەکانیان لەبیابانەکانی شام بە تایبـەت لەتـەدمور راو بنـێن، جگـە لەوەش گورزێکی گەورەی کێشا بە ولاّتی بابل لەسەردەمی پادشاکەی (مەردخ نادن ئـاخی) کـە لەپاش نەبوخەد نەسری یەکەم هاتە سەر تەختی بابل (٦/ ٤٩٠).

غەمی ئیمپراتۆرییەتی حپی لەم سەروبەندە، ئەوەبوو دەستی بگرێ بەسەر ئەو رێگـەو ڕێ رەوانەی دەگەنە شارە ژیارییەکانی دەوروبەری خۆی بە ئامانجی چارەسەرکردنی کێشە سەربازی‌و ئابوورییەکان لەگەڵیان‌و مسۆگەرکردنی پێویستییە ئابوورییەکانی لەو ژیارییانە.

شاری (حاتوشا)ی پایتەختی (حپی)یەکان لەناوچەیەکی شاخاوی بەردەلاّن بوو، بەلاّم بەلای باکوورییەوە شارەکە دەیڕوانییە سەر دەشتاییەکی بەپیتی ئەو زەوی‌وزارە کشـتوکاڵییانەی کـە پێداویستییەکانی حپییەکانی لەبەروبوومی کشتوکاڵی بە تایبەت لەگەنمەشامی دابین دەکـرد. بەلاّم ئەم زەوی‌و زارانە هەمیشە دەکەوتنە بەر شالاّوی هێرشەکانی (گاسگا Gasga)ییەکانی دانیشتووی تەپۆڵکەکانی لای باکووری زەوییەکان.

جا، بۆ ڕێگرتن لەهێرشە ساڵانەکانی گاسگاییەکان بۆسەر بەروبوومە کشتوکاڵییەکان، دەبوو هەندێ هێڵی بەرگری دابمەزرێنن بە تایبەت لە مەڵبەندی سەرەکی ئەو ناوچەیەی پێی دەگوترا (هاکپیس Hakpis) رەنگ بێ جێگاکەی لە(ئەماسیە)ی ئێستا بوبێت، لەوڕا هێڵی پۆستەو پێوەندییەکان بەسەر ئەم شارەدا تێدەپەڕین بەسەر چەند شارێکی وەك (هانهان Hanhana)و (هاتنا Hatna) شوێنەکانی ئێستای هەردوو شاری موزیفونو گوموشحاجی کە بەلای ئەو پێچە سەختەوە بوو لەناوچەی (هالی Nerik Haly)ی بەرامبەر بە شوێنی کارگی و دەکەوێتە لای رۆژهەلاتی هاکپیس ئەو دەروازە سنوورییەی کە بە رێڕەوێکی تەنگەبەردا دەڕوات لەناوچەی یەشیل ئیرماق بەرەو غازی ئورای شوێنی ئێستای شاری (تورهال Tu-rhal) لەباشووری شاری (ئەماسیە)ی ئێستا. لێرەشەوە ئەم رێڕەوە بەردەوام دەبێت تا دەگاتە بەرزاییەکانی هایس لەو شوێنەی دەکەوێتە نێوان هەردوو شاری سیواس Sivasو زارا Zara لەباکووری دێوریگی، لێرە گاسگاییەکان ناو بەناو لەرووبارەکە بەرەو کانیش دەپەڕینەوە بە نیازی دابڕینی حیپیهکان لە ناوچەی رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ (٩٢/٨).

سنووری مەملەکەتی (گاسگا)ییەکان بەلای تەپۆڵکەکانی ناوچەی (زارا)وە کۆتایی پێ دەهات، لێرەشەوە سنووری مەملەکەتی ئازی هایاسا -ئەرزەنجانی ئێستا- دەستیپێدەکرد کە دەستی گرتبوو بەسەر عەمبارە کانزاکاندا لە باکووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ. حیپیهکان نەیانتوانی ئەم مەملەکەتە داگیربکەن، بەڵکو تەنها توانیبوویان دەست بگرن بە سەر هێڵی سنوور لەسەرووی (هایس)ەوە بەرەو چۆمی فورات. لەوڕا، لەپشتی ئەم هێڵەوە دەوڵەتۆکەیەکی ناوبەین هەبوو لە نێوان گاسگاییەکانو حیپیهکان بەناوی هەرێمی سەروو Uper Land دەناسرا. ئەم هەرێمە شاری (ساموحا Samuha)ی لێبوو ئەو پێگە ئایینیو کارگێڕییەی کە ژمارەیەك لەزانایانی شاری (هایس)و زاناکانی تری ناوچەکانی فورات دایانمەزراندبوو، چونکە ئەگەر بڕۆخیبایە، ئەوا هەر لەرێگەی سیواسەوە (پێگەی کۆنی حیپیە مارسانیتیەکان) تاوەکو زەوییە کاکی بە کاکییەکانی لای مەلاتیە (پێگەی کۆنی حیپیە تکاراماکان) دەکەوتنە بەر هێرشو پەلاماری دوژمنان. چونکە ئەم رێگا گرنگە بەلای حیپیهکانەوە کە بەرەو باکووری سووریا دەچوو هەر لە سەردەمی شا (مورسیلیسی یەکەم)ەوە تاوەکو سەردەمی شا (سوبیلولیوماس) تاکە رێگای پێوەندی بوو لەگەڵ هەرێمەکانی دەوروبەر (٩٣/٨).

مەملەکەتی ئاسۆ (lsuwa) کە کاتی خۆی لەنزیك شاری عەزیز یان (ئازیغ)ی ئێستا بوو، لەشاری مەلاتیەوە لای خۆرئاواو بەسەر چۆمی فوراتدا بەرەو رۆژهەلات درێژ دەبۆوەو

لەقەڵەمڕەویــدا ناوچــەی (ئارگــانی مــادن)ی Maden Ergani لــەخۆ گرتبــوو، لــەرووی سەرچاوەیلی مسەوە دەوڵەمەندترین ناوچەکانی ئەنادۆڵو بگرە هــەموو رۆژهــەڵاتی نــاوینیش بوو، لەوێ ئەم سەرچاوانە ئاتاژو پێویستییەکانی سوپای حیپی لەم کانزا بەنرخە، دابین دەکرد.

شوێنو پێگەی ئەم مەملەکەتەو بوونی کانزا بەنرخەکەی لەنێوان هەردوو هێزی گــەورەی: حیپیــیو میتانییــەکان Mitanni کــە دەوڵەتەکــەیان لەهــەردوو شــاری ئێســتای (ئۆرفــاو دیاربەکر)ەوە بەرەو پانتایی رۆژهەڵات، هەڵکەوتبوو..

ئەمە وایکرد ئەو دوو هێزە چاوی تەماحی تێ ببڕن، بۆیە بووبووە گۆڕەپانی بگرەو بــەردەو ململانێــی هــەردوو لایــان، تــا ئــەو دەمــەی (ســوبلۆلیۆس)ی پادشــای حیپییهکــان تــوانیی بەیەگجارەکی لەساڵی ١٢٦٥پ.ز بیخاتە پاڵ مەملەکەتەکەی (٩٤/٤).

هەرچی رێگا سەرەکییەکەی تر بوو، ئەوا نێوان ئەم شوێنانەی بەیەکەوە دەبەست: کــانیش (شاری قەیسەری ئێستا)و لەرێ رەوەکانی تۆرۆس بە دەروازەی سیلیســیادا (کــولاك بوغــازی kulekbogazi ئێستا)ی بەناوبانگو بە دەشتی قرمانی خواروو بەرەو سلیفکەو پاشان بەرەو مەرسینو بە چیاکانی (تۆرۆس)دا دەگەیشتە ئەدەنــەو ئــەنجا دەریــای ســپی ناوەڕاســت، یــان لەدەروازەی سیلیسیاوە کەمێك بەرەو رۆژهەڵات بە رێگای سەرەکی بەرەو سوریاو پاشان وڵاتی نێوان دوو رووبارەکە (٩/٧٧).

بەڵام رێگای باکوور بە مەملەکەتی کیزوادنا Kizwadna درێژ دەبۆوە کە پایتەختەکــەی شاری کومانی Kumeni بوو نزیك شــاری (عەلیشــاری ئێســتا)، لێــرە، لــەرۆژئاواوە بــەرەو مەملەکەتی ئەرزاوا Arzawa لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست، دەکشا.

پــاش ئــەوەی (حیپی)یــەکان دەســتیان گــرت بەســەر وڵاتــی (کیزوادنــا)، جــۆرە سیاســەتێکی سەرکەوتووانەیان بەکار برد لەهەڵسو کەوتو مامەڵەکردنیان لەگــەڵ هــەموو ئــەو دەوڵەتۆکانــەی کەوتبوونە سەر ئەم رێگایەوە بە ئامانجی پاراستنی لەهێرشو پەلامارەکانی مەملەکــەتی ئــارزاوا، بەمەش سنووری دەوڵەتی (حیپی)یەکان بەم جۆرە درێــژ دەبــۆوە: لــەدەریای ســپی ناوینــەوە بــەرەو باشوور تاوەکو وڵاتی گاسگا لەباکوور، لەوڵاتی میتانییەکانیشەوە (نزیك هــەردوو شــاری ئێســتای (ئۆرفەو دیاربەکر)و رووباری فورات لەرۆژهەڵات بەرەو لێواری رۆژئاوای دەشــتی قۆنیــە لــەرۆژئاوا (٨/٩٥).

عیلامییەکان، کە پایتەختەکەیان (سووسە) بوو و لەهۆزەکانی هیندۆ-ئەوروپایی نەبوون، لە کــۆنترین چــەرخە مێژووییەکانــەوە لەهــەرێمی خۆزســتان (ناوچــەی ئــەهواز) دادەنیشــتنو

شارستانێتیەکیان پێکهێنا بە بناغەو ڕەچەڵەك لەژیاریی دۆڵی دوو ڕووبارەکە وەرگیرابوو. لەو سەروبەندە، واتە لەدەوروبەری هەزارەی یەکەمی پێش زایین، خێڵێکی بەرەگەز ئێرانیی دیکە لەبەشەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران لەگەڵیان دەژیانو پایتەختەکەیان ئەکباتان (هەمەدانی ئێستا) بوو، لەوڕا سەنحاریب لەساڵی ٦٩٦پ.ز لەشکرێکی گەورەی کردە سەریان (٩١/٦).

لەناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی پێش زایین لەنێوان فارسەکاندا بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوا سەری هەڵدا، ئەم بنەماڵەیە (هاخەمانشی) دامەزراندبوو و لەمەوە زنجیرە حوکمڕانی ئەخمینی کەوتەوە. کۆرشی یەکەم (٦٤٠-٦٠٠پ.ز) توانیی سەربەخۆیی لەکلکایەتی میدییەکان وەدەست بێنێ، وەلێ دووبارە دانی نا بەسەروەری شا(کیاکسار) لەو سەروبەندەی کە سوپاکانی گەیشتنە کەرکووك (ئارابخا)، لەپاشانیش گەیشتە شاری ئاشوور کە لەسەر دەستی ئەوان ساڵی ٦١٢پ.ز ڕووخا. شای (بابل)یش (نەبوبلاسەر) لەگەڵ شای میدیا (کیاکسار) لای شوورەکانی شاری ئاشوور بەیەکتر گەیشتنو لەوێ ڕێککەوتننامەیەکی هاوپەیمانیو دۆستایەتییان لەنێویاندا بەست (٥٢٧/٦).

فارسە ئەخمینییەکان لەسەردەمی کۆرشی دووەم (٥٨٨-٥٣٠پ.ز) کە نازناوی کۆرشی گەورەی لێنرا بوو، توانیی پایتەختی میدییەکان (ئەکباتان) داگیربکات، بەمەش فارسە ئەخمینییەکان یەکلایەنە حوکمڕانیی وڵاتی ئێرانیان گرتە دەست. کۆرشی گەورە توانیی ئیمپراتۆرییەتێکی مەزن دامەزرێنێ هەر لەتخووبی هیندستانەوە تاوەکو وڵاتی بابل (کە لەسەردەستی ئەوان ساڵی ٥٣٩پ.ز ڕووخا)و لەوڵاتی ئاشوورو کیلیکیاو کەبادۆکیاشەوە (کە ئەم دوو وڵاتەش ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئەنادۆڵی دەگرتەخۆ) تا دەگەیشتە دەریای ئیجە، درێژ دەبۆوە (٥٧٧/٦).

ڕەنگە، دیارترین دیاردەی ئابووری جیاوازی چەرخی ئەخمینی: بەکارهێنانی پارەی سکەدار بووبێت، هەروا کردنی دیناری ئاڵتوون (داری) کە بەرامبەر بە (٢٠) شیقلای لەزیوە بە بنەمای مامەڵەی بازرگانیو چەند بانکێکی تایبەتیش بەدەر کەوتن سەرڕای بانقەکانی پەرستگاکان.

تۆمارگاکانی ئەو بانقانە لەشاری (نفر) دۆزرانەوە، لەشاری (وەرکا)ش لقیان هەبووە، هەروا بانقەکان کێڵگەی گەورەی کشتوکاڵیو تۆڕی ڕاوەماسیو ماڵاتو ڕەهنگەلی عاردوبەرەو زەویو زاری زۆریان بەلاوە بووە (٥٨٣/٦).

میری فارس (کۆرشی بچووك) فەرمانڕەوای ویلایەتی (لیدیا) لەوڵاتی ئەنەدۆڵ، جێگری شا (ئەرتەحششتای دووەم ٤٠٤-٣٥٩پ.ز)ی برای بوو، میری ناوبراو هەوڵی کوشتنی (شا)ی دابوو، بەڵام لێی بووریو لە ئاسیای بچووك بە فەرمانڕەوا دایمەزراند، وەلێ لێبووردنی شا

نەبووە رێگر لەپێش تەماحی لەپێناو سەندنی تەختی پاشایەتی لەبراکەی لەئاسیای بچووك. میر،بۆ جێبەجێکردنی نیازەکەی لەشکرێکی پێکەوەنا زۆربەی لەو کرێگرتە گریکانە بوو کە لەمێژوودا بەناوی (لەشکرکێشی ١٠هەزار گریکی) ناسراوەو بەناوی زەینەفۆنەوە هاوبەندە، (زەینەفۆن) ئەو سەرکردەیە بوو کە سەربازەکانی لەشکرەکە دوای پاشەکشەیان لەولاتی بابلو شکانی لەشکرەکەی کۆرشی بچووكو کوشتنی، بە سەرکردەی خۆیان دایان نا. (زەینەفۆن ٤٣٠-٣٥٥پ.ز) لەکاتی گەڕانەوەی ئەو گریکانە بۆ ولاتەکەیان، زانیاریگەلێکی گرنگی لەسەر ئەو شوێنو ناوچانە تۆمار کرد کە پێدا تێپەڕیو دیسان چەند لایەنێکی گرنگیشی تۆمار کرد لەمەڕ بارو گوزەرانی ولات لەئاخرو ئۆخری سەردەمی فارسە ئەخمینییەکان بە تایبەت لەعێراقی باکوور (٥٨١/٦)و ناوچەکانی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ، لەوڕا گەیشتبووە ولاتی ئەو کاردۆخییانەی کە بە درێژی ئەو (٧) رۆژەی بە ولاتەکەیاندا تێپەڕی هێرشو پەلاماریان کردۆتەسەری (١٤٠/١١)و زەینەفۆن ئەوانەی بە شۆڕەسواری زۆر بەهێزو ئازا ناو بردوون.

زۆربەی مێژوونووسانی کوردو ژمارەیەك لەلێکۆڵەرەکان، پێیان وایە کاردۆخییەکان کوردەکانی ئێستان، ئەوانەی کە لەو سەروبەندەی باس کرا، لەو ناوچانە نیشتەجێ بوونە (١٧). سەردەمی فارسە ئەخمینییەکان لەناوچەی رۆژهەلاتی نزیك، بەماوەی لەشکرکێشییەکەی ئەسکەندەری گەورە (٣٥٦-٣٢٣پ.ز) بەرەو رۆژهەلاتو عێراق کۆتایی پێهات، ئەسکەندەر لەشکرەکەی بەسەر دەردەنیل (بوسفۆر)دا گواستەوەو لەشەڕی رووباری (گرانیق) سالی ٣٣٤پ.ز رووبەڕووی هەوەلین سوپای فارسەکان بۆوە. لەپاشان رووبەڕووی دارای سێیەم، خودی پاشای ئەخمینییەکان لەشەڕی دووەم، بۆوە کە لە(ئیسۆس) روویداو تێدا لەشکری فارس تێكو پێك شکا. بەلام ئەسکەندەری ماکدۆنی لەو نوشوستیو هەلاتنەی تووشی دارا هات، وە دووی نەکەوت، بەڵکو روویکردە میسرو سوریاو داگیری کردن (٣٣٢-٣٣١پ.ز). لەپاشان بەرەو عێراق وەڕێ کەوت بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوجەرگەی ئیمپراتۆرییەتی فارس (٥٨٩/٦).

دارا،(٣٣٨-٣٣٠پ.ز)، لەدەشتی هەولێر لەشکرێکی گەورەو گرانی کۆکردبۆوە ژمارەی هەزار هەزار (واتە: ملیۆنێك) شەڕکەر بوو، پێکهاتبوو لە: فارسو میدیو بابلیو سۆمەریو ئەرمەنو کەبادۆكو بەڵخیو سەغدو ئەرخەزیو ساکیو هیندی. ئەسکەندەری ماکدۆنی بە (٧) هەزار سوارەو (٤٠) هەزار پیادەوە بەرەنگاری ئەم حەشامەتە تێکەڵەو ناپۆشتەو

هەمەرەگەزە بۆوەو بە کارامەیی لەشەڕی (کواکمیلا)، توانیی بەهۆی جیاوازی چەكو تفاقەکانیو لێهاتوویيو ئازایەتییەکەیەوە لەماوەی یەك رۆژدا لەشکرەکەی دارا پەرتەوازەو تەفروتوونا بکاتو پاشماوەی لەشکرەکەی لەو ناوچەیە بڵاوەیان کردو تێکەڵ بە قەومو هۆزەکانی دانیشتووی ئەوێ بوون، ئەم شەڕە (ئەربیلا)شی پێ دەگوترێ وەك ئاماژەیەك بۆ شاری ((ئەربیل)) ساڵی ٣٣١پ.ز (٧/١٢)، ئەوە بوو (دارا) بەرەو (ئەکباتان=هەمەدان) پایتەختە دوورە دەستەکەی هەڵات، ئەسکەندەر تاوەکو وڵاتی فارس بە دوای کەوت، دای بەسەر (سووسە)داو پاشان بەرەو پایتەختی گەورە (برسیبولیس) ملی ناو (٤) مانگ لێرەدا لەشکری مۆڵ داو دوایەش درێژەی بە راوەدوونانی دارا داو گەیشتە شاری ئەکباتان، کە لەشکرەکەی گەیشتە دەوروبەری ئەو شارە، داراو دەستەو تاقمەکەیان دەسگیرکردو کوشتیان (٥٩٠/٦).

ئەسکەندەر لەوڵاتی بەختو سەغدو ئەودوای هەرێمەکانی ئەودیوی رووبارو ناوینەکانی ئاسیا، درێژەی بە لەشکرکێشییەکانی داو لەکاتی گەڕانەوەیدا بە وڵاتی (سەند)دا تێپەڕیو لەپاشان هیندستانی داگیر کرد، کە گەیشتە رووباری (گانج)یش، وەیزانی ئەوە ئەوپەڕی جیهانە، بۆیە سەرلەنوێ بایداوە بەرەو (سووسە) بۆ ئەوەی دەسبکات بە داڕشتنی پلانو پڕۆژەکانی لەپێناو دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێك یاخود دەوڵەتێکی جیهانی هەموو نەتەوەو گەلان لەخۆ بگرێو بەبرایەتی لەسایەیدا بژین، بناغەی پلانەکەشی بەوە دانا (ستاتیرا)ی کچی دارای لەخۆ مارە کردو ژمارەیەکی زۆریش لەسەرکردەو سەربازەکانی، ژنانی فارسیان هێنا، جگە لەوەش ئەسکەندەر پلانی داڕشت بۆ بنیاتنانی هاتوچۆی دەریایی نێوان رووباری سەندو دیجلەو فوراتو نۆکەندی سوێس. لەپاشان بەرەو بابل گەڕایەوە، پاش ئەوەی کە لەساڵی ٣٣١پ.ز داگیری کردبوو دووبارە چاکسازیو نوێکردنەوەی تێدا کرد بۆئەوەی ببێتە پایتەختی دووەمی دەوڵەتە جیهانییەکەی لەپاش ئەسکەندەرییە کە لەوڵاتی میسر بونیادی نا.. لەکاتێکدا ئەسکەندەر ئامادەکاری دەکرد بۆ ئەوەی لەشکر بکاتە سەر دوورگەی عەرەب، نەخۆشی لەرزوتا بەرۆکی گرتو لەکۆشکی (نەبوخەدنەسر) لە١٣ی حوزەیرانی ساڵی ٣٢٣پ.ز مرد. ئەو یەك دوو سەدەیەی پاش مردنەکەشی بە چاخی (هیلینیستی) ناسرا لەم چاخەدا شارستانێتیەکی تێکەڵە لەژیارییەکانی رۆژهەڵاتی کۆن و ژیاریی یۆنان باو بوو (٥٩١/٦).

ئەو دەمەی ئەسکەندەری ماکدۆنی کۆچی دوایی کرد، لەوێدا کەسێکی وانەبوو شوێنی بگرێتەوە، بۆیە ناکۆکی کەوتە نێوان سەرکردە بەناوبانگەکانیو پاش ماوەیەکی دوورو درێژ

لەشـەڕو شـۆڕی نێوانیـان کـە نزیکـەی (٤٢) سـاڵی خایانـد، سـێ کـەس لـەو سـەرکردانە ئیمپراتۆرییەتە پانو بەرینەکەیان لەنێوان خۆیاندا دابەش کرد، یەکـەمیان: سـلۆقس بـوو کـە (وڵاتی بابلو ئاشوورو سوریاو ئێرانو بەشەکانی خۆرهـەڵاتی ئاسـیای بچـووك)ی بەرکـەوت، خودی ئەم سەرکردەیەش بوو سەردەمی سلوقی لەعێراق دامەزراندو پاشانیش ئیمپراتۆرییەتی سلوقی کە لەهیندوستانەوە تا سنووری میسرو لەدەریای رەشیشەوە بەرەو دووڕگەی عـەرەب، درێژ دەبۆوە. لەدوای ساڵی ٣١٢پ.ز. دووهەمین سەرکردەشیان پـاتلیمۆس ئـەوا پادشـایەتی میسری بەرکەوتو لەوێ مەملەکەتی پەتلیسەکان، یان پەتلیمـەکانی دامەزرانـد. سـێهەمین سەرکردەشیان (ئەنتیکۆس)، بووە فەرمانڕەوای ئاسیای بچووك (هەرێمی فریجیا) (٦/٥٩٢).

دوای پادشا سلووقیە ماکدۆنییەکان، جڵەوی حوکمڕانیی عێراق لەنیوەی سەدەی دووەمی پـێش زایین، کەوتە دەست پادشا فورپیە ئێرانییەکانو حوکمڕانییان لەعێراق نزیکەی ٣٥٠ سـاڵ بـەردەوام بوو (١٣٨-٢٢٧ز). فورپییەکان بە بنەچە دەچنەوە سەر هـۆزە هینـدۆ-ئەوروپییـەکان لەئاسـیاو بەخزمایەتی دەگەنە ئەکشۆزییەکان یان سکاییەکان Scythians، نیشتمانەکەشیان لەو پێدەشـتانە بوو کە لەنێوان دەریای قەزوینو دەریای ئاراڵ داکشابوو و بەسوارچاکیو جـەنگ ناسـرابوون. نـاوی فورپی یان پارپی لەناوی ئەو هەرێمەوە هاتووە کە دواجا لەئێران دەسـتیان بەسـەردا گـرتو پێیـان دەگوت (پارتوا) -نزیکەی هـەموو هـەرێمی خۆراسـان-. فارپییەکـان بـەناوی ئەشـگانی یـاخود ئەشکانیشەوە ناسراون، بەر لەوەش لەم وڵاتەی کە بە ناوییانەوە نراوە، نازانرێ زمانە رەسـەنەکەیان چی بووە، بەڵام بە زاراوەیەکی ئێرانی کۆن کە پێی بێژن (پەهلەوی) داخـاوتن. پەهلـەوی لـەزمانی ئەشـکانی فارسـی ساسـانییەوە نزیکـەو هـەردوو زاراوەکـەش لـەزمانی کـەونارای فارسـەکانە. فورپییەکان رەنووسی ئارامییـان بـەکار بـردووە بـۆ نووسـینی زمانەکـەیانو لـەوێ ڕا لەناوچـەی کێوەکانی هەورامانو لەدەوروبەری هەڵەبجە، چەند دەقێکی فورپییانە دۆزراونەتەوە (٦/٦٠٠).

فارسە ساسانییەکان (٢٢٧ز-٦٣٧ز) لەپاش فورپییەکان، حوکمڕانیی عێراقیان گرتە دەست تا ئەو دەمەی لەشکری عەرەبی ئیسلامی هات. دوای ئەوەی فارسەکان (فورپیو ساسـانییەکان) کە بۆماوەی نزیکـەی ٨٠٠ سـاڵ فـەرمانڕەوایی عێراقیـان کـرد، چـەندین ئاسـەواری ژیـاریو ئابووریو کۆمەڵایەتییان تیا بەجێ هێشت. فارسەکان بەوە بەناوبانگ بـوون زۆر پابەنـدبوون بـە کلتـووری هلنسـتیو لێبـوردەیی ئـایینیو دانـانی چـەندین سیسـتمی کـارگێڕیو ئـابووریو کۆمەڵایەتی، ئەوان بنەماگـەلی سیسـتمی فیـودالیزم (دەرەبەگایـەتی)و فـەرمانڕەوایی خێزانـە ئەرستوکراتییەکانیان چەسپاند. ئەو بەڵگەنامانەش لەدۆرایۆریس (نزیـك شارۆچـکەی سـاڵحیەی

سووریا) دۆزرانەوە، ئاماژە دەکەن کە خودی فورپییەکان بوون پۆلیسی تایبەتیان دامەزراند بۆ پاراستنی ئاسایشی ڕێگا بازرگانییەکانو سوودیان لەدەزگای پۆستەی بەردەوامو دامەزراندنی وێستگەی تایبەت بە گۆڕینی ئەسپو وڵاخ وەرگرت بۆ زامنکردنی خێرایی گالیسکەکانو بونیاتنانی ماڵ (خان)ی تایبەت بۆ حەواندنەوەی بازرگانەکان لەشارە بازرگانییەکاندا و لەدەرەنجامی ئەم کارانەیان ژیانی ئابووری گەشەی سەندو سامانی زۆر کەڵەکە بوونو بازرگانی دەرەکی فراوانییەکی باشی بەخۆوە بینی بەسەر زۆربەی ئەو ڕێگا بازرگانییە جیهانییە بەناوبانگانەی کە نێوان کیشوەری ئاسیاو جیهانی ڕۆژئاوای بەیەکەوە دەبەست، بەشێوەیەك ئێرانو عێراق بوونە دوو مەڵبەندی گەورەی بازرگانی نێونەتەوەیی لەنێوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا (٦/٤٠٦).

دوای هاتنی لەشکری عەرەبی ئیسلامی بەرەو عێراقو وڵاتی فارس، ئایینی ئیسلام لەنێوان ڕۆڵەکانی گەلی کورد بەهەر چوار تیرە و شێوەزاریەوە (کرمانجو گۆرانو لوڕو کەڵوڕ) لەسەر دەستی هەردوو سەحابە (عزرەی کوڕی قەیسو عیاز کوڕی غەنەم) بڵاوبۆوە (٣٢٥/١٨). کورد قوربانییەکی زۆری دا لەپێناو ئایینی ئیسلامو پابەندبوونی بەم ئایینە، وێڕای ئەوە خەباتێکی خوێناوی سەختی کردووە بۆ پاراستنی ئازادیو سەربەخۆیی خۆی لەسەروبەندی هەردوو ساڵەکانی ٨٨٨و ٩٠٥ز، هەرچەند سەربەخۆیی ناوخۆی خۆی پاراستووە. پاشان ئێرانییەکان دەستیان گرت بەسەر کرماشانو دەروبەریو خستیانە پاڵ وڵاتەکەیان، بەڵام بەشی هەرە گەورەی کوردستان لەنێوان ئەو میرنشینە کوردییانە دابەش بوو بوو کە جاروبار قەوارەی نەتەوەییو هەندێ جاریش سەربەخۆیی خۆیان پاراستبوو ئەگەرچی هەندێ لەدەوڵەتە گەورەکانی ناوچەکە دەستیان گرتبوو بەسەریاندا.

باسی دووەم

ڕەچەڵەكو نیشتمانی كورد

لەدوای سەدەی شەشەمی پێش زایین وڵاتی كۆنی ڕۆژهەڵاتی نزیك،بە تایبەت دۆڵی دوو ڕووبارەكەو ئێرانو وڵاتی ئەنادۆڵ، بووبوونە تێكەڵەیەك لەدانیشتوان بەهۆی ئەو شەڕو شۆڕە وێرانكارییانەی لەنێوان دەوڵەتەكانی فارسو دۆڵی دوو ڕووبارەكە لەلایەكو لەنێوان ئەمیانو نێوان وڵاتی ئەنادۆڵ لەلایەكی ترەوە، ڕوویاندا. بۆ ئەم شەڕانە دەبوو ئەو دەوڵەتانە سوپاو لەشكر لەهەموو نەتەوەو ڕەگەزێك لە ویلایەتەكانیانو ویلایەتە دوورە دەستەكانی ژێر دەسەڵاتیان كۆبكەنەوەو فرەجار لەهەردوو باری سەركەوتن یاخود ژێركەوتندا پاشماوەیان لەنێو دانیشتوانی دەوڵەتەكەی تر بڵاودەبوونەوەو تێكەڵیان دەبوونو لەدەرەنجامی پێوەندییە كۆمەڵایەتیو ئابوورییەكان ناچار دەبوون لەوێ نیشتەجێ بن.

بۆ نموونە: ئەگەر چاوێك بگێڕین بە دۆڵی دوو ڕووبارەكە لەپاش سەدەی شەشەمی پێش زایین، لەوێ دا ئاریو عەرەبی خزمانی بابلی لەدانیشتوانی ڕەسەنمان بەرچاو دەكەوێ، سەرڕای پاشماوەی سۆمەریو ئەكادیو ئاشوورییەكان، چەند توخمێكی نوێیش هاتوونەتە نێو وڵاتەكە، وەك: عیبرانیو میسریو سوریایی، تەنانەت چەند كۆمەڵێكی یۆنانیش.

تێكەڵبوونی دانیشتوانەكە لەسەردەمی فارسە ئەخمینییەكانەوە بە بەردەوامی پەرەی سەند بەهۆی سروشتی پێكهاتەی ئیمپراتۆرییەتی فارسو سوپاكانییەوە (٦/٥٨٤)، دەبینی سوپاكەی دارای سێیەم (٣٣٨-٣٣٠پ.ز) كە پێكهاتبوو لەملیۆنێك شەڕكەرو لەشەڕی كواكمیلای نزیك هەولێر ساڵی ٣٣١پ.ز ڕووبەڕووی سوپاكەی ئەسكەندەری ماكدۆنی بۆوە، تێكەڵەیەكی فرە ڕەگەز بوو لەفارسو میدیو بابلیو ئەرمەنیو كبادۆكیو بەڵخیو سەغدو ئەرخزیو ساكیو هیندی،ئەوە بوو ئەسكەندەر توانیی لەماوەی تەنها یەك ڕۆژدا تێكیان بشكێنیو لەو ناوچەیە پەرتەوازە بنو تێكەڵ بە هۆزو قەومەكانی ئەو شوێنە بن (٦/٤٦٠).

لەولاتی ئەنادۆڵیش، ئەم تێکەڵبوونە توندو بەهێزتر بوو، لەئاکامی کۆچی هۆزو نەتەوە جیاجیاکانەوە بۆ ئێرەو هەروا بەهۆی ئەو شەڕو شۆڕە زۆرانەی لەسەر خاکەکەی روویانـدا، ئـەم ولاتە سەرڕای دانیشتوانە رەسەنەکەی لەرۆم‌و گریك‌و میتانی‌و کشی(قاسو)و نیسییەکان، چەندین هۆزو نژادی رۆژهەلاتی‌و رۆژئاوایی تێدا نیشتەجێ بوون، وەك: ئاشووری‌و ئەکادی‌و فارس‌و حپی‌و حۆری‌و سلوقی‌و سۆباری‌و گۆتی (قوتی)و میدی‌و ئارامی‌و لوین‌و لولوبی‌و مشکی (فریجی)و میسری‌و ئەخمینی‌و فورپی‌و ساسانی‌و رووس‌و بولقان‌و ئەوانیتر لەدانیشتوانی شارەکانی ئەنادۆڵ یان نزیکی، وەك: گاسگا، ئورشو، ئەرزاوا، کسارا، میرا، کانیش، کیرتا، حەڵەب، عانە.

ئەگەر چیش، کۆی ئەو گەل‌و رەگەزانەی کە لەولاتی دوو رووبارەکەو ئێران‌و ئەنادۆڵ نیشتەجێ بوون، زیاتر لە(٥٠) نەتەوە بوو، ئەوا ژمارەی ئەو زمانە فەرمییانەی لەدەوڵەتەکانی ناوچەکەو ئیمپراتۆرییەتەکەیان بەکار دەبرا لەژمارەی پەنجەکانی دەستێك بەو لاوە تێنەدەپەڕی، کە پێکهاتووە لەکۆمەڵەی زمانە سامی‌و هیرۆگلیفی‌و هیندۆ-ئەورووپی‌و ئورالّە تائییەکان، چونکە چەند ئەو گەل‌و رەگەزانەی کە دەوڵەتێك یان ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەیان لێ پێکدێ، زیاد بکەن‌و پەرەبسێنن، ئەوەندەش پێویستە زمانێکی هاوبەش هەبێت وەکو زمانی فەرمی بۆ لێکتر حاڵیبوون لەنێوان ئەو گەلانە لەبەر فرەیی زمان‌و زاراوەکانیان، ئەمەش هەمان ئەو کارە بوو ئیمپراتۆرییەتە فرەگەل‌و رەگەزەکانی رۆژهەلاتی نزیك ئەنجامیاندا. لەوڕا، ئیمپراتۆرییەتەکانی بابل‌و ئەکادو ئاشووری، زمانی ئەکادی‌و بەڕێنووسی بزمارییان کردنە زمانی فەرمی خۆیان، لەکاتێکدا ئیمپراتۆرییەتی حپی زمانی هیندو ئەورووپییان کردە زمانی فەرمی لەولاتی ئەنادۆڵ‌و ناوچەکانی سەر بەم ولاتە. بەلام پادشاکانی ئیمپراتۆرییەتی فارس زمانی ئارامییان کردە زمانی فەرمی ئیمپراتۆرییەتەکەیان کە لە سەروبەندی ئەواندا‌و شان بەشانی زمانی فارسی کۆن‌و زمانی بابلی بە تایبەت لە ولاتی بابل گەشەی سەندو (وەك زمانی نووسین لەوێ بەردەوام بوو) (٦/٥٨٥). بەش بەحاڵی (هیرۆگلیفی)یش ئەوا زمانی ئیمپراتۆرییەتی میسرو ولاتەکانی دەوروبەری بوو. لەوڕا، زاراوەکانی تایبەت بە حپییهکان‌و دانیشتوانەکان لەولاتی ئەنادۆڵ بینرا، پێیان دەگوت (هیرۆگلیفی حپی) (٨/٢٤).

هەرچەندە بەڵگەنامە کەمە سەرەتاییە ناکامڵەکانی سەر بە هەزارەی دووەمی پێش زایین -کە لەمیانەیدا شارستانییەت پێشکەوت- لەو پارچە گڵێنە دۆزراوانەی لەهەر یەك لەسووسە

Susaو سیالك Sialk لەنزیك كاشان(ئێران) دۆزرانەوە، ئامـاژە دەدەن بـە رەگـی عیلامـی نووسینی وێنەكی Picto graphic هاوچەرخی سەردەمی جەمدەت نەسر لەماوەی سـۆمەری (دەوروبەری ٢٩٠٠پ.ز)، ئەوا ئەو پارچە گڵینە سۆمەرییانەی كە مێژوویان دەگەڕێتـەوە بـۆ سەرەتاكانی٣١٠٠پ.ز دەریانخست كە نووسینی عیلامی لەو نووسینە سۆمەرییەوە وەرگیراوە كە لە دەوروبەری ساڵی ٢٥٠٠ پ.زگۆڕاوە بۆ جۆرێك نووسین لـە شـێوەی چـەند هێڵێـك كـە دەكرێ بخوێنرێنەوە. ئەم شێوازە نووسینە لە كۆتایی سەدەی بیستوسـێی پـێش زایـین نـەماو لەوێ ئەو خەتە بزمارییە ئەكادییە جێی گرتەوە كـە عیلامییـەكان لـە سـەروبەندی هـەردوو سەدەی بیستوپێنج و بیستوچواری پێش زایین بەكاریان بردووە لـە دەرەنجـامی كاریگەرییـە سیاسیو كلتوورییە سۆمەرییەكان لەسەریان (٩/ج١٧/٦٥٤).

ماوەی هەزارەی دووەمـی پـێش زایین،خەسـڵەتی دوو دیـاردەی زەقـی لـەخۆگرتبوو، یەكەمیان: گەیشتنی داگیركارە هیندۆ-ئەوروپاییـەكان لەناوچـەكانی بـاكوورەوە بەسـەر بسفور (تەنگەی دەردەنیل) یان قەفقازیا بەرەو رۆژهەڵاتی نزیك. دووهەمیشیان: داهێنانی خـــەتی بزمـــاری لـــەوڵاتی دوو رووبارەكـــە (٩/ج١/١٦٤). لەســـەرووی ئـــەو داگیركارانـەوەحیپییەكان بـوون كـە لەفەلەسـتین دادەنیشـتنو زێـدیان (بئرالسـبع) بـوو (٣٦/٢٨)، پاشـان لەگـەڵ عیبرانییەكانـدا تێكچـوونو ئـەمانیش حیپییەكانیـان بـەرەو ناوچەكانی سووریا هەڵبڕی، لێرەدا رەعم سیسی دووەم لەسەدەی نۆزدەهەمی پـێش زایـین لەشكرێكی گەورەی لەدژیان ئامادە كردو شـەڕ لـەنێوان حیپـیو فیرعەونیـەكان لەشـاری (قادش)ی سوریا قەوما، دوای ئەمەش پەیمانێك لەنێوانیانـدا بەسـترا، دەقـی پەیمانەكـە لەسەر دیوارەكانی پەرستگەی (كەرنەك) تۆمـاركرا (٩/ج١١/٥٥٠). وادیـارە دوای ئـەم شەڕە چوونەتە وڵاتی ئەنادۆڵو شاری (حاتوشـا)یان كردۆتـە پایتـەختی خۆیـانو لەگـەڵ خـاتیو نیسـییەكان دانیشـتوانی رەسـەنی ئـەنادۆڵ تێكـەڵ بـوونو لەئاسـیای بچـووك مەملەكەتێكیان بۆخـۆ دامەزرانـدو زۆری پـێ نەچـوو بـووە ئیمپراتۆرییـەتێكی گـەورە (١٩٠٠-١٢٠٠پ.ز).

خەتی بزماری ئەنادۆڵی كە لەخەتی بزمـاری سـۆمەرییەوە وەرگـیراوە، بـە رێگـەی ئـەو (حۆری)یانەوە گەیشتۆتە (حیپی)یەكان كە بەلێشاو لەناوچەی بـاكووری رۆژهەڵاتـەوە داویانـە بەسەر سنوورەكانی رۆژهەڵاتی وڵاتی ئەنادۆڵو سنوورەكانی باكووری وڵاتی دوو رووبارەكە.

(حۆری)یەکانیش وەکو ئەو (کاشی)یانەی کە -دواجار- بابلیان داگیرکرد، بە زمانێك داخاوتن خزمایەتییەکی نادیاری هەبووە لەگەڵ زمانی (خاڵدی) (سەدەی ٩ی پێش زایین) کە باکگراوندی نزیکی ئەو زمانە هیندۆ ئەوروپییە ئەرمەنییەیە لەناوچەی دەریاچەی (وان) باوبوو و بەخزمایەتییەك دەگاتە کۆمەڵەی زمانە قەفقازییەکان (٩/ج١/٨٦٤).

عیلامامییەکانی دانیشتووی ئێران، لەهۆزە هیندییە-ئەوروپاییەکان نەبوون، چونکە زمانەکەیان لەو زمانە ئۆراڵ تائییە نەناسراوانە بوو کە نەپێوەندیی بەزمانە کۆنەکانەوە هەیەو نەش پوختەی زمانە نوێیەکانە، بۆیە هەموو بەڵگەنامە عیلامییەکان بەسێ زمان نووسرابوون: عیلامی، فارسی کۆنو ئەکادی (٩/ج/١٠٧). لێرەش لەگەڵ ئەو میدییانەی دراوسێیان بوون، لەرووی رەچەڵەكو کالتوورەوە جیاوازن میدییەکان لە گەلانی هیندۆ-ئەوروپایی بوونو زمانەکەشیان زۆر لەزمانی کوردیو زمانی پەهلەوی دەچوو کە هەردوو ئەم زمانەش سەر بە خێزانی زمانە هیندۆ-ئەوروپاییەکانن (١٠٩/٢٧).

یەکەمین ئاماژە بەهەردوو هۆزە ئێرانییەکە: فارسی مەجووسی Persua و میدیMedes لەهەواڵەکانی پادشای ئاشووری (شیلمەنەسری سێیەم) ساڵی (٨٣٥پ.ز)و دواتری هاتووە، ئەو دەمەی سوپاکانی ئاشووری پێوەندییان کرد بە کۆمەڵێك هۆزی ئێرانییەوە لەنێویاندا ئەو دوو هۆزە بوون، لەپاشان ئەو هەواڵانە لەسەرچاوە ئاشوورییە جیاجیاکاندا (٣٥٠٠پ.ز-٧٥ز) زیادیان کرد.

خەتی بزماری بە درێژی (٤)هەزار ساڵ (٩/ج١٧/٧٥م) وەك ئامرازێك بۆ نووسین لەژیارییەکانی دۆڵی دوو رووبارەکەو گەلانی دراوسێ: ئێرانیو ئەنادۆڵی، بەردەوام بوو. بەڵام ئەکادییە سامییەکان هەندێ گۆڕانکارییان بەسەر سیستمی ئەو خەتە بزمارییەدا هێنا کە لەبناغەدا بۆ نووسینی زمانێك پەیدا بوو زمانی ئەکادی نەبوو، بەڵکو زمانی سۆمەری بوو. ئەمە واپێویستی کرد هەندێ گۆڕانکاری لەسەر بکرێ تاوەکو بگونجێ بۆ ئەدای نووسینی زمانی ئەکادی کە ئەمیشیان کاریگەری لەسەر بوو لەدەرەنجامی نووسینی بە خەتی بزماریو هەندێك لەدەنگەکانی لەنووسین بزر بوون بە تایبەت پیتەکانی گەروو و دەنگە سامییەکانی تری وەك: (چ.ڤ.ع.ح) لەبەر نەبوونی هێماگەلی بزماری تایبەت ئەدایان بکەن. هەر لەسەردەمی ئەکادیشەوە دیاردەیەکی زمانەوانی لەسیستمی خەتی بزماری سەری هەڵدا، ئەویش: ئەو ئیشارانەی کرابوونە رەمز (واتە ئەو ئیشارانەی جێی رەمز دەگرنەوە) بۆ دەربڕین لەواژەی سۆمەری، لەزمانی ئەکادی بە مانای واژەکانی ئەم زمانە دەخوێنرانەوە- ئەمەش پێویستی بە

دانانی فەرهەنگ بوو بە تایبەتی لەسەروبەندی بابلی کۆن (هــەزارەی دووەمــی پــێش زایــین) بــۆ لێکدانەوەی ئیشارە بزمارییەکان بە ماناکانیان لەواژەو بەهاگەلی ئەکادیدا (٣٥٦/٦).

زمانو کلتووری ئەکادی لەوڵاتی دوو رووبارەکەو دەوروبەری تــاوەکو هــەزارەی دووەمــی پــێش زایین زاڵ بوو، ئــەو دەمــەی زاراوە ئاشــووریو بابلییــەکان لــەو زمانــە دایکــەوە، ســەریان هەڵــدا (٤٧٦/٦). لەوێ ئەم زمانە بووە زمانی فەرمی ئیمپراتۆرییەتەکانی بــابلیو ئــەکادیو ئاشــووریو ئەو وڵاتانەی هاتبوونە نێو قەوارە کارگێڕیو سیاسییەکانیانەوە، دەبینی لــەئاکامی لەشکرکێشــییە دەرەکییەکانی ئەکادییەکان بە ســەرکردایەتی ســارگۆنی ئــەکادی دامەزرێنــەری زنجــیرەی ئــەکادی (٢٣٧١-٢٣١٦پ.ز)و خەلیفەکانی دوای خــۆی کــە ناودارترینیــان (نــرام-ســین)ی نەوەکــەی بــوو (٢٢٩١-٢٢٥٥پ.ز)، ئیمپراتۆرییــەتێکی پــانو بــەرین پێکهــات زۆربــەی بەشــەکانی (هــلال الخصیب)و وڵاتی (عیلام)و بەشەکانی رۆژهەڵاتی ئاســیای بچــووك تــا کــەنارەکانی دەریــای ســپی ناوەراستی لەخۆ گرتبوو، نووسراوە مێژووییەکانی ئەو ســەروبەندانەی دوای چــاخی ئــەکادی باســی داگیرکردنی هەرێمی کەبدۆکیە لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵمان بۆ دەگێڕنەوە لەلایەن سارگۆنی ئەکادییــەوە بە ئامانجی فریاکەوتنی نشینگەیەکی بازرگانە ئەکادییەکان کە بۆ بازرگانیی خــوریو مــس لــەوێ دامەزرابوو.

دۆزینەوەی شوێنەواریش لەناوچــەی خــاپوورو لایــەکانی جزیــرەی ســەروو، بــوونی چــەند نشینگەیەکیان لەچاخی ئەکادی لەو شوێنانە سەلماندووە (٣٥٧/٦).

سارگۆن پاش ئەوەی دەستی گرت بەســەر وڵاتــانی بــەناوبانگی ئاشــووری، وەك نەینــەواو ئاشوورو هەروا بەسەر وڵاتی عیلامو ئەنادۆڵ،ئــەنجا ئــاوڕی لەرێکخســتنی ســەربازی دایــەوە، بەمــەش یەکــەمین کــەس بــوو سیســتمی ســوپایەکی ئامــادەو بــەردەوامی دامەزرانــدو گۆڕانکارییەکی بنەڕەتیی هێنا بەسەر شێوازەکانی شەڕو چەك، بێگومان ئەمە یەکێك بوو لەو کۆمەڵە هۆکارانەی یارمەتییان دا بتوانێت بەسەر (لۆکال زاکیزی) دۆژمنی دا ســەربکەوێت (٣٥٤/٦)، لەوانەشە سارگۆن سیستمی (کــوردۆ Qurdu)ی لەئاشــوورییەکانەوە وەرگرتبــێ، ئەویش بریتییە لەو یەکــە بەهێزانــەی دەکــرێ بــە (پاســەوانی تایبــەت) وەســپ بکــرێ، کــە پێکهاتوون لەو یەکە جەنگاوەرانەی بەرپرسن لەسەلامەتیی خودی شای ئاشووریو لەو کەسانە دەستنیشان کراون متمانەیان پێ دەکرێو بەتەواوی پشتیان پێ دەبەسترێو هەر کاتێك سوپای ئاشوور بۆ جەنگ بجووڵێت، ئەو پاسەوانانە بەتەنیشتی (شا)وە دەڕۆن (٢٥٦/٢٠).

زمـانی سـامیی ئـەکادی لـەدوای لەشکرکێشـییەکانی سـارگۆنی ئـەکادی لەدەوروبـەری هەزارەی دووەمی پێش زایین، بووە زمانی فەرمی ئیمپراتۆرییەتە پانو بەرینەکە بـە تایبـەت پاش ئەوەی (نرام-سین) سەڵتەنەتی دەوڵەتی ئەکادی لەناوچەکانی باکوورو باکووری رۆژهەڵاتی وڵاتی دوو رووبارەکە چەسپاند، لەوێ ئەو هۆزە چیاییە بەهێزو توندانـە نیشـتەجێ بـوون کـە هاوسنووری دەشتاییە بە پیتەکانی دۆڵی دوو رووبارەکە بـوون (٣٦٩/٦)، لەکاتێکـدا زمـانی پادشایانی کاشی Kassite لە زمانە هیندییە ئەوروپییەکان بوو لەگەڵ بوونی پێوەندییەکی بە کۆمەڵەی زمانە قەفقازییەکانەوە (٩/ج٦٩٣/١٧) کە رەنگ بێت ئورارتی کۆن بووبێت.

لەهەمان ئەم سـەروبەندەش حیپیهکـان لـەوڵاتی ئـەنادۆڵ (١٩٠٠-١٢٠٠پ.ز) سـەریان هەڵداو زمانەکەیان لە کۆمەڵەی زمانە هیندییە- ئەوروپاییـەکان بـوو و ئیمپراتۆرییـەتێکی گەورەیان دامەزراندو ئـەم زمانـەیان کـردە زمـانی فـەرمی ئیمپراتۆرییەتەکـەیان (٢٢/٨)و نووسینی بزمارییان لەوڵاتی دوو رووبارەکە وەرگرتو لەزمانی دیبلۆماسیو بەسـتنی پـەیمانو ئاڵوگۆڕ کردنی پەیام لەگـەڵ بیانییـەکان، بـەکاریان هێنـا. لـەرووی گرنگیشـەوە نووسـینی هیرۆگلیفی پاش نووسینی بزماری دێت لە وڵاتی ئەنادۆڵو مێژووی بەکاربردنی دەگەڕێتەوە بۆ ماوەی (١٥٠٠-١١٨٠پ.ز)، لەوێ بە تایبەت بۆ نەقشی سەر بـەرد نـەخوازە لەناوچـەکانی رۆژئاوای ئەنادۆڵ بەکار دەبرا (٤٢/٢)، بە شێوەیەك بووە نووسینێکی نوێ کە (ماك کوین)ی شوێنەوارناس نێوی لێنا (هیرۆگلیفی حپی) وەك جیاوازییەك لەنێوان ئەم نووسینەو نووسـینی (هیرۆگلیفی میسری) کە لە دەوروبەری ساڵی ١٥٠٠پ.ز لە کیلیکیا بەکار دەبرا (٢٤/٨).

وێڕای ئەوە(حپی)یە کۆنەکان، واتە: خاتییەکان دانیشتوانی رەسەنی ئەنادۆڵی نـاوین، بـە زمانێك داخاوتن جیاوازی هەبوو لەگەڵ خێزانی زمانە هیندۆ-ئەوروپییەکان لە لایەكو لەگـەڵ خێزانی زمانە سامییەکانیش لە لایەکی ترەوە، کەچی (نیشی)یەکان کە لقێك بوون لە لقەکانی (حپی)یە کۆنەکانو لە هەمان ناوچەی وڵاتـی ئـەنادۆڵ نیشـتەجێ بـوون، بەشـێوەزارێکی تـر داخاوتن پێیان دەگوت (نیسـی)و لـەو شـێوەزارە هیندییـە ئەوروپیانـە بـوو کـە ژمارەیـەك لە(حپی)یەکان پێی داخاوتن لەکاتی هاتنیان بەرەو وڵاتی ئـەنادۆڵ، لەپاشـان ئـەم شـێوەزارە لەگەڵ زاراوە (حپی)یە کۆنەکە تێکەڵ بوو (٤٢/٢).

لەوێ ڕا، لەوڵاتی ئەنادۆڵ، زمانێکی دیکـەش هـەبوو پێیـان دەگـوت (ئاهسـو Ahsu)، وادیارە زمانێکی باو بووە لە باشووری رۆژهەڵاتی ئـەنادۆڵ، چـەند پارچـە گڵێنەیـەکیش بـەم زمانە لە ناوچەی(کول تەپە-کانیش) دۆزراونەتەوە (٤٣/٢) رەنـگ بـێ زمـانی مەملەکـەتی

ئیسوا Isuwa بووبێت کە لە مەڵاتیەوە بەرەو رۆژئاواو بەسەر فورات بەرەو رۆژهەڵات درێژ دەبۆوەو سەرزەمینەکەی (ئەرغانی مادن Ergani Maden)ی نزیك(مرعش)ی ئێستا کە بە کانزای مس دەوڵەمەندە، لەخۆ دەگرت (٩٤/٨).

بەش بەحاڵی زمانی(حۆری)یش، ئەوە زمانی کۆمەڵێك لەدانیشتوانی وڵاتی ئەنادۆڵ بوو، پێیانیان دەگوت (حورییەکان). لانکی رەسەنیان لەو ناوچە شاخاوییە بووە کە نیوە بازنەیەکی پێکهێناوە، لەچیاکانی تۆرۆس لەنزیك کەرکەمیشەوە بەرەو دەوروبەری زرێباری (وان)درێژبۆتەوە، لەوانەشە ئەم قەومە بەرەو باشوور تاوەکو زێی سەروو داکشابن، لێرەش لوولووبیەکان بەلای رۆژهەڵاتەوە(شارەزوور) دراوسێیان بوونە، ئەم هۆزە لەناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی بەر لەزایین سەریان هەڵداوەو پادشاکانی دەوڵەتی ئەکادی پێوەندییان لەگەڵ کردوون، لەوڕا ئەوان دەوڵەتۆکەیەکیان لەسەرووی دۆڵی دیجلەو فوراتەوە هەبووەو شاری(نوزی)- یۆرغان تەپەی نزیك کەرکووك- یان کردۆتە مەڵبەندی خۆیانو ناوی کۆنی شارەکەیان (گاسەرGasur)یان گۆڕیوە بۆ(نوزی) یان(نوزو). لە دەوروبەری سەدەی (پانزدەهەمی پێش زایین)یش لەباکووری دۆڵی نێوان دوو رووبارەکە، شانشینییەك سەری هەڵدا، زۆربەی دانیشتوانەکەی لە(حۆرییەکان) بوو، بەڵام چینە حوکمڕانەکانی لەئوروستوکراتییە ئارییەکان بوونو مەڵبەندی شانشینییەکەش لە دۆڵی خاپوورو بلیخ بوو. ئاشوورییەکان بەم شانشینییەیان گوتووە (خانیکالبات Khanigalbat)، بە (نەهارین) یان(نەهاریا)ش ناوبراوە، لەدەقە هاوچەرخەکانیش بەناوی مەملەکەتی (میتانی Mitanni) ناسراوە،بەڵام شوێنو پایەیەکی گرنگی ئەوتۆیان بەدەر نەکەوت، تەنها لەسەدەی پانزدەهەمی پێش زاییندا نەبێ، ئەو دەمەی یەکێك لەپادشاکانیان بەناوی (شوشتار)ەوە، وڵاتی ئاشووری داگیر کرد (٧٩/٦).

حورییەکان دەوڵەتێکی گەورەیان دامەزراند لەسەرزەمینێکی جوگرافی شێوە لاکێشە لەسەرووی چۆمی دیجلەوە تاوەکو دەریای سپی ناوەڕاست درێژ دەبۆوەو بە شارەکانی (کەرکەمیشو ئیمارو حەڵەبو کیرتا Kirta) تێدەپەڕی، لەوێ دا پادشایەك لە پادشایانی حۆری بەم ناوەوە هەبووە (١٤٧/١٣)، دەقە ئارکیۆلۆژییەکانی شاری (ماری)یش دەڵێن (کوردا Kurda) شارێك بووە لە نزیکی کەرکەمیش لە باکووری سووریا، پاشان وەکو هەرێمێك لەگەڵ کەرکەمیشو ئیمار (نزیکی حەلەب) ناوی هاتووە (١٥٧/١٤).

بەپێی گوتەی (دانێل ئارنۆ)ی پسپۆر لە بواری زمانە مێژووییەکان، لەدەقە بزمارییەکانو سەبارەت بە رووداوەکانی نێوان هەردووساڵی (١٥٥٠-١٣٥٠پ.ز) ئەمە هاتووە کە (کیرتا)

کەسێك بووە لەو پیاوە شکۆدارانەی کە چاکەی یەکخستنی ریزەکانی (حۆری)و بڵاوکردنەوەی ڕۆحی نەتەوەیی لەنێوانیاندا، بۆ سەر دەستی ئەو دەگەڕێتەوە (١١١/١٤).

لەو زمانە (حوری)یەی کە هەندێکی بەخەتی بزماری تۆمار کراوە، دیارە ئەوان (واتە:حورییەکان لەرووی زمانەوانییەوە نە لە رەگەزی سامیو نە لەرەگەزی هیندییە-ئەروپییەکانیش بوون. بۆیە لێکۆڵەرەوانی مێژوو نەیانتوانیوە بیانبەنەوە سەر یەکێك لە هۆزە ناسراوە مێژووییەکان، ئەوە نەبێت زاراوەی نەناسراوی (Asianic)یان بەسەر دابڕیوە (٧٨/٦). دێرینەشناسی بەریتانیایی پرۆفیسۆر (جیمس میللەر) پێی وایە زمانی حوری لەزمانە لکێنراوەکانە (Aggtautinante) کە بڕێکی زۆر لەپاشگر بەکاردێنێ. زمانی ئورارتییەکان (زمانی باپیرە گەورەکانی ئەرمەن) پێوەندیی هەیە بەو زمانە (حوری)یەوە کە بە تایبەت لەرۆژهەلاتی ئەنادۆڵ لەنێوان هەردوو سەدەی نۆیەمو شەشەمی پێش زایین وەك زمانی فەرمی دەوڵەتی ئۆرارتی بەکاربراوە، بە تەواویش لەناوچەی دەریاچەی (وان)ی ئێستا (٤٣/٢).

لەوی ڕا، زمانێکی تر لە ناوچەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ بەکاربراوە، ئەویش زمانی (سوباری)یە کە لە زمانە هیندۆ-ئەوروپییەکان نەبوو، بەڵکو زمانێکی نەناسراو بوو.

سوبارییەکان لەو هۆزە چیانشینانە بوون کە لەقۆڵەکانی رۆژهەلاتی ئەنادۆڵو باکووری نێوان دوو رووبارەکە لە ناوچەی جزیرەی سەروو و رۆژهەلاتی چۆمی دیجلە دادەنیشتن. ناوچەی باکووری عێراقیش کە ولاتی (ئاشوور)یشیان پێ دەگوت، لەچوارچێوەی نیشتمانی ئەواندا بوو، ئەمە پێش ئەوەی ئاشوورییە سامی نەژادەکان لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایین بۆ ئەوێ کۆچ بکەنو بەشی هەرە زۆری سۆبارییەکان بەرەو ناوچە شاخاوییەکانی رۆژهەلاتی دیجلە، هەلبڕن. وەلێ، بێگومان توخمێکی زۆریان چوونە ناو پێکهاتەی نەتەوەیی ئاشوورییەکانەوە، دیسان چەندین کاریگەری زمانەوانیو ژیاریش تێکەڵ بە کلتووری ئاشوورییەکان بوون، وەك: خواوەندو کۆمەڵێك رێو رەسمی ئایینیو ناوی ژمارەیەك شارو شوێنو مەڵبەند (٧٧/٦).

لەسەروبەندی پادشاکەیان (ئاکۆم کاکریما ١٦٠٢-١٥٨٥پ.ز) کشییەکان لەشکریان کردە سەر بابلو لەساڵی ١٥٩٥پ.ز داگیریان کردو توانییان فەرمانڕەوایی دۆڵی دوو رووبارەکە- لە مەملەکەتی ولاتەکە نەك (دەوڵەتۆکەی شارەکان) بکەنو نیمچە سەقامگیرییەك باڵی بەسەر ئەو ناوچانەدا کێشا، ئەگەرچی کشییەکان کەمایەتییەکی حوکمڕان بوون بە بەراورد لەگەڵ زۆرینەی دانیشتوانی ولاتەکە، بۆیە ژیاری ئەو ولاتە بەسەریاندا زاڵو تێکەلاوی بوونو لەنێو

بۆتەکەیدا قالّی کردنو زمانو کلتووری گشتی ولاّتیان وەرگرتو ناوی خوداوەندو پادشاکانیانو هەندێ واژەی وەرگێڕاویان نەبێ چی تریان بۆ بەجێ نەهێشتووین (٦/٤٥٠).

بەش بەحالّی ئەو گۆتییانەش کەوا زنجیرەی ئەکادییان لەناو برد، ئەوا لەهۆزەکانی چیاکانی زاگرۆس بوون بەلای سنوورەکانی رۆژهەلاّتی عێراق لەگەلّ ئێراندا، بەڕاستی نازانرێ ئایا لەهۆزە هیندییە-ئەوروپییەکان بوون یان نەء، چونکە سەنەدو بەلّگەنامەی نووسراویان بە زمانەکەیان لەدوای خۆیان بەجێ نەهێشتووە، بۆیە بێجگە لەناوی پادشاکانیان کە لەچەسپاندنی پادشایانی سۆمەردا هاتووە، شتێك لەبارەی زمانەکەیانەوە نەزانراوە،زێدی نیشتەجێ بوونیشیان، ئەوا دراوسێی لولووبیەکان بوونە بەرەو باشوور، واتا: باشووری ناوچەی شارەزوور سەرەڕای ناوچە شاخاوییەکان لە باشووری زێی خواروو.

ناوی گۆتییەکان بە بەردەوامی لەنەبەردییە تۆمارکراوەکانی ژیاریی دۆلّی دوو رووبارەکە تاوەکو سەروبەندەکانی دواتر هاتووە. نەوەکانی ئەم گۆتییانە بەناوی (قوتو) لەپەیامەکانی شاری ((ماری)) (هەزارەی دووەمی پێش زایین) هاتووەو لەباسو هەوالّەکانی لەشکرکێشییە جەنگییەکانی ئاشوورییەکانیشدا زۆر ئاماژەیان پێیان داوە، دواجار بەرەو قۆلّەکانی باکووری عێراق پاشەکشەیان کردووە بە تایبەت بەرەو ناوچەی کەرکوكو شاری (ئارابخا واتە کەرکوك) یان کردۆتە مەلّبەندی خۆیان (٦/٣٧٤). لەم بارەیەشەوە، پێویستە بگوترێ ئەو چیایەی کە کەشتییەکەی (نووح) لەسەری گیرساوەتەوە، لەباشووری شاری (وان)ی ئێستا لەولاّتی ئەنادۆلّ بووەو قورئانی پیرۆزیش بەناوی (جودی) باسی کردووەو نزیکە لەناوی (گۆتی)یەوە.

ئەگەر بگوازینەوە بەرەو روونکردنەوەی کاریگەریی زمانەوانیو کلتووریی فارس بەسەر ولاّتی دوو رووبارەکەو ئەنادۆلّ، پێویستە هەقیقەتێکی مێژوویی گرنگمان لەیاد نەچێ، ئەویش: هەموو ئەو قەومو هۆزە فارسانەی لەدەستپێکی (هەزارەی یەکەمی پ.ز)ەوە لەئێرانو لەو بەشەی پێیان دەگوت ولاّتی فارس، واتا لەبەشی باشووری خۆرئاوای ئێران نیشتەجێ بوون کەئەویش ولاّتی ئەو فارسە ئەخمینیانەبوو کە لەهۆزە هیندییە-ئەوروپاییەکان بوون، عیلامییەکانیش کە لەهۆزە هیندییە-ئەوروپاییەکان نەبوون دراوسێی ئەوانو لەهەرێمی خۆزستان (ئەهوازی ئێستا) نیشتەجێ بوون، وەلێ (میدییەکان) لەهەمان ئەو سەروبەندە، لەبەشەکانی باکووری رۆژئاوای ئێران دادەنیشتنو پایتەختەکەیان ئەکباتان (هەمەدانی ئێستا)و لەهۆزە هیندۆ-ئەوروپاییەکان بوون... بۆیە دەلّێین: هەموو ئەم هۆزو قەومە ئاری نەژادانەی کە ململانێو بگرەو بەردەیان لەنێواندا بوو بۆ ئەوەی هەریەکەو بۆخۆی جلەوی

سەروەریو دەسەڵات -کە هەوەڵین جار لەدەستی میدییەکان بوو- بگرێتە دەست، هەموویان زۆر شتیان لەژیارییەکانی دۆڵی دوو رووبارەکە وەرگرت، بە تایبەت لەژیاریی ئاشوورییەکانو لەبوارەکانی رێکخستنی کارگێڕیو سەربازیو هونەری کە پوختەیەکیان لەخۆ دەگرت لەماریفەتو کلتوورو هونەرگەلی سۆمەریو ئەکادیو بابلیو حیپییەکان، هەر چەندە گۆڕانی نەتەوەییو زمانەوانی لەعێراق بەرەو سامیزم زاڵ بوو بەسەر مۆرکی ئەو سۆمەرییانەی کە رووداو گەلی لێکۆڵینەوە ئارکیۆلۆژییەکان ئاماژە دەدەن ئەوانیش لەرووی سیاسییەوە لەهۆزە سامییەکەیان بوون پاش ئەوەی سامییەکان یەکلایەنە حوکمڕانی عێراقیان کردو تیادا زمانە سامییەکان بۆ نزیکەی (١٥) سەدە زاڵ بوو هەر لەرووخانی زنجیرەی سێیەمی ئورەوە (دەوروبەری ٢٠٠٤پ.ز) تاوەکو رووخانی دەوڵەتی کلدانی لەسەر دەستی فارسە ئەخمینییەکان لەساڵی ٥٣٩پ.ز (٤٣٥/٦).

ئاشوورییەکان، لەدەوروبەری ساڵی ١١٦٨ یان١١٦٢پ.ز کشییەکانیان لەناو بردبوو، ئەنجا دەوڵەتی کلدانی لەبابل سەری هەڵدا، دامەزرێنەرانی ئەم دەوڵەتە لەو ئارامییانە بوون کە توانییان چەندین دەوڵەتۆکەو میرنشینی لەبەشەکانی باشووری عێراق لەسەدەی یانزدەی زایینییەوە دابمەزرێنن، بەڵام نەیانتوانی دەوڵەتێکی گەورە بۆخۆیان بنیات بنێن، بەهۆی فشاری عیلامیو ئاشوورییەکان لەسەریانو گەمارۆدانی دەوڵەتۆکەکانیان نەبا پەرەبسێننو پەل بهاون. هەرچەندە ئارامییەکان لەرووی سیاسییەوە سەرنەکەوتن، وەلێ کلتوورە زمانەوانیو رۆشنبیرییەکەیان لەرووی گەورەیی قەبارەکەیەوە لەپێشی کلتووری زۆرێك لەگەلانی کۆنی رۆژهەڵاتی نزیکەوە بوو، چونکە زمانەکەیان بەشێوەیەکی بەرفراوانو سەرسوڕهێن پەرەی سەند بەبێ ئەوە دەسەڵاتێکی سیاسی پشتگیری ئەو پەرەسەندنە بکات و شان بەشانی زمانە کۆنەکان تاوەکو رۆژگاری ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری بوو بووە زمانی نوسین و زمانی ئاخاوتن، لەپاشانیش لەهەموو شوێنێکی ئیمپراتۆرییەتی فارسە ئەخمینییەکان هەر لەتخووبی هیندستانەوە بگرە تاوەکو ولاتی حەبەشە، هەمان رۆڵی گێڕا. ئەرمەنیو فارسو هیندییەکانیش، نووسینەکانیان لەنووسینی ئارامییەوە وەرگرت -کە رەچەڵەكو ماکی نووسینی عەرەبییە- لەنێوان هەردوو سەدەی شەشەمو چوارەمی پێش زایین (٤٩٦/٦).

ئیمپراتۆرییەتی فارسە ئەخمینییەکان، نزیکەی (٢٠٠) ساڵ (٥٣٩-٣٣١پ.ز) فەرمانڕەوایی گەلانی رۆژهەڵاتی نزیکی کرد، لەو ماوە زەمەنەدا ناوچەکە گەلێ راپەڕینو شۆڕشی سەختو پشێوی گەورەو پیلانگێڕیو شەڕو شۆڕی بەخۆوە دی لەنێوان دەوڵەتەکانیدا.

دەبینی پاش ئەوەی لیدیەو فریجیە (مشکییەکان)و ئەیۆنیە کە بریتی بوون (لەشارو نیشتەنییە یۆنانییە کەناراوییەکان لەرۆژئاوای ئەنادۆڵ) بوون هەروا کەبادۆکیەو کیلیکیە (لەناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ) (ویلایەتەکانی لە٥-٩)، پاش ئەوەی بوونە بەشێك لە(٢٠) ویلایەتەکەی پادشای فارس دارای یەکەم (٥٢٠-٤٨٦پ.ز)، لەمیسریش شۆڕشێکی سەرتاسەری هەڵایسا، دیسان یەکێك لەرابەرانی بابل شۆڕشێکی توندی بەرپاکرد، لەمیانەیدا حاکمی بەرەگەز فارسی بابل کوژرا، وەلێ (ئەحشۆیرش ٤٨٦-٤٦٥پ.ز) بەو پەڕی توندو تیژیو بێ بەزەییانەوە شۆڕشەکەی دامرکاندو شۆڕشگێڕانی چ بە ئازارو ئەشکەنجەو چ بە کوشتن لەناو برد، لەپاشان شەڕی لەدژی یۆنان دەستپێکردو لەشکرێکی گەورەو گرانی کردە سەرو دەستیگرت بەسەر (ئەسینا)دا، بەڵام بەرخودانی ئەسپارتەکانو تێکشکاندنی هێزە دەرياییەکەی لەلایەن خودی ئەو ئەسپارتانەوە، بوونە هۆی ورە بەردانی پادشای فارس، سەرەنجامیش بەخۆیو لەشکرە پیادەکەیەوە بەرەو دوا بوونەوە (٥٧٨/٦).

ئەگەرچی بارودۆخی ئیمپراتۆرییەتی فارسی ئەخمینی، دوای ئەم رووداوانە رووی لەئاڵۆزی کرد، وەلێ تەشەنەکردنی لاوازیی لەجەستەی دەوڵەتو فەرمانڕەواکانی (بەپادشاو میرانییانەوە)و پیلانگێڕیو ناکۆکی لەنێوان حاکیمانی بنەماڵەی حوکمڕان، لە هۆکارەکانی داڕووخانی بارودۆخەکە بوو، بە تایبەت ناکۆکی نێوان میری فارس (کۆرشی بچووك) کە لەویلایەتەکانی ئاسیای بچووك لەجیاتی براکەی شا (ئەرتەحششتا)ی دووەم حوکمڕان بوو، لەگەڵیدا تێکچوو، ئەوە بوو زەینەفۆن لەشکرکشییەکەی ئەنجام دا کە لەمێژوودا بەناوی (لەشکرکشی دە هەزار گریکییەکە) ناسرا، زەینەفۆن بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا ناوی وڵاتی کوردی بە (کاردۆخی)و (کورد)یشی بەناوی (کاردۆخییەکان) بردووە،ئەمە لەو دەمەی کە لەشکرەکەی شکاو بەخۆیو ئەو کرێگرتە گریکانەوە لەپاش تێکشکانی لەشکرەکەی کۆرشی بچووكو کوشتنی،ساڵی (٤٠١پ.ز) لەوڵاتی (بابل)ەوەو بەسەر ناوچەی کوردستانو تا دەگاتە ئەنادۆڵ بەرەو دوا بۆوە. زەینەفۆن لەبارەی وڵاتی کوردەوە باس دەکاتو دەڵێ: هەموو بەندییەکان —ئەو فارسانەی لەگەڵ خۆیاندا بردیان- ئامادە کران بۆ لێکۆڵینەوە لەگەڵیان سەبارەت بە وردەکارییەکانی هەموو ناوچەکانی دەوروبەر ئەو سەربازگەیەی تێدا باروبنەیان خست. بەندییەکان تاکیدیان کرد ئەو هەرێمەی بەلای باشوورەوەیە دەگاتە رێگەی بابلو میدیاو هەمان ئەو رێگەیەشە لێوەی هاتوون —واتە زەینەفۆنو سەربازەکانی- بەڵام رێگاکەی لای رۆژهەڵات دەگاتە (سوسە)و (ئەکباتان) ئەمەش ئەو ناوچەیەیە کە وەکو هاوینەهەوار

وابوو بەلای پادشـاکانی سـۆمەرەوە. جـا ئەگـەر کەسـێك تـوانیی لـەرووبار (واتـە: دیجلـە) بپەڕێتەوەو روویکردە خۆرئاوا، ئەوە رێگاکە دەگاتە لیدیاو ئەیۆنیا. هەرچی رێگای باکووریشە بە چیاکاندا، ئەوە بەرەو کاردۆخی Carduchi دەڕوات. بەندییەکان زیاتر لەسـەری رۆیشـتن‌و گوتیان: ئەو کاردۆخییانەی لەناوچە شاخاوییەکان دەژین جەنگاوەری ئازاو بەهێزن‌و گوێڕایەڵی شا نین. سوپای شاهەنشاهی فارس کە لـە(١٢٠) هـەزار شـەڕکەر پێکهـاتبوو هەوڵیـدا بـە وڵاتەکەیاندا تێپەڕێ بەڵام تاکە سەربازێکیشی لەم لەشکرکێشییە نەگەڕایەوە لەبەر سروشـتی سەخت‌و دژواری ئەم ناوچـەیەی کـە سـوپای فـارس دەبـوو بەسـەریدا تێپـەڕێ. ئـەو کاتـەی مەرزوبانی فارسـیش (Satrap) رێککەوتننامەییـەکی لەگەڵیانـدا بەسـت بۆیـان دەرکـەوت پێوەندی هاوبەش هەیە لەنێوان خۆیـان‌و کاردۆخییەکانـدا. پـاش ئـەوەی ژەنراڵـەکان -واتـە: سەرکردەکانی ئەو بەکرێگیراوە گریکییانەی زەینەفۆنیان کـردە رابـەری خۆیـان- گوێیـان لـەم وەڵامانە بوو، ژمارەیەکیان لەو بەندییانە هەڵبژارد کە گوتیان شارەزای رێگاکەین‌و بێ ئەوە بۆ ئەو قۆڵەی رووی تێدەکەن ئاگاداریان بکەن تاوەکو لەو رێگایەی پێدا دەگەڕێنـەوە لەتەکیانـدا بن. ئەوان نیازیان وابوو بە شاخ‌و داخەکاندا، بدەن بەسەر وڵاتی کاردۆخییەکاندا، چـونکە بـە گوتەی بەندییەکان دەکرێ بگەنە ئەرمینیا –بەو کەژوکێوانەی کاردۆخییەکان تیا نیشتەجێن- کە شا ئۆرانتاس حوکمڕانی دەکات، لەوێشەوە –بەندییەکان گوتیان- ئاسـانە بـەرەو شـوێنی مەبەست پێشڕەوی بکرێت (١٢٧/١١).

نووسەری خەڵکی سووریا (مونزیر مووسڵی)، بە دڵنیاییەوە دەڵێت: ئەو خێڵ‌و هۆزە کوردانـەی لەدەریاچەی (وان)ەوە تا (بۆتان) پەرەیان سەندو پەلیان هاویشت، توانییان لەسەدەی چوارەمی پێش زایین میرنشینییەکی کوردی بەناوی (مەکهورت)ەوە بۆ خۆیان دابمەزرێنن (١٠٨/٢٧). مینۆرسکی بە دواداچوونی سەبارەت بەم باسـە مێژووییـە دەکـات چـونکە کـورد لـەو ناوچـەیە هـەبووەو بـە دڵنیاییەوە دەڵێت: هاتنی کورد بـۆ کوردسـتان لەدەوروبـەری (١٠٠٠)ی پـێش زایـین بـووە، ئـەو گووتییانەش کە وڵاتەکەیان لەناوچەی رۆژئاوای زرێبـاری (وان)و خۆرهـەڵاتی چـۆمی دیجلـە بـوو، ئەوانـە بـاپیرە گـەورەکانی کـوردی ئێسـتان‌و هـەر ئەوانـەن کـە سـەرکردەو فەیلەسـووفی یۆنـان (گەزنەفۆن)چاوی پێیان کەوت‌و پێوەندیی لەگەڵیاندا کرد (١١٨/٢٧).

کۆمـەڵێك لەقەواڵـەو سـەنەدی بازرگـانی‌و ئـابووری سـەروبەندی (سـلۆقییەکان)و بێجگـە لەژمارەیەك لەدەقی کۆن‌و دەقی تایبەت بە نوقڵانەو پێشهاتی دوانەیی زمان (سـۆمەری‌و بـابلی)و کۆمەڵێك نووسینی مێژوویی پێمان گەیشتوون، لەنێویانـدا دوو خشـتە بـەناوی پادشـاکان‌و چـەند

دەقێکیش لەم سەردەمە یان کـەمێك پێشـتری بـەدەر کـەوتوون (٥٩٤/٦). دەسـتکەوتی گرنگـی کلتووری سلۆقییەکان: دانانی بنەماگەلی فەلسـەفەی هیلنیسـتیەت‌و بڵاوکردنـەوەی بـووە لەسـەر ئاستێکی بەربڵاو سەرڕای پشتبەستن بە خەتی ئارامی‌و زمانی ئارامی.

دوابەدوای پادشا سلۆقییە مەقدۆنییەکان، پادشا ئێرانییە فورپهکـان، حـوکمی عێراقیـان گرتە دەست (١٢٦پ.ز-٢٢٧ز)، ئەمانە هەر لەساڵی (٢٤٧پ.ز)ەوە فەرمانڕەوایی ئێرانیـان دەکرد، پاشانیش ساسانییەکان (٢٢٧پ.ز-٦٣٧ز) بەمەش فەرمانڕەوایی فارسەکان لە وڵاتـی دۆڵی دوو رووبارەکەو وڵاتی ئەنادۆڵ، نزیکەی (٨) هەشت سـەدە تـاوەکو سـەردەمی هـاتنی لەشکری عەرەبی-ئیسلامی، درێژەی کێشا.

ئەگەرچی، فارسە فورپییهکان لەگەلانی هیندۆ-ئەوروپییەکانی ئاسیان‌و بە پێوەنـدیی خزمایـەتی دەگەنە رووسە ئەشکۆزییەکان یان سـکیتییەکان، وەلـێ لێکۆڵینـەوە مێژووییـەکان دەسـەلمێنن کـە گەلانی ئاریایی لەدەستپێکی (سەدەی دەیەمی پێش زایین)ەوە دەستیان داوەتە رەوکردن بـەرەو ئێـران‌و لەباشووری رووسیاوە هاتوونەتە ئەو وڵاتـە، بـەو شـێوەیە کـە هـۆزو قەومـە سـەرەکییەکانی ئێـران لەسەروبەندی ئەخمینییەکاندا پێکهاتوون لە: فـارس‌و میـدی‌و پـارپی‌و ئاریـان‌و دارانـج‌و ئەرخـەزی‌و باختەری‌و سەغدو خوارزمی، ئەمانە ئەو قەوم‌و هۆزانە بوون کە چەندین پشـت‌و وەچـەیان لـێ جـوێ بۆوەو ئیدی بە زاراوەگەلی ئێرانی جیاجیا داخاوتن (٩/ج١٧/٦٥٣).

ئەگەر چاوێك بە کوردستانی ئێستاو پێناسـەی ئـەو قەومانـەی تیـا نیشـتەجێ بـوون یـاخود کۆچیان بۆی کرد یان داگیریان کرد، بگێڕین.. هەمیسان ئەگەر لەزمانەکانیان‌و کلتوورو هاتنیان بۆ ئەم ناوچەیە بکۆڵینەوە کە سەرزەمینێکی لاکێشـەیی پێـك دێنـاو هـەر لەدەریاچـەی (ورمـێ)وە لەئێران لەرۆژهەڵات دەکشا بەرەو دەشتی قۆنیە لەتورکیا لای رۆژئاواو لەدەریاچـەی وانیشـەوە لای باکوور بەرەو شارەزوور لەعێراق بەلای باشوور. دەبینین دابەش بوونەتە سەر سێ جۆر تیرەو هۆز:

جۆری یەکەم/ ئەو تیرانە دەگرێتەوە کە لەهەزارەی دووەمی پـێش زایینـەوە -بـۆ نموونـە: حیپیهکان- هاتوونەتە ناوچەکە بەرەو وڵاتی ئەنادۆڵ کۆچیان کردووە، یـان میدییـە هینـدۆ-ئێرانی‌و فارسەکان لە جوڵانەوەیەکی فراوانی هۆزە هیندۆ-ئەوروپییەکان لەباشـووری روسـیاوە لە ئاسیا بەرەو ناوچە شاخاوییەکان لەباکووری ئێران کۆچیان کردووە (٩/ج١٧/٦٥٣)، یانیش ئەو هۆزانەی لەناوچەکە هەواربەند بوون پاش ئەو شەڕو شۆڕانەی تیادا بـەردەوام بـوو، وەك: عیلامی‌و ئاشووری‌و ئەکادی‌و ئارامی‌و فارس‌و سلۆقی‌و ..هتد.

جۆری دووەم/ بریتی بوو لەو هۆزە هیندۆ-ئەوروپیانەی کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەمینی پێش زایین هاتنە ناوچەکەو وەکو حوکمڕانی ئەرستوکراتی خۆیان بەسەر هۆزە کاشییەکانی ناوخۆدا سەپاند. کۆمەڵێکی تریش کە خواوەندە ئارییەکانی وەك (میپرا Mithraو ڤارونا Varunaو ئیندرا Indra) یان دەپەرست، لەسەدەی شانزدەهەمی پێش زایین توانییان سەربکەون بەسەر (حورییەکان)ی دانیشتووی باکووری دۆڵی دوو رووبارەکە (٩/ج١٧/٦٥٣) و پاڵیان بە کاشیو حورییەکانەوە نا بەرەو لەشکرکێشیو دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتەکان.

جۆری سێهەمیشیان/ ئەو هۆزو تیرە کۆنانە دەگرێتەوە کە لەهەر دوو هەزارەی سێیەمو دووەمی پێش زایینەوە لانکی رەسەنیان ئەم ناوچەیە بووە. دەبینین گووتییەکان لەدامێنە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس نیشتەجێ بوونەو ناوچەکەیان تاوەکو سلێمانی درێژ دەبۆوە، وەلێ لولووبیەکان لەسەرزەمینی شارەزوور دادەنیشتن، عیلامییەکانیش دەستیان گرتبوو بە سەر دەشتی سووسەو ناوچەی گردو تەپۆلکەکانی دەوروبەری. کاشی (قاسو یان کاشۆ)یەکانیش بەلای باکووری رۆژهەلاتی عیلامییەکانەوە نیشتەجێ بوون (٩/ج١٧/٦٥٣).هەرچی سۆبارییەکانیش بوون (باپیرە گەورەکانی ئاشوور)لەنێوان دوو رووبارەکە لەناوچەی جزیرەی سەروو و خۆرهەلاتی دیجلە دادەنیشتن، بەلام حورییەکان کە شانشینی میتانی یان شانشینی خانیکالبات یان شانشینی نەهاریانایان دامەزراند، ئەوا نیشتمانەکەیان لەو ناوچە شاخاوییەدا بوو کە نیوە بازنەیەکی پێك دەهێنا لە چیاکانی تۆرۆسی نزیك گەرگەمیش (جەرابلوسی سوریا)وە بەرەو دەریاچەی (وان) لەباکووری رۆژهەلاتی تورکیا (٧٨/٦).

سەرەڕای ئەو هۆزو تیرە گەورانە، لەوێ دا، چەند هۆزێکی بچووك بچووك یان چەند خێڵێکی ناوچەیی هەبوون، توانییان لە سەروبەندی هەردوو هەزارەی دووەمو یەکەمی پێش زایین ژمارەیەك لەدەوڵەتۆکەی شارەکان دابمەزرێنن، بەلام ئەو دەوڵەتۆکانە نەیانتوانی گەشە بکەنو پەرەبسێنن لەبەر فشارو ئابلۆوقەی ئەو هۆزو قەومە گەورانە.. نموونەی ئەو دەوڵەتۆکە شارانەش: کۆسارا Kussaraو نیسا Nisaو کانیش Kaneshو کارگەمیش Car-chemishو کومانی Kummaniو کیرتاKirtaو نوزی Nuziو ئاراپخا Arapkahوئالالاخ Alalakhو حەڵەب Helpaو هتد..

هەرچۆنێك بێت،ئەوەی لەرووی مێژووییەوە چەسپاوو حاشاهەڵنەگرە، کورد لەو شوێنە نیشتەجێ بوون کە دەوڵەتی میدیا لەسەدەی حەوتەمی پێش زایین لەسەری دامەزراو لەسەرزەمینێکی نێوان دەریای قەزوین لەباکوورو کەنداوی عەرەب لەباشوورو لەنێوان

باختەران لەئێران لەرۆژهەڵاتو رووباری قزیل ئیرماق (نزیکی قەیسەری ئێستا لەتورکیا لەرۆژئاوا درێژ دەبۆوە. بەم تەرحە زۆربەی کوردستانی ئیمڕۆ لەخاكو قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتە لەمێژینەیە بوو، کە (کورش)ی پادشای فارسەکان لە(٥٥٠پ.ز) توانیی لەناوی بباتو خاکەکەی بلکێنێ بە دەوڵەتەکەیەوە، هەر لەو سەردەمەشەوە کورد بوونە بەشێك لەو ئیمپراتۆریەتەی (کۆرش)ی فارسی دامەزرێنەری زنجیرەی ئەخمینیە فارسەکان، بنیاتی ناو کوردیش وەکو فارسەکان باوەڕیان بە ئاییینی زەردەشت هێنا (٤/١٠).

سەردەمی فارسە فورپییەکان لەعێراق جیاوازیی هەلایسانی جەنگو شەڕو شۆڕێکی زۆری لەخۆ گرتبوو، سەرەتا لەگەڵ سلۆقییەکانو پاشان لەگەڵ رۆمانو باکووری عێراق بووبووە گۆڕەپانی زۆرێك لەو شەڕانەی لەنێوان فورپییەکانو رۆمانەکان قەوما، لەهەواڵ و دیرۆکەکانیاندا دەرکەوتنی ژمارەیەك لەشارە گرنگەکان بوو لەسەر سنوورەکان لەباکووری نێوان دۆڵی دوو رووبارەکە، وەك: ئەنتاکیە، حەڕان، نەسیبین (٦٠١/٦).

لەناوەڕاستی سەدەی دووەمی بەر لەزایین، واتە سەروبەندی فەرمانڕەوایی فورپییەکان لەعێراق، حورییەکان لەئاراپخا (کەرکووکی ئێستا) بڵاوبوونەوەو لە رووبەرە شێوە لاکێشەیەکی جوگرافیدا گەیشتنە دەریای سپی ناوەراست بە کارگامیشدا (جەرابلس لەسوریا)و ئیمار (مەسکەنە)و حەڵەبو کیرتاش (Kirta)دا (١٣/١٤٧).

دەقە دۆزراوەکانی شاری ماری (تەپۆلکەی حەریری نزیك ئەلبوکەمال) باس لەوە دەکەن کوردا Kurda شارێك بووە لەنزیك کارگامیش، پاشانیش وەك هەرێمێك لەگەڵ کارگامیشو ئیمار (لەنزیك حەڵەب) ناوی هاتووە (١٥٦/١٤).

بە پشتبەستن بە (دانێل ئارنۆ)ی توێژەرو پسپۆری زمانە کۆنەکان، دەڵێت: لەدەقە بزمارییەکانو رووداوەکانی دەوڵەتی میتانی نێوان هەردوو ساڵی (١٥٥٠-١٣٥٠پ.ز) هاتووە: کیرتا Kirta یەکێك بووە لەو پیاوە ناودارو پایە بەرزانەی کە کاری یەکخستنی ریزەکانی حورییەکان بۆ ئەو دەگەڕێتەوە، چونکە هەستێکی نەتەوەیی لەنێویاندا خوڵقاندو بووبووە وێردی سەر زمانیان لەهەمبەر شکستیو پاشاکشەی حیپیەکان (٢٢/١٥).

وەك زانراوە هەندێك لەناوەکان بەناوی پادشاکانیشەوە لەم ماوەیەدا بەدەر کەوتوون: شاران Sarranو ئابان Abban کە لەحەڵەب تا دەگاتە ئاموك، جێگیر بوون. ئەم ناوچەیە یان ئەم هەرێمە پێی دەگوترا موگیش Mugis، پێشتر ئەم ناوەیان لەپایتەختێکی کۆنی هەرێمەکە نابوو، وەك زانراوە میتانییەکان لەسەردەمی پادشاکەیان ئیدریمی Idrimiی

کوڕی (ئیلیم ئیلیمـا Ilim Ilima، فـەرمانڕەوایی ناوچـەکەیان کردبـوو، لـەورا ئیـدریمی گەیشتبووە پلەیەکی پێشـکەوتوو لـەرووی ناوبـانگی نەتـەوەیی‌و دەسـەلات لـەنێو پادشـا میتانییەکانـداو بەشـداریی کردبـوو لـە پاکتـاوکردنی پاشمـاوەی حیییەکـان لەشـارەکانی حورییەکان‌و ئاراپخا (کـەرکووك) لـەو سـەروبەندە بووبـووە مەڵبەنـدێك لەمەڵبەنـدەکانی دەسەلاتی پڕ سەنگ‌و پایەو کاریگەری بەرەو رۆژهەلات هەتا عیلام (١١٢/١٤).

شوێنەوارناسی عێراق (تەها باقر) زیاتر پێی وایە: لانکی رەسەنی حورییەکان ئەو ناوچە شاخاوییە بێت کە نیـوە بازنەیـەك پێکـدێنێ لەچیاکانی تۆروسـەوە لـەنزیك کارگـامیش (جەرابولسی ئێستا) تاوەکو نزیکەی دەریاچەی (وان) درێژ دەبێتەوە، لەوانەشە حورییـەکان بەرەو باشوور تاوەکو زێی سەروو کە بەلای رۆژهەلاتەوە لەناوچەی شـارەزوور لۆلۆبییـەکان دراوسێیان بوون، پەلیان هاویشتبێ. دەرکەوتنیشیان لەمێژوودا لەهەزارەی سـێیەمی پـێش زایین بووەو دەولەتۆکەیەکیشیان لەسەرووی دۆلی دیجلەو فوراتەوە هەبووە، بەلام گرنگییەکی سیاسی ئەوتۆیان لێ بەدەر نەکەوتووە تەنها لەسەدەی پانزدەهەمی پێش زایـین نەبێت،ئـەو دەمە، تەنها ناویان لەتەوراتدا هاتووە (٧٨/٦).

لەزمانەکەیان کە چەند دەقێکی بـە خـەتی بزمـاری نووسـراوە، وادەردەکـەوێت ئـەوان لەرووی زمانەوانییەوە نە لەسامییەکان‌و نە لەهۆزە هیندۆ-ئەوروپییەکانن، بۆیە توێژەرەوان نەیانتوانیوە بیانبەنەوە سەر یەکێك لەهۆزە مێژوویییە ناسراوەوکان، ئەوە نـەبێ بـە زاراوەی نادیاری (ئاسیاییەکان) ناویان بـردوون. بـەلام زمـانی ئـورارتی (زمـانی ئەرمـەنی کـۆن) نزیکترین ئەو زمانە ناسراوانەیە لەزمانەکەیانەوە.

حورییەکان لەچارەکی یەکەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین لەچـەند شـوێنێکی (هـلال الخصیب) بلاوبوونەوە، بە تایبەت لـەباکووری سـووریا. ماوەیـەك دواتـر کـە بـە نزیکـەی سەدەیەك مەزەندە دەکرێ، دەبینی حورییەکان لەباکووری عێراقدان‌و مەڵبەندەکەیان لەشارە دێرینەکەی [(نوزی) -یۆرغان تەپەی نزیك کەرکووکـە]، دیسـان ئـەم حورییانـە زۆرینـەی دانیشتوانی هەردوو شانشینی (خانیکالبات‌و میتانی)یان پێك دێنا، ئـەم دوو شانشـینەش لەباکووری نێوان دوو رووبارەکە سەریان هەلدا (٧٩/٦).

دێرینە شناسی عێراقی دکتۆر (وەلید الجادر) بە زۆری پێی وایـە، کوردەکـانی ئێسـتای عێراق لەپاشماوەی ئەو حورییانەن کە لەناوچەکانی باکووری عێراق نیشـتەجێ بـوون (١٦)، ئەمەش هەمان بۆچوونە کە شوێنەوارناسی عێراقی خوالێخۆشبوو تەها بـاقری مامۆسـتای

باسی کردووەو زیاتر لەو بڕوایەدایە کوردەکانی ئیمرۆ لەگووتیو لۆلۆبییەکان بن کە دراوسێی حورییەکان بوونو لەناوچەکانی ژوورووی عێراقو بەشە شاخاوییەکانی دادەنیشتن (٧٦/٦).

جا، ئەگەر ئەم ڕاستیە ئاسەواریو زمانەوانییانەی کە جەختیان کردۆتە سەر ئەوەی کە لەوێدا لەو سەروبەندە مێژووییەدا لەم ناوچەیە، نەتەوەیەك نەبووە بە ناوی (کورد) یان (کوردەکان)ەوە، هەروا بە رەهایی ئاماژەشیان بە کۆچکردنیان نەداوە بەرەو ئەم ناوچەیە لەو چاخە مێژووییە کۆنەدا، ئەوا پرسیارێکی زەق خۆی هەڵدەقورتێنێ: کەوا بوو کوردەکان لەکوێوە هاتوونەتە ئەم ناوچەیە؟!

ئێمە، پێمان وایە کورد گەلێکی رەسەنو دێرینن، لەکۆنەوە لەو چوارگۆشەیە نیشتەجێ بوونە کە دەکەوێتە نێوان چیاکانی زاگرۆسەوە بەلای رۆژهەڵات تاوەکو هەرێمی کارگارمیش (خاڵی بەیەکگەیشتنی سنووری (عێراق-ئێران-تورکیا- سووریای) نزیك جەرابولسی ئێستا) لای رۆژئاوا، لەسنووری شانشینی (ئیسو Isuwa)شەوە لای باکوور (نزیك مەلاتییەی ئێستا) تاوەکو دەشتی شارەزوور بەلای باشوور، ئەو چوارگۆشەیەی کە لەمێژووی کۆندا پێیان دەگوت (وڵاتی سەرووی نێوان دوو رووبارەکە)، زۆریش رێ تێدەچێ شاری (کیرتا) (١٣/١٤٧) کە رەنگ بێت نزیکی یان لەشوێنی شاری (هەکاری)ی ئێستا یان هەرێمی کوردا Kurda بووبێت (١٤/١٥٦) لانكو نیشتمانی کورد بێت، کە بە پێی سەرچاوە مێژووییە جیاجیاو زۆرەکان بە پیاوانی نەبەردو دلێر ناویان هاتووە (٦/٤٥٠)، (٩/ج١٧/٦٥٣)، (١١/١٢٧)، (١٤/١١١)، (٢٠/٢٥٦)،و ئەوانە بوونە کە دوورنییە ئاشوورییەکان پشتیان پێ بەستوون لەدامەزراندنی ئەو رێکخستنە سەربازییەیان کە بە نێوی کوردۆ (Qurdu) بووەو پێکهاتووە لەو یەکە سەربازییە بەهێزو دلێرانەی بەرپرس بوون لەسەلامەتی شەخسی پادشای ئاشووریو بەتەنیشتییەوە دەڕۆیشتن کاتێك لەشکری ئاشووری بەرەو شەڕ دەجووڵا (٢٠/٢٥٦)، رەنگ بێت هەر خۆیشیان ئەو کۆمەڵە ئاری نژادییانە بووبن کە پێکهاتبوون لەو هۆزە هیندۆ-ئەوروپییانەی رابەری (کیشو حوورییەکان) بوون لەلەشکرکێشییەکانیاندا لەوڵاتی دوو رووبارەکەو وڵاتی ئەنادۆڵ (٩/ج١٧/٦٥٣).

لەبەر ئەوەی زۆربەی هۆزە کۆنەکانی دانیشتووی باکووری وڵاتی دوو رووبارەکە (کوردستانی ئێستا)، زمانە رەسەنەکەیان گۆڕیبوو چ لەدەرەنجامی لەبیرچوونەوەیان یان تێکەڵاوبوونیان بووبێت لەگەڵ گەلانی گەورەی باڵادەست کە لەوێ زمانی سامی لە نێو

هەموو گەلانی ناوچەکە بڵاوبوو و فورپییهکانیش بە یـەکێك لـەزاراوە کۆنـە ئێرانییـەکان داخاوتن پێیان دەگوت (پەهلوك)و لەفارسی ساسـانییەوە (پارسـیك) نزیـك بـوو و خـەتی ئارامیشیان بۆ نووسینی زمانەکەیان بـەکار دەبـرد (٦/٦٠٠)، وەلـێ ئـەو کوردانـەی کـە کلتووری نەتەوەیی خۆیان پاراستو لـەناو گـەلانی تـری دانیشـتووی ناوچـەکە نەتوانـەوە، باپیرانیشیان بە زمانێك قسەیان دەکرد لەزمانی (ئۆرارتی)یەوە نزیك بوو و زمانی فارسـی کاری تێکردبوون کەوا بە درێژایی (٨) سەدە لەوڵاتی دوو رووبارەکـە زمـانێکی بـاو بـوو. لێرەدا دەکرێ بێژین کورد قـەومێکی نـامۆ نـین لەناوچـەکە، بـەڵکو لەوەتـەی لەمێـژوودا ناسراونو لەهەزارەی یەکەمی پێش زایینەوە دانیشتوانی ئێرە بوون ئەو دەمـەی پادشـایانی ئاشوور پیاوە جەربەزەو تیرهاوێژە کارامـەکانی ئـەم نەتەوەیـەیان کـردە پاسـەوانی خۆیـان لەتیپێکی تایبەتدا پێیان دەگوتن (کوردۆ) تا زەینەفۆن (کاردۆخیا)ی شانشینیانی لەسـاڵی (٤٠٢پ.ز) دۆزییەوە. لەگەڵ تێپـەڕبوونی زەمانـەش چـەندین ناویـان لـێ نـراوە، لێـرەدا مێژووناسی عوسمانی (ئەحمەد رەفیق) جەخت لـەوە دەکـات کـە (کاشـییەکان) رەچـەڵەکی کوردن، لەکاتێکدا زانای گـەورەی کـورد ئـەمین زەکـی پێـی وایـە (گووتییـەکان) بـاپیرە گەورەکانی کوردی ئێستان، کەچی شوێنەوارناسی عێراقی خوالێخۆشبوو تەها باقر پێی وایە کوردی ئەم رۆژگارە رەنگە لە(لۆلۆییەکان)بن، هەرچی دێرینەناسی عێراقیشە خوالێخۆشبوو (وەلید جادر) زیاتر لەو بڕوایەدایـە کـە کـوردانی ئێسـتا لـەپاشماوەی (حورییـەکان) بـن. لێرەشدا، ئێمە پێمان وایە: کوردو کاردۆخیـاو کیرتـاو لۆلـۆییو قاسـوو کاشـوو گـووتیو حوریو میتانیو خانیکالْبات‌و ئەرزاواو جوودی، نـاوی خێڵـە نیشـتەجێیەکانی ناوچـەکەن لەدێر زەمانەوە کە لەسەرزەمینەکەیدا دەوڵەتۆکەی جیاجیایان دامەزراندووە یان رابەرایەتی ژمارەیەك گەلانی نامۆی سەر ئەم خاکەیان کردووە کە ناویان لەگـەڵ ناوەکـانی ئـەو خێڵـە کوردییانە هاتووە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا ناسرابوون (بەراوردی ئەو ناوانە بکـە لەگـەڵ ناوەکانی ئەم خێڵانە: جودیکانلو، موتکی، قالخانلو، بالآبان، بیلکـانو، بلْبـاس، حالیکـان، خانی، میللی کوردان، لۆلۆ، بابان، زروکان..هتد).

رەنگـە (کیرتـا) یـان (کـوردا) یـەکێك لەخواوەنـدەکانی کـورد بووبێـت لەسـەردەمی میدییەکان یان کشی یان حورییەکان، وەك ئـەوە چـۆن شـارێك بـووە لـەنزیك کارگـامیش (جەرابولس لەباکووری سووریا)و ناوی پادشایەکیش بووە لەپادشایانی حورییەکان، سەرڕای ئەوە هەرێمێکیش بووە لەگەڵ کارگامیشو ئیماد (نزیکی حەڵەب) باس کـراوە، جگەلـەوە

ناوی یەکێك لەو پیاوە خانەدانو پایە بەرزانە بووە کە کردەوەی چاکەی یەکخستنی ریزی حورییەکانو بڵاوکردنەوەی هەستی نەتەوەیی لەناویاندا بۆ ئەو دەگەڕێتەوە (١١١/١٤)و ئەو کوردانەش لەو هەرێمە نیشتەجێ بووبوون، ناوی خۆیان لەناوی ئەو خواوەندەوە، وەرگرتووە.

ئەم گریمانەیەمان کە لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا، واتە: (کیرتا)یان (کوردا) ناوی خواوەندێکی کوردەکانو نیشتمانیان بووبێتو ناوی خۆیان لێوەی وەرگرتبێ، جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە زۆربەی گەلانی رۆژهەڵاتی کۆنی نزیك لەچەرخەکانی پێش مێژوو بە ناوی ئەو هەرێمەوە ناسراون کە دوایین جار تیا نیشتەجێ بوون. واتە: ناوەکە پاشگرە بۆ نیشتەنییەکە (٦٤/٦)و لەناوی خواوەندێك یان شارێك یان شوێنێکی جوگرافی یان کەسایەتییەکی پایە بەرزەوە وەرگیراوە، وەك: (کاهین یان پادشا) بۆ نموونە (کشی)یەکان ناوی خۆیان لەناوی (کشو)ی خواوەندەکەیانەوە وەرگرتووە (٦/٤٥٠). ئاشوورییەکانیش، (ئاشوور) ناوی خواوەندو پایتەختەکەیانو وڵاتو پادشاکانیشیان (ئاشووردان، ئاشوور پانیپالو ئەوانیتر) بووە.

وەلێ، بابلیو ئەکادیو موئابیو حیسیوفورپییەکان، ناوەکانیان بەناوی ئەو شارانەوە هەڵگرتووە کە وەك مەڵبەند یان پێتەختەکانیان بوون.

وادیارە، شاری (کیرتا) یان هەرێمی (کوردا) ئەمەندە بچووك بووە، سەرچاوە مێژووییە کۆنەکان بیریان لەناوهێنانی هەردوو ناوەکە نەکردۆتەوە، بەڵکو لەوانەشە پشتگوێخستنی ناوهێنانی ئەوە بێت: هەرێمەکانی (کوردا) هەمیشە لەسەرچاوە کۆنەکاندا شان بەشانی کارگامیش (١١١/١٤)و لەچوارچێوەی ناوچەی کارگامیش ناویان باس دەکرا، هەر لەبەر ئەم خاڵەش سەرچاوەکان خۆیان لەقەرەی ناوهێنانیان نەداوە وێڕای ئەو هەموو رووداوە گەورەو شەڕو شۆڕە نەبڕاوانەی کە لەنێوان ئیمپراتۆرییەتە رۆژهەڵاتییەکان لەناوچەی کارگامیشو لەنزیك ئەو شارە لەسەروبەندی سەدەی شانزدەهەمی پێش زایین، قەوماون. بۆنموونە: پادشای (حیسی)یەکان مورسیلیوس، بەرێگایەوە لەوڵاتی ئەنادۆڵەوە بەرەو داگیرکردنی وڵاتی بابل لەساڵی (١٥٩٥پ.ز) (٤٢/٨) توانیی دەستبگرێ بەسەر ئەم ناوچەیەو شاری (حەڵەب)یش وێران بکات. نەوەکەشی پادشای حیسی (سوپیلولیوماس Supplilumas) توانی سووریا هەمووی بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوەو کوڕێکی لەسەر تەخت بە پادشا لە(حەڵەب)و کوڕەکەی دیکەشی بەمیر بەسەر کارگامیشی کێبڕکاری حەڵەب، دابنێ (٩٤/٨).

لەسەردەمی حوکمڕانی فیرعەونی میسریش تەحۆتەمس (١٥٠٦-١٤٦١پ.ز)، دەوڵەتی میسری نوێ هیکسۆسەکانی لەمیسر بەرەو سووریا ڕەتاندو پاشانیش بە بەرپاکردنی شەڕێك کەوتە راوەدوونانیانو دەوڵەتە بچووکەکانی شارەکانی لەفەلەستینو سووریا تاوەکو قادش داگیرکردو لەوێشەوە بەرەو شاری کارگامیش ملی ناو لەرووباری فورات پەڕییەوە بەرەو شانشینی حورییەکان لەدەوڵەتی میتانی (٩/ج٨/٣٦). بەڵام میتانییەکان لەسەردەمی پادشاکەیان ئیدریمی (Idrimi) گەڕانەوە بەرەو ناوچەکە بەئامانجی ریشەکێشکردنی پاشماوەی (حپی)یەکان لەشارە حورییەکانداو ئاراپخا (کەرکوك) بووە مەڵبەندێك لەمەڵبەندەکانی حوکمی خاوەن پایەو کاریگەریو سەنگو بەها لەرۆژهەلاتەوە تاوەکو عیلام، وەك چۆن لەو دەقە بزمارییانەدا هاتووە کە تایبەتن بە رووداوەکانی دەوڵەتی میتانی لەمیانەی (١٥٥٠-١٣٥٠پ.ز) (١١/٨).

سەرباری ئەو رووداوە خوێناوییانە، ئەگەر کۆمەڵێك فاکتەری دیکەیان بخەینە پاڵ، وەك: هێرشو لەشکرکێشی هۆزە ئارامییەکان لەولاتی شامەوە بۆسەر ولاتی ئاشوورو رەوی چەند کۆمەڵە هۆزێکی هیندو-ئەوروپایی تر بۆ ناوچەکە لەباشووری رووسیاو ولاتی ئەنادۆڵەوە لەپاش سەدەی شانزدەهەمی پێش زایین (٩/ج١٧/٦٥٣) کە لەو دەمە کارگامیش پێگەیەکی ستراتیژیی گرنگی هەبوو وەك وێستگەیەك بۆ پەڕینەوەی کاروانی بازرگانی لەنێوان سووریاو ولاتی دوو رووبارەکەو ئەنادۆڵ بە تایبەت دوای ئەوەی لەسەردەمی پادشای (حیسی)یەکان (سویسلولیوماس) بووە دەوڵەتێکی ناوبەینو بێلایەن لەنێوان هەرسێ دەوڵەتی کێبڕکار، ئاشووریو میتانیو میسری (٩/ج٤/٨٨٧)، ئەوا بۆمان ئاشکرا دەبێ کە دانیشتوانی ناوچەی کارگامیش –بەهەرێمی کورداشەوە- چەند فشارێکی سەربازیو مرۆییو ئابوورییان لەسەر بووەو ئەمە بۆتە هۆی کۆچکردنی ژمارەیەك لەهۆزەکانی ناوچەکە،دووریش نییە کورد یەکێك بووبن لەو هۆزانەی لەوێوە کۆچیان کردبێت بەرەو ناوچە شاخاوییەکان بۆ خۆپاراستن لەو شەڕو شۆڕە خوێناوییانە. رەنگ بێت فشار خستنە سەر دانیشتوانو بەکاربردنی زەبرو زەنگو ترساندنیان لەلایەن میتانییەکانەوە بەهۆی راوەدوونانی (حپی)یەکان لەشارە حورییەکان بە ئامانجی لەناوبردنیان، کاریگەریی بووبێت بۆ هەڵکەندنی کورد لەهەرێمی (کوردا)وە -کە گریمانەمان کرد لەوێ بوونیان بووبێت- بەرەو ئەو ناوچە شاخاوییانەی کەزەینەفۆن لەوێ بینیبیانیو ناوی (کاردۆخی) بەسەر ولاتەکەیاندا چەسپاند کە لەناوە کۆنەکەیانەوە (کوردا) نزیکە یان لێوەی وەرگیراوە، ئەمە لەسەروبەندی

سەدەی پێنجەمی پێش زایین بوو (١٧٢/١١)، نەخوازە ڕەوی هۆزەکانو گۆڕینی ناوچەکانی دانیشتنیان لەرۆژهەڵاتی کەونارا لەو سەردەمانەدا، مەسەلەیەکی باوبوو.

بەڵام لێرەدا پرسیارێك بە خەیاڵدا دێ: ئەگەر مەسەلەکە وابێت، بۆچی کورد شوێنەوارێکیان بەجێ نەهێشتووە نیشانە بێت بۆ پێناسەی نەتەوەییو نیشتمانەکەیان وەك نەتەوەکانی دیکەی رۆژهەڵاتی کۆن؟!

وەڵامی پرسیارەکە، بەم شێوەیە دەدەینەوە: کورد چ لەدامەزراندنی یەکە پاسەوانییەکانی(کوردۆ)ی تایبەت بە پادشا ئاشوورییەکان، یان لەرابەرایەتیکردنی کاشیو حورییەکاندا، کەمایەتییەکی نەتەوەیی جەنگاوەرو شەڕکەر بوون، کاتێك خاكو واری خۆیان لەهەرێمی (کوردا) بەجێ هێشتو -ئێستا پێی دەڵێن قوردی (کوردی)و دەکەوێتە رۆژهەڵاتی جزیرەی ئیبن عومەر (١٨٣/٣٤)- لەناوچە شاخاوییەکاندا نیشتەجێ بوون، جۆرێك لەگۆشەگیرییان بەسەر خۆیاندا سەپاند هەلی بۆیان نەڕەخساند پێوەندی بە کلتوورەکانی ترەوە بکەنو تێکەڵاویان بن، بەهۆی سەرقاڵبوونیان بە بەرگریکردن لەوڵاتەکەیانو پاراستنی سەربەخۆیی خۆیان لەو ناوچە شاخاوییە سەختانەدا کە یارمەتی دان گوێڕایەڵی پادشای (١٢٧/١١) فارسە ئەخمینییەکان کۆرشی گەورە نەبن (٥٥٨-٥٣٠پ.ز) کەوا جیهانی وڕوکاس کردبوو و ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەی دامەزراندبوو لەسنووری هیندستانەوە بەرەو دەریای ئیجەو بەسەر وڵاتی دوو رووبارەکەو ئەنادۆڵدا درێژ بووبووەوە. ئەو گۆشەگیرییە یارمەتی کوردی دا هاورەگەزیی خۆیانو تایبەتمەندییە نەتەوەییەکانیان بپارێزن لەبەر شانازیکردن بەخۆیانو زاڵبوونی هەستی نەتەوەیی نێوانیان لەلایەكو لەلایەکی تریشەوە لەبەر یەکگرتووییو پەرتەوازە نەبوونیان لەناوچەکانی تر. لێرەشەوە گۆشەگیریو هاورەگەزیی کوردەکان وایانکرد کۆمەڵگەی لادێیی ناوچەیی پێك بێت -بە پێی پۆلێنکردنی دوالیزمی کۆمەڵناسی بەراوردکاری، واتە ئەنپرۆپۆلوجیای کۆمەڵایەتی- کەوا (رید فێڵد) روخسارە چەشنییەکانی بە(٥) پێنج خەسڵەت دیاری کردووە، جیاوازیی ئەو کۆمەڵگەیە دەردەخات ئەوانیش ئەمانەن (٢١/١٠٠): گۆشەگیری، هاورەگەزی، کامڵبوونی کلتووری، قودسییەت (پیرۆزی)، دەستەجەمعی، کە پاڵی داوە بە چەشنە رەوشتییە لادێییو عورفو نەریتە خێڵەکییەکانو کلتووری بچووکی رۆشنبیری کە سەرۆکی هۆز یان عەشیرەت وەك ئەو باوکە رۆحیو رابەرە کارگێڕییەیە، لەناو کەسانی عەشیرەتەکەی دەسەڵاتی رەوایە. ئەم دامەزراوەییە وەك خۆی ماوەتەوە کە بەرجەستە

دەکات لەخەسڵەتی بنـەڕتی ژیـانی سیاسـی‌و ئـابووری‌و کۆمەڵایـەتیی کـورد، ئەگەرچـی لەماوەی دواییـدا مـەیلێکی ئاشـکرا بـە لایانـەوە سـەری هەڵـداوە بـەرەو سـەقامگیریی کشتوکاڵی‌و شارستانیبوون (٢٢١/٢٩)، بۆیـە ئـەم کۆمەڵگەیـە پێچـەوانەی کۆمەڵگـەی ژیارییـە -ئـەویش جەمسـەری دووەمـە لـەو پۆلینـە دوالیزمییـەی بـاس کـرا- کـە ئـەم خەسڵەتانەی هەیە: قەبارەی گەورەو چڕیی بـەرزی دانیشـتوانو ناهاورەگـەزی‌و جیـاوازی‌و پێوەندییە رەسمی‌و عیلمانی‌و تاکە کەسییەکانو لێکترازانی کۆمەڵایەتی‌و کلتووری گەورەی رۆشنبیری کە دەوڵەتەکانی حوری‌و کشی‌و گووتی گوزارەیان لەو کۆمەڵگە ژیارییـە دەکـرد لەو سەروبەندە مێژووییەی کوردستان تیادا لەژێر دەسەڵاتی یەکێك لەو دەوڵەتانە بـوو کـە ئیمپراتۆرییەتەکانی بنیات ناو پێوەندیگەلی بەرفراوانی رۆناو لەرووی کلتووری‌و ژیارییـەوە کاریگەریی کردە سەر رەوتی رووداوەکان لەناوچـەی رۆژهـەڵاتی نزیـك‌و دیـرۆك‌و هـەواڵ‌و کاروباری ژیانی تۆمار کرد، ئەگەرچـی لـەبارەی زمانـەکانی یـاخود ئایـا چ زمانگـەلێکی کردۆتە زمانی نووسین زانیارییەکی ئەوتۆمان نییە، چونکە تایبەتمەندییـەکانی کۆمەڵگـەی گەورە -واتە: کۆمەڵگەی ژیاری- دادەڕژێنە نـاو کۆمەڵگـەی بچـووکتر یـانی کۆمەڵگـەی لادێ، هەرچەندە بە پێناسە سەر بەیەك ژیارین (١٢٣/٢١).

بەو شێوەیە کورد لەژێر کاریگەریی شارستانییەتی هەموو ئەو دەوڵەتانـە مانـەوە کـە دەسەڵاتیان سـەپاندبوو بەسـەر ناوچـەکەیاندا یـا وڵاتەکـەیانیان داگـیر کردبـوو و بـەهۆی گۆشەگیرییان یان فشارو نارەحەتی ئەو دەوڵەتانەی لەسەریان بووە، نەیانتوانیوە کاریگـەری بکەنە سەر دراوسێیەکانیانو دیرۆك‌و کاروباری ژیانی خۆیان تۆمار بکەن، ئەگەرچی زمانی تایبەت بەخۆیان هەبوو.

ئێمـە لەحاڵێکـدا پشـتگیری لـەئاریابوونی کـورد دەکـەین، وەلـێ گومانمـان هەیـە لەمیدیبوونیان -واتە میدی بن- چونکە وێکچوونی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی میـدی — وەك دوو زمان لەکۆمەڵەی زمانە هیندۆ-ئەوروپییـەکان (١٠٩/٢٧)، بەڵگەیـەکی لاوازەو توێژینەوە زانستییە نوێیەکان دانی پێـدا نـانێن، چـونکە کۆڵەگـەی کۆمەڵایـەتیی قـەوم‌و هۆزەکان تەنها لەسەر زمان بونیـاد نـەنراوە، بـەڵکو لەسـەر چـەندین پرنسـیپی ئـایینی‌و ئـەخلاقی‌و مـاف‌و پیشـەیی‌و ئـابووری‌و هونـەری -سـەرڕای زمـانیش- بنیـات نـراوەو هەریەکەیان دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی پێکدێنێ کە بەشێوەیەکی هاوئاهەنگ لـەبونیادی کۆمەڵایەتیی نەتەوەیی پێوەندار کار دەکات (١٨٥/٢٢). بەڵام بزربوونی کاتی یەکێك لـەو

پرنسیپانە لەبنەمای کۆمەڵایەتی هەر نەتەوەیەك پێناسەکەی لێ ناسێنێتەوە، یانیش رۆڵە ژیارییەکەی هەڵناوەشێنێتەوە. بۆنموونە ئەگەرچی (کشی)یەکان بە بەراورد لەگەڵ زۆرینەی دانیشتوانی وڵات کەمایەتییەکی حوکمڕان بوونو زمانی بابلییان کردبووە زمانی فەرمیی خۆیانو ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەیان دامەزراندبوو، بەڵام لەدوای حوکمڕانییان لەعێراقدا نووسراویان بە زمانە نەتەوەییەکەی خۆیان بەجێ نەهێشتووە، چونکە شارستانییەتی دۆڵی دوو رووبارەکە بەسەریاندا زاڵ بوو و لەبۆتەکەیدا توابوونەوە (٦/٤٥٠). بوونی زمانی سۆمەریو عیلامیو حوریو تورکیش لەکۆمەڵەی زمانە ئۆراڵ تائییەکان (زمانە لکێنراوەکان)، ئەوە ناگەیەنێت رەچەڵەکی سۆمەرییەکان تورك بن، لەهەمان کات مانای واش نییە حوریو تورکەکان ئامۆزای یەکتر بن، هەروا ئەوەش ناگەیەنێت عیلامیو تورکەکان بچنەوە سەر یەك رەگو ریشە. جگە لەوەش قسەکردنی فارسو ئەڵەمانو فەرەنسییەکان بە زمانێك کە ئەویش زمانی هیندۆ-ئەوروپاییە، نەتەوەییبوونی ئەو سێ گەلە ناسڕێتەوە کە پێی داخێون،چونکە نەتەوەکان بە پێناسەو ئازادیو کارو خەبات پێدەگەنو گەشە دەکەنو بە ناهاورەگەزیو ژێر دەستەییو زوڵمو زۆرداریش لەناو دەچن. لێرەشەوە، لەجیهانی ئەمڕۆدا نەتەوەیەکی خاوێنی سەد دەرسەد نییە لەرووی ئەتنیکییەوە.. تەنانەت ئەو نەتەوانەش کەوا بەدەر دەکەون هاورەگەزن، زۆرێك لەتوخمە ئەتنییە دواکەوتووەکان لەدەرەنجامی ئینتیماکردن یان کۆچو کۆچبارو داگیرکاریو شەڕو شۆڕ، هاتوونەتە نێو پێکهاتەکەیانەوە. بەنموونە ئەو فەرەنسییانەی کەئێستا وەك نەتەوەیەکی هاورەگەز دەبینرێن، لەچاخە مێژووییەکانداو لەئاکامی لەشکرکێشیو شەڕو شۆڕ، یان رەوکردن تێکەڵاوی نزیکەی (٦٠) شەست رەگەز لەهۆزو نەتەوەکانی تر بوونە، وەك: جەرمەن،فەرەنگ، ئاوەر، هۆن، ساکسۆن، گال، لیگۆر، نورمان، ئەندال، بۆرگۆندیو عەرەب و ئەوانیتر، کە بە هەموویانەوە لەم رۆژگارەماندا گەلی فەرەنسییان پێکهێناوە (١٣/٣٩٨). ناوی هەندێ لەنەتەوەکانیش لەچەرخە مێژووییەکاندا گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە، بەنموونە: لەتەوراتدا ناوی ئەو (مشکی)یانەی لەوڵاتی ئەنادۆڵ دادەنیشتن بەناوی (فریجی)یەوە هاتووە (٦/٥٠٠)، چینییەکانیش بە تورکەکانیان گوتووە (توك-یو) (٢٤/١٩)، کەچی تەورات ناوی عوس (Ous)ی لێناون (٦٩/٢٥).

لێرەدا، دەکرێ بڵێین: ئەم گۆڕانکاریو گۆڕینە لە ناوی قەومو نەتەوەکانو ئینتیمابوونی هەندێکیان بۆ ئەویتر، یان وەرگرتنی قەومێك زمانی قەومەکەی تر، یاخود وێکچوونی

زمانی قەومو هۆزەکان، یان بەجێنەهێشتنی شوێنەواری نووسراو لە لایەن نەتەوەیەك لەنەتەوە کۆنەکان، خەسڵەتی نەتەوەییبوونیان لەسەر دانامالێو بەڵگەیەکیش بە دەستەوە نادات بۆ لابردنی بوونی نەتەوەیی لە سەر هیچ شوێنێکی جوگرافی کە ئەو نەتەوەیە لە چاخە مێژووییە کۆنەکاندا تیا نیشتەجێ بووە، بەڵام ئێمە دەتوانین -لەلایەکی ترەوە- جەخت بکەینە سەر گرنگیی زمان لە بونیادی کۆمەڵایەتی وەك ئامرازێك بۆ لێکحاڵیبوونی هاوبەش، بە تایبەت پاش ئەوەی ئەو زمانە زاڵ دەبێ لە دەرەنجامی سەروەریی قەومەکەی یان نەتەوەکەی لەسەروبەندێك لە سەروبەندەکانی مێژوودا. بەنموونە: زمانی سامی بە هەموو لقەکانییەوە: بابلیو ئەکادیو ئاشووریو کەنعانیو فینیقیو ئارامی..هتد، لە وڵاتی دوو رووبارەکەدا زاڵ بوو، دوای ئەوە هۆزە سامییەکان بەشێوەیەکی یەکلایەنە بە درێژیی (١٥)پانزە سەدە حوکمڕانیی عێراقیان کرد، واتە لەرووخانی زنجیرەی سێیەمی ئوورەوە لە دەوروبەری (٢٠٠٤پ.ز) تاوەکو رووخانی دەوڵەتی کلدانی لە لایەن فارسە ئەخمینییەکانەوە لە ساڵی (٥٣٩پ.ز).

زمانی (فارسی)یش، بەهەموو زاراوەکانییەوە: ئەخمینیو فورپیو ساسانی لە وڵاتی دوو رووبارەکە بەبێ بڕانەوە بۆ ماوەی (٨٠٠) ساڵ (١٢٦پ.ز-٦٣٩ز) زال بوو لەو سەروبەندانەی فارسە فورپیو ساسانییەکان تاوەکو هاتنی لەشکری ئیسلام حوکمی عێراقیان گرتبووە دەست. کەچی زمانی تورکی لە دۆڵی دوو رووبارەکە بۆ ماوەی (٤٠٠) ساڵ لەرۆژگاری حوکمڕانیی عوسمانییەکاندا، زمانێکی زاڵ بوو.

لێتوێژینەوە لە مێژووی قەومو گەلانی دواکەوتوو، یاریدەمان دەدات لە رەگو ریشە سەرەکییەکانی کلتووری مرۆڤایەتی تێبگەینو وێنەو روخساری راستەقینەی کۆمەڵگە لە رابوردوو بە هەموو تایبەتمەندیو بنەما ژیارییەکەیەوە بخەینە بەرچاو بۆ فامکردنی ئێستای مرۆڤ و خواستە رەواکانیو مەیلی کۆمەڵایەتیی هاوبەندبوونی بە کۆمەڵە مرۆڤێکەوە بۆ پێکهاتنی ئەو گەلو نەتەوەیەی، شانازی بە ئینتیمابوونی پێوەی دەکاتو لە پێناو ئێستایو دوارۆژیدا تێدەکۆشێو قوربانی دەداتو جەخت لە سەر بوونو وجوودی دەکات. بەنموونە ئەگەر پێناسەی زانای ئیتالی (باشکال مانشینی) مامۆستای یاسای نێونەتەوەیی لە زانکۆی تۆرینتۆ، وەربگرین کە دەڵێت: ((نەتەوە کۆمەڵگەیەکی مرۆیی سروشتییە، لەسەر یەکێتی خاكو رەچەڵەكو نەریتو زمان بونیاد نراوەو بەجۆرێکی تەواوو بە کاملی ئامێتەی ژیانو هۆشی کۆمەڵایەتی بووە)) (١٢٨/٢٦)، ئەوا دەبینین کورد نەتەوەیەکی بەهێزی

ئازادی سەربەخۆیان پێکهێناوە، تایبەتمەندیی نەتەوەیی‌و بنەمای ژیاری‌و ویست‌و خواستی خۆیان هەن بۆ بونیادنانی داهاتووی گەش‌و پڕشنگداریان، بۆیە کورد ئاتاچی بەوە نییە لە رووی نەژادییەوە ببڕێتەوە بۆسەر قەوم‌و هۆزەکانی تر.

جا، وەك چۆن هۆزە عەرەب‌و عیبری‌و ئەکادی (بابلی‌و ئاشووری)و ئارامی‌و کەنعانی یەکان ئامۆزای یەکترو سەر بەیەك رەگ‌و ریشەن کە ئەویش (سامی)یەو بە زاراوەگەلێکی هەمەجۆر داخێون کە لە زمانی (سامی)ی دایك بوونەتەوەو لە دوورگەی عەرەب‌و دەوروبەری دادەنیشتن (٦٥/٦)، ئەوا گووتی‌و لۆلۆیی‌و کاشانی‌و میدی‌و فارس‌و کوردیش بە ئامۆزای یەکترو بەیەك رەگ‌و ماکی نەتەوەیی دەژمێردرێن، چونکە بەپێناسە سەر بەرەگەزی ئارین‌و زمانیان بریتییە لە چەندین زاراوە کە لە کۆمەڵی زمانە هیندۆ-ئەوروپییەکان بوونەتەوە، ئەو کۆمەڵە زمانەش وەك زمانی دایکە بۆ زاراوەکانی ئەو قەوم‌و نەتەوانەی لە کۆنترین چەرخە مێژووییەکاندا لەم ناوچەیە نیشتەجێ بوون.

باسی سێهەم
جوگرافیای کوردستان

تاوەکو رۆژگاری عەباسییەکان، یەکەیەکی تایبەت نەبوو بە ناوی کوردستان (وڵاتی کورد)، ئەو کات وڵاتی کورد بەشێك بوو لە ئازەربایجان، یان ئەرمینیا، یان هەرێمی (جزیرەی ئیبن عومەر) لە سەرووی نێوان دوو رووبارەکە. ئیبن حەوقەل لە نەخشەکەیدا (صورە الرج= وێنەی زەوی)، ئاماژەی بە کوردستان بە ناوی (مصایف الاکراد)، واتە: هاوینە هەوارەکانی کوردان، داوەو جەختی لەوە کردووە کە چیاکان کوێستانیانە. زانای زمانەوانی تورکیش (مەحموود کەشغەری) کتێبە گرنگەکەی (دیوانی زمانەکانی تورك)ی لە ساڵی ٤٤٦ك دانا، تیادا بۆ یەکەمین جار لە نەخشەکەیدا لەمەڕ گۆی زەمینو دانیشتوانییەوە، ئاماژەی بە خاکی کورد داوەو لە میانەیدا وڵاتی کوردی وەك یەکەیەکی کارگێڕیی تایبەت، روون کردۆتەوە (٢٨/٣٠).

هەرچی واژەی (کوردستان)یشە، ئەوە سەلجووقیەکان لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی کۆچی بەرامبەر بە وڵاتی کورد بەکاریان بردووە، ئەو دەمەی سوڵتان سەنجەر وڵاتەکانی لای رۆژئاوای هەرێمی چیاکان کە پێشتر سەر بەناوچەی کرماشان بوونو لێك دابڕی و کردنی بەناوچەیەکی سەربەخۆ و لە ساڵی ٥٥٦ کۆچی ناوی لێنان کوردستان (١٩٢/٣١).

(شەمسەدین سامی) دانەری کتێبی (فەرهەنگی تورکی) دەڵێت: کوردستان بریتییە لەو خاکانەی کەوتوونەتە هەردوو لایەکەی سنووری ئێران لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتو باکووری (جزیرەی ئیبن عومەر)و لەمەملەکەتەکانی دەوڵەتی عوسمانین (١١٥٧/٣٦).

وێڕای فرەیی راوبۆچوونی رۆژهەڵاتناسانو گەڕیدەو لێکۆڵەرەوانی کوردیش لە بارەی نەخشەی کوردستانەوە، بەڵام ژمارەیەکیش لە نێویاندا پێیان وایە کوردستان دەکەوێتە کیشوەری ئاسیا لە نێوان هەردوو هێڵی پانی ٣٣-٤٠ پلەو لە نێوان هەردوو هێڵی درێژی ٣٧-٤٠ پلە. واتە بە گوێرەی زاراوە نێو دەوڵەتییە باوەکان، بە بەشێك لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوین دادەنرێ (٤٥/٢٧)و هەرێمی کوردستانیش دەکەوێتە سەر بانی گەورەی ئەنادۆڵ کە

بەستراوە بەو (بانە ئێرانییەی) کە کێوەکانی زاگرۆس لای باکوور رازاندوویەتییەوەو بەرەو باشوور تاوەکو دامێنەکانی دوورگەی عەرەب شۆڕ دەبێتەوە.

کوردەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، لەم چوار ویلایەتانەی لای خوارەوە دادەنیشتن:

١- ویلایەتی هەکاری، بریتی بوو لە لیواکانی هەکاریو ماردینو وانو بۆتان (جزیرەی ئیبن عومەر).

٢- ویلایەتی کوردستان، پێکهاتبوو لەلیواکانی دەرسیم (تۆنجەلی ئێستا)و موشو دیاربەکر.

٣- ویلایەتی مووسڵ، بریتی بوو لە لیواکانی مووسڵو رەواندز (پاش لابردنی ویلایەتی شارەزوور کە ئەم شوێنانەی لە خۆگرتبوو: کۆیسەنجەق، رەواندز، هەولێر، سلێمانی)و بە ناوە تازەکەیەوە ناوبرا.[٢]

٤- ویلایەتی بەغدا، لیواکانی: (بەغداو خانەقینو بەسرە)ی دەگرتە خۆ.

بەڵام نیشتمانی جوگرافیی کورد لە دەوڵەتی عوسمانی، ئەو ناوچەیەی دەگرتەوە کە دەکەوێتە نێوان چیاکانی زاگرۆس لای رۆژهەڵاتو شاری ئەنکەرە لای رۆژئاواو نێوان شاری وان لای باکوورو شاری بەسرە لە باشوورو تا دەگاتە هێڵی سنووری ئێستای نێوان عێراقو ئێران.

بەمەش ناوچەی کوردستان لەو نەخشەیەوە نزیکە کەمیجەر لونگریك لە مارك سایکس وەریگرتووە و رێکی خستووەو کۆمەڵەی گەلانیش لە ساڵی ١٩٣٠ پشتگیری کردووە، پرۆفیسۆر (مینورسکی)یش لە کۆتایی کتێبەکەی (کورد..) وەك پاشکۆیەك دایناوەو لەبەغدا پاش وەرگێڕانی ، لەساڵی ١٩٦٨ لەچاپ دراوە.

زانای کورد محەمەد ئەمین زەکی دەڵێت سنووری کوردستان لە چیاکانی ئاراراتەوە لە باکوور دەست پێدەکات کە لەوێ کوردو کەرج تێکەڵاونو لای باشووریش بەغدایە کە کوردو عەرەب تێکەڵاونو لە رۆژهەڵاتیشەوە چیاکانی زاگرۆسو سنووری ئێرانە، لەرۆژئاوایشەوە ئەو هێڵەیە کە لە نێوان قارس درێژ بۆتەوەو بە ئەرزرۆمو ئەرزەنجانو دەرسیمو خەرپوتدا تێدەپەڕێ تا دەگاتە دیاربەکر لێرەش کورد لەگەڵ تورکو ئەرمەنیو عەرەب تێکەڵاوە(٩/١٠)، کەچی گەڕیدەی عوسمانی ئولیا چەلەبی کە بە هەموو وڵاتی کورددا گەڕاوە لە ساڵی ١٠٦٥ك-

---

٢- ویلایەتی موسڵ شاری کەرکوك مەڵبەندەکەیەتی و لەم لێکۆڵینەوەیە وە دەرنراوە.(وەرگێر و پێداچۆرەوە)

١٦٥٤ز جەختی لە سەر ئەوە کردووە کە سنووری کوردستانی باکوور لـە وڵاتی(ئـەرزرۆم)ەوە دەستپێدەکاتو تاوەکو بەسرە کۆتایی پێ دێو بە شارەکانی وانو هەکاریو جزیرەو ئامێـدیو دەرتەنگ تێدەپەڕێ کە درێژییەکەی دەگاتە(٧٠) قۆناغو پانییەکەشی لەمە کەمترە(٧٥/٢٣).

کاتێك پەیمانی(برست لیتۆفیسك) لە١٦ی ئاداری ساڵی ١٩٢١ لە نێوان تورکو رووسەکان مۆرکرا، بەشی هەرە گەورەی ویلایەتەکانی: لوڕستانو کرماشانو ئەردەڵانو ئازەربایجان بە لای ئێرانییەکانەوە مایەوە، بەڵام بەشێکی زۆری کوردەکانی قەفقاس گواسـترایەوە بـۆ تورکـەکان سەرڕای کوردەکانی ئەنادۆڵ، ئەمە لەکاتێکدا بەشێکی گەورەی کوردی ویلایەتی مووسـڵ بـە لای حکوومەتی عێراق مایەوە(١٢/٣٤).

بەپێی ئەم زانیارییانە، دەکرێ بڵێین: نەخشەی کوردستان لەنەخشەی ئـەفریقیا یـان بـاڵۆن دەچێت. لایە پانەکەی لە نێوان دەریاچەی ورمێ لە رۆژهەڵات جێگیر دەبـێو بەشـاری(وان)دا تێدەپەڕێ پاشان بەرەو باکوور هەڵدەکشـێ بـەرەو ئـەرزرۆمو ئـەنجا ئـەرزەنجانو بـەرەو شـاری عەزیزان(ئیلازیخ)شۆڕ دەبێتەوەو لای رۆژئاواو لە شـاری دیاربـەکر لەشـێوەی چوارگۆشـەیەك کۆتایی پێ دێ، پاشان لای باکوور تەنگ دەبێتەوە کە ئەرزرۆم لـەخۆدەگرێو شـۆڕ دەبێتـەوە بەرەو موشو بدلیسو سعردو هەکاریو بە سلێمانی ئەنجا بەهەولێردا تێدەپەڕێو لەپاشان بـەم لاو ئەو لای سنووری عێراق-ئێران شۆڕ دەبێتەوە بۆ ئەوەی خانەقینو بەدرە لەبەشـی عێـراقو شارەکانی کـۆهـ و مـاکۆو لوڕسـتان لەبەشـی ئێـران بگرێتـەخۆو تـا دەگاتـە شـاری کـووت لەعێراق.ئەم ناوچە جوگرافییە پانو بەرینە دەکەوێتە نێوان هەردوو هێڵی پـانی ٣٤-٤٠ پلـە لای باکوورو هەردوو هێڵی درێژی ٣٨-٤٨ پلە لای رۆژهەڵات.

بە پشتبەستن بەم نەخشەیەی باسمان کرد، ژمارەی کورد لە دەوڵەتی عوسمانیدا پێش ئەوەی بڕووخێـت نزیکـەی دوو ملیـون کـورد بـووە(١٨/٣٢). بـەش بـە حـاڵی رووبـەری گشـتی کوردستانیش بە خەمڵاندن دەگاتە(٤١٠) هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشە دابەش کراوەتـە سـەر سێ بەشی سەرەکی ناسراو، ئەوانیش: کوردستانی تورکیـا رووبەرەکـەی نزیکـەی ١٦٥/١٠٠ کیلۆمەتر چوار گۆشەیەو بـە گـەورەترینو فـراوانترین بەشـەکان دادەنـرێ، دوای ئـەم بەشـە

باشووری کوردستان (عێراق) دێتو رووبەرەکەی ١٣٠/٣٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، دواییش ڕۆژهەلاتی کوردستانی (ئێران) دێت کە رووبەرەکەی ١١٤/٦٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە[٣].

بێگومان ئەم ژمارانە وردو دیققەت نین، چونکە تا ئێستاش پرۆسێسێکی رووپێوی ورد بۆ کوردستانی ئێستا نەکراوە کە دوورییەکانی سنوورەکەی لەنێوان ١٢٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە بە درێژیو نێوان ٣٠٠-٧٥٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە بەپانی. بەلاّم وێڕای ئەوە دەکرێ جەخت بکەینە سەر ئەوەی کە کوردستانی ئێستا بریتییە لەدووڕگەیەکی وشکانی لەدەوروبەریدا پێنج دەوڵەت هەن: عێراقو تورکیاو سووریاو ئێرانو ئەرمینیاو لەناوچەی عەرەبییەوە نزیکترە تا وەك ناوچەکانی تر(٤٦/٢٧)، خاکەکەشی پێکهاتووە لەشاخو داخو هەردەو بانو سەرچاوە سەرەکییەکانی رووبارەکان لەناوچەی عەرەبیو سەرچاوەی هەندێ لەکانزاکانەو خاکەکەی بۆ کشتوکاڵیو لەوەڕگا فرە سازگارە.

لەدەرەنجامی لێتوێژینەوەمان سەبارەت بە عەشیرەتو هۆزە کوردەکانی دەوڵەتی عوسمانی، توانیمان بەرێگەی لێکۆڵینەوە لەئەرشیفی دەوڵەتی عوسمانیو تۆمارگاکانی تاپۆو فەرمانە کارگێڕییەکانی تایبەت بە نیشتەجێکردنی ئەو عەشیرەتو هۆزانەی دابەش بووبوونە سەر ویلایەتە عەرەبییەکانی ژێر دەسەلاّتی عوسمانی تاوەکو شەڕی جیهانی یەکەم،(٣٩١) هۆزو عەشیرەت ریزبەند بکەین، وا لەخوارەوەش خشتەیەك دەخەینە پێش چاو لەبارەی ناوی هۆزەکانو ناوچەکانی دانیشتنیان:

٣- رۆژئاوای کوردستان (کوردستانی سوریا) لە باگووری سوریا لە نێوان ئەسکەندەرۆنەو حەڵەبدا کوردێکی زۆر هەن، ژمارەیان تائێستا بەتەواوی دیاری نەکراوە، لە ویلایەتی باشووری قەفقازیش کورد یەکجار زۆرەو.. زۆربەی زۆری هۆزەکانی لای خۆراسانو سەجستان لەرۆژهەلاتی ئێران کوردی پەتین و تەنانەت لەئەفغانستان وبلۆجستانیش بەزۆری کوردی رەوەندیان تێدایە، بێجگە لەوەش لە هەموو ئەوروپا و ئەمریکا و ئوستراليا و کیشوەرەکانی تری جیهان ئەمڕۆ کوردێکی یەکجار زۆر بلاّوبوونەتەوە. (وەرگێڕ)

خێڵە کوردییەکانی دەوڵەتی عوسمانی(٤/٢١-٤١)

به پێی ئەلفو بێی کوردی ریزبەند کراون

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١	عبدالحیئۆغلۆ	دیاربەکر، مەلاتیا
٢	ئادا مانلو	ئەنکەره، رقە، ئەرزروم، دیاربەکر، قەرا حەسار، قارس، کەرتی گیلدیر، کلیس، مرعش، عێنتاب
٣	ئاقچە ئورنلو	رقە، مرعش
٤	ئالوجەلو	رقە، مەلاتیا
٥	عەزیزلو	مرعش، کەرتی ئەدەنە، رقە
٦	بابیریم	مەلاتیا
٧	بادنلی جیموکانلی	قەزای یەنگیجە، کمولجینە
٨	بازکوری	رقە، بەتلیس، دیاربەکر، ماردین
٩	بامران	ماردین، رقە، کەرتی دیاربەکر
١٠	بهاء الدینلو	بازکوری –ناوەکەی تری ئەم خێڵەیە
١١	بیخانلو	کەرتی دیاربەکر، رقە، روها(ئۆرفە)، مەلاتیا، رقە
١٢	جاکسور	مەلاتیا، کەرتی دیاربەکر
١٣	جانبەغلو	رقە، ئەرکانی(کەرتی دیاربەکر)
١٤	جمالەدین لو	قەزای تەرجیل، رزکان باشووری ماردین، بەتلیس، دیاربەکر، ماردین، ئەرزروم
١٥	جاروکانلو	کلیس، ئەنتاکیا، حەڵەب، ئەرزنجان، ئەرزروم، عینتاب، رقە، مرعش
١٦	جیکانلی	قەزای سیورەك(دیاربەکر)، قەزای گەرگەر(مەلاتیا)، رقە، مەلاتیا
١٧	جودیکانلو	قەزای مرعش، قەزای حەسەن مەنسور، مەلاتیا
١٨	جاریکانلو	جارکانلو
١٩	چیغدم	کەرتی دیاربەکر

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٠	دالیانلو	قەزای مرعش، قەزای حەسەن مەنسور، قەزای رقە
٢١	دیدانلی	قەزای سروج، دیاربەکر
٢٢	دیلانلی	دیلانلو
٢٣	دیلەران	قەزای سروج، دیاربەکر
٢٤	دودانلو	قەزای سروج، روها، رقە، ماردین
٢٥	دوکتوکانلو	قەزای سروج، روها
٢٦	دودیکان	کەرتی دیاربەکر، ماردین قەزای ئەرکانی، رزکان سویو، ماردین قەزای رقە، بدلیس
٢٧	دویارلو	قەزای کلیس
٢٨	دودوك	قۆنیا، ئەنکەرە، قەیسەرییە، سیواس
٢٩	غازیانلو	قەزای کلیس
٣٠	حاجی مستەفا	مەلاتیا، رقە
٣١	خالقانلو	مرعش، قەلای مەنسور، مەلاتیا
٣٢	حەمزە قانلو	قەڵای مەنسور، مەلاتیا
٣٣	ئیبراهیم خاصوغلو	مەلاتیا، رقە
٣٤	هەردی	مەلاتیا، قەزای خەربوت(کەرتی دیاربەکر)
٣٥	ئینتولو	قەزای کلیس، ئەدەنە قارامان، حەڵەب، قەزای سیس، ئەدەنە، مرعش
٣٦	حاجی ئیزدین ئوغلو	مەلاتیا، رقە
٣٧	عزالدین ئوغللاری	قەزای شوری، مەلاتیا
٣٨	قەڵغانی	قەزای چەرکەس
٣٩	قاراجورلو	ئەرزروم، چار سانجاق، دیاربەکر، قەزای کیبان
٤٠	قاروناك ئوغللاری	مەلاتیا، رقە
٤١	قارتا لوغلو هاللو	کەرتی ئەرزروم، مەلاتیا

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٤٢	کاسیکانلو	دیاربەکر، ماردین، رقە، قەزای ئەرکانی، مرعش، قەڵای مەنسور، مەلاتیا، رزکان، سویو-ماردین
٤٣	قایوقان	سیواس
٤٤	کەللر	قەزای کلیس، ڤیرشەهر، ئەدەنە، قەزای سیس-ئەدەنە
٤٥	کلومەر	مەلاتیا،رقە
٤٦	کەنعانلو	قەزای سروج
٤٧	موکرمانلو	قەزای سیوەرەگ دیاربەکر، قەزای گەرگەر، رقە، مەلاتیا
٤٨	مامەران= مامەریان	کەرتی رقە
٤٩	ملوکانلو	قەزای مرعش،قەزای قەلای مەنسور، قەزای قەحتا(مەلاتیا)
٥٠	ئوخیان=ئوخیانلو	روها، سروج، کەرتی دیاربەکر
٥١	ئوسان	قەزای قەلای مەنسور
٥٢	عوسمان=عوسمانلو	مەلاتیا، رقە، بەهسنی(مەلاتیا)، قەلای مەنسور
٥٣	ئیبراهیم عومەر ئۆغلو	مەلاتیا، رقە
٥٤	عومەر کانلو	دیاربەکر، ماردین، رقە، ئەرکانی، رەزکان سویەر
٥٥	ئالو=ئالان	مەلاتیا، رقە
٥٦	سەرکونانلو	ئەنتاکیا، کلیس، عینتاب، مرعش
٥٧	سەندیقان	دیاربەکر، ماردین، رقە، ئەرزروم، ئەرکانی، کەرتی گیلدیر، قارس، سیواس، ڤیرشەهر، نەوشەهر، رزکان، سویو(ماردین)
٥٨	سنگان	دیاربەکر، ماردین، رقە، ئەرزروم، ئەرکانی، گیلدیر، قارحي، سیواس، ڤیرشەهر، نەوشەهر، رزکان سویو.
٥٩	شدادي-شدادفەر	رقە، قەزای سروج
٦٠	شیخان	رقە، سروج،دیاربەکر، قەزای سیوەرەك، ماردین، قەزای موسل.

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٦١	شیخلو	قەزای کلیس، ئەدەنە، قەزای سیس، کەرتی ئەدەنە
٦٢	محمد شوعەیب ئوغلو	مەلاتیا، رقە
٦٣	تەریقانلو	مرعش، دیاربەکر، مەلاتیا، بهسنی، قەلای مەنسور
٦٤	تلوغواو حسو	مەلاتیا، رقە
٦٥	وامران	ماردین، رقە، ئەرکانی، رزکان، سویەر
٦٦	وەلی ئۆغلو	کلیس، ئەدەنە، سیس
٦٧	زاعفر انلو	قەراحەساری رۆژهەڵات، قەزای ئالوئاباد
٦٨	زاروارلو	سروج، دیاربەکر، رقە
٦٩	زەر	مەلاتیا
٧٠	زەردیوئانلوا	رقە، روها
٧١	ئاغیان	رقە
٧٢	ئاهی(ئاخی)	گالیبولو،حەلەب، کلیس، مرعش
٧٣	ئاقو	رقە، موسڵ، کەرکوك
٧٤	ئالجول	جوروم، سامسون، قیرشەهر، یوزغات، سیواس
٧٥	ئالیوانر	ویلایەتی هەکاری
٧٦	عەلی خان	سعرت، قۆنیا
٧٧	عەلجول	جوروم، سامسون، قیرشەهر، یوزغات، سیواس
٧٨	ئامیکی	کلیس، رقە، حەلەب، مرعش، ئەدەنە ئەنتاکیا، عینتاب
٧٩	عەباسان(ئاباسان)	ناوچەی دەرسیم
٨٠	عنتانلو	ویلایەتی ئەنکەرە
٨١	ئاسا	قەزای کارزان(سعرت)
٨٢	ئاتمانلو(ئاتمالو)	قەیسەری، رقە، مەلاتیا، مرعش، عەرەبگیر، کەیبان، سیواس، تەرابزون
٨٣	ئازان	سعرت
٨٤	ئازاروانلو	ویلایەتی وان.

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٨٥	بادوکان	دیاربەکر، ئەرزروم، قارس، ئاخیسکا، رقە.
٨٦	بادیللو	جروم، ئەدەنە، سیواس، دیاربەکر، ئەرزروم، مرعش، قارس، رقە، ئەدرنە، غالیبولو، حەران، ساروخان، ئایدین، تەرابلسی شام، روها، سامسون، ئەرزنجان، یەق حەسار، کیشان، ماردین، ئەنکەرە، قەرە حەساری رۆژهەلات.
٨٧	بابان	سلێمانی، ماردین، روها.
٨٨	بادینان(بهدینان)	ماردین، ئامێدی.
٨٩	بادوکی	دیاربەکر، رقە، سیواس، قەراحەساری رۆژهەلات، ئەماسیا، تۆقات، ئەرزروم، قارس، جیلدیر.
٩٠	بەختیار	قەزای دەرسیم، قۆنیا.
٩١	بارگیری	ئەرزروم، قارس، سیواس، گیلدیر.
٩٢	بالان	ئەدرنە، قارس، مرعش، مەلاتیا، قۆنیا، یەنی شەهر، سیواس، قارەمان، رقە، خەربوت، نغبولو.
٩٣	بالانی	قەزای عەزیز، ماردین.
٩٤	بالوجو	قانگیری، گوقات، سیواس، دوروم، ئەماسیا، عەرەبگیر، کیبان، مەلاتیا.
٩٥	بامران	رقە، ماردین.
٩٦	بارانلو	رقە، ئەرزروم، قارس، گیلدیر.
٩٧	باریجکان	خەربوت، کیبان، رقە، ئەرزروم، قارس، ئاخیسکا،مەلاتیا، سیواس، مرعش، دیاربەکر، قەرەحەساری رۆژهەلات، گیلدیر، عەرەبگیر، ئەماسیا، توقات، دیاربەکر.
٩٨	باریسکان	ئەرزروم، قارس، ئاخسکا، گیلدیر
٩٩	باساك	ئەرزروم، قارس، رقە، گیلدیر.
١٠٠	باسکی	رقە، ماردین، دیاربەکر، ئەرزروم

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١٠١	بایەزید	دیاربەکر، مرعش، سیواس، قیرشەهر.
١٠٢	بایخانلو	رقە، سروج، روها، (ئورفا)
١٠٣	بازوکی	رقە، روها، ئەرزروم، قارس، گیلدیر، قارەمان، سیواس، مەلاتیا، مرعش
١٠٤	بێگانە	ویلایەتی وان
١٠٥	بەغلی	ویلایەتی سیواس
١٠٦	بەهرەمگی	رقە، ماردین، دیاربەکر
١٠٧	بیکاری	ویلایەتی ماردین
١٠٨	بەکران	دیاربەکر، مرعش
١٠٩	بلیکانلو	سیواس، مرعش، رقە، قارس، گیلدیر، ئەرزروم، دیاربەکر
١١٠	بەرازی	رقە، سروج، روها، ماردین، ئەرزروم، مەلاز کورد، دیاربەکر، حەلەب، شام
١١١	برجکانلو	مەلاتیا
١١٢	برەکتلو	دیاربەکر، قەلای مەنسور، مەلاتیا، نەغەدە
١١٣	بریفکان	دیاربەکر، ئەرزروم، رقە، سیواس
١١٤	بەرتقی	کەرتی دیاربەکر
١١٥	براون	ماردین، رقە، کەرتی دیاربەکر
١١٦	بەشیك ئوبا	قەزای پیرامیك
١١٧	پیلانالی	رقە، ماردین، دیاربەکر
١١٨	پیرانوغڵو	رقە، ماردین، دیاربەکر
١١٩	بزگوری	موسڵ، نەسیبین، رقە، دیاربەکر
١٢٠	بلباس	رقە، موسڵ، کەرکوك،بەغدا، شارەزوور، نیغبولو
١٢١	بینانشین	قەزای هەکاری (کەرتی وان)
١٢٢	پینگان	رقە، ماردین، ئەرزروم، سیواس، قارس، گیلدیر، قەزای تریب

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١٢٣	پیروش	کەرتی دیاربەکر
١٢٤	بیزانی	قەزای سروج
١٢٥	بیزەکی	کەرتی ئەرزروم، رقە
١٢٦	بیزەکی گەیلان	رقە، مەلاتیا، ئەرزروم، روها، مرعش، سیوەرەگ
١٢٧	بیزەکی حەران	رقە
١٢٨	بیزەکی میمتان	رقە، مرعش
١٢٩	بیزەکی ریشوان	رقە، مرعش، روها، سیوەرەك
١٣٠	بورهان	کەرتی دیاربەکر
١٣١	پوستکان	کەرتی مرعش
١٣٢	بوزان	دیاربەکر، روها، تەرابلسی شام، رقە، ماردین، قەزای ئەدرەمیت.
١٣٣	بوزجالو	کەرتی تەفلیس، کەرتی گیلدیر.
١٣٤	بوسکیران	قەزای شیرو (مەلاتیا)
١٣٥	بزورگ	قەزای ئەردەهان
١٣٦	جاویکی گەورە	قەزای کلیس
١٣٧	جاویکلو	نزیك ئەرزنجان
١٣٨	جیکو	مەلاتیا
١٣٩	جەلالی	قەزای بایەزید (ئەرزروم)
١٤٠	حەمدانلو	ویلایەتی وان
١٤١	جانان بیزکی	رقە
١٤٢	جەویدی	عینتاب، قەزای کلیس
١٤٣	جەیران	ویلایەتی بەدلیس قەزای موش، حەڵەب، کلیس، قەراحەساری رۆژهەڵات
١٤٤	جولبولو	مەلاتیا
١٤٥	جورکانلو	قەزای بوزوك، رقە، مەلاتیا

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١٤٦	جوریشکان	قەزای بوزوك
١٤٧	داغلو	قەزای قاشن حەلەب، کلیس
١٤٨	داودی	ویلایەتی شارەزوور
١٤٩	دلیاجانلو	قەزای ئیجەل، مەلاتیا
١٥٠	دلیکانلو	مرعش، ئالبوستان، عینتاب، حەلەب، موسل، قەزای سلاحیە
١٥١	دەلیو دەلی ئوغلۆ	رقە، عینتاب، بیرەجك
١٥٢	دەرکەزین	رقە، موسل، ماردین، روها، کەرتی دیاربەکر، ناحیەی جاباکجور
١٥٣	دزەیی	رقە، عینتاب، مرعش، هەولێر، سلێمانی، کەرکووك
١٥٤	دەشتی	رقە، عینتاب، مرعش، ناحیەی ئیکا (ویلایەتی وان)
١٥٥	دەستکان	کەرتی دیاربەکر
١٥٦	دینابی (دینای)	سروج، رقە، ماردین، موسل، بیرەجیك، روها
١٥٧	دریجبان	مەلاتیا، خەربوت، عەرەبگیر، رقە، مرعش، کیبان، قەزای گەرگەر (مەلاتیا)
١٥٨	دەریکانلو	قەزای قەلای مەنسور، مرعش، کلیس
١٥٩	دەرسبەلو	ئەرزنجان، کلیس، قەزای کیفی، ئەرزروم، عینتاب، ئەنتاکیا، قەزای دەرسیم، کوماه (ئەرزروم) جمیشکەزیك، عەرەبگیر، خەربوت، مەلاتیا.
١٦٠	دیسیملو	ئەرزنجان، کلیس، کیفی، ئەرزروم، ئەنتاکیا، خەربوت، چارسانجاق، جمیشکەزیك (دیاربەکر)
١٦١	دیوانلو	رقە
١٦٢	دیوانوغلو	مرعش، ئەدەنە
١٦٣	دیفری	ماردین، رقە، عەرەبگیر
١٦٤	دوجیك	جمیشکەزیك (دیاربەکر)

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١٦٥	دودیك	ویلایەتی موسڵ
١٦٦	دۆسکی	ویلایەتی موسڵ، قەزای هەکاری
١٦٧	دوشی	رقە، عینتاب، موسڵ
١٦٨	دودولکان	ماردین، دیاربەکر، کەنگەری
١٦٩	دوزیاك	ئەرزروم، کماه، جمیشکەزیك
١٧٠	دوسەرلو	حەلەب، کلیس، ئەدەنە، عینتاب، ئەنتاکیا
١٧١	میلی	رقە، دیاربەکر
١٧٢	ئەرتوشی (ئەتروشی)	ویلایەتی وان، بەتلیس، ویلایەتی موسڵ
١٧٣	ئەسەندەلی	حەلەب، کلیس، مرعش
١٧٤	ئەسمەنان	رقە، ماردین
١٧٥	ێشتی	رقە، حەسەن کیف (دیاربەکر) موسل، دیاربەکر
١٧٦	عەزیز	قەزای سیوەرەك (دیاربەکر)
١٧٧	فلاکی	قەزای دەرسیم
١٧٨	فەلانی	قەزای دەرسیم
١٧٩	فەرهاد ئوشاغی	قەزای دەرسیم
١٨٠	فتنەئوشاقلاری	مەلاتیا
١٨١	کەدهنلو	مەلاتیا، ئەرزروم، چارسەنجاق،
١٨٢	کەییکلو	مەلاتیا، ئەنکەرە، ئەدەنە، ئەرزروم، رقە، عینتاب، سیواس، بورسە، کوتاهیە
١٨٣	کەزەران	کەرتی دیاربەکر
١٨٤	کیکی (کیکیك)	ماردین، دیاربەکر، سیواس، ئەماسیا، ئەرکتفی، رقە، مەلاتیا، قەزای چەرمیك، ئەرزروم، مانفەری، قاستامونی، قارس، گیلدیر، ئەدەنە، مرعش
١٨٥	کوجەکی	قەیسەری، سیواس، مرعش
١٨٦	کورس	ماردین

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
١٨٧	کەڵهور	سلێمانی، کەرکووك، ناوچەکانی دیالین کرماشان
١٨٨	حاجابانلو	قۆنیا، ئەنکەرە، رقە، دیاربەکر، قیرشەهر، موجور، حاجی.
١٨٩	حاجاوانلو	بەکتاش، سیواس، تارها، ئەرزروم، کلکید، شیران، قراحسار
١٩٠	حاجی	رقە، عینتاب، بیرەجیك
١٩١	حاجکی	قەزای کلیس
١٩٢	حادەم	کلیس، مرعش
١٩٣	حەق ویردی	مەلاتیا
١٩٤	حالانلو	دیاربەکر
١٩٥	حالیکان	سیواس، دیاربەکر، مەلاتیا، مرعش، قۆنیا، گیلدیر، قارس، ئەرزروم، رقە، نەغەدە
١٩٦	حلیلان	ویلایەتی وان
١٩٧	حاماتلو	قەزای کوتاهیە، رقە، ئەرزروم
١٩٨	خانی	کەرتی دیاربەکر
١٩٩	خەرتوس	قەزای هەکاری
٢٠٠	حەرتوشیش	قەزای هەکاری
٢٠١	حەزینان	رقە دیاربەکر، روها ئیجەل، ماردین، رزکان، قەزای بالو دیاربەکر، قارس، ئەرزروم، جیلدیر
٢٠٢	خاسکان	مەلاتیا، رقە
٢٠٣	خەتمایل	قەزای ئەنکەرە
٢٠٤	خەتمان	رقە، ئەدرنە، مالقارا، ئورەشە، ئەبساله (غالیبولو)
٢٠٥	حەیدەران	هەکاری، وان، قەزای بایەزید
٢٠٦	هەمەوەند	ویلایەتی موسڵ، سلێمانی
٢٠٧	هەردی	خەربوت، کیسبان، ئەنکەرە، قانغەری، بلوئادین، مەلاتیا، کوتاهیە، ئاماسیا، رقە، ئەرزروم، قارجی، گیلدیر، قەرەحەسار، قەزای شوری

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٠٨	خیان	دیاربەکر، رقە، روها
٢٠٩	حەجوان	رقە، ئەرزروم، قەرەحەساری رۆژهەڵات، ماردین
٢١٠	خوجان	ویلایەتی ئەرزروم
٢١١	خوشناو	قەزای رەواندز
٢١٢	خوشتیوان	کلیس، حەلەب
٢١٣	هرمزگان	قەزای کلیس
٢١٤	حسینەك	کلیس، قەزای زولقەدەریە
٢١٥	هویدا	دیاربەکر، جزیرە، مەلاتیا، مرعش، عینتاب، کلیس، رقە، ماردین، حەلەب
٢١٦	عمادو	ویلایەتی دیاربەکر
٢١٧	عزولی (ئیزولی)	مەلاتیا، سیواس، رقە، ماردین، دیاربەکر،ئەرزروم
٢١٨	کالیرو	دیاربەکر، هەردو قەزای ئەرکانیو چارسانجاق.
٢١٩	قارەبالی	ئەرزروم، کماە، دیاربەکر، قۆجە عەلی (ئارنیك)
٢٢٠	قارەجور	دیاربەکرو قەزاکانی
٢٢١	قاراچادرلو	قانغەری، قمتامونی، ویلایەتی شارەزوور، بەغدا
٢٢٢	کارائولوس	دیاربەکر، ئەرزروم
٢٢٣	کاوی (کارلو)	مەلاتیا، سیواس، جوروم، ئاماسیا، رقە، دیاربەکر،قیرشەهر، بوروك، توقا
٢٢٤	کلەجوری	رقە، دیاربەکر، حەران، مەلاتیا، کماە، سیواس، دیوریغی، مرعش
٢٢٥	گەرگەر	مەلاتیەز
٢٢٦	کەرکوتی	کتاهیە، کلیس
٢٢٧	گیرەجوز	رقە، مەلاتیا
٢٢٨	قیلجلو	مرعش، رقە، مەلاتیا
٢٢٩	قیران	سیواس، ئایدین، دیاربەکر، کەرتی وان

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٣٠	قیزیل قویونلو	نەوشەهر، رقە، قەزای بارجینلی
٢٣١	قوجگیری	سیواس، رومیلی، دریبم، کەرتی بوزوق
٢٣٢	قوییانلو	ویلایەتی ئەنکەرە
٢٣٣	قویون محمدلو	قەرەحەساری رۆژهەڵات، سیواس
٢٣٤	قویون ئوغونی	مرعش، رقە، سیواس، مەلاتیا، خەربوت، عەرەبگیر، جمیشکەزیك، دیاربەکر، کیبان
٢٣٥	کومورکاوس	مەلاتیا، قەزای قەحتە، قەزای قەلای مەنسور
٢٣٦	کۆسکان	کەرتی دیاربەکر
٢٣٧	گونبەتیك	رقە، مەلاتیا، عەرەبگیر
٢٣٨	گلوکان	رقە، دیاربەکر
٢٣٩	لەك	قارەمان، قۆنیا، ئاسکی شەهر، نەغەدە، قەیسەری، مرعش، جوروم، قیرشەهر، چوقورئوا، ئەدەنە، کفری، کەرکووك
٢٤٠	لەکوانیك	کەرتی مرعش، کەرتی ئەدەنە
٢٤١	مەجدان	قەزای کلیس
٢٤٢	مەهان	کەرتی ئەرزروم، مەلازکورد، قەزای ئەدرانوس، قەزای کیفی
٢٤٣	مەحمودی	مەلاتیا، عەرەبگیر، دیاربەکر، وان، قەزای تەیمورحەسار
٢٤٤	مەقسودی	کماه، مەلاتیهەن ئایدین، جورلو، سیواس
٢٤٥	مالیکانی	رقە، مەلاتیا، قەزای قەحتە
٢٤٦	مالوکی	رقە، سیواس، قەرەحەساری رۆژهەڵات، ئاماسیا، توقات
٢٤٧	مالولو	رقە، ماردین
٢٤٨	مامان	کەرتی دیاربەکر
٢٤٩	مامات	رقە، دیاربەکر، موش، وان
٢٥٠	مامەکی	موش، قەزای حەسەن کیف، دیاربەکر

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٥١	ماموس	قەزای قەرەدەسنی، موسڵ
٢٥٢	مانیکی	ئەرزروم، دیاربەکر
٢٥٣	مایروباوی	کەرتی رقە
٢٥٤	ملکشان (مەلکشاە)	سعرت، سینوب، قەمتامونی، وان
٢٥٥	مەنگور	قەزای سلێمانی، ویلایەتی موسڵ
٢٥٦	مەرویسی	ئەرزرومو دەوروبەری، دیاربەکر، رقە، ماردین، مەلاتیا، ئیجەل، کنغەری، قارس، قەزای جەرکەس، ئاسکی شەهر
٢٥٧	مەریکان	مەلاتیا، رقە
٢٥٨	مەریشان	قەزای کلیس
٢٥٩	میکاییلان (جاف)	رقە، ماردین، ئەنکەرە، خەربوت، ئەدەنە، جەرکەس، قەزای عەزیز
٢٦٠	میلان	هەکاری، قەزای جانیك، قەزای مەحمودیە
٢٦١	میللی	ئەرزروم، دیاربەکر، جمیشکەزیك، ئاماسیا، ئارغونی، تەکە، حامد سیواس، ماردین، قیرشەهر، جوروم، جران، مرعش، بوزوق، توقات، شیران، ئەرزنجان، ئەرزروم، رقە، کەرکووك، ئەم هۆزە لەخێڵە کۆچەرییەکانی (ئولوس)ە، لەهەندێ لەو شوێنانەی ئاماژەمان پێدان، پێیان دەڵێن: میللی ئاسیبان، میللی مەحمود، میللی کوردان، میللی کاولی، میللی عەبدی، میللی تەزکوران، میللی بچووك
٢٦٢	میرمیران	رقە، علانیە، قەزای تیرە، کویسنجاق (ویلایەتی موسڵ)، دیاربەکر، قەزای قوڵپ
٢٦٣	مەیسوری	قەزای عەقرە (موسڵ)
٢٦٤	مودان	رقە، ئەرزروم، قارسن قوج حەسار، ئاقسەرای، جیلدیر، سیواس، ئەنکەرە، قارەمان، قوجەعەلی،بیغا، رومیلی، قەزای قارەس

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٦٥	موسان	کەرتی دیاربەکر، لازقیە
٢٦٦	موجویان	رقە، ماردین
٢٦٧	مودیکی	بەتلیس، موش، وان
٢٦٨	موکری (موکریانی)	ماردین، قەزای سەغد، کایس، دیاربەکر، هەکاری، موسڵ، بەغدا، بەسرە
٢٦٩	مورزی	دیاربەکر، موسڵ
٢٧٠	موس بەگ	کلیس، حەلەب، رقە، ئەدرنە، ئایدین، ئەنکەرە، مرعش، بورسە، رقە، ئەرغونی، دیاربەکر، مەلاتیە
٢٧١	موسیکان	رقە، ئەرغونی، دیاربەکر، مەلاتیە
٢٧٢	موسلحلی	رقە، جوروم، قیرشەهر
٢٧٣	موسایانلو	رقە، دیاربەکر، ئەرزروم
٢٧٤	موتکی	بەتلیس، موش، وان
٢٧٥	نەرمیکان	کیبان، عەزیز، ئەبلازیخ
٢٧٦	نعمەت	رقە، دیاربەکر
٢٧٧	ئاوانلو	ئەرزروم، قوروچای، کماە، جمیشکەزیك
٢٧٨	ئوماهیان	ئەنکەرە، سیواس
٢٧٩	ئومار	قەزای فلیبە، کلیس، دیاربەکر
٢٨٠	ئوماران	قەزای شوری، مەلاتیە، رقە، سیواس، حەلەب، مرعش، عینتاب، دیوریغی، کنج، مود
٢٨١	ئومشیلی	ئایدینن ساروخان، ئاقشەهر، قەرەحەسار
٢٨٢	ئوکسوز	کلیس، عینتاب، دیاربەکر، ئاقشەهر، قەزای خاس کویی
٢٨٣	بایجکان	خەربوت، مرعش
٢٨٤	بەروان	رقە، ئەرزروم، ماردین
٢٨٥	بەرواری	ویلایەتی موسڵ
٢٨٦	بوستکان (بوستاکان)	کەرتی مرعش

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٢٨٧	یورانکو	قەزای کەرزان سعرت
٢٨٨	یوسکانلو	کەرتی رقە
٢٨٩	یوسکیلان	قەزای قەحتە، مەلاتیە، عەزیز
٢٩٠	بوسکیران	
٢٩١	راجکوتان	قەزای کارزانن سعرت
٢٩٢	رەجیلو (ئەفشار)	رقە، زامانتی، مرعش، قەیسەریە، زولقەدەریە
٢٩٣	رەسیدان	قەرەحەساری رۆژهەلأت
٢٩٤	رەشی	رقە، رهان حەلەب، کلیس، دیاربەکر، عینتاب
٢٩٥	رەکوتان	دەوروبەری موش، دیاربەکر
٢٩٦	رەزکی	دیاربەکر
٢٩٧	ریشان	رقە، ئەرزروم، دیاربەکر، ماردین، مەلاتیە
٢٩٨	ریشی	رقە، روها، حەڵەب، کلیس، عینتاب، دیاربەکر
٢٩٩	ریشوان	مەلاتیە، ئەنکەرە، رقە، حەلەب، عینتاب، قیرشەهر، قەستەمونی، مرعش، قەلای مەنسور، نزیب پیرە، جیك سیوەرەگ، دیاربەکر، سیواس، بوزوك،
٣٠٠	ریزی	رقە، موسڵ، ویلایەتی شارەزوور، قەلای مەنسور، مەلاتیە، قەزای بەهشتی
٣٠١	روتان	ویلایەتی عەزیز، رقە، قەحتە، گەرگەر، مەلاتیە
٣٠٢	روزی	قەزای سلێمانی، کەرتی کەرکوك
٣٠٣	روزەکی	ئەرزروم، قەزای حنیس
٣٠٤	سەراج	توقان، کوتاهیە، عەلانیە
٣٠٥	صیفان (سیفان)	ئەنکەرە، هایمان، کلیس، جەرکەس، بوزوك، قۆنیا، قیرشەهر
٣٠٦	سەبیکان	دیاربەکر، رقە، وان
٣٠٧	سەگبان	قەزای ئیزنیك
٣٠٨	یەکنلو	رقە، دیاربەکر، ئەرزروم، قەزای تکە

ژمارە	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٣٠٩	سەلبدان	کەرتی دیاربەکر
٣١٠	سەرکشان	کەرتی دیاربەکر
٣١١	سەید وەند	جوروم، خوداوەنکار،سەمسون
٣١٢	سیبکس	ئەرزروم، مەلازکورد، رقە
٣١٣	سەیدان	رقە، ئارغونی، دیاربەکر
٣١٤	سیلوان	دیاربەکر، مەلازکورد، ماردین، رقە
٣١٥	سین	کەرتی کەرکووك
٣١٦	سنجان	کوتاهیە، ئەنکەرە، ماردین، رقە
٣١٧	سیندیکان	کەرتی رقە
٣١٨	سنەمیلوو	مرعش، قەزای بوستان
٣١٩	سیبکانی	دەرسیم، ئەرزنجان
٣٢٠	سیسکان	دیاربەکر،رقە
٣٢١	سیوەرەگ	رقە، دیاربەکر
٣٢٢	سیسانلو	کەرتی ئەرزروم
٣٢٣	سولاق	قەزای تکهن مرعش، کلیس
٣٢٤	سوفیانلو	کەرتی ئەنکەرە
٣٢٥	سروح	دیاربەکر، رقە، پیرەجیك
٣٢٦	سحورکان	رقە، دیاربەکر، ماردین
٣٢٧	سورجوجی	ئامەد (دیاربەکر) قەزای بالون رقە، ماردین، کەرتی موسڵ، ئەرزروم، کەرتی دیاربەکر
٣٢٨	شەعبانلو	رقە، مەلاتیە
٣٢٩	شکاك (شکاکیان)	کلیس، دیاربەکر، ئەرزروم، هوزات، موسڵ، حەڵەب، گیلدیر، حسن کیف، ئاقسەرای، قارس، وان، هەکاری، رقە، ئارغونی
٣٣٠	ساماق	رقە، مەلاتیە، عەرەبگیر

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٣٣١	شامالّلو	رقە، مەلاتیە، عەرەبگیر
٣٣٢	شاتیبان	کەرتی دیاربەکر
٣٣٣	شاقی (شاقیلو)	ئەرزروم، رقە، کلیس، حەلّەب، قەزای کیغی، لایەکانی روباری فورات، هەکاری، وان
٣٣٤	شەدادان	ناوچەی شام
٣٣٥	شەفاعەتلو	سیواس‌و دەوروبەری، قەزای دیوریغی
٣٣٦	شارەبان	قەزای خوراسان (ویلایەتی بەغدا)
٣٣٧	شەهرکان	رقە، ماردین
٣٣٨	شەمسیکی	قەزای هەکاری
٣٣٩	شیدان، شادان	ویلایەتی وان، ئەرزروم، هەکاری
٣٤٠	شیخان	ماردین، رقە، دیاربەکر، موسڵ، تەرابلسی شام‌و دەوروبەری، ئەنکەرە، مرعش، روها
٣٤١	شیخ کویان	کەرتی دیاربەکر
٣٤٢	شیخ بزینی	کوتاهیە، جوروم، دیاربەکر، هایمانا (نزیکی ئەنکەرە)، ماردین، رقە، ئەنکەرە، ئەرزروم، قوجەعەلی، قارەمان، کنغری، بوزوك، قەستەمونی
٣٤٣	شیخ داودان	ناوچەی دیاربەکر
٣٤٤	شیخ حەسەنلو	کماه، ئەرزنجان، دیاربەکر، عەرەبگیر، جمیشکەزیك، کیغی، قەزای پالو، ئەرزروم، مەلاتیە
٣٤٥	شیروان شیخی	ویلایەتی وان
٣٤٦	شرینان	ئەرزروم، قەزای کیغی
٣٤٧	شهورکان	رقە، ماردین، عەرەبگیر
٣٤٨	شکوران	قەزای کلیس
٣٤٩	ناکوری	قەزای مەحمودی (هەکاری)، وان، ناوچەکانی هەکاری‌و قەزای بایەزید

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٣٥٠	تاڵەبانی	ویلایەتی شارەزوور
٣٥١	تەریقانلو	مرعش، مەلاتیە
٣٥٢	تیرجانلو	کەرتی رقە
٣٥٣	تیربیری	بەتلیس، سیوەرەگ، جزیرەی ئیبن عومەر، ماردین
٣٥٤	تیرجان	کەرتی رقە
٣٥٥	تیریدی	بەتلیس، سیوەرەگ، دیاربەکر، جزیرە ئیبن عومەر، ماردین، وان
٣٥٦	تیرکان	ئەرکانی، ئەنکەرە، مەلاتیە، قۆنیا، مرعش، قیرشەهر، ئاماسیا، سیواس، جەرکەس، کوتاهیە، رقە، ئەرزروم، قەرەحەساری رۆژهەڵات
٣٥٧	تیروکان	قەزای جیاکجور (دیاربەکر)
٣٥٨	توبوزلو	قەزای دریبم، قەزای ویزە
٣٥٩	توراجلو	دیاربەکر، رقە، ماردین
٣٦٠	تورکانلو	رقە، ئەرزروم، ئەنکەرە
٣٦١	کوهبەنیلو	کەرتی ئەرزروم
٣٦٢	عنوانلو	قەرەحەسار، سیوری حەسار، ئەنکەرە
٣٦٣	ئولوس	ئەرزروم، دیاربەکر، بۆلو، رقە، قەزای بالو، قەزای کیغی، کەرتی قارس
٣٦٤	ئومەران(ئاوامرانکو)	مەلاتیە، رقە، دیاربەکر، بوزوك، مرعش، قەزای شوری
٣٦٥	وامەران	رقە، ماردین
٣٦٦	ویساوی	دیاربەکر، قەزای چەرمیك
٣٦٧	ویزەلو	قەزای ئەربیلی شارەزوور
٣٦٨	ویسبانلو	ئەرزنجان، ئەرزروم
٣٦٩	ییکانە	چیای شەنگار، ویلایەتی موسڵ، کەرتی وان، بەتلیس
٣٧٠	ییلوەنیك	مەلازکورد، دیاربەکر

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٣٧١	زاغفەرانلو	مەلاتیە، قەلای مەنسور، ماردین، ئەرزروم، سیواس
٣٧٢	زاخوران	کەرتی دیاربەکر، سیواس، رقە، ئەردەهان
٣٧٣	زازا	کەرتی دیاربەکر
٣٧٤	زەروکان	رقە، قەلای مەنسور، مەلاتیە ئاقرای، دیاربەکر، ئەرزروم، ماردین، قەحتە
٣٧٥	زەرکی	دیاربەکر، ئەرزروم، ماردین، موش، بەتلیس، رقە، قەزای ئارکەنی
٣٧٦	زێدی	قەزای خۆشاب (وان)
٣٧٧	زیوە (زیوەلو)	ئەنکەرە،خەربوت، دیاربەکر، جوروم، بوزوك، ئاماسیا، رقە، جەرکەس، قارس، مەلاتیە، گیلدیر، سیواس، ئەرزروم، قەرەحەساری رۆژهەلاّت، توقات، چەرمیك، قەزای موت، ئیحەل
٣٧٨	زەند	هەمەدان (ئێران)، کەرتی شارەزوور
٣٧٩	زیرکانلو	کەرتی ئەرزروم، ماردین
٣٨٠	زیباری	دیاربەکر، رقە، سیواس، کنغەری، قارس، بایەزید، ساوور، ماردین، ئەرزروم، چەرمیك،
٣٨١	زیلان	دیاربەکر، رقە، سیواس، کنغری، قارس، بایەزید، ساوور، ماردین، ئەرزروم
٣٨٢	مزوری	دیاربەکر، قەزای عەقرە، شارەزوور
٣٨٣	لولوبان	هەکاری، دیاربەکر
٣٨٤	شیخ یونان	دیاربەکر، ئەرزنجان
٣٨٥	جین (جینان)	سیواس، قەرەحەساری رۆژهەلاّت
٣٨٦	قرابال	دیاربەکر، قەزای کیبان، ئەرزروم، چارسنجاق
٣٨٧	ئاشبان	دیاربەکر، سروج، روها
٣٨٨	شەمس بیکی	قەزای هەکاری، دیاربەکر، ماردین

ژماره	ناوی خێڵ	ناوچەی نیشتەجێبوون
٣٨٩	کاکایی =کاکەیی	ئەرزنجان، دەرسیم، کەرکوك
٣٩٠	جانپولاد	ماردین، رقە، چیای لوبنان
٣٩١	قادری	دیاربەکر، ماردین، هەکاری، سلێمانی

ئەگەرچی هەولێر —پایتەختی ئوتۆنۆمی لەکوردستانی عێراق —کۆنترین ئەو شارە کوردییانەیە کە بونیادنانی قەڵا دێرینەکەی دەگێڕنەوە بۆ سەردەستی سارگۆنی ئەکادی لە ساڵی (٢٣٥٠پ.ز) ولە شوێنەوارە بابلیو ئاشوورییەکاندا بە ناوی (ئەرپا-ئیلۆ) واتا: شاری چوار خواوەندەکان، ناسراوەو هەروا بەوە ناوبانگە مەلبەندێکی گرنگ بووە بۆ پەرەستنی خوداوەند عەشتار (٥٧/٢٧) و لەنزیکییەوەش ساڵی (٣٣١پ.ز) شەڕی کواکمیلا لەنێوان ئەسکەندەری ماکدۆنیو داریۆشی پادشای فارس روویداوە، بەڵام شارەکانی دیاربەکرو خەربوتو بۆتان (جزیرەی ئیبن عومەر)بە لانکی نەتەوەی کورد دەژمێردرێ. چونکە لێرەوە بڵاوەیان کردو لێرەش بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد (بنەماڵەی بەدرخانییەکان) لەکۆتایی سەدەی رابوردوو، سەری هەڵدا (٨٨/٢٧)

لەرووی دانیشتوانیشەوە، ئەوا کوردستانی گەورە بە هەرسێ بەشەکەیەوە ژمارەی دانیشتوانی دەگاتە نزیکەی (٢٤)ملیون کەس، نیوەیان لەکوردستانی تورکیا دەژین. جا، ئەگەر مینورسکی کاتی خۆی ئاماژەی بەوە داوە کە ئەرمەن (٦٠-٧٠٪) دانیشتوانی خاکی دەوروبەری دەریاچەی وان پێکدێنن (١٧/٢) کە ئەسڵەن ناوچەیەکە زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردن، ئەوا بە هەقیقەت کوردەکان (٦٥٪)ی دانیشتوانی ویلایەتە کوردییەکانیان پێکدێنا لەدەوڵەتی عوسمانیدا، بەڵکو خودی مستەفا کەمال ئەتاتورك لە بەرواری ١٦ی کانوونی دووەم واتا ماوەیەکی کەم بەرلەوەی کۆماری تورکیا جاڕ بدرێ، ئاماژەی بە بوونی هۆزە کوردییەکان داوە لەویلایەتی (قۆنیا)ی نزیك ئەنکەرەی پایتەخت (١٠/١٠). وێڕای ئەو هەوڵە زۆرانەی حکوومەتەکانی عوسمانی پیادەیان کرد بۆ بە تورك کردنی نەتەوەی کورد، بەڵام ژمارەی نوێنەرانی کورد لەیەکەمین ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیا کە لەسەروبەندی شەڕی رزگاریخوازی بەسترا (٢٣) نوێنەر بوو لەکۆی ١٢٣ نوێنەرەکەی ئەو ئەنجومەنە (٢٨٥/٣٨)، واتا نزیکەی (١٧٪) ئەمەش نزیکەی هەمان رێژەی ژمارەی کورد پێکدێنێ لە بەرامبەر تورکەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەکاتی رووخانیدا. خەملاندنەکانی دەزگای ئاماری دەوڵەت باسیان لەوە

کردووه کە ژمارەی ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆل- ئەمەش ئەو ناوچەیە دەگرێتەوە کەمایەتیی کورد تیا نیشتەجێیە-لە میانەی ساڵانی ١٩٩٠ بۆ ٢٠٠٥بە رێژەی ٧٦٪ زیاد دەکات، چونکە ژمارەی دانیشتوان لەو (٨) ویلایەتە کوردییانەی حوکمی عورفی دەیانگرێتەوە، ئەو کاتە دەبێتە ٧٥٧٥٠٠٠ حەوت ملیۆن و پێنج سەد و حەفتاو پێنج هەزار کەس (١٩/٣٧). پێشتر ژمارەی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە بە پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٨٥ نزیکەی ٤٣٠٣٥٦٧ کەس بوون کە بریتی بوو لە ویلایەتەکانی: سعرت، دیاربەکر، ئەرزنجان، ئاگری، هەکاری، مرعش، ئەرزروم، وان، بەرزترین رێژەی زیاد بوونەکە ئەم راپۆرتە تۆماری کردبوو کە پسپۆرانی تورکو ژاپۆن لەدەزگای پلانی تورکیا DPT ئامادەیان کرد سەبارەت بە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، ویلایەتی سعرت بوو، لێرە ئەم زیادبوونە لەکۆتایی ساڵی ٢٠٠٥ دەگاتە ٩٤,٤٪ (١٩/٣٧).

ئەگەر رێژەی گەشەکردنی دانیشتوانی کورد وەربگرین کە دەکاتە لە ٣٥٪ ئەوا ژمارەی کوردەکانی ئەم رۆژگارە لە تورکیا بە پێی ئاماری ساڵی ١٩٩٠ کە تێدا ژمارەی دانیشتوانی تورکیا (٥٦) ملیۆنە، دەگاتە نزیکەی (١٢)دوانزە ملیۆن و دابەشبوونەتە سەر (٢٠) ویلایەتی تورکی لە کۆی (٨١) ویلایەت، لەوێ کوردەکان زۆرینەی دانیشتوان پێکدێنن نزیکەی (٥٥-٨٠٪) لە ویلایەتەکانی هەکاری، سعرت، ماردین، شەرناخ، باتمان، موش، دیاربەکرو بەتلیس. هەروا کوردەکان (٤٠-٦٠٪)ی ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکانی وانو تونجەلی (دەرسیمی پێشو) و ئازیغ(عەزیزی پێشو)و ئادی یامانو مرعشو ئورفەو بنگۆل پێکدێنو نزیکەی (٢٠-٤٠٪)یش لە ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکانی: سیواسو قارسو ئەرزنجانو غازی عێناب پێکدێن، جگەلەوەی کەمایەتییەکی مامناوەندی پێکدێنن لە ویلایەتەکانی ئەستەمولو ئەنکەرە و قۆنیا.

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم

١- د.تقی دةباغ د.ولید الجادر: عصور قبل التاریخ. مطبعة جامعة بغداد ١٩٨٣

2- Mellaart, J: Catal Huyuk, a Neolithic Town in Anatolia, London 1967

٣- د.ولdد الجادر:نظرات فی مباحث و مؤلفات، مجلة سومر. الجزءالاولء الثانی،المجلد ٢٦ بغداد ١٩٧٠

٤- ولید الجادر، دراسة فی حضارة العراقء الشرق الاوسطء الادنی القدیمة، مجلة الاقلام، العدد السادس السنة الثامنة ,١٩٧٢

5- L'avt au Pays De Hittites: 16000 A 600 Av. J- C- Paris 1964

٦- طه باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة الجزء الاول، مطبعة الحوادث بغداد ١٩٧٣.

7- Hurriyet gazetesi,8-8-1989

8- J.G.Macqueen: The Hitties. Thames and Hudson, London 1975.

9- Encyciopaedia Britannica –U.S.A 1966.

١٠- ابراهیم الداقوقی: فنون الأدب الشعبي التركماني، مطبعة الزمان- بغداد ١٩٦٢.

11- Xenophen, The Persain Expedition, Transllated by: Rex Warner, Penguin Classics, England 1965.

١٢- ابراهیم الداقوقی: فنون الأدب الشعبي التركماني بغداد ١٩٦٢.

13- Paul Garelli: Le proche- Orient Asiatique-Paris 1965.

14- D: Arnoud: Le proche-Orient Asiatique-Paris 1970 14 D: Arnoud: Le proche-Orient-41 Asiatique-Paris.

15- Robert Kuper: Le Nomandes en Mesopotamia au Temps de Rois de mari, Paris-1975.

١٦- لەگفتوگۆیەکمدا لەگەڵ دکتۆر وەلید الجادر دەربارەی سەرچاوە فەرەنسییەکانی ئەم بەشە کە هەندێ وردەکاریم هێنایەوە سەبارەت بە حورییەکانو ناوی ناوچەکانی نیشتەجێبوونیانو ژمارەیەك لەپادشاکانیان.

١٧- بنۆڕە باسو لێکۆڵینەوەکانی بەڕێزان: محەمەد ئەمین زەکی، رەفیق حیلمی، عەبدوالرحمان قاسملو، د.کەمال مەزهەر، د.عەزیز ولحاج، د.عەبدولسەتار تاهیر شەریفو ئەوانیتر.

١٨- البلاذري، فتوح البلدان، مكتبة الهلال بيروت ١٩٨٣.

١٩- ول ديوارنن، قصة الحضارة، الجزء الثالث، مطبعة بيروت ١٩٥٦.

٢٠- جورج كونتينو: الحياة اليومية في بلاد بابل و آشور، ترجمة سليم طة التكريني و برهان عبدالتكريني، دار الرشيد بغداد ,١٩٧٩

٢١- د.علاء جاسم البياتي: علم الاجتماع بين النظرية و التطبيق: دار التربية، بغداد ١٩٧٥.

٢٢- ملی تتبعلەر مەجموعەسی، بیرنجی جلد، ئەستەموڵ، مەتبەعە عامیرە ,١٣٣١

٢٣- م.ساگع: ئەتنوگرافیا، عیلم ئەقوام، ئەستەموڵ ١٣٢٧ مەتبەعە عامیرە.

٢٤- هەروا (توك-یو) یەکێکە لەبەشەکانی داستانە نەتەوەییە ناسراوەکان لەئەدەبی کۆنی تورکیدا.

بۆ زانیاری زیاتر: بڕوانە: الداقوقي، فنون الأدب الشعبي التركماني لاپەڕە ١٩و دواتری.

٢٥- زیا ئویغوز: ریشەکانی زایۆنیزم، وەرگێڕانی بۆ عەرەبی ئیبراهیم داقوقی بەغدا ,١٩٦٦

٢٦- دراسات في المجتمع العربي، دانەری کۆمەڵێك لەمامۆستایانی کۆلێژەکانی ئاداب و ئابووریو زانستە سیاسییەکان لەزانکۆی قاهیرە، چاپی دووەم ١٩٦١-١٩٦٢.

٢٧- منذر الموصلي: عرب و اكراد، بيروت ,١٩٨٦

٢٨-کتێبی پیرۆز (سەروبەندی کۆن) بەیروت ١٩٥١ سفری تەکوین سەحاح ٢٣، ژمارە,١٩٠٣

29- Walters, Laquear: Communsm and Nationalism in The Middle east,2 Ed. London 1957.

٣٠- محمود الكشغری: ديوان لغات الترك، ج١، ئەستەمبوڵ ١٣٣٣

٣١- كى لسترنط، بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة بشير فرنسيس كوركيس عواد بغدا ,١٩٥٤

٣٢- مينور سكى: الاكراد..ملاحظات و انطباعات، ترجمة د.معروف خزندار بغداد ,١٩٦٨

٣٣- ئوليا ضةلقبى سياحة تنامةسى، ج٤ ئةستةمبول ١٣١٤
٣٤- محمد امين زكى: خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ترجمة محمد على عونى، ج١، چـاپى دووەم، بەغدا ١٩٦١وكتاب شريف پاشا: تقرير حدود مەتبەعە عاميرە ئەستەموڵ ,١٢٨٦
35- det Turkay: Osmanli Devietinde Oymak Asiret Ve Cemaatiar.1st 1979.
٣٦- شمس الدين سامى: قاموسى توركى، ئەستەموڵ ١٣١٧ ك
37- Hurriyet gazetesi, 8-1-1990
38- Nuri Dersimi, Beyrut 1950.

بەشی دووەم

تورك‌و كورد لەچاخەكانی مێژوودا

کوردی دانیشتووی ناوچەکانی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ، لەبەرەبەیانی مێژووەوە خەڵکی رەسەنی وڵاتەکەنو تیادا ناوچە شاخاوییەکانیان لە هەرێمی (کوردا) کردنە نیشتمانی خۆیان لە کاتێکدا شاری (کیرتا) مەڵبەندی ئەوان بوو، لێرەشەوە لەگەڵ تورکەکانی دانیشتووی پێدەشتەکان ئاسیای ناوینو بیابانەکانی نێوان دەریای خەزەر-قەزوین-و چیاکانی تای لە باکووری چین، جیاوازییان هەیە.

چینییەکان دیرۆكو بەسەرهاتو رووداوەکانیان لەدێر زەمانەوە ساڵی (٢٨٠٠ پ.ز) تۆمار کردووە، لە نووسراوەکانیاندا گوتوویانە، هۆزەکانی (شان یۆنگ) — لەو سەروبەندە- لەو ناوچەیە دادەنیشتن کە لە هێڵی ئورتوس لە باکوورەوە تاوەکو چۆمی (ئیرتیش) بەرەو باشوور درێژبۆتەوەو پێیانیان دەگوت (تا-تان Ta-Tan)، ئەمانە باپیرە گەورەکانی ئەو (توکیۆ- Tukyo)یانە بوون کە بە لای دۆڵی رووباری (ئورخۆن)ەوەو رێك بەلای لقێکی ئەم رووبارە کە پێیان دەگوت (قۆن) نیشتەجێ بوونو سنوورەکەی لە رۆژهەلاتەوە (مەنشوریا)یەو لە باکوورەوە زرێباری (بایقال)و لە خۆرئاواوە کەرتی (ووسون)و لە باشووریشەوە وڵاتی چینو ماچین بوو (٣١/١)، (توکیۆ)یش ئەو ناوەیە چینییەکان، لەسەرچاوە چینییە کلاسیکییەکاندا بە تورکەکانیان گوتووە.

لەبەر ئەوەی تورکەکان لەگەڵ مەروماڵاتەکانیان بەلای دامێنەکانی چیاکانی (تای)یەوە دەگوزەرانو لێرە دەوارە رەشەکانیان بەسەر کەناری رووبارەکانەوە هەڵدەداو ژیانێکی کۆچەرییان بە دوای لەوەڕگاو سەوزیو ئاودا بەسەر دەبرد، بۆیە لەتۆمارە چینییەکاندا بەناوی (شان یۆنگ)ەوە ناویان هاتووە، واتا دانیشتوانی هەردەو بانەکان، چونکە مێگەل و ماڵاتو ئەسپو ماینەکانیان، گوزارشتیان لەژیانو ماڵ سامانیان دەکرد، لەسەر شیرو ماستو پەنیرو گۆشتیان دەژیانو پێستو خوریو مەرەزیان بۆ جلو پۆشاکی خۆیان بەکاردەبردو لەشیری ماینەکانیان شەرابێکیان دروست دەرکرد، پێیان دەگوت (قومێز)، هەر لەمناڵێشەوە منداڵەکانیان لەسەر سوارچاکیو شەڕ، رادەهێنان (٣٢/١).

ئەگەرچی تورکەکان لە ساڵی (٢٣٥٧پ.ز)ەوە لەو دەمەی (یائو-Yao) بووە یەکەمین ئیمپراتۆری ناوچەی (جۆنگ- قوئو)ی چینی ، لەشێوەی هۆزگەلی پەرتوبڵاو دەژیان، بەڵام هەر لە ساڵی (٢٢٠٥پ.ز)ەوە لەسەردەمی زنجیرەی حوکمڕانی (هیا- Hia)دا دەستیان کرد بە داگیرکردنی وڵاتی چین. کە زنجیرەی (شانگ-Chang)یش ساڵی (١٧٦٦پ.ز) هاتنەسەر تەخت، (شۆن-گۆئی) توانی هۆزەکانی تورك یەکبخاتو دەست بەسەر (چین)دا بگرێ. لێ هەرچەندە چینییەکان تورکەکانیان لە چینو ماچین دەرکرد، کەچی ئەوان- واتا تورکەکان-، بە درێژی ئەو سەروبەندانەی زنجیرەی (شانگ) حوکمڕانیی ئەو وڵاتەیان گرتبووە دەست کە (٦٤٤) ساڵی خایاند، لەسەر پەلامارو هێرشو داگیرکردنیان بۆ چین، بەردەوام بوون. بەڵام (وو-وانگWou Wang)ی دامەزرێنەری زنجیرەی بەهێزی (چی-ئو

Tcheo)، هەر بەوە نەوەستا لە ساڵی (١١٢٢پ.ز) سنوورێك بۆ داگیرکارییەکانی تورکـان دابنێـت، بەڵکو هێنانییە ژێر رکێفی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتەکەیەوە، لێ ئەوان هەمیسان لەساڵی (١٠٧٩پ.ز) سەربەخۆییان وەرگرتەوەو جارێکی تر دەستیان دایە هێرشبردنو داگیرکردنـی چـین، ئەمــەش وایکـرد خەڵکی چین بیر لە بونیاتنانی شوورەی مەزنی چین بکەنەوە کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی (شە-هوانگ تیە)ی زنجیرەی (تسین) تەواویان کرد (٣٣/١).

لەسەروبەندی زنجیرەی (هان) (٢٠٢پ.ز-٢٥ز) تۆمارگە چینییەکان ناوی تورکانیان بە (هیونگ-نو) بردووە، دەڵێن ئەمانە پێکهاتوون لـەهۆزەکانی (هـۆن-قـۆن)و (هـۆن-تیـە)و (هـۆ-یـەن). لـەم بارەیەشەوە، مێژووناس (عەلائەدین جوەینی) کە سەردانی ناوچەکانی تـورکی کـردووە، بـە جەختــەوە دەڵێت: بە تورکانی دانیشتووی باکووری چین، دەڵێن: (قۆن). ئەمە لەکاتێکدا (مەحموود کەشـغەری)ی زمانناسی تورك جەختی کردووە کە (قۆن) لە زمانی تورکی ئەرغۆ بە واتای (مەڕ) دێت، یانی (قۆیۆن) بە تورکی ئۆغۆزی (٣٢/٢)، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ واژەی (هۆینگ-نو) کە چینییەکان بە تورکانیان گوتووە، واتە: قۆینلو، یانی مەڕدارەکان یان خاوەت مەڕەکان، ئەمەش ئەو زاراوەیە بوو کە تورکـەکان لەو سەروبەندانە لەنێوان خۆیاندا بەکاریان دەبردو پاشماوەکانی هۆزانی (ئۆغۆز)یش لەکاتی پێکهێنـانی هەردوو حکوومەتی (ئاق قۆینلو)و (قەرە قۆینلو) لـە(١٤٠١-١٥٠٨ز) ئـەم دەسـتەواژەیان هێنایـە عێراقەوە.

ئەگەرچی سەرچاوە کلاسیکییە چینییەکان لە ساڵی (٢١٠پ.ز) دەڵێن گرنگترین هۆزەکانی تـورك بریتی بوون لە: هۆنو تۆکیۆو ئویغورو ئوغوزو قارلوقو قانایو قـەپچاقو قرغیـزو رابـەرێکی قائـان یان(خاقان) سەرکردایەتیی کردوون پێی گوتراوە (تـانزۆ Tanju)، ئـەو کەسـەی کـە پلـەی یەکـەمی دەسەڵاتی لەدەوڵەتدا بەدەستەوەیە، لەوێ (مەتە Meta) تانزۆی تورکەکان-خاقانی گەورەیان بوو لـەو سەروبەندەدا، بە پلەی دووەمیش ژنەکەی هاتووە کە پێیان گوتووە (یـەن Chi-Yen)، جێگرەکەشـی لەپاش خۆی، خاقان کە بە ژیانەوەیە، دایدەنێتو ناوی (هیەن-ڤانگ Hiean Vang)ە، لەو دەمـەدا خاقانی مەزنیان (تیومان Teo Man) بووە کە کردەوەی رێکخستنی قەوارەی سەرەکی دەوڵەت بە پێی سیستەمی سەربازی یەکێك بووە لەو کردەوە چاکانەی کە بۆ سەردەمی ئەو دەگەڕێتەوە. بۆ نموونە: شار دەکرێ بە چەند بەشێکەوە: سەنتەر، لای ڕاست، لای چەپ. سیستەمی سەربازیش هەر بەوجۆرە بـوو: دڵ، لای ڕاست، لای چەپ (٣٧/١).

بەڵام مەحموود کەشغەری لە ساڵی ٤٦٦کۆچی، دەڵێـت: تورکـەکان لـە بنەچـەدا بیسـت هـۆزن، هەموویان دەچنەوە سەر تورك کوڕی یافپ کوڕی (نووح)ی پێغەمبەر (د.خ)و ئەوان لە پایـەی کـوڕانی

(رۆم)ی کوڕی (عیصۆ)ی کوڕی (ئیسحاق)ی کوڕی (ئیبراهیم)ن (د.خ) (٢٧/٢). ئەم هۆزانە بە ریزبەندی لای ((رۆم))ەوە بەرەو خۆرهەڵات بە جاهیلیو ئیسلامییانەوە، ئەمانەن: بچنك، قەفجان، ئوغوز، یەماك، بشغرت، یسمل، قای، یباقۆ، تەتار، قەرقز- ئەمانە نزیکی چینن- لەپاشان، ئەم هۆزانە دێن: جوکل، تەخسی، ئەغراق، چرق، چەمل، ئیغۆر، تینکت، خەتای، ئەفغاچ -ئەم هۆزانەش ناوەندن لەنێوان باشوورو باکوور- کەسایەتیگەلێکی حوکمڕانی گەورە سەرکردایەتیی ئەم عێلانەیان کردووە، وەك ئەو کەسایەتییانەی لە ئامێزی گەلانی خێڵە باوکسالارییەکان پەروەردەو گەورە بوون کە فرەجار ناو بەناو لە مێژووی ئەو ناوچانە بەرچاومان دەکەون. کاتێکیش ئەم هۆزانە بە لێشاو لەدامێنی چیاکانی (تیان-شان)ەوە بەرەو بیابانەکانی ئاسیای ناوین، هاتن، چەند خەسڵەتێکی رەگەزیی جیاوازیان لەگەڵ خۆیاندا هێنابوو، رەگەزناسانی مرۆیی پێیان دەڵێن: خەسڵەتە تۆرانیزمییەکان، (١٠٩/٣).

ئویغۆر (ئیغۆر)ەکان لە رووی ژیاریو کلتوورییەوە لە هۆزە تورکەکانیتر دەوڵەمەندتر بوون، بۆ نموونە: خەتێکی ناسراویان هەبوو، ئەم خەتە دروست کرابوو بۆ نووسینی زمانی تورکی رۆژهەڵاتیو وەرگێڕانی کۆمەڵێك کتێب لەژێر کاریگەریی نێردراوە تەبشیرییە نەستووریو بوودیو مانەوییەکان، لەوێ را بەر لەسەرهەڵدانی ئیسلام دوو شێوەزاری باو لەزمانی تورکی لەگۆڕا بوو: شێوەزاری ئویغور (شێوەزارە رۆژهەڵاتییەکە)و شێوەزاری کوك تورك (شێوەزارە خۆرئاواییەکە) (١٠/٤).

لەدەوروبەری سەدەی شەشەمی زایین، تورکەکان بوونە خاوەن دوو دەوڵەتی بەهێز لە مەنگولیاوەو تخووبی باکووری چینەوە تاوەکو دەریای ڕەش، درێژ ببوونەوە. دامەزرێنەری دەوڵەتە رۆژهەڵاتییەکە، (بۆمین) لە ساڵی (٥٥٢ زایین) کۆچی دوایی کرد، (ئیستم)ی برایشی کە هەموو لایەك ملکەچی بوون، لەدوای مردنی (بومین)ی برای، نزیکەی چارەکە سەدەیەك لەژیاندا مایەوە. پاشان بنەماڵەی (تانگ)ی دەستڕۆیشتوو لەچین، دەوڵەتە رۆژهەڵاتییەکەیانی لە دەوروبەری ساڵی (٦٣٠ز) لەناوبردو دەوڵەتە رۆژئاواییەکەشیان لە نزیکەی ساڵی ٦٥٩ز رووخاند. بەڵام زۆری نەخایاند، تورکەکانی باکوور لە ساڵی (٦٨٢ز) تەوقی دیلییەتی بێگانەیان تێکشکاندو تاوەکو ساڵی (٧٤٥ز) سەربەخۆیی خۆیان پاراستو لەم ساڵەشدا هۆزی (ئویغور) شانشینە باکوورییەکەیان لەناو برد. بەڵام پاش ماوەیەکی کەم هێزێکی تورکیی نوێ سەری هەڵدا، ئەوانیش ئەو (قرقز)یانە بوون کە ئیمپراتۆرییەتی (ئویغۆر)یان لە ساڵی (٨٤٠ ز) رووخاندو (ئویغور)ەکانیش بەرەو ئەو ناوچەیە رەویان کرد کە لەم رۆژگارەماندا تورکستانی چینی پێکهێناوە (١١٢/٣).

تورکەکان، ئایینی شامانییان دەپەرست کە یەکێکە لە ئایینە کۆنەکان. (شامانی)یش واتا: پیاوی ئایینی کە خۆی بە ئالقەی پێوەندی دادەنێ لە نێوان خوداوەندو مرۆڤ ، ئەم شامانییانە ئیلهامی

کارەکانیان لەخوداوەندەکانەوە وەردەگرن‌و بە ڕێگەی سیحرو ئەفسوونەوە مرۆ لە دێوو درنـج‌و جندۆکـە قوتار دەکەن. بەڵام لە سەدەی پێنجەمی زایینەوەو لە دەرەنجامی کۆششی نێـردراوە نەسـتوورییەکان، هاتنە سەر ئایینی مەسیحی‌و لەمانیشەوە (ئەلف‌و بێـی سـامی)یان وەرگـرت کـە دواجـار بەخـەتی ئویغوری ناسراو بریتی بوو لە١٤ پیت. وەلـێ ڕەنووسـی ئورخـوونی (٣٤) پـیتی لـە سـەدەی (٨)ی زایینەوە، شوێنی ڕەنووسـی ئویغـوری گرتـەوە (١٨/٤)، ئـەو دەمـەی نێـردراوە مژدەبـەر بـوودی‌و مانەوییەکان لە ناو تورکەکاندا سەریان هەڵدا (١١٢/٣). بەڵام دەرکەوتنی موسلمانەکان‌و ئەنجامـدانی غەزاو لەشکرکێشییە خێراکانیـان دوای سـەرکەوتنیان بـە سـەر ساسـانییەکاندا لـە سـاڵی ٦٥٢ز و پێشوازیکردنی ئێرانییەکان لە ئایینی تازەی ئیسلام، ڕێی لە پێش عەرەبەکان خۆش کرد بـۆ بەسـتنی پێوەندی بازرگانی لەگەڵ تورکەکان بە ڕێگای (حریر)ەوە کە تاوەکو چین‌و ماچین درێژ دەبۆوە، ئەو دەمە تورکەکان لە ناوەڕاستی سەدەی نۆهەمینەوە هاتنە سەر ئایینی ئیسلام‌و دواجار بوونە مەچەکی ڕاستی عەرەب بۆ بڵاوکردنەوەی ئەم ئایینە تا ناوەندەکانی چین (٣/٦).

ئەگەرچی مەملەکەتی تورکیی ڕۆژئاوا لە دەستپێکی سەدەی هەشتەم، هێشـتا دەسـتیان بەسـەر ئێراندا گرتبوو، ئێرانیش بەرلەوە لە ژێر دەسەڵاتی ئومەوییەکاندا بوو، ئەوا چەندین دەوڵەتۆکەی تورکی‌و فارسی لەمیانەی هەردوو سەدەی نۆیەم‌و دەیەمی زایین لەسەر شـانۆ سـەریان هەڵـدا، وەك: خیتـامی مەغۆلی لە باکووری چین، سامانی لە خۆراسان، ئیلخـانی لـە تورکسـتان، بـوەیهی لـە تەبەرسـتان‌و قـەراخانی‌و غەزنـەویش لـە وڵاتـی ئێـران. بـەڵام سـەرهەڵدانی سـەلجووقییەکان لـەوڵاتی تـۆران‌و لەشکرکێشـییەکانیان بـەرەو ڕۆژئـاوا لەسـاڵی (٩٧٠ز)ەوە کـە لـەوێ ئـەم سـەلجووقییانە هـەموو دەوڵەتۆکەکانیان بەزاندو سەرکەوتن بەسەریاندا، لە سـۆنگەی ئەمـەدا (قـائیم)ی خەلیفـەی عەباسـی (١٠٣٠-١٠٧٥ز) هانای بردە بـەر (تـوغرول بـەگ)ی سـوڵتانی سـەلجووقییەکان‌و فـەرمانی دا لـە مزگەوتەکانی عێراق وتاری ئاینی بەناوییەوە بخوێندرێ (١٢٦/٣).

لەساڵی (٤٢٩ك-١٠٣٧ز) ئاپۆرەی لەشکری (غز)ی سەلجووقییەکان گەیشتە دەوروبەری موراغە، شاریان تاڵان‌و قەتڵ‌و عامێکی بەربادیان لەخەڵکی کرد، پاشان دایان بەسەر هۆزی هـەزبانی کـورددا‌و کوشتارێکی گەورەیان لەناویان نایـەوە، دوای ئەمـە هـەموو هـۆزو خێڵـەکانی ئـەو ناوچـانە لەگـەڵ فەرمانڕەوای ئازەربایجان‌و هسوژانی کوڕی مەهلانی کورد یەکیان گرت‌و ڕووبەڕووی هێرشی (غز)ییەکان بوونەوەو بەرگرییەکی مەردانەیان کردو دەرەنجام توانییان بیانشکێنن‌و پاشەکشەیان پێ بکەن، ئەگەرچی بەشێکیان خۆی گەیاندە قۆڵی ورمێ‌و ڕوویانکردە وڵاتی هەکاری کە لەو دەمـەدا سـەر بـە ویلایـەتی مووسڵ بوو و کاولکاری‌و تاڵان‌و بڕۆیەکی بێشوماریان لەوێ کرد (١٣٦/٨).

که ئەلپ ئەرسەلان لەساڵی ۱۰٦۳ز هاتە سەر تەختی سەلجووقییەکان، بیزەنتییەکان ئەنادۆڵیان لە ئەنتاکیاوە لە باشوور تا کوردستان لە رۆژهەڵات داگیر کردبوو (۱/۱۷٦)، لەبەر ئەمە ئەلپ ئەرسەلان لەشکرێکی لە دژی بیزەنتییەکان لە ئاسیای ناوین ئامادە کردو لە شەڕی مەلازکورد ساڵی ۱۰۷۱ز سەرکەوت بەسەریانداو (رۆمانس دەیوجین)ی ئیمپراتۆریشیانی یەخسیر کرد (۱/۱۸۲). بەم کردەوەیەش هەموو وڵاتی ئەنادۆڵ بە کوردستانیشەوە، کەوتنە بن دەستی سەلجووقییەکان، هەندێ لە ناوچەکانی وەك دیاربەکر نەبێ، کە سەر بە مەروانی کورد بوون، مەروان دواترین ئەو فەرمانڕەوایانە بوو کە راستەوخۆ ملکەچی فەرمانی خەلیفە بوو (۳/۱۲۸)، بۆیە نیزامولمولك- کە بووە وەسی لەسەر مەلکشای کوڕی ئەو ئەلپ ئەرسەلانەی کە لە ساڵی ۱۰۷۲ کوژراو کوڕەکەشی هێشتا نەگەیشتبووە تەمەنی باڵق بوون- هێنای لە ساڵی ۱۰۸۳ دیاربەکری داگیر کرد، ئەوسا زمانی عەرەبی وەکو هەموو میرنشینیو سەڵتەنەتەکانی تورك کە لەو ناوچانە تا سەدەی دوانزدەهەمینی زایین دامەزرابوون، زمانی فەرمی بوو (۵/۱٦۰). دانیشمانییەکان فەرمانڕەوایی ئەو دەوڵەتۆکانەیان دەکرد کە لە سەردەمی غازی ئەحمەدخاندا سیواسیان کردبووە مەڵبەندی خۆیان. دەوڵەتەکەی ئەحمەدخان ویلایەتەکانی خەربووتو ئەرزرومو تەرابزونو ئەنکەرەو قەستەمونیشی گرتبووەخۆ (۱/۱۸٤).

لە پاش مردنی مەلکشا لە ساڵی ۱۰۹۲ز ئیمپراتۆرییەتی سەلجووقی زۆر بە خێرایی پارچە پارچە بوو، ئەمە لەو دەمەدا کە لەشکرکێشی خاچپەرستەکان بەرەو رۆژهەڵات دەستپێکردو لەوێ بوونە کێبڕکاری سەرەکیی تورکەکان لەسەر سەڵتەنەتیان لەسووریاو وڵاتی ئەنادۆڵ.. دەبینی بەغدەوینی یەکەم لە ساڵی ۱۰۹۸ میرنشینییەکی لە روها (ئۆرفە) دامەزراند، بەشێکی دیکەش لە خاچپەرستەکان بە سەرکردایەتیی (سیمیۆن) لە ئەستەموولەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی (ئەلکیس گومنین) بوو، روویکردە ئەنکەرەو داگیری کرد، لێرەشەوە روویکردە رۆژهەڵات، بەڵام (ئیسماعیل خانی دانیشمەندی) والیی ئاماسیە لەگەڵ هەریەك لە والیی قەیسەری (کومەشتکین)و والیی ئەنکەرە رێککەوتو لەشکرێکیان ئامادە کرد بەرامبەر هێرشەکەی سیمیۆنو لە نزیك شارۆچکەی جوروم بە سەریدا زاڵ بوون، ئەمیشیان هەڵاتو خۆی گەیاندە ئەو هێزە خاچپەرستەی روویکردبووە ئەنتاکیا. وەلێ (قلیج ئەرسەلان)ی فەرمانڕەوای (قۆنیا) لە نزیك ئاسکی شەهر بەرەنگاریان بۆوەو لە هەوەڵێن شەڕدا سەرکەوت بەسەریاندا، بەڵام خاچپەرستان بەردەوام بوون لەسەر ناردنی کۆمەکی زیاتر بۆ هێزەکانیان، بۆیە قلیج ئەرسەلان لە بەرامبەر ئەم هەموو هێزە پاشەکشەی کرد، دوای ئەمە خاچپەرستەکان شۆڕ بوونەوە بەرەو باشوور بۆ چیاکانی قارەمانو ئەنجاش بەرەو شاری ئەدەنە. بەشێکی تریشیان بەرەو چیاکانی گوروون وەرێ کەوتنو لەوێشەوە بەرەو بوستان. لە لایەکی ترەوە بەشی هەرە زۆریان روویان دەکردە ئەنتاکیا کە (باغیسیان)ی

نەوەی ئەلپ ئەرسەلان فەرمانڕەوایی تیا دەکرد. باغیسیان بەبێ پشوودان بۆ ماوەی (٩)مانگی ڕەبەق بەرگری لە شاری ئەنتاکیا کرد، لێرەش قات‌و قڕی لە نێوان هەردوو لا بڵاو بۆوەو شار لە سەر دەستی ئەو خاچپەرستانە هەرەسی هێنا کە وەکو دڕندەکێوی هێرشیان کردە سەر دانیشتوانەکانی، وەك ئەوە (ئەنناگومنین Anna Gomnen)ی کچی ئیمپراتۆر ئەلکسیس لە تۆمارکردنی یادداشتنامەکانی باوکیدا نووسیویەتی‌و هەروا دەڵێت: ((پاڵەوانانی جەنگی پیرۆزی دژ بە موسڵمانەکان منداڵانی تورکیان سەردەبڕی‌و گۆشتەکانیانیان دەبرژاندو پاشان دەیانخواردن)) (١٩٠/١)، لە پاشان خاچپەرستان لەوێوە بەرەو ئەزنیك لەشکریان رانی‌و دوای دەستبەسەراگرتنی، روویانکردە (مەعەڕەی نوعمان) و بەوتەی (مێشو)ی مێژوناسی خاچپەرستان، زیاتر لە (١٠٠) هەزار کەسیان لێقەتڵ و عام کردن (١٩٨/١).

لەپاشان لەشکریان کردە سەر شاری قودس‌و لە (١٠٩٩) داگیریان کرد.

مووسڵ‌و بەشی هەرە زۆری جزیرەی فورات تاوەکو باکوور لە ژێر دەسەڵاتی (عیمادەدین زەنگی) دابوو، ئەرتەقییەکان هێشتا ماردین‌و بەشێکی زۆری سووریایان بە دەستەوە مابوو (٢١٨/٣) ئەو دەمەی (صلاح الدین) سەری هەڵداو (سووریا)ی گرت‌و لە پاشان (دەوڵەتی فاتیمی) لە میسر لەناوداو قودسیشی لە ژێر دەستی خاچپەرستەکان رزگار کرد. کە لە ساڵی ١١٩٣یش کۆچی دوایی کرد، کوڕەکانی‌و دوای ئەمانیش ئەیووبییەکان، جڵەوی حوکمڕانییان لە سووریاو فەلەستین‌و میسر گرتە دەست‌و لەوڕا نەوەکانی (صلاح الدین) تەنها لە حەڵەب توانییان تاوەکو داگیرکاری مەغۆلەکان لەساڵی ١٢٦٠ بمێننەوە (٢٣٦/٣).

سەرهەڵدانی مەغۆل بە سەرکردایەتی جەنگیزخان‌و لەشکرکێشییان بۆ سەر زنجیرەی (کن)ی فەرمانڕەوا لەچین لای باکوور ساڵی ١٢٤١ز، دەستپێکی سەردەمێکی نوێ بوو لە شەڕو شۆڕو ئاژاوەو پشێوی کە لە چین‌و ماچینەوە لە ڕۆژهەڵاتەوە بگرە تا میسر لە ڕۆژئاوا هەڵایسا. ئەوە بوو جەنگیزخان توانیی لە ساڵی ١٢١٥ دەست بەسەر (پەکین)دا بگرێ، لە ساڵی ١٢٢١یش، (دەوڵەتی خەوارزمی) رووخاندو دوای ئەوە لەدەریای (خەزەر)ەوە بە سەر قەفقازیا (وڵاتی قیق) لەشکری بەرەو باشووری رووسیا ڕانی بۆ ئەوەی بە چۆمی (ڤۆلگا)دا بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان‌و هەمیسان لە مانگی ئابی ساڵی ١٢٢٧ گەمارۆی (پەکین)ی پایتەختی چین بدەن پاش ئەوەی زنجیرەی حوکمڕانی (کن) توانیبوویان وەری بگرنەوە (٢٦٨/٣).

بەرلەوەی جەنگیزخان لەهەمان ساڵ (واتە ١٢٢٧) بمرێت، ئیمپراتۆرییەتەکەی لە نێوان کوڕەکانیدا دابەش کرد کە توانییان سنووری ئیمپراتۆرییەتەکەیان تا ئەورووپای ڕۆژهەڵات بە رووسیاشەوە، فراوان بکەن. یەکێکیش لە نەوەکانی کە ناوی (هۆلاکۆ) بوو، ئاپۆرەی لەشکری مەغۆلی بەرەو باشووری

خۆرئاوا ئاژۆتو توانی دەست بگرێ بەسەر وڵاتی فارسو پاشان بەرەو شاری بەغدا ملی ناو لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٢٥٨ داگیری کرد. لە بەغدایشەوە رووی لەشکری کردە سووریاو ئاسیای بچووکو فەلەستین، لێرەش (زاهیربیبیرەس)ی سوڵتانی میسر پێشی لێ گرتنو لە شەڕی (عەین جالووت) ساڵی ١٢٥٩ توانی بۆ یەکەمین جار بیانشکێنێو ئیدی لەو رۆژەوە ئەستێرەی مەغۆل رووی لە کزی کرد (٢٤٢/٣).

لەم سەروبەندانەدا، (سلێمان شاقالپ ئەلپ)ی سەرۆکی هۆزی (قایی) ساڵی(٦٢١ك-١٢٢٤ز) کە لە هۆزانی (ئوغوز) بوون، بە سەرکردایەتی (٥٠)هەزار کەس، لە خۆراسانەوە بەرەو ئەنادۆڵ وەڕێ کەوتو هات لە ناوچەی نێوان ئەخلاتو ئەرزنجان نیشتەجێ بوو (١/٧). حەوت ساڵ دواتر، ئەو دەمەی جەنگیزخان مردو دەوڵەتی خوارزمی لە خۆراسان رووخا، سلێمان شا بیری کردەوە لە رێگای حەلەبەوە بگەڕێتەوە بۆ (خۆراسان)ی زێدی خۆی، بۆ ئەم ئامانجەی ملی کەناراوەکانی چۆمی فوراتی گرتە بەرو کاتێك گەیشتە قەڵای (جعبور)، لەئەسپەکەی هەڵدێراو کەوتە نێو رووباری فوراتەوەو خنکا. دوای ئەم رووداوە دووان لەکوڕەکانی بەنێوی (سونگور تەکینو کوندوغدو)، بەرێوە بەرەو خۆراسان بەردەوام بوون.

لەولاشەوە دوو کوڕەکەی تری (ئەرتوغرولو دوندار) لە رێگەی (ئەرزروم)ەوە گەڕانەوە بۆ ناوچەی ئەنادۆڵ بۆئەوەی لەوێ نیشتمانێکی تازە بۆ خۆیان پەیدا بکەن، بە رێگایانەوە توشیان بوو بە تووشی دوو کۆمەڵ لەدژی یەکتر شەڕیان دەکرد، هەردوو براکەش دایانە پاڵ لایەنە لاوازەکەی ئەو دوو کۆمەڵە شەڕکەرە، کاتێك کۆمەڵە لاوازەکەیان بە پشتیوانی ئەو دوو برایە سەرکەوت، دەرکەوت سەرکردەکەیان عەلائە دینی سوڵتانی سەلجووقییەکانەو کۆمەڵە دۆڕاوەکەش لە تەتارو مەغۆلەکانە. دواجا لە پاداشتی ئەم پشتیوانییە سوڵتان (عەلائە دین) ناوچەیەکی بۆ (توغرول) دابڕی کە کەوتبووە نێوان چیاکانی ئەرمەنو دۆڵی سوغوت بە نزیك (کوتاهیە)وە (٣/٧).

وڵاتی ئەنادۆڵ: لەو سەردەمەدا لە هەموو لایەکییەوە لە ژێر سمی گرانی ئەسپی داگیرکەراندا دەیناڵاند. لە رۆژهەڵات سەلجووقییەکانی ئێران تایبەتمەندییە جەنگییەکانی خۆیان لە دەست دابوو لەدەرەنجامی زەبری ئەو مەغۆلانەی وڵاتی ئەنەدۆڵیان لە هەموو قوڵەکانی رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵاتەوە خستبووە بەر هەڕەشەو مەترسییەکانیان. لە قوڵی رۆژئاواش سەرانی بیزەنتییەکان لە لایەکەوە پشتگیریی خاچپەرستانیان دەکرد بۆ داگیرکردنی وڵاتی ئەنادۆڵو لە لایەکی دیکەشەوە هەر خۆیان هەر کاتێك هەلیان بۆ بڕەخسایە دەستیان دەدایە لەشکرکێشی. بەش بەحاڵی سەلجووقییانی ئەنادۆڵو سووریاش لە باشوور لە بارودۆخێکی لەوانیتر باشتر نەبوون بە هۆی لەشکرکێشی خاچپەرستو مەغۆلەکان بۆسەر ئەم دوو وڵاتە. سووریاو وڵاتی ئەنادۆڵ نزیکەی (٢٠٠)ساڵ لە ژێر حوکمڕانی

خاچپەرستەکان بوون. حکوومەتی خیلافەتیش لە بەغدا رووخاو شەکەتیو لاوازی لـە ناوچـەکە بـاڵی بەسەر هەمواندا کێشابوو.

لەم بارە ئاڵۆزو پڕ بشێوێنییەدا، پێویستی دەکرد هێزێکـی گـەنجو تـازە هـەبێ بتوانـێ هـەموو کاروبارێك لێكو لەبارو راست بکاتەوە. دیارە (ئەرتوغرول) دەرکی بەم هەقیقەتە کردبوو، بۆیە هەوەڵێن دەرفەتی قۆزتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوە لەو بیزەنتییانەی لە ناوچەی (کوتاهیە) سەرەئێشەو نارەحەتی بـۆ (عەلائەدین)ی پاشای دەنێنەوەو توانی بە سەریاندا زاڵ بێت، لە پاشانیش رووی لەشکری کردە لای ئـەو تەتارو بیزەنتینییانەی کە لە دۆڵی نێوان بۆرسەو یـەنی شـەهر دانیشـتوونو سـەرکەوت بەسـەریانداو بیزەنتییەکانیشی تاوەکو لای دەریا رەتاندن (٣/٧).

ئەرتوغرول، سێ کوڕی هەبوو: عوسمان، کوندوزئەلپ، ساوچی. عوسمـان لەسـاڵی ٦٥٧ك-١٢٥٨ز لەدایك بووبوو. لەپاش مردنی باوکی بە ماوەیەکی کەم ساڵی ٦٨٧ك-١٢٨٨ز توانیی دەسـت بگـرێ بەسەر (قەراجاحەسار)، ئەمەش هەمان ساڵی لەدایکبوونی (ئۆرهان)ی کوڕی بوو. سوڵتان (عەلائەدینی سێیەم)ی حاکمی قۆنیا لەبەر کارو نەبەردییەکانی، ئەو شارەی بۆ دابڕیو نازناوی (بەگ)ی پێ بەخشی. ئەمە هانی (عوسمان بەگ)ی دا قەڵەمڕەوی ژێر دەسەڵاتی خـۆی فـراوانتر بکـات، بـە تـەرحێك ئـەو قەڵەمڕەوییە پەلی هاویشت بەرەو دەریای رەش لە بـاکوورو دەوروبـەری قوسـتەنتینیە (ئەسـتەمووڵ) لەرۆژئاواو کەناراوییەکانی دەریای سپی ناوەراست لە باشوور، نەخوازە پاش ئەوەی دەستیگرت بەسـەر بیلەچیكو ئاینە گۆلو یارحەسار بە شێوەیەکی وا دوای رووخانی دەوڵەتی سەلجووقی توانیی ناوی خۆی بە سوڵتان جاڕ بدات بەسەر دەوڵەتی تازە لەدایکبووی عوسمانی لەساڵی (٦٩٩ك-١٢٩٩ز) (٤/١).

لەبەر گرنگی ئەو رووداوانەی لە رۆژگاری عوسمانییەکان لە کوردستانی تورکیا روویـان دا، پاشـان رووخانی دەوڵەتی عوسمانیو هەڵگیرسانی شەڕی ئازادیخوازیی میللی لە وڵاتی ئـەنادۆڵو دامەزرانـدنی تورکیای نوێ، ئەم بەشە دەکەین بەم سێ باسە سەرەکییەی لای پایین:

باسی یەکەم

کورد لە دەوڵەتی عوسمانیدا

لە هەموو سوورِو دەورانێکی مێژوودا، هۆزو عەشیرەتەکانی کورد سەربەخۆیی ناوخۆی خۆیان پاراستووە، جا ئەگەر کورد لە سەروبەندی میدیو ئەخمینییەکان نیمچە سەربەخۆییەکیان بووبێت، ئەوا ئەو هۆزو عەشیرەتانە لە سەردەمانی حکوومەتەکانی: سلۆقیو فورپیو ساسانیو عەرەبیو تورکییەکاندا، سەربەخۆیی خۆیان پاراست (١٠٨/٨). ئەم شتەمان لە باسی گەشتەکەی زەینەفۆن ئاماژە پێدا کە جەختی لەوە کردووە گەلی کورد بۆ پادشایانی فارس هەرگیز ملی نەداوە، تەنانەت جارێکیان یەکێك لە پادشاکانی فارس لەشکرێکی گەورەی کردۆتە کە سەریان پێکهاتبوو لە(١٢٠)هەزار شەرِکەر، بەڵام کاردۆخییە کوردەکان، پاکی ئەو لەشکرەیان تەفروتوونا کردووە (١٢٧/٩). ئەگەرچیش حکوومەتی (شەدادی) یەکەمین حکوومەتی کورد بووە لەساڵی (٣٤٠ك-٩٥١ز) لە باکووری ئازەربایجانو باشووری خۆرئاوای قەفقاز دامەزراو تا ساڵی (٥٩٥ك-١١٤٦ز) بەردەوام بوو، بەڵام دووەمین حکوومەتی کورد (حەسنەوی- بەرزیکانی) لە وڵاتی چیا لە کوردستان پێکهاتو ماوەی حوکمرِانیی هەتا ساڵی (٤٣٨ك) درێژەی کێشا (١٣٢/٨). پاشانیش میرنشینیە کوردەکان لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان پەرەیان سەند بەجۆرێك ژمارەیان پتر لە(٢٥) میرنشین بوو (٣٦١/٢١). ئەو دەمەی عوسمانییەکان سەڵتەنەتیان گرتە دەست، (٥)پێنج لەو میرنشینییانە سەربەخۆ بوون، (١٩)نۆزدەشیان خاوەنی خودموختاری بوون، دواترینیان میرنشینی ئەردەڵان بوو کە بەهێزترینو گەورەترین میرنشینی کورد بوو. بەڵام لەوێ رِا چەندین دەوڵەتۆکەی ئەتابکی لەکوردستان لەشێوەی حکوومەت تاوەکو سەدەی شانزدەهەم بەردەوام بوون، ئەم حکوومەتانەش بریتی بوون لە: (١٤٢/٨)

١-حکوومەتی ئەرتەقی: ئەم حکوومەتە (ئەرتقی)ی مەملووکی سوڵتان مەلیکشا ساڵی ٤٩٥ك-١١٠١ز لەحەسەن کێف دایمەزراند، پاشان لەساڵی ٥٠٢ك-١١٠٨ز حکوومەتەکە بوو بەدوو بەشەوە، هۆبەی حەسەن کێفو هۆبەی ماردین. دەوڵەتی قەرەقۆینلوی تورکمانی لەساڵی ٦٣٠ك-١٢٢٣ز حکوومەتی یەکەمیانی لەناوداو ساڵی ٨١١ك-١٥٠٨زاییینیش

حکوومەتی دووەمیان (حکوومەتی ماردین)ی لەناودا. حکوومەتی (ئەرتقی)یش سەر بە سوڵتانی سلجووقیەکان بوو (١٠٤/٣).

٢-حکوومەتی شا ئەرمەن: سوقمانی قوتبی مەملووکی قوتبەدین ئیسماعیلی سەلجووقی حاکمی تەوریز، ئەم حکوومەتەی لە ئەخلات ساڵی ٥٨٣ک-١١٨٧ز دامەزراندو دەوڵەتی ئەیووبی لە ساڵی ٦٠٤ک-١٢٠٧ز لەناوی برد.

٣-حکوومەتی زەنگی: عمادالدین زەنگی کوڕی ئەقسەنەقر ئەم حکوومەتەی لە موسڵ ساڵی ٥٢١ک-١١٢٧ز دامەزراندو قەڵەمڕەوی بەرفراوان بۆوەو بوو بەچەند لقێکەوە: لقی موسڵ تاوەکو ساڵی ٦٦٠ک/١٢٦٢ز درێژەی کێشاو لێرەش مەغۆلەکان لەناویان برد. لقی شام: دەوڵەتی ئەیووبی لە ساڵی ٥٧٧ک/١١٨١ز رووخاندی. لقی شەنگار: ئەم میرنشینە ساڵی ٥٦٦ک/١١٧٠ز دامەزراو لەساڵی ٦١٧ک/١٢٢٠ز دەوڵەتی ئەیووبی لەناوی برد. لقی جزیرە- جزیرەی ئیبن عومەر- لە ساڵی ٥٧٦ک/١١٨٠ز دامەزراو لەساڵی ٦٤٥ک/١٢٤٧ز دەوڵەتی ئەیووبی رووخانی. لقی هەولێر ساڵی ٥٣٩ک/١١٤٤ز دامەزراو دەوڵەتی ئەیووبی لەساڵی ٦٣٩ک/١٢٥٣ز لەناوی برد.

٤-حکوومەتی ئەتابێکەی ئەرزنجان: میر ئیلدکز لە ساڵی ٥٣٦ک/١١٤١ز دایمەزراندو تاوەکو ساڵی ٦٢٢ک/١٢٢٥ز بەردەوام بوو لەم مێژووەش خوارزمییەکان لەناویان برد.

٥-ئەتابێکەی لوڕستان: ئەم حکوومەتە ئەبوتاهیری کوردی سەرداری ئەتابێکەی فارس ساڵی ٥٤٣ک/١١٤٨ز دایمەزراندو تاوەکو ساڵی ٨٢٧ک/١٤٢٤ز بەردەوام بووە لەم مێژووەش نەوەی تەیموورلەنگ لەناوی برد.

٦-حکوومەتی عەزیزانی کورد: لە پاش رووخانی حکوومەتی زەنگی، ئەم حکوومەتە لە(جزیرەی ئیبن عومەر) دامەزرا، دواترین میری، (بەدرخان پاشا) بوو، تاوەکو دامەزراندنی حکوومەتی بایەندەری ئاق قۆینلوی تورکمانی لە دیاربەکرو کوردستان بەردەوام بوو، وەختێ ئەم حکوومەتە تورکمانییە هات بەشێوەیەکی کاتی لەناوبران، چونکە دووبارە لە جزیرە سەری هەڵدایەوە تاوەکو ئەو رۆژەی کوردستان هاتە ژێر باری دەوڵەتی عوسمانی.

٧-حکوومەتی ئەیووبی: کەسێك لەمیرانی ئەیووبی لە شاری حەسەن کێفی نزیك ماردین دایمەزراند (١٧٢/١٢). ئەمە ئەو حکوومەتە بوو دوای لەشکرکێشی عوسمانییەکان هەرەسی هێنا، بەڵام ئەو دەوڵەتە ئەیووبییەی سوڵتان یوسف صلاح الدین لە میسر ساڵی ٥٦٩ک/١١٧٣ز دایمەزراندو

سەربەخۆ بوو، ئەوا زۆرینەی لەشکرەکەی لەهۆزەکانی کورد بوونو لەو میرە کوردانە پێکهاتبوو کە لـە هەموو شەڕە گەورەو غەزا فراوانەکانیدا بەشدارییان کرد (١٤٥/٨).

٨-حکوومەتی فەزلەوی: ئەم حکوومەتە لە کوردستان لە ناوەڕاستی سـەدەی پێنجـەمی کۆچی دامەزراو تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی نۆیەم بەردەوام بوو (١٤٢/٣).

دەستپێکی ناکۆکی نێوان کوردو تورك لە رۆژگاری سوڵتان صلاح الدين ئـەیووبی، سـاڵی ٥٨١ك/١١٨٥ز لە سەروبەندی خیلافەتی (ناسرلدين الله) لە سەر زەماوەندی ژنێکی تورکمان روویدا. لە ئاکامی ئەمەدا شەڕێکی گەورەو خوێناوی لەنێوان کوردەکانی موسـڵو میرنشـینە تورکەکان لە کوردستانو دەوروبەری (جزیرەی ئیبن عومەر) قەوماو دوو ساڵی خایاندو زەرەرو زیانێکی گەورەی بە هەر دوولا گەیاند، بەڵام دواجار پەیمانێکی ئاشتەوایی لە نێوانیـان لەبـەر هۆی ئایینی بەسترا (١٤٦/٨) بۆ وەستان لەدژی خاچپەرستان. بـەڵام ئـەم ئاشـتەواییە زۆری نەبردو هەمیسان شەڕو ململانێ لە نێوانیان لە پێناو سەروەریو دەسەڵات دەستی پێکرد کـە تاوەکو ئەم رۆژگارەمان بەشێوەی پچڕ پچڕ درێژەی هەیە.

کە عوسمانی کوڕی ئەرتوغرول لە ساڵی ٦٩٩ك/١٢٩٩ز بووە سوڵتانی دەوڵـەتی عوسمـانیو خەلیفەی موسڵمانەکان بە هـۆی لاوازی خیلافـەتی بـەناو ئیسـلامی ئـەو سـەردەمەی میسـر، هۆزەکانی چاوداری مەغۆلەکان لەقوڵی میرنشینی گەرمیانەوە هەڕەشەیان لـە مەملەکەتەکـەی دەکرد، ئەو کات دابوویان بـە سـەر قەراجاحەسـارداو بازاڕەکـەیان تـاڵان کردبـوو، عوسمـانیش لەشکرێکی بە سەرکردایەتی ئۆرخانی کوڕیو هاوڕێ لەگەڵ هەنـدێ لـە سـەرکردە ناسـراوەکانی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاربوونەوە لە مەغۆلەکانو لە نزیك ئویناشلی حەسار پەندێکی باشی پێیـان داو بەزاندییانی. ئەم سەرکەوتنە سوڵتان عوسمانی دنەدا، پشـت بـە ئۆرخـانی کـوڕی ببەسـتێو متمانەی پێ بکات بۆ رووبەڕووبوونەوە لە بیزەنتییەکانو گرتنی قەڵا سەختو قایمەکـەی بورسـە لە ساڵی کە شوێنو پێگەیەکی گرنگی هەبوو و دواجار عوسمانییەکان لە پـاش یـەنگی شـەهری پایتەختە کۆنەکەیان لەساڵی ٧١٧ك-١٣١٧ز، ئەو شوێنەیان کردە پایتەختی خۆیان.

ئۆرخان لەپاش مردنی باوکی ساڵی ٦٢٦ك/١٣٢٦ز جڵـەوی سـەڵتەنەتی عوسمـانی گرتـە دەستو (علاء الدینی) برای کردە وەزیر (سەرۆك وەزیران)ی دەوڵـەتی عوسمـانی. ئـەم (عـلاء الدین)ە یەکەمین یاساکانی ئەو دەوڵەتەی دەرکـرد، لەوانـە: لێـدانی سـکە (پـارەی ئاسـن)و دامەزراندنی سوپایەکی هەمیشەییو دەستنیشانکردنی جلوبەرگی فەرمی دەوڵەت لە سـاڵی ٧٢٩ك/١٣٢٨ز، بـەو شـێوەیە سـوپای ئینکیشـاری (یـەنی جـەری/ لەشـکری تـازە) لـەو

موسڵمانانەی خۆیان دابوو بە دەستەوە بەپێی راهێنانو پەروەردەی تایبەتو بەگوێرەی رێبازی بەکتاشی پوختەو ئامادە کرا.

لەم سەروبەندەی کەوا دەوڵەتی عوسمانی حیسابو کیتابی خۆی لەگەڵ بیزەنتییەکانو ئەودوای سەلجووقییەکان لەرۆژئاوا، یەکلاکردەوە، وڵاتی کوردان لە ژێر رکێفی ئیدارەی میرە مەغۆلەکان بوو، بەڵام شەڕوشۆڕو پشێوی لە دژی ئەوان لە ناوچەکانی هەولێرو موسڵ نزیکەی ١٣ساڵ درێژەی کێشاو لە ساڵی ٧٠٥ك (خودابەندە)ی پاشای مەغۆل هێرشی کردە سەر کوردەکانی ویلایەتی جیلان (گەیلان) بەڵام هێرشەکەی شکاو سەرداری سوپاکەشی (قەتلغ شا) کوژرا هەرچەندە ناوچەی نێوان ئەردەبیلو موراغە بووبووە مولگەی لەشکری مەغۆلو بە ئلرەزووی خۆیان تەراتێنەیان تیا دەکرد. لە پاش رووخانی دەوڵەتی مەغۆل لەشکری دەوڵەتی قەرەقۆینلوی تورکمانی هێرشیان هێنایە سەر ناوچەکانی رۆژهەڵاتی کوردستانو شەڕو پێکدادانو خەباتی سیاسیو ئاینی دەستپێکرد.

سوڵتان ئۆرخان دوو کوڕی هەبوو: سولەیمانو موراد، سولەیمان پاش ئەوەی نازناوی (پاشا)ی وەرگرت بووە وەزیری دەستە راستی باوکی دوای مردنی (علاء الدین)ی مامی لەو ماوەیەی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ماوەی (٢٠) ساڵ روویکردبووە چاکسازی ناوخۆییو رێکخستنی کارگێڕی، لەوڕا سوڵتان ئۆرخان چەندین مزگەوتو تەکیەو خانەقاو قوتابخانەو بیمارخانەو رێگاوبانی بنیات نا و هتد. هەروا سوڵتان ئۆرخان یەکەمین سوڵتانی عوسمانی بوو قوتابخانەیەکی ئایینی باڵای لە(بۆرسە)ی پایتەخت دامەزراندو ناودارترین زانایانی موسڵمانی تیا دانا، وەك: مامۆستا تاجەدینی کوردی کە جێی زانای پایەبەرزی قەیسەریو مامۆستای یەکەمی ئەو قوتابخانەیە لە ئەیالەتی قارەمان گرتەوە (١٠/٧). ئەوەش یەکەمین پێوەندی بوو لە نێوان کورد وەك میللەتێكو لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی وەك دامەزراوەیەکی رەسمی.دووەمین پێوەندیش لەرێگەی رێبازە سۆفییەکانەوە بوو. ئەوە بوو سوڵتان عوسمان هانی پێکهێنانی ئەو رێبازانەیدا لەسەرووی هەمووشیانەوە رێبازی نەقشبەندیو سەعدی (کە دامەزرێنەرەکەی سعدالدین جەباری) بوو و هەردوو ئەو رێبازەش لەرێبازە سۆفییە کوردییەکان بوون. بێجگە لەوەش بایەخی دا بە دامەزراندنی رێبازی بەستامیو بەکتاشی -کەوا هەموو سەربازە ئینکیشارییەکان هاتنە ریزیانەوە بە شێوەیەك لەگەورەترین مریدی بەکتاشییەکان لەوان بوون- تەنانەت ژمارەی ئەو رێبازانە گەیشتبووە (٣٢) رێبازی سۆفی (١٤/٧).

دیسان سولّتان ئۆرخان هەردوو ئەرکی موفتی ولاّتی عوسمانیو دادوەری لەشکری یەکخست بەشێوەیەك هەردووك بوونە یەك ئەرك، بێجگە لەجیاکردنەوەی ئەرکی وەزیر یان سەدری ئەعزەم کە وەکو پایەی سەرۆکی وەزیرانو ئەرکی سەرکردەی هێزەکانی عوسمانی بوو و لەسەر گرێدانی ئەنجومەنی شۆرا رۆیشتن کە لەرۆژگاری سولّتان عوسمان دامەزرا هەر کاتێك قەومانێکی گرنگ روویدابا، لەگەڵ بەشدارینەکردنی کوڕانی سولّتان لەم ئەنجومەنەو راسپاردنی سەرکردایەتی هێزەکانی عوسمانی بە سەرکردە گەلی نامۆ لەبری کوڕەکانی سولّتان(١٥/٧).

هەر لەو ماوەیەشدا دەولّەتی عوسمانی مشووری ئەوەی دەخوارد بەرەو ئەوروپا پەل بهاوێت. دەبینی پاش ئەوەی سولّتان ئۆرخان لەساڵی ١٣٤٨ز (کانتاکوزین) کچی ئەو ئیمپراتۆرە بیزەنتییەی هێنا کە لەساڵی ١٣٤٨ز داوای کۆمەکی لەسولّتانی عوسمانی کرد لەدژی کێبڕکارە لاوەکەی (بالیولۆگ)ی حاکمی بولگاریاو سولەیمان پاشای کوڕیشی ئەو ئەرکەی بەجێ گەیاندو لەتەنگەی گالیبۆلی پەڕییەوەو (بالیۆلۆگ)ی ئابلووقەداو پاشان بەسەریدا سەرکەوتو بە دەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕایەوە. دواجا، سولەیمان پاشا دووبارە لەساڵی ٧٥٨ك/١٣٥٧ز لە گالیبۆلی پەڕییەوە بۆ دەستبەسەراگرتنی رۆدوستو (تکیرادگ)پایتەختی (بیزۆس)ی پادشای (تراقیا)و شارەکانی حیرابولو و جورلو و شارەکانی تری ناوچەی تراقیا (١٣/٧).

ئەوە رێکەوتێکی سەیر بوو سولّتان ئۆرخانو سلێمان پاشای برای وەزیرو سەرکردەی هێزەکانی لەهەمان ساڵدا هەردووکیان بە جیاوازییەکی کەم ئەوپەڕی چەند مانگێك بوو، بمرن، ئەوە بوو سلێمان پاشا لەسونگەی گلانی ئەسپەکەی لەوەرزی راودا ٦٧٠ك/١٣٥٩ز کۆچی دوایی کرد، لەکاتێکدا سولّتان ئۆرخان بە نەخۆشی (داء النقرس[٤]) لە ٦٧١ك/١٣٥٩ز کۆچی دوایی کردو مرادی کوڕی بە ناوی سولّتان مرادی یەکەم لەجێگەی لەسەر تەختی دەولّەتی عوسمانی دانیشت کە کەسێکی نەخوێندەوار بوو و لەسەردەمی ئەودا مۆری سولّتانی (توغرا) داهێنرا. سولّتان موراد چاوی بڕیبووە ئەوروپا، ئەدرنەو قەلاّی بۆنتوشو پاشان دەشتی زاگرا

٤- داو النقرس: دەردی شاکان (داو الملوك) یشیشی پێ دەگوترێ. ماسولکەکان رەق دەبن و وەك خڕۆکەی (خوێ) وەك کریستاڵ لە ناویاندا پێکدێ و کار دەکەنە سەر گورچیلەکان و دەبنە هۆی مردن....ئەمەش لە دەرەنجامی زێدە رۆیکردن لە خواردنی گۆشتی سوور.(وەرگێڕ)

که به بەرهەمهێنانی برنج بەناوبانگە، گرت، تا گەیشتە فلیپەو مریجو دەروازەکانی بـەلگراد لەساڵی ٧٦٦ك/١٣٦٤ز. لەولاشەوە (لالاشاهین)ی سەرکردەی، درێژەی بە لەشکرکێشییەکانی دا بەرەو وڵاتی سربو مەجەرستان دوای ئەوەی بەسەر پادشای مەجەرستان (لـوی) زاڵ بـوو. کۆماری بچووکی (راکـۆزا)ش بەسـەر دەریـای ئـەدریاتیکی لەسـاڵی ٧٦٧ك-١٣٦٥ز داوای پاراستنی (حمایە) لەعوسمانییەکان کرد، بەم جۆرەش نیمچە دوورگەی بولقـان تـاوەکو دەریـای رەش کەوتنە ژێر حیمایەی عوسمانی. لەدوای ئـەو شـەڕانەی کـە نزیکـەی (٥) سـاڵ درێـژەی کێشا، سوڵتان مورادی یەکـەم پشـووی بـەخۆدا، هێنـای دادوەری سـوپاکەی (قـارا خـەلیل جاندارلی)ی بە وەزیر دامەزراند- ئەم پۆسـتە (١٠) سـاڵ بـوو هـەروا بـە بـەتاڵی مـابۆوە- (لالاشاهین)یش ئەیالەتی فلیپەی دابڕی (١٩/٧).

عوسمانییەکان تا ئەم سەروبەندە هەموو بایەخێکیان دابووە قۆڵی خۆرئـاوای وڵاتەکـەیان، ئەوەبوو کەوشەنی خۆیان تاوەکو ئەوروپا- بەسەر گـالیبۆلی- لەسـەر حیسـابی بیزەنتییـەکان درێژو فراوان کرد. بەڵام لەوێ را بەلای باکوورو باشوورو رۆژهەڵاتی دەوڵەتەکەیانەوە چـەندین میرنشین هەبوون، وەك میرنشینەکانی: ئایدینو مینتشەو قەسـتەمونیو ویتکـەو حەمیـدیو گەرمیانو قارەمان. بۆیە هەوەڵین شت سوڵتان بیری لێ کردەوە کە خزمایەتیەك پێکەوە بنێت لەگەڵ سەرداری میرنشینی گەرمیان کە بەلای رۆژهەڵاتی قۆنیاو باکووری شاری ئەدەنەوەیـەو مەڵبەندیشی قەیسەری بوو بە داخوازیکردنی کچی سەرداری (حاکمی) میرنشینی گـەرمیان- کە گەورەترینو فراوانترین میرنشینەکانە- بۆ بایەزیدی کوڕی. کاتێـك سـوڵتان بـەم ئاواتـەی گەیشت حاکمی میرنشینەکە شـارەکانی: ئـاگری کـوزو گاوشـانلیو سـیماو کۆتاهیـە- وەك دەستەگوڵی بووکێنی لەسەر نەرێتی هۆزەکانی ئەو سەردەمە بـە بۆنـەی ئـەو ژنهێنانەیـەوە- دابڕیو پێشکەشی مـیر بایەزیـدی کـردن. بـەڵام سـوڵتان مـوراد هـەر بەمـەوە دڵـی ئـاوی نـەخواردەوە، بـەڵکو حـاکمی میرنشـینیی حەمیدییـەی کوردیشـی ناچـار کـرد دەوڵـەتو سامانەکەی پێ بفرۆشێ. حاکمی بەستەزمانیش لەسەر ئەم مامەڵە دۆڕاوە رازی بوو، ئا، بـەو شێوەیە سوڵتان موراد دەستی گرت بەسەر هەموو ئەو سەرزەمینانەی کەوتبوونە نێوان هەردوو میرنشینی (گەرمیانو قارەمان)ی نزیك ئەدەنە (٢٠/٧)، جـا ئەگـەر دانپێـدانانی میرەکـانی ئایدینو مینتشەو قەستەمونی بەدەوڵەتی عوسمانیشی بخەینەسەر لەرێگـەی پێشکەشـکردنی سەوقاتو دیاریی ژنهێنان بە کوڕی سوڵتان، ئەوا سنووری دەوڵەتی عوسمانی بەم شێوەیە درێژ ببۆوە، لای باکوور لەدەریای رەشەوە بەرەو دەریای سپی ناوەڕاسـت لای باشـوورو لەسـنووری

رۆمانیاو و مەجەرستان لای رۆژئاوا تاوەکو سنووری دەوڵەتی قەرەقۆینلو کە مەڵبەندەکەی دیاربەکر بوو، هەروا میرنشینی مرعش کە زنجیرە حاکمی ژولقەدەریە حوکمی دەکردو میرنشینی ئەدەنە کە لەژێر حوکمڕانی کوڕانی رەمەزان بوو لەرۆژهەڵات، ئەو میرنشینانەی کە لەپاش نزیکەی سەد ساڵێك لەم مێژووەوە، خرانەپاڵ دەوڵەتی عوسمانی.

شاری قوستەنتینیە (ئەستەمولّ)ی ژێر دەسەڵاتی حوکمڕانی (یانی بالیۆلوغی)ی ئیمپراتۆری بیزەنتی لەگەرمەی ئەو هەموو شەڕو شۆڕو لەشکرکێشییەی عوسمانییەکان لەنیمچە دورگەی بولقان، وەك دورگەیەکی دابڕاو مایەوە لەسای ئاگربەستی ژێراوژێری نێوان ئیمپراتۆرو سوڵتانی عوسمانی هەرچەندە هێزەکانی دەستیان گرت بەسەر تەواوی ئەدرنە لەساڵی ٧٨٤ك/١٣٨٢ز و ئەگەرچی ئیمپراتۆری بیزەنتی داوای یارمەتی لە پاپا ئورینی پێنجەم کرد لەدژی سوڵتانی عوسمانی موورادی یەکەم، بەڵام لەرۆماوە بە هەناسە ساردی گەڕایەوەو بڕیاری دا خۆی لەسوڵتانی عوسمانی نزیك بخاتەوە، بۆ ئەم مەبەستە کوڕە ناوەنجییەکەی تیۆدۆری نارد بچێتە ریزی لەشکری عوسمانییەوە، ئەمە شوێنەوارێکی باشی لای سوڵتان موورادی یەکەم بەجێ هێشت (٢١/٧).

هەندێ لەو رووداوانەی لەهەردوو مەملەکەتەکە روویاندا بوونە فاکتەری بەهێزکردنی پێوەندی دۆستایەتی نێوانیان، وەلێ لەم سەروبەندەدا کارەساتێك بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا هات، ئەوەبوو سەدری ئەعزەم (خیرالدین پاشا قارا خەلیل جاندارلی)ی وەزیری داناو سەرکردەی مەزن لەساڵی ٧٨٨ك/١٣٨٦ز کۆچی دوایی کرد، بۆ رێزلێنانی ئەم خانەوادە بەخشندەیە سوڵتان موراد، عەلی پاشای کوڕی لەجێگای باوکی بەسەدری ئەعزەم دانا.

هەریەك لەپادشای میرنشینی قارەمان لە رۆژهەڵاتو پادشاکانی سربیاو بۆسنەو هرسكو مەجەرو ئەلبانیا کە ریزەکانیان یەکخستبوو، هەوڵیاندا ئەم کەشو هەوا نوێیەی دەوڵەتی عوسمانی بقۆزنەوە، لەبەرامبەر ئەمەدا سوڵتان موورادی یەکەم لەشکرێکی گەورەی ئامادە کرد هەوەڵێن جار بۆ شەڕی پادشای قارەمانو بە ئاسانی خستییە ژێر رکێفی خۆیەوە، لەپاشان روویکردە شەڕی ئەو پادشا ئەوروپیانەی کە بە ژمارەو چەكو تفاق لەو زۆرتر بوون، بەڵام وێڕای ئەوەش توانیی بەسەریاندا زاڵ بێت، وەلێ یەکێك لەمیرە سربییەکان بەنێوی میلوش کوبیلوڤیچ روویکردە لای سوڵتانو وای نواند هاتووە ئامادەی خزمەتو ملکەچی فەرمانەکانی بێت، لەناکاو بە نەشتەرێکەوە پەلاماریداو دەستبەجێ لەساڵی ٧٩١ك/١٣٨٩ز کوشتی (٢٦/٧)، لەدوای خۆیشی بایەزیدی کوڕی هاتە سەر تەختی سەڵتەنەتو نازناوی ییلدیرم بایەزیدی لەخۆ نا.

رەنگ بێ -لێرەدا- سوودی هەبێت باسی ئەوە بکەین کە دوو کەسایەتیی گرنگ لەهەمان ماوەدا کۆچی دواییان کرد: یەکەمیان شێخ بهاء الدین یەکێك لەگەورەترین زانایانی نەقشبەندیو دووهەمینیشیان شاعیری مەزنی فارس حافزی شیرازی بوو کە کاریگەری زۆری هەبوو بە سەر شاعیرانی دەوڵەتی عوسمانی، زمانو ئەدەبیاتی فارسی جێگەی زمانی عەرەبی لە وڵاتی ئەنادۆڵ لە سەدەی سیزدەهەمی زاینییەوە گرتبووەوە، لە کاتێکدا زمانی تورکی وا پاشەکشەی کردبوو ببێتە زمانی عەوامی تاکەکانی گەل (٦/٧).

یەکەم کردەوەی سوڵتان ییلدیرم بایەزید پاش ئەوەی هاتە سەر تەخت ئەوە بوو، دەستی چووە خوێنی تاقە براکەی- پاش ئەوەی لەو هەراو پشێوییانەی رۆژگاری باوکی موراددی یەکەم روویاندا برای هەوەڵی ساوجی تیاچوو-کوشتنی ئەو تاقە برایەی یەکەم بۆ زامنبوونی دەسەڵاتیو دووهەمیش نەبا لە دوا رۆژ ناکۆکی رووبدات. ئەو کردەوەیە- واتە کوشتنی برا لە لایەن سوڵتانی نوێوە- دواجا بووە یاساو بگرە نۆرمێکی سەرەکی لە سەڵتەنەتی عوسمانییەکاندا. لەبەر ئەمەش نازناوی ییلدیرم- بروسکە-ی لەخۆ نا چونکە بروسك ئاسا براکەی لەناودا (٧/٢٧).

سوڵتان بایەزید، پاش سەرکەوتنی لە کۆسۆڤاو سوێند خواردنی ئیتیانی کوڕی لازار پادشای سربیا بۆ پشتیوانی کردنی سوڵتان درێژەی بەشەڕدا لەدژی سربەکان، ناکۆکی نێوان ئیمپراتۆری قوستەنتینییەو کوڕەکەی قۆزتەوەو هاوکاری (ئەندرینیکوس)ی بەدە هەزار جەنگاوەر کرد بەرەو ئەستەمووڵ بڕۆنو ناچاری ئیمپراتۆر بکات تەختی پادشایەتی بۆ نەوەکەی بەجێ بێڵێت، لەپاشان هەردووکیانی-واتە ئیمپراتۆرو کوڕەکەی- لەقەڵای (ئینیماس) لەسەر دەریا نیشتەجێ کردو ئیمپراتۆری نوێ پەیمانیدا ساڵانە باجو خەراج لەگەڵ (١٠)هەزار سوار بداتە سوڵتانی عوسمانی، ئەمە لەساڵی ١٣٩٠ز لەسەری رێککەوتن (٧/٢٧). بەڵام ئەندرینیکۆس دەستی گرت بەسەر چەند پێگەیەکی سەر بە ئیمپراتۆری قوستەنتینیە، کەچی خەڵکەکەی (دانیشتوانی قوستەنتینیە) حەزیان دەکرد (مانۆیل) حاکمیان بێت، لەبەر ئەمە سوڵتان یەکێك لەئەفسەرەکانی خۆی ناردە ئەو شارە بۆ وەرگرتنی رای خەڵکی دەربارەی ئەو ئیمپراتۆرە نوێیەی ئارەزوویانە حوکمڕانییان بکات، لەئاکامدا دەرکەوت زۆرینەی خەڵکی لەگەڵ (مانۆیل)دان، سوڵتانیش ئەوی دانا -بە هاوبەشی کوڕەکەی- بە ئیمپراتۆری قوستەنتینییە بۆ ماوەی (٥٠)ساڵو لەژێر حیمایەی عوسمانییەکان.

دوای ئەوە بایەزید چاوی بڕییە لای ئەو (١٠) میرنشینانەی وان بەلای باکوورو باشووری رۆژهەڵاتی مەملەکەتی عوسمانییەوەو لەشکری ئاژۆتو دەستیگرت بەسەر (٧) میرنشینداو

میرنشینی (حەمیدییە)ی کوردیشی خستە سەر مڵکی تایبەتی خۆیو لـە پاشـان میرنشـینی (قارەمان)ی لە باشووری ڕۆژهەڵات، داگیرکرد. بەم شێوەیە هەموو ئەنادۆڵ، کوردستان نەبێت، سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوو. بەڵام قایمکارییە تازەکانی ئیمپراتۆری پیری بیزەنتی (یانی) لـە قوستەنتینیە، بیانوویەکی حاشاهەڵنەگری بۆ سوڵتان ڕەخساند کە بچێت گەمارۆی ئەو شـارە بدات، ئەمەش گەمارۆی یەکەم بوو و حەوت ساڵی خایاند، لـەم سەروبەندانەشـدا هێزەکـانی عوسمانی بولگاریاو مەجەرستانو چەند بەشێکی یۆگوسلافیایان لـە٧٩٤ك/١٣٩١ز داگیرکـرد (٢٩/٧)، وەلێ یاخیبوونی حاکمی میرنشینی (قارەمان)ی سـەر بـە سـەڵتەنەتەکەی وایکـرد بابداتەوە بۆ ناوچەی ئەنادۆڵو حیسابی خۆی لەگەڵ ئـەو میرنشـینانە یەکلابکاتـەوە، تـوانیی حاکمی میرنشینی قارەمان ببەزێنێو میرنشینەکەی خستە پاڵ مەملەکەتی عوسمانیو پاشـان ڕووی لەشکری کردە ڕۆژهەڵات بەرەو میرنشـینی سـیواس. دادوەر (برهـان الـدين) بێجگەلـە هەردوو شاری (قەیسەری)و (خەربووت) حوکمداری دەکرد لەدەرەنجامی ئەو پـەلامارە (برهـان الدين) بەرەو چیاکانی خەربووت هەڵات، بەڵام (قاراعوسمان) (قـارایولوك) تـوانی دەسـتگیری بکاتو بیکوژێت. سوڵتان ییلدیرم ئەم بۆنەیەی بەهەل زانی (قاراعوسمـان) بکـات بەدۆسـتو هاوپەیمانی خۆیو بڕیاری دا حوکمڕانی میرنشینەکەی (برهـان الـدين)ی پـێ بسـپێرێ، بـەڵام خەڵکی ئەوەیان ڕەتکردەوەو گوتیان باشتر وایە شارەکانی (تۆقاتو سیواسو قەیسەری)بکرێن بەیەك میرنشینیو ڕاستەوخۆ بلکێنرێن بە دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ ئەوە لـەژێر پارێزکارییـدا بێت، سوڵتان لەسەر ئەم داواکارییە (ساڵی ٧٩٥ك/١٣٩٥ز) ڕازی بـوو، دوای ئـەوە ملـی نـا بەرەو میرنشینی (قەستەموونی) لەباکوورو بەسەر دەریای ڕەشەوە، ئەمیشی سەرڕای هـەردوو میرنشینی ئایدینو منتشە خستە سەر سەڵتەنەتەوە، بەم کارەش کەوشەنی دەوڵەتی عوسمـانی لە شاری (سینوب)ەوە بەسەر دەریای ڕەشەوە هەتا شاری ئەستەمووڵ درێژ بووەوە (٧/٣٠).

ئەم سەرکەوتنە مەزنانە دنەی سوڵتان بایەزیدیان دا جۆرێك لە کەیفسـازی و خاوبوونـەوە دایبگرێ. ئیدی کۆڕی بەزمو سەماو گۆرانی دەبەستو بۆ هەوەڵین جار لـە مێـژووی دەوڵـەتی عوسمانیدا بادەو شەرابی هێنایە ئەو کۆڕانەوە، لەولاشـەوە عـەلی پاشـای وەزیـری سـەرقاڵی ڕابواردنو کاروباری خودی خۆی بوو لە بری ئەوەی مشووری سەڵتەنەت بخـوات، ئـەم کـەشو هەوا خۆشیو ڕابواردنەی سوڵتانو سەدری ئەعزەمی وایکرد جۆرێك لە گەندەڵی کۆمەڵایـەتی بڵاوبێتەوە تەنانەت حوکمرانو دادوەرانیش خاوەو بەرتیلیان وەردەگرتو مەحسووبیەتو خـزم خزمۆکیو ناسیاوی لەسەڵتەنەتدا تەشەنەی کرد.. تاوەکو ئەو ڕۆژەی هاتەوە سـەرخۆیو بـیری

لەکاروباری دەوڵەت کردەوە، بەجۆرێك فەرمانیدا (٤٠) دادوەر فڕێ دەنە نێو ئاگر تاوەکو دەمرن پاش ئەوەی لە قەڵایەکی قایم توندی کردن. بەڵام زمانلووسیو لێزانینی سەدری ئەعزەم لەدواین چرکە ساتەکاندا لەم چارەنووسە رزگاری کردنو پاشان هەریەك مووچەی دەرماڵەیەکی وایان بۆ بڕایەوە هەر هێندە بتوانن بژیو مەمر پێی بژین.

سوڵتان بایەزید چەندین مزگەوتیشی لەهەموو ناوچەکانی دەوڵەت رۆنا، گەورەترینیان مزگەوتی بۆرسەیە کە لەسەر شێوازی ئەندەلوسی بنیات نراوە، دیسا گرنگیی بە زاناو سۆفییەکاندا بە شێوەیەك هێنای خوشکەکەی خۆی دا بە شێخی بوخارا (میری بوخارا) کەوا شێخ سەید عەلی هەمەدانی هات بۆ سەردانی، (بەرقووق)ی سوڵتانی میسریش ناونیشانی سوڵتانی رۆمی بەسەرا دابڕیو ئیمتیازی هەڵگرتنی شمشێری سوڵتانی عوسمانیشی وەرگرت هەر وەختێك نیازی بوایە لەشکری سەربازی بکات. ئەم نەریتەش وابوو پێیان دەگوت تەقلیدی شمشێر لەو دەمەی سوڵتانی عوسمانی نوێ دەهاتە سەر تەخت. سوڵتان بایەزید، کوزەلچە حەسار (ئەنادولۆ حەسار)یشی رۆنا بۆ چاودێریو فشار خستنەسەر شاری قوستەنتینییە (٣١/٧). بەڵام ئیمپراتۆری قوستەنیتنییە ئەمەی بەدڵ نەبوو و بگرە بەهەڕەشەو مەترسییەکی دانا لەسەر خۆی. ئەو دەمەش عوسمانییەکان دەستیان کرد بە داگیرکردنی خاکی بولگارستان لەرێگەی نیگبۆلیو شا سیسمانو کوڕەکەیان کوشت، پادشای مەجەرستان (سیگمۆند) لەو لەشکرکێشیە نوێیەی لە تخووبی شانشینییەکەی قەوما هەستی بە نیگەرانی کرد، بۆیە لەگەڵ شای فەرەنسا (شارلی شەشەم)و میرجا فۆیفودا (واژەیەکی سلاڤییە واتا حاکمی کارگێڕی وڵاتەکە یان یاریدەدەرە سەربازییەکەی کە ئەمەش لەبەرامبەر واژەی سۆباشی عوسمانی یەك بگرێتەوە)، رێککەوت لەسەر ئەوەی لەشکرێکی گەورەو گران بە سەرکردایەتی کۆنت دی نیفەر (جانی ئازا) ئامادە بکرێو سوارەیەکی زۆر لە ئەڵمانیاو باڤاریاو نەمساو ترانسلڤانیا لە جەنگێکی خاچپەرستانەی نوێ تێدا بەشدار بوونو روویکردە قەڵای نیگبۆڵدیو لەساڵی ١٣٩٦ ئابلووقەی دا.

لەشکری هاوپەیمان ئەمەندە زۆرو زەوەند بوو بە ڕادەیەك چەكو تفاقو کۆمەکی، بە(٢٠) کەشتی بەسەر رووباری (تۆنا) رەوانە کرا، کاتێك ئەو لەشکرە مەزنە لە نزیکی (نیگبۆلی)یەوە لەپاش گەمارۆدانی، ئۆردووی دامەزراند، سەربازەکان دەستیان دایە خواردنەوەی مەیو سەماو گۆرانی بەبێ ئەوە گوێ بدەنە هێزی عوسمانییەکان چونکە- وەك پێیان وابوو- دڵنیابوون کە سەرکەوتنیان مسۆگەرە، راستییەکەشی لەشەڕی هەوەڵدا هاوپەیمانەکان سەرکەوتن، بەڵام ئەوەیان فێڵێك بوو لە لایەن عوسمانییەکانەوە، کاتێك هێزە

تایبەتەکەیان - بریتی بوو لەسەربازە چەلەنگو نەبەزەکان- بەشداری شەڕی یەکەم نەکرد، بەڵکو لەحاڵەتێکی ئامادە باشیدا لەپشتەوەی کێویێکی نزیک مەیدانی شەڕەکە دانران، بەشێوەیەك لەشکری عوسمانی بە سەرۆکایەتی دۆغان بەگ وەختێ شکا، بەرەو کێوی ناوبراو هەڵات، لەشکری هاوپەیمانەکان کەوتنە راوەدونانیانو کاتێك بە کێوەکە گەیشتن، لەپرێکدا هێزە تایبەتەکانی عوسمانی لێیان راپەڕین کە زۆربەیان سوارەی ئینکشاری بوون بەسەرکردایەتی سوڵتان بایەزید کە زۆر بە توندی بەرپەرچیان دانەوەو تاوەکو نێو ئوردوگاکەی خۆیان -ئۆردوگای هاوپەیمانەکان- وەها راویان نان واقیان وڕماو شڵەژان، عوسمانییەکان ئەم بارەیان قۆزتەوەو دوای شەڕێکی خوێناوی سەخت توانییان زاڵ بن بەسەریاندا، زیانی عوسمانییەکان لەم شەڕەدا شەست هەزار شەڕکەر بوو، بەڵام زیانی هاوپەیمانەکان نزیکەی دوو هێندەی ئەم ژمارەیە بوو، بێجگە لە بەدیل گرتنی دە هەزار جەنگاوەر کە لەنێویاندا سەرکردەی لەشکرکە {((جان))ی ئازا} و پادشاو میرەکانی ئەوروپاو پاشماوەی سوارەکانی فەرەنسا بوون، ئەوە بوو ژمارەی ئەم سەرکردە گەورانە گەیشتە (٨٠) کەس، لەپاشان لەبەرامبەر دوو سەد هەزار دۆقە ئازاد کران (٣٥/٧).

سوڵتان بایەزید-لەسەر عورفو نەریتی ئەو سەردەمە- بە راگەیاندراوێك، حوکمڕانو پادشاکانی ئاسیای لەمەڕ سەرکەوتنەکانی ئاگادار کرد. ئەرکی ئەم راگەیاندنەی سپاردە باڵیۆزەکانی، بەرەو لای هەریەك لەسوڵتانی میسرو حاکمانی عێراقی عەجەمو عەرەبیو سوڵتانەکانی تەتارو ئەرمینیا بێجگە لەوەش بەشێك لەدەستکەوتە ماددیو مرۆییەکانی- دیلەکان- بۆ ناردن. لەپاشان ئاوڕی دایەوە لای شاری ئەستەموولٚ کە هێشتا-(٥) ساڵ بوو- لەژێر ئابڵوقەی عوسمانییەکاندا بوو، بە ئیمپراتۆر (مانوێل)ی راگەیاند کە پێویستە مزگەوتێك لەئەستەموولٚ بنیات بنێو قازییەکیش بۆ موسڵمانەکان تێدا دابنێ. بەڵام مانوێل لەو کارەدا سستی نواند، لەبەر ئەمە سوڵتان ئیمپراتۆری گۆڕیو یانی بالیۆلۆغی گەورە کە بە ناوی ئەوەوە ناونرا بوو ببێتە ئیمپراتۆری قوستەنتینیە-داناو (یانی) لەسەر داوای سوڵتانی عوسمانی رازی بوو، بەمەش ئەم مزگەوتە بووە چوارەمین مەڵبەند بۆ خواپەرستی موسڵمانەکان لەئەستەموولٚ، ئەمە دوای ئەوەی هەریەك لەسولەیمانی خەلیفەی عوسمانیو ئەرتوغرولی سەلجوقیو صلاح الدینی ئەیووبی ئیمپراتۆری قوستەنتینییەیان ناچار کرد سێ کڵێسا لەو رۆژگارەدا بکات بە مزگەوت. بەڵام کاتێك سوڵتان بایەزید نامەیەکی پڕ گەفو هەڕەشەی لەتەیمورلەنگ - کە ناوبانگی جیهانی داگرتبوو- پێ گەیشت، وەڵامێکی توندو ریسوا ئامێزی

دایەوە، هەر بەمەشەوە نەوەستا، بگرە بەرەو ئەرزنجان - کە تەیمورلەنگ پێشکەشی تاهیرینی پادشای ئەرمینیای کردبوو- وەڕێ کەوتو سالّی ٨٠٣ك/١٤٠٠ز داگیری کرد، دوای ئەوە گەڕایەوە بۆ (بۆرسە)ی پایتەختی، بۆ ئەوە ئەمجارەیان بەرەو قوستەنتینیە بڕوات تاوەکو بۆ دووهەمین جار گەمارۆی بدات بە ئامانجی دەست بەسەراگرتنی، وەلێ لەبەر ئەوەی تەیمورلەنگ ئەرزنجانی وەرگرتەوەو کوشتارێکی زۆریشی لەسیواس- کە یەکێك بوو لەسامانەکانی دەوڵەتی عوسمانی- نایەوە، لەو لاشەوە تەتارەکان رووپانکردبووە رۆژئاوا، لەبەر ئەم هۆیانە سوڵتان بایەزید ناچاربوو هەمیسان بگەڕێتەوە بەرەو پایتەختەکەی (٣٧/٧).

ئەو دەمەی (تەیمورلەنگ) بۆ یەکەمین جار شاری بەغدای لە (٢٠ی شەوالّی ٧٩٥ك/١٣٨٣ز) گرت، تیا جێگیر نەبوو، بەلّکو لەشکری بەرەو (تکریت) رانیو بۆ ماوەی (٤٠) رۆژ ئابلووقەی دا، تا خۆی دا بەدەستەوە، تەیموور تکریتی کاولو وێران کردو لەوێشەوە بەرەو دیاربەکرو روها (٢٢١/١١)و ئەو دوای ولاّتانی کوردستان وەڕێ کەوت، تا گەیشتە قەلاّی وانو لەوێ میری هەکاری گەمارۆدا، پاشای قەلاّکەی گرت، هەروا ئابلّووقەی سەختی خستە سەر هەموو ئەو قەلاّو دژانەی لەرێگەی بوونو دەستی بەسەر هەموویاندا گرت. دوای ئەم کارەی بەرەو (موسلّ) ملی ناو توانی لەرۆژی هەینی رێکەوتی ١١ی مانگی سەفەری سالّی ٧٩٦ك/١٣٨٤ز بە رێگایەوە بەرەو کوردستان داگیری بکات. لێرەش میرەکانی کوردو حاکمانی ئەو دەمە کە بریتی بوون لەهەریەك لە: میر عەلی سەرداری ئەربیلو میر عزالدینی کوردی حاکمی جزیرو میر سولەیمانی ئەیووبی حاکمی حەسەن کێفو میر تاهیرەدین حاکمی ماردین، هەر هێندەیان پێ کرا لەگەلّ حاکمی موسلّو غرزان بچنە ئۆردوگای تەیمورلەنگو ئامادەیی خزمەتو ملکەچیی خۆیان لەبەرامبەر دەربڕن، بەم تەرحەش ولاّتەکەیان لەوەیشومەی کاولکاریو تالاّنی تەیمورلەنگ پاراست (١٦٠/٨)، لەولاشەوە میر حاج شەرەفی بەتلیسی سەردانی ئوردوگای تەیمووری لەرۆژی ١٥ی رەجەبی هەمان سالّ کردو هەموو کلیلی قەلاّکانی بەتلیسو ئەخلاتو موشو ئەودوای قەلاّو تاوەرەکانی ژێر دەسەلاّتی خۆی بێجگەلە دیاریو سەوقاتو شتومەکی کەونارای دانسقە هەمووی پێشکەش بە تەیمورلەنگ کرد، تەیموریش لەبەرامبەر ئەم کارەی میر شەرف جلوبەرگی جوانو پشتێنی زێڕو شمشێری کالاّنزێری پێشکەش کرد، (میر) بەمە سەری خۆی لەنێو هاوەلاّنی بەرزکردەوە نەخوازە تەیمور ویلایەتی بەتلیسی بە میر حاج شەرەف سپارد دوای ئەوەی باسینو ئونیكو ملازکوردیشی خستە سەر (٤٠١/١٢)، بەو شێوەیە میر حاج شەرەف بتلیسی توانی میرنشینی بەتلیسو ناوچەکانی ژێر دەسەلاّتی لەوێرانکاریو فەوتانو تالاّنو سەرشۆڕی رزگار بکات.

تەیمورلەنگ پاش ئەوەی کوردستانی هێنا بە ژێر رکێفی خۆیەوە، میرانشای کوڕی تێدا بە سەردار داناو لەگەڵ سوپاکەی لەوێ هێشتییەوە، پاشان بایدایەوە بەرەو بەغدا بۆئەوەی هەمیسان داگیری بکات دوای ئەوەی زانیی ئەحمەد جەلاییری حاکمی پێشووی کە لەکاتی داگیرکردنی یەکەم هەڵاتبوو، دووبارە گەڕاوەتەوە بۆ بەغدا. بەڵام جەلاییری کە تا ساڵی ٨٠١ك حوکمی بەغدای دەکرد بۆ والی فەرەج بەجێی هێشتو هانای بردە بەر ییلدیرم بایەزیدی سوڵتانی عوسمانیو داوای لێکرد یارمەتی بداتو پشتی خۆیو قارایوسف- کە ئەویش بەرەو لای هانای بردبوو-بگرێ دژی تەیمورلەنگی داگیرکەری وڵاتی هەردووکیان (٤٣/٧).

تەیمورلەنگ کاتی خۆی هەواڵی سوکایەتی پێکردنی سوڵتان بایەزیدی وەرگرتبوو بە رێگەی ئەو پەیکەی نامە پڕ هەرەشەو گوڕەشەکەی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارد لەحاکمانی میرنشینەکانی گەرمیانو منتشەو ئایدین کە پەنایان بۆ تەیمورلەنگ بردبوو دوای ئەوەی بایەزید دەستی گرت بەسەر میرنشینەکانیاندا، بۆیە زۆر دەهریو تووڕە بووە، کاتێکیش بە نامەیەك وەڵامەکەی بایەزیدی وەرگرت کە پڕ بوو لەسوکایەتی پێکردنو هەڕەشە، بێجگەلەوەش کە زانی سولتانی عوسمانی دەستی گرتووە بەسەر ئەرزنجان کە پێشتر پێشکەشی تاهرینی پادشای ئەرمینیای کردبوو، لەبەر هەموو ئەمانە تەیمورلەنگ شێتو هار بوو، بۆیە، لەیەکی مانگی موحەڕەمی ساڵی ٨٠٣ك/٢٢ی ئابی ساڵی ١٤٠٠ز لەشکرێکی گەورەی ئامادە کردو بەرەو سیواس ملی ناو وێرانی کرد کە ئەو کات ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی (١٠٠) هەزار کەس بوو (٤٣/٧)، دوای ئەمە روویکردە ئەرزنجانو ئابلووقەی دا، چونکە ئەرتوغرلی کوڕی سوڵتان بایەزیدی حاکمی ئەو شارە بەشێوەیەکی نەبەردانە بەرگری لێکرد، بەڵام دواجار شار خۆی دا بەدەستەوەو ئەرتوغروڵ کوژرا، بەمەش شەڕ بووە مەسەلەیەکی حەتمی لەنێوان هەردوو مەزنان، سوڵتانی مەغۆڵو سوڵتانی عوسمانییەکان ئەگەرچی هەردووکیان سەر بە رەگەزی تورك بوون.

وێڕای ئەوەی تەیمورلەنگ بەگەلێ نازناوەوە ناوی دەرکردبوو، وەك: گورگان (خاوەنشکۆی مەزن= عاهیلی ئەعزەم)و ساحیب قڕانو جیهانگیر (حاکمی جیهان- یان جیهانگیر)، بەڵام لەمۆرەکەی تەنها دوو واژەی بەکاردەبرد، ئەویش: راستی- رستی (راستی- سەلامەتی)بوو (٣٨/٧). جگەلەمەش فرە تاکتیکی سەربازی لەشەڕەکانیدا بەکاربردووە، بۆنموونە زنجیر بۆ بەستنەوەی سەربازەکانیو گواستنەوەیان بەپەت بەسەر کێوەکان بۆ پشتەوەی هێڵەکانی دوژمن

تا لەپڕێکدا بەسەریاندا بدەن، هەروا ئاگریان لەدەمی ئەشکەوتەکان دەکردەوەو گڕیان تێبەردەدا بۆئەوەی هەرچییەکی تێدایە بە ئازووقەو بنیادەمەوە هەمووی بسووتێن، بێجگەلەوەش پەنای دەبردە بەر جەنگی دەروونی لەدژی دوژمنەکانیو سیخوڕی دەنارده ناویان بۆ زانینی هەواڵو ئامادەباشیان، سەرڕای بایەخدانی بە پەیكو بالیۆزانو ئازار نەدانیان ئەگەرچی دڵڕەقو دڕندە بووە، سەربازەکانیشی جلی یەکگرتوویان لەبەر دەکردو تیپێکی زرێپۆشیشیان بوو، واتە سوپەریان دەرکردە سەرو جەستەیان، ئەم تایبەتمەندیو جیاوازییە سەربازییانە لەو رۆژگارەدا لەرۆژهەلات باو نەبوو (٤٦/٧). تەیمورلەنگ هەندێ لەم شێوازە سەربازییانەی لەدژی خەنێمە عوسمانییەکەی بەکار هێنا، ئەوە بوو کۆمەڵێك سیخوڕی ڕەوانە کرد پێوەندی بکەن بە سەربازە تەتارەکانەوە لەسوپاکەی بایەزیدی عوسمانیو خەڵەتاندنی بۆئەوەی بێنە ریزی سوپاکەی تەیمورلەنگ لەکاتی شەڕەو پێیەی سوڵتانی تەتارەو لەهەمان نژادە، نەخوازە دوای ئەوە کە بەرێگەی سیخووڕەکانییەوە زانیی ئەو سەربازانە (٦) مانگە مووچەیان وەرنەگرتووە (٤٧/٧)، چونکە سوڵتان بایەزید بەوە ناسرابوو زۆر قرچۆكو ڕەزیلەو هەرچەندە عەلی پاشای وەزیری تکای لێکردو پێی گوت کارێکی پێویستو زەروورە دەرگاکانی گەنجینە بۆ سەربازەکان والا بکاتو هەوڵ بدا تەیمورلەنگ بەرەو چیاکان وەکێش بکات بۆئەوەی شەڕی پارتیزانی لەدژی دەست پێبکەن چونکە لەشکرەکەی لەهەژمار نایاو ئەستەمە لەناوچە تەختانییەکاندا بەسەریا زاڵ بین. وەلێ سوڵتانی عوسمانی گوێی خۆی لەهەمبەر ئەم تکایانەی وەزیر کەڕ کردو بەرەو شەڕی سەربازانی تەتار رۆیشت لای دەروازەکانی ئەنکەرە کە لەلایەن (تەیمورلەنگ)ەوە ئابلۆوقە درابوو، تەیمورلەنگ کە ئەمەی بیستەوەو زانی بایەزید تەنها سێ هەنگاو لێوەی دوورە، بەپەلە ئابلۆوقەی لەسەر ئەنکەرە هەڵگرتو روویکردە رووباری (جوبوق)و لەوێ لەشکربەزی کردو بەم رەنگە ئاوی لە لەشکری عوسمانییەکان بڕی کە ژمارەیان نزیکەی بیست هەزار شەڕکەر لەمیرنشینانو رەگەزی جیاجیا بوون کەچی لەشکری تەتار هاورەگەزو بەژمارە (٧) هێندەی ئەوان بوو (٤٧/٧).

لەشکری عوسمانیی شەکەتو ماندوو بەهۆی بڕینی (٦) رۆژی رەبەق بەرێگاوە لەگەڵ لەشکری تەیمورلەنگی زۆرو زەبەند بەیەکا هاتنو پێکیان داداو کاتێك سەربازانی میرنشینانی ساروخانو منتشەو گەرمیانو ئایدین، میرەکانی خۆیانیان لەتەك تەیمورلەنگ بینی، ئەوانیش لەگەڵ تەتارەکانی نێو سوپای عوسمانی- کە سیخوڕەکانی تەیمورلەنگ رایانکێشابوون- دایانە پاڵ شەڕکەرانی تەیمورلەنگو پشێوییەکی زۆر کەوتە ریزەکانی

عوسمانییەکانەوە. کە وەزیر عەلی پاشا ئەم حاڵەی بینی، شازادە (میر) سلێمانی کوڕی سوڵتان بایەزیدی راکێشا، لەولاشەوە میری (ئاماسیە) هەردوو کوڕانی سولتانی دووەمو سێیەم شازادە محەمەدو عەباسی بردو هەلاتن. بەلام سولتان بایەزید بەخۆیو (١٠) هەزار لەئینکیشارییەکان-کە پاشماوەی سەربازەکانی بوون-هەتا ئێوارەی هەمان رۆژی ژی الحجەی ساڵی ٨٠٤ك/ ٢٠ی تەموزی ساڵی ١٤٠٢ز شەڕی کرد، دەرەنجام لەگەڵ نەوەکەی لەحالێکدا مرۆ بەزەیی پێ دەهاتەوە خۆیدا بەدەستی سولتان (مەحموودی چەغتاییی)یەوە کە یەکێك بوو لەسەرکردەکانی تەیمورلەنگ (٤٨/٧).

پاش ئەوەی تەیمورلەنگ لە ئوردوگاکەی لە ئەنقەرە ماوەیەك پشووی دا، بەرەو ئەزمیری ئاژۆتو داگیری کرد، ئەنجا لەنزیك (ئەفس) لەوپەڕی باشووری خۆراوای دەریای سپی ناوەراست لەشکربەزی کرد، لەوێ سولتانی بەندکراوی عوسمانیو میر موسای کوڕی وەگەڵ خۆی خستبوو، هەرچی سێ کوڕەکەی تری سولتانیش بوو، ئەوا (سولەیمان)ی کوڕە گەورەکەی لەگەڵ (عەلی پاشا)ی وەزیر گەیشتە ویلایەتی رۆمێلی (بولکان)و لەوێ ناوی خۆی بەسولتانی عوسمانی جاڕدا. محەمەدی کوڕیشی بەیاوەری بایەزید پاشا کە یەکێك بوو لە سەرکردەکانی باوکی، روویکردە تۆقات (بریزا)، پاشان قەلای (ئەماسیا)ی گرتو (قوباد ئۆغلو)ی حاکیمی تەتاری بەزاندو ئەویش ناوی خۆی جاڕدا بەسولتانی دەولەتی عوسمانی. ئەو دەمەی تەیمورلەنگ بە رێگای گەڕانەوەیدا لە ئەزمیرەوە بەرەو بەغداو ئەنجا سەمەرقەند دەڕۆیشت، سولتان بایەزید لە سەربازگاکەی تەیمورلەنگ لە شاری (ئاکشەهر) لە ١٤ی مانگی شەعبانی ساڵی ٨٠٥ك/١٤٠٣ز کۆچی دوایی کرد، لەبەر ئەمە تەیمورلەنگ موسای کوڕی کە ئەویش لەگەڵ باوکیدا دیل بوو-ئازادی کردو پۆشتەترین جلو بەرگی بەبەردا کردو شمشێری کالان زێری پێداو تەرمی باوکی بۆ خستە سەر ولاخو لەگەڵ گرۆیەك لە پاسەوانەکان ناردییەوە بۆ بۆرسەی پایتەختی عوسمانی کە لەو دەمەدا لە ژێر فەرمانڕەوایی (عیسا)ی برای بوو کە نێوی خۆی بەسولتانی عوسمانی جاڕدابوو (٥٥/٧). ئەو بارە پەرت پەرتبوونو پێکەفرەییەی سەڵتەنەت لە جەستەی دەولەتی عوسمانی دا بۆ ماوەی (١٠) ساڵ درێژەی هەبوو هەتا ئەو دەمەی محەممەد دەستی رۆیی بەسەر براکانیا زاڵ بێتو هەمیسان توانی دەولەت یەکبخاتو بە ناوی محەممەدی یەکەم یان سولتان محەممەدی چەلەبی لە ساڵی ١٣٧٨ هاتە سەر تەخت تاوەکو ساڵی ١٤٢١ بەردەوام بوو و گرنگی دا بە لە شکرکێشی بەرەو ئەوروپا لە رۆژئاوا بەبێ ئەوە بایەخ بدات بە رۆژهەلات.

دوای مردنـــی تەیمورلـــەنگ ســاڵی ٨٠٧ك/١٤٠٥ز، (شــاهروخ مــیرزا)ی کــوڕی رووی لەشکرکشی کردە ئەرمینیا، بۆیە میر شەمسەدین بدلیسی میری بدلیس لەگەڵ مەلیك محەمەد حاکمی هەکاریو مەلیك خەلیل حاکمی حەسەن کێفو میری خیزانو هەنـدێ   میرانــی تـر کۆبووەوەو چوونە بارەگای شاهروخ دلسۆزیو ملکەچی خۆیان لـە بەرامبــەر نوانـد وەك چـۆن پێشتر میرە کوردەکانی ویلایەتی خوری ئێرانی ئەوەیان کردو بـەم شـێوەیە وڵاتــی خۆیــان لـە شەڕو وەیشوومەی قوتار کردو شوێنو پێگەکەی خۆیشیان پاراست (١٦٠/٨).

که حکوومەتی ئاق قۆینلو (دەوڵەتی مەڕی چەرموو) حکوومەتی قــەرەقۆینلو (دەوڵــەتی مەڕی رەش)ی لەناوبرد، دیاربەکری کردە پایتەختی خـۆی. ئــوزون حەســەن (حەســەنە درێـژ) حاکمی ئاق قۆینلـو نـاکۆکیو نوشوســتی نێـوان کوردەکـانی قۆزتــەوە بـۆ ریشەکێشـکردنی میرنشینە نیشتمانیە کوردییەکان بەسوود وەرگرتن لە هەمان تایفەگــەری تـاوەکو تــوانی بـە تەواوی لە ساڵی ٨٧٥ك/١٤٧٠ز دەست بگرێ بە سەر کوردستاندا. بەڵام سەرکەوتنی (ئــوزون حەسەن) خانی ئاق قۆینلو بــە ســەر (ئــەبو ســەعید مــیرزا)ی نــەوەی تەیمورلــەنگ، وایکـرد پایتەختەکەی لە دیاربەکرەوە بگوازێتەوە بۆ تەورێز، هــەروا چـاوی لــەوەش بڕیبــوو زاڵ بێـت بەسەر سوڵتانی عوسمانی محەمەدی دووەم (محەمەدی فاتح ١٤٣٢-١٤٨١ز) لـە پـاش گـرتنی قوستەنتینیە لە٢٩ مایسی ١٤٥٣ز. ئەوەبوو ئیسحاق بەگی حاکمی میرنشینی قارەمــان کـە لە چنگی لەشکری عوسمانییەکان هەڵاتبوو، خستبوویە ژێرباڵی خۆی، نەك هەر ئەوەش بەڵکو لەشکرێکی گەورەشی ئامادە کردو سنووری رۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی پێ بەزاندو تۆقـاتی داگیرکرد. پاشان بەرەو دیاربەکر وەڕێ کەوتو ئەنجا بە سەر رۆخی رووباری فوراتەوە لەشکری دامەزراند، بەش بەحاڵی لەشکری عوسمانیش ئەوا بۆ ماوەی (٦) رۆژ چووە ناو قووڵایی خاکی ئاق قۆینلو هەتا گەیشتە نزیکی ئەرزنجان کە ئۆردوگای (ئوزون حەســەن)ی لێیــە ئــەویش لـە بەرواری ١ی مانگی (ربیع الاول)ی ساڵی ٨٧٧ك/٢٦ی تــەمووزی ســاڵی ١٤٧٣ز لەشــوێنێك پێی دەگوترا (ئوتلوق بــەلی) هــەردوو لەشــکر لەشــەڕێکی ســەختو گرانـدا بەیــەکا هــاتنو لەدواییدا (ئوزون حەســەن) شـکاو بـۆی دەرچــوو، بــەڵام عومــەر تورخـانی وەزیـریو قــازی لەشکرەکەی کە لە هەمان کات قازیی هەموو قازییەکانی (حەسەن کێف)یش بــوو- و هــەروا زانای عێراقی محمود شەریحیو چەندین کەس لـە ســەرکردەکانی لەشـکرەکەی هــەموو بــەدیل گیران. لە پاشان (محمدی فاتح) رۆیشت ئەرزنجانو قەراحەساری داگیرکردو دوای حەسانەوەیەکی کورت گەڕایەوە بۆ (ئەستەموڵ) (١٦٣/٧).

کاتێك شا ئیسماعیلی سەفەوی سەری هەڵدا، پاش ئەوەی دەستی بە سەر ئێرانو ئازەربایجانـدا گرتو لە ساڵی ٩٠٧ك/١٥٠١ز تەورێزی کردە پایتەخت،سـەر لـەنوێ لـە سـاڵی ٩٠٩ك/١٥٠٣ز لەشکرێکی گەورەی کردە سەر ورمێ، دوای ساڵێك بە سەر ئەمەدا، خاکی کوردستانی نێوەراسـتی هەتاوەکو (بستان) بەزاندو لەوڕا چوو بەگـژ (عـلاءالدولـە)ی حـاکمی میرنشـینی (زولقەدەرییـە) (٢٢٦/٧)و شـا ئیسـماعیل داوای لێکـرد کچـەکەی پـێ بـدات بـەڵام (عـلاءالـدین) داواکـەی رەتکردەوە، بێجگە لەمەش پەنای دابووە (ئەلوەند بەگ) بەدوا سوڵتانی ئـاق قۆینلـو دوای ئـەوەی ئەمیان لەپێش ئیسماعیل سەفەوی بـەزی، لەپاشـان بایدایـەوە دیاربـەکرو خەربوتیشـی لەسـاڵی ٩١٣ك/١٥٠٧ز داگیرکرد، ئەگەرچیش میرەکانی کورد ملکەچبوونیان لەبەرامبەر پێشـاندا، بـەڵام شا ئیسماعیل سەفەوی هەموویانی لەزیندانێ توندکردو لەجیاتییان دەستو پێ قزڵباشەکانی خـۆی کردە حاکم بەسەر میرنشینە نێوخۆییەکان لەکوردستاندا (١٦٤/٨).

شا ئیسماعیلی سەفەوی، لەو رۆژەوەی میر ئەحمەدی کوڕی سوڵتان بایەزید بوو بوە والـی بە سەر ئاماسیەوە پشتی دەگرت لە دژی سەلیمی بـرای، نـەك هـەر ئـەوە بگـرە کوڕەکـانی ئەحمەدی خستە بن باڵی خۆیەوە کە روویان کردە لای، پـاش ئـەوەی بگـرەو بـەردە لـە سـەر سەڵتەنەت لە نێوان کوڕو نەوەکانی بایەزیدی دووەم تەشەنەی کرد. ئەگەر ئەو نامە پڕ گـەفو هەڕەشە ئامێزانەشی بخەینە سەر کە شا ئیسماعیل لەگەڵ هەندێ دیاری گاڵتەجاڕی، وەك بـە نموونە (قوتووی حەشیشە) بۆ یاوز سەلیم ناردبوونی کاتێك لە سەر تەختی سەڵتەنەت دامەزرا، هەروا وەڵامدانەوەی سوکایەتیپێکردنی سوڵتانی عوسمانیو دیارییە لەکەدارەکانی بـۆی- وەك جلوبەرگی ژنانەی شا ئیسماعیل- ئـەوا روودانـی شـەڕی نێوانیـان هـیچ شـكو گومـانێکی نەدەویست، بە هەقیقەت ئەمەیان قەوماو سوڵتان یاوز بە لەشکرێکی بێ هـەژمارو گرانـەوە بەرەو تەورێز ملی نا، کاتێ گەیشتە شاری جەرمیك مستەفا بەگی میری کوردی- کە یـەکێك بوو لە سەرکردەکانی باڵی چەپی لەشکرەکەو دواجا لە دەوڵەتی عوسمانی بووە وەزیر- راسپارد ئەرکی گەمارۆدانی بایبۆرتو گرتنی لەئەستۆ بگرێ. میرە کوردەکانیش لە دەرەنجامی هەوڵو کۆششی زانای پایەبەرزو دانای کورد مەلا ئیدریس بدلیسی چوونە پاڵ سوڵتان، ئەمە وایکـرد تای تەرازووی سوڵتانی عوسمانی لە شەڕی بەناوبانگی چالدیران (٢ی مانگی رەجـەب ٦٢٠ك/ ١٥١٤ز) بە لایەوە قورسو سەنگین بێ، لەم شەڕەدا.

سوپای شا ئیسماعیلی سەفەوی تووشی نوشوستییەکی فرە گەورە هاتو وەها لووتی شکا کە دواجار نەیتوانی لە چیاکانی زاگرۆسەوە بەرەو ئەنادۆڵ بپەڕێتەوە، چونکە هەموو کوردستان هاتە ژێر باڵی دەوڵەتی عوسمانییەوە (٧/٢٥٤).

جا ئەگەر شێخ ئیدریسی بدلیسی بە ڕاستی توانیبێتی ڕێبەرانی میرنشینیە کوردییەکان قەناعەت پێ بینێ کە/ ئەوان سەربەخۆیی خۆیان لەدەست نادەن ئەگەر بێتو ملکەچی عوسمانییەکان بن، کەوا لەسەروبەندی نێوان ١٥١٤-١٥٤٠ و لە سەردەمی هەردوو سوڵتان سەلیمی یەکەمو سولەیمانی قانوونی لەشکری سەربازییان سازو ئامادەکرد ئەوا میرنشینە کوردنشینییەکانی توانییان خودموختاری خۆیان بپارێزن لە دەرەنجامی هەوڵو خەباتی ڕۆڵەکانی گەلی کورد بۆ قەناعەتپێکردنی بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی بە زەروورەتی دامەزراندنی قایمقامو موتەسەرِفو کارگێڕییەکان لەخودی ڕۆڵەکانی کورد لەناوچە کوردنشینەکان (١٣/٧٥).

بە پێی تۆمارگەو دەفتەرە خاقانییەکان، ئەو میرنشینو حکوومەتە کوردییانەی کە لە ساڵی ١٠١٨ك/١٦٠٢ز حوکمیان ڕەوابوو لەرووی جۆری زەویو زارو ملکدارو کرێیانەوە، دابەش بووبوونە سەر ئەم ویلایەتانەی لای خوارەوە: (٢١/٣٦٢)

١-ویلایەتی دیاربەکر: لە (١٩) سنجق (لیوا) پێکهاتبووە، دوویان ساڵانە بەکرێ دەدرانو ئەو دوایشی بە پابەندبوون (ئیلتیزام)و نە بەگایەتی تیابوون ((زەعامەت))[بەگایەتی ئەو زەویو زارە میرییانە کە دەوڵەت لەزەویوزاری دەوڵەتی داگیرکراو دەیبەخشێتە پیاوانو جەنگاوەرەکانی]و نە تیمار [تیمار واتە دابڕینی زەویوزار بۆ سوارە شەڕکەرەکان]، بەڵکو بە میرات بابەلباب کرابوون بە ملك، چونکە لەو زەوییانەن کە (بەقەڵەم فەرزو بە (پێ)یش دابڕاون)، بەڵام حاکیمانی ئەم سنجقانە لەکاتی شەڕ یان یاخیبوون سەربازو یارمەتییان دەدا بە سوڵتانی عوسمانیو ئەو حاکیمەی ئەمەی ڕەت دەرکردەوە لەحاکمییەتی رووت دەکرایەوەو کوڕی یان کەسێك لەخزمەکانی لەجێی دادەنرا، بەڵام لەکاتی ئاساییدا بە هیچ شێوەیەك نابوو لابرێن.

سنجقەکانی ئەم ویلایەتەش ئەمانە بوون: خەربوت، ئەرغانی، سیوەرەگ، نسیبین، حەسەن کێف، چەمشکەزەك، سعرت، میافارقین، ئاقچە قەڵا، خابور، شەنگار، قلوب، مهرانی،تەرجیل، ئاتاق، برتك، جیاقچور، چەرمیگ.

حکوومەتەکانیشی بریتی بوون لە: حکوومەتی جزیرە، ئاغیل، کنج، بالو، حەزۆ.

٢-ویلایەتی وان: لە١٣ سنجەق پێکهاتبوو، زەوی میریو تیماریشی تیابوون، سنجەقەکانیش ئەمانە بوون عادلجواز، ئەرجیش، موش، بارگیری، کرکر، کیسانی، ئەسپایرت،

کیس، کوردی نەوەی قتور، قەڵای بایەزید، بروع، ئوجك‌و حکوومەتی بدلیس مامەڵەی لەگەڵ ئەم سنجەقانە دەکرد لەرێگەی مڵکدارییەوە.

٣-ویلایەتی شارەزوور: بریتی بوو لە(٢٠) سنجەق هەندێ زەوی‌و زاری میری‌و دەرەبەگایەتیی تێدابوون بۆ بەدواداچوونی حکوومەتی ئوجدی، ئەم سنجەقانەش بریتی بوون لە: ئەرگیل، کیشاف، شارباژێر، چنگولە، جەوەڵ حمرین، هەزار مراد، دیلجوران، میرکافا، حەریردەتلو، نیلکارو، سییە، ئاجور، ئیرومان، دودات، برنت، بلقاس.

لە ویلایەتەکانی دیاربەکرو وان‌و شارەزوور، ژمارەیەك سەرۆك هۆزی کوردی لێ بوون، نازناوی ((میر))یان هەڵگرتبوو، بەڵام مافی ئەوەیان نەبوو ئاڵا هەڵکەن، واتا: ئاڵای تایبەتی خۆیان نەبوو، مافی ئەوەشیان نەبوو ببنە میری سنجەقەکان‌و هەروەك خاوەن بەگایەتی بوون لە دەوڵەتی عوسمانیدا‌و مڵك‌و سامانیان بە میرات بۆ کوڕو نەوەکانیان دەمایەوە، هەروا سەربازو کۆمەکیان لە کاتی شەڕو پشێویدا بە سوڵتانی عوسمانی دەدا، سەرۆکی خێڵ یان هۆزی کورد (میر) مافی هەبوو سەرانە وەربگرێ بە ڕێژەی (١/١٠)دەیەك لە مەڕومالات‌و بەروبوومی جوتیاران چونکە هەم خاوەنی زەوی‌و هەم خاوەنی عەشیرەتە (٢٦٣/١٣). بێجگە لەوەش مافی کارگێڕی‌و ڕێکخستنیشی هەبوو، چونکە جوتیار بۆی نەبوو بەبێ ئاگاداری میر زەوییەکەی بەجێ بێڵێت.

لەساڵی ١٢٧٤ك/١٨٥٨ز یاسای زەوی‌وزار دەرچوو، بەگوێرەی یاساکە میرە کوردەکان ئەو زەوییانەی لە ژێر دەستیاندایە بووە مڵکیان، بەڵام دواتر میرنشینە کوردییەکان هەر بەگوێرەی ئەم یاسایە کۆتاییان پێ هێنرا کە بریتی بوون لەمیرنشینەکانی (هەکاری‌و بدلیس‌و سلێمانی-بابان) لە دەوڵەتی عوسمانی، پاش ئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و بژێوی نەتەوەی کورد پێشکەوت (٢٦٢/١٣).

بێجگە لەوە ئەم زەوی‌و زارانە بەپێی ئەو یاسایە، قابیلی کڕین‌و فرۆتن‌و مامەڵە کردن بوو پێیانەوە لەبەرامبەر ئەو قەرزانەی لەسەریان بوو کەپێشتر قەدەغە بوو بفرۆشرێن. بەو شێوەیە دەرەبەگایەتیی گەورە لەناوچەی ڕۆژهەڵات‌و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئانادۆڵ پێکهات لەئەنجامی زەوتکردنی ئەو زەوییانە لەرۆژگاری دەوڵەتی عوسمانی یان کڕینییان لەرێگەی ئەو قەرزانەی لەسەر خاوەنەکانیان مابوون لەسەردەمی کۆماری.

مێژوونووسی گەورەی کورد میر شەرەفخان بدلیسی دانەری کتێبی شەرەفنامە، دەڵێت: میرنشینە کوردییەکان لەسەردەمی حوکمڕانیی عوسمانییەکاندا ((خۆیان حوکمڕانیی خۆیانیان دەکرد، ڕۆخی چەپی چۆمی فوراتی ڕۆژئاوا‌و هەموو ناوچەکانی ڕۆخی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری مرادسو کە لقێکە لە هەردوو لقەکەی فورات لەژێر حوکمڕانیی میرنشینە کوردییەکاندا بوون. کوردەکان

ملکەچی فەرمانەکانی سولّتانو دیارییان پێشکەش دەکردنو ئەو داواکارییانەی سولّتان دەیویست، بەجێیان دەگەیاندو لەشکرو سەربازی یەدەکیان دەدا کاتێ پێویستی پێ بان)) (٢٦/٢).

بەلاّم ئەم میرنشینانە وێڕای خودموختاری بوونو باشترین پێوەندییان لەگەلّ دەسەلاّتی عوسمانیدا، ناوە ناوە بەگژ عوسمانییەکاندا رادەپەڕین، هێزەکانی عوسمانیش لە هەموو لەشکرکشییەکانیان بۆسەر شۆڕشگێڕانی کورد ژمارەیەك سیخوڕو بەکرێ گرتەی- لەدەرەنجامی ترساندن یان بەتەماکردن - پەیدا دەکردن بۆ لێدانی کورد بە دەستی کوردی هاوخوێنی خۆی لەو هێرشە سەربازییانەی دەکران بۆ کپکردنی شۆڕشەکانیان. شتێك نەبووە رێگر لەپێشی عوسمانییەکان بۆ جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە- سیاسەتی پەرت بکەو زالّ بە- تەنانەت کە پێشتر لەنێوان ئەوانو کوردەکان بەلێنو پەیمان هەبوون سەرڕای هاتنی خۆبەخشانەی کوردەکان بۆ ناو ریزەکانی ئەوان (٣٥/١٤). لەکاتێکدا عوسمانییەکان بە چاوی رەزامەندییەوە دەیانڕوانییە کوردەکانو متمانەی سولّتان یاوز سەلیم بەو شێخ ئیدریسەی کە هەولّ دەدات بۆ راکێشانی کوردان بەلای عوسمانییەکاندا لەشەڕیاندا دژی ئێرانییەکان، وایکرد فەرمانی سولّتانیی سپی(کاغەزی نەنووسراو) بۆ رەوانە بکاتو چۆنی بوێ پڕی بکاتەوەو بەسەر هەرکەسێ بیهەوێ لەمیرە کوردەکان بەشیان بکاتەوە (٢٦٩/٧) دوای ئەوەی شێخ ئیدریسی بدلیسی وەك والی لێهات بەسەر ناوچەی کوردستان- سەرباری بدلیسی میرنشینییەکەی- کە سەر بە دەولّەتی عوسمانی بوو.

سولّتان سولەیمان قانوونی ١٤٩٤-١٥٦٦ لەسەردەمی خۆی، یەکەمین والیی تورکی لەسەر کوردستان دانا، پاش ئەوەی میرە کوردەکان میرنشینە کوردییەکانیان لەباوکەوە بە میرات بۆ دەمانەوە. دەبینی کاتێك دەروێشە قەلّەندەرییەکان سالّی ٩٣٣ك/١٥٢٧ز ئالاّی یاخیبوونیان لە ویلایەتی قارەمان هەلّکرد، سولّتان سولەیمانی قانوونی مەملەکەتەکەی بۆ سێ ویلایەتی گەورە دابەشکرد بۆ هەر یەکەیان (میرێکی میران= بەگلەر بەگی) یەکی دانا بۆ بەڕێوەبردنی، ئەوانیش ئەم بەگلەربەگییانە بوون: یەعقوب پاشا میری میرانی رۆم (بولقانو ئەورووپا)، بەهرام پاشا میری میرانی ئانادۆلّ (ناوچەکانی ئاسیای بچووکی ناوین) خەسرەو پاشا میری میرانی دیاربەکر (ناوچەی کوردستان) (٣١٥/٧)، کە پێشتر ئەم ناوچەیە لەچاورچێوەی دەسەلاّتی شێخ ئیدریسی بدلیسی بوو. لەسالّی ٩٤١ك/١٥٣٤ز سولّتان سلێمانی قانوونی، سلێمان پاشای والی دیاربەکری- پاش ئەوەی بەغدای داگیرکرد- خۆیو حامیەکەی نارده ئەو شارەو

کردییە والی شاری بەغدا، ئەوەش یەکەمین والی عوسمانی بوو لەوێ دانرا. هەروا ئەم سوڵتانە لەشەڕی ساڵی ٩٥٥ك/١٥٤٨ز بەشێك لەکوردستانی ئێرانی داگیرکرد (١٨٠/٨).

ناوچەی کوردستان لەسەروبەندی سێ سەد ساڵی پاش ئەو مێژووە بووە گۆڕەپانی شەڕی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانیو فارس(سەفەوی) هەتاوەکو ساڵی ١٨٤٠ (٢٩٠/١٥).

ئەگەرچی کورد لەو ماوەیەدا چەندین شۆڕشیان لەدژی هەردوو دەوڵەتی عوسمانیو فارس بەرپاکرد بۆ نموونە، وەك شۆڕشی کوڕی جانپۆلاد(٥) لەساڵی ١٠١٦ك/١٦٠٧ز لەدژی عوسمانییەکان، شۆڕشی هۆزەکانی برادۆست لەقەڵای دمدم لەساڵی ١٠١٧ك/١٦٠٨ز شۆڕشی هۆزەکانی موکری لەساڵی ١٠١٩ك/١٦١٠ز لەدژی فارسەکان، بێجگە لەشۆڕشەکانی بادینانو بنەماڵەی بابانەکانو هۆزەکانی میللیو ئەوانیتر، بەڵام میرنشینەکانی بدلیسو ئامێدیو هەکاری بە سەربەخۆیی لەژێر فەرمانڕەوایی میرە کوردەکان مانەوە تا ئەو دەمەی هاتنە ژێر تابیعییەتی عوسمانییەکانەوە لەساڵی ١٠٧٠ك/١٦٦٠ز (٢٠١/٨). بەڵام گرنگترین ئەو شۆڕشە کوردییانە، شۆڕشەکەی بەدرخان پاشای میری حکومەتی بۆتان- جزیرەی ئیبن عومەر- بوو لەساڵی ١٢٢٧ك/١٨١٢ز، چونکە ئەم شۆڕشە بزوتنەوەیەکی نەتەوەییو نیشتمانی بوو، تێدەکۆشا بۆ رزگارکردنی هەموو ناوچەکانی وڵاتی کورد (هەموو کوردستان) لەدیلیو ئەسارەتی بێگانە بە رێگەی بنیاتنانی یەکێتی نێوان میروسەرانی کوردو دامەزراندنی هاوبەندییەکی برایانەی تۆکمەو پتەو لە نێوانیان بۆ رێخۆشکردن بەرەو سەربەخۆیی. میر بەدرخان پاشا لەم کارەی یەکەمین هەنگاوی هاویشت ئەو دەمەی سنووری میرنشینەکانی بەرفراوان کرد هەتا شاری وان لە باکوورو لەملاشەوە بەرەو دەوروبەری موسڵ لە باشوور. هەروا سکەشی (پارە) بەناوی خۆیەوە لێداو کارگەیەکی بۆ فیشەگو تفەنگ لەشاری (جزیرە) دامەزراند. کە حکومەتیش لەشکرێکی بەهێزی سەربازی ناردە سەر بۆ داگیرکردنو ملکەچکردنی، ئەم میرە کارێکی وای پێکرد با بە دەواری شڕی نەکردبێ، لەپاش ئەم سەرکەوتنەش سەربەخۆیی خۆی جاڕدا (٢٣٧/٨). بەڵام ئەو دەمەی دەسەڵاتدارانی عوسمانی هێزێکی سەربازیی گەورەو بێشوماریان ئامادە کرد لە دژیو یەکێك لە سەرکردەکانی بەناو

٥- وەچەی بنەماڵەی جانپۆلاند ماونو لەلوبنان دەژین و بوونەتە عەرەب، ئەوان لەریشەدا کوردن و درووزین، خوالێخۆشبوو کەمال جونبلات وەزیری ناوخۆی لوبنان لە١٩٧٠و سەرۆکی حیزبی ئیشتراکی تقدمی بوو، ئێستا کوڕەکەی وەلید جونبلات سەرۆکی حیزبەکەیە. (وەرگێڕ).

(عزالدين شێر) ناپاكی لەگەڵدا كرد، نوشوستی هێناو شەڕی دۆڕاند. دەوڵەتی عوسمانیش بەم بۆنەیەوە میدالیای شەڕی كوردستانی دەركرد، وەك یادگارێك بۆ سەركەوتنی.

دوای ئەوە، چەندین شۆڕشی تر لەكوردستان لەدژی عوسمانییەكان بەرپابوو لەسالآنی ١٨٢٠ شۆڕشی كوردەكانی زازا (ڤاڤا)و ١٨٢٩-١٨٣٩ شۆڕشەكانی هەكاریو رەواندزو تورعابدینو شۆڕشی شەریف خانی بدلیسی لەساڵی ١٨٣٤، بەڵام هەر هەموویان هەرەسیان هێناو هەموو میرنشینە كوردییەكانیش لەژێر حوكمی راستەوخۆی عوسمانییەكان لەساڵی ١٨٤٧ رووخان (٣٥/١٤). ئەگەر بێتو بڕوانینە هۆكارەكانی هەرەسهێنانی ئەم شۆڕشانە دەبینین پوختەیان بریتییە لەم خالآنەی خوارەوە:

١- نەبوونی یەكێتی یان جۆرێك لەیەكێتی نێوان رابەرو سەرانی كورد دەربارەی ئامانجە نەتەوەییەكانو نەبوونی ئەو پێشەوایەی كە بتوانێت دەسەلآتی ئایینیو دنیایی نێوانیان یەكبخات.

٢- بە سانایی پەیداكردنی ئەو سیخوڕو ئالّقە لەگوێیانەی كە هەم لەپێشو هەم لەكاتی شەڕدا ناپاكی لەگەڵ رۆڵەكانی نەتەوەكەیان دەكەن.

٣- نەبوونی داهاتی دارایی تەواو بۆ دامەزراندنی كارگەی چەكو جبەخانەی شەڕو پێداویستییەكانی .

٤- بەرهەڵستی دەوڵەتانی زلهێز - لەناوچەكەو لەدەرەوەی- بەرامبەر بە یەكگرتنی كوردو سەربەخۆیی بوونیان.

لەدەرەنجامی شۆڕشە یەك لەدوایەكەكانی كورد كە تا شەڕی یەكەمی جیهانی بەردەوام بوو، دەسەلآتدارانی عوسمانی سیاسەتیان بەرامبەر بە كوردو كوردستان هەموار كرد بە ئازادكردنی بەندكراوەكانو مامەڵەی نەرم لەگەڵیانو هورووژاندنی دەماری ئایینی بە ئامانجی نزیكخستنەوەیان لەحوكمڕانانی عوسمانی، هەوڵیشیان دا بۆ رازیكردنی سەرۆك هۆزە كوردییەكانو ئەوانیترو یەكسانبوونیان لەگەڵ كەمایەتییەكانی دیكەی دانیشتووی ویلایەتە عوسمانییەكانو لەسەردەمی سوڵتان (عبدالحمیدی دووەم) فێرگەی هەمایۆنی عەشایەر لەئەستەموڵ دامەزرا لەپێناو فێركردنی منالآنی سەركردەكانی ئەو هۆزو عەشایەرانە بە مەبەستی ئامادەكردنیان بۆ وەرگرتنی پایەی سەربازیو كارگێڕیو لەناوبردنی ناكۆكییەكانی نێوان سەرانی هۆزە كوردی یان هۆزە عەرەبییەكانو هۆزەكانی تر.

فێرگەی هەمایۆنی عەشایەر لەرووی خوێندنەوە كە ماوەكەی پێنج ساڵو فێرگەیەكی ناوخۆییش بوو و بەدرێژی خوێندنەكە قوتابی تیا دەمایەوە، وەك قوتابخانەی ئامادەیی

بوو لەم رۆژگارەماندا، دەرچووانیشی یان دەچوونە قوتابخانەی جەنگی (کۆلێژی سەربازی) یانیش فێرگەی شاهی (کۆلێژی زانستە سیاسییەکان). ئەگەرچیش ئەم فێرگەیە سەرەتا تایبەت بوو بە کوڕانی سەرۆك هۆزە عەرەبییەکان، بەلاّم دەستیکرد بە پێشوازیکردن لەکوڕانی هۆزە کوردییەکانو کوڕانی کەسایەتییەکانی ئەرناووتو کەمایەتییە موسڵمانەکانی تر. دووای ئەوەش کە سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا لەو ئامانجەی لەپێناویدا دامەزرا، (١٧) ساڵ دواتر داخرا (٤/١٧).

هەرچەندە میرنشینە کوردییەکان بۆ ماوەیەکی زۆر سەربەخۆیی خۆیان پاراست، بەلاّم قۆناغی ململانێو شەڕی ئێرانی-عوسمانی، تۆخمێکی نوێی خستە سەر ناوچە دیموگرافییە کوردنشینەکە، بە تایبەتیش پاش ئەوەی سەرانی میرنشینیی کوردی ئەردەلاّن لایەنی شای ئێرانیان گرت، لەولاشەوە میرە کوردەکانی تر هەوادارییی باوی خۆیان بەرامبەر بە خەلیفەی عوسمانی پاراست. لەوەدەمەدا میرنشینی ئەردەلاّن بەو هەڵوێستە یەکلایەنەی- پێچەوانەی میرنشینە کوردییەکانی تر- یەکەمین زەنگی لێدا بۆ پرۆسەی لەت لەتکردنی کوردستان. چونکە کاغەزێکی براوەی دایە دەست ئێرانو دەوڵەتی عوسمانییەوە تا گەمەی پێ بکەن، ئەویش دابەش بوون بوو، واتا دابەشکردنی کوردستان لەنێوان چەند بەشێکی سەر بە شای ئێرانو چەند بەشێکی سەر بە سوڵتانی عوسمانی. ئەمەش ئەو لەتکردنە مێژووییە بوو کە دواتر هەموو پەیمانو رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە رێکخستنی سنووری نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێرانو عوسمانی چەسپاندییان بە دەسکردی دەوڵەتە مۆنۆپۆلەکان بە تایبەتی پەیمانی ئەرزرۆمی دووەم ساڵی ١٨٤٧و رێککەوتننامەی دارشتنی سنوور بۆ ساڵی ١٩١٣و پاشان پەیمانی لۆزان ساڵی ١٩٢٣و سەکی ئینتیدابی بەریتانی لەسەر عێراق (٣/١٧١).

باسی دووەم

کوردو شەڕی رزگاریخوازیی نیشتمانی

شۆڕش‌و راپەڕینەکانی گەلی کورد بەبێ پسانەوەو بێ هەدادان بەردەوام بوو لەدژی ئەو کاربەدەستە عوسمانییانەی نیازیان بوو دەست بگرن بەسەر ئەو میرنشینە کوردییانەی تێدەکۆشان سەربەخۆییان بپارێزن، ئەمە وایکرد عوسمانییەکان لەشکری سەربازی ساز بدەن لەدژی شۆڕشگێڕانی کوردو فرەجار هێڕشە سەربازییەکان، دانیشتوانی گوندە کوردەکانیان بە رێگایانەوە دەکردنە ئامانج‌و کاول‌و وێرانیان دەکردن‌و خەڵکەکەیان ئاوارەو دەربەدەر دەکردن یان دەیانگواستنەوە بەرەو ئەو ناوچانەی زۆرینەی دانیشتوانیان تورك بوون، ئەم بارە پتر لە(١٨) جار لەسەروبەندی حوکمڕانیی عوسمانی تەنها لەدەرسیم روویدا (٨٩/١٣)، سەرکردەکانی ئەو لەشکرکێشییانە سەرڕای ئەم کردەوانەشیان، بۆ سەرانی هەندێك لەهۆزە کوردییەکان جەختیان دەرکردەوە کە ئامانجیان لەم هێرشانە ئەوان نییەو بەڵکو ئامانجیان هۆزە کوردەکانی ترە لەمەشدا دەیانەویست یەکێتی ریزەکانیان تێکبدەن‌و ناکۆکی بخەنە نێوانیانەوە (٩٠/١٣).

ئەو دەمەی (ئیتیحادییەکان) جڵەوی دەسەڵاتی سیاسییان لە دەوڵەتی عوسمانی گرتە دەست، رۆژنامەنووسی ناسراوی تورك (حسێن جاهید یالچین) کە یەکێك بوو لە لایەنگرە توندرۆکانی (ئیتیحادییەکان) لە رۆژنامەکەی بە ناوی (تەنین) لەساڵی ١٩٠٩ وتارێکی بڵاوکردەوە تێدا دەڵێت: ((ئێمە کێشەی کەمایەتییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا بە شێوەیەکی بنەڕەتی یەکلا دەکەینەوە)). ئەمە بەبێ پێچوپەنا ئاماژەیەکی ئاشکرا بوو کە ئامانجی ئیتیحادییەکان، بە تورك کردنی کەمایەتییەکانە، بە تایبەتی کوردەکان‌و توانەوەیان لە نێو دەریای گەلانی عوسمانیدا.

بۆ جێبەجێکردنی ئەم پلانەیان (ئیتیحادییەکان) پەنایان بردە بەر خۆنزیکخستنەوە لەهەندێك لەسەرانی هۆزە کوردییەکان‌و راکێشانیان بۆلای خۆیان بە دامەزراندنیان لەچەند ویلایەتێکی کوردنشین. بۆ نموونە (پابتی کوڕی ساغر) یان بە والی لەسەر (هوزات) دانا، کە پاشان تیپی سوارەو جاندرمەی کوردی پێکەوەنا بەنیازی کپکردنی شۆڕشەکەی سەید رەزا ئاغا، بەڵام لەمەدا نوشوستی هێناو (قارا خچر)ی سەرکردەی عوسمانییەکان کوژراو خۆیشی بە ناچاری هەڵات (٦٣/١٣).

کاتێك ئاگری شەڕی یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا، وەهیب پاشای سەرکردەی لەشکری سێیەمی عوسمانی لەهۆزات خۆیو (ئەحمەت عیزەت پاشا)ی سەرکردەی لەشکری دووەم لە(مەعموورەی عەزیز) بوون، بەڵێنیان بە کوردەکان دا: ئەگەر هاتو کورد دەست هەڵبگرن لەهێرشبردنە سەر هێزەکانی عوسمانیو هاوکاری بکەن بۆ دەرکردنی ئەو رووسانەی ئەرزنجانیان داگیرکردووە، ئەوا دەوڵەتی عوسمانی هەموو داواکارییەکانی نەتەوەی کورد جێبەجێ دەکاو ئەو گوندو ئاوایيە کوردانە ئاوەدان دەکاتەوە کە وێران کراونو سوتاونو لەرووی مادیشەوە قەرەبووی کوردەکان دەکاتەوە پاش ئەوەی شەڕ کۆتایی پێ دێ. بەڵام هۆزە کوردییەکان ئەمەیان رەتکردەوەو هێزێکیان پێکهێنا بریتی بوو لە(١٠) هەزار جەنگاوەر لە٣٠ی ئازاریساڵی ١٣٣٢ك بۆ بەگژا چوونی هێزەکانی عوسمانی لە پێناو سەقامگیرکردنی ئەمری واقیع لەناوچەکەو تێگەیاندنی رووسەکان بەوەی کە کێشەی کورد لەسەر حیسابی داخوازییە نەتەوەییەکانی، سازش قەبووڵ ناکات (١٠٣/١٣).

لە٢٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٦ کە رووسەکان هەوڵیاندا هێرش بکەنە سەر ئەرزنجان، وەهیب پاشا توانیی قەناعەت بە(گول ئاغا)ی سەرۆك هۆزی باڵەبانی کوردی بێنێت بۆ بەرگریکردن لەئەرزنجان، یارمەتی عوسمانییەکان بکات. بەڵام گوڵ ئاغا لەم شەڕەدا بریندار بوو و پاشەکشەی کردو ئەرزنجانیش لە١١ی تەمووزی ساڵی ١٩١٦ کەوتە دەستی رووسەکان (١١٢/١٣).

لەپاش قەتڵو عامی ئەرمەنییەکان لەلایەن هێزەکانی عوسمانییەوەو سوتاندنی گوندو ئاوایی کورد لەلایەن هەمان ئەو هێزانەو دەربەدەرکردنیان لەئاکامی هاوکارینەکردنیان بۆ ئەو هێزانە لە دژی رووسەکان، ژەنراڵی رووس (لاهۆڤ Lahof) داوای لەکوردو ئەرمەنی کرد بچنە پاڵ هێزەکانی رووس لەدژی عوسمانییەکان لەپێناو وەدیهێنانی داخوازییە نەتەوەییەکانیان. مستەفا وەفای سەرکردەی کورد بەدەنگ ئەو داواکارییەوە هات و دایە پاڵ هێزەکانی رووس (١١/١٣)و هۆزەکانی کوردیش ئەو ناوچەیەی کەوتۆتە خۆرئاوای چۆمی فورات لەهێزەکانی عوسمانی پاك کردەوە عەلی شیر قۆچگیریلی بووە نوێنەری کوردەکان لەئەرزنجان، پاشان لەگەڵ رووسو ئەرمەنەکان رێککەوت لەسەر جاڕدانی حکوومەتی کوردی لەشاری ناوبراو و رووبەرەکەی فراوان بکرێ بۆئەوەی ناوچەی ئوواچیكو دەرسیمی خۆرهەڵاتو خۆرئاوایش بگرێتەوە و وایلێهات بە دەوڵەتی کوردستان ناسرا (١١٣/١٣).

هێزە (ئیتیحادییەکان) چەند تیپێکی خۆکوژی لەکوردانی ئالْقەلەگوێو کرێگرتەی خۆیان بە ناوی تیپەکانی حەمیدییەوە پێکهێنا، بۆ پەلاماردانی ئەم دەوڵەتە کوردییە تازە ئیجادە، بەڵام ئەم هێزانەیان نەیانتوانی لە پێش نەبەردیو پاڵەوانێتی کوردانی بەرگریکار لە دەوڵەتەکەیان، خۆیان رابگرنو زۆر بە خراپی شکان. لە تۆڵەی ئەم نوشوستییەیاندا هێزەکانی عوسمانی دەستیان کرد بە سوتاندنی گوندو ئاوایی ئەو هێزانەی سەر بەخۆیان بوون بە بیانووی ئەوە کە لە شەڕا کەمتەرخەمییان کردووە (١١٤/١٣).

ئەو دەمەی شۆڕشی سوشالیستیی مەزن لە رووسیای قەیسەری بەرپابوو و دەسەڵاتی سۆڤیتی لەو وڵاتە دامەزرا، ژەنراڵ (لاهۆف) لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٨ هێزەکانی لە ئەرزنجان کێشایەوەو بەڕێوەبردنی ناوچەکەی دایە دەست (مراد پاشا)ی سەرکردەی ئەرمەن کە ئەمیشیان پێشنیاری بۆ (عەلی شێر)ی سەرکردەی کورد کرد بەڕێوەبردنی ناوچەی رزگارکراو لەعوسمانییەکان بخاتە ژێر سەرکردایەتیی خۆیەوە لەبەرامبەر رازی بوونی لەسەر جاڕدانی دەوڵەتی کوردستان لەناوچە کوردنشینەکاندا. بەڵام دەستەی کوردی وتووێژکار لە سەر ئەمە رازی نەبوون (١١٥/١٣).

(وەهیب پاشا) ویستی ناکۆکی لە نێوان کوردو ئەرمەنییەکان بقۆزێتەوە تا کورد بهێنێتە ژێر بار، هەمیسان بڵاوی کردەوە کە دەوڵەتی عوسمانی رازییە لەسەر داخوازییە نەتەوەییەکانی کورد لەپاش تەواوبوونی شەڕی جیهانی یەکەمو لێبوردنیشی لەبارەی چوونی عەلی شێر بۆ پاڵی هێزەکانی رووس جاڕداو هەردوو سەرکردەی کورد (عەلی شانو حەیدەری) کە بە لایەوە دەستەبەسەر بوون بەرەڵلا کرد، بەوەشەوە نەوەستاو هێنای هەموو سەرکردەکانی کورد بەعەلی شێرو دەستبەسەرگیراوەکانیشەوەی بانگهێشت کرد بۆ سەر خوانێکی گەورە لەبارەگای سەرکردایەتییەکەی خۆی سازی کردبوو (١١٥/١٣). موراد پاشا لەبری ئەوەی مەرجی گفتوگۆکانی لەگەڵ کوردەکاندا هەموار بکات، دەستیکرد بە رستنی وانەکانی لەدژیانو هاندانی ئەرمەنییەکان بۆ تالانکردنی گوندو ئاوایی کوردانو کوشتنی دانیشتوانییان لەناوچەکەدا، ئەم کارەشی پاڵی بە کوردەکانەوە نا هاوکاری هێزەکانی عوسمانی بکەنو بچنە سەر ئەو هێزە ئەرمەنییانەی کە بەناچاری لەئەرزنجانو ناوچەکانی دەوروبەری پاشەکشەیان کرد. بەڵام سەید رەزای سەرکردەی کورد، پێی خۆش نەبوو کورد لەگەڵ عوسمانییەکاندا لەدژی ئەرمەنی بجەنگن، بەو شێوەیە خۆیو کۆمەڵێك زۆر لەهۆزە کوردییەکان هەڵوێستی بێلایەنیی گرتەبەر لەشەڕو بگرەو بەردەی (ئەرمەنی- تورکی)دا (١١٦/١٣).

ئەو کەش‌وهەوا سیاسییە کراوەییەی پاشی ساڵی ١٩٠٨ دەوڵەتی عوسمانی بەخۆوەی بینی، وایکرد هزری نەتەوەیی لای هەموو نەتەوە ناتورکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی گەشە بکات‌و ببووژێتەوە، ئەوە بوو کوردەکان چەندین کۆمەڵەو پارتی سیاسییان پێکهێنا و ڕۆژنامەو بڵاوکراوەیان دەرکرد، لەوێ یەکەمین کۆمەڵەی کوردی بە ناوی (کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەقی کورد)ەوە دامەزرا کە سەرۆکانی بنەماڵە کوردییە ناودارەکانی لەخۆ گرتبوو، وەك: شێخ عبدولقادر شەمزینی‌و میر ئەمین عالی بەدرخان‌و داماد ئەحمەد زولکفل پاشاو ژەنرال شەریف پاشاو ژمارەیەکی زۆر لە ئەفسەرو ڕۆشنبیرانی کوردو خوێندکارو قوتابیانی زانکۆ (٥٧/١٦). لە ئەستانەش‌و لە هەمان ساڵ کۆمەڵەیەکی وێژەیی پەروەردەیی بە ناوی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی مەعاریفی کوردی) دامەزراو فێرگەیەکی کوردیی لە چەنبرلی تاش لە ئەستەموول بۆ فێرکردنی زمانی کوردی کردەوە. بەڵام پاش ئەوەی نیازی تۆرانیزمی ئیتیحادییەکان ئاشکرا بوو، هەل هەردوو کۆمەڵەو فێرگەکەیان داخست. لەبەر ئەمە (کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەقی) ناچار بوو چالاکی نهێنی سنوورداری خۆی پیادە بکات (٥٢/١٤). کۆمەڵە چەند لقێکی کارای لە دیاربەکرو بدلیس‌و عەزیز هەبوو. سەرڕای ئەوەش لە ئەستەموول ڕۆژنامەی (هەتاوی کورد) لە لایەن (کۆمەڵەی کۆمەك‌و پێشکەوتنی کورد)ەوە کە لەم شارە دامەزرا، دەرچوو. دوا بەدوای ئەمیشیان کۆمەڵەی هیوا دامەزرا ڕۆژنامەی (ڕۆژا کورد)ی دەرکرد لە لایەن ڕۆشنبیرانی کوردەوە بەڕێوە دەبراو دەردەچوو کە سەر بە بنەماڵەی دەسترۆیشتوو و ناسراو بوون لەنێو کوردەکاندا (٥٥/١٧). لەوێ ئەم ڕۆژنامانە خاوەن ڕێبازی نەتەوەیی روون‌و ڕۆڵی خۆیان بوون لەپەخشکردنی هەستی نەتەوایەتی لە نێو ڕۆڵەکانی گەلی کورددا و پرۆژەی ئەلفبایەکی نوێیان دانا بۆ زمانی کوردی، بۆیە پانتایی بڵاوکردنەوەیان بەرفراوان بوو (٤٤/١٨).

کە شەڕی جیهانی یەکەم قەوما کوردەکان لە بارێکی پەرت‌و بڵاوی‌و ناهومیدیا دەژیان لە سۆنگەی نوشوستیهێنانی هەموو بزوتنەوە کوردییەکان بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانیان کە بەرجەستە بوو لە رزگاربوون لە دەسەڵاتی عوسمانی‌و وەدەستهێنانی سەربەخۆیی‌و یەکگرتنیان. وەلێ کورد- پاش ئەوەی مستەفا کەماڵ بزوتنەوە رزگاریخوازییەکەی ئەنجامدا- هەوڵیان دەدا بۆ ڕێکخستنی ریزو هێزە نیشتمانیەکانیان لەناوەوەی وڵات‌و روونکردنەوەی ئامانجەکانیان بۆ جیهانی دەرەوە، دوای ئەوەی ڕۆژنامەی کوردستان کە میر مەدحەت پاشا لەقاهیرە ساڵی ١٨٩٨ دەریکرد، تێدەکۆشا بۆ بڵاوکردنەوەی هەستی نەتەوایەتی‌و داواکردن بۆ یەکێتی نێوان

ڕێبەرو سەرکردەکانی کوردو پیاوە ئاینییەکان. لەدوای جاڕدانی کودەتای عوسمانی لەساڵی ١٩٠٨ ئەم ڕۆژنامەیە دووبارە لە ئەستانە بە سەرپەرشتی میر سورەییا بەدرخان دەرچوو، دوای ئەوەش هەمیسان لە قاهیرە لە سەروبەندی شەڕی جیهانی یەکەم، دەرچوو (٥١/١٤).

لەپاشان، میر ئەمین عالیو جەلادەتو کامەران بەدرخانو کەمال فەوزیو ئەکرەم جەمیل پاشازادەو دکتۆر شوکری محەمەدو مەمدوح سەلیمو ئەوانیتر، کۆمەڵەی (تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی کوردستان) یان دامەزراند، لە هەمان کات لە ئەستانە کۆمەڵەیەکی دیکە هەبوو بە ناوی (حیزبی میللەتی کورد). هەموو ئەم کۆمەڵانە، بە دامەزراندنی کۆمەڵەی (خویبونی کورد) لە ساڵی ١٩٢٧ هەڵوەشێنرانەوە، دوای ئەوەی ئەندامەکانی ئەو کۆمەڵانە هاتنە ریزییەوە، بە شێوەیەك بووە تاکە هێزێکی کوردییو کاریگەر لەسەر گۆڕەپانی سیاسی (٥٣/١٤).

ئەگەرچی شۆڕشی بدلیس کە لەساڵی ١٩١٣ هەڵایسا، بەخێرایی کپ کرا، ئەوە هەموو ئەو بزوتنەوە کوردییانەی کە سەرکردەکانی کورد یەکلایەنە بەرپایان کرد سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، شۆڕشەکەی بەدرخان نەبێت، چونکە کورد لەناو ئەو بزوتنەوانەدا پێشەوایەکی بەهێزیان پەیدا نەکرد لەدەوری کۆببنەوە، بێجگە لەمەش ناپاکیی هەندێ لەسەرکردەکانی کوردو چوونیان بۆ لای دوژمن- عوسمانییەکان یان فەرەنسا- ئەمەش فاکتەرێکی سەرەکیی سەرنەکەوتنو نوشوستیهێنانی نەتەوەییان بوو.

دەوڵەتی عوسمانی هەڵایسانی شەڕی جیهانی یەکەمی کردە بیانوو، بۆئەوەی غەزای پیرۆز- جیهادی پیرۆز- لەدژی کافران جاڕ بدات! ئەم جیهادە- وەك ئەو دوای نەتەوە ناتورکەکانی عوسمانی- کوردیشی گرتەوە، ئەمە بووە هۆی پەکخستنی کۆمەڵەکانو راگرتنی دەرچوونی ڕۆژنامەو بڵاوکراوەکان لەبەر پەلکێشکردنی لێپرسراوو بەڕێوەبەرانیان بەرەو بەرەکانی شەڕ. ئەوە بوو گەلی کورد بەرەو ناو دۆزەخی ئەم شەڕە سەختو دژوارە، هەردوو لەشکری (١١) کە بارەگای لە(مەعموورە عەزیز)و لەشکری (١٢) کە بارەگای لەموسڵو (١٣٥) بلۆك سوارە لەلەشکری یەدەك (واتە (٤) تیپی سەربازیو لیوایەك)یان پێشکەشکرد، بێجگەلە رەوانەکردنی هەندێ یەکەی سنوور- پارێزەرانی سنوورو تەواوی ئالیاتی جەندرمەو پیاوانی ئاسایش. هەروا زۆربەی تاكو ئەفسەرانی دوو سوپای دیکە، سوپای (٩) لەئەرزرومو سوپای (١٠) لەسیواسیان پێشکەش ناو ئەو شەڕە کرد سەرباری ناردنی کۆمەكو یارمەتی بۆ ئەم هەموو لەشکرە زۆرە بەپێی توانا. لە لایەکی ترەوە ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە خۆبەخشەکانی هۆزە کوردییەکان لە ژێر ئاڵای (شێخ مەحموود)دا لە شەڕی شعێبە لە دژی ئینگلیز لە عێراق

بەشدار بوون (٢٥٩/٨). ئەما کورد لەهەردوو بەرەی جەنگی قەفقازو عێراق زەرەرو زیانێکی گەورەو گرانیان پێکەوت لە دەرەنجامی زاڵبوونی هەستی ئایینی بەسەر هەستی نەتەوایەتیو نیشتمانیدا وێرای ئەو بێبەزەییو دڵڕەقییەی ئیتیحادییەکان لە بەرامبەر کوردەکان نواندیانو سیاسەتی زەبرو زەنگو کوشتنو بە تورك کردنیان لەدژ بەکار برد. ئەوەبوو دواجا (سەید لوتفی فیکری) ئەندامی ئەنجومەنی مەبعوپانی عوسمانی پێشوو لە سەر لیستی ویلایەتی دەرسیمی کوردی لەمانگی ئابی ساڵی ١٩١٨ نامەیەکی بوێرانەو زۆر روونو ئاشکرای نارد، لە نامەکە باسی لە هەموو گرفتو کێشەکانی دەوڵەتی عوسمانی کردووە بۆ سوڵتان محەمەد (وەحیدەدین)ی شەشەم پاش ئەوەی هاتە سەر تەختی سەڵتەنەت. داواش دەکات ئەندامانی حیزبی ئیتحادو تەرەقی ئەوانەی کە مامەڵەی خراپیان لەگەڵدا کردو ناچاریان کرد وڵات بەجێ بێڵێو لەجنیف دانیشێ، ببەخشێت، چونکە ئەو سەردەمە- سەردەمی ئیتحادو تەرەقی جارێکی تر ناگەڕێتەوە لەبەر ئەوەی دەسەڵاتیان بە شێوەیەکی خراپو نادروست بەکار هێناو بووە هۆی ئەوەی گەل لێیان بڕەوێتەوە لەم سەروبەندە دەستوورییەی کە کەمایەتیی کورد بە ئاواتەوەیە لەسای سەڵتەنەتدا مافی خۆی بەدەست بێنێ (٢١٠/٢٤).

ساڵی ١٩١٩ رۆژنامەیەك بە زمانی فەرەنسی لەئەستەموڵ دەردەچوو بەناوی Lepays، رۆژنامەیەکی دیکەش بەزمانی تورکی بەناوی (حادیسات)، هەردوو رۆژنامەکە سەر بە کۆمەڵەی (بەرگری کردن لەمافی ویلایەتییەکانی رۆژهەڵات)ی کوردییەوە بوو، داوای مافی نەتەوەیی کوردی دەکرد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیو هەڵوێستی بێلایەنی دەگرتەبەر لە نێوان حکوومەتی سەڵتەنەت لە ئەستەموڵو نێوان بزوتنەوەکەی مستەفا کەماڵ پاشا، ئەم کۆمەڵەیە چەند یادداشتێکی سەبارەت بە مافەکانی گەلی کوردی بۆ سەرۆکانی دەوڵەتانی هاوپەیمان کە هێزەکانیان خاکی دەوڵەتی عوسمانییان داگیر کرد، ناردبوو، هەروەها نوێنەرەکانیشی ناردبووە پاریس بۆ بەشداریکردن لە وتووێژی ئاشتی. رۆژنامەی (ئاڵای سوور)ی زمانحاڵی کۆمەڵەکە لە ئەرزروم بە بەڕێوەبەرایەتی نەجاتی بەگ دەردەچوو کە یەکێك بوو لە ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵە، بەرێوەبەرانی تری: رایف ئەفەندیو حاج حافیز ئەفەندیو سلێمان بەگو مەقسوودو مەسعوود بەگو کازم بەگ- رایف ئەفەندی سەرۆکی کۆمەڵەکە لە ١٠ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩ دوو مانگ دوای دەستپێکی بزوتنەوەیەکی مستەفا کەمال پاشا داوای لێکرد سەرۆکایەتیی کۆنگرەی کۆمەڵەکە بکات. ئەم هەلە رێی بۆ مستەفا کەمال پاشا خۆشکرد بتوانێ بە خێرایی بجووڵێو هەوڵی کاریگەر بدات بۆ ئامادەکردنی جەماوەری ئەنادۆڵی رۆژهەڵات بۆ پێشوازیکردن لە بزوتنەوەی رزگاریخوازی، مستەفا

کەمال لە یادداشتەکانیدا سەبارەت ئەم دەستپێشخەرییە بەو پەڕی سوپاسگوزارییەوە باسی کردووە (٦٣/٢٣).

ئەو دەمەی مستەفا کەمال پاشای سەرپەرشتیاری گشتی لەشکری عوسمانی لە١٩ی مایسی ١٩١٩ ژێراوژێر روویکردە ناوچەی رۆژهەلاتی تورکیا. لە کۆمەكو پشتگیری کورد بەرامبەر بە بزوتنەوەکەی دڵنیابوو، چونکە ئەوان تینووی ئازادیو وەکو خۆیشی شۆڕشگێڕنو لە پێناو ئازادیو سەربەخۆییدا تێدەکۆشن، بۆیە هەوەڵێن مەسەلە دوای بڕیاری دەستپێکردنی بە شەڕی رزگاریخوازی میللی، ئەوەبوو رووبکاتە کوردستانی دەوڵەتی عوسمانیو لە سامسۆن بە سەر دەریای رەشەوە، دابەزێ. پاشان بکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ سەرانی کورد لە پێناو پشتگیری بزوتنەوەکەی. لەمەشدا بە ئاواتی خۆی گەیشتو کورد زۆر بە خۆشحاڵییەوە لە ناوچەکەیاندا بەخێرهێنانیان کرد. تەنانەت خودی مستەفا کەمال ئاهەنگو خۆشییەکانی پێشوازیکردنی لە لایەن کوردەکانەوە لە شاری سیواس سەر لەبەیانی رۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٩ وەك جەژن وەسپ دەکات. بۆ ئەوەش پشتیوانییان لە بزوتنەوەکەی کرد، چونکە ئەو شەڕی داگیرکارە کافرەکانو ئەو حکوومەتە عوسمانییانە دەکات وان لەژێر دەسەلاتی داگیرکەری بێگانە دا. کورد هەموو شتێکیان پێشکەش کرد لە پێناو سەرکەوتنی بزوتنەوەکەیدا، بۆیە ئەویش بیری کردەوە کۆنگرەیەکی گشتی لەشاری سیواس گرێ بدات، بۆ ئەم مەبەستەش لەرۆژی ٢٢ی حوزەیران ئەم زانیاریانەی لای خوارەوە بۆ هەوادارانی خۆی نارد:

١-لەبەر ئەوەی مەترسی، هەڕەشە لەسەرانسەر نیشتمانەکەمانو سەربەخۆییمان دەکاتو حکوومەتی ناوەندیش لەئەستەموڵ ئەرکەکانی خۆی بەجێ نەگەیاندووە بۆ رزگارکردنی گەلو پاراستنی سەربەخۆیی وڵات، ئەوا دامەزراندنی ئەنجومەنێکی نیشتمانی فرمانی گەیاندنی دەنگمان بگرێتە ئەستۆو بەرگری لەمافەکانمان بکات، بۆتە ئەرکێکی پێویست.

٢-بڕیار درا بە زووترین کات کۆنگرەیەکی نیشتمانی لەسیواس ببەسترێ، بەو پێیەی لە هەموو شارەکانی تر لەرووی ئاسایشەوە بەرقەرارترە.

٣-بۆیە پێویستە (٣) کەس لەهەر لیوایەك لە لیواکانی ویلایەتەکە لەوانەی میللەت متمانەی داونەتێ زۆر بەپەلەو بەوپەڕی نهێنییەوە دەستنیشان بکرێنو ئەگەر پێویستیشی کرد بە شێوەیەکی وا کەس نەیانناسی، بۆ کۆنگرە بنێردرێن.

٤-کۆنگرەیەك لە ویلایەتەکانی رۆژهەلات- ئەو ویلایەتانەی زۆرینەیان کوردن- لەبەرواری ١٠ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩ لەئەرزروم دەبەسترێت، جا لەحاڵێکدا ئەگەر شاندەکانی ویلایەتە

غەیرە کوردییەکانی تر لە کۆنگرەی سیواس تا ئەو مێژووە ئامادە بن، ئەوا ئەندامانی کۆنگرە لەئەرزرۆم دێنە پاڵ کۆنگرەی سیواس.

ئەگەر چاوێك بگێڕین بە دانە دابەشکراوەکانی ئەو گشتاندنە، دەبینین دابەش کراون بەسەر والییەکانی ئەم شارانە: ئەرزروم، سیواس، قەستەمونی، دیاربەکر، وان، جانیك، سامسۆن، وسەرکردایەتییەکانی ئەو تیپە سەربازیانەی لەوشارانەدان کەوا هاوکاریی بزوتنەوەکەی دەکەن (٢٨/٢٣)و زۆرینەی زۆری دانیشتوانیان پێك دێنن.

حکوومەتی سەڵتەنەت لەئەستەموڵ مستەفا کەمال پاشای لاداو سەبارەت بەو گشتاندنەی عەلی کەمال بەگ وەزیری ناوخۆ دەریکرد، رایسپارد کەس لەگەڵیدا هەڵسو کەوت نەکات، عەلی کەمال لە گشتاندنەکە تاکیدی کرد کە ئەو لادانەی مستەفا کەمال لەسەر داواو پێداگرتنی (نوێنەری فوق العادەی)ی ئینگلیز لەئەستەموڵ جێبەجێ کراوە (٣٦/٢٣) کە ئەو کات ئەستەموڵیش بە چەندین کۆمەڵەی سیاسیو نەتەوەییو کۆمەڵایەتیو رۆژنامە زمانحاڵەکانیانەوە جمەی دەهات، بۆ نموونە لەئەستەموڵ لەماوەی نێوان ١٩٠٨-١٩٢٠ پێنج رۆژنامەی هەبوو لەهەردوو زمانی تورکیو کوردی دەردەچوون هەر لەئەستەموڵدا عەبدوڵڵا جەودەت سەرنووسەری رۆژنامەی (ئیجتیهاد)و دیارترین رۆژنامەنووسەکانی کوردو خاوەنی زۆرێك لەکتێبی دانراوو وەرگێڕاوی کلتووریو زانستی بوو (٢٥٦/٢٤)، ئەمە لەکاتێکدا گرووپی سوشالیستە میللییەکان کە نوێنەری (گوقات) لەئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی (نازم بەگ)ی کورد لە١٦ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٠ دایمەزراند رۆژنامەی (ئەمەك- کۆشش)ی لەئەستەموڵ دەردەکرد (٩٠٤/٢٣).

یاریدەدەری والی دیاربەکر کە ناوی مستەفا بوو، لەبروسکەیەکدا لە٨ی حوزەیرانیی ساڵی ١٩١٩ بە مستەفا کەمال پاشای پشکنەری لەشکری سێیەمو یاوەری فەخریی عالی مەقامی سەڵتەنەت، راگەیاند، لاوەکانی کورد لە ویلایەتە کە بە قسەو بەڵێنی مستەر نوئێلی حاکمی سیاسی ئینگلیز لە سلێمانی هەڵخەڵەتاون کە سەردانی دیاربەکری کردو بەڵێنی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی پێداون لەژێر پارێزگاریی بەریتانیا، بۆیە ئەو لاوە کوردانە هەوڵیان دا لەپێناو ئەم ئامانجەدا کۆمەڵەیەکی کوردی دابمەزرێنن. بەڵام یاریدەدەری والی دیاربەکر چالاکی لێ قەدەغە کردن، چونکە ئەوان سەرپێچییان لەیاسای کۆمەڵەکانی عوسمانی کردووە (٩٠٤/٢٣).

پاش ئەوەی مستەفا کەمال لەپشتگیریی کوردەکان دڵنیابوو، ئەم بروسکەیەی لای خوارەوەی لە١٨ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩ بۆ هاوڕێی (جەعفەر تەیار)ی سەرکردەی سوپای یەك لەئەدرنە، نارد:

((مەترسیی دابەشبوونی وڵاتەکەمان و هەوڵدانی دەوڵەتانی ئیئتیلاف بۆ خنکاندنی سەربەخۆییمانو بێدەسەڵاتی حکومەتی سەڵتەنەت، پاڵمان پێوە دەنێت کاری بەپەلەو یەکلاکەرەوە بکەین لەپێناو رزگارکردنی وڵات لەداگیرکردنی بێگانەو کلکایەتیو پەرتەوازەیی، لەبەر ئەمە بڕیارمان دا بە پێکهێنانی (کۆمەڵەی بەرگریکردن لەمافی ئەنادۆڵو رەتکردنەوەی کلکایەتی) لەهەموو سوچێکی وڵات لە ناوچەکانی رۆژهەڵات، بۆیە تکا دەکەم دوو کەسی دەستنیشانکراومان لەئەستەموڵەوە بۆ بنێرنو لەبەڵگەنامەیەکی ئیمزا کراویشەوە لە لایەن خۆتانەوە دەسەڵاتی ئەوەمان بدەنێ ئەنجامدانی ئەم ئەرکە بخەینە ئەستۆ. بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆیش لەژێر پارێزگاری بەریتانیا پووچەڵ کرایەوە دوای ئەوەی کوردو تورك یەکیان گرت لەپێناوی یەکێتی نیشتمانیدا)) (٩١٠/٢٣).

پێشتر رایف ئەفەندی سەرۆکی کۆمەڵەی بەرگریکردن لە مافی ویلایەتە کوردییەکانی رۆژهەڵات لە برۆسکەیەکدا کە لە١٠ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩ بۆ مستەفا کەمال پاشای هەنارد، متمانەی پێدا سەرۆکایەتی کۆنگرەی کۆمەڵەکە لە ئەرزروم بگرێتە ئەستۆ- چونکە هەردووك- واتە مستەفا کەمالو کۆمەڵەکە- تێدەکۆشن بۆ رزگارکردنی وڵات لە داگیرکەران. لەبەر ئەوەی کۆمەڵەکە بڕوای پێیەتیو رێزی لێ دەگرێو وەك فریادرەسێك سەیری دەکات لەم میحنەتەی بەسەر وڵاتدا هاتووە (٩٢٤/٢٣) لەبەر ئەم دەسپێشخەرییە گەورەو گرنگە لەم قۆناغە سەختەی وڵات پێدا دەڕوات، مستەفا کەمال پاشا ئەم ویستو ئارەزووەی رایف ئەفەندی (سەرۆکی کۆمەڵەی بەرگریکردن لە مافی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات) بۆ هەموو ویلایەتەکانی تر، ئەوسا کۆنگرەی ئەرزروم لە ڕێکەوتی ٢٣ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال پاشا بەسترا، کە ئەم وتارەی لەپێش ئەندامانی کۆنگرە خوێندەوە (٩٢٦/٢٣).

ئامادەبووانی بەرێز:

گەلەکەمان لە٣٠ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٨ رازی بوو لە سەر ئاگربەست لەگەڵ دەوڵەتانی ئیئتیلاف بۆئەوەی ئاشتی لەم ناوچەیەدا بەرقەرار بێتو هەر گەلێك مافی خۆی لە

ژیانێکی ئازادو شەرفمەندییانەدا وەدەست بێنێ، بەڵام ئەو دەوڵەتانە پایتەختی سەڵتەنەتیان لە ئەستەموڵ داگیرکردو هانی یۆنانییەکانیان دا دەست بە سەر ئەزمیرو شوێنەکانی تردا بگرن، ئەوەش واتا سەرشۆرکردنو ملکەچکردنی میللەتو خەلیفەی موسلمانانیش تێکڕا، لە دەستدرێژییەکی ئاشکرادا.

حکوومەتی ئەستەموڵ هێندە بێدەسەڵاتیو سەرشۆڕی پێشان دا، بەشێوەیەك ئەرمەنییەکان زاتی ئەوە بکەن لە ویلایەتە ئازیزەکانی رۆژهەڵاتمان، دەوڵەتێك بۆ خۆیان دابنێن، لەولاشەوە یۆنانییەکان هەموو ناوچەکانی تەراقیاو دەوڵەتانی ئیئتیلافیش ئەو دوای ناوچەکانی ئەنادۆڵیان داگیرکرد بۆ زیندە بە چاڵکردنی هەموو ئاواتێکی ئەم گەلە لە ژیانی سەربەستیو خۆشیو سەربەخۆییدا.

ئەوە هەقیقەتێکی مێژوویی حاشا هەڵنەگرە، کە ناکرێ بوونی هیچ گەلو میللەتێك هەڵبوەشێنرێتەوەو مافی بخورێو حوکمی لەناوبردنی بەسەرا بدرێ، ئەگەر ئەو گەلە وەپەرۆشی ئازادی بێتو لەپێناو شەرەفو سەربەخۆییدا تێبکۆشێت، لەبەر ئەوە میللەت لە وڵاتی ئەنادۆڵ بڕیاری دا مافی خۆی لە داگیرکەرو زۆرداران بسێنێ، بۆ ئەمەش بڕیاری دا بە دامەزراندنی ئەم کۆمەڵانە: کۆمەڵەی بەرگری لەمافو پاراستنی ماف، پارێزگاری لە نیشتمانو رەتکردنەوەی پاشکۆیی بوونو ئینتیداب هەروا دامەزراندنی هەموو کۆمەڵەکانی تر لەپێناو مسۆگەرکردنی پاراستنی پیرۆزییەکانمان.

ئێستاش، پاش ئەوەی، نوێنەرەکانمان کە ئینگلیز دووری خستبوونەوە، گەیشتنە دووڕگەی ماڵتە، بەرەو پاریس بۆ بەشداریکردن لەکۆنگرەی ئاشتی، بڕیاردرا بە یەکخستنی ئەو کۆمەڵانەی لەپێناو نیشتمانو گەلدا خەبات دەکەن، لەناویەك کۆمەڵەدا لەگەڵ پێکهێنانی حکوومەتێکی نیشتمانیی سەربەخۆی کاتیو دوور لەدەسەڵاتی بێگانەو بەبێ قەبوڵکردنی پاراستنی هیچ لایەك، ئەم حکومەتەش لەو کۆمەڵە لەدایك دەبێ بۆ پاراستنی قودسییەتەکانمانو ئومێدمان زۆرە خوای گەورەو میهرەبان بە حورمەتی خۆشەویستی خۆیو پێغەمبەری سەروەرمان گەلی نەجیبمان سەربخات کە پارێزەری ئایینی هەقو ئایینی محەمەدی شەریفە تا رۆژی پەسلاَن و پارێزەری مەقامی بەرزی سەڵتەنەتو خیلافەتی مەزنو ئەنجومەنەکەی ئێمەشە کە پاراستنی ئەو پیرۆزیانەی پێ سپێردراوە.. ئامین)).

له٢٤ی تەمووزی ساڵی ١٩١٩، کۆنگرەی ئەرزروم، ئەندامانی دەستەی نوێنەرایەتیی کۆمەڵەی (بەرگری لەمافی رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ)ی هەڵبژارد، کە بارەگای لە(ئەرزروم)ە ، لەم کەسانەی لای خوارەوە: (٩٣٣/٢٣).

١- مستەفا کەمال پاشا پشکنەری پێشووی سوپای ٣,

٢- رەووف بەگ وەزیری پێشووتری دەریایی.

٣- عیزەت بەگ نوێنەری تەرابزۆن لەئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی.

٤- رایف ئەفەندی نوێنەری ئەرزروم لەئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی، کورد بوو.

٥- سەروەت بەگ نوێنەری تەرابزۆن لەئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی.

٦- شێخ فەوزی ئەفەندی: شێخی تەریقەتی نەقشبەندی لەئەرزنجان، کورد بوو.

٧- بەکر سامی بەگ، والی پێشووی بەیروت.

٨- سەعدوڵڵا ئەفەندی: نوێنەری پێشووی بدلیس (کورد بوو).

٩- حاجی موسا بەگ: سەرۆك عەشیرەتی مۆتی کورد.

دوای تەواوبوونی ئیشو کاری کۆنگرەکە مستەفا کەمال پاشا چەند پەیامێکی بۆ ژمارەیەکی زۆر لەسەرۆك هۆزو کەسایەتییە کوردە ناسراوەکان ناردو تیادا داوای لێ کردن بەشداری بکەن لەبزوتنەوە رزگاریخوازییەکەیو لەبەرامبەریان پێزانینی خۆی وەبیرهێنانەوە بۆ ئەو دەستە سپیو یارمەتییە زۆرەیان کە بۆ خزمەتی ئیسلامو سەرخستنی خەلیفەی موسلمانانو شەڕەکانی عوسمانییەکان دژی دوژمنانیان پێشکەشیان کردنو هەروا رۆڵی دلێرانەیان لەسەندنەوەی بدلیس لەچنگی دوژمنان (٩٣٧/٢٣). جەختیشی لەوە کردەوە کە دەستکێشانەوەی لەسوپا- ولەو شەرەفە سەربازییەی ئاشقییەتی- بۆ ئەوە بوو ئەم بزوتنەوە نیشتمانییە بە پشتیوانی کەسایەتییە نیشتمانییەکانی وەك خۆیان، بەرپا بکات (٩٣٨/٢٣) کە بە هیچ کلۆجێك کەمتەرخەمی ناکەن بۆ بەشداریکردن تیادا، ئەو کەسایەتییانەش ئەمانە بوون: حاجی موسابەگ سەرۆکی هۆزی موتکیو یەك لەوانەی مستەفا کەمال پاشا کاتێك سەرکردەی لەشکری دوو بوو لەناوچەی ئەو هۆزانە وتووێژی لەگەڵدا کردبوو سەبارەت بە کێشە نیشتمانییەکان، شێخ عەبدولباقی ئەفەندی لەبدلیس، عەبدولرەحمان ئاغا لەشیرناك، عومەر ئاغا لەدرشا، رەسول ئاغا لەموش، شێخی مەزن زیاددین ئەفەندی لەنورشەمس، جەمیل چەتۆ بەگ لەسەرۆکەکانی غرزانو ئەوانیتر (٩٤٤/٢٣). بێجگەلەمەش پەیامێکی تایبەتی بۆ (شێخ مەحموود) لەسلێمانی نارد تیادا داوای لێدەکات هاوکاری لەگەڵدا بکاتو هەوڵبدات بۆ

بەرپەرچدانەوەو بەکژداچوونی ئەو پڕوپاگەندە ژاراوییانەی ئینگلیز لەناوچەکە بڵاویان دەکاتەوە، جەختیشی بۆ کردووە کە بزوتنەوەکەی، موسوڵمانەکانو خەلیفەکەیان لەریسوایی و کۆیلایەتی دەردێنی و نیشتمانیش لەدابەشبوونو پەرتبوونو داگیرکردن رزگار دەکات بۆ ئەوە سەربەخۆیی وەدەستبێنێ و هاوڵاتیانیش بە ئازادی و کەرامەتییانەوە شادو بەختەوەربن (٩٤٢/٢٣).

بەڵام هەموو ئەم پەیامو داواکارییانەی بۆ پشتگیری و هاوکاریکردنی لەگوێی هەندێ لەسەرۆك و رابەرانی کورد وەکو گیزەی مەگەز وابوو، چونکە مستەفا کەمال پاشا سەرانی هەندێ لەکۆمەڵەی (تەعالی کورد)ی تاوانبارکرد بە هاوکاریکردن لەگەڵ ئینگلیز بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانو هەوڵدان بۆ لەناوبردنی بزوتنەوەکەی و پیلانگێڕی لەدژی شەخسی خۆی. لەبەر هەوڵدانی مستەفا کەمال بۆ دەسگیرکردنی کوبرتین نۆئیل و نەوەو کوڕەکانی بەدرخان پاشا کە لەگەڵیدا هاوکارییان کردبوو (١١٦/٢٣) سەرەڕای رێگە نەدانی خۆی و سەرکردە سەربازییەکانی بەپێکهێنانی تیپی سەربازی کوردی لەلایەن کوردەکانەوە لەئەرزروم بۆ بەرگریکردن لەویلایەتەکانی رۆژهەڵات (١٠٩/٢٣) هەروا رێگەنەدان بەدامەزراندنی هەر بزوتنەوەیەك بەناوی کوردەوە لەناوچەکەدا (١٢٥/٢٣)، لەبەر هەموو ئەم هۆکارانە کوردەکان بوون بە دوو بەشەوە: بەشێکیان لەگەڵ ئەوەدا بوون هاوکاری لەگەڵدا بکەنو شان بەشانی تورکەکان لەشەڕی رزگاریخوازیی میللیدا هاوبەش بنو مەسەلەی مافی نەتەوەیی کورد بۆ پاش رزگاریبوون دوابخرێ، ئەندامەکانی کۆمەڵەی (بەرگریکردن لەمافی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات) نوێنەرایەتی ئەم بەشەیان دەکرد.

بەشی دووەمیشیان: رەتیدەکردەوە هاوکاری لەگەڵ مستەفا کەمال پاشا بکاتو بانگەشەی دەکرد بۆ پێوەندیکردن بە دەوڵەتانی ئیئتیلافەوە لەپێناو سەندنی مافی نەتەوەیی کورد بەرێگای کۆنگرە نێونەتەوەییەکان. کۆمەڵەی تەعالی کوردستانو بنەماڵەی بەدرخان پاشا سەرۆکایەتی ئەم بەشە، یان ئەم لایەنەیان دەکرد، لەبەر ئەمە دەبینی بەشی یەکەم یان کۆمەڵی یەکەمیان لەکۆنگرەی سیواس کە لەچواری ئەیلوولی ساڵی ١٩١٩ بەسترا پێکهاتبوو لەم بەرێزانەی خوارەوە بە سیفەتی نوێنەرانی کۆمەڵەی بەرگریکردن لەمافی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات بە شاندێك بەشدارییان کرد:

١- مستەفا کەمال پاشا.

٢- رەووف بەگ.

٣- زانای ئایینی رایف ئەفەندی (کورد بوو).

٤- شێخ فەوزی ئەفەندی (کورد بوو).

٥- شێخ سامی بەگ.

لەوێدا، کۆنگرەی ناوبراو (مستەفا کەمال پاشا)ی بە هاوکاریو پشتگیریی نوێنەرە کوردەکان، بە سەرۆك هەڵبژارد پاش ئەوەی هاوڕێی گیانی بەگیانیو هاوبەشی بزوتنەوەکەی، رەووف بەگو چەندین کەس لەئەندامانی کۆنگرە بەرهەڵستی ئەوەیان کرد (٨٧/٢٣).

عیسمەت ئینۆنۆ لەیادداشتەکانیدا سەبارەت بە پشتگیری کورد لەتورکەکان لەسەروبەندی شەڕی رزگاریخوازیدا، دەڵێت: ((کوردەکان بە گشتی پێیان باشتر بوو کە لەچوارچێوەی کۆمکاری تورکیدا بمێننەوە لەپێناو پاراستنی یەکێتی خاکی نیشتمان، لەبەر ئەمە هاوکاری گەورەیان پێشکەش کردین، لەکۆنگرەی ئاشتی پاریسیشدا هەموو دوپاتمان دەکردەوە.. ئێمەی تورك فلانە شتو فیسارە شتمان دەوێ، یان ئەم شتەمان رەتدەکردەوەو بە شتەکەی تر رازی دەبووین...)) (٢٤/٢٦).

کۆنگرەی سیواس زۆرێك لەو بڕیارانەی دەرکرد کە جەختیان دەکردەوە لە سەر دواخستنی کێشەی کورد بۆ ماوەی پاش رزگاری، بۆ نموونە ناوی (کۆمەڵەی بەرگریکردن لەمافی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات)ی گۆڕی بە (کۆمەڵەی بەرگریکردن لەمافی ئەنادۆڵو ولاتی رۆم)، پاش ئەوەی نوێنەرانی هەموو ناوچەکانی تورکیا لەم کۆنگرەیە ئامادەبوونو کۆنگرە بەرهەڵستی لەهەموو شێوەیەکی ئەو دەوڵەتۆکانە کرد کە دەوڵەتانی هاوبەند (ئیئتیلاف) هەوڵیاندا لەناوچەکانی بن دەسەڵاتی خۆیاندا دایانبنێن. کۆنگرە دیسان بە پێویستی زانی حوکمێکی سەربەخۆ لەناوچەکە یان لەو ناوچانەی داگیرکەران لێی دەکشێنەوە یان ناچار دەکرێن لێیان بکشێنەوە، دابنرێ، سەرڕای ئەوە نابێ ئینتیدابی هیچ دەوڵەتێك لەدەوڵەتانی رۆژئاوا قەبووڵ بکرێو خۆئامادەکاریش دەستپێبکات بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی کە ماوەی (٤) ساڵە پەکی کەوتووە (١٤٢/٢٣).

بەو جۆرە دوای ئەوە هەموو شتێك لەپێش (مستەفا کەمال دا) گوشادو ئاسان بوو، بەسەرکردایەتیکردنی بزوتنەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیو پشتگیریکردنی لەلایەن سەرانو گەورەو پیاوانی ئایینی کوردەوە، ئیدی بیری لەدوو مەسەلەی گرنگ دەکردەوە:

یەکەم/ ئامادەکردنو تەیارکردنی هەموو چینو توێژەکانی گەل لەئەنادۆڵ بە هەموو نەتەوەکانییەوە لەبزوتنەوەیەکی میللی رێكو پێك بۆ ئەوەی لەگەڵ داگیرکەراندا بجەنگێو لەئەنادۆڵ وەدەریان بنێ.

دووەم/ هاوکاری کردن لەگەڵ سیستمی نوێ لەرووسیای سۆڤیتیو بتەوکردنی پێوەندیی دۆستانە لەگەڵیدا لەپێناو زاڵبوون بەسەر کۆسپوتەگەرەکانداو بۆ وەرگرتنی یارمەتی لەو حکوومەتە نوێیە بەو سیفەتەی کە بزوتنەوەی کەمالی، بزوتنەوەیەکی میللی رزگاریخوازییە.

بەپێی مەسەلەی یەکەم، ئەوە بوو مستەفا کەمال لەگەڵ هەموو چینو ئەو کۆمەڵە رێکخراوانەی کاریگەرییان هەیە لە ئەنادۆڵ وەك سەرۆکانی هۆزو رێبەرانی تایفە ئاینییەکان لەشێخانی رێبازی ئاایینیو ئیمامو پێشنوێژانی مزگەوتەکانو کەسایەتیی پایەداری کۆمەڵایەتی لەناوچەکە، هاوکاری کرد، بەمەش توانیی بنکەیەکی میللی فراوان لە ئەنادۆڵ بۆخۆی ئامادە بکاتو پشتی پێ ببەستێتو لێوەی بجولێت بەرەو شەڕی رزگاریخوازی لەدژی داگیرکەرە ئینگلیزو فەرەنسیو یۆنانییەکان.

کورد خزمەتێکی زۆر گەورەیان پێشکەش بە بزوتنەوەی نیشتمانی تورك کرد کە دەرەنجام بووە بەردی بناغەی کۆماری تورکیای نوێ (٢٨٦/٨) لەکاتێکدا ئەرمەنییەکان بە پشتیوانیو کۆمەکی زۆری ئەوروپا بڕیاریان دا لەپشتەوە زەبرێکی گەورە بکێشن بە بەرەی نیشتمانی تورکیا لەبەر ئەوەی مەترسییە لەسەر (ئەرمینییای گەورە) کە پەیمانی سیڤەر پێیانی بەخشی. بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارە کۆماری یەریڤانی ئەرمەنی لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٢٠ هێزە سەربازییەکانی لەسەر سنووری رۆژهەڵاتی باکووری تورکیا خڕکردەوەو هەڕەشەی دەکرد بێنە ناو تورکیاوە، لەبەرامبەر ئەم مەترسیەدا کازم قەرابەکر پاشا بە لەشکرێکەوە کە زۆربەی کورد بوو لەمانگی ئابی هەمان ساڵ دەستی خۆی خستە پێش بۆ شەڕی سوپای ئەرمەنیو توانی دەست بگرێ بەسەر قارس پاش ئەوەی پەندێکی وای پێدا نەتوانێ بیر لەدەستدرێژیو هێرش بردن بکاتەوەو ئەگەر دەستێوەردانی حکوومەتی کۆماری سۆڤێت لەو کێشەیە نەبوایە، کۆماری ئەرمەنی لەیەریڤان داری بەسەر پەردوویەوە نەدەما (٢٨٥/٨).

کورد وە نەبێ تەنها لەبەرەکانی شەڕی رۆژهەڵاتو باشوور یارمەتیو خزمەت پێشکەش بە بزوتنەوەی نیشتمانی تورکان بکەن، بەڵکو نیشانەی ئەم یارمەتیو خزمەتە، لەشەڕەکانی سەقاریاو ئەفیونی قەراحەسارو ئینونۆو ئەو شەڕە گەورەیەش زۆر بەروونی دیارە کە سەرکەوتنی یەگجارەکی وەدەست هێناو تێدا یۆنانییەکان نوشوستیان هێناو شکان (٢٨٧/٨)،

سەرڕای ئەوە هێزەکانی ئەرمەنیش کە فەرەنسییەکان یارمەتییان دەدان بۆ پێکهێنانی ئەرمینیای گەورە لە ناوچەی کیلیکیا لە پێش سوپاکەی صلاح الدین پاشا کە زۆرینەی کورد بوو، هەرەسیان هێنا (٢٨٧/٨)و فەرەنسییەکان ناچار بوون پەیمانی ئەنکەرەی بەناوبانگ لەساڵی ١٩٢١ مۆر بکەن.

بە پێی مەسەلەی دووەمیش (هاوکاریکردن لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت)، ئەوە مستەفا کەمال دەرکی بە پێگەی ستراتیژی وڵاتەکەی لە نێوان رۆژئاواو یەکێتی سۆڤیت کردبوو (٦٩/١٩)، بۆیە بە لایەوە گرنگ بوو لە هەردوو لا سوود وەربگرێ بۆ دەرهێنانی وڵاتەکەی لە ژێر باری برسێتیو داگیرکردن لە لایەكو لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی سەروەریی تەواوی بەبێ هیچ کۆتو مەرجێك وەدەست بێنێ. جا بە نواندنی نەرمیو زمان لووسی روویکردە ئەو سۆڤیتیانە کە سنوورەکانی رۆژهەڵاتی تخوبی تورکیایان والاکرد بۆ یارمەتیدانی بە کەرەستەی شەڕو چەكو تراکتۆرو دانەوێڵە. بەڵام سۆڤێت نرخی ئایدیۆلۆژییان لە بەرامبەر ئەم یارمەتییە لێ دەویست، نەوەك پارە، بۆیە زۆری نەبرد گرێی دڵیان بۆ مستەفا کەمال کردەوە بۆ ئەوە رازی بێت لە سەر دامەزراندنی پارتێکی کۆمۆنیستی لە تورکیا ئەو ئەندامو لایەنگرانی بەناوی لەشکری سەوزەوە شەڕی داگیرکەر بکەن، مستەفا کەمال لەسەر ئەم داواکارییە رازی بوو، بەمەشیان ویستی ئیشارە بە رۆژئاوا بدات کۆمۆنیستی وا خەریکە لە دەرەنجامی داگیرکاریی هێزەکانی هاوپەیمان دزە بکاتە ناو ئەنادۆڵەوە.

پارتی کۆمۆنیستی تورکیا (لەشکری سەوز) دەستیکرد بە پەخش کردنی بیروباوەڕەکانی لە رۆژنامەی تێکۆشانو گێتی تازەدا، کە سەرنووسەرەکەی عارف ئوروج بوو و ئەحمەد حیلمی خاوەن (رۆژنامەی تێکۆشان)و پزیشکی بەیتەری نوری دەرسیمی کوردو بازرگانێك بەناوی (نوری) کۆمەکیان دەکرد. لەپاش ماوەیەکی کەم شاندێکی سۆڤێت سەردانی ئەنادۆڵیان کرد بە نیازی فراوانکردنی ئاڵقەی حیزبی ناوبراو، لەنێو شاندەکەدا شەریف ماناتۆفو زینەتوڵلا نەوشیروانو مستەفا سوبحی هەبوون، کە ئەم کەسەی دواییان پاشتر پارتێکی کۆمۆنیستی نهێنی لە تورکیا دامەزراند، لە سوشیالیستی نێونەتەوەیی سێیەمیش نەریمانۆفی ئازەربایجانیو سولەیمان سامی ئامادە بوون (٦٩/١٩).

کۆنگرەی ئەرزروم وەکو ئەنجومەنێکی دامەزرێنەر وابوو بە لای تورکیای تازەئیجادەوە، چونکە کۆنگرەکە بە هەڵبژاردنی مستەفا کەمال بۆ سەرۆکایەتیکردنی بەکۆی دەنگەکان، بەردی بناغەی یەکەمی ئەو کۆمارەی دانا. مستەفا کەمال لەوتارەکەیدا لەپێش کۆنگرە

جەختی کردە سەر دامەزراندنی دەوڵەتی تورکی لەچوارچێوەی سنووری ئەنادۆڵ تاوەکو ببێتە دەوڵەتێك تیادا یاسا سەروەرو بە سەربەخۆیی سیاسی بێ کۆتو بەندیش شاد بێت بە ڕێکخستنو یەکخستنی هەموو کۆمەڵە نیشتمانییە کاراکانی دژ بەداگیرکاری بیانی، کۆنگرە کۆتایی بەکارەکانی هێنا پاش ئەوەی ئەم بڕیارانەی خوارەوەی دەرکرد (٦٦/١):

أ-ئەنادۆڵ بە سنوورە نەتەوەییەکەیەوە یەك نیشتمانەو دابەشبوون قەبووڵ ناکات.

ب-لەحاڵێکدا دەوڵەتی عوسمانی ڕووخاو دابەش بوو، ئەوا گەلی تورك لەپێناو مافەکانی تێدەکۆشیو بەرگری لە نیشتمانەکەی دەکات لە دژی بێگانە.

ج-لەکاتێکدا حکوومەتی ناوەند نەیتوانی سەربەخۆیی نیشتمان بپارێزێ، ئەوا حکوومەتێکی کاتی هەڵبژێردراو لە لایەن کۆنگرەی نیشتمانی گشتییەوە پێکدێت، لە حاڵێکیشدا ئەوە نەکرا، ئەوا دەستەی دامەزرێنەر ئەرکی هەڵبژاردنی دەگرێتە ئەستۆ.

د-پێویستە کار بکرێ بۆ ڕێکخستنو وەگەڕخستنی چالاکی هێزە نیشتمانییەکان لە پێناو وەدیهێنانی سەروەریی ئیرادەی میللەت.

هـ-ناکرێ چینەکانی مەسیحی ئەو مافو ئیمتیازاتانەیان بدرێتێ کە دەبنە مایەی تێکدانی سەروەریی نیشتمانیو هاوسەنگی کۆمەڵایەتیی.

و-بەهیچ شێوەیەك ئینتیداب لە سەر تورکیا، یان پاراستن لە سەر تورکیا لە لایەن هەر لایەکەوە بێت، قەبووڵ ناکرێ.

ز-پێویستە کار بکرێ بۆ بەستنی ئەنجومەنی (مەبعوسانی عوسمانی)و ڕێکخستنی کاروباری دەوڵەتو زامنکردنی سانسۆری میللی لە سەر کارەکانی.

بەگوێرەی خشتەی کارەکانی کۆنگرەکە، دەستەیەکی دامەزرێنەر لە(٩) کەس بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال دەستنیشان کرا کە لقەکانی ئەم گردبوونەوە نیشتمانییە لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ دامەزراند. کوردەکان پێش ئەمە (کۆمەڵەی بەرگریکردن لەماف لەڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ)یان دامەزراندبوو، بەڵام ئەو کۆمەڵەیە چووە پاڵ (کۆمەڵەی بەرگری لەماف لەئەنادۆڵو وڵاتی ئەرزروم) کاتێك کۆنگرەی ئەرزروم لە٣ی تەموزی ساڵی ١٩١٩ بەسترا پاش ئەوەی ٣ کورد بەئەندام لەکۆی (٨) ئەندام وەك لێژنەی سەرپەرشتیکار لەسەر کۆنگرەی ناوبراو هەڵبژێردران ئەمانە بوون: شێخ فەوزی سەرۆکی تایفەی نەقشبەندی لەئەرزنجان، سەعدوڵڵا لەسعرتو حاجی موسا سەرۆکی هۆزی موتکی (٦٥/٤).

کاتێك ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکی لەئەنکەرە ساڵی ١٩٢٠ بەسترا، (٧٢) نوێنەری تیابوو نوێنەرایەتی کوردیان دەکرد، ئەمانە هاوکارییان لەگەڵ مستەفا کەمالدا کرد لەپێناو وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانیان (٥٨/٨).

کۆنگرەی ئەرزروم جۆشو حەماسەتی نیشتمانی خستەبەر جەماوەرو خەڵکی دەستیان کرد بە ڕێکخستنی بەرخودان لەدژی داگیرکەرانو لەزۆربەی ویلایەتەکاندا چەند کۆمەڵەیەکی بەرگری نیشتمانی دامەزرا، بەڵام ئەم کۆمەڵانە بە پاڵنەری هەستی نیشتمانی خۆیان کاریان دەکرد بەبێ ئەوە بدەنە پاڵ گردبوونەوەی نیشتمانی کە دەرەنجامەکەی کۆنگرەی ئەرزرومی لێکەوتەوە.

لەبەر ئەوە مستەفا کەمال داوای کرد کۆنگرەیەکی نوێ لەشاری سیواس لەڕێکەوتی ١٩١٩/٩/٤ ببەسترێو ئەویش (واتە: کۆنگرە) مستەفا کەمالی بەسەرۆکی خۆی هەڵبژارد دوای ئەوەش کۆمەڵەی بەرگریکردنی ماف لەئەنادۆڵو (وڵاتی ڕۆم واتا: تورکیای ئەورووپی ئێستا) دامەزرا و ئەندامی نوێشیان بۆئەو دەستە دامەزرێنەرە هەڵبژارد کە پرنسیپەکانی پەیمانی نیشتمانیو ئایدیۆلۆژییەتی نوێی دەوڵەتو ڕێبازە سیاسیو کۆمەڵایەتییەکانی دانا (٦٧/١).

کۆنگرەی سیواس پێش کۆتاییهێنان بە دانیشتنەکانی بڕیاری دا بە ئەنجامدانی هەڵبژاردنی نوێنەرایەتی لەناوچە ڕزگارکراوەکانی تورکیاو لەپاشان ناردنی نوێنەرە نوێیەکان بەرەو ئەنجومەنی (مەبعوسانی عوسمانی) لەکاتی گرێدانیدا لەئەستەموول، ئەمە وەکو هەولێك بۆ پێکانی دوو چۆلەکە بە بەردێك:

یەکەمیان/ بۆ پێشاندانی هێزی بەرگری میللی لەبەرامبەر داگیرکردنو ئەوەش پێشان بدات کە هێزەکانی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی وڵاتیان کۆنترۆڵ کردووە.

دووەمیان/ شپرزەکردنو ئیحراجکردنی ئەو ئینگلیزانەی کە پشتگیری دەسەڵاتی خەلیفەی هاوپەیمانیان دەکەن لەدژی مستەفا کەمالو بزوتنەوەکەی.

کاتێك ئەنجومەنی مەبعوپان لە١٢ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٠ کرایەوە نوێنەرانی سەر بە مستەفا کەمال چوونەریزی ئەم ئەنجومەنەوەو بە ڕاشکاویی بەرگرییان لەبزوتنەوەی بەرخودان لەدژی داگیرکردن کرد.. لەبەرامبەر ئەمە ئینگلیز دەسبەجێ فەرمانی بەهێزەکانی هاوپەیمان دا ئەستەموولی بارەگای خیلافەت لە١٦ ئاداری ١٩٢٠ داگیر بکەن، پاشانیش

هێزەكانی ئینگلیز چوونە ناو ئەنجومەنی مەبعوسانو داوایان لەسەرۆكایەتی ئەنجومەن كرد نوێنەرە كەمالییەكانیان تەسلیم بكەن..

ئەمە لەحاڵێكدا روویدا ئەنجومەن كۆبوونەوەی خۆی گرێدا بوو، هۆڵەكە زەناو غەڵبە غەڵبێك دایگرت ئەو پەڕی نەبێ كە دوای ئەمە سەرۆكی ئەنجومەن داوای لەئەفسەرە ئینگلیزەكان كرد سەنەدێك ئیمزا بكەن تیا بڵێن ئێمە نوێنەرانی ناوبراومان گل داوەتەوە.

سەركردەی هێزە ئینگلیزیەكە بەمە رازی بوو و سەنەدەكەی ئیمزا كرد، بۆ رۆژی دواتر رۆژنامەكان هەواڵی دەستدرێژی ئینگلیزیان بە گلدانەوەی هەر پێنج نوێنەرە كەمالییەكان بلاوكردەوە، بە گەیشتنی ئەم هەواڵە رای گشتی لەناوەوەو دەرەوەی ولات هورووژا. كە مالییەكان ئەمەیان وەك شێوازێك قۆزتەوە بۆ زڕاندنی ناوی ئینگلیزو زوڵمو ستەمو هاوكارییان لەگەڵ خەلیفەدا- دواجار بەدڵنیاییەوە زانرا كە بۆ ئەو مەسەلەیە پێشتر مستەفا كەمال لەگەڵ ئەو (٥) نوێنەرە رێككەوتبوو- و پاشان كار بكرێ بۆ گواستنەوەی ئەنجومەن بۆ ئەنكەرە، ئەمەش وەك سەرەتایەك بۆ كێشانەوەی شەرعییەتو سەندنەوەی لەحكوومەتەكەی ئەستەمولْ. بەو جۆرە ئەنجومەن دوا كۆبوونەوەی لەئەستەمولْ لە ڕێكەوتی ١٨ی ئاداری ساڵی ١٩٢٠ گرێدا، واتا (٢) رۆژ پاش دەسدرێژیكردنە سەریو لەسەر داوای یەكێك لەنوێنەرانی سەر بە كەمالییەكان، كۆبوونەوەكانی ئەنجوومەن بۆ كاتێكی تر دواخران.

مستەفا كەمال ئەم هەلە زێڕینەی قۆزتەوەو بەیاننامەیەكی بۆ ڕای گشتی توركی بلاوكردەوە تێدا گوتی: ((لەبەر نەمانی سەروەریی دەوڵەتی عوسمانی- كە نزیكەی (٧) سەدساڵ بەردەوام بوو- لەئاكامی داگیركردنی بارەگای خیلافەتو پایتەختی دەوڵەت لەلایەن ئینگلیزو دەستدرێژی كردنیان بۆسەر ئەنجومەنی مەبعوسانی عوسمانی كە وایكرد كۆبوونەوەكانی هەڵپسێرێ بۆ كاتێكی تر... بۆیە داوا لەئەنجومەنی مەبعوسان دەكەم كۆبوونەوەیەكی (فوق العادە) لەئەنكەرە ببەستێ بۆ تاوتوێكردنی چارەنووسی گەلی توركو مافی ژیانو سەربەخۆییو بریاری چارەنووسی لەم بارودۆخە ناسكەدا...)) (٦٨/١).

بەو شێوەیە ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورە) لە یەكەمین دانیشتنی لە ئەنكەرە لە رێكەوتی رۆژی ٢٣ی نیسانی ١٩٢٠ خۆی كۆكردەوە بە ئامادەبوونی ١١٥ نوێنەر توانییان لەكاتی دیاریكراودا بگەن لەكاتێكدا پاشماوەی ئەندامەكانی تریش لەسەرەتای مانگی ئایار گەیشتن، ئەوانە نوێنەرایەتی چینو توێژە جیاجیاكانی گەلیان دەكردو پێكهاتبوون لە: ئەندامانی ئەنجومەنی مەبعوپانی عوسمانی، نوێنەرانی تازەی هەڵبژێردراو، سەركردە سەربازییەكان،

تاکەکانی هێزە میللیە شەپقەرەشەکان، سەرکردەکانی بەرگری نهێنی، سەرکردەکانی حیزبە سیاسییەکان، سەرۆك هۆزەکان، ئیمامو وتار خوێنانی بەکتاشی، شێخانی مەولەویو سەرۆکانی تایفە ئایینیەکان. ئەم ئەنجومەنە (مستەفا کەمال)ی نوێنەری ئەرزرومی بە کۆی دەنگ وەك سەرۆك دەستنیشان کرد، ئەمەش وەك شەرعییەت دانێك بوو بۆ گشت فەرمانو رێنماییەکانی بەو پێیەی سەرۆکی حکوومەتی کاتییە.

ئەوە مەسەلەیەکی سروشتی بوو کە ناکۆکی ئایینزاییو سیاسی لەنێوان ئەم تێکەڵە ناهاورەگەزییەی نوێنەرانی (ئەنجومەنی نیشتمانی گەورە) سەر هەڵبدات، ئەوی راستیش بێت چەندین گرۆو کۆمەڵی سیاسی لەنێو ئەنجومەنە نوێیەکە بەدەر کەوتن، وەك: باڵی سەربەخۆیی، گروپی چاکسازی، گرۆی میللی، کۆمەڵی پاراستنی پیرۆزییە ئایینیەکان، کۆمەڵی پاراستنی مافی ئەنادۆڵی رۆژهەڵات- کوتلەی کوردەکان-. ئەمە لەلایەکەوە وایکرد کۆسپو تەگەرە بکەوێتە پێش بەرێوەچوونی کارەکانی، ئەنجومەنو لەلایەکی دیکەوە کوتلەکانیش فراوانتربن بۆ ئەوە ببنە بناغەیەك بۆ حیزبە سیاسیەکان لەم قۆناغە بەراییەی بزوتنەوەی گەلی تورکی لەدژی داگیرکەر. مستەفا کەمال پێی وابوو ئەم ناکۆکییانە لەخزمەتی ئەم قۆناغەدا نییە کە وڵات پێدادەروات، بۆیە بریاری دا کۆمەڵی بەرگریکردن لەمافی ئەنادۆڵو وڵاتی رۆم سەر لەنوێ ببوژێنێتەوە، وهێندەی پێ نەچوو هەموو کۆمەڵەکانی تر هاتنە پاڵ ئەم کۆمەڵەو بەمە جارێکی تر یەکێتی ئەنجوومەنی گەورەی وڵات هاتەدی کە قۆناغی سەربەخۆییو دەرکردنی داگیرکەر پێویستی پێیەتی (١/٦٩).

پاش ئەوەی کۆنگرەی لۆزان کوردی لەتوکیا بێهومێدو دەسخەرۆکرد، چونکە تەنها جەختی کردبووە سەر رێزگرتن لە مافی رۆشنبیریو ئایینی کەمایەتییەکان، کێشەی کورد تەنها لە مەسەلەی مووسڵ چەقی بەست لێرەش ئەرکی ئەو لایەنەی ئەم ویلایەتە عوسمانییە دەخرێتە سەری، بە (کۆمەڵەی گەلان) سپێردرا. بۆ ئەمەش لێژنەیەکی تایبەت پێکهات بۆ زانینی ویستو ئارەزووی دانیشتوانەکەی، لیژنەکە لەساڵی ١٩٢٥ گەیشتە بەغداو پاشان بەرەو موسڵ کەوتە رێو لەوێ لێکۆڵینەوەی گشتی تیا ئەنجامدا، دواجا لێژنە راپۆرتێکی ئامادە کردو لە١٦ی تەمووزی هەمان ساڵ رەوانەی کۆمەڵەی گەلانی کرد، تیادا هاتبوو. ((پێویستە ئارەزووی کوردان لەبەر چاوبگیرێ بۆ دامەزراندنی فەرمانبەریانو زمانی کوردیش بە رەسمی بێت لەفێرگەو دادگاو لێکۆڵینەوەو موحاکەمە کردندا، لێژنە پێیشی وایە لەحاڵێکدا ئەگەر هات زەمانەتی تەواوو بەڵێنی بەهێز بەکورد نەدرێ بۆ ئەوەی ئیدارەیەکی نێوخۆیی

سەربەخۆیان هەبێت (٤) ساڵ دوای پەسەندکردنی پەیمانی ئینگلیزی- عێراقیو نەمانی کۆمەڵەی گەلان لەعێراق، ئەوا زۆربەی کوردەکان پێیان باشترە بچنە پاڵ ئیدارەی تورکان نەك سەر بەئیدارەی عێراق بن.((لەسەر بنەمای ئەم راپۆرتە ئەنجوومەنی کۆمەڵەی گەلان بریارێکی دەرکرد بە گرێدانی ویلایەتی موسڵ بە حکوومەتی عێراق دوای خستنەرووی هەندەك مەرجو تەحفوزات)) (١٥٤/١٤). ناوەندە تورکە پێشکەوتنخوازەکان پێیان وایە ئینگلیز خۆی هانی شێخ سەعیدی کوردی داوە بۆ یاخی بوونی چەکداری لەساڵی ١٩٢٥ وەکو هەوڵێك بۆ دابەشکردنی تورکیا، پاش ئەوەی تورکەکان رازی بوون لەسەر بوونی کورد لەکۆنگرەی سیواسو لەکاتی پێکهاتنی کۆمیتەی سەرکردایەتی شەڕی ئازادیخوازی میللی کە ئەندامە کوردەکانیشی لە خۆگرتبوو، هەروا (لۆزان)یش دانی بەمافی نەتەوایەتیی کەمایەتی کورد لەتورکیا لەچوارچێوەی ئەو پەیمانە نیشتمانییەی مستەفا کەمال بڵاوی کردەوە، ناوە، (٣٥/٢٢)، وابوو، چۆن دەکرێ بزوتنەوەیەکی رزگاریخوازیی کورد بەرپا بێت ئینگلیزو کۆمەڵەی (هەوادارانی ئینگلیز) کە بارەگاکەی لەئەستەموڵ بوو، سەرکردایەتی بکات. هەروا ئەم بزوتنەوەیە هەوڵێکی ئاشکرا بوو لەلایەن بەریتانیاوە بۆ لێدانی یەکێتی کوردەکان بە رێگەی بەستنەوەی ویلایەتی موسڵ بەدەوڵەتی عێراقەوە کە زۆرینەی دانیشتوانی بەچڕی لەکەمایەتیی کوردە بە عێراقەوە لەسەر داوای کوردەکانی ویلایەتەکە دوای بەکارهێنانی هێز لەلایەن تورکیاوە بۆ دامرکاندنی یاخیبوونەکەی شێخ سەعیدو بەکاربردنی سیاسەتی بە تورك کردن کە دوای ئەمە بەکار برا (٣٥/٢٢).

باسی سێیەم

کوردو مستەفا کەمال ئەتاتۆرك

دوای ئەوەی حیزبی (ئیتیحادو تەرەقی)، دەسەڵاتی لە دەوڵەتی عوسمانی پاش کودەتاکەی ساڵی ١٩٠٨ وەرگرت، سیاسەتی بە تورك کردنیان لەدژی کەمایەتییە نەتەوەکانی دانیشتووی دەوڵەت، وەك: عەرەبو کوردو چەرکەسو ئەرمەنو ئەوانیتر پیادە کرد. پوختەی ئەم سیاسەتە بریتی بوو لەتوانەوەی زۆرێك لەتوخمە ئەتنیکییەکانی ناو دەوڵەت لەنێو توخمی نەتەوەی تورکو هەوڵدان بۆ سڕینەوەی کلتوورو زمانیانو راگوێزانیان لەناوچەکانی خۆیان. بۆ گەیشتن بەو ئامانجە، خەلیفە سوڵتان محەمەد (رەشاد)ی پێنجەمیان قایل کرد مەرسوومێك بە یاسایەك مۆر بکات(٦٠/١٤) بریتی بوو لەچەند بڕگەیەك رێ بەم سیاسەتە زاڵمانە دەدات.

ئەم یاسایە بەرجەستە بوو لە ئاوارە کردنی هەموو کوردەکان لەزێدی خۆیانو پەرتو بڵاوەپێکردنیان لەویلایەتە تورکییەکان، بە شێوەیەك رێژەی دوورخراوو راگوێزراوان لەهەر شارێکی تورك لە(٥٪)ی دانیشتوانی تورك زیاتر نەبێو بە مەرجێکیش سەرۆكو دەمڕاستو دەسترۆیشتوانی کورد ناچار بکرێن تەنها لەشارو مەڵبەندە تورکییەکان نیشتەجێ بنو دەستو پێوەندەکانیشیان لەپیاوانی هۆزو خێڵەکانی تر لەگوندە دوورەدەستەکاندا نیشتەجێ بکرێن بۆ ئەوەی پێوەندیی لەنێوان خۆیانو نێوان سەرۆکەکانیان نەبێت.

ئاوەها گەلی کورد لەنێوان تورکەکاندا پەرتەوازە دەبن بە شێوەیەك دەکرێ پاش ماوەیەکی کەم زمانی کوردیو هەموو بنەما نەتەوەییو دابو نەریتە میللییەکانی بزر دەبنو بەوەش دواترین ئاسەواریان لەرووی بوونو وجودەوە دەسڕێتەوەو بە کردەوەش حکوومەتی عوسمانی بۆ کارکردن بەم یاسایە دەسپێشخەری کرد.

لەقەیدو تۆمارگاکانی بەڕێوەبردنی راگوێزەران کە بەم مەسەلەیەوە سەرقاڵ بوون، توانراوە ئەوە وەربگیرێ کە ژمارەی کۆچپێکراوانی کورد لەکوردستانەوە بەرەو ویلایەتە تورکییەکان گەیشتووەتە ٧٠٠٠٠٠ کەس هەروا هەندەك لەتۆمارگاکان بەڵگەی ئەوەیان داوە بەدەستەوە کە چارەنووسی ئەو کوردانەی بەزۆر راگوێزراون بەلای ئەو بەڕێوەبەرایەتییەوە بە تەواوی نەزانراوە (٦١/١٤).

لەسۆنگەی ئەمەش کلیمانسۆی سەرۆك وەزیرانی فەرەنسا لەسەروبەندی شەڕی یەکەمی جیهانی لەلێدوانێکدا گوتی: ((عوسمانییەکان لەسای ئیدارەی خراپو جۆرەها شێوازی زۆڵمو زۆریانو لەمیانەی چەندین سەردەمدا سەلماندیان هیچ جۆرە لێهاتوویی و کارامەییەکیان نییە لەبەڕێوەبردنی توخمە ناتورکەکان، جا مادامێك مەسەلەکە وایە پێویستە هیچ نەتەوەیەك لەژێر باری حوکمڕانییاندا نەهێڵین)) (١٤/٦٥).

ئەم لێدوانە گرنگو مەترسیدارەو چالاکییەکانی کۆمەڵە کوردییەکان لەم کاتانەدا وایانکرد (باب العالی) دڵەراوکەو مەترسی دایبگرێ، بۆیە بیری لەفێڵێك کردەوە نەهێڵێ کوردستان لەباب العالی جیابێتەوەو سەربەخۆیی لەئیدارەی تورك وەربگرێ. ئیدی ڕۆژنامەکانی عوسمانی پەیتاپەیتا برایەتی موسلمانێتیو برایەتی نیشتمانێتی عوسمانی بەبیر کوردا دەهێنانەوە، پاشان (باب العالی) دەستپێشخەری کرد لەپێکەوەنانی دەستەیەکی وەزاری، لەکێشەی کورد بکۆڵێتەوە و شێوازێکی کارگێڕی بدۆزێتەوە لەکوردستاندا جێبەجێ بکرێ بە جۆریك لەئیدارەی عوسمانی لانەدات، دەستەکەش پێکهاتبوو، لەهەر یەك لە: شیخولئیسلام حەیدەری زادە ئیبراهیم ئەفەندیو عەیوق پاشای وەزیری ئەشغالو عەونی پاشای وەزیری دەریاوانیو میرئەمین عالی بەدرخان ئەندامی کۆمەڵەی تەعالی کوردستانو هەریەك لەمراد بەدرخانو عەبدولقادر ئەفەندیی ئەندامانی ئەنجومەنی ئەعیان (١٤/٦٦).

دەستە وەزارییەکە لە(باب العالی) کۆبووەوەو چەند دانیشتنێکی گرێداو دەرەنجام بە ڕێککەوتن ئەم بڕیارانەی لای خوارەوەی دا:

١- پێدانی ئۆتۆنۆمی بە کوردستان بە مەرجێك کورد ڕازی بن لەچوارچێوەی کۆمکاری عوسمانی بمێننەوە.

٢- گرتنەبەری ڕێو شوێنی کاریگەر بۆ جاڕدانی ئەم خودموختارییەو دەسبەجێ دەست بکرێ بە جێبەجێ کردنی ناوەڕۆکی.

ڕۆژگار تێپەڕی بێ ئەوەی فەرید پاشای سەدری ئەعزەم بڕیارەکانی دەستەی ناوبراو جێبەجێ بکات: نیشتمانپەروەرانی کوردیش هەر ئەوەیان پێ کرا هەوڵە سیاسییەکانیان لەئەوروپا بخەنەوە گەڕ، بۆ ئەمەش هەریەك لەکۆمەڵەی تەعالی کوردو کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەڵایەتیو کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان شەریف پاشایان بە نوێنەری خۆیان هەڵبژارد بۆ ئەوەی بەرگری لە سەربەخۆیی کوردستان بکاتو هەوڵ بدا بۆ سەرخستنی کێشەی نیشتمانی کورد لە بەردەم هاوپەیمانەکان لە کۆنگرەی ئاشتەوایی، کە لەوێ دوو نەخشەو دوو

یادداشتنامەی سەبارەت بە داخوازیو مافی نەتەوەی کوردی پێشکەش کردن. کار و چالاکییەکانی نیشتمانپەروەرانی کوردو ماندوو بوونیان لەسای سیاسەتی شەریف پاشا ئەم دەرەنجامانەی لای خوارەوەی لێکەوتەوە:

١- بەستنی پەیمانێکی هاوبەندی لەنێوان خۆیو نێوان بەغوس نۆبار پاشای سەرۆکی شاندی ئەرمەنی لەپاریس، کار بکات بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیەکانی نێوان ئەرمەنو کورد بەرێگایەکی ئاشتییانە بەبێ ئەوە بوارە بە دەوڵەتەکان بدرێ دەستێوەردان بکەن.

٢- کار بکرێ بۆ دانپێدانانی هاوپەیمانەکان لە پەیمانی سیڤەردا بە مافی ژیانی کوردو سەربەخۆیی کوردستان.

کۆمەڵەی تەعالی کوردستان کە لە پاش ئاگربەستی مۆنرۆس لە ئەستەموڵ دامەزرا، لە گشت کۆمەڵە کوردییەکانی تر چالاکی زیاترو رۆشنبیرانی کوردیشی پتر لە دەوری خۆی کۆ کردبۆوە، پوختەی بەرنامەی کۆمەڵە لە وەدیهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردیدا خۆی دەبینییەوە، بەمەش پاڵی دابوو بەو پرنسیپانەی سەرۆکی ئەمریکا ویلسن بانگەشەی بۆ دەکرد بە پێی پرنسیپی مافی چارەنووس بۆ گەلانی ژێردەستەی حوکمی عوسمانی.

لەبەر ئەوەی بەریتانیا بەڵێنی دابوو بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ گەلی کوردو ئەرمەنییەکانیش داوایان بۆ کۆنگرەی ئاشتی بەرز کردەوە مافی دەوڵەتی سەربەخۆیان پێ بدرێ، بۆیە داخوازیی کوردیش بۆ سەربەخۆیی وەك کەمایەتییەکانی تر، خرایە بەرنامەی کۆنگرەکەوە. لەکاتێکیشدا کۆمەڵەی تەعالی کوردستان بە سەرۆکایەتیی سەید عەبدولقادر سەرۆکی ئەنجومەنی شوورای دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دەدا بۆ کردنەوەی لقەکانی لەهەموو ئەو قەزاو ناحییانەی کە زۆرینەی دانیشتوانییان کوردن، چونکە (عەبدولقادر) بۆ رێبەرانی کورد تاکیدی دەکرد کەوا کاربەدەستانی عوسمانی بەڵێنیان داوە بە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانو دانی مافی خودموختاری لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا بەو مەرجە راستەوخۆ ببەسترێ بە حەزرەتی سوڵتانییەوە، لەهەمان کات بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال هەوڵی دانانی پردی پێوەندی دەدا لەگەڵ رێبەرانی کورد لەئەرزروم. ئەوە بوو مستەفا کەمال لەئەیلوولی ساڵی ١٩١٩ پێوەندیی پێوە کردنو داوای کرد لەشاری سیواس لەگەڵیان کۆبێتەوە.عەلی شانو سەرانی هۆزە کوردییەکان لەگەڵیدا دانیشتنو بارودۆخی کێشەی کوردیان بۆ باس کردو ئەوەیان رەتکردەوە دەوڵەتی ئەرمەنی گەورە دابمەزرێ - ئەو پرۆژەیەی خرابووە بەر باس- ورەنگدانەوەی هەبوو لەسەر پەیمانی سیڤەر کە بڕیار

بوو گشت ئەو ویلایەتانە بگرێتەوە کە زۆرینەی دانیشتوانیان کوردن، تاکیدیشیان کردەوە تا دوایی تێدەکۆشن لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.

بەڵام بە گوێرەی ئەو تەلگرافەی مستەفا کەمال لەهەمان رۆژ لەکازم قەرا بەکر پاشا- سەرکردەی هێزە میللییەکان لەناوچەی رۆژهەڵات- وەریگرتو تێدا هاتبوو ناوبراو موقەدەم (نۆئیل) گرتووە کە هاوپەیمانەکان بە رەزامەندیی فەرید پاشا لەئەستەمووڵ ناردبوویان بۆ ئاگادار بوون لەبارودۆخی ناوچەی کوردەکان، هەروا بەدرخانو ژمارەیەك لە بنەماڵەی جەمیل پاشاو والیی مەعموورەی (عەزیز)یشی گرتووە بە تۆمەتی هاوکاریکردن لەگەڵ موقەدەم (نۆئیل)ی سیخوڕی ئینگلیزو بە داڕشتنی پیلانێك بۆ هێرشبردنە سەر کۆنگرەی سیواس کە بڕیاربوو بە سەرۆکایەتیی مستەفا کەمال پاشا ببەسترێ (١٢٣/١٣)، سەبارەت بە کێشەکە مستەفا کەمال بە خۆنازینەوە درێژەی بە قسان داو گوتی، پێی وانییە وەزارەتەکەی فەرید پاشا داخوازییە نەتەوەییەکانی کورد جێبەجێ بکات، جگە لەوەش کوردەکان پێیان راسپاردووە- واتە خۆی- لەکۆنگرەی ئەرزرومو لەدانوستاندنەکانی ئایندە نوێنەرایەتیی ویلایەتەکانی رۆژهەڵات بکات (٢٧/نتق).

کوردەکان لەپاش ئەم چاوپێکەوتنەیان لەگەڵ (مستەفا کەمال)دا هیچیان لەپێشدا نەما ئەوە نەبێ: هەوڵدەن ریزەکانی خۆیان رێك بخەنو دەست بکەن بە خەبات لەپێناو مافە رەواکانیان. بۆ ئەمەش سەرۆکانی هۆزو عێڵە کوردییەکان لەتەکیەی حسێن عەبدال لەسەرەتای ساڵی ١٩٢٠ لەنێوخۆیاندا کۆبوونەوەو لەسەر پێکهێنانی هێزێك رێککەوتن کە ژمارەی (٤٥) هەزار شەڕەکەربێت، بەڵام سەبارەت بە چۆنێتی گەیشتن بە ئامانجەکانیان، بوون بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم/ بە سەرۆکایەتی مەچۆ ئاغا- سەرکردەی پێشووی جەندرمەو سەرۆکی هۆزەکانی عەباسان بوو، بە زەرووەرەتی دەزانی سەربەخۆیی کوردستان جاڕبدرێو کاروچالاکی سیاسی وەگەڕ بخرێ بۆ وەدیهێنانی ئەم ئامانجە.

بەشی دووەمیشیان (عەلی شان) سەرۆك هۆزەکانی قۆچگیری سەرکردایەتی دەکرد، ئەمان پێیان وابوو پێویستە بەرنامەی کارێك دابنرێ و لە هەلو مەرجی هاتوو کەڵك وەربگیرێ بۆ گەیشتن بە ئامانج.

بەڵام هەردوو بەشەکە لە رێکەوتی ١٥ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٠ لە هۆزات رێککەوتن لەسەر ئەوەی چەند پرسیارێك بە نووسین بخەنە بەرچاوی حکوومەتی ئەنکەرە بە

ڕێگای سەید ڕەزا پارێزگاری ویلایەتی دەرسیمو داوای لێ بکرێ کە پێویستە حکوومەتی ئەنکەرە بە نووسین وەڵامی پرسیارەکان بداتەوە (١٢٩/١٣) کە بریتی بوون لەم خاڵانەی پایین:

١. ئەوە کارێکی زەرروورە حکوومەتەکەی مستەفا کەمال هەڵوێستی خۆی روونو ئاشکرا بکات لەمەڕ بڕیاری حکوومەتی سەڵتەنەت لە ئەستەمولْ سەبارەت بەدانی خودموختاری بۆ کورد.

٢. هەڵوێستیی حکوومەتی مستەفا کەمال لە بەرێوەبردنی کوردستان بە خودموختاری چییە؟

٣. واپێویست دەکات حکوومەتەکەیان هەموو گیراوەکان لە گرتووخانەکانی عەزیز و مەلاتیەو سیواسو ئەرزنجان ئازاد بکات.

٤. کێشانەوەی هەموو بەرپرسە کارگێڕییە تورکەکان لە ناوچە زۆرینە کوردنشینەکان.

٥. هەموو ئەو هێزانەی بۆ ناوچەی قۆچگیری نێردراون، پاشەکشەیان پێ بکرێ.

مەچو ئاغا ئەم پرسیارە تۆمار کراوانەی گەیاندە والی دەرسیم، هەڕشەی ئەوەی لێکرد کە ئەگەر لە ماوەی (٢٤) ساعات وەڵام نەدرێتەوە، ئەوە بەرپرسیار نییە بەرامبەر ئەوەی دواجا چ دەقەومێ (١٢٩/١٣).

بەڵام حکوومەتی ئەنکەرە وەڵامی پرسیارەکانی نەدایەوە، بەڵکو تەنها دەستەیەکی ناردە شاری دەرسیم بۆ ئەوەی چاوی بکەوێ بە سەرۆك هۆزو خێڵەکانی کورد وەکو هەولێك بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخەکە.

وەلێ سەرانی هۆزە کوردییەکان دەستەی ناوبراویان دەرکردو ئەم بروسکەیەی لای خوارەوەیان لە ویلایەتی عەزیزەوە هەواڵەی حکوومەتی ئەنکەرە کرد.

بۆ/ کۆڕی نیشتمانیی گەورە لە ئەنکەرە

دەقی پەیمانی سیڤەر جەختی لەسەر دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆ کردووە کە ویلایەتەکانی دیاربەکرو عەزیزو وانو بدلیس دەگرێتە خۆ، بۆیە پێویستە ئەم دەوڵەتە پێك بهێنرێ، بە پێچەوانەی ئەمەش بڵاوی دەکەینەوە: ((ئێمە ناچارین ئەم کێشەیە بەزەبری چەك وەدەست بێنین)).

لە ١٥ی تشرینی (٢) ١٣٣٦ ك- ١٩٢٠ ز

ئیمزا سەرۆکانی هۆزە کوردەکانی دانیشتووی خۆرئاوای دەرسیم:

سەرانی هۆزەکانی کورد هەروا مەترسیی خۆیان دەربڕی لەوەی حکوومەتی نوێی تورکیا کورد لە ناوچەکانی خۆیان ڕابگوێزرێت، ئەم مەسەلەیە بە کردەوە دەسەڵاتدارانی عوسمانی (١٨) جاران لەسەروبەندی حوکمی عوسمانی لەناوچە کوردنشینەکان، پیادەیان کرد (١٤٦/١٣).

بەڵام (٧٢) نوێنەری کوردی هەڵبژێردراو لە(کۆڕی نیشتمانیی گەورەی تورك)ی حکومەتەکەی تورکیاو لە لایەنگرانی بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال تەلگرافیان بۆ هاوپەیمانەکان لێداو گوتیان ئێمە نامانەوێ لە تورك جیاببینەوەو لەگەڵ ئەوە داین تاهەتا پێکەوە بژین. دوای ئەمە سەرانی هۆزە کوردەکان دەوڵەتیان لەناوچەی قۆچگیری لە ١٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٠ جاڕدا. کە حکوومەتی شۆڕشیش لە ئەنکەرە ئەمەی بیست ، ئاماژەی (بە کۆڕی نیشتمانیی گەورەی تورك) (پەرلەمان)دا، شاندێك ڕەوانەی ناوچە کوردنشینەکە بکرێ بەنیازی ڕێنمایی کردنیان بە سەرۆکایەتی حاجی عوسمان فەوزی نوێنەری ئەرزنجانو(دیاب ئاغا) کە نوێنەرێکی زۆر نزیکی مستەفا کەمال بوو، خودی ئەم دوو نوێنەرەش لە کەسایەتییە ناسراوەکانی کورد بوونو لەوێ داوایان لە سەرانی کوردەکان کرد بۆ ئەنجامدانی وتووێژ لە ئەرزەنجان، بەڵام سەید ڕەزاو عەلی شێر تاکیدیان بۆ عوسمان فەوزی کرد کە پێویستە حکوومەتی ئەنکەرە بە پیری داخوازییەکانی کوردەوە بێت بۆ قەرەبوکردنەوەی دانیشتوانی قۆچگیریو تێدا والییەکی کورد دابمەزرێنێو لە فێرگە کوردییەکاندا دەست بکرێ بە فێرکردن بە زمانی کوردیو فێرگەش بکاتەوە. عەلی ڕەزا والی ئەرزنجان پشتگیریی خۆی بۆ داخوازییەکان دووپات کردەوەو گوتی حکوومەتی تورکیا بەو داخوازییانە ئاگادار دەکەمەوە، موفتی ویلایەتەکەش حاجی فەوزی بە پێی ئەو دەسەڵاتەی لەلایەن مستەفا کەمالەوە پێی درابوو سوێندی خوارد کە (کۆڕی نیشتمانیی گەورە) لەسەر داخوازییەکان ڕازی دەبێت (١٦٥/١٣) بەڵام نورالدین پاشا سەرکردەی سەربازی ناوچەی قۆچگیری ئەو داخوازییانەی ڕەتکردەوەو عەلی ڕەزای گواستەوە بۆ ویلایەتی (ئوڵتی)و هەریەك لە (عەلی شان)و (حەیدەر)یشی لە بەندیخانە توند کردو هەردوکیان تاوەکو ساڵی ١٩٣١ واتە تا ئەو دەمەی لێبوردنی گشتی جاڕدرا لە ئەستەموڵ بە دەستبەسەری مانەوە، دوای لێبوردنەکەش گەڕانەوە بۆ شارۆچکەی (عمرانیە)، لێرەش

عەلی شان کوژراو (حەیدەر)یش بە سەختی بریندار بوو لە دەرەنجامی فڕێدانی بۆمبێك بۆ ناو ئەو ماڵەی تیا دادەنیشتن (١٣/١٦٦).

مستەفا کەمال لە سەرەتاوەو لەپاش پەسەندکردنی پەیمانی سیڤەر لەلایەن (باب العالی) یەوە ئەو پەیمانەی دانی بە مافی ژیانی کوردو سەربەخۆیی کوردستان نا دەرکی بەوە کردبوو کە لە توانایدا نییە شەڕی کورد لە لایەكو هێزە داگیرکارەکانو (باب العالی)یش لە لایەکی ترەوە، بکات.

ئیدی پاش کۆنگرەی ئەرزروم بە فێڵو زۆرزانی خۆی کاریدەکردە سەر رێبەرانی کوردو تێی دەگەیاندن ئیستا زەرووره کێشەی کورد دوابخرێ تا ئەودەمەی هەموو بستێکی ولاتی تورك لە دوژمنان پاك دەکرێتەوەو کونگرەی ئاشتەوایی گشتی دەبەسترێ، ئەو کارەش تەنها بە یەکگرتنی هەردوو نەتەوەی کوردو تورك کە خاوەنی ئەم ولاتەن دێتە بەرهەم، بەڵێنی راشکاویشی دەدانیٚ کە تورکیا پاش ئەوەی رزگاری دەبێت دان بە سەربەخۆیی کوردو کوردستان دەنێت بە رووبەرێکی گەورەترو فراوانتر لەوەی لەپەیمانی سیڤەردا هاتووە (١٤/٧٠).

رۆژنامەکانی (باب العالی) لەو سەروبەندە جەختیان لەوە دەکرد کە سەڵتەنەتی عوسمانی گرنگیی بە کێشەی کورد داوەو ئەو دەستە وەزارییەی بۆ ئەم ئامانجە پێکهاتووە، بە گیانی برایەتی ئیسلامیو ئەو پێوەندییە مێژووییە بەهێزانەی هەردوو نەتەوەی توركو کوردیان پێکەوە گرێ داوە، چارەسەری کێشەکە دەکات، ئەو پێوەندییانە گەرەکە نەهێڵن کوردەکان دەستبەرداری برا تورکەکانیان بن لە رۆژانی تەنگانەدا، ئەمەیان واو لەو لاشەوە رۆژنامەی (حاکمیەت میللەت)ی زمانحاڵی ئەو بزوتنەوە نیشتمانییەی مستەفا کەمال سەرکردایەتیی دەکات وتار لە دوای وتاری دەڕازاندەوە لە بارەی ئەو کارەساتو نەهامەتییانەی رووبەڕووی موسڵمانان دەبنەوە، ئەگەر هاتو کوردو تورك بەرامبەر بە داگیرکاری زۆردار یەك نەگرن پێویستە لە سەر ئەو کوردانەی کە لە باوباپیرانییانەوە میرخاسیو نەبەردیو شۆڕەسوارییان بۆ ماوەتەوە، برا تورکەکانیان بە تەنها لە بەرەکانی شەڕی ئەو دوژمنانە بەجێ نەهێڵن کە دەوری تورکیایان داوە.

هەر چەندە دەستە وەزارییەکەی سەڵتەنەتی عوسمانی لە جێبەجێکردنی بڕیارەکانی سستی دەکردو هەوڵی دەدا کۆمەڵە کوردییەکان سەرقاڵ بکات لەپێناو سوود وەرگرتن لەکات لەلایەكو لەلایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی ئەو کۆمەڵانە روو نەکەنەوە لای بزوتنەوەکەی

مستەفا کەمال..ئەوا رۆشنبیرانی کورد مەرجی هاوکاری خۆیان لەگەڵ مستەفا کەمال ئەوە بوو هێزە تورکیو شاهانەکان وەك نیازپاکییەك بەرامبەر بە بەڵێنەکانی بۆ کورد لە ناوچەی کوردستان پاشەکشە پێ بکات (٧١/١٤). ئەگەرچیش زۆرینەی کوردەکان ئەوانەی کە هەستی ئایینیو مرۆڤایەتییان بەلاوە زاڵ بوو بڕوایان بە بەڵێنی تورکەکان کرد، بەڵام نیشتمانپەروەرانی کورد متمانەیان بە قسەو بەڵێنی تورکانی عوسمانیو کەمالییەکانیش نەدەکرد لە بەرامبەریان (٧١/١٤). لەبەر ئەوە بیریان لە گرتنەبەری چەند رێو شوێنێکی پێویست کردەوە بۆ بەرگریکردن بە رێگەی هێزی چەکداری لە پێناو مافی کوردستان کە پەیمانی سیڤەر دانی پێدانا پاش هەوڵو قوربانییەکی زۆر خۆیان بینییەوە لە پێش ئەو هاوپەیمانانەی کەوا کوردان لەو بڕوایەدا نەبوون ببنە کۆسپێك لە پێش داخوازییە نیشتمانییەکانیان، ئەوە بوو بەشێکی گەورە لە باشووری کوردستان لە ژێر دەستی ئینگلیز مایەوە، فەرەنسییەکانیش شوێنە کەناراوییەکانیان داگیر کردبووو هەرچی باکووری کوردستانیشە رووسو ئێرانیو تورکەکان داگیریان کردبوو.

سەرۆکەکانی شاندە هاوپەیمانەکان لە پاریس بۆ شەریف پاشای سەرۆکی شاندی کورد لە پاریس جەختیان لە سەر ئەوە دەکردەوە کە هێمنی پاراستنی کوردەکانو ئارامگرتنیان کارێکی پێویستو زەروورە بۆ هاتنەدیی ئامانجەکانی کوردو هەر هەوڵێك بۆ تێکدانی ئارامی، داخوازییە نیشتمانییەکانی کورد دەخاتە بەر مەترسی، سەرکردەکانی هاوپەیمانەکانو نوێنەرانی سامیشیان لە ئەستانە هەمان بەیتوبالۆرەیان بۆ نوێنەرانی کۆمەڵە کوردییەکان دەژەنی.

لەبەر ئەوە سەرکردەی ئەودەمەی هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستان ژەنراڵ ماك ئەندرۆ بەیاننامەیەکی بە زمانی کوردی بڵاو کردەوە تیادا ئەمەی لای خوارەوە هاتبوو(٧٢/١٤).

((لەبەر ئەوەی چارەنووسی ئەو سەرزەمینە عوسمانییانەی کە زۆربەی دانیشتوانیان لە نەتەوەی کوردن، لە کۆنگرەی ئاشتەوایی دیاری دەکرێو ئەو کۆنگرەیە داخوازییەکانی نەتەوەی کوردو مافی سروشتی کوردو کوردستان دێنێتەدی، بۆیە پێویستە کوردەکان پابەندی پاراستنی هێمنیو ئارامی بنو دڵنیاو خاترجەم بن لە عەدالەتی ئینگلیز کە مافی کوردەکان دەپارێزێ)).

ئەو دەمەی مستەفا کەمال پاشا پەیمانی سیڤەری رەتکردەوە(٢/٣)ی سەرزەمینی تورکیای ئیستای لە ژێر دەستابوو، ئەو سەرزمینەش لەو پەیمانە نیشتمانییە دیاریکرد کە

(ئەنجوومەنی نیشتمانیی گەورەی تورك) لە ئەنکەرە بڕیاری لە سەردا، دوای ئەوەش یەکێتی سۆڤێت سوپاکانی لەو ناوچە تورکییانەی داگیری کردبوو کێشایەوەو دانی بە بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال نا بەو پێیە بزوتنەوەیەکی نیشتمانی رزگاریخوازییەو لە دژی ئیستعمارو داگیرکردن تێدەکۆشێ، نەخوازە پاش ئەوەی لێدوانەکانی مستەفا کەمالو وتە شۆڕشگێرییەکانی لەگەڵ وتەکانی لەنینی سەرۆك یەکەمین دەوڵەتی سوشیالیستی لە جیهان هیچ جیاوازییەکیان نەبوو. نووسەری تورکی پێشکەوتنخواز چەتین ئاڵتان لە وانەیەکیدا کە لە زانکۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ئەنکەرە ساڵی ١٩٦٦ پێشکەشی کرد تاکید لە سەر ئەم مەسەلەیە دەکاتو دەڵێ: ((ئەگەر بە دواداچوونێك بە قسەکانی ئەتاتۆرك لە ساڵی ١٩٢١ بکەین، دەبینین جیاوازییان نییە لەگەڵ قسەکانی لنین)) (١/٢١).

لێرەشەوە، ئەوا رەتکردنەوەی پەیمانی سیڤەر لەلایەن مستەفا کەمالەوە لە پێگەیەکی بەهێزەوە دەهات بەرامبەر بە لاوازیو نوشوستیی حکوومەتی سەڵتەنەت لە ئەستەموڵ کە کەوتبووە ژێر کاریگەریی کاربەدەستانی داگیرکەری بیانی، هەر بۆیەش دەوڵەتە داگیرکەرەکان ناچار بوون بچنە کۆڕی وتوویژی نوێوە لەگەڵ نوێنەرەکانی پەیمانی لۆزان، ئەو پەیمانەی کە چاوی پۆشی لە بەرامبەر دامەزرانی دەوڵەتی کوردیو ئەم مەسەلەیەی گوڕییەوە بە دانپێدانان بە کەمایەتیی کورد لە ناو دەوڵەتی تورکیای تازەدامەزراو بەو مافانەی لە مادەکانی (٢٨، ٢٩، ٤٠) ی بەشی ٣ کە دەڵێ: ((حکوومەتی تورکیا بەڵێن دەدا ئەو کوردانەی کە کەمایەتییەکی رەگەزین لە تورکیا مافی راشکاویان هەبێت لە قسەکردن بە زمانی نەتەوەیی خۆیانو دادبینیی کردن پێی لە پێش دادگا تورکییەکانو دەرکردنی رۆژنامەو گۆڤار بەزمانەکەیانو دامەزراندنی یانەی کوردی : زانستیو کۆمەڵایەتیو پەروەردەییو شادبوونیان بە هەموو مافێکی سیاسی کە تورك هەیانە)).

بەڵکو ئەم مافە بەزەمانەتی نێودەولەتی بووە بە گوێرەی مادەی (٤٤) کە دەقەکەی ئەمەیە: ((بەڵێنەکانی تورکیا بەرامبەر بە کورد، بەڵێنی نێودەوڵەتین نابێ لە هیچ بارێکدا هەڵبوەشێنرێنەوە بە پێچەوانەشەوە ئەوا ئەو دەوڵەتانە پەیمانەکەیان ئیمزاکردووەو هەروا کۆمەڵەی گەلانیش مافی سەرپەرشتیکردنیان هەیە لەسەر جێبەجێکردنی ئەم بەڵێنانە، لەلایەن تورکیاوە بگرە مافی ئەوەشیان هەیە دەستێوەردان بکەن لە دژی (واتە دژی تورکیا) بۆ ئەوە ناچاری بکەن بەڵێنەکانی کە لەبەر چاو جیهان داویەتی جێبەجێیان بکات)).

به پشتبەستن بە نێوەڕۆکی ئـەم دەقانـە، مسـتـەفا کـەمال پاشـاو ئەنـدامانی (کـۆڕی نیشتمانی گەورەی تورك) لە ئەنکەرە بەهۆتافو خۆشحاڵییەوە پێشوازییان لە لێدوانـەکانی حسین عـەونی بەگی نوێنەری کوردی ئەرزرۆم لەو کۆڕە کرد کاتێك گوتی ((مافی قسـەکردن لەسەر ئەم سەکۆیەوە بۆ هەر دوو نەتەوەی کوردو تورکە))، هەروا (فەتحی بـەگ) یـش کـە سەرۆکی شاندی تورك بوو لە کۆنگرەی تەرسانە لە ئەستانە کە بۆ چارەسـەرکردنی کێشـەی موسل بەسترا لەهەمان کۆنگرە لە لێدوانێکی گوتی: ((ئـەم نیشـتمانە تـەنها تایبـەت بـە هەردوو نەتەوەی کوردو تورکە)) (٧٥/١٤). نەك هـەر ئەمـەش بـەڵکو خـودی مەسـتەفا کەمال لەساڵی ١٩٢٣ دانـی بـە خودموختـاری کوردەکانـدا نـا کاتێـك گـوتی: ((کـۆڕی نیشتمانی گەورە لە هەردو گەلی تورکو کورد پێکهاتووەو پێویسـتە کـورد لـەو ناوچـانەی چڕییەکی دانیشتوانی جیاواز پێکدێنن، خودموختارییان پیێ بدرێ)) (٤٦/٢٠).

بەڵام هـەموو ئـەم بەڵێنانـەی بـەکورد دران، بەباچـوون چـونکە پـەیمانو بەڵێنـەکانی سەڵتەنەتی عوسمانی کە دابوونی بەدانی خودموختاری بۆ کورد، نەهاتنەدی یەکەم بـەهۆی خۆگێلکردنی لێژنە وزارییەکە دووەمیش چونکە حکوومـەتی سـەڵتەنەت رووخـا. بـەڵێنی هاوپەیمانەکانیش بۆ کـورد جێبـەجێ نـەکران لەبـەر هەڵویسـتی جیاجیـای هـەر یەکـەیان بەرامبەر بە کێشەی کورد لە لایەكو دوایەش بەهۆی زاڵبوونی بەرژەوەندیو تـەماحیان لـە ناوچەکە بەسەر کێشە مرۆییەکانو چارەنووسـی گەلانـدا. بـەڵێنی بزوتنـەوەی نیشـتمانیی تورکە کەمالییـەکانییش ویـڕای دەقـە روونو راشـکاوەکانی پـەیمانی لـۆزانو ئیمزاکردنـی دەوڵەتەکان لەسەری بەزامنکردنی مافی کوردان، ئەوانیش نەهاتنەدی بەهۆی پاشگەزبوونی حکوومـەتی ئەنکـەرە کـە هاوسـەنگی نێودەوڵـەتی کاریگـەریی هـەبوو لـە پابەنـدبوونی دەوڵەتەکانی ناوچەی رۆژهەلاتی ناوین بەو بارودۆخـەی سـەقامی گرتـووە بـێ ئـەوە هـیچ گۆڕانکارییەکی گەوهەری تیا بکرێ.

سەرچاوەکانی بەشی دووەم

١- م. شەمسەدین: ماچی دەن ئاتی یـە، قەناعـەت کتێبخانـەو مەتبەعەسـی ئەسـتامبول ١٣٣٩,

٢- محمود بن حسين الكشغرى: ديوان لغـات الـترك سـاڵی ٤٤٦ ك، بەشـی یەکـەم، مەتبعـە عامرە ئەستامبول ١٣٣٣.

٣- كارل بروكلمان: تاريخ الشعرب الاسلاميه الجزو الپانى ، ترجمه الدكتور نبيه امين فـارس‌و منير البعلبكى، دارالعلم للملايين گ٢، بيروت ,١٩٥٤

٤- ابراهيم الداقوقى: فنون الادب الشعبى التركمانى، بغداد ,١٩٦٢

5- mukrimin Halill Yinanc, Turkiye Tarihi istanbul 1944.

6- Agah Sirri Levend, Turk Dilinde gelisme ve Sadelsme, Ankara 1972.

7- Joseph Von Hammer, Osmanli, ceviren Mehmed Ata, Ozetieyan Prof Dr.A. Karahan cilt.

٨- محمد امين زكى: خلاصه تاريخ الكوردو كوردستان، ترجمـه محمـد علـى عـونى، ج١، گ٢ بغداد ١٩٦١.

9- Xenophon. The Persian Expedition, England 1965.

١٠- ابن الپیر، الكامل، ج٩ص١٣-٢٦، تیادا دەڵێت (ئەبو عەبدوڵلا حسين بن دوستك) کـە لە کوردی حەمیدییەیە، هەوەڵێن کاری داگـیر کردنـی شـوێنەکانی دیاربـەکر (دیاربـەکر، ئەرجیش، میافارقین) بوو...

١١- عباس العزاوى، تاريخ العراق بين احتلالين، ج٢، گ١، بغداد ,١٩٣٦

١٢- شرفخان بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێرانی مەلا جمیل رۆژبیانی بغداد ,١٩٥٣

13- Dr. Nuri Dersimi, Dersinde Dersim, Beyrut 1950.

١٤- د. بلەج شيركو،القچيه الكرديه، مگبعه السعادەـ القاهره ١٩٣٠.

١٥- س.هـ لونكريك، اربعه قرون من تاريخ العراق الحديپ، ترجمه جعفر الخيـاگ، گ٣بغـداد ١٩٦٢,

١٦- رفيق حلمى: العراق منذ فجر التاريخ الى سنه ١٩٢٠، محاچره القيت فى المدرسه الپانويه بالموصل، ١٩٣٤,

١٧- عبدالرحمن قاسملو، كردستانو الاكراد، بيروت ,١٩٧٠

١٨- ف.ف مينورسكى، الاكراد، ملاحڤات و انگباعات. ترجمه د. معـروف خزنـهدار بغـداد ١٩٦٨,

١٩- ابراهيم الداقوقى: فلسگين و الصهيونيه فى وسائل الاعلام التركيه، بغداد ,١٩٨٧

20- edogru Dergisi, Sayi 46, 6-11 1988, 2000

21-Muzeffer Erdost, Turkiyede Feodalizmin Kaynakaiare Ve Bugunku Durumun Uzerine bir Tasiak, Aydinlik Dergisi, Cilt 1, 1968.

22-Mehri Belli Millet Gercegi, Aydinilik Sosyalist Dergisayi 7, Mayis 1969-22.

23- Mustafa Kemal ATATURK, NUTUK, 1, 1919- 1920, Istanbul 1964.

24- Fuat Oral. Turk Basin, Birnci Kitab 1831- 1922 Istanbul.

25- G.M.Atac, tukiyede Sosyalismin Tarhine bakis, P.D Aydinlik dergisi, sayi J-17 mar 1970.

26- Mehri Belli Millet Gercegi, Aydinilik Sosyalist dergi, sayi 7, Mayis 1969.

27- Mustafa Kemal ATATURK, NUTUK, Istanbul.

بەشی سێیەم

کوردو یەکەمین کۆماری تورکیا

سەرکەوتنی بزوتنەوەی نیشتمانی لە تورکیای نوێ، کاریگـەریی گـەورەی هـەبوو لەسـەر ڕێکخستنی ژیانی سیاسیو دیموگرافی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، ئـەوە بـوو مسـتەفا کـەماڵ ئەتاتۆرك بە پێی پرەنسیپو بنەمای هاوچەرخەکان دەستیکرد بە کۆکردنەوەی نێومالّی تـورك بە ئامانجی گەیاندنی تورکیـا بـە کـاروانی شارسـتانێتی ڕۆژئـاواو لـە لایـەك و لـە لایـەکی دیکەشەوە کارکردن لەگەڵ دراوسێیەکانی تورکیای تازەدامەزراو هەولّی دا بـۆ بەرقـەراربوونی بارودۆخ لە ناوچەکەدا. جا لەم هاوکێشەیەدا، کورد وێڕای ئەو هـەموو شـۆڕشو ڕاپەڕینانـەی بەرپایان کرد، زەرەرمەندی یەکـەم بـوون لـە سـۆنگەی هەڵمەتـەکانی ڕاگواسـتنو داواکردنـی بەردەوام لەسەر سەربازگرتنی بەخورتی (تەجنیدی ئیجباری)و کۆمـەکی شـەڕو کۆکردنـەوەی باجی هەمەجۆرو بە زۆرەملێ — لە ئاکامی زاڵبوونی هاوکێشە نێودەوڵەتییەکان لە ناوچەکەو هەروا لـە دەرەنجـامی ڕێککـەوتنی دەوڵـەتانی ناوچـەکە لـە سـەر پاراسـتنی بەرژەوەندییـە گرنگەکانیان، بە تایبەت بەرژەوەندییە ئابووریو ستراتیژییە پێگەییەکان.

لەبەر گرنگی ئەم قۆناغەو ئەو ڕۆڵەی گەلی کورد لە میانەیدا گێڕای، وا لەم سـێ باسـەی لای خوارەوە لە بارەیەوە دەکۆڵینەوە:

باسی یەکەم

کوردو سیستەمی تاکە حیزب

ناوەندە سیاسییەکانی تورك، ڕێبەرانی ئینقیلابی عوسمانییان لە حیزبی ئیتحادو تەرەقی (۷۲/۱) کە لە ماوەی نێوان ساڵی ۱۹۰۸ تا ۱۹۱۹ پێگەی دەسەڵاتیان گرتە دەست، بە دیکتاتۆرییەت تۆمەتبار دەکرد، چونکە لەو ماوە دوورو درێژەدا یەکلایەنە حوکمڕانو بواریان بە هەڵبژاردنی ئازاد نەداو دەنگی ئەو ئۆپۆزسیۆنەشیان کپ کرد کە حیزبی ئازادیو ئیئتیلافی راستڕۆ درەوشاوەترین ئەستێرەکانی بوو لە سەر شانۆی سیاسی ئەو سەروبەندە.

مستەفا کەمالیش پاش ئەوەی کێشەکانی لە بەردەمدا تەخت بوو و توانیی ناوچەکانی رۆژهەڵاتو باکوورو باشوور لە داگیرکەران پاك بکاتەوە، لە ساڵی ۱۹۲۱ حکوومەتی (کۆڕی گەورەی نەتەوەی تورك)ی دامەزراندو لە ساڵی ۱۹۲۲ سەڵتەنەتی عوسمانیی هەڵوەشاندەوەو لە ساڵی ۱۹۲۳ جاڕی کۆماریی دا، پاشانیش لە ساڵی ۱۹۲٤ خیلافەتی ئیسلامی لابرد. مستەفا کەماڵ لەم هەموو هەنگاوانەی پشتی بەستبوو بە (کۆڕی گەورەی نەتەوە) کە پێش ئەوەی جاڕی جمهوورییەت بدرێ، کۆمەڵەی بەرگری لە مافی ئەنادۆڵو ولاتی رۆم زۆرینەی نوێنەریان لە ناو ئەو کۆڕەدا پێکدەهێنا، بەڵام پاش ئەوەی دەوڵەتی کۆماری دامەزرا، ئەم زۆرینەیە گواسترایەوە بۆ (حیزبی گەلی کۆماری). ئەو رژێمە سیاسییانەی لە ئەورووپا لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانو لە دەرەنجامی گەشەکردنی ڕێبەرایەتیی تاکڕەوی پێکهاتن، حکوومەتی تاکە حیزبو یەکبوونی دەوڵەتو حیزب بوو. ئەم نموونە ئەورووپییانە بوونە ئەو مۆدێلەی بزوتنەوەی کەمالیزم تا کۆتایی شەڕی جیهانی دووەم پیادەی بکات، وەلێ سیستەمەکانی حوکمڕانی ئەورووپایی بە تایبەتی لە ئیتالیاو ئەڵمانیا بەم ڕێبازە تاکڕەویو تاکە حیزبییەیان، گەرەکیان بوو ئایدیۆلۆژییەتی چینی حوکمڕانو ئەو حیزبەی گوزارشت لەم ئایدیۆلۆژییەتە دەکات، بسەپێنن. کەچی بزوتنەوەی تورکە کەمالیزمەکان کە چوو بە گژی دەوڵەتی عوسمانیو هێزە بیانییە داگیرکەرەکانی ئەنادۆڵو بیرۆکراتییە دەستڕۆیشتووەکانی ناو کۆمەڵگەی تورك، ڕێکخراوێکی سیاسی بوو تێدەکۆشا لە پێناو دامەزراندنی سیستمێکی کۆماری بتوانێ سەربەخۆییو سەروەریی نیشتمانیی بپارێزێو کۆڵەگە ئابووریو کۆمەڵایەتییەکان لەسەر پرەنسیپە رۆژئاواییو ئەورووپاییە هاوچەرخەکان بچەسپێنێو یەکێتیی نەتەوەش بە گشت چینو توێژە کۆمەڵایەتییەکانییەوە بپارێزێ (۸/۲).

بـەڵام غـەمی گـەورەی مسـتەفا کـەمال ئـەوە بـوو: بتوانـێ جـۆرە ئۆپۆزسـیۆنێك بـۆ حیزبـە دەسەڵاتدارەکەی (حیزبی گەلی کۆماری) دابنێت، یەکەم: بۆ ئەوەی کاڵایەکی دیموکراتییانـە بـبڕێ بـە باڵای حکوومەتەکەیو دووەمیش بۆ ئەوە هەلێك برەخسێنێ بۆ دەرکەوتنی بیروڕای جیاواز لـە شـێوە ئۆپۆزسیۆنێکی ژیرانە یا خود ئۆپۆزسیۆنێکی گونجاوو بەلێکحاڵیبوون لەگەڵ حکوومەت هەڵسـوکەوت بکات (٦/٣)، لێ ئاواتەخوازیش بوو ئەم ئۆپۆزسیۆنە، ئۆپۆزسیۆنێکی دیموکراتی یان لیبراڵییانە بێـت، نەوەك کۆمۆنیستی یاخود سوسیالیستی، بە تایبـەت پـاش ئـەوەی جموجـۆڵو مقۆمقۆیـەك سـەری هەڵدەدا لە بەرامبەر زاڵبوونی حیزبی گەلی کۆماری بـە سـەر (ئەنجومـەنی نەتـەوە)و هەوڵـدانی بـۆ سەپاندنی دەسەڵاتی بە سەر کاروباری سیاسەتی دەرەکی، دوور لە پەرلەمان.

ئا بەو رەنگە، کۆمەڵێك پەرلەمانتار حیزبێکی نوێیان لە ١٧ی تشرینی دووەمی سـاڵی ١٩٢٤ بە ناوی (حیزبی ئیرتیقای کۆماری) دامەزراند، لە سەرووبیانەوە هەریەك لەم نوێنەرانە بوون: ژەنـراڵ عەلی فوئاد جیاسوی، مارشال کازم قەرابەکر، دکتۆر عەدنان ئـادیوار، حوسـنی رەئـوف ئورپـای، ئیسماعیل جانپولاد، ئەحمەد شوکری، خالیس تۆرگوت. پێکهێنانی ئەم حیزبـە تازەیـە دڵەڕاوکـەو نیگەرانییەکی هورووژانـد لـە نێـو حیزبـی گـەلی کۆمـاری دەسـەڵاتدار. بـەڵام مسـتەفا کـەماڵ سوپاسگوزاریو خۆشحاڵیی خۆی لە بەرامبەر حیزبی تازەدامەزراو، بەم شێوەیە دەربـڕی: ((ئێمـە بەم تاکە حیزبەی لە ئەنجومەن نوێنەرایەتیمان دەکات، وێنایەك دەدەینە ئەوانیتر لەمەڕ کەڵەگایەتی (دیکتاتۆرییەتی) حوکمڕانیمان، لە کاتێکدا دەکۆشین وێنایەك بەرۆژئاوا بـدەین کـە سیسـتەمێکی دیموکراتی دادەڕێژین، بۆیە پێویستە لەوێ ڕا دوو حیزبی سیاسی لە پەرلەماندا بوونیان هـەبێت بـۆ ئەوەی حیزبی دووەم کاری ئۆپۆزسیۆن بکات و چاودێری حکوومەت بکات لە کاروبارەکانیدا، لەبەر ئەوە من لایەنگیری دامەزراندنی حیزبە نوێیەکە دەکەم)) (٧٣/٢).

لە پرەنسیپو بەرنامەی کاری حیزبی ئۆپۆزسـیۆنی تازەدامـەزراو: سـوود وەرگـرتن لـە هـزری لیبراڵیو بانگەشەکردن بۆ دیموکراتیو پاراستنی ئازادییـە گشـتییەکانو رێزگـرتن لـە قودسـییەتە ئایینییەکانو چاودێریکردنی کارەکانی حکوومـەتو بـەدیهێنانی یـەکێتی نیشـتمانیو ئیکتیفـای زاتی لە بواری کشتوکاڵیو بەپیشەسازیکردنی وڵات بوو.

حیزبـی تـازەی نـاوبراو، رۆژنامەیـەکی تایبـەت بـە خـۆی نـەبووبێت بـە زمانحـاڵی، بـەڵام رۆژنامەکانی: (وەتەن)و (یەکبوونی هزرەکان)و (ئیستیقلال= سەربەخۆیی)و (هەواڵـەکانی دوایـین)، پشتگیریی لێ دەکردنو بیروبۆچوونو چالاکییەکانی ئەم حیزبەیان بڵاودەکردەوە. وا دیارە بیروبـاوەڕە لیبراڵییەکانی حیزبەکەو رێزگرتنی لەپیرۆزییە ئایینییەکان، توێژگـەلێکی ئـایینیو کۆنەپەرسـتیو

داخ لە دڵانی دژ بەرەوشەکەی لە دەوروبەری خۆی کۆکردەوە. ئەمە وایکرد ببێتە هێزێکی کاریگەر لە ناو کۆمەڵگەی تورکی پاش ئەوەی چەند لقێکی لە زۆربەی ویلایەتە تورکییەکاندا کردەوە.

مشتومڕی توند لە ناو (ئەنجومەنی نەتەوە) لە نێوان (حیزبی گەلی کۆماری)و (حیزبی ئیرتیقای کۆماری) روویدا سەرباری ئاڵوگۆڕکردنی تۆمەت بەرامبەر بە یەکتر، نەك هەر ئەوە، بگرە رۆژنامەکانی ئۆپۆزسیۆن هێرشی رەخنە ئامێزی توندییان دەستپێکرد لە دژی حیزبی گەلی کۆماری، تەنانەت رۆژنامەکانی ئەستەموولْ، وەك: (وەتەن)و (تەنین)و (یەکبوونی هزر)و (هەواڵەکانی دوایین)و رۆژنامەی (قانیع)یش کە لە(ئەدەنە) دەردەچوو، هەموو رێککەوتن بۆ هێرشکردنە سەر رژێمی دەسەڵاتدار تا کار گەیشتە ئەوەی رۆژنامەی (تەنین) بەوپەڕی بوێرییەوە بێژێ: ((حیزبی گەلی کۆماریو حکوومەتەکەی عیسمەت ئینۆنۆ پاشا بەقەدو فەساڵی بلّحو ناشیرینیو هەڵپەی بۆ دەسەڵاتو کۆرسی، بۆیان نییە بڵێن: ئێمە نوێنەرایەتیی گەلی تورك دەکەین)) (٤/٨٨١-٨٢).

رەنگە، ئینتیماکردنی ژمارەیەك لە کەسایەتیی ئایینیو سیاسی هاوکار لەگەڵ لایەنە بیانییەکان بۆ ناو ئەم حیزبە، لە بێچانسی دیموکراتییە تورکییە ساواکە بووبێت، بێجگە لەوەش هەندەك لە پیاوانی سەربازی بوونە قوربانی پیلانی ئەو گومانلێکراوانە. دەبینین لە کاتێکدا بەریتانیا هۆشدارییەکی توندی دایە حکوومەتی تورکیا لە سۆنگەی هەڵوێستی بەرامبەر مژدەبەر نەستوورییەکانو وڵاتیش کەوتە ئەوپەڕی ئامادەباشییەوە بۆ شەڕ لە دژی بەریتانیا، لەم هەلومەرجەدا ژمارەیەك لەو نوێنەرە سەربازییانەی سەرکردایەتیی تیپە سەربازییەکانی: یەكو دوو و سێو پێنجو سیوحەوتیان بەدەستەوە بوو و بە گەورە پشکنەرانی سوپاو لە نێویانیشدا: مارشاڵ کازم قەرابەکر بوو، دەستیان لە ئەرکە سەربازییەکانیان کێشایەوە بۆ ئەوەی سەرقاڵی فرمانە پەرلەمانییەکانیان بنو پاشانیش چوونە ناو پارتە ئۆپۆزسیۆنەکەوە (٤/٨٥٧).

بە رێکەوت وارووی دا، لە کاتی تاوتوێکردنو مشتومڕ لە سەر بودجەی ساڵی ١٩٢٥ دەمەقاڵەیەك سەری هەڵدا لە نێوان نوێنەرانی (حیزبی کۆماری)ی حوکمڕانو ژەنراڵ خالید بەگ نوێنەری (ئەردەهان) کە هاوکاریی لەگەڵ ئینگلیزو رووسە سپییەکان (بیلا رووسەکان)و ئیتیحادییەکان دەکرد لە پێناو پێکهێنانی هێزێکی سەربازی تورك بۆ بە گژداچوونی رووسە بەلشەفییەکان، لە ئاکامی ئەو دەمەقاڵێیە تەقە لە خالید بەگ کراو لە ناو ئەنجومەن گیانی لەدەست دا (١/٧٥).

رۆژێك بـەر لـەم رووداوە، واتـا لـە١٣ی شـوباتی سـاڵی ١٩٢٥ (شـێخ سـەعید) یاخییـە[٦] بەناوبانگەکەی لە ویلایەتی کـەنج لـە رۆژهـەلاتی ئـەنادۆڵ دەسـتپێکرد. ئۆپۆزسـیۆنی دەسـەلات رووداوی کوشتنەکەی خالید بەگو یاخیبوونی شێخ سەعیدی کە ئینگلیز یارمەتی دەداو کۆمەڵەی (ئیتیحادو تەرەقی)ی کوردو کۆمەڵە ئایینییەکانیش پشـتگیرییان دەکـرد، قۆزتـەوە بـۆ سـازدانی هێرشێکی کوێرانە لە دژی حکوومەتو پارتی دەسەلاتدار (٧١/٢).

هەرچەندە دەسپێکی شۆڕشی شێخ سەعیدی کورد بەهەڵـەو بـە بـێ پلانرێـژیو پـێش ئـەوەی هەلومەرجی گونجاوی بۆ بڕەخسێ بـوو، بـەلام ئامادەکـاریی بـۆ ئـەم شۆڕشـە لـە سـاڵی ١٩٢٢ دەستپێکرد، ئەو دەمەی لیوا خالید بەگی کورد خۆیو یوسف زیـای نوێنـەری بـدلیس کۆمەڵـەی (خۆیبوون)ی کوردیان لە ئەرزروم دامەزراند و ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتییە ناسـراوەکانی کـوردو ژمارەیەك لە رۆشنبیرو ئەفسەرانی کوردیش تیا بەشدار بوون، ئەم کۆمەڵەیە وەك پارتێکی سیاسـی کوردی وا بوو، ئامانجی یەکگرتنی کوردو داوای مافە نەتەوەییەکانیان بوو (١٧٣/٥).

یوسف زیای بدلیسی لە ئـاخرو ئـۆخری سـاڵی ١٩٢٤ سـەردانی ئەسـتەموولی کـردو لـەوێ پێوەندیی بە رابەرانی حیزبی (ئیرتیقا پەروەر- ئیرتیقا)ی نەیاری مسـتەفا کـەماڵو ژمارەیـەك لـە حیزبە ئۆپۆزسیۆنەکانی ترەوە کرد، دوایەش هەر لـە ئەسـتەموولەوە بروسـکەیەکی بـە جـوفرە بـۆ (رەزا)ی برای کە لە تیپی سەربازیی کارای ناوچەی هیزان ئەفسەر بوو، نارد. (رەزا) لەو بروسـکەیە وا حاڵی بوو کە ئیشارەیە بۆ یاخی بـوون، بۆیـە دایانـە پـاڵ ئیحسـان نـووری پاشـاو یـاخیبوونی گشتییان جاڕداو چوونە شاخ. بە رێکەوت شێخ سەعیدی کورد دەیویست لە(سوڵحان)ی گوندەکـەی خۆیەوە بچێت بۆ ناوچەی هـۆزی دەراخـێنی لـە رێگـا تووشـی دەبـێ بـە تووشـی کۆمـەڵێك لـە جەندرمەی تورك کە چاودێریی جموجۆڵەکانیان دەکرد، جەندرمەکان ویستیان یاوەرانی شێخ سەعید بگرن، بەلام ئەوان خۆیان بە دەستەوە نەداو بـەرگرییان کـرد، دەرەنجـام لـە١٩٢٥/٢/٨ ئەفسـەری جەندرمەکانو ژمارەیەك لـە جەندرمـەکان کـوژران، وەختـێ کوردەکـان ئـەم رووداوەیـان بیسـت، هوروژمیان هێنایە سەر مەڵبەندی ویلایەتی دەراخێنیو لـە١٩٢٥/٢/٤ دەسـتیان بەسـەرداگرتو سەرۆکی هۆزی (مۆدان) فەقێ حسێنیان بەوالی لەسەر ویلایەتەکە دانـا، ئـەم زاتـەش یاسـایەکی دەرکرد بە گوێرەی یاساکە دەراخێنی کرا بە مەڵبەندی کاتیی حکوومەتی سـەربەخۆی کوردسـتانو

٦- سەرچاوەکە مەبەستی شۆڕشەکەی (ئاگری داغ)ە بە رابەرایەتی شەهیدی نەمر شێخ سەعیدی پیران. (وەرگێڕ)

شێخ سەعیدیش بووە فەرماندەو میری ئەو خەباتگێڕە کوردانەی کە توانییان دەست بگرن بـە سـەر دیاربەکردا (١٨٣/٥).

لە دوای ئەم ڕووداوانە، حکوومەتی ئەنکـەرە (یوسـف زیـا) لـە ڕۆژی ١٩٢٥/٣/١٩ گـرت و لەسێدارەیان دا. ئەگەرچی هێزەکانی کورد توانییان ویلایەتەکانی مووشو عەزیزو مەلاتیەو چـەند بەشێکی تر لە ویلایەتە نزیکەکان بخەنە ژێـر ڕکێفـی دەسـەلاتیانەوە، بـەلام هێزەکـانی تـورك بـە داگیرکردنی هەموو ئەو شارو شارۆچکانەی بەشدارییان لەشـۆڕش کـرد توانییـان ئـەم بزووتنەوەیـە دابمرکێننو شێخ سەعیدو (٤٧) سەرکردەی تر لە سەرۆکانی ئەو هۆزە کوردییانەی بەشـدارییان لـە شۆڕشەکە کرد، گـرتنو سـەر لەبـەیانی ڕۆژی ٤ی ئـەیلوولی سـاڵی ١٩٢٥ لـە شـاری دیاربـەکر هەموویان لەسێدارە دران. دوای ئەمەش حکوومەتی تورك دەسـتیدایە هەڵمـەتێکی بـەرفراوان بـۆ ڕاگواستنی کورد لە ناوچەکانی خۆیانەوە بەرەو ناوچەکانی خۆرئاواو ناوچـەی کوردسـتانیان دابـەش کرد بۆ سەر چەند ناوچەیەك لە ژێر ئیـدارەی سـەربازیو دژو قوللـەی سـەربازییان لەسـەر شـاخو کێوەکان دامەزراند بۆ چاودێریکردنی بزاڤ و جموجۆڵی کوردو کۆنترۆڵکردنی.

لە ساڵی ١٩٢٦، (عەلی جەمال)ی والیی تورکی دیاربەکر سەردانی سـەرکردەی کـورد (سـەید ڕەزا)ی سەرۆکی هۆزەکانی قۆچگیری کرد بە ئامانجی تاوتوێکردنی کاروباری کوردو داوای کـرد بـۆ بەستنی کۆنگرەیەك لە ئەنکەرە بە ئامـادەبوونی سـەرۆکەکانی هـۆزە کوردەکـانو ژمارەیـەك لـە ئەندامانی (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی)و چەند وەزیرێـك بـۆ لێکحـاڵیبوون دەربـارەی زۆربـەی کێشەکانی کوردستانی تورکیاو هێورکردنەوەی ڕەوشی ناوچەکەو داواکردن لە یاخیبووانی کورد لـە چیاکان بۆ فرێدانی چەکەکانیان (١٩/٥). بە کردەوە، تیمـی وتوویـژکاری کـورد پێکهـات بچـێتە ئەنکەرەو بریتی بوو لەم بەڕێزانە: محەمەد عەلی گەنجوی سەرۆکی هۆزی قـەراباڵو قـۆج مسـتەفاو مەچۆ ئاغای سەرۆکی هۆزەکانی عەباسانو هەردوو کوڕەکەی حسێنو بـەکۆ جەمشـیدی سـەرۆکی هۆزی فراخدانو وەلی دیاب ئاغاو سلێمانی سەرۆك هۆزی بیلۆنکـانو شـێخ ئاغـا سـەرۆك هـۆزی قیرجانو (یوسف)ی سەرۆك هۆزی بەختیارو هەردوو برازاکانی سـەید ڕەزا (ڕەهبـەرو ئەرسـەلان)و (بەکۆ)ی سەرۆك هۆزی مەقسـودانی گـەورەو (قەنبـەر)ی سـەرۆك هـۆزی مەقسـودانی بچـووكو (عەلی) سەرۆك هۆزی ئالانو (مستەفا)ی سەرۆك هۆزی حەیرانو (وەلـی حـەقی) سـەرۆك هـۆزی شادانو محەمەد کەیفیو سلێمانو مـیر لیـوای خانەنشـین (خـەلیل)ی سـەرۆك شـارەوانی عـەزیزو (سەبری)ی سەرۆکی خۆیەتی لە ویلایەتەکـەو (ئیپـیش زەکـی) ئەنـدامی لیژنـەی ڕاوێـژکاری لـە ویلایەتەکەو سەرڕای (عەلی جەمال)ی والیی ویلایەتەکە (١٦٤/٥).

ئەم دەستە کوردییە گەیشتە ئەنکەرەو دەسبەجێ لەگەڵ بریکاری وەزیری ناوخۆ سەید جەمیل کۆبووەوە بە ئامادەبوونی ژمارەیەك لەو پەرلەمانتارانەی کە پشتگیرییان لە پێشنیارەکەی (عەلی جەمال)ی والی کرد بۆ گەڕاندنەوەی هەموو راگوێزراوە کوردەکان بۆ سەر زێدی خۆیانو بەرزکردنەوەی یاسای لێبوردنی گشتی لە کورد بۆ (ئەنجومەنی نیشتمانی گەورە)و دابەشکردنی زەویوزار بەسەر کوردانی دانیشتووی: دەرسیم، عەزیز، ئەرزنجان، مەلاتیە، بەڵام بە مەرجێك کورد ئارامیو هێمنی لە ناوچەی رۆژهەڵات بپارێزن (١٩٦/٥).

وەختێك شاندە کوردییەکە لە ئەنکەرە گەڕایەوە، هۆزەکانی قۆجان بە پشتیوانیی هەردوو هۆزی رزیكو شەمکان، ئاڵای یاخیبوونیان هەڵکردبوو، چونکە (حەیدەر پاشا)ی سەرکردەی هێزەکانی تورك لە ناوچەی (عەزیز) ئەو هۆزانەی ناچار کرد زێدی خۆیان بەجێ بهێڵنو بچن لە ناوچەکانی تر نیشتەجێ بن. (عەلی جەمال)ی والیش بۆ ئەوەی یاخیبوونی ئەو سێ هۆزە کپ بکات، داوای یارمەتی لە سەرانی ئەو هۆزانە کرد کە لە کۆنگرەی ئەنکەرە ئامادەبوون، گوایە ئەمەش لە پێناو ئەوەی حکوومەتی ئەنکەرە داخوازییەکانیان جێبەجێ بکات، وەلێ سەرۆکانی ئەم هۆزانە دوو مەرجیان لێ داواکرد لە بەرامبەر پێشکەشکردنی ئەو یارمەتییە (٢٠٠/٥)، دوو مەرجەکەش ئەمە بوو:

١-سوپای تورك کاری نەبێت بە سەر پرۆسەی تەمێ کردنی ئەو سێ هۆزە کوردە بەڵکو تەنها کورد لەوە بەشداری بکا.

٢- ناردنی بڕێکی زۆر لە ئازووخەی جەنگیو تفاقی سەربازی بۆ ئەم سێ هێزە کوردەی کە ئەو سێ هۆزە تەمێ دەکات.

ئامانجی سەرانی هۆزە کوردەکان لەمەدا ئەوە بوو: والی ئەم دوو مەرجەیان قەبووڵ نەکات بۆ ئەوەی نەچن بە گژ برا کوردەکانیان لە هۆزەکانی قۆچانو رزیكو شەمکان. بەڵام (عەلی جەمال)ی والی، هەردوو مەرجەکەی پەسند کردو پێوەندی کرد بە(حەیدەر پاشا) ی هێزە تورکییەکان لە ناوچەکە بۆ ئەوەی لە سەر ئەوە رازی بێت. بەڵام حەیدەر پاشا، دوو مەرجەکەی رەتکردەوەو لەگەڵ والی ناکۆك بوو لە سەر چۆنێتی لەناوبردنی یاخیبوونەکە، پاشان سوپایەکی گەورەی ئامادە کرد بۆ شەڕ لەگەڵ هۆزە یاخییەکان (٢٠١/٥) تا توانی یاخیبوونەکە کپ بکاتو دوای ئەوەش پێشنیاری بۆ حکوومەت کرد تورکیا بکرێ بە (٤) ناوچەی سەربازییەوە بە نیازی ئاسانبوونی کۆنترۆڵکردنی، حکوومەتی ئەنقەرە پێشنیارەکەی پەسند کردو ئیدی تورکیا هەر شوێنێك پشێویو ئاژاوەی تیایە

کردنی بە (٤) ناوچەی سەربازیو لە هەر ناوچەیەکیش، سەرکردەیەکی سەربازی دامەزراند، ئەم ناوچانەش بەم شێوەیەی خوارەوە بوون (٢٠٣/٥):

١- پشکنگە (مفتشیە)ی ناوچەی یەکەم مەڵبەندەکەی دیار بەکرەو هەموو ناوچەکانی رۆژهەڵاتی کوردستانی تورکیا، وەك (ویلایەتەکانی: دیاربەکر، وان، بدلیس، مووش، هەکاری، ماردین، سعرد) دەگرێتەوە.

٢-پشکنگەی ناوچەی دووەم، مەڵبەندەکەی (ئەرزروم)ەو هەموو ناوچەکانی باشووری کوردستانی تورکیا، وەك (هۆزات، مەلازکرد، ئەرزنجان، دەرسیم، بایپۆرت) دەگرێتەوە.

٣-پشکنگەی ناوچەی سێیەم، مەڵبەندەکەی (عەزیز)ەو هەموو ناوچەکانی خۆرئاوای کوردستانی تورکیا، دەگرێتەوە.

٤-پشکنگەی ناوچەی چوارەم، مەڵبەندەکەی (تەراقیا)یە.

بەم شێوەیە ئابڵۆوقەیەکی سەربازیی بەهێزی خستە سەر ناوچە کوردنشینەکانی تورکیا، بۆ سەرکوتکردنی هەر چ بزوتنەوەیەکی یاخیبوون، یان شۆڕش کە کورد بەرپای دەکەن لەپێناو مافە نەتەوایەتیو کلتوورییەکانیان.

حیزبی گەلی کۆماری دەسەڵاتدار ئەم هەلومەرجانەی قۆزتەوە بۆ جاڕدانی باری نائاسایی لە وڵاتو بۆ داڕشتنی یاسای بڕیاری کپکردن (السکون) لە پێناو کپکردنی دەنگی ئۆپۆزسیۆنو لێدانی یاخیبوونی چەکداریی کورد کە بووە بزوتنەوەیەکی گەورەو بەهێزو ئەو ناوچە رۆژهەڵاتەی گرتەوە کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن. پرۆژە یاسای بڕیاری کپکردن (السکون) کە حکوومەت ناردییە بەردەم ئەنجومەنی نەتەوە بۆ ئەوەی بە شێوەی یاسایی بڕیاری لەسەر بدرێ، دەقەکەی ئەمە بوو: ((حکوومەت، پاش رەزامەندیی سەرۆکی کۆمار مافی هەیە، قەدەغەکردنی یان هەڵوەشاندنەوەی کاروچالاکی هەموو ئەو حیزبو کۆمەڵەو رۆژنامانە بکات کە ئاسایشی دەوڵەت تێکدەدەن یان دەکۆشن بۆ گۆڕینی سیستمە کۆمەڵایەتییەکەی یانیش پشتگیری بزوتنەوە کۆنەپەرستیو پیلانگێڕییەکان دەکەن بە شێوەی راستەوخۆو بە شێوەیەکی کارگێڕیو پەلکێشکردنی ئەنجامدەرانی ئەم کردەوانە بەرەو پێش دادگاکانی سەربەخۆیی (٧١/٢).

بەڵام حیزبی ئیرتیقای کۆماری لە دژی داڕشتنی ئەم یاسایە وێستا، بەو سیفەتەی هەموو بنەمایەکی ئازادی هەڵدەوەشێنێتەوە و خەڵکی دەمکوت دەکاتو کۆتو بەندیش دەخاتە پێش رۆژنامەگەری ، لەبەر ئەمە رۆژنامەکانی لایەنگری حیزبی ئیرتیقای کۆماری دەستیان دایە هێرشو پەلامارێکی کوێرانە بۆ سەر بیرۆکەی ئەو پرۆژە یاسایەو بە ئامرازێکی تازەیان دانا بە دەستی

حکوومەتەوە بۆ جاڕدانی کەڵەگایەتی (دیکتاتۆریەت)ی بێ پەروا لەو وڵاتە. بەڵام زۆرینەی ڕەهای حیزبی گەلی کۆماری دەسەڵاتدار لە(کۆڕی گەورەی گەل) تـوانی زۆر بلـەز بڕیـار لـە سـەر یاسـای ناوبراو، بدات، بەرایی دەرەنجامەکانیشی ئەمە بوو کـە ڕۆژنامـەکانی لایـەنگری حیزبـی ئیرتیقـای کۆماری داخرانو دواییش خودی حیزبەکە لە(٥)ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ داخرا (٧٥/١).

پاشـان بزوتنەوەیـەکی پاکسـازیی سیاسـی فـراوان لـە سـەر هـەموو ئاسـتێکی حکـوومیو ڕۆژنامەڤانی دەستیپێکرد هەر لە(فەتحی بەگ)ی پارێزگاری پارێزگاکەی ناوچەی شۆڕشـەکەی شـێخ سەعیدەوە بگرەو تا دەرکردنی زۆرێك لە ئەنـدامانی حیزبـی دەسـەڵاتدار بـە تۆمـەتی بێـدەنگیو دەرنـەبڕینی سـەرنجیان لەمـەڕ کەشـفکردنی جمـوجـۆڵو چـالاکییەکانی حیزبـە ئۆپۆزسـیۆنەکەوە، پاشانیش ڕاگرتنو دادگاییکردنو بەندکردنی چەندین ڕۆژنامەنووسی وەك: حسێن جاهد یالچـین کـە حوکمی دەسبەسەرکردنی یەکجارەکی لە ناوچەی جوروم بە سەرا سەپێنراو هەریـەك لـە نووسـەران زەکەریا سەرتلو جەواد شاکر بەگو ئەدیبی گاڵتەجاڕیش ئەشرەف ئەدیب، تەوقیف کران (٧٦/١).

ڕاگواستنی کوردەکان لە پاش شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی کوردو یاخیبوونی هۆزەکانی قۆجـان، بەرەو ناوچەکانی خۆرئاوای ئەنادۆڵ، وایکرد میللەت لە کوردستانی تورکیا بکەوێتە کـەفو کـوڵو جۆشو خرۆشێك ئەوپەڕی نەبێت، ئەوە بوو هۆزەکانی جـەلالیو حەسـنانو حـەیران یـاخیبوونێکی چەکدارییان لە کێوەکانی ئاگری داغ ساڵی ١٩٢٦ بە سەرکردایەتی (بـەرخۆ)ی جـەلالی بـەرپاکردو داوایان ئەمە بوو هەموو ڕاگوێزراوانی کورد بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان، ئیحسـان پاشـا کـە لـە دوای شۆڕشەکەی شێخ سەعید پەنای بۆ عێراق بردبوو، توانیی بە نهێنی خۆی بگەیێنێتە چـیاکانی ئاگری- ئیحسان پاشا ڕاوێژکاری سەربازی کۆمەڵەی (خۆیبوون) بوو کە لە ساڵی ١٩٢٥ لـە لایـەن کۆمەڵێك لە ڕۆشنبیرو پیاوانی سەربازیو سەرانی هۆزەکانی کورد، دامەزراو یەکەمین کۆبوونـەوەی خۆی لەگوندی (بەحەمدوون) لە لوبنان لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٢٧ گرێ دا.

ئیحسان پاشا دەستیکرد بە ڕێکخسـتنی هێزەکـانی (ئیـبراهیم خاسـکی تـالڵا)ی ناسـراو بـە (ئیبراهیم پاشا) لەناوچەی ئاگری، گۆڤارێکی هەفتانەشی بە زمانی کوردی دەرکـردو ناوچـەکەی وا ڕێکخست بە شێوەیەك بشێ بگوترێ وەك قەوارەیەکی سەربەخۆی کوردی وایە (٥٤٨/٥).

ئەو هێزە کوردییانەی لە چـیاکانی ئـاگری مۆڵیـان خواردبـوو، دەسـەڵاتی خۆیـان لـە ناوچـە کوردنشینەکاندا فراوان کرد بە ڕادەیەك حکوومەتی ئەنکەرە لە بەرامبەریان تـرسو دڵەڕاوکەیـەکی زۆری لێنیشت، لەبەر ئەمە بڕیـاری وتوویـژی لەگـەڵ ئیحسـان پاشـا دا کـە ئەمیشـیان بـۆ ئـەم

مەسەلەیە مەرجی پیادەکردنی چەند ڕێو شوێنێکی دانا بۆ ئەوە تورکـەکان پـێش ئـەوەی بکەونـە وتوویژ لەگەڵیدا، جێبەجێیان بکەن، (٢٤٩/٥):

١-گەڕاندنەوەی هەموو هۆزە ڕاگوێزراوەکان بۆ ناوچەکانی شوێنی ڕەسەنی دانیشتنی خۆیان.

٢-گەڕاندنەوەی زەویوزارە زەوتکراوەکانی کورد بۆ خاوەنەکانیان.

٣-هەڵوەشاندنەوەی (بڕیاری دوورخستنەوەی ڕۆشنبیرە کوردەکـان بـەرەو ناوچـەکانی ڕۆژئـاوای ئەنادۆڵ).

وەلێ حکوومەتی ئەنکەرە، ئەم مەرجانەی پەسند نەکرد، بەڵکو چەند هێزێکی گـەورەو گرانـی ئامادە کرد بۆ کوژانەوەی شۆڕشی ئاگری، بەڵام لەمەدا سەرنەکەوت. لەم سەروبەندەشدا کۆمەڵـەی خۆیبوون لە٢٩ی ئاداری ساڵی ١٩٢٩ پێوەندیی کرد بە جەمیل پاشا دیاربەکریو کوڕەکانییەوە کە ئەمانیش زۆر بە گەرمییەوە پێشوازییان لە هەنگاوەکانی کۆمەڵەکە کرد، کە دوایی چـالاکییەکانی گواستنەوە بەرەو سوریا.

کە حکوومەتی ئەنکەرە نەیتوانی شۆڕشـی ئـاگری داغ لـەناو ببـات، ڕێککـەوتنێکی لەگـەڵ حکوومەتی ئێران مۆر کرد بۆ دارشتنی سنووری نێوان هەردوولا بـە شـێوەیەك ناوچـە کوردنشـینە شۆڕشگێڕەکان کەوتنە چوارچێوەی دەسـەڵاتییەوە، جـا لەشـکرێکی قەبـەو گرانـی ڕێکخسـت بـۆ لەناوبردنی ئەو بزوتنەوەیەو توانیی لە ساڵی ١٩٣٠ گڕی دامرکێنێ (٢٥٣/٥).

هۆزە کوردییەکان لە پـاش سـەرنەکەوتنی بزوتنـەوە چـەکدارییەکەی دەرسـیم سـاڵی ١٩٣٠، جارێکی تر تووشی ڕاگواستنو گرتن بوونـەوە، ئەمـە بێزارییـەکی گشـتی بـەلای گـەلی کـوردەوە هورووژاندو دەست کـرا بـە بەرزکردنـەوەی ئـەرزوحاڵو داواکـاری بـۆ گەڕاندنـەوەی ڕاگـوێزراوانو ئازادکردنی گیراوەکانو کەمکردنەوەی حوکمـەکانی سـەر بەنـدکراوەکان، لـە دەرەنجـامی ئەمـەدا ڕۆژنامە تورکییەکان لە میانەی ساڵی ١٩٣٥ چەندین بابەتیان لەو ئـەرزوحاڵو داواکارییانـە بـڵاو کردەوەو تاکیدیان کرد کە (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورك) بە ئامـادەبوونی مسـتەفا کـەماڵ لەو داخوازییانە دەکۆڵێتەوە، سەرەنجام مشتو مڕەکانی لەمەڕ ئەم مەسەلەیە، ئـەم بڕیارانـەی لای خوارەوەی لێکەوتەوە (٢٤٦/٥):

١-گۆڕینی حوکمی خنکاندن دەرهەق بە کوردەکان، بە سزاگەلی سووکتر.

٢-دواخستنی جێبەجێکردنی حوکمەکانی تر کە لە گرتووخانە دەرکراون.

٣-ئاسایی کردنەوەی بارودۆخ لە ناوچـە کوردنشـینە زەرەرمەنـدەکان، وەك ئـەوە چـۆن پـێش قەومانی ڕووداوەکان بوو.

توركیا دوای ساڵی ١٩٣٥ بە قۆناغێكی فرە تاریكدا تێپــەڕی، ئەگەرچــی لــە ســاڵی ١٩٣٠ حیزبێكی ئۆپۆزسیۆنی نوێ بە سەرۆكایەتیی سدیق مستەفا كەماڵو بە ئیحای (فەتحی ئۆكیار) نــاو دامەزرا بوو، ئەو حیزبەی كە تەنها (٣) مــانگ، (لــە١٢ی تــەمووز - تشــرینی دووەمــی ســاڵی ١٩٣٠) بەردەوام بوو چونكە هەمان ئەو تۆمەتەی خرایە پــاڵ كــە بــە گــوێرەی (حیزبــی ئیرتیقــای كۆماری) هەڵوەشێنرایەوە، تۆمەتی بە كاربردنی ئایین وەكو ئامرازێك بــۆ گەیشــتن بــە مەبەســتو ئامانجە سیاسییەكانی (١/٧٦).

بەڵام، مستەفا كەماڵ ئەو بارە هێمنیو كپییەی پاش كوژاندنەوەی شۆڕشەكەی شــێخ ســەعید (لەماوەی نێوان ١٩٢٥-١٩٣٠) باڵی كێشابوو، قۆزتەوە بۆ جاڕدانی چاكسازیی كۆمەڵایــەتی كــە بەم كارانەی دەیویست توركیا بگەیێنێتە كــاروانی شارســتانێتی ڕۆژئــاواو دابــڕینی پێوەنــدیی بــە ژیاریی ڕۆژهەڵاتیو ئایینی ئیسلامەوە، بۆیــە توركیــای تازەدامــەزراو، بەمــە كەســایەتیی خــۆی لەكیس دا، چونكە، نە بووە دەوڵەتێكی ئــەوروپایی نــوێو نــە تــوانیی ئــەو كلتــووری ڕۆشــنبیریو كۆمەڵایەتییەی بپارێزێ كە پێوەندییان بە ئایینی پیرۆزی ئیسلامو زمانی قورئانەوە هەیە، ئەو ڕێو شــوێنە یاســاییو كۆمەڵایەتییــەی توركیــا بــە (شۆڕشــەكان) نــاوزەدی كردبــوون، ئەمانــە بــوون: دووركەوتنەوە لە شەریعەتی ئیسلامو پراكتیزەكردنی یاسای شارســتانێتی ڕۆژئــاوایی (تێكەڵەیــەك لەهەردوو یاسا شارستانییەتییەكەی فەرەنساو سویسرا)و لابردنی پیتــە عەرەبییــەكان لەنووســینی توركیو پیادەكردنی ئەلفای لاتینی بۆ ئەو نووسینەیانو كردنی شــەپقە بــە پۆشــاكێكی نەتــەوەیی گەلی توركو جاڕدانی عیلمانیەتبوونی دەوڵەت.

مستەفا كەمال سەركردەیەكی بێهامتاو كەسایەتییەكی گەورە بوو، توانیی وڵاتەكــەی لــە ژێــر ركێفی هێزەكــانی داگیركردنــی (٤) دەوڵــەتی ئــەوروپایی دەربێنــێو دەوڵــەتێكی تــازە لــە ســەر داروپەردووی ئیمپراتۆرییەتی پیری عوسمانی بنیات بنێ، وەلێ، ئەنجامدانی كردەوەگەلێكی مــەزنی وەها شتێكەو بڕوابوون بە دیموكراتییەتی ڕاستەقینەو فرەیی هزروسیاسیش شتێكی ترە، نــەخوازەش پاش ئەوەوە هەوادارانی پرەنسیپی [تاكە ڕابەرێك بــۆ گــەلێكو بــۆ تاكــە نیشــتمانێك] بڵاوكــردەوە، ئەمەش هەمان ئەو بیرۆكەیە بوو هیتلەرو نازییەكان بانگەشەیان بۆ دەكرد.

ڕەنگە، مستەفا كەمال لە تۆمەتی كەڵەگایەتی (دیكتاتۆرییەت)و دەسەڵاتی تاكڕەوی، بێبەری بێت، لەوانەشە ناڕازی بوبێت لە سەر بڵاوكردنەوەی ئەم بیرە ڕەگەزپەرستیو نازییەتــە، بــەڵام تاقمــە مــەرایی كارەكانی كردیان بە تاكە ڕابەرو سەركردەی پاڵەوانو كەسایەتیی دوور لە هەڵەو هزرڤانی داهێنــەر... بــە شێوەیەك هەموو دەستكەوتەكان بە دەستی ئەو داهێنراونو ئەفراندنــەكانیش پوختــەی هــزروبیری ئــەونو

هەموو پرۆژەکانیش بە ئاراستەکردنو ڕێنمایی ئەو وەدی هاتوون... کەچی ئەو دەمەی لـە ١٠ی تشـرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣٨ مردو تورکیا بیرۆکەی فرەیی حیزبی سیاسی پەسند کـرد، نـەیارانو خەنێمـەکانی گوناهی هەموو ئەو هەڵە سیاسیو تەنگژە ئابوورییانەی بەسـەر وڵاتـی تورکیـادا هـاتن لـە سـەروبەندی دەسەڵاتی تاکە حیزبدا (١٩٢٣-١٩٥٠)، هەموو ئەمانەیان خستنە ئەستۆی خـودی مسـتەفا کـەماڵو هەندێ جاریش خستییانە ئەستۆی (عیسمەت ئینونۆ)ی هاوەڵ ریبازەکەی. شایەنی گوتنە، هـەر لەسـاڵی ١٩٨٩ بەدوا یادەوەریی مردنـی مسـتەفا کـەماڵ ئـەتاتۆرك، تـەنها وەك وەبیرهێنانەوەیـەك لـە لایـەن حکوومەتی تورکەوە دەکرا بەبێ ئەوەی ئەو هەموو مەراسیمو ئاهەنگە پڕ هەیتو هووتو شکۆدارانەی بۆ ساز بدرێ کە جاران بۆی ڕێك دەخران، ئەمەش بە تێکشکاندنی ئەو بیرۆکە تاکپەرستیە دانرا کـە ڕژێمـە دەسەڵاتدارەکانی تورکیا بە درێژی (٥٠)ساڵی رابوردوو لە تورکیا چەسپاندبوویان، بەڵکو بە ئاشـکراو بـە راشکاویش بە دیکتاتۆرییەت تۆمەتبار کرا، وەك ئەوە رۆژنامەی حورییەتی تورکی لە رۆژی ١٩٩٠/١/٨ بڵاوی کردەوە بەبۆنەی ئاهەنگەکانی حەفتەی رزگاریو سەربەخۆیی کە لە شاری مەرسین سـازدراو لـەوێ مشتو مڕێکی گشتی کرا لەبارەی شەڕی سەربەخۆییو نەوەی نوێ بە سەرپەرشتی فکری ساغلار نوێنەری حیزبی سوسیالیستی میللی (حیزبەکەی ئەردال ئینۆنو)و پرۆفیسۆر دکتۆر (متە تۆنجـای) لەمـەڕ شـەڕی سەربەخۆییو کەماڵ ئەتاتۆرکەوە دواو گوتی:((بەهەقیقەت، ئـەوە شـەڕی سـەربەخۆیی نـەبوو، چـونکە دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی ئیستیعماری نەبوو تاوەکو شەڕی رزگاریخوازی لە دژی بکـرێ، بـەڵکو ئـەو شەڕە وەك لە رووداوەکانی تێدەگەین وەکو خەباتێکی نەتەوایەتی وابوو، ئەوە بزوتنەوەیـەکی ئـایینی یـان بزوتنەوەیەك بوو، ئـایینی وەك ئامرازێـك بـەکار بـرد بـۆ وەدیهێنـانی ئامانجـەکانی، چـونکە بیرۆکـەی (ئیستیعمارە داگیرکەرەکان کافرن)ی بڵاوکردەوە لەپێناو ئامادەکردنی گەل، ئەو جەنگەش نـەبوو کـە بـێ هامتا بێت، شەڕێکی بچووك بوو، بەڵام درێژخایەن بوو)).

ئێمە، وەك چۆن شانازی بـەم شـەڕەوە دەکـەین، ئـەوە لـە وڵاتەکەشماندا شـتی وا هـەن مایـەی شەرمەزاریمانن، ئەو (مستەفا کەماڵ= وەرگێڕ) یاخیبوونەکەی شێخ سەعیدی لە ساڵی ١٩٢٥، کـردە پاساوێك بۆ داخستنی حیزبەکانی ئۆپۆزسیۆنو زەوتکردنی ئازادییە گشتییەکان بۆ ماوەی (٢٠) سـاڵ. ئەم قۆناغەی کـە بـە موسـتەفا کـەماڵ دەسـتیپێکرد، زۆری لـە تورکیـا کـرد (٢٠) سـاڵ لەسـای دیکتاتۆرییەتێکی دژواردا بژی. جا، ئەگەر جەماوەری گـەل خۆشـحاڵ بـوو بـە رزگـاربوون لەچـنگی داگیرکردن لە دەرنجامی شەڕی سەربەخۆیی، ئەوا زوڵمو ستەمی تاکە حیزبی دەسەڵاتدارو کەڵـەگا کـە شان بەشانی ئەو قۆناغە پیادە بوو، هەموو پەتێکی ئەو خۆشەویستییەی پساند کە مستەفا کـەماڵیان بە جەماوەرەوە دەبەست، بەشێوەیەك ئەفسانەکەی بە مردنی لەساڵی ١٩٣٨وە کۆتایی هات)).

باسی دووەم

کوردو عیسمەت ئینۆنۆ

شۆڕشە کوردییە یەك لەدوا یەکەکانی سەروبەندی ساڵانی ١٩٢٥-١٩٣٠ زەرەرو زیانێکی گەورەو گرانی ماڵیو گیانی لێ کەوتەوە، نەك تەنها بۆ تورك، بەڵکو بۆ کوردیش، ئەوە بوو لەشکرکێشییە بێ بڕانەوەکانی تورك بڕستی لەکوردان بڕیو پاش ئەوەی شۆڕشگێڕەکانیشیانی ناچار کرد پەنا بۆ چیاکان بەرن بە ئومێدی هەلی رەخساو، یان بەرەو پەرتو بڵاویو سەرگەردانی وەك پەنابەر لە ئێرانو سوریەو میسرو وڵاتە ئەوروپییەکانو... هتد.

هەر ئەو زەرەرو زیانانەش حکوومەتی تورکیایان ناچار کرد- ئەگەر بۆ ماوەیەکی کاتیش بێت - دەست لە سیاسەتی زەبرو زەنگ هەڵبگرێو پاڵی پێوە نێن بەڵێن بە کوردەکان بدات بۆ چاکسازی بارودۆخەکان لە کوردستانی تورکیا، جا حکوومەت (فەخری پاشا)ی پشکنەری گشتی ناوچەی یەکی بە هاوکاری لەگەڵ (حەسەن حوسنی پاشا)ی سەرکردەی تیپی مۆڵخواردووی (عزیز)ی نارد بۆ وتوویژ لەگەڵ رێبەرانی کورد بۆ ئەوەی چی تر یارمەتی شۆڕشگێڕانی هۆزی قۆجگیریو هۆزە لایەنگرەکانی نەدەنو شوێنو پەناگەیان بۆ دابین نەکەن، لە بەرامبەریشدا حکوومەت لێبووردنی گشتی بۆ شۆڕشگێڕە کوردەکان دەردەکاتو راگوێزراوەکانیش دەگەڕێنێتەوە سەر زێدو ناوچەکانیان (٢١٤/٥).

وەلێ، نیشتمانپەروەرانی کورد کە بینیبوویان چ کارەساتگەلێکیان بە دەستی حکوومەتەکەی عیسمەت ئینۆنۆ بەسەر هات کە بەوپەڕی بێبەزەییو توندوتیژییەوەو بەهەماهەنگی لەگەڵ ئەم پشکنەرە گشتییەی ناوچەکەو سەرکردەکانی ئەو تیپە سەربازییانەی هاتنە سەردانیان بەهەموو توانایەکیانەوە هەولیان دا لەناوچە کوردییەکە بزوتنەوەکان خامۆش بکەن... بۆیە بڕیاریاندا- واتا رێبەرانی کورد- کۆنگرەیەکی گەورە ساڵی ١٩٢٦ ببەستن کە هەموو لایەنە سەرەکییە کوردییەکان لە نوێنەرەکانی کۆمەڵەکانو سەرانی هۆزو پیاو ماقووڵانی وڵاتو مەڵبەندەکان بگرێتە خۆ، بۆ دەرکردنی بڕیاری بلەزو کاریگەر بۆ گێڕانەوەی رەوڕەوەی خەبات لە پێناو رزگارکردنی کوردستان لەدڕندایەتیی حکوومەتەکەی

عیسمەت ئینۆنۆ بەر لەوێ بکارێ هۆزە کوردییە نەبەزو ئازاکان پـەرتو بـڵاوە پـێ بکـاتو پاشماوەی نیشتمانپەروەرانی کوردیش لەناو ببات کە پەنایان بردۆتە بەر کێوەکانی کوردسـتانی تورکیا. ئـەو نیشـتمانپەروەرە کوردانـە توانییـان بـە سـەرکەوتوویی (کـۆنگرەی نیشـتمانی گەورە)یان لە ساڵی ١٩٢٧و لە ناو خاکی تورکیا ببەستن کە بۆ ماوەی مانگ‌ونیوێك درێـژەی بە کۆبوونەوەو دانیشـتنەکانی داو دەرەنجـام چـەندین بڕیـاری زۆر گرنگـی دەرکـرد، لەوانـە: (٩٠/٦)

١- هەڵوەشاندنەوەی هەموو کۆمەڵە کوردییەکان وەك رێ خۆشکردنێك بـەرەو دامەزرانـدنی کۆمـەڵەیەکی گەورە بۆ کورد کە هەموو ئەنـدامانی کۆمەڵـە کۆنـەکانو ئەنـدامی نـوێ بگرێتە خۆ.

٢- درێژەدان بە شۆڕشو خەبات لە دژی تورکان تا ئاخرین سەربازی تورك خاکی پاکی کوردان وەجێ دێڵێ.

٣- لەپێش ئەوەی دەست بدەنە شۆڕشێکی سەرانسەری، ئەمانەی خوارەوە بەجێ بگەیەنن:

أ- پێویستبوونی دانانی سەرکردەیەکی گشتی بۆ هەموو هێزەکانی کورد.

ب- هەموو هێزەکانی شۆڕش لە سەر شێوازە سەربازیو جەنگییەکان رێكو پێكو بە هـەموو جۆرە چەكو ئازووخەیەکی شەڕی نوێ پۆشتەو پەرداخ بکەن.

ج- مەڵبەندێکی گشتیو تایبەتی بۆ شـۆڕشو سـەرکردایەتیی بـاڵای هێـزە نیشـتمانپەروەرە کوردییەکان لە یەکێ لە کێوە سەرکەشەکانی کوردستان، دیاری بکەن.

٤- پێوەندی دۆستایەتیو ئاشنایەتی لەگەڵ حکوومەتی ئێرانو گەلی فارس پەیدا بکەن.

٥- پێوەندی دۆستایەتیو ئاشنایەتی لەگەڵ هەردوو حکوومەتی عێراقو سـوریا دامـەزرێننو بەو مافە رازی بن کە پێیان بدرێ جگە لەوە داوای هیچ مافێکی سیاسی تر نەکەن.

کۆمەڵەی خۆیبوون لە ماوەیەکی کەمدا توانیی چـەندین لـقو پـۆپی لـە هـەموو ناوچـە کوردنشینەکانو دەرەوەیدا دامەزرێنێو بڵاو بکاتەوە، تەنانەت لـە ئـەوروپاو ئـەمریکاش داو فەرماندەیی مەڵبەندی گشتی کۆمەڵەکە درایە دەستی ئیحسان نوری پاشا بـۆ ئـەوەی یەکـە سەربازییە کوردییەکان لەو کێوە فرە سەختو قایمەدا دامەزرێنێت و رێکبخات (٩٢/٦).

حکوومەتی عیسمەت ئینۆنۆ، هەر لە ئاخروئۆخری رۆژەکانی مانگی نیسـانەوە تـا (٥)ی حوزەیران بەو پەڕی نهێنییـەوە دەسـتیکرد بـە ئامادەکـاری بـۆ شـەڕ بـە هـەموو هێزێکـی سەربازییەوە لە دەوروبـەری چـیای ئـاگری داغ بـە نیـازی لـەناوبردنی کۆمەڵـەی خۆیبـوونو

چالاکییەکانی لە چیای ناوبراو، ئەوە بوو لە هەموو لایەکەوە پەلاماری گوندەکانی دەوروبەری چیاکەیان دا، ئەو هێزانە بە ڕێگایانەوە پتر لە ١١٢٠ گوندی کوردیان لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٣٠ کاولو وێران کرد (٩٧/٦)و توانیان دەست بگرن بەسەر بارەگای کۆمەڵەی خۆیبوون لە ئاگری داغو پاشماوەی هێزەکانی کوردیش بەرەو ئێران کشانەوەو ژمارەیەکی زۆریش لە ڕووناکبیرانی کوردو پێشەواکانی پەنایان بردە بەر دەوڵەتە دراوسێکانی تورکیا.

ناوچەی کوردستانی تورکیا پشتگوێ خرابووو هیچ بنەمایەکی ژیانی نوێی پێوە نەبوو، وەك: ڕێگاوبانو فێرگەو خەستەخانە، حکوومەتی تورکیاش پاش ئەوەی شۆڕشی ئاگری داغی لەناو برد، ویستی هێڵی شەمەندەفەر بۆ ناوچەکە رابکێشێ بە مەبەستی ئەوەی یەکەم کۆنترۆڵکردنی ئاسان بێتو دووەمیش دڵی کورد رازی بکات. بۆ ئەم مەسەلەیەش (عیسمەت ئینۆنۆ)ی سەرۆك وەزیرانی ئەو دەمە لە٢٩ی ئابی ساڵی ١٩٣٠ هێڵی شەمەندەفەری ئەنکەرە- سیواس لەو ناوچەیە کردەوە و بە خۆنازینەوە وتارێکی بریقەداری پێشکەش کردو تێدا گوتی:((لەم وڵاتەدا جگە لەتورك کۆمەڵێکی تر مافی ئەوەی نییە داوای قەوارەیەکی نەتەوەیی‌و نیشتمانی بۆ خۆی بکات. ئەم هەقیقەتە سادەیە بە رەهابێ و بێ ئەوەی گومانێك وەجێ بهێڵێ‌و بێ ئەوەش هەلێك بڕەخسێنێ بۆ بەرپابوونی ئاژاوەو شۆڕش، ڕوونو ئاشکرا دەبێت ئەو کاتەی هێڵی ئاسنین دەگاتە سنوورو شوێنە دوورە دەستەکانمان))(١٠٢/٦).

ئەگەرچی ئەم قسەیە زۆر بە راشکاویی پەردە لەسەر پلانو نیازەکانی حکوومەتی (ئینۆنۆ) هەڵدەماڵێ، وەلێ کورد دوای ئەو کارەساتەی لەئاگری داغ بە سەریان هات، چەکیان فڕێ نەدا، بەڵکو کۆمەڵەی خۆیبوون کە لە نیشتمانپەروەرانی کورد پێکهاتبوو، تێکۆشا بۆ کۆکردنەوەی ریزەکانیانو خەبات لە پێناو بەدەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانیان. دەبینین کاتێك حکوومەتی تورك لە مایسی ساڵی ١٩٣٢ لە(ئەنجومەنی نیشتمانی گەورە) یاسای ڕێکخستنی پیشەیی دەرکرد، کە دەقەکەی بەم شێوەیە بوو:((ئەوانەی بە تورکی نادوێن، مافیان نییە دووبارە خانوو لە گوندو ناوچە جیاجیاکان دروست بکەن، یاخود دووبارە ڕێکخراوی پیشەیی یان نووسین یا چینایەتی پێك بێنن))، لەوڕا ئەو یاسایە دەسەڵاتی دایە وەزارەتی ناوخۆ ئەو ڕێکخراوانە- بە هەموو ئەو ڕێکخراوانەش لەو دەمەدا هەبوون، هەڵبووەشێنێتەوە.

ئاشکرا بوو، یاساکە بە پلەی یەکەم مەبەستی کورد بوو، ئەوە بوو لە پاش ماوەیەکی کەم ئەو فێرگانەیان داخست کە زمانی کوردییان تیا دەخوێنرا بە پێی ناوەڕۆکی مادە (٣٩) لە پەیمانی لۆزان کە جەخت دەکاتە سەر زەروورەتی لەمپەر نەخستنە بەردەمی بە کارهێنانی هەرچ

زمانێك له لایەن هاولاتی تورکیاوه چ له پێوەندییه تایبەتییەکانی یان له بوارەکانی بازرگانی یان رۆژنامەنووسیو میدیا.. جگه لەوەش یاسای ناوبراو دژی مادە (٣٨)ی ئەم پەیمانه بوو کە ئەرکی ئەوەی خستبووه سەر شانی تورکیا، بوار بدات خەڵکی تورکیا تەواوی مافەکانیان پیادە بکەن. سەرەڕای ئەمه حکوومەتی تورکیا له ساڵی ١٩٣٢ زمانی کوردیی به شێوەیەکی رەسمی قەدەغه کردو هەموو کۆمەڵەو رێکخراوه کوردییەکانی هەڵوەشاندەوەو دەستی گرت بەسەر کتێبو چاپەمەنییه کوردییەکانو واژەی کوردو کوردستانی له نێو هەموو کتێبو فەرهەنگەکاندا رەش کردەوە، لەو دەمەشەوە کوردیان به تورکی کێوی ناوزەد کرد، نەك هەر ئەمه بگره دەستیشیان گرت به سەر ئەو کتێبو پەرتووکانەی باس له تورکیاییبوونی کورد دەکەنو گوتیان لێره میللەتێك نییه به ناوی کوردەوە، چونکه واژەی کورد لەدەنگی (کارت کورت) هاتووه، ئەمەش لەدەرەنجامی تێکشکانی ئەو سەهۆڵەوەیه بەسەریدا دەڕۆن له ناوچەی رۆژهەلات که کورد تیادا نیشتەجێیه (٥٠/١٠).

پیادەکردنی ئەم هەنگاوانه بوونه مایەی تووڕەییو بێزارییەکی گشتی به لای دانیشتوانی ناوچەی رۆژهەلاتو باشووری رۆژهەلاتی تورکیا که کوردەکانی زۆرینەی دانیشتوانیان پێك دەهێنن، بەلام ئەو زۆرینەیه له ناوچەی دەرسیم زۆر چڕو پڕتر بوو، لێرەدا چەندین شۆڕشو راپەڕین هەلایساو هەمیشه بەرهەڵستییان لەو هەنگاوانه دەکرد حکوومەت له دژی کورد هەڵی دێنان، دەرسیم ئەو کێشەیه بوو حکوومەتی تورکیای نیگەران دەکرد، تەنانەت مستەفا کەماڵ ئەتاتۆرك له کاتی کردنەوەی ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی ساڵی ١٩٣٦ رووی دەمی وتاری کرده نوێنەرانی ئەنجومەنو گوتی:((گرنگترین ئەو کێشه ناوخۆییەی سەرقاڵی کردووین، کێشەی (دەرسیم)ه، لەبەر ئەوەو بۆ رێخۆشکردن له پێناو ریشەکێشکردنی بەرهەڵستیکردنیان بەرامبەر به هەنگاوەکانی حکوومەتو به مەبەستی دەرکردنی بڕیارگەلی خێرا، پێویسته حکوومەت دەسەڵاتی فراوانو رەهای بدرێتێ)) (٢٥٩/٥). به پراکتیك ئەمه جێبەجێ کراو پەرلەمان یاسایەکی داڕشت به پێی یاساکه حکوومەت دەسەلاتی فراوانی پێدراو ئەمیشیان (واته حکوومەت) دەسەلاتێکی زۆری دایه ژەنراڵ عەبدوڵلا ئەلپ دۆغان به جۆرێکی وەها بتوانێ هەموارو گۆڕانکاریی بکات بەرامبەر به بڕیاری دادگاکان یان دواخستنیان، پاشان هەر ئەم ژەنراڵەی کرده حاکمی سەربازی به سەر ویلایەتی دەرسیمو به پشکنەری سێیەمی گشتیش بەسەر ویلایەتەکانی (عەزیز)و (دەرسیم)و (بنگۆل)و هەروا به فەرماندەی گشتی هێزه سەربازییەکان لەم ویلایەتانه که بوونه یەکەیەکی کارگێڕیی نیمچه سەربەخۆ لەژێر دەسەلاتی

ئەلپ دۆغان کە بەو جۆرە خۆی دەیەویؒو بە دەسـەڵاتی رەهـا حوکمڕانییـان بکـات (٢٦٠/٥).
ئەلپ دۆغان لە ناوچە ئیدارییەکانی ژێر دەسەڵاتی، باری نائاسایی ڕاگەیانـد، پاشـانیش کەوتـە چوکڵەجزێدانو هەراسانکردنی سـەرۆکانی عەشـیرەتەکانو رووناکبیرانی ناوچـەکەو بـەکاربردنی زەبروزەنگ لەبەرامبەریان. کاتێکیش دانیشتوانی دەرسیم لـە تشـرینی دووەمـی سـاڵی ١٩٣٧ نامەیەکیان هەواڵەی کۆمەڵەی گەلان کرد بۆ ساکالاٌکردن لە هەنگاوەکانی حکوومـەت لـەدژیان بە قەدەغەکردنی زمانو فێرگە کوردییەکان، حکوومەت لەهەمان سـاڵ یاسـای نیشـتەجێکردنی دەرکرد کە دەسەڵاتی دایە حکوومەت بـە نیشـتەجێکردنی غـەیرە تـورك لـەو ناوچـانەی چـڕی دانیشتوانەکانیان تورکن، کوردەکان بە ئاشکرا بەرهەڵستیان لەمـە کـردو یاسـای نێـو براویـان جیّبەجیّ نەکرد.

لە رووبەڕووبوونەوە بەو لاوە ڕێگـە چـارەیەکی تـر نـەما، لـەوڕا سـەید رەزاو عـەلی شـێر رابەرایەتیی شۆڕشی چەکداریی عەلەوییە کوردەکانیان کردو بـۆ مـاوەی دووسـاڵ شـەڕ درێـژەی کێشاو حکوومەتی تورك هێزێکی سەربازی یەکجار زۆری بۆ سەرکوتکردنی بەکارهێناو فڕۆکەی جەنگیشی خستەکار بۆ لێدانی گوندی کوردو ناوچەکانیان بە شـێوەیەکی دژوار. لـەئاکامی ئـەم هـەموو زەبـروزەنگو سـەرکوتکردنەی تـورك سـەرکردەکانی بزوتنەوەکـە بەناچـاری خۆیـان دا بەدەستەوە، ئەوە بوو (سەید رەزا) لە١٨ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٧ خۆیو (١٠) سەرکردە لە شۆڕشەکەی دەرسیم لە شاری (عەزیز) لەسـێدارە دران، بـەر لـەوەش عـەلی شـێر بەدەسـتی (رەهبەر)ی برای سەید رەزا کە بۆ بەرژەوەندی تورك کاری دەکرد، کوژرا (٢٨٩/٥).

دوای ئەمە، عیسمەت ئینۆنۆ لە وتارێکی لە پەرلەمانـدا، گـوتی:((وا توانیمـان کێشـەکە یەکلابکەینەوەو چاکسازیی ئیدارییمان دەستپێکرد، ویلایـەتی دەرسـیم بـە جـۆرێکی نـویّ رێـك دەخریّو بەپێی یاسا ناوێکی تازەمان لێنا، ئەویش (تونجەلی)یەو ئەو والییە سەربازییە بـەرێوەی دەبات کە حوکمی عورفی تیا جاڕدا (٣١/٥).

بەو شێوەیە پەردەیان بەسەر کێشەی کورد لەتورکیا دادا، ئیدی نە کەسێك گوێی لە کێشەی کوردو نە ناوی کورد بوو، بە تایبەتی هەلومەرجی نالەباری ئەو دەمە کە لـە میانەیـدا جیهـان پێشوازیی لە شەڕی دووەمی جیهانی دەکرد، کۆمەڵەی (خۆیبوون)ی ناچار کرد لە سـاڵی ١٩٣٩ خۆی هەڵبوەشێنێتەوە کە بینی لەکیشیدا نییە سـوود بـەکوردو دۆزی رەوای کـورد بگەیـەنێت. حکوومـەتی تـورکیش پێوەندییـە دەرەبەگایەتییـە خێڵەکییـەکانو مەرجەعییـەتی ئـایینیو عەشایەریی کوردی لێکداترازاندو هەڵوەشاندەوە کە فاکتەرێکی هاوکـار بـوون بـۆ کۆکردنـەوەو

ڕێکخستنەوەی نێومالّی کورد، جگە لەمەش دوای ڕەزامەندیی (ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورك) دەستیکرد بە ڕاگواستنی سەرۆکانی عەشایەری کوردو دەستبەسەرداگرتنی مولّکەکانیانو گواستنەوەیان بۆ سەر ملّکی دەولّەت.

دەمکوتکردنی سیاسیو قەدەغەکردنی ئازادییە سیاسییەکان وایکرد، توێژو کۆمەلّە سیاسییە جیاجیاکان بە ڕاستڕەوو چەپڕەویانەوە لەو سەروبەندە پەنا ببەنە بەر کاروچالاکی نهێنی بە هاندانو پشتگیریکردنی دەولّەتە گەورەکان کە دەیانەویست بەرژەوەندییەکانیان لەم پارچە گرنگەی جیهاندا بپارێزن. دەبینی لە لایەکەوە لایەنگرانی خیلافەت کە لە ئەورووپا دادەنیشتن دەستی کۆمەكو یارمەتییان درێژ دەکرد بۆ هەموو ئەو بزوتنەوە ڕاستڕەوو کۆنەپەرستییانەی کە هەلّگرانی هزری کەمالیزمو چاکسازییە کۆمەلاّیەتییەکانیانیان بە کۆفرو بێ بڕوا بوون بەخوا تۆمەتبار دەکردنو هەولّیان دەدا هەستو بیروبڕوای ئایینی بۆ مەرامی سیاسی خۆیان بەکار بێنن، کەچی هێزە چەپڕەوەکان لە کارکردن کشانەوەو جموجۆلّی نهێنییان دەمێك بە ناوی شۆڕشو دەمێك بە ناوی پێشکەوتووخوازو مارکسیزمەوە دەستپێدەکرد لەپێناو دامەزراندنی تورکیایەکی سوسالیستی دیموکراتیی ئازادو بە پێی بنەما زانستییەکانی سوسیالیستی (١/٧٧). حیزبی شیوعی نهێنی تورکیش لە هەموو ناوەندەکاندا دەستی بە چالاکییەکانی کردبوو، بەلاّم بە هێمنیو لەسەرەخۆ لەبەر بارودۆخی سەختو ناهەمواری ئەو دەمە کە ولاّت پێدا تێدەپەڕی. یەکەمین جار گۆڤاری (ئیدینلك= ڕووناکی)و پاشانیش (ئوراك چکیچ= داسو چەکوش)ی بلاّوکردەوە، هەردوو گۆڤارەکەش پشتگیرییان لە هەنگاوەکانی مستەفا کەمالّ دەکرد، چونکە پێیان وابوو جارێ زووە بۆ ئەوەی بزوتنەوەیەکی جیا لە ئیرادەی دەولّەت پێك بێت، بەلاّم مستەفا کەمالّ ئاگای لە پلانو تاکتیکیان هەبوو، بۆیە هەردوو گۆڤارەکەی داخستو زۆرێك لە ئەندامانی کۆمەلّی (ڕووناهی) هەوالّەی گرتووخانە کرد، بەلاّم سێ کەس لە نووسەرانی ئەو دوو گۆڤارە توانییان بۆ دەرەوەی تورکیا هەلّێن، ئەوانیش: (دوکتۆر شەفیق حوسنیو نازم حیکمەتی شاعیرو ئەدیبو نووسەر حەسەن عەلی ئادین) بوون کە هەمان کات لە سەرکردەکانی حیزبی شیوعی نهێنی تورك بوون. دوای ئەوە (ویداد نەسیم تور) توانیی ڕیزەکانی پارتی ناوبراو لەناوەوەی تورکیا ڕێك بخاتو بووە سکرتێری گشتی حیزب، وەلێ شەفیق حوسنی داوای لە ویداد نەسیمو کۆمەلّی مەکتەبی سیاسی کرد بێنە ڤیەننا بۆ ڕاوێژکردن لە بارەی کاروبارەکانی حیزب، لەوێ ڕێککەوتن دکتۆر شەفیق حوسنی ئەرکی سەرۆکی لیژنەی پێوەندی لەگەلّ کۆمنترن پێ بسپێردرێ، بەم شێوەیەش حیزبی شیوعی تورکیا بەسترا بەحیزبی شیوعی سۆڤیەتەوە، کە ئیتر

لەو رۆژگارەوە لە ژێر کاریگەریو رێنمایی ئەم حیزبەدا بوو چ لەچالاکییە سیاسییەکانی یاخود لەکارو چالاکییە ئاشکراکانی لە تورکیا (٢٤)، لەو لاشەوە پەلاماری حکوومەتی تورک بۆ سەر ئەو حیزبە بەردەوام بوو، دەبینی فرەجار هێزە سەربازییەکان لە پڕێکدا هەڵیاندەکوتا سەر بارەگا نهێنییەکانیو ئەندامو لایەنگرانیان دەگرت، تەنانەت خودی دکتۆر شەفیق حوسنیش لەماوەی نێوان ١٩٢٦-١٩٣٨ لەگرتن نەجاتی نەبوو، ئەوە بوو لەم ساڵە (١٩٣٨) کە مستەفا کەماڵ مرد بە لێبووردنی گشتیو بە بۆنەی مردنی ئەتاتۆركو هەڵبژاردنی عیسمەت ئینۆنۆ بە سەرۆك کۆمار، لەگرتووخانە ئازاد کرا (١٩/٧).

لەساڵانی ٣٠یەکانی (سەدەی بیستەم) بۆچوونێکی فاشیستی لەناو تورکیا سەری هەڵدا، پێی وابوو تورکیا تەنها یەك گەلە پێکهاتووە لەچینێك تاکە پێشەوایەك حوکمڕانی دەکات (٧٨/١)، لەبەر ئەمەو بە پێی یاسای ژمارە (٣٠٠٨)ی (٨) حوزەیرانی ساڵی ١٩٣٨ هەموو مانگرتنو خۆپیشاندانێك قەدەغەکراو گەنجانی تورك ناچار کران بێنە ناو رێکخراوەکانی لاوانی حیزبی گەلی کۆمارییەوە، هەروا دەقی هەردوو ماددەی (١٤١و١٤٢)ی یاسای سزاکانی ئیتالیای فاشیزم خرایە نێو (یاسای جەزای تورکی ساڵی ١٩٣٦)ەوە.. ئەم دوو ماددە لاستیکییە لەراسپاردەکانیاندا هاتووە: هەر بزوتنەوەیەك یان دەربڕینی بیروڕایەکی پێشکەوتنخوازیی پێچەوانەی بیروڕای رژێمی دەسەڵاتدار، بە بزوتنەوەیەکی رووخێنەر دەژمێردریو تاوانباریشە بە گوێرەی ئەو دوو مادەیە ٣-٥ ساڵ زیندانی دەکرێت.

ئەگەر چەند شتێکی دیکەش بخەینە سەر ئەمە، وەك ئەو دروشمەی حیزبی دەسەڵاتدار (حیزبی گەلی کۆماری) لەو سەروبەندە بەرزی کردەوە کە دەڵێ: (نەسەرپشکی= ئیمتیازات، نەچینایەتی، بەڵکو ئێمە تاکە کۆمەڵێکی یەکڕیزین)و هەروا دۆستایەتی باوی ئەڵمانیای نازیشی لەگەڵدا بێت، ئەوا وێنەکە کامڵ دەبێ، دەرەنجامیش بۆچوونێکی فاشیستی بوو لەحوکمڕانیدا — بەتایبەت پاش مردنی مستەفا کەماڵ ئەتاتۆرك لە١٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٨،و خنکاندنی هەموو جۆرە ئازادییەك سەرڕای زیندە بە چاڵکردنی هەر بۆچوونێکی بەرهەڵستکار بەرامبەر بە دەسەڵات، ئەڵمانیای نازیش پشتی ئەم بۆچوونە نیمچە فاشیزمنییەی لەتورکیا گرتو لەرووی مادیو مانەوییەوە کۆمەکی دەکرد (٧٥/٢). بەڵام هەرسهێنانی فاشیزمو دەستخەڕۆبوونی فاشیستییەکان لە تورکیا، رژێمی سیاسی ناچار کرد روو بکاتە لای دیموکراتییەتی رۆژئاواو پرنسیپی فرە حیزبی پەسند بکات، ئەگەرچی هیچ گۆڕانکارییەك بە سەر بارودۆخی سیاسی لەو وڵاتەدا نەهات.

باسی سێیەم

شەڕی جیهانی دووەمو کێشەی کورد

که هێزەکانی تورکیا شۆڕشی سێیەمی (دەرسیم)یان لەساڵی ١٩٣٩ دامرکاندو لەپاش مردنی مستەفا کەماڵ ئەتاتۆرك، عیسمەت ئینۆنۆ بە سەرۆك کۆماری تورکیا هەڵبژێردرا. ئینۆنۆ هەوڵی دا بارودۆخی کوردستانی تورکیا هێور بکاتەوە، بۆ ئەم کارەی بەڵێنی چاکسازی بارودۆخەکانی داو وتوووێژی لەگەڵ سەرانی کورد کرد لەپێناو راگرتنی بزوتنەوەکانی یاخیبوونو شۆڕش لەناوچە کوردنشینەکە بە هاوکاری لەگەڵ پشکنەری گشتی (موفەتیشی عمومی)و سەرکردەکانی ئەو تیپانەی سەری لێدان (٢٣٧/٥). وەلێ هەڵایسانی شەڕی دووەمی جیهانی لەساڵی ١٩٣٩و هەوڵی وەستانی بێلایەنی تورکیا لەو شەڕە، پەردەیەکی رەشو تاریکی تاوەکو بیست ساڵی دواتر بەسەر کێشەی کورددا پۆشی، لەوڕا ناوچە کوردنشینەکانی تورکیا قۆناغێکی تاریکیان لەژیان بەسەر برد، وەك بڵێی فەرامۆشی تا هەتایی باڵی بەسەریاندا کێشاوە... ئەمە واو لەکوردستانی عێراقو ئێرانیش بزوتنەوەی گەلی کورد تێدەکۆشا بۆ رێکخستنی ریزی کوردەکان لەچوارچێوەی چەند رێکخراوێکی سیاسی کاریگەر بۆ داخوازیی مافی نەتەوایەتی کورد لەسەر هەردوو ئاستی ناوخۆییو نێونەتەوەییدا.

ئەگەرچی پەیمانی سەعد ئابادی نێوان ئێرانو ئەفغانستانو تورکیاو عێراق کە لە ساڵی ١٩٣٧ بەسترا، بە پلە یەك لەدژی بزوتنەوەی کوردو پاشان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا لە ناوچەکە مۆرکرا، ئەوا بزوتنەوە رزگاریخوازییەکانی جیهان لە سەروبەندی شەڕی دووەمی جیهانی تێدەکۆشان بۆ پێکهێنانی ئەو بەرە نیشتمانییانەی تێدەکۆشن بۆ کردنی پەرلەمان یان ئەنجومەنە نیشتمانییەکان بە دەستەیەکی دیموکراتی تیادا ویستو ئیرادەی گەل رەنگبداتەوەو بەدی بێت لەپێناو ئەنجامدانی ئەو چاکسازییە بنەڕەتییانەی کە وڵات دەیهەوێن بە رێگەی یەکێتی نیشتمانیو هاوکاری نێوان هەموو حیزبو لایەنە پێشکەوتنخوازو نیشتمانیو نەتەوەییەکانو کۆمەڵێك لەبۆرژوای کورد توانییان (کۆمەڵەی برایەتی) بە سەرۆکایەتی شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحموودی حەفید لەساڵی ١٩٣٨ دابمەزرێنن، ئامانجی

رزگارکردنی کوردو کوردستان بوو، هەرچەندە سنووری چالاکییەکانی تـەنها لەسـلێمانی بـوو (٩٢/١١). ئەم کۆمەڵەیە یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کـورد بـوو لـەعێراق کـە بـە ئاشـکرا بانگەشەی بۆ رزگاری کوردستان دەکرد، ئەمە لەکاتێکدا کۆمەڵەیەکی تر لەکەرکوك بە ناوی (کۆمەڵەی دارکەر) لە ساڵی ١٩٣٧ دامەزرا، هێندەی نەخایاند ناوەکەی گۆڕاو بوو بە (حیزبی هیوا)و چالاکییەکانی تەنها لەنێوان سەرۆکانی عەشایەرو ئاغـاو بـەگو شـێخاندا بـوو، وای لێکردبوو دوور بێت لەجەماوەرەوە، بە پێی بۆچوونی (رەفیق حیلمی)یش سـەرۆکی حیزبەکـە، پشتی بە ئینگلیز بەستبوو وەدیهێنـانی مافـە نەتەوەییـەکانی کـوردو پێکهێنـانی دەوڵـەتی کوردی، بەڵام ئەم تێڕوانینـە دوای کـۆنگرەی حیـزب سـاڵی ١٩٤٥ لەگونـدی کـەلار، گـۆڕا (٩٧/١١).

حیزبی هیوا لە دژی فاشیزم تێکۆشاو سەرکردایەتی بزوتنەوەی رزگاریخوازی گەلی کـوردی کرد شان بەشانی بزوتنەوە رزگاریخوازییەکانی گەلانی جیهان بۆ بەرەنگاربوونەوە لـەبیروباوەڕی نازییەکان. ئـەو حیزبـە لەسـاڵی ١٩٤٢ دوو نوێنـەری لەسـەرکردایەتییەکانی خـۆی ناردنـە کوردستانی ئێران بۆ پێوەندیکردن بە سەرکردایەتی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد لەو وڵاتەو بۆ پتەوکردنی پێوەندی نێوان هەردوو بزوتنەوەکە، چونکە زەمینـەی لـەبار لەکوردسـتانی ئێـران هەڵکەوتبوو بۆ دامەزراندنی حیزبێکی کوردستانی دیموکراتی، ئەوە بوو کۆمەڵـەی (ژیانـەوەی کورد) لە١٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٤٢ لەعێراق دامەزراو زۆری نەخایاند کۆمەڵەکە گـۆڕا بـە پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق (١١٤/١٠٠).

سەرەڕای ئەو ناکۆکییە قووڵانەی کە لەنێوان کۆمەڵـەو حیزبـە کوردییـەکان بـە راسـت و چەپییانەوە لەماوەی نێوان ساڵی ١٩٤٢-١٩٤٦ رووی دا، بەڵام بارودۆخ لەبەرژەوەندیی پارتی دیمـوکراتی کـورد بـە سـەرۆکایەتی مـەلا مسـتەفای بـارزانی بـەردەوام بـوو ئـەم پارتـە بەتێکەڵبوونی هەردوو حیزبی شۆرشو رزگاری کورد لە١٦ی ئابی ساڵی ١٩٤٦ لەدایك بـوو، لـەپاش ئـەوەی راسـتو چـەپی کـورد جیـاوازیی ئایـدیۆلۆژیی نێوانیـان لەبەرژەوەنـدیی هاوکاریکردنیان لەگەڵ یەکێتی سۆڤێت یـەکلاکردەوە لـەبری هاوکـاریکردن لەگـەڵ ئینگلیـز لەپێناو وەدیهێنانی ئامانجە نەتەوایەتییـەکانی گـەلی کـورد، بەتایبـەتی پـاش دامەزرانـدنی کۆماری مەهابادی کوردی لەساڵی ١٩٤٦ لەئێرانو یەکگرتنی سـەرکردایەتی شۆڕشـی کـورد لـەعێراق (کۆمـەڵی مـەلا مسـتەفای بـارزانی)و چـەندین لـەکادیرانی حیزبـە کوردییـە عێراقییەکانو ئەفسەرانی کوردی هەڵاتووی سوپای عێراق لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی کـورد

لەئێران، بەمەش مەڵبەندی سەرکردایەتی شۆڕشی کورد گواسترایەوە بۆ ئێران لەپێناو کارکردن یەکێتی گەلی کوردو پشتگیریکردنی خەباتی گەلی کورد لەپارچەکانی تری کوردستانی دابەشکراو بەسەر عێراقو ئێران لەپێناوی دان پێدانان بە قەوارەو مافە کلتووریو کارگێڕیو پەرلەمانییەکانیاندا.

کۆمەڵێك لە نەتەوە پەرستە تورکە خاوەن بیروبۆچوونە ئاینییەکان، هەوڵیاندا حیزبێکی نوێ وەك هەوڵێك بۆ گێڕانی رۆڵی ئۆپۆزسیۆن لە تورکیا دابمەزرێنن. لە١٨ی تەمووزی ساڵی ١٩٤٥ حکوومەت رازی بوو لەسەر دامەزراندنی (حیزبی ژیانەوەی نەتەوەیی) لەلایەن دەزگای دمیراغو حسێن عەونی ئولاشیو جەواد رفعەت ئاتیلهان، حیزبەکە بانگەشەی دەکرد بۆ هەڵبژاردنی راستەوخۆو رەتکردنەوەی خاوەنداریێتی دەوڵەت بەرامبەر هۆیەکانی بەرهەمو هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لەراپرسییەکی گشتیو پەسندکردنی سیستمی بازرگانی ئازادو یەکێتی ئیسلامیو بادانەوە بەرەو رۆژهەلات لەسیاسەتی دەرەوە (٧٨/١).

وێڕای ئەوە حیزبی ناوبراو ئەرکی ئۆپۆزسیۆنی لەدەرەوەی پەرلەمان گرتە ئەستۆ، چونکە نەیتوانی لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٠ هیچ کورسییەك لەپەرلەمان وەدەست بێنێ، وەلێ ناچار بوو ساڵی ١٩٥٥ دەرگاکانی خۆی دابخات.

پاش کۆتایی هاتنی شەڕی جیهانی دووەمو جاڕدانی پەیمانی ئەتلەنتیك، دەوڵەتێك لەجیهاندا نەبوو بتوانێ حاشا لەمافی مرۆڤ بکاتو دان نەنێت بە ئازادییە گشتییەکاندا، نەخوازە دوای ئەوە نەتەوە یەکگرتووەکان دامەزراو هزری فرە حیزبی بە زەمانەتێك دانرا بۆ دیموکراتییەتو ئازادییە گشتییەکان... تورکیاش ناچار بوو لەدەرەنجامی فشاری رای گشتیو رۆژنامەکان ئەو بنەماو پرنسیپانە بە هەند وەربگرێ دوای ئەوەی بەرخودان لەدژی تاکە حیزبی دەسەڵاتدار پەرەی سەندو جموجۆڵی ئۆپۆزسیۆن لەریزەکانی سەری هەڵدا، تەنانەت ژمارەیەکیشیان لەپێڕەوی حیزبی ناوبراو لایدا بەئاراستەکردنی رەخنەی ئاشکرا بەرامبەر بە حیزبی گەلی کۆماری دەسەڵاتدارو بگرە هەریەك لەنوێنەران جەلال بایا کە لەدوای هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٥٠ بووە سەرۆك کۆمارو تاوەکو ئیمڕۆیش لەنێو سەرۆکانی کۆمار بە تاکە سەرۆکی مەدەنی دادەنرێ، چونکە ئەوانیتر هەموو سەربازی بوون، پاشان تورگوت ئوزال سەرۆکی مەدەنی دووەم بووو عەدنان مەندەریسو فوئاد کۆپرلوو رەفیق قورالتان ئەندامانی حیزبی گەلی کۆماری دەسەڵاتدار لەفراکسیۆنە پەرلەمانییەکەی، داوایان لەو حیزبە کرد بارودۆخەکان

بگێڕدرێتەوە دۆخی خۆی بە گەڕانەوە بۆ سەروەریی یاساو بنەبڕکردنی ئەو پێشێلکارییانەی هاوڵاتیان بە دەردییانەوە دەناڵێنن.

ئەو پێشنیارەی نوێنەرانی ناوبراو بۆ فراکسیۆنە پەرلەمانییەکەی حیزبی گەلی کۆماری بەرزیان کردبۆوە، شەپۆلێك رەخنەو مشتومڕی نایەوە، حیزبەکە بۆ پەرچدانەوەی ئەم مەسەلەیە هەریەك لە(عەدنان مەندەریس‌و فوئاد کۆپرلو)ی لەحیزب دەرکردو شەرەفی ئەندامێتیشی لێیان سەندەوە. ئەنجا هەریەك لەجەلال بایارو رەفیق قورالتان ئەوانیش دەستیان لەحیزبی ناوبراو کێشایەوە، پاشانیش هەر چوار نوێنەرەکە حیزبی دیموکراتیان لەئەنکەرە لەکانوونی دووەمی ساڵی ١٩٥٤ دامەزراند (٧٩/١).

دامەزراندنی حیزبی دیموکراتی لەتورکیا زەنگێك بوو بۆ دامەزراندنی چەندین حیزبی سیاسیی دیکە، چونکە لەماوەیەکی کەمدا - کەمتر لەساڵێك- دەیەها حیزبی سیاسی بچووك‌و گەورەی خاوەن مەیل‌و بۆچوونی جیاجیا، دامەزران، گرنگترینییان ئەمانە بوون:

١-حیزبی لادێی تورك: لە١٩ی ئایاری ساڵی ١٩٤٦دامەزرا، لێ کاروچالاکییە سیاسییەکانی لە ئەستەموولْ دەستی پێکرد، بەڵام زۆری نەخایان دەرگاکانی داخست بۆ ئەوەی لە دواییدا ئەندامەکانی بچنە ناو حیزبە تازەکەو بە هەمان ئەو ناوەی کە لە ساڵی ١٩٥٢ دامەزرا.

٢-حیزبی سوسیالیستی تورك/ بەم ناوە زیاتر لە(٥) حیزبی سیاسی دامەزرا، بەهێزترینیان ئەو حیزبە بوو (ئەسعەد عادیل موستەفا جاب ئۆغلوو هاوەڵەکانی لە١٤ی ئایاری ساڵی ١٩٤٦ دایانمەزراند، لێ ئەو حیزبە بە پڕووپاگەندەکردن بۆ کۆمۆنیستی تۆمەتبارکرا، دوای دادگاییکردنێك کە (٨) ساڵی خایاند، تۆمەتباران بەرەڵڵا کران، حیزبەکەش لەساڵی ١٩٥٢ داخرا.

٣-حیزبی کرێکاران‌و جوتیارانی تورك/ ئەم حیزبە دکتۆر شەفیق حوسنی دیمیر (سکرتێری گشتی حیزبی شیوعی نهێنی تورك)و هاوەڵەکانی لە٢٠ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٦ دایانمەزراند، رۆژنامەی (نیقابە)و گۆڤاری (جمهور) زمانحاڵی حیزبەکە بوون، بەڵام تۆمەتبارکردنی حیزبی ناوبراو بە پڕووپاگەندەکردن بۆ شیوعیەت بووە هۆی قەدەغەکردنی.

٤-حیزبی نەتەوە/ بە سەرۆکایەتی مارشال فەوزی چەقماق دامەزرا کە یەکێك لە هاوەڵانی مستەفا کەماڵ‌و بەرپرسێکی سەربازی گەورە بوو، هەروا لەدامەزرێنەرانی ئەم حیزبە عوسمان بولوك باشی‌و حەسەن دەنجەر بوون. ئەو حیزبە بانگەشەی بۆ یەکێتی نیشتمانی‌و رێزگرتن لە

پیرۆزییە ئاینییەکانو بڕوابوون بە شۆڕشەکانی کەمالیزم دەکرد، ڕۆژنامەی (سەباح) زمانحاڵی حبزب، مێژووی دامەزراندنی ٢٠ی تەموزی ساڵی ١٩٤٨ بوو.

٥-حیزبی شیوعی نهێنی تورکیا/ ئەم حیزبە بە درێژەپێدەری ئەو حیزبە شیوعییە تورکییە دادەنرێ کە لە ساڵی ١٩٢٢ دامەزراو کوردەکان ڕێژەیەکی زۆریان لە نێو ئەندامەکانی پێك دێنا.

هەرچەندە حیزبی دیموکراتی زۆرینەی دەنگەکانی لەهەڵبژاردنی ساڵی ١٩٤٦ بە دەستنەهێنا، چونکە لە دەستپێکی دامەزراندنیداو لەبەر ئەوەی بریتی بوو لە کۆمەڵێك لەو بیرۆکراتییانەی لە حیزبی گەلی کۆماریو سەرۆکەکەی عیسمەت ئینۆنۆ جیاببوونەوە، بەڵام توانی لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٠ بە زۆرینەی دەنگ سەرکەوێت بەسەر حیزبی گەلی کۆماری دا، بەوەش قۆناغێکی نوێ لە دیکتاتۆرییەتی تاکە حیزب بۆ ماوەیەکی کەم هەڵپێچرایەوە... لەو ماوەیەش ئازادی ڕۆژنامەگەری فەراهەمو حیزبی تازەو ئۆپۆزسیۆن سەریان هەڵدا، وەلێ سەرکەوتنی حیزبی دیموکراتی وەرچەرخانێکی سیاسی پێشکەوتنخواز نەبوو، بەڵکو رواڵەتێك بوو لە رواڵەتەکانی ئارەزووی نوێخوازیی پاش کەڵەگایەتی تاکە حیزب کە پتر لە چارەکە سەدەیەك درێژەی کێشا، سەرڕای ئەوەش لێبوردنی سیاسی گشتی دەرکردو هەندێ لەو یاسایانەی هەڵوەشاندەوە کە حیزبی گەلی کۆماری دەریکردبوون، هەروا بانگی نوێژەکانی بە زمانی عەرەبی گەڕاندەوە، کە پێشتر حیزبی گەلی کۆماری یاسایەکی داڕشتبوو ئەو بانگانە بە تورکی بدرێن (١/٨٧).

ئەگەرچی کۆمارە کوردییەکەی مەهاباد[٧] بەو کۆمارە دادەنرێ خەونی کوردی وەدیهێنابێ بە درێژایی خەباتو قوربانیدانیان لەماوەی سێ هەزار ساڵی رابوردوودا، بەو پێیە بووە یەکەمین دەوڵەتی کوردی بە چەمکە سیاسییە نوێیەکەی، بەڵام ئاکامە کارەساتئامێزەکەی ئەم کۆمارە دیموکراتییە ساڵێك پاش دامەزراندنی، بزوتنەوەی گەلی کوردی لەسەرتاپا کوردستان رووبەڕووی ناهومێدیو هەناسە ساردی کردەوە بە تایبەت دوای لەسێدارەدانی رێبەرانی کۆمار: قازی محەمەدو هەڤاڵەکانیو پەنابردنی مەلا مستەفای بارزانیو ئەندامانی پارتی دیموکراتی کوردستان بۆ یەکێتیی سۆڤییێتو مەڵبەندەکانی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردیش دووبارە گەڕانەوە عێراق.

٧- بە هەڵە دەوترێ کۆماری مهاباد- بەڵکو ڕاستیەکەی کۆماری کوردستان لە مهاباد.(وەرگێڕ و پێداچۆرەوە)

ناوچەی کوردستانی تورکیا لەدوای ئەو شەڕو شۆڕە خوێناویو توندانەی تیادا قەومان، نیمچە چۆڵوهۆڵ مایەوە، لێرەدا ئەو کوردانەی مابوون پەنایان بردە بەر ئەشکەوتو پەناگاکان، یان بەرەو لوتکەی چیاکان، بەشێکی زۆریشیان لەتاراوگە لە رۆژئاوای ئەنادۆڵ ژیانیان بەسەر دەبرد. بەڵام بە کۆتاییپێهێنانی شەڕی دووەمی جیهانو ئەو شەپۆلە دیموکراتییەی دواتر باڵی کێشاو هەروا جاڕدانی جیهانیی مافی مرۆڤ ، هەموو ئەم فاکتەرانە حکومەتی تورکیایان ناچار کرد، کوردە راگوێزراوەکان لەزستانی ساڵی١٩٤٨ بگێڕدرێنەوە بۆ ناوچەکانی خۆیان، ئەمەش وایکرد نەهامەتییەکانیان سەختو زیاتر بن، چونکە لەوێ ژمارەیەکی زۆریان بەهۆی برسێتیو سەرماو قاتو قڕییەوە گیانیان لەدەست دا (٣٢٤/٥).

بەڕێز (عوسمان مەتە) نووسەری رۆژنامەی سۆن پۆستە کە لەئەستەموول دەردەچوو، رەوشی کوردستانی تورکیای لەپاش سەردانەکەی بۆ ناوچەکە لەنیسانی ساڵی ١٩٤٨ وەها وەسپ کردووەو دەڵێت:((لەم ناوچە پانو بەرینە کە لە قالان (دەرسیمی پێشوو)ەوە تا کێوەکانی ئارارات درێژ بۆتەوە، سووڕامەوەو لەگەڵ خەڵکەکەی قسەم کرد، گوتیان ئێمە لەباجگرو جەندرمە بەولاوە چاومان بە کاربەدەستانی تورك نەکەوتووە. چونکە لێرە نە رێگەیەکی قیرتاو هەیە، نە پردێك رۆنراوە، قوتابخانەو حوجرەکانیش داخراونو ناوچەکە خاڵییە لەهەر خەستەخانە یاخود بنکەیەکی تەندروستی، کشتوکاڵیش وا داروخاوە بە شێوەیەك دانیشتوان بژێوییان تەنهاو تەنها لەسەر لەوەڕاندنی بزنە.. لەولاشەوە ئەو گوندانەی بەسەر تەپۆڵکەکانەوە بنیات نراون لەحاڵێکدان مرۆ گریانی بۆیان دێت. بەرپرسیارێتی ئەم ژیانە سەرەتاییو نامرۆییەی خەڵکی تێدان، دەکەوێتە ئەستۆی ئەو دەزگاو دایەرە حکومییانەی لافی ئەوە لێدەدەن گوایا ئەوان چاکسازی لەبارودۆخەکان دەکەن (٣٢٦/٥).

کاتێك ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەساڵی ١٩٤٧ پرنسیپی (ترۆمان)ی جاڕداو تیادا بەرگری ئەمریکای لەو رەوشانەی لەهەریەك لەتورکیاو یۆنان هەیە، گرتبووە خۆ، تورکیاو یۆنان بە پشتبەستن بە پرەنسیپی ناوبراو لەساڵی ١٩٥٣ چوونە ریزی پەیمانی ئەتڵەسییەوە (پەیمانی ناتۆ)، تورکیا چەند یەکەیەکی سەربازی نارد بۆ بەشداریکردن لەشەڕی کۆریا، بەم کارەشی بووە بەشێك لەناوچەی ژێر دەسەڵاتی رۆژئاوا، نەخوازە دوای هەوڵدانی بۆ بەستنی پەیمانی بەغدا لەساڵی ١٩٥٥ لەنێوان خۆیو عێراقو ئێرانو پاکستانو دوای ئەمە تورکیا چەندین رۆڵی گێڕا لەسەر هەردوو ئاستی ناوچەکەو نێودەوڵەتی لەدژی بزوتنەوە رزگاریخوازییەکانو دەوڵەتەکانی جەمسەری سۆشالیستیو کە هەڵمەتی پڕۆپاگەندەی پیادە کرد

بەرامبەر بە کۆمۆنیستیو ئەگەری فراوانبوونی سۆڤێت. جیاوازیی ئەو (١٠) ساڵەش کە لەمیانەیدا هەردوو سەرۆك (بایار)و (مەندەریس) دەسەڵاتی سەرۆکایەتی تورکیایان گرتبووە دەست، ئەوە بوو: ئەم دووانە سیاسەتێکی راسترەوی توندڕۆیان لەناوەوەی تورکیا پیادە کرد تەنانەت دووربوو لەهەموو عورفێکی ئەو فەلسەفە ئەتاتۆرکییەی مستەفا کەماڵ دایڕشتبوو و بە بناغەیەکی دادەنا لەبناغەکانی کۆماری تورکیای تازە دامەزراو.

لەبەر ئەوەی کورد لەتورکیا لێی قەدەغە کرابوو هەر کۆمەڵەو حیزبێك بۆخۆی دابمەزرێنێ، بەڵکو نووسینیش بە زمانی کوردی بە پێی یاسای ساڵی ١٩٣٢ لێی حەرام بوو، بۆیە لەو سەروبەندە کوردی تورکیا روویانکردە خەباتی سیاسیو رۆشنبیری بۆ وەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکانیان لەچوارچێوەی ئەو حیزبە سیاسییانەی دامەزران دوای ئەوەی تورکیا فرە حیزبی پەسەند کرد. رووناکبیرانی کوردیش لەدەوری یانە رۆشنبیرییەکانو لقەکانیان لەرۆژهەڵات (ناوی فەرمی بوو بۆ کوردستانی تورکیا دوای ساڵەکانی پەنجا) کۆبوونەوە بۆ دەرکردنی ئەو گۆڤارانەی خزمەتی ئامانجەکانیان دەکەن. بۆ نموونە: نووسەری کورد مووسا عەنتەر گۆڤاری (وڵات)ی دەرکرد کە گۆڤارێکی پێشکەوتووخواز بوو، بایەخی دەدا بە بزوتنەوەی رزگاریخوازی لەجیهانی سێیەم بە پلەی یەکەمو هەروا بە دۆزە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد. نووسەری پێشکەوتووخوازی تورکیش (یەشار نابی) خاوەنی گۆڤاری (وارلق= وجود)ی بوونیزمی لەساڵی ١٩٥٩ چالاکییەکی بەرچاوی نواند بۆ دامەزراندنی یەکێتی ئەدیبانی تورکو توانیی لەساڵی ١٩٦٠ ئەو یەکێتییە دابمەزرێنێو یەعقووب قەدری قەرا عوسمان بووە سەرۆکی یەکێتییەکەو کۆمەڵێك لەئەدیبو رووناکبیرانی کورد لەدەوری کۆبوونەوە، پێشتریش نووسەری چەپ حیکمەت قویلجیملی لە٢٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٥ حیزبی (نیشتمان)ی دامەزراندو کاتێك ئەم حیزبە لەهەڵبژاردنەکانی ١٩٥٧ بەشدارییان کرد، (٤٠) کەس لەئەندامانی کوردی حیزبە کە گیرانو بە تۆمەتی کۆمۆنیستییەوە رەوانەی دادگا کران. ئەو حیزبە لەرێکەوتی ٣٠ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٧ بە شێوەیەکی کاتی چالاکییەکانی لێ قەدەغە کرا. بەڵام ئەو ئەندامە کوردانەی کەوا دەسگیرکرابوون لە٢ی ئاداری ساڵی ١٩٦١و پاش کوودەتاکەی ٢٧ی مایسی ساڵی ١٩٦٠ بەرەڵڵاکران (٤٥٣/١٢). حیزبی (نیشتمان) بانگەشەی دەکرد بۆ پەسەندکردنی ستراتیژییەتی (دیموکراتی شۆڕشگێڕی)و پیادەکردنی چاکسازیی کشتوکاڵیو هەڵوەشاندنەوەی دەرەبەگایەتیو سەرڕای پێڕەوکردنی پیشەسازی تەکنیکیو رەتکردنەوەی پەیمانە سەربازییەکان.

پێشێلکارییەکانی حیزبی دیموکراتی بەرامبەر ئازادیی رۆژنامەگەری لە سەروبەندی مانگرتنی قوتابیان لەساڵی ١٩٥٦ گەیشتنە چڵەپۆپەو ئەوەندەی نەمابوو ئەم حیزبە ببێتە چرنووکی پشیلە بە دەستی ئیمپریالیزمی ئەمریکاوە لەساڵی ١٩٥٧ بۆ دەستێوەردان لەکاروباری ناوخۆی سووریاو هێندەشی نەمابوو خۆی تووشی دەستێوەردانی سەربازی بکات لەعێراق دوابەدوای شۆڕشی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ بۆ بەرگریکردن لەپەیمانی ناتۆو چەندین تاوانی وەحشیگەرانەشی ئەنجامدا لەدژی بەندکراوەکان بە ئەشکەنجەو ئازاردانیانو تەقەکردن لەخۆپیشاندەرانو خوێندکاران لەهەردوو ساڵی ١٩٥٩-١٩٦٠ لەدەرنجامی هەڵپەکردن بە دوای بەرژەوەندییە تایبەتییەکانو بۆ بەرگریکردن لەسیاسەتی ئەمریکا لەناوچەکە، لەوڕا (٧٤) هزرڤانی زانکۆییو رۆشنبیر لە١٦ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥٩ دەستگیر کرد، لەنێویاندا (٤٩) هزرڤانی کورد بوون هەموویان درانە دادگا بە تۆمەتی بانگەشەکردن لەمیانەی نووسینەکانیان بۆ جوداخوازیو پلانگێڕان لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردیو هەریەکەیان بە ٣-١٤ ساڵ حوکم دران. ئەو قوتابییانەش لەخۆپیشاندانەکانی ئاداری ساڵی ١٩٦٠ دەسگیرکران، ژمارەیەکی زۆریان قوتابی کورد بوون، بەتایبەتی لەویلایەتەکانی: هەکاریو ئەرزرومو سعردو مەلاتیەو ئەنکەرە. جگە لەوەش کورد لەچوارچێوەی خەباتی گەلی تورك لەدژی سەرکوتکردنو ستەمکاری بەشدارییان لەخۆپێشاندانو مانگرتنو پەناگیریو هەموو جۆرە خەباتێك کردووە کە لەئاکامی ئەوەدا بزوتنەوەکەی ٢٧ی مایسی ساڵی ١٩٦٠ رووی دا.

لە١٤ی نیسانی ساڵی ١٩٦٠ رۆژنامەکانی تورکیا، هەواڵی گرتنی (٥٠) هاوڵاتییان بڵاوکردەوە بە تۆمەتی ((هەوڵدان لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بە دابڕینی بەشێك لەنیشتمانی بەنرخی تورکیا، لەوڕا دادوەری گشتی کۆماری داوای دەرکردنی بڕیاری حوکمی لەسێدارەدانی کرد بەرامبەر بەو تۆمەتبارانەی کە زۆربەیان رووناکبیرو رۆژنامەنووسو قوتابیو ژمارەیەکیش کرێکاریان تیابوو، بەڵکو ئابووریزانێکی ناسراویشیان لەناودا بوو لەدەرچوانی زانکۆی سۆربۆن..)) ئەو تۆمەتە وەك تێکەوتنێکی سیاسی وابوو بۆ حکوومەتەکەی عەدنان مەندەریس، چونکە لەکاتێکدا حکوومەت دانی نەدەنا بە بوونی کورد لە تورکیا، کەچی بە زمانی خۆیو بە شێوەیەکی رەسمی بڵاوی دەکاتەوە کە بزوتنەوەیەکی کوردی رێکوپێك لەوڵاتدا هەیە، دوای ئەوە کە بۆ ماوەی چارەکە سەدەیەك پەردەی لە سەر دادەپۆشیو حاشای لێ دەکردو چەندین مومارەسەی شۆفێنی لەدژی بەکار دەبرد.

سەرچاوەکانی بەشی سێیەم

١- ابراهيم الداقوقي: فلسطين و الصهيونية في وسائل الاعلام التركية، بغداد ١٩٧٩

2- F.Husrev Tokin: Turk Tarihinde Siyasi Partiler, Istanbul 1965.

3- Metin To Ker, Seyh Sait Isyni, Ankara 1964.

4- Mustafa Kemal Ataturk, Nutuk, Istanbul 1964.

5- Dr. Nuri Dersimde: Dersime Dersim, Beyrut 1964.

٦- د.بلةج شيركؤ، القضية الكردية، القاهرة ١٩٣٠.

7- Metin Toker, Solda Ve Sagda Vurusanlar, Ankara 1989.

٨- عبدالرحمن قاسملو: كوردستان و الاكراد بيروت- ١٩٧٠.

٩- فاضل حسين، مشكلة الموصل، ط٢، بغداد ١٩٦٧.

10- Aziz Nesin: Bulgaristande Turkler Turkiyede Kurtler, Istanbul, 1989.

١١- د. عبدالستار طاهر شريف: الجمعيات و المنظمات و الاحزاب الكردية في نصف قرن ٨-١٩-١٩٥٨، بغداد ١٩٨٩.

12- Proleter Devrimci Aydinlik Dergisi, Ankara Sayi 10-24 Ekrim 1970.

بەشی چوارەم

کوردو کۆماری دووەمی تورکیا

کوودەتاکەی ۲۷ی مایسی ۱۹٦۰ شۆڕشـێك نـەبوو بـە مانـا وردو راسـتەقینەکەی ئـەم واژەیە، چونکەگۆڕانکاریی بنەڕەتیو گەورەی لەتورکیا ئەنجام نەدا، لێ کوودەتایش نەبوو بـەو چەمکە باوەی ئامانجی تـەنها گـۆڕینی دەموچـاوو سـیماکان بێـت، چـونکە ئـەو ((کۆمیتـە یەکێتییە نیشتمانییەی)) کوودەتـا سـەربازییەکەی بـەرپا کـرد، گوزارشـتی لەچـینە بـۆرژوا پێگەیشتووەکانی نێو کۆمەڵگەی تورکی دەکرد لەدوای کراوەیی ئابووری لەسەر رۆژئاوا کـەوا بە سەخاوەتەوە کۆمەکی داراییو ئابووری گەورەی پێشکەش بە تورکیا کرد بـە تـەرحێکی وا تورکیـا جۆرێـك لەگەشـەی ئـابووریو پیشەسـازیو کۆمەڵایـەتی بـەخۆوە بـینی کـە چـیتر بارودۆخەکانی جاران لەگەڵ ئەم گەشەکردنەدا نـەدەگونجان، بۆیـە بزوتنەوەکـەی ۲۷ی مـایس دەسـتیدایە کۆمـەڵێك چاکسـازی بـۆ ئـەوەی کۆڵەگـەکانی چـینە بـۆرژوا پێگەیشـتووەکان بچەسپێنێ. بۆ نموونە حکوومەتی کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانی دەستوورێکی نوێی دانا زامنی پراکتیزەکردنی ئازادییە دیموکراتییەکان بکاتو رێگا بـدات بـە دامەزرانـدنی حیزبـە چـەپو سوشیالیستەکانو هەروا زامنکردنی مافی مـانگرتنو دامەزرانـدنی سـەندیکاو هەوڵـدان بـۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی دەرەبەگ لەلادێیەکانو ئازادکردنی بەندکراوو گیراوە سیاسییەکان لەو هزرڤانو قوتابیو لاوانەی لەلایەن دادگاکانەوە حوکم دراون... بەڵام ئەم حکوومەتە بەرامبـەر بە پرەنسیپەکانی کـەمالیزمو شۆڕشـە کۆمەڵایەتییـەکانی بـە ئەمانەتـەوە مامەڵـەی کـردو مانەوەی خۆیشی لەنێو پەیمانە سەربازییە دوژمنکارییەکان (پەیمانی ناتۆو سەنتۆ) هێشـتەوە، بێجگە لەمەش هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەر بڕگەو مـادە فاشـیزمە سـتەمکاریەکانی ۱٤۱و ۱٤۲و ۱٦۳ لەیاسای سزاکانی تورکیا کە وەك شمشـێری دیمـوقلیس وابـوون بەسـەر ئـازادیی رادەربڕینەوە لەتورکیا، نەهێنا. بۆیە دەبینی بە هیچ شێوەیەك درێغی نەکرد لەگرتنی چەندین کەس لـەو هزرڤـانو سیاسـەتمەدارە پێشـکەوتووخوازانەی کـە داوای پیـادەکردنی هـەنگاوی شۆڕشگێڕانەی زیاتریان دەکرد، وەك: کشانەوە لەپەیمانە سەربازییەکانو کلکایەتیی ئـەمریکاو هەڵوەشاندنەوەی ئەو بڕگەو مادە فاشیستییانە لەیاسای سزاکانی تورکیا .

لەگەڵ ئەوەی حکوومـەتی ((کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانی سەربازی)) دەسەڵاتی دایە دەست پیاوانی مەدەنی لەدوای ئەو هەڵبژاردنە گشـتییانەی کـە لـە ۱٥ی تشـرینی یەکـەمی سـاڵی ۱۹٦۱ بەڕێوەچوو و تیادا حیزبی گەلی کۆماری بردییەوە پاش مانەوەی وەك ئۆپۆزسـیۆن بـۆ

ماوەی (١٥) ساڵ لەدەرەوەی دەسەلأت، بەلأم رەوشی سیاسی‌و کۆمەلأیەتی گەلی کورد لەم وڵاتەدا هیچ گۆڕانکارییەکیان بەسەردا نەهات، ئەگەرچی (٤) ئەندام لەکۆی (٢٠) ئەندامی حکوومەتەکەی ((یەکێتی نیشتمانی سەربازی)) کورد بوون، ئەوانیش: ئەکرەم ئاجونار لەسیواس، موجیب ئاتاتلی لەئەرزروم، وەهبی ئەرسۆ لەئەرزنجان، کامل قەراوڵی لەکەسکای، دواجاریش ئەم بەڕێزانە بوونە ئەندام لەئەنجومەنی پیرانی تورکیا، ئەمە جگە لەجەمال گورسێل (کە ئەویش لەو بڕوایەدان کورد بێت) بووە سەرۆکی کۆمارو هەروا (ئەلب ئەرسەلان تورکیش)یش لەحکوومەتی کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانی دەرکرا بەهۆی بیروبڕوا راسترەوە توندڕۆکانییەوە.

هەرچەندە حکوومەتی کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانی بڕوای بە هزری سوشیالیستی هەبوو و زۆربەی ئەندامەکانی لەئەفسەرانی پێشکەوتووخوازو بگرە لەچەپەکانیش بوون، بەلأم نەیدەوێرا دان بەوەدا بنێ لەتورکیا کێشەیەك هەیە بە ناوی کێشەی کوردەوە، تەنانەت وتەبێژی فەرمی بەناو ئەم حکوومەتەوە چەندین جار دووپاتی دەکردەوە کە پێویستە کێشەکانی ویلایەتەکانی رۆژهەلأت چارەسەر بکرێن، بێ ئەوەی ناوی کورد بێنێ، بەڵکو هێندێکیشیان هەڕەشەی لەناوبردنی کوردییان دەکرد ئەگەر هەر جموجۆڵ‌و بزوتنەوەیەك لەرۆژهەلأت بەرپا بێت. لەبەر گرنگی ئەم قۆناغە سیاسییە لەتورکیا چونکە زەمینەی لەباری رەخساند لەپێش هەموو ئەو بزوتنەوە سیاسییانەی تورکیا لەهەردوو دەیەی دواتر بەخۆوەی بینی، بۆیە لەم سێ باسەی لای خوارەوەدا، بەم شێوەیە لێی دەکۆڵینەوە:

باسی یەکەم

دەستووری ساڵی ۱۹۶۱

بزوتنەوەی ۲۷ی مایسی ساڵی ۱۹۶۰ ئەنجومەنێکی دامەزرێنەری پێکهێنا بۆ دانانی دەستووری وڵات پاش ئەوەی دەستووری ساڵی ۱۹۲٤ی هەڵوەشاندەوە، چونکە مادەکانی لەگەڵ بارودۆخی سەردەم نەدەگونجان. لەناو ئەنجومەنەکە ناکۆکی توند رووی دا هەرچەندە لەسەر بنەمای حیزبی دانەمەزرابوو، بەڵکو ژمارەیەکی زۆر لەدادوەرو پارێزەرو پەرلەمانتارو رۆژنامەنووس‌و هزرڤان‌و سەندیکاکاری لەخۆ گرتبوو، تەنانەت مشتومڕەکان — لەدواین رۆژەکانی ئامادەکردنی دەستوور- لەسەر دوو جەمسەر بەڕێوە دەچوون نەخوازە لەتاوتوێکردنی کێشە سەرەکییەکانی (۷۲٦/٤) وەك: ملکداری‌و خۆماڵێکردن‌و پلاندانان‌و پەرەپێدان. بەڵام گفتوگۆکان لەکاتی لێتوێژینەوە لەمادە (۲)ی دەستوور کە هاوبەندە بە شێوەی دەوڵەت‌و چەمکە سیاسییەکەیەوە فرە توند بوون‌و کاتێکی زۆریان خایاند (۷۲۲/٤)، داڕشتنی ئەم مادەیە، دەقەکەی بەم شێوەیە بوو:((تورکیا، کۆمارێکی دیموکراتی سوشیالیستی عیلمانییە)) لێرەدا شرۆڤەکردنی واژەی سوشیالیستی Sosyal بووە هۆی ناکۆکی گەورەی نێوان ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزرێنەر، چونکە موحافیزکارەکان پێیان وابوو پرنسیپێکی تێدایە توندڕۆیی چەپی لێدەکەوێتەوە، هەرچی چەپەکانیش بوون جەختیان لەوە دەکرد کە ئەم بیرۆکەیە واتە: سوشیالیستی بە واتای دادوەریی کۆمەڵایەتی دێت، نەوەك سوشیالیستبوونی دەوڵەت. دەرەنجام رێککەوتن لەسەر ئەمەی کە سوشیالیستی یانی ئەو دەوڵەتە کۆمەڵایەتییەی کە بڕوای بە مافی مرۆڤ هەیەو یاسا تێدا سەروەرەو زامنی پیادەکردنی ئازادییە گشتییەکان دەکات بەپێی چەند کۆتبەندێکی دیاریکراو.

ئەرکی ئەنجومەنی دامەزرێنەر لەسەرتاوە دیاری کرابوو بۆ دانانی بنەماکانی سیستمێکی دیموکراتی پشت ببەستێ بە مافی مرۆڤو ئازادییە گشتییەکان‌و هەروا بە هزری سوشیالیستی کۆمەڵایەتی بەرەو ئاقارێکی پەرەسەندوو. لێرەشدا دەستووری نوێی تورکیا - دەستووری ساڵی ۱۹۶۱- جەختی کردۆتە سەر خاوەنداریتیی تاك‌و کێبڕکێی ئازاد لەتەك رێگرتن لەقۆرخ‌و مۆنۆپۆڵکردن بە مەرجێك لەسەر حیسابی هەوڵ‌و ماندووبوونی ئەوانیتر نەبێت، بۆیە ئەو فۆرمانەی داڕشت کە زامنی مافی کرێکاران‌و جوتیاران دەکەن، وەك بەشداربوونی کرێکاران لەقازانج‌و دابەشکردنی زەوی‌وزاری زیاد لەئاتاجی خاوەن ملکە گەورەکان بەسەر جوتیاراندا بەو شێوەیەی بیرۆکەی دەوڵەتی خۆشگوزەران Welfare state بەدی بێت لەپێناو پەرەپێدانی نەتەوەیی بە رێگەی

دەزگای پلاندانان TPD بەو پێیەی دەوڵەت دەزگا تاکە کەسییە خاوەن قازانجە گشتییەکان خۆماڵی بکات لەحاڵێکدا بەکاربردن (ئیستیغلال) بکات یان ئەرکی خۆیان بەجێ نەگەیەنن، لەبەرامبەریشدا هەر دەزگایەك چ حکوومی یان ملکی دەوڵەت بێت لەتوانایدا نەبێ ئەو ئامانجانەی وەدەست بێنێ کە لەیاسا پێڕەوکراوەکاندا جەختیان لەسەر کراوە، ئەوا دەفرۆشرێنە کەرتی تایبەت (٧٧٦/٤).

دەستووری ساڵی ١٩٦١ بیرۆکەی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانیشی پەسند کرد و وایکرد دەسەڵاتی دادوەری بە تەواوی سەربەخۆ بێتو ڕێگە نەدرێ بە گواستنەوەی دادوەران یان خانەنشینکردنیان تەنها بە ئارەزووی خۆیان نەبێتو مووچەی باشیشی بۆیان بڕییەوە. هەرچی دەسەڵاتی یاسادانانیشە، ئەوا بە ڕێگەی ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکەوە پیادە دەکرێت، ئەو ئەنجومەنەش بریتی بوو لەدوو ئەنجومەن: ئەنجومەنی پیران، ژمارەی ئەندامەکانی ١٨٣ کەس بوو لەنێویاندا (٣٤) کورد هەبوون لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٦١ (٦/ئەلبوم)، لەکۆی ئەوانە (١٥٠) کەسیان بە هەڵبژاردنی نهێنی راستەوخۆ، هەڵدەبژێردرێن، کەچی سەرۆکی کۆماریش (١٥) کەسایەتی لەپیاو ماقوڵانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو بیرمەند لەوانەی خزمەتی بەرچاویان بە کۆمەڵگەی تورکی کردووە دامەزرێنێت، لەناو ئەنجومەنەکە، لەکاتێکدا حکوومەتە (١٨) کەسییەکەی کۆمیتەی نیشتمانی وەك ئەندامی هەمیشەیی هاتە ناو ئەنجومەنی پیران. ئەنجومەنی نوێنەرانیش پێکهاتووە لە(٤٥٠) ئەندام بە شێوەی نهێنی راستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. لەیەکەمین ئەنجومەنی هەڵبژێردراوی تورك کە لە١٥ی تشرینی یەکەم ئەنجامدرا (٤٩) ئەندامی کوردی تیابوو، لەپاشان لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٦٥ ئەم ژمارەیە سەرکەوت بۆ (٦١) ئەندامی کورد (٥/ئەلبوم).

لەپێناو زامنکردنی هەموو ئەو پرەنسیپە بنەڕەتییانەی کە یاسای سەرەکی ساڵی ١٩٦١ لەخۆی گرتبوون، چەند دەزگایەکی دەستووری لەشێوەی (٣) دادگای سەرەکی دامەزران، ئەوانیش:

١-دادگای دەستوور، بە دەستووری کردنی ئەو یاسایانەی کە حکومەتەکان دەریان دەکەن و هەر یاسایەك پێچەوانەی مادەکانی دەستووری ساڵی (١٩٦١)ە هەڵیان دەوەشێنێتەوە یانیش لەگەڵ نێوەڕۆكو دەقەکەیدا ناگونجێ، لەوڕا هەر تاكو ڕێکخراوو حیزبێك بۆی هەیە داوا بۆ بەردەم ئەم دادگایە بەرز بکاتەوە لەدژی ئەو حکوومەتەی ئەم یاسایەی دەرکردووەو بڕیارەکانیشی قەتعیو مولزەم دەبن.

٢-دادگای شوورا: دەڕوانێتە سکاڵای تاك یان دەزگاکان لەدژی ئەو بڕیارە کارگێڕییانەی حکوومەت کە تاکەکان پێیان وایە ناهەقییان تێدایە بەرامبەر بە مافەکانیان لەهەموو روویەکی ژیانەوە، چونکە لەوێ ڕا تاك یاسابەندییەك (حەسانەت)ی هەیە دژی ستەمی دەوڵەت نەوەك دەوڵەت

حەسانەی هەبێت بەرامبەر بە رەخنەو گازاندەی تاك لەسەر كردەوە ناڕەوا یان نایاساییەكانی دەوڵـەت. لەبەر ئەمە سیستەمی دەستووریی توركیا بیرۆكەی نایاساییبوونی ئەو فەرمانە ئیدارییانـەی چەسـپاند كە حكوومەتەكانی توركیا دەریاندەكەنو حوكمی یاسایان هەیە. چونكە هەموو یاسـایەك بـۆ ئـەوەی شەرعییەت وەربگرێ، پێویستە پەرلەمان بڕیاری لەسەر بدات، ئەگینا باتڵو نامولزەم دەبێت، دەبـینی كاتێك دەستووری ساڵی ١٩٦١ تاكیدی كردەسـەر ئازادییـە سیاسـیو هـزریو زانسـتیو هونـەریو ئایینییەكانو مافی كۆبوونەوەو مانگرتنو خۆپیشاندان (بڕوانە هەردوو مادەی ٢٠و ٢١)، ئـەوا چـەند پێوەرێكی وردی دانا (مادە:١١) بۆ ئەو سنوورانەی گەرەكـە ڕەچـاو بكـرێن لەمومارەسـەكردنی ئـەو ئازادییانە وەك: بەرژەوەندیی گشـتیو عـورفو نـەریتو ئادابـە گشـتییەكانو سیسـتەمی گشـتیو عەدالەتی كۆمەڵایەتیو مافی ئابووریو ئاسایشی نەتەوەیی لـەپێناو پیـادەكردنی ئـەو ئازادییانـە بـە شـێوەیەكی تەندروسـتو بـە گـوێرەی نۆرمـەكانی دیمـوكراتی لەچوارچـێوەی چـەمكێكی پێشكەوتوخوازانەی ژیانی سیاسی.

٣-خانەی شەرەفی رۆژنامەگەریو میدیا: هەرچەندە دەقی مـادە (١٠لەدەسـتووری سـاڵی ١٩٦١ تاكید لەوە دەكات كە هەر تاكێك مافو ئازادیی خۆی هەیەو نـاكرێ دەسـتیان لـێ هـەڵبگیرێ یـان هەڵبوەشێنرێنەوە چـونكە یاسـابەندییەك (حەسـانەت)ێكی وەهـای هەیـە گەرەكـە دەوڵـەت زامـنی مومارەسەكردنی بە شێوەیەكی پێویست بكات، ئەوا مادەكانی ١١و ٤١ چوارچێوەیەكی گشـتیان بـۆ چۆنێتی پیادەكردنی ئەو مافو ئازادییانە دانا بە فەراهەمكردنی زەمانەت بەرامبـەر بـە توێژینـەوەی زانستیو ئازادیی رۆژنامەگەریو ڕادەربڕین، لێرەشدا هەر تاكێك بـۆی هەیـە بـەبێ مۆڵـەتی بـەرایی دەوڵەتو بەبێ سانسۆر رۆژنامە دەربكات. حكوومەتی یـەكێتی نیشـتمانی یاسـایەكی نوێیشـی بـۆ رۆژنامەگەری (یاسای رۆژنامەگەریو ئازادیی هزر) لە٤ی كانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦١ دەركرد، بـە گوێرەی ئەو یاسایە ئازادییەكی رەهای دایە رۆژنامەگەریو مافو دەسكەوتی گەورەی بـۆ كرێكـارانی چاپەمەنیو نووسەرانی رۆژنامەكان وەدەست هێنا بـەر لـەوەی ئـەو مـافو دەسـكەوتانە بـۆ خـاوەن رۆژنامە وەدەست بێنێ. سـەرڕای ئـەوەش یاسـای پرەنسـیپە رەوشـتییەكانی پیشـەی رۆژنامەگـەری لە١١ی ئاداری ساڵی ١٩٦١ داڕشتو بە گوێرەی یاساكە هـەر رۆژنامەنوسـێك بـەڵێن دەدا پابەنـدی رەوشتی باش بێت بەرامبەر بابەتەكانیانو رەخنەگرتنیان لەكەسایەتییە ڕەسمیو ناڕەسمییـەكانو لەبـەر رۆشنایی بیرۆكەی ئەم یاسایە خانەی شەرەفی رۆژنامەگـەریو میـدیا دامـەزرا كـە وەكـو دادگایـەكی رۆژنامەنووسی دانرا بۆ سەپاندنی سزای دارایی بەسەر ئەوانـەی سەرپێچـی لەیاسـای رۆژنامەگـەریو بنەما رەوشتییەكانی پیشەی رۆژنامەنووسی دەكەن (١٣٣/١).

بە پشتبەستن بە دەقەکانی مادە (١٠) لەدەستووری ساڵی ١٩٦١، حکوومەتی تورکیا یاسای دەزگای رادیۆو تەلەفزیۆنی ژمارە ٣٥٩ بۆ ساڵی ١٩٦٤ دەرکرد، بە پێی ئەم یاسایە دەزگاکەی کرد بە دەستەیەکی گشتی سەربەخۆ دوور لەدەسەڵاتی دەوڵەت، بەو پێیە ئۆپۆزسیۆن مافی دەربڕینی ڕاو پەخشکردنی پڕۆپاگەندەی هەڵبژاردنی هەبێت بە ڕێگەی ئەم دەزگایەوە بە کاتێکی یەکسان لەگەڵ ئەو کاتو ماوەیەی دەزگاکە بۆ حیزبی دەسەڵاتدار دەیڕەخسێنێ.

یاسای دەزگای پلاندانانی دەوڵەت کە حکوومەتی کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانی لەساڵی ١٩٦٠ دایڕشت هەرچەندە جەخت دەکاتە سەر زەروورەتی گرنگیدان بە پەرەپێدانی ناوچەی ڕۆژهەڵات (کوردستانی تورکیا) تا بگاتە ئاستی ناوچە پێشکەوتووەکانی دیکەی تورکیا، وەلێ حکوومەتە یەك لەدوایەکەکانی تورکیا درێژەیان بەسیاسەتی پشتگوێخستنی ئەو ناوچانە تاوەکو ساڵی ١٩٨٣ دا، لەم ساڵەشدا حکوومەتی کوودەتاکەی ١٢ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ یاسای پەرەپێدانی ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵی دەرکرد، لەوڕا حکوومەتەکەی ئۆزال هەمان ڕێچکەی گرتەبەرو چەندین پڕۆژەی پەرەپێدانی لەوێ دامەزراند.

بەڵام ئەگەرچی دەستووری ساڵی ١٩٦١ سیستەمێکی نوێی دانا بۆ ئازادییە گشتییەکان کە تورکیا لەساڵی (١٨٧٦)ەوە واتا لەجاڕدانی مەشرووتییەت (دەستوور)ەوە لەرۆژگاری عەبدولحەمید بە خۆوەی نەبینیبوو، کە ئەویش پاڵی داوە بە هێزی هاوچەرخو زەمانەتی پراکتیزەکردنی دیموکراتی لەتورکیا بەشێوەیەکی باشو لەچوارچێوەی چەمکێکی پێشکەوتووخوازدا... کەچی ئەو دەستوورە (دەستووری ١٩٦١) خۆی گێل کرد ئاماژە بدات بە بارودۆخی کورد لەتورکیا، چونکە هیچ بڕگەیەك لەمادەکانی تاکید ناکاتە سەر مافی کەمە نەتەواییەکان، حکوومەتی کۆمیتەی یەکێتی نیشتمانیش بە هیچ شێوەیەك هەموارکردنی بەسەر مادەکانی ١٤١و ١٤٢ لەیاسای سزاکانی تورکیا نەهێنا کە ڕێگری دەکەن لەدامەزراندنی پارتە کۆمۆنیستییەکانو پڕۆپاگەندەی رووخێنەر. مادەی (١٦٣)یش لەهەمان یاسا ڕێگە دەگرێ لەدامەزراندنی حیزبە ئاینییەکانو پڕۆپاگەندەی ئایینی بەرامبەر ئایینزاو گرووپە ئیسلامییەکانو بە هەمان شێوە بە پڕۆپاگەندەی رووخێنەر دایاندەنێتو یاسا حسێبیان بۆ دەکات.

هێزە سیاسییە پێشکەوتووخوازەکانی تورکیا لەساڵەکانی شەستەوە تاوەکو ئەمڕۆ تێدەکۆشن بۆ هەڵوەشاندنەوە، یان هەموارکردنی ئەو مادانە لەیاسای سزاکانی تورکیاو لەم ڕێگەیەدا هەزاران کەسی بێتاوان بوونەتە قوربانی.

باسی دووەم

کوردو بزوتنەوەی چەپڕەوی لەتورکیا

عیسمەت ئینۆنۆی سەرۆکی حیزبی گەلی کۆماری لە٢٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦١و دوای هەڵبژاردنەکانی ١٥ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٦١، جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەستو بووە سەرۆکی حکومەتی تورکیا، (جەمال گورسێل)یش بووە سەرۆکی کۆمار.. ئینۆنۆ کۆمەڵێکی ئێجگار زۆر کێشەوگرفتی ئابووریو کۆمەڵایەتیو سیاسی بۆ بەجێ مابوو، سەرباری خۆپیشاندانو مانگرتنو پەناگیریو فرە کێشەو گیروگرفتی تر (٨٢/١).. ئەوە بوو پشێوی هەمیسان دووبارە سەری هەڵدایەوەو حیزبەکانیش لەجاران زیاتر بڵاوبوونەوەو حیزبی نوێ پێکهاتن، هێندێکیان هەڵگری بیروبڕوای چەپو هێندێکیشیان هەڵگری بیروبڕوای ئیسلامی بوون. کێشە ئابوورییەکانیش لەسۆنگەی سیاسەتی کراوەیی لەپەنجاکان، روویان لەپەرەسەندن کردو قەبارەی قەرزی بیانیش لەسەر تورکیا لەساڵی ١٩٦٠ بە بڕی (٢) ملیار دۆلار چووە سەر.

حکومەتەکەی عیسمەت ئینۆنۆ لە٣١ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٦١ رووبەڕووی یەکەمین مانگرتنی کرێکاران بۆوە، وەلێ توانی ئەو مەسەلەیە بە شێوەیەکی باش چارەسەر بکات، پاش ئەوەی خاوەن کارەکان بە دەنگی هەندێك لەداخوازی کرێکارانەوە هاتن. رەنگ بێت مەترسیدارترین کێشە بەرەنگاری حکوومەتەکەی عیسمەت ئینۆنۆی (خەلیفەی ئەتاتۆركو سیاسەتمەداری زۆرزانو قاڵبووی دوو سەردەم لەتورکیا) بوویێت، خڕبوونەوەی کوتلە سیاسییە راستو چەپەکان بێت بە هەموو رەهەندە ئابووریو کۆمەڵایەتیو کلتوورییەکانیانەوە.. دەبینین لەشوباتی ساڵی ١٩٦٢ کۆمەڵێك لەرووناکبیرە چەپەکان کۆنگرەی دامەزرێنەری پارتی کرێکارانی تورکیا (TIP) کردەوە کە هەموو بزوتنەوە چەپڕەوو پێشکەوتووخوازو سوشیالیستەکانی لەتورکیا لەخۆ گرتبوو، ئەم تێکەڵە فرە رەگەزە لەڕووی بیروباوەڕو ئایدیۆلۆژییەوە، فاکتەرێکی ئەو ناکۆکییانە بوو بەرەی چەپ لەساڵەکانی ١٩٦٣-١٩٨٠ بە خۆوەی بینی تا گەیشتە سنوورێك یەکتر بە کرێگرتەو سیخوڕی تۆمەتبار بکەن. بەش بەحاڵی بەرەی ڕاستی تورکیاش، ئەوانیش بە پشتگیریی ژمارەیەك لەئەندامانی کۆمیتەی یەکێتیی نیشتمانی تورك ریزەکانی خۆیانیان رێك دەخست. ئەم بەرەیەش -بەرەی

راسـت- پێکهـاتبوو لەچـەند کۆمـەڵێکی خـاوەن هـزرو بـیروڕای جیـاواز، لەئیخوانولموسلیمینەکانەوە بگـرە تـا دەگاتـە نەورەسـییەکان (ڕێبـازێکی ئاینییـە، سـەعید نەورەسی کورد دایمەزراند، بانگەشە دەکات بۆ دوورکەوتنەوە لەهەر دیاردەیەکی ژیاریی نـوێ) ئەم بەرەیە ئەوانەشی لەخۆگرتبوو کـە دەیانویسـت تـەنها هاوکـاری لەگـەڵ تورکیـا بکـرێ. کۆمەڵێکیش بانگەشەی دەکرد تەنها لەگەڵ ڕۆژئاوادا هاوکـاری بکـەن، سـەرڕای دەرەبـەگو خاوەن کارگەکانیش.

ململانێی نێوان ڕاستو چەپ لـەتورکیا سـەرەتا بـە دیـالۆگو لەسـەر لاپـەڕەکانی ئـەو ڕۆژنامەو گۆڤارانە بەڕێوە دەچوو کە ئەمانیش لەدوو بەرەدا خڕ بووبوونەوە، وەلێ ئەم دیالۆگە دیموکراتییە بە دیمەن دیالۆگێکی لەجۆرێکی دیکەی لەبنـدا بـوو، هێنـدەی نـەبرد لەشـێوەی دیالۆگێکی گەرمو بە چەقۆو دەمانچەو جارجاریش بە ڕەشاش سەری هەڵـدا، نـەخوازە پـاش دامەزراندنی حیزبی داد لەساڵی ١٩٦١و هەڵبژاردنی سـلێمان دیمیراڵـی - کۆنـە ئەنـدازیاری بۆری ئاوی ئەنکەرەو بەڕێوەبەری پێشووی فرۆتەنی تراکتـۆری فارگەسـۆنی ئـەمریکایی- بـە سەرۆکی ئەم حیزبە کەوا بە دەرکەوت وەك نیازی هەبێت رابەرایەتی ئەم کۆمەڵـە ڕاسـتڕەوانە بکات، ڕۆژەکانی دواییش ڕاستیی ئەم پێکهاتـە سیاسـییەیان دەرخسـت، هەرچـی گۆڕەپـانی سیاسیش بوو، ناکۆکی توندی بەخۆوە بینی بـە تایبـەت دوای هـەوڵی ئـەو کوودەتایـەی کـە (تەلعەت ئیدمیر)ی بەڕێوەبەری فێرگەی جەنگی لە٢٢ی شوباتی ساڵی ١٩٦٢ بـەرپای کـرد، کاتێکیش ئەم هەوڵەی سەری نەگرت، خۆی دایە پەنای سەرۆکی کۆمار، بەڵام کە ئەمیشـیان لێی خۆش بوو و حکوومەت بە خانەنشینکردنی دەستەبەرداری بوو، کەچی دووبـارە لـە٢٠ی مایسی ساڵی ١٩٦٣ هەوڵی کوودەتای دووەمی داو دەرەنجام لەسێدارە درا (٨٤/١).

کۆمەڵە چەپڕەوەکان بە ڕێبەرایەتیی پارتی کرێکارانی تورکیا (یـەکێتی یانـەکانی هـزری کلتووری FKF)یان دامەزراند، پێشتر یەکێتی قوتابیانی زانکۆی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەئەنکەرە خۆیان ئەم کۆمەڵانەیان لەساڵی (١٩٦٣)وە دامەزراندبوو، لەوڕا یەکێتییەکە کۆنگرەی گشـتی خۆی لە٤ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٣ لەژێر چاودێریی پـارتی کرێکـارانی تورکیـا PIT گرێداو دەستە دامەزرێنەرەکەی بریتی بوو لە١٨ ئەندام (٥)یـان کـورد بـوون، یەکیەتییەکـە سوسیالیستی زانستیی وەك ڕێبازێـك بۆخـۆی هەڵبـژارد بـۆ خـەبات لـەپێناو سـەربەخۆییو دیموکراتیدا لەژێر دروشمی (شۆڕشی دیموکراتی میللی)و (٥٤) لقی لەهەر (٦٧) ویلایەتـەکانی تورکیا دامەزراندو لقەکانی ئەستەموولو ئەنکەرەو دیاربەکرو ئەرزروم، چالاکترین لقـەکانی،

یەکێتیی یانەکانی هزربوون کەوا لەمیانەی ساڵانی ٩٦٣-١٩٦٥ (واتە تا کاتی هەڵبژاردنە گشتییەکان) سەرقاڵی ڕێکخستنی ریزەکانیو رۆشنبیرکردنی ئەندامەکانی بوو بە هزری شۆڕشگێڕییانەی سوشیالیستی، لەکۆنگرەکەدا سەرۆکی یەکێتییەکە یوسف کۆباڵی تاکیدی کردو گوتی:((ئێمە شەڕی ئیمپریالیزمو نۆکەرانی دەکەین لەناوەوەی وڵات بە یەکگرتنی هەموو هێزە شۆڕشگێڕییە دیموکراتییە میللییەکان)) (٢/٢٦٩).

زۆربەی رۆشنبیرانی کورد لەژێر ئالاَی ئەم یەکێتیە خەباتیان دەکرد، بەڵام لەساڵی ١٩٦٤ بەدوا لێی جیابوونەوەو هاتنە ناو (یانەکانی کلتووری رۆژهەڵات DKO)، ئەوە بوو یانەکان پەلوپۆپیان هاویشتو ئەو (١٨) ویلایەتانەشیان گرتەوە کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردەو چڕی چالاکییەکانی لەویلایەتەکانی: وانو ئەرزرومو هەکاریو دیاربەکرو تونجلیو سعرد بوو.

یانەکانی کلتووری رۆژهەڵات خەباتی بە هاوکاریو هەماهەنگی لەگەڵ پارتی دیموکراتی کوردستان دەکرد. ئەم پارتە لەساڵی ١٩٥٦ هەوڵی دامەزراندنی درا، دواجا پارێزەری کورد فایق بوجاك نوێنەری ئۆرفا لەساڵی ١٩٦٣ دایمەزراندو کۆمەڵێکی زۆر لەرۆشنبیرو لاوو کرێکارو جوتیارو تەنانەت مڵکداریش لەدەوری کۆبوونەوە، بەمەش جیاوازی هەبوو لەگەڵ هەردوو پارتی دیموکراتی کوردستان لەعێراقو ئێران، چونکە حیزبێکی بنکە فراوانی جەماوەری بوو بە پێچەوانەی ئەو دوو حیزبە کە لەدەستپێکی دامەزراندنیان پشتیان بەستبوو بە دەرەبەگو سەرانی عەشایەرەوە. بەڵام زۆری نەخایاند ئەو حیزبە چووە کوڕی خەباتی ژێرزەمینییەوە بەهۆی راوەدوونانی لەلایەن رژێمی تورکیاوەو لەسۆنگەی پێکهاتە نەتەوەییەکەوە.

چالاکییەکانی یانەکانی کلتووری رۆژهەڵات روویان لەپەرەسەندن کرد، بۆ نموونە نووسەری کورد (مووسا عەنتەر) یەکەمین فەرهەنگی کوردی- تورکی دانا، نووسەری کوردی پێشکەوتووخوازی هاوڕێیی (محەمەد ئەمین بوز ئەرسەلان) زنجیرە کتێبێکی کۆمەڵایەتی لەبارەی کوردستانەوە، بە هەردوو زمانی کوردیو تورکی بڵاوکردەوە، وەك رۆمانی شەوی ڕەشو دووبارە بڵاوکردنەوەی داستانی مەموزینی ئەحمەدی خانی بە پیتی کوردیی لاتینیو هەروا کتێبی بزوتنەوە میللییەکان لەکوردستان بە زمانی تورکی. بەڵام دامودەزگا ئاسایشییەکانی تورکیا خێرا ئەو زنجیرە کتێبانەیان قەدەغەکرد و دەستیان بە سەریاندا گرت. نووسەری کوردی چەپیش (موزەفەر ئەردۆست) ساڵی ١٩٦٤ لەئەنکەرە خانەیەکی چەپی بڵاوکردنەوەی بەناوی (خانەی بڵاوکراوەکانی چەپ) دامەزراندو (گۆڤاری چەپی تورکی

هەفتانە)شی دەرکردو تیادا زنجیرە وتارێکی بڵاوکردەوە دەربارەی پێوەندییە بەرهـەمئامێزەکان بەلای هۆزانی (شەمدینلی)یەوە ئەم زنجیرە وتارانەی (توێژینەوەیـەکی ئـابووریو کشـتوکاڵیو کۆمەڵایەتی)یان لەخۆ گرتبوو سەبارەت بە هـۆزە کوردەکـانی ناوچـەی رۆژهـەڵاتی ئـەنادۆڵ، پاشان وتارێکی بە پێزی لەمەڕ دەرەبەگو کێشەی زەویوزار لەناوچەی باشـووری رۆژهـەڵاتی ئەنادۆڵ لەگۆڤاری رووناکی چـەپی مانگانـە بڵاوکـردەوە (٣٤٥/١/٢)، ئـەم گۆڤـارە حیزبـی کرێکــارانی تورکیــای تۆمــەتبار دەکــرد بــە لــەرێ لادەرو چاکســازیو کــەڵك وەرگــرتن لەپرەنسیپەکانی دیموکراتی فیلیپین لەکاری سیاسیو بەهەڵپەرستی لەکاری حیزبی.

کۆمەڵە راسترۆکانیش، ئەمانیش بە لای خۆیانەوە چەند کۆمەڵەیـەکی رۆشـنبیریی تریـان پێکەوەنا بۆ دژایـەتیکردنی کۆمەڵـە چـەپەکان بـەناوی (سـەنتەرەکانی نموونـەی بـەرز) کـە بیروهزریان لەپرەنسیپی هیگلو بیروبـڕوای ئیسـلامییەوە، وەردەگـرت. ئـەم سـەنتەرانە وەك رێکخراوەکانی لاوان وابوون بەلای حیزبی نەتەوەیی لادێیی کۆمـاری (CKMP) کـە (ئـەلپ ئەرسەلان تورکیش)ی رابەری نەتەوە پەرستی توندڕۆ رێبەرایەتیی دەکرد، پـاش ئـەوەی (١٢) نوێنەر لەپارتی دادی دەسەڵاتدار (AP) جیابوونەوەو لەسەرەتای ساڵی ١٩٦٥ هاتنە ناو ئـەو حیزبەوە. گۆڤاری (ئۆتوکن- خوێندە)ی راست، زمانحاڵی حیزبەکەو ئەو رێکخراوانە بـوو بـەر لەوەی هیچ رۆژنامەیەکی تایبەت بەخۆیان هەبێت. ئەو لاوانە لەسەرەتادا ژمارەیان لە(٥٠٠) کەس زیاتر نەبوو (١٦٦/٣). بەڵام رۆژنامە راسترەوەکان وا زێدەڕۆییان لـەم ژمارەیـە دەکـرد تەنانەت وەك ئەفسانەیەك یا وەك دیوەزمەیەك لەتوانادا نەبێ بەرەنگاری بکرێ وایان لەقەڵـەم دەدان.زۆربەی لاوەکـان لەچـینە رەشو رووتـەکانی ناوچـەکانی نـاوەوەی ئـەنادۆڵو لەوانـەی هەڵگری بیروبڕوای وشكو توندڕۆی ئیسلامی بوونو کەوتبوونە دوای هەنـدێ لـەو دەسـکەوتە ماددییانە کە دەوڵەمەندو دەرەبەگو پیشەوەرانی سەر بەحیزبەکەو رێکخراوەکانیان بۆیانیـان دابـین کردبـوو بەرێگـەی کۆمەڵـەکانی قەڵاچـۆکردنی کۆمۆنیسـتیو یـەکێتی نەتـەوەیی خوێندکارانی تورك MTTBو ئەو دوای رێکخراوە دژە بزوتنەوە چەپەکان (٢٦٦/٣).

بەتاكو ئەندامانی سەنتەرەکانی نموونەی بەرزی راسترۆیان دەگوت:(کۆمانـدۆ)یان (گورگـە بۆرەکان)، ئەم ناوەی دوایین لـەنازناوی کـەماڵ ئـەتاتۆرك (گـورگی بـۆر)ەوە، وەرگـیراوە کـە (هـ.س.ئارمسـترۆنگ) کتێبێکـی بـە هـەمان ناونیشـان لەمـەڕ مسـتەفا کـەماڵ ئـەتاتۆرك دامەزرێنەری تورکیای نوێ دانا (ئـەلپ ئەرسـەلان تـورکیش)یش پرەنسـیپەکانی ئـەتاتورکی قۆزتەوە بە ئاوێتەکردنی لەگەڵ راسترەوییەکی تونداو بیری دامەزرانـدنی دەوڵـەتێکی تـورانی

مەزنی هێنایە ئاراوە کە (٢٠٠) ملیۆن کەس بە رەگەز تورك لەخۆ دەگریۆ لەناوچەی سانگیانگ لەباکووری چینەوە تا دەریای سپیی ناوین درێژ دەبێتەوەو بە کۆمارەکانی ئاسیای سۆڤیێتی ناوەند دەڕوات.. بۆیە ئەم بیروبڕواو پرەنسیپانەی حیزبی نەتەوەیی کۆماری، هەستو هۆشی ئەو گەنجە هەرزەکارو هەژارانەی داگرتەوە کە سەنتەرەکانی نموونەی بەرز بە پارەو پوولۆ چەكو تەقەمەنیو دابینکردنی شوێنو پەناگە یارمەتیو کۆمەکیان دەکردن (٣٨/٧) بە نیازی دەستدرێژیکردنە سەر هێزە چەپەکانی تورکیا.

حیزبی گەلی کۆماری بە سەرۆکایەتی عیسمەت ئینۆنۆ، لە ململانێی نێوان چەپو راست لەتورکیا بەرجەستەی لەرەوتی مامناوەند دەکرد. ئەم حیزبە رۆژنامەوانی شاعیر (بولەند ئەجەوید)ی بە ئەمینداری گشتی خۆی هەڵبژارد. ئەجەوید هەوڵیدا پرەنسیپێك یان فۆرمێکی سیاسی بدۆزێتەوە حیزبەکەی پاڵی پێوە بدات بەتایبەتی ئەم حیزبە تێکەڵەیەکی جیاجیای لەبیروبۆچوونی دیموکراتیو چەپو لیبراڵی لە خۆ گرتبوو لەدەرەنجامی مانەوەی لەدەسەڵاتدا بۆ زیاتر لەچارەگە سەدەیەك، بۆیە لەمێشکیدا ئایدۆلۆژییەتێکی نوێ سەری هەڵدا ناوی لێنا (چەپی مامناوەند) کە زۆر نزیك بوو لەسوشیالیزمی فابیی بەریتانیاوە، دیارە ئەجەوید فابییەکان کاریگەرییان کردۆتە سەر ئەو دەمەی مولحەقی رۆژنامەنووسی بوو لەباڵیۆزخانەی تورکیا لەلەندەن.

لەساڵی ١٩٦٦ ژەنراڵ (جەمال گۆرسێل)ی سەرۆك کۆمار مرد، کۆمەڵەی نیشتمانی (واتە: پەرلەمان) ژەنراڵ (جەودەت سۆنای)ی سوپاسالاری ئەو وڵاتەی بە سەرۆکی نوێی کۆمار هەڵبژارد، بەڵام (سۆنای) کابرایەکی لاواز بوو، بۆیە کاریگەرییەکی سەربەخۆ یان یەکلاکەرەوەی نەبوو لەسەر رەوتی رووداوەکانی تورکیا کە پڕبوون لەپشێویو ئاڵۆزیو بگرەو بەردەو ململانێی توندی چاوەڕوانکراو. سۆنای وای بە باش زانی خۆی بداتە پەنای (سلێمان دیمیراڵ)ی رێبەری حیزبی داد، لەبەر ئەوە پشتگیریی لەرەوتی توندڕۆی راستی لەوڵات دەکردو هانی دەدا لەسیاسەتە نێوخۆییو دەرەکییەکانی چ لەدەسەڵات یان لەئۆپۆزسیۆندا بەرەو پێشەوە هەنگاو هەڵێنێ. لەدەرەنجامی ئەمەدا ململانێی حیزبی لەجاران زیاتر سەری هەڵدایەوە لەنێوان بەرەی راستی توندڕۆ بە سەرۆکایەتی سلێمان دیمیراڵو لەنێوان حیزبی گەلی کۆماری کە پرەنسیپی چەپی مامناوەندی وەك رێبازێك بۆخۆ هەڵبژارد لەکۆنگرەی گشتی هەژدەمینییدا کە لە٢١ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٦٦ بەسترا، ئەوە بوو (بولەند ئەجەوید)ی ئەمینداری حیزبەکەو خاوەنی بیرۆکەی (چەپی مامناوەند) توانیی کایە سیاسییەکە بۆ خۆی بباتەوە نەك تەنها لەدژی

نەیارەکانی لەناو حیزبەکە، بەڵکو لەدژی (عیسمەت ئینۆنۆ)ی ڕێبەری حیزبەکەش کەوا ئەگەر بە فشاری ڕێکخراوەکانی لاوانی سەر بە حیزبەکە نەبوایە، بەم ئایدۆلۆژییەتە تازەیە رازی نەدەبوو (٨٥/١). لێرەدا وەهاو لەو لایشەوە حیزبە بچووکەکان هەوڵیان دەدا لەسەر پەتی ناکۆکیو بگرەو بێنەی هەردوو حیزبە گەورەکە: حیزبی دادوو حیزبی گەلی کۆماری، یاری بکەن.

کورد وەکو هەموو کەمە نەتەوەییەکانی جیهان چووبوونەوە پاڵی بەرەی چەپ بە هەموو باڵەکانییەوەو پشتگیرییان دەکرد، چونکە نەتەوەی بچووك یان کەمایەتی ناتوانێ لەگەڵ کلتوورەکەیدا بژیو مومارەسەی زمانەکەی بکاتو ئەدەبەکەشی گەشە بسێنێ، تەنها لەکەشێکی دیموکراتی دوور لەشوفینیستیی نەتەوەی گەورەو چاودێری هێزی توتالیتاری دەمارگیری ئیدیۆلۆژی، نەبێت. لێرەدا کورد رێژەیەکی گەورەیان پێك دەهێنا لەئەندامانی هەموو ڕێکخراوە چەپو حیزبە سوشیالیستیە ئاشکراو نهێنییەکان، بگرە ژمارەیەکیش لەهزرڤان و خەباتگێڕانی کورد سەرکردایەتی هەندێك لەم ڕێکخراوە سیاسییانانەیان دەکرد، جگە لەوە چەند ڕێکخراوێکی سیاسی تایبەت بە خۆیشیان هەبوو. لەبەر ئەمە رۆژنامەکانی تورکیا لەو سەروبەندە چەندین هەواڵو راپۆرتییان بڵاو دەکردەوە لەبارەی گرتنی نووسەرە چەپو رووناکبیرە سوشیالیست و ئاشتیخوازەکان بە تۆمەتی مومارەسەکردنی چالاکی لەدژی دەوڵەتو پێشکەشکردنی کۆمەكو پشتگیری بۆ ئەو کوردانەی تۆمەتبار کرابوون بە ئەنجامدانی بزوتنەوەی جوداخوازیو مامەڵەکردن لەگەڵ حیزبی شیوعی تورکیا کە لە ساڵی (١٩٦٢)ەوە قەدەغە کرابوو.

بزوتنەوەی گەلی کورد لەتورکیا لەساڵی ١٩٦٧ گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆوە بینی چ وەك بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی کورد، یان لە چوارچێوەی ئەو بزوتنەوە چەپە تورکییەی کە تا ئەو مێژووە دانی نەدەنا بەبوونی کێشەیەك بەناوی کوردەوە لەتورکیا. جا ئەگەر حیزبی چەپی تورکیا لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٦٥ (١٥)پانزە کورسی لەپەرلەمان بەدەست هێنا، ئەوا (٤) ئەندامیان کورد بوون، بەڵام ئەم حیزبە تەنها (١) کورسی لەئەنجومەنی پیران بەدەست هێنا، ئەویش خاتوو (حیکمەت ئیشمەن)ی ئەندازیاری کشتوکاڵی پڕی کردەوە (٢٨/٦).

ساڵی ١٩٦٧ پەرەسەندنێکی گەورەی رۆشنبیریی لەسەر ئاستی کلتووری هێزی چەپی کوردیی بەخۆوە بینی، ئەوە بوو رۆشنبیرانی کورد توانییان چەندین رۆژنامەو گۆڤار دەربکەن، وەك: (دەنگی تازە)ی رۆژانە لەئەدەنە، خاوەنی محەمەد تاهیر بوو، رۆژنامەی رۆژانەی (قەڵای

سەرکەش) لەلایەن فازل سیقتاش لەئاگری، رۆژنامەی (ئاسـۆ)ی رۆژانـە: لەلایـەن محەمـەد عەلی لەدیاربەکر. گۆڤاری (فوراتی نویٚ)ی مانگانە لەلایەن فیکرەت مایش ئۆغلۆ لەشاری (عەزیز)، رۆژنامـەی (شـۆڕش)ی رۆژانـە، لەلایـەن خـاوەنی: دونـدار ئـۆزدان لەئـەرزروم، رۆژنامەی رۆژانەی (هوشیاری) لەلایەن ئیبراهیم خەتیب ئۆغلۆ لەهەکاری، (دەنگی فـارتو) رۆژنامەیەکی هەفتانە بوو لەلایەن حەسەن فیرات لەشاری موش دەردەچوو، گۆڤاری (دەنگی لاوان)ی هەفتانە، لەلایەن یوکسل سیرت لەشاری توقات (١٣٦/٨).

هەموو ئەم رۆژنامەو گۆڤارانە بەزمانی تورکی دەردەچوون، بەڵام ناوبەناو چـەند پارچـە شـیعرێکی کوردییـان بـەپیتی لاتـینی، یـان چـەند لێکۆڵینەوەیـەکی فولکلـۆری ناوچـەی رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵو چەند وتارێك لەمەڕ بزوتنەوە رزگاریخوازییەکانو زەرووڕەتی ئەنجامدانی گۆڕانکاریو پەرەپێدانیان بڵاودەکردەوە لەناوچەی رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ. وەلیٚ گۆڤاری (یـەنی ئاقش- رەوتی نویٚ)ی مانگانە کە لە ئەنکـەرە لەلایـەن خاوەنەکـەی (عـەباس ئیـزۆل)ەوە دەردەچوو لەهەر ژمارەیەکیدا چەند چامە شـیعرێکی کـوردیو لێتوێژینـەوەی فولکلـۆریو راپـۆرتی لەمـەڕ پشتگوێخسـتنی ئانقەسـتی ناوچـەی رۆژهـەڵاتو باشـووری رۆژهـەڵاتی ئەنادۆڵەوە بڵاو دەکردەوە و رەخنەی توندی دەگرتە رێبازە شۆفێنیستییەکەی حکوومەتەکەی دیمیراڵ. لەسـۆنگەی ئەمـەدا کاربەدەسـتانی تورکیـا گۆڤارەکـەیان- لـەپاش دەرچـوونی ٧ ژمارە- لەساڵی ١٩٦٧ داخست بە بیانووی بڵاوکردنەوەی بابەتی دژ بە یەکێتی نیشتمانیو بانگەشەکردن بۆ بیروهـزری جیابوونـەوە لـەتورکیا. رۆشـنبیرانی کـورد لەرێگـەی خانـەی بڵاوکردنەوەی (کۆمەڵە)و (ئەنادۆڵ)یشەوە، چەندین بڵاوکراوەو کتێبو پەرتووکیان بە زمانی کوردیو بە پـیتی لاتـینی بـە سـوود وەرگـرتن لەنـەبوونی سانسـۆری پێشـوەخت لەسـەر چاپەمەنی، بڵاودەکردەوە، هەرچـەندە لـەدوای بڵاوکردنـەوەیان کاربەدەسـتانی تـورك ئـەو بڵاقۆكو کتێبانەیان کۆدەکردەوە و دەستیان بەسەردا دەگرت و قەدەغەیان دەکرد.

هەر لەهەمان ساڵی ١٩٦٧یش، حکوومەتی دیمیرال یاسای یاسای ژمارە (٧٦٣٥/٦) دەرکـرد، بەگوێرەی ئەم یاسایە قەدەغە بوو هەر بڵاوکراوەو کتێبو کاسێتو شریتی تۆمارو فیلمێـك بە زمانی کوردی بهێنرێن بۆ نـاو تورکیـا. ئەمـەش دەنگدانەوەیـەکی گـەورەی لەناوەنـدە دادوەرییەکانی ئەورووپادا هورووژاند.

کاتێکیش رۆژنامە راسترۆ تورکەکانی، وەك: (دەوڵەت)و (ئوتوکن)و (هرکون) هێـرشو پەلاماری توندیان لەدژی بەرەی چەپی تورکیا پەرەپێدا، بەتایبەتی لەدژی کوردەکـانی ئـەم

بەرەیەو تۆمەتبارییان دەکردن بە کرێگرتەی شیوعیو بە گێڕەشێوێنو بەتێکدەرانی ریزەکانی گەل وەسپیان دەکردنو هەڕەشەیان دەکرد لەتورکیا دەربکرێن، کاردانەوەیەکی بەهێز بەلای رێکخراوەکانی قوتابیانەوە لە١٩ شاری کوردنشین لەویلایەتەکانی رۆژهەلات روویدا (٢٠٨/١/٢) ئەوە بوو چەند خۆپیشاندانێکی بێدەنگیان لەتەمووزی ساڵی ١٩٦٧ ئەنجامدا. هەمان ئەو رێکخراوانەش داوایان لەهاولاتیانی هەردوو شارە گەورەکەی سیلوانو دیاربەکر کرد خۆپیشاندانی نارەزایی دەربڕین بکەن. لەدوای ئەم بانگەوازە لەرۆژی ١٩٦٧/٨/٣ لەشاری سیلواس (١٠) هەزار خۆپیشاندەر رژانە سەر شەقامو لەشاری دیاربەکریش (٢٥) هەزار خۆپیشاندەر رژانە شەقامەکان وەك هەوڵێکی نەترسو بوێرانە بەرامبەر بە دەسەلاتو هێزە راسترۆکانی تورکیا لەلایەكو لەلایەکی دیکەشەوە بۆ پێشاندانی هێزیان لەپێشی دەوڵەت (١/١٠). بەلام حکوومەتی حیزبی (داد) وەك پیشەی هەموو جارێکی بە شێوازی سەرکوتکردنو تۆقاندن رووبەڕوویان بۆوەو دەیەها کەسیان لەخۆپێشاندەران گرتو هەواڵەی دادگایانیان کرد.

بە گشتی، ساڵی ١٩٦٨ بە خاڵێکی وەرچەرخان دادەنرێ لەمێژووی بزوتنەوەی هاوچەرخی کورد لەتورکیا، لەم ساڵەدا کورد کۆڕو کۆبوونەوەی جەماوەرییان رێکخستو بۆ یەکەمین جار وتاربێژان بە زمانی کوردی وتاریان پێشکەش کرد (٨٥/١). مشتومڕی توندی نێوان هێزە چەپەکانیش جۆرێك لەیەکڕیزی شۆڕشگێڕیی لێکەوتەوە لەنێوان خەباتی لادێییو خەباتی شار لەلایەكو لەنێوان خەباتی کرێکارانو جوتیاران لەلایەکی ترەوە، دەبینین گۆڤاری (ئایدینلیك- رووناکی)ی مانگانەی چەپ بوو بە دوو بەشەوە: گۆڤاری رووناکی شۆڕشگێریی پرۆلیتاری بە سەرپەرشتی نووسەری پێشکەوتووخواز جەنگیزجاندار، ژمارە (١)ی لەتشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦٨ دەرچوو، لەوڕا رۆژنامەی (رووناهی)ی هەفتانە کە سەرنووسەرەکەی ئۆرال چالیشیر بوو لایەنگیری رەوتی مارکسیزمی دەکرد، بەلام گۆڤاری (رووناهی)ی مانگانەی سوشیالیستی کە نووسەری چەپی کورد (دۆغۆ برنجیك) سەرپەرشتی دەکرد بەرجەستە بوو لەرەوتی مارکسی- لینینیزم. هەرچی رەوتی چەپی سێیەمیش بوو ئەو بزوتنەوە نیشتمانییە دیموکراتییە نوێنەرایەتیی دەکرد کە نووسەری پێشکەوتووخواز میهری بیللی سەرکردایەتی دەکردو هەموو رەوتێکی سوشیالیستیو دیموکراتیو چەپی نیشتمانی لەتورکیا لەخۆ گرتبوو. رۆژنامەی (کرێکارانو جوتیاران)ی هەفتەیی زمانحاڵی بزوتنەوەکە بوو و رێکخراوەکانی (یەکێتی لاوانی شۆڕشگێڕی تورك

(TDGF)یش سەر بــە بزوتنەوەکــە بــوو، ئــەم ڕێکخراوانــە لەســەر داروپــەردووی بــەرەی یەکگرتوو BC کە چەپەکانی لەخۆگرتبوو-ماوییەکان نەبن- لەخۆ گرتبــوو، بــەڵام حیزبــی کرێکارانی تورکیا TIPوەك ڕەوتێکی چەپی چوارەم کــادیرانی خــۆی لەرۆشــنبیرانی چــەپی تورك‌و کوردی بەلای خۆیەوە پاراست، بەڵام لەلایەن هەرسێ ڕەوتەکەی ترەوە بە لەرێ لادەر تۆمەتبار بوو، یەکێتی قوتابیانی تورکیش لەژێر سەرپەرشتی حیزبی کرێکــارانی شــیوعیی تورکیادا بوو.

ئەگەرچی، بزوتنەوەی مارکسیزمی ماوی- بەناوی ماوتسی تۆنگ- لــەم ماوەیــەدا بــە تایبەت دوای دامەزراندنی حیزبی کرێکاران‌و گوندییانی شۆڕشگێڕ TIKP، گەشەی سەند، لێ نووسەری کوردی چەپ (دوغۆ برنجیك) کۆمیتــە زانســتی‌و گوندییــەکانی کــار لەناوچــە جیاجیاکانی تورکیا بە تایبەت لەناوچەی ڕۆژهەڵات پێکهێنا بــە ئامــانجی پێشکەشــکردنی کۆمەك‌و یارمەتی بۆ جوتیارو کرێکارەکان، لەوڕا ڕووناکبیرانی شۆڕشــگێڕ ئــەم ئەرکــەیان لەئەستۆ گــرت، خوێنــدکارەکانیش لــەکاتی پشــووەکانیاندا بەشــدارییان لــەم کــارە کــرد، لەکاتێکدا ڕۆشنبیرە سۆشیالیستە خەوندیدەکان لەدەوری گۆڤارەکانی: (دوریم- شۆڕش) کــە گوزارشتی لەبۆرژوای بچووکی نیشتمانی دەکرد، (تولرك صولوی چــەپی تــورك) ڕۆژنامــەی (قورتولوش- نووسین)ی تایبەت بە سوشیالیستە چاکسازییەکان، کۆبوونەوە.ئەم بڵاوکراوانە لاپەڕەکانیان والاّ کردبوو بۆ بڵاوکردنەوەی هــەر بیروبۆچــوونێکی سوسیالیســتی‌و چــەپڕەوی لەتورکیا.

ساڵی ١٩٦٨ ساڵی لاوان بوو لەتورکیاو جیهان. ئــەو بزوتنــەوە قوتابییــەی لەفەرەنســا لەهەردوو مانگی مایس‌و حوزەیران لــەو ســاڵە هەڵایســا، بــەرەو تورکیــاش گواســتییەوە، تەنانەت وەك ژانێکی لێهات بۆ سەرهەڵدانی بزوتنەوە گەلێکی توندڕۆ لــەتورکیا. دەبیــنین لەدەستپێکی هەمان ساڵ: بزوتنەوەی کرێکاری لە(زونگولداق) تەقینەوە، لەهاوین کرێکاران دەزگاکانی کۆمپانیای (دەربی)یان داگیرکرد، کرێکارانی پیترۆکیمیاوییــەکان لەئەســتەمووڵ دەستیان بە مانگرتن کرد، بگرەو بەردەی گوندییەکان لەگەڵ خودان زەوی‌وزارەکان لەناوچەی مالی، خەباتی دانیشتوانی شاری تەنەکە لەئەنکەرە لەدژی ڕووخاندنی ئەو خانووانانەیان کە بە شێوەی ناڕەوا بە دیدی حکوومەت بنیات نــراون، وەگەڕنەخســتنی کارگــەکانی (کــاول‌و ئیمتاش‌و فینفیس) لەلایــەن کرێکارەکانیانەوە...هتــد. هــەموو ئــەم ڕووداوانــە نیشــانەی گۆڕانکاری گەورە بوون بە لای بزوتنەوەی کرێکاری لەخــەباتی ئابووریــەوە بــەرەو خــەباتی

سیاسـی (٤١/١/٢). یـەکێتی هێـزە شۆڕشـگێڕەکانی تورکیـاش TDGB دامـەزرا کـە لەئەنکەرە لەنیسانی ساڵی ١٩٦٨ خۆپێشـاندانە گەورەکـەی سـازدا لـەدژی ئیمپریـالیزمو نۆکەرانی، بزوتنەوەکانی مانگرتنو داگیرکردنی قوتابخانەو زانکۆکانیش لەحوزەیرانی سـاڵی ١٩٦٨ لەلایەن خوێندکارانی چەپی خوێندنی بالا، ئەنجام درا، لەم بارەیەوە پرۆفیسۆر سولحی دونمز ئار مامۆستای جەزا لەزانکۆکانی تورکیا دەڵێت: یەکێك لەو خوێندکارانـەی لەسـاڵی ١٩٦٨ زانکۆی ئەستەمووڵیان داگیرکرد لەنەتەوەی کوردو تۆمەتبار کرابوو بە جوداخـوازی بەو تۆمەتەش حوکم دراو یەکێك بـوو لەژمارەیـەکی زۆر لەوانـەی رابەرایـەتی بزوتنـەوەی خوێندکارانیان دەکرد لەساڵی ١٩٦٨ (١٤٢/٩)، ئەو بزوتنەوەیەی کـە بـۆ یەکـەمین جـار هوتافی بۆ ژیانی گەلانی تورکیا هەڵدا لەبری هوتاف هەڵدان بە ژیانی گەلی تورك وەك ئەوە پێشتر ئەوەیان دەکرد.. کـوردیش نـاوی منالـەکانیان بـە نـاوە کوردییەکانـەوە دەنـا وەك تەحەددایەك بەرامبەر بە دەسەڵاتدارانی تورك لەلایەكو لەلایەکی تریشەوە وەك شانازیکردن بە رەسەنایەتیی نەتەوەیی گەلی کورد.. پاشانیشو لەهەمان ساڵی ١٩٦٨ بزوتنەوەگەلێکی مانگرتنو نارەزاییدەربڕینو پەناگیری لەدژی سەردانی کەشـتییە جەنگییـەکانی شەشـەمی ئەمریکا بەرەو بەندەرەکانی تورکیا لەهەریەك لەشارەکانی ئەستەمووڵو ئیزمیرو سامسۆنو مەرسین لەمانگی ئاب روویاندا. هەر لـەو سـاڵەداو لـەمانگی تشـرینی دووەم دوو هـەزار جوتیار بە خۆیانو تراکتۆرەکانیانەوە لەکێڵگەکانی پەموو لەدەوروبـەری ئـەزمیرەوە بـەرەو شاری ئـەزمیر وەڕێ کـەوتن. ئەنجومـەنی شـوورای پـەروەردەی شۆڕشـگێڕیش کۆبـۆوە بـۆ لێکۆڵینەوە لەبارودۆخی مامۆسـتایان لـەتورکیاو داوای چـاککردنی بـاری گوزەرانیـان بـە رێگـەی مـانگرتنو خۆپێشـاندانەوە، ئەمـەش بـووە هـۆی رەوانـەکردنی ژمارەیـەکی زۆر لەئەندامانی شووراکە بۆ بـەردەمی دادگاکـانی تورکیـا (٤٢/١/٢)و چـەندین کـەس لـەو ئەندامە بەند کراوانە لەمامۆستایانی کوردی ناوچەکانی: دیاربەکرو ئەرزرومو وانو سـعردو ماردین بوون. لەولاشەوە (بولەند ئەجەوید)ی سـکرتێری گشـتیی حیزبـی گـەلی کۆمـاری سەرکردایەتیی ئۆپۆزسیۆنی دەکرد لەدژی حکوومەتەکـەی دیمـیراڵو لەسـەردانەکانی دا بـۆ ناوچە لادێیەکانی تورکیا بە تایبەت لەناوچەی رۆژهـەلات، تێدەکۆشـا بـۆ رۆشـنبیرکردنی جوتیارانی تورکیاو کۆکردنەوەیان لەدەوری حیزبەکەی بە پرەنسیپو بیروباوەڕەکـانی چـەپی مامناوەند کە حیزبە ئۆپۆزسیۆنەکەی پێڕەوی دەکرد.

هەرچەندە ئەم بزوتنەوانەی کە چەپی تورکیا ئەنجامی دەدان، جۆشدانێك بوو بۆ خـەبات لەدژی ئیمپریالیزم‌و نۆکەرە کۆنەپەرستەکانی، ئەوا بەرەی راستی تورکیاش بە سەرکردایەتی حیزبی (داد)ی دەسـەڵاتدار هێزەکـانی کـۆ دەکـردەوەو ڕیزەکـانی خـۆی پتـەو دەکـرد بـۆ بەرەنگاربوونەوە لەچەپەکان، بە پشتگیریی کۆماندۆو حیزبی نەتـەوەیی لادێیـی کۆمـاری‌و یانەکانی نموونەی بەرز بۆ پەلاماردان‌و هێرشبردنە سەر کۆنگرەکانی چـەپی تـورك‌و هـەوڵی بـڵاوە پێکردنـی خۆپێشـاندانەکانیان بـە زەبـری دارو شـێوازی توندوتیـژی، بـۆ نموونـە کۆماندۆزەکانی (گورگە بۆرەکان) هێرشیان بردە سەر هەڵبژاردنی خوێنـدکارەکانی کۆلێـژی ماف لەئەستەموولّ کە لەژێر ئاڵای یەکێتی قوتابیانی چەپی تورك تێدەکۆشان. لەدەستپێکی ساڵی ١٩٦٩یش هەمان ئەو گورگە بۆرانە بـوون پـەلاماری کـۆڕی کۆلێـژی کشـتوکاڵییان لەئەستەموولّ دا (٢٦٦١/١/٢).

حیزبـی (داد)ی راسـترەوی دەسـەڵاتدار بـە گـرتنی ئەنـدامانی رێکخـراوە چـەپەکان‌و کۆکردنەوەو قەدەغەکردنی کتێبـە سـەندیکایی‌و سوشیالیسـتییەکان‌و داخسـتنی کۆمەڵـە چەپەکان بە فەرمانی ئیداری یان پراکتیزەکردنی مادەکانی ١٤١و ١٤٢ لەیاسای سـزاکانی تورکیا بە تۆمەتی نواندنی چالاکی کۆمۆنیستی، دەیەویست هزری خەڵکی ئامادە بکات بۆ جاڕدانی حوکمی عورفی‌و باری نائاسایی‌و کپکردنی ئازادییە گشـتییەکان. لەهـەمان کـات نوێژی بە کۆمەڵ لەزۆربەی مزگەوتەکانی ئـەنادۆڵ دەسـتی پێکـرد، دوای ئـەوەی کۆمەڵـە ئاینییەکان هەموو موسلمانەکانیان هان دا بۆ بەستنی ئەو نوێژە بە کۆمەڵییەو نەفرەتکردن لەکۆمۆنیستی کە بەرجەستە لەبزوتنەوەی چەپ لـەتورکیا دەکـەن، نـەخوازە پـاش ئـەوەی بزوتنەوەی چەپ نێومالّی خۆی رێکخست‌و هێزی شۆڕشگێڕیی (Dev-Guc) پێکهێنا کـە دواتر لەمیانەی رووداوە سیاسییەکانی ساڵانی ١٩٦٩-١٩٧١ رۆڵی گـەورەی گێـڕاو شـارە گەورەکانی تورکیاش شەڕو پێکدادانی خوێناوییان تیـا رووی دا لـەنێوانیان‌و لـەنێوان ئـەو کۆماندۆ راسترۆیانەی کە لەلایەن کاربەدەستانی حکوومەتەوە هان دەدران.

ساڵی ١٩٦٩ دەستپێکی کۆشتنی بە تاکی بەخۆوە دی لـەنێوان بـەرەی راسـت‌و چـەپ لەتورکیا. قوتابیانی زانکۆی خۆرهەڵاتی ناوینیش لەئەنکەرە لە٦ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٩ ئوتۆمـۆبیلی بـالیۆزی ئـەمریکا (کومـەر)یان سـوتاند، کۆمـەر یـەکێك بـوو لەبەکرێگیراوانی ئاژانسـی هـەواڵگری ناوەنـدیی ئـەمریکا (CIA)و تاوانبـارێکی شـەڕی ڤیەتنامیش بوو (٢٧٠/٣)، ئەمە لەو کاتەدا روویدا ناوبراو سەردانی ئەو زانکۆیەی کرد کە

بە قەڵایەکی چەپی تورك دادەنـراو سەرۆکەکەیشـی پرۆفیسـۆر (ئـەردال ئینۆنـۆ)ی کـوڕی سەرۆکی ناسراو عیسمەت ئینۆنـۆ بـوو کـە لەسـاڵی ١٩٨٣ بـەدوا بـووە رابـەری حیزبـی دیموکراتی سوشالیستی میللی SHP.

حکوومەتی دیمیراڵ لەسەرەتای سـاڵی ١٩٦٩ یاسـای پاراسـتنی سیسـتمی دەسـتووری دەرکردبوو بە نیازی کپکردنـی ئـەو ئازادییـە گشـتییانەی کـە دەسـتووری سـاڵی ١٩٦١ فەراهەمی کردبوون، یاساکە هەمیسان بۆ تێکـدانی سـەربەخۆییبوونی دەزگـای ئێسـتگەو تەلەفزیۆنی تورکیا TRT بوو کە دەستووری ١٩٦١ وەك دەزگایەکی سـەربەخۆ لەدەوڵـەت جیای کردبۆوە. حکوومەتی دیمیراڵ نیازیشی بوو لەپشتی یاسای ناوبراوەوە گورزێك بکێشێ بەو بزوتنەوە خوێندکارییەی زۆر پەرەی سەندبوو پاش مـانگرتنی قوتابیـان لـەئامادەبوونی وانەکانو پەناگیرییان لەحەرەمی زانکۆدا کە بە پێی مادە (٢١) ئەو دەستوورەو پرەنسـیپی سەربەخۆییبوونی زانکۆ، هێزەکانی ئاسایشی تورك نەیانـدەتوانی سـنووری نـاو زانکۆکـان ببەزێنن.

بەڵام ئامانجی گەورەی دیمیراڵ لەداڕشتنی ئەم یاسایە، ئـەوە بـوو هـەرچ بزوتنەوەیـەکی بەرهەڵستکار یان هەر کەسێکی دژ بەو رژێمە نیمچە داگیرکـراوو نیمچـە دەرەبەگایەتییـە لەسای حکوومەتەکەیدایە لەتورکیا، بە تۆمەتی تێکدانی سیسـتمی دەسـتووری تۆمـەتبار بکات وەك بیانوویەك بۆ گرتنیو لەدواییشدا رەوانەی دادگای بکات.

ئەوە بوو بۆ نارەزایی دەربڕین بەرامبەر دەرچوونی ئەم یاسایەو لەدژی پێشێلکارییەکانی حکوومەت لەهەمبەر ئازادییە گشتییەکان، (٣٠) هەزار لـە کرێکـارانی (سـۆمەر بـەنك) مانگرتنێکی گشتییان ئەنجامدا. کرێکـارانی (٢٥) کۆمپانیـاو کارگـەش بـە کۆمپانیـای (سنجەر)ی دروومانی ئەمریکاییشـەوە مانیـان گـرت بـۆ پشـتگیریکردن لـەکرێکارەکانی (سـۆمەر بـەنك)و داواشـیان کـرد بـۆ زیـادکردنی کرێکانیـانو باشـکردنی گوزەرانیـان (٢٦١/١/٢).

لە١٥ی شوباتی ١٩٦٩ بەرەی چەپ، دوا بەدوای رێپێوانە ئاشتییانەکەی مامۆستایان، لەهەمان رۆژ داوای کرد رێپێوانێکی ئاشتییانە لەئەستەمووڵ ساز بـدرێ. لـەم رێپێوانـەدا لاوانو قوتابیانو کۆمەڵێکی زۆر لەکرێکاران بەشدارییان کرد، لەبەر ئەوە چـەند گرووپێـك لەکۆماندۆزو راسـتڕەوەکان بـەرەنگاری رێپێوانەکـە بوونـەوەو لەدەرەنجامـدا دەیـان کـەس لەگۆڕەپانی تەقسیم لەئەستەمووڵ کوژرانو سەدانی دیکەش برینـدار بـوون (٨٦/١). دوای

ئەم رووداوە یەکێتی سەندیکا کرێکارە شۆڕشگێڕەکان Disk بۆ پشتگیریکردنی لاوانو قوتابیانو مامۆستایانو بۆ نارەزایی دەربڕین لەبەرامبەر بێدەنگی هێزەکانی ئاسایشو یارمەتیدانیان بۆ پێشێلکردنی دەستووری ١٩٦١ لەلایەن راستڕەوەکانەوە، جاڕی مانگرتنی گشتییان دا.

لەرۆژی ١٦ی نیسانی ١٩٦٩ بەرەی میللی پێشکەوتنخواز بانگەوازی بۆ هەموو هێزە چەپەکان کرد رێپێوانێکی گەورە لەدیاربەکر ساز بکەن، ئەوە بوو جەماوەرێکی زۆر لەکرێکارو لاوانو خوێندکارانو خەڵکی گوندیی ناوچەکانی: ئاق حەسارو ئودامشو دیاربەکرو ئەنتاکیەو ئەنکەرەو زونگلداقو ئەستەموول کۆبوونەوەو رێپێوانێکی گەورەیان لەسەنتەری شاری دیار بەکر (مەڵبەندی کوردستان) دەستپێکرد بەرەو گەراجی سوگا وەك نارەزاییدەربڕینێکی هێزە دیموکراتییە میللییەکان لەدژی دەرەبەگو کۆنەپەرستیو ئیمپریالیزم (١٨/٢).

کاتێك دەسەڵاتدارانی تورکیاو ئەو حیزبانەی بە فەرمانی حیزبی (داد) دەجوولانەوە پروپاگەندەیان بڵاودەکردەوە گوایا لاوەکان بە بزوتنەوە شێتانەو نامەسۆولەکانیان هەوڵ دەدن فاشیزم بهێننە ولاتو سیستمی سوشیالیستی تێدا دابمەزرێنن، ئەوا دەیانەویست ریزی پتەوی ئەو لاوە پێشکەوتووخوازو رۆشنبیرانە تێکبدەن بە چەند بیروباوەرێکەوە تۆمەتباریان بکەن کە لێی بێبەری بوون، چونکە ئەوان (لاوە شۆرشگێڕەکان) پارێزەری راستەقینەی دەستوورە پێشکەوتووخوازەکەی (٢٧)ی مایس بوون کە ئازادیی قسەو رادەربڕینی پێ بەخشینو ئازادیی رۆژنامەنووسیو مافی کۆبوونەوەو خۆپێشاندانو مانگرتنو ئەو دوای ئازادییە دیموکراتییەکانی زامن کرد.

حکوومەتە ئیئتیلافییەکانی تورکیا نەیانتوانی سنوورێك دابنێن بۆ ئەم بشێویو تیرۆرە بەربلاوانەی کە زۆربەی ناوچەکانی تورکیایان گرتبۆوە. بۆیە حیزبە سیاسییەکان، لایەنگیرانی خۆیانو هێزەکانیان ئامادەکرد بەرەو شەڕی هەڵبژاردن لە١٢ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ، وەلێ ئاکامەکانی ئەم هەڵبژاردنە لەسەر هەردوو ئاستی سیاسیو دیبلۆماسی، بەو شێوەیە کۆتایی نەهات کە چاوەڕان دەکرا.. ئەوە بوو حیزبی (داد)ی راستڕەو بە سەرۆکایەتی سلێمان دیمیراڵ بردییەوە، دوای ئەو دووبەرەکیو ناکۆکییانەی تووشی حیزبە چەپەکانو حیزبی گەلی کۆماری لەمیانەی هەڵبژاردنەکاندا، ئەمە وایکرد چەندین خۆپێشاندانو رێپێوانو پەناگیری لەلایەن کرێکارانی ئەو کارگانەوە کە چەپەکان رێکیان

دەخستن سازبدرێ، لەولاشەوە هێزەکانی کۆماندۆ بە پشتگیری کاربەدەستانی تورکیا لەلێدانی چەپەکان بەردەوام بوون.

لە١٦ی کانوونی یەکەم، (٦٩) ئەفسەر لەبنکەو کەرتە جیاجیاکانی هێزە چەکدارەکانی تورکیا بەیاننامەیەکیان لەرۆژنامەکاندا بڵاوکردەوە، تیادا داوایان لەحکوومەت کرد سنوورێك بۆ ئەم گێرەشێوینییە دابنێ. لەهەمان کات بانگەوازێکیان ئاراستەی حیزبە سیاسییەکان کرد بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتی خۆیان هەڵگرن لەپێناو کۆتایی هێنان بە شەڕی براکوژی لەتورکیا (٨٦/١).

ئەگەرچی ئەم بانگەوازە لەنێو گرمەی تەقینەوەو گیزەی گوللەو هوتافکیشاندا بزر بوو، بەڵام کاریگەرییەکی سیاسی هەبوو، ئەوە بوو هێزە چەپەکانی تورکیا لەپەرلەمان خۆیان کۆکردەوەو توانییان لە١٤ی شوباتو لەکاتی مشتومڕو لێکۆڵینەوە لەبودجەی گشتی دەوڵەت، حکوومەتەکەی دیمیراڵ بڕووخێنن. بەڵام دیمیراڵ کە بە ئەزموون قاڵبووی نێو سیاسەتو فرتو فێڵەکانی بوو، توانیی هاوپەیمانییەکی وەزاری لەگەڵ ژمارەیەك لەحیزبە سیاسییە بچووکەکان پێك بهێنێو دووبارە گەڕایەوە سەر کورسیی دەسەڵات.

باسی سێیەم
دانپێدانانی سیاسی بە نەتەوەی کورد لەتورکیا

پارتی دیموکراتی کوردستانی تورکیا، یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی نەتەوەیی کورد بوو لەتورکیا، چونکە لەڕۆژی دامەزراندنییەوە کوردی بە هەموو چینو توێژێکی کۆمەلأیەتیو بیروبۆچوونێکی سیاسییانەوە لەولأت لەدەوری خۆی کۆکردەوەو هانی دان بۆ یەکڕیزیو هەوڵدان بۆ داوای لابردنی زوڵمو زۆری کۆمەلأیەتی لەسەریانو داننان بە بوونی نەتەوەییانو پەرەپێدانی کلتووری ڕۆشنبیرییان، بەلأم ئەم یەکڕیزییە نەتەوەییە زۆری نەخایاند لەسۆنگەی سەرهەڵدانی فرەیی هزرو بیروڕای جیاواز کە لەدەرەنجامی پێگەیشتوویی هزری نەتەوەییو هۆشیاری کۆمەلأیەتیو شێوازی ئەو خەباتو تێکۆشانە ڕۆژانەیەی کورد ئاشنای بوون، هاتنە کایەوە بەتایبەتی دوای ئەو هەڵمەتە دڕندانە کەموێنەیەی ڕاستڕۆی تورك لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٦٧ لەدژیان بەرپای کردو ئامانجی سڕینەوەی بوونی نەتەوەیی کورد بوو لەتورکیا، ئەوە بوو لەبەرامبەر ئەو کردەوە توندڕۆو دڕندانەیەدا، کوردان لەئابی ساڵی ١٩٦٧ بە خۆپێشاندانی جەماوەری گەورە وەلأمی ڕاستڕۆ ڕەگەزپەرستەکانیان دایەوە.. لەدەرەنجامی ئەم پەرەسەندنو ڕووداوانە، لەئاخروئۆخری ساڵی ١٩٦٩ دوو بەرەکییەکی گەورە کەوتە نێو ریزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان لەتورکیاو حیزب بوو بە دوو بەشەوە:

١-شوانییەکان: ئەم بەشە، هەموو هێزە چەپە کوردییەکانی لەدەوری خۆی کۆ کردبۆوە، بە تایبەت فەرمانبەرانی ڕۆشنبیرو کرێکاران لەشار، و جووتیارانو کاسبکارانیش لەگوندو لادێکان. ئەندامە کۆنەکانی هەردوو حیزبی کرێکارانی تورکیاو حیزبی سوشیالیستی کادیرانی ئەم حیزبە ژێرزەمینییە نوێیەیان پێکدەهێنا، وەکو: دکتۆر سەعید قرمزی تۆپراق- ناوە نهێنییەکەی شوان، ناوی حیزبەکەش لەم ناوەوە هاتووە- و سەعید ئالچیو دوغۆ برنجیكو وەهاب ئەردوغدو موزەفەر ئەردۆست.

ئەم حیزبە ڕێزو پایەیەکی گەورەی هەبوو لەناو ڕێکخراوە چەپە جەماوەرییەکانی تورکیا، وەك: هاوبەندیی دیموکراتی ژنانی تورکی شۆڕشگێڕ. هاوبەندیی مامۆستایانی شۆڕشگێڕ، یەکێتی سەندیکاکانی کرێکارانی شۆڕشگێڕ، ڕێکخراوی لاوانی شۆڕشگێڕ،

یانــە رۆشــنبیرییەکانی رۆژهــەلات. چــڕیی چالاکییەکانیشــی لەشــارە گــەورەکانی وەك: هەکاری، وان، دیاربەکر بەرێوە دەچوو و تێدەکۆشا لەپێناو مافی نەتــەوەیی گــەلی کــورد لەچوارچێوەی بزوتنەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانی تورکیادا، لــەدوای تیرۆرکردنــی دکتــۆر سەعید (ناسراو بە شوان)ی رابەری حیزب، هەریەك لە: سەعید ئالچیو دۆغــۆ برنجیــكو موزەفەر ئەردۆستو وەهاب ئەردوغدو لەحیزبەکە جیابوونــەوە، ئــیتر ئــەم حیزبــە بــەبێ رابەرایەتییەکی بەهێز مایەوە، بۆیە کەوتە ژێر کاریگەریی حیزبە چــەپەکانی تــورك، بــە تایبەت باڵی ماوی لەحیزبی شیوعیی نهێنی تورکیاو هەندێك لەو کۆمەڵە سیاســییانەی کە لە(پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق) جیا بووبوونەوە.

٢- کۆبانییەکان: ئەم بەشە یاخود ئەم باڵە کۆمەڵی شێخ کوبان بوون. کۆبان هۆزێکی گەورەی کوردە لەناوچەی دیاربەکر. چونکە ئەم حیزبە پێکهــاتبوو لەدەرەبــەگو ســەرانی عەشایەرو شێخو ژمارەیەك دەستڕۆیشتووی خاوەن رێبازو بۆچوونی ئایینی، بۆیە لەرووی پێکهاتەکەیەوە لەحیزبی (داد)ی تورکیا دەچوو.

ململانێی نێوان ئەم دووحیزبە (شوانیو کۆبانییەکان) ململانێیــەکی خوێنــاوی بــوو، چەندەها جار مــۆرکی کوشــتنی بــە تــاكو عەشایەریشــی پێــوە بــوو. بــۆ نموونــە: لــەو شەڕوپێکدادانەی لەنێوان دوو خێڵ لەلایەنگرانی هەردوو حیزبەکــە لەشــاری مــەلازکورد قەوما (١٩) کەس کوژران (١٥٣/١١٠).

چالاکی ئەم حیزبە (کۆبانییەکان) بەزۆری لەشارەکانی: ئەرزرومو سیواسو دیاربــەکرو مەلاتیەو مەلازکورد هەڵدەسووڕا.

پێچەوانەی کوردی ئێرانو عێراق، لەکوردستانی تورکیاو دوای بنەماڵــەی بــەدرخان، رابەرانی مێژوویی دەرنەکــەوتن تــا بتــوانن کاریگــەریی سیاســیو ئــایینی بکەنــە ســەر جــەماوەری کــورد لــەتورکیا، بــەلام ســەرڕای ئــەوە بزوتنــەوەی کــورد لــەتورکیا زیــاتر جەماوەرییو تۆکمەتر بوو وێــڕای ململانێــی نێــوان باڵــە جیاجیاکــانی، ئەمــەش لەبــەر زاڵبوونی باری رۆحی بە کۆمەڵی (یان ئەوەی گۆستاف لۆبۆونی کۆمەڵناسی فەرەنسایی بە رۆحی گاگەلی- القگیع- ناوی بردووە) لەبەرامبەر ئەو مەترسییە هاوبــەشو گشــتییەی دەیەوێ تۆوی نەتەوەی کورد لەو ولاتە ببڕیتەوەو قەلاچۆیان بکات ئەویش مەترسی بەرەی فاشیزمی راستڕۆی تورکە.

وادیاره، کەسایەتییە سیاسییەکانی کورد لەبەر چەند فاکتەرێکی ئایدیۆلۆژیو کۆمەڵایەتی، وایان بە باشتر دەزانی لەچوارچێوەی حیزبە سیاسییەکانی تورکیا درێژە بە خەبات بدەن لەبری ئەوەی خۆیان رێبەرایەتی بزوتنەوەی کورد بکەن. بۆ نموونە لەساڵی ١٩٦٨ (کامیل ئاکینجی)ی بە رەگەز کورد بووە سکرتێری گشتی پارتی کرێکارانی چەپی تورکیا، نووسەرو هزرەڤانی چەپڕەوی کوردیش محەمەد عەلی ئەسلان لەساڵی ١٩٦٩ بە سەرۆکی هەمان حیزب هەڵبژێردرا هەر لەساڵی ١٩٦٨یش، دەبینی کەسایەتی ناوداری کورد یوسف عەزیز ئۆغلۆ لەهۆزی بەناوبانگی (عەزیزان)ی کورد بووە سەرۆکی حیزبی تورکیای تازەو ژمارەیەکی زۆر لەنوێنەرە کوردەکانی سەربە حیزبی دیموکراتی پێشوو هاتنە پاڵی، تەنانەت ئەم حیزبە بە راشکاوی بەوە تۆمەتبار دەکرا حزبێکی کوردییەو بانگەشە بۆ بزوتنەوەی کورد دەکات لەبەر گرنگیپێدانی زۆری بە مەسەلەی پەرەپێدانی ناوچەکانی رۆژهەڵات (٩٣/١٢).

بۆ یەکەمین جار لەمێژووی تورکیای نوێو لەپاش تێپەربوونی نزیکەی (٥٠) ساڵ، سەرنج دەدەین ناوەندە سیاسیەکانی تورك دان بە بوونی کەمایەتی کوردا دەنێنو جەخت دەکەنە سەر رۆڵی بەرچاوی لەبزوتنەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانی لەسەروبەندی ساڵەکانی بیست. بۆ نموونە: رۆژنامەی (ئولوس)ی زمانحاڵی حیزبی گەلی کۆماری لەرێکەوتی (٣١ی ئاداری ساڵی ١٩٦٩)وە دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی یادداشتەکانی سەرۆکی پێشووتر (عیسمەت ئینۆنۆ)ی هەڤاڵی مستەفا کەماڵ ئەتاتۆرکو تیادا تاکید دەکاتە سەر رۆڵی کورد لەهەردوو کۆنگرەی (سیواس)و (لۆزان)و هەوڵو خەباتیان شان بەشانی برا تورکەکانیان بۆ بەرگریکردن لەیەکێتی خاکی نیشتمانو ئەو داخوازییە نیشتمانییانەی بەناوی هەردوو گەلی تورکو کوردەوە خرانە پێش کۆنگرەی پاریس بەو سیفەتەی هەردوو هاوبەشن لەنیشتمانی تورکیادا (٣٤/٢/٢).

لەسەر ئاستی خەباتی سیاسیش دان بە کێشەی کورد نرا کاتێك نووسەری چەپی تورك میهری بیللی وانەیەکی بە ناونیشانی (هەقیقەتی نەتەوەیەك) لەگۆڤاری (رووناهی) چەپ بڵاوکردەوەو ویستی لەکۆڵێژی ماف لەئەنکەرە بیخوێنێتەوە، بەڵام کاربەدەستانی ئاسایشی تورك رێگەیان نەدا. (بیللی) لەوانەکەیدا ئاماژە بە کێشەی کورد دەداتو دەڵێ: ((لەتورکیادا کێشەیەك هەیە بە ناوی کێشەی کورد، ئەم کێشەیە لەوەتی تورك لەسەر ئەم خاکە پەیدا بوون، بوونی هەیە. جا ئەگەر بزوتنەوەکەی شێخ سەعیدی کورد

وەك هەوڵێكی ئاشكرا بووبێت لەلایەن بەریتانیاوە بۆ دابڕینی ویلایەتی مووسڵ لەتوركیا بە مەبەستی لكاندنی بە عێراقەوە، ئەوە پێویستە ئەو بزوتنەوەیەو فاكتەرەكانی نەبنە سەبەبكاری ئەم هەموو زوڵمو ستەمو سیاسەتە بە تورك كردنەی لەتوركیا بەسەر گەلی كورد هاتووە، ئێستا كاتی ئەوە هاتووە كورد مافی بەكارهێنانی زمانی نەتەوەیی خۆیان بدرێتێ و لەچوارچێوەی كۆماری توركیای عیلمانی شۆڕشگێڕا دان بە پێناسەی نەتەوەییاندا بنرێ. چارەسەركردنی كێشەی كورد لەتوركیا بە دامەزراندنی دەوڵەتی كوردی لەم وڵاتە نایەتەدی، بەڵكو بە پیادەكردنی هەموو مافە نەتەوەییەكانیان و لەچوارچێوەی یەكێتی توركیا دێتە دی، بۆ ئەوەی هەردوو پێكەوە شان بەشانی یەكتر لەشۆڕشێكی نیشتمانی دیموكراتیدا لەدژی ئیمپریالیزمو چەوساندنەوەو ستەمكاری خەبات بكەین..)) (٣٧/٢/٢). لێرەدا بە تاكیدەوە دەكرێ بڵێین: بزوتنەوەی كورد پێشكەوتنێكی گەورەی وەدەستهێنا بەرەو ئامانجەكانی لەپێناو شادبوونی گەلی كورد بەمافە نەتەوەییەكانی و بیستنی دەنگی لەسەر هەردوو ئاستی سیاسیو كۆمەڵایەتی لەتوركیا. ئەمەش ئەو پرسە بوو حیزبی كرێكارانی سوشیالیستی توركیا لەكۆنگرەی چوارەمینیدا كە لە٢٩-٣١ی تشرینی یەكەمی ساڵی ١٩٧٠ گرێی دا، جەختی لەسەر كردەوە كاتێك سەركردایەتی تازەی ئەم حیزبە بڕیارێكی سەبارەت بەكێشەی كورد پەسند كرد، ئەمە دەقەكەی بوو: ((كورد گەلێكە لەرۆژهەڵاتی توركیا، بوونی هەیە)). ئەگەرچی حیزبی كرێكارانی سوشیالیستی دانی نەنا بە مافی گەلی كورد بۆ وەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمی، بەڵام ئەم دانپێدانە سیاسییەی بە بوونی گەلی كورد لەتوركیا، هانی بزوتنەوەی كوردی دا بەشدارییەكی كارا بكات لەژیانی سیاسی لەتوركیا، بە تایبەت پاش ئەوەی دەنگی كورد بایەخو گرنگی هەبوو لەهەڵبژاردنە نوێنەرایەتییەكاندا، دەبینی كاتێك پرۆسەی هەڵبژاردن لە١٢ی تشرینی یەكەمی ساڵی ١٩٦٩ بەڕێوەچوو، حیزبی داد (٤٦,٦٪)ی دەنگەكانی وەدەستهێنا، حیزبە كێبڕكارەكەشی (واتە: حیزبی گەلی كۆماریی چەپی میانڕەو (٢٧,٤٪)ی دەنگەكانی وەدەستهێنا، بەمەش ئەم هەڵبژاردنە لەكۆی (٤٥٠) نوێنەری هەردوو حیزبی ناوبراو، (٧١) نوێنەری كوردی هێنایە ناو پەرلەمانی توركیا، ئەمە جگە لەحیزبی (یەكێتی) كە كۆمەڵێكی زۆر لەكوردە شیعە مەزەبەكانی ویلایەتەكانی: تۆنجلیو سیواسو جرومو تۆقاتی بۆ لای خۆ راكێشا. دروشمی حیزبی یەكێتی (١٢) ئەستێرە بوو دەڵێن گوایا ئەم (١٢) ئەستێرەیە بەرجەستە لە(١٢) ئیمامەكە دەكات.. لێرەشەوە ئەم

حیزبە بە بەکارهێنانی ڕێبازی ئایینیو ئایینزای عەلەوی لەبەرژەوەندیی ئامانجە سیاسییەکانی، تۆمەتبار کرا (١٢/٩٩). بەڵام (حسێن پالآن) سەرۆکی حیزبە کە بەم شێوەیە بەرپەرچی تۆمەتەکانی دایەوەو گوتی: لەویّ ڕا فەرقو جوداییەکی فرە هەن لەو ناوچەیەی ڕۆژهەلآت کە بە درێژیی نێو سەدەی رابووردوو وا پشتگویّ خراوە بە شێوەیەك دانیشتوانی بوونەتە هاولآتی پلەدوو، بۆیە حیزبەکەمان دامەزراو بەرنامەیەکی ئابووریو کۆمەلآیەتی بۆ پەرەپێدانی ناوچەکە خستە بەرچاو بۆ ئەوەی بگات بە ئاستی پێشکەوتنی ناوچەکانی دیکەی تورکیاو جیاوازیش وەلاوە بنریّ. ئا ئەمەیە هۆی خڕبوونەوەی جەماوەری ڕۆژهەلآت لەدەوری حیزبمان (١٢/١٠٥).

ساڵی ١٩٧٠ گۆڕەپانی تورکیا هەلآوێردەیەکی سیاسی توندی بەخۆوە بینی، دوای هەڵبژاردنەکانی ١٩٦٩کە لەئاکامدا هیچ کام لەحیزبە سیاسییەکان زۆرینەی پێویستیان وەدەستنەهێنا بۆ پێکهێنانی حکوومەت. ئەوە بوو دووبەرەکییەکی گەورە کەوتە ناو (حیزبی داد)و (٩) پەرلەمانتاری دەستیان لەکار کێشایەوەو (حیزبی دیموکراتی) یان پێکهێنا کە بەرێباز بیرۆکەی ڕاستی زانستی پەسند کرد، پاشان (٤) نوێنەری تر جیابوونەوەو هاتنە ریزی حیزبی بزوتنەوەی ڕاستی توندڕۆ. پرۆفیسۆر (نەجمەدین ئەربەکان)ی سەرۆکی ژوورە بازرگانیو پیشەسازییەکانی تورکیای پێشوویش، حیزبی سیستمی نیشتمانی بە ریباز ئیسلامی دژ بە کۆمۆنیستیو زایۆنیزمیو ماسۆنیو ئیمپریالیزمی، دامەزراند.

بزوتنەوەی چەپیش لەتورکیا دابەش بووە سەر چەندین کۆمەڵەی وەك: بزوتنەوەی شۆڕشی دیموکراتی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی میهری بیللی، بزوتنەوەکە بڕوای بە خەباتی سیاسی بوو، پاش ئەوەی هێزە چەپەکانی تورکیا گەیشتنە ئەو قەناعەتەی کە بە ڕێگای هەڵبژاردنو گەمەی لیبرالیی پەرلەمانیو بە تیۆریی (مارکسی لینینیزمی ماوی) ناتوانن دەسەلآت بگرنە دەست. پاشان ئەم بزوتنەوەیەش بوو بە دوو بەشەوە (١/٨٧).

١-بزوتنەوەی گرووپەکانی لادیّ: بانگەشەی دەکرد بۆ کۆکردنەوەو ئامادەکردنی وەرزێرو جووتیاران بەرەو شۆڕشی چەکداری بە ئامانجی رووخاندنی رژێم. چەپی کورد بە سەرکردایەتی هەردوو بەڕێزان دۆغۆ برنجیكو وەهاب ئەردوغدو کە لەئاخروئۆخری (ساڵی ١٩٦٩)ەوە زیندانی کرابوو، لەگەڵ چەند سەرکردەیەکی تر لایەنگیری ئەم بزوتنەوەیان دەکرد.

٢-بزوتنەوەی گرووپەکانی شار: ئەم بزوتنەوەیەش بڕوای بە شۆڕشی چەکداری هەبوو، بەڵام بە شێوازی تۆقاندنو کوشتنو هەڵکوتانە سەر بانكو رفاندنی بەرهەڵستکارەکانیان. ماهیرجایانو دنیز گیزمیش سەرکردایەتیی بزوتنەوەکەیان دەکردو هەردوکیان پارتی رزگاریخوازیی میللی تورکیایان پێکهێنا بە رابەرایەتی جایان، سوپا یان بەرەی رزگاریخوازی میللی تورکیاش بە سەرکردایەتی کیزمیش، هەروا رێکخراوی لاوانی شۆڕشگێڕ Dev -Gece یشیان دامەزراند کە نەجمی دیمیرو (ئالکای) خێزانیو هەردوو عومەر کۆهەنو حسێن ئیتانی بە رەگەز کوردو کامیل دەدەو چەند کەسانێکی تر سەرکردایەتییان دەکرد (٨/١٤).

کۆمەڵی دووەمی بزوتنەوەی چەپ، ئەو سوشیالیستە شۆڕشگێڕانە بوون چووبوونە ژێر ئالای پارتی کرێکارانی تورکیا، سەرکردەکانی ئەم کۆمەڵەیە بریتی بوون لەژمارەیەك لەمامۆستایانی پایەبەرزو ناوداری زانکۆ، وەك: بەهیجە بۆرانو محەمەد عەلی ئیبارو سەعدوون ئارنو کۆمەڵێکی زۆر لەرۆشنبیرانی چەپی کورد لەدەوری کۆ بووبوونەوە. بزوتنەوەکە بانگەشەی بۆ خەباتی چەکداری دەکرد، بەڵام تەنها بڕوای بە مارکسیزم-لینینیزم بوو.

کۆمەڵی سێیەمیش: بزوتنەوەی کادیری شۆڕشگێڕ بوو، زۆربەیان لەو چەپڕەوانە بوون بڕوایان بە مارکسیزم هەبوو، بەڵام بە راشکاوی باسیان نەدەکرد، بەڵکو لەبەر رۆشنایی پرەنسیپە چاکسازییەکانی کەمالیزم بانگەشەی شۆڕشیان دەکرد. ئەم بزوتنەوە بە رێبەرایەتی دۆغان ئاوچی ئۆغلۆ بوو کە خۆیو بزوتنەوەکەی گوزارشتیان لەبۆرژوای نیشتمانی لەتورکیا دەرکرد.

بەش بە حاڵی (بەرەی راست)یش، ئەوە وێڕای ناکۆکیو ململانێ سەختە ناوخۆییەکانی، بانگەشەی بۆ پێکهێنانی بەرەیەکی نەتەوەیی بەرفراوان دەکرد بە ئامانجی بەرەنگار بوونەوە لەمەترسی کۆمۆنیستیو ئارمانجی دەوڵەتی تورکیای نەتەوەیی لەسەر پرەنسیپەکانی ئایینی ئیسلامو هزری نەتەوەیی. بەرەکە پێکهاتبوو لە حیزبی بزوتنەوەی نەتەوەیی، بانگەشەی بۆ یەکپارچەیی تورکیای دەکرد لەباکووری چینەوە تا دەگاتە دەریای سپیی ناوەڕاستو کۆماندۆزی بە ئامێرێك دادەنا بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانیو رووبەڕووبوونەوە لەدوژمنانی- حیزبی (داد)ی خاوەن رەوتی ئیسلامیو هەستی لیبراڵی- حیزبی سەلامەتی نیشتمانی ئایینی بە سەرۆکایەتی پرۆفیسۆر نەجمەدین ئەربەکان دامەزرا

کە بەرهەڵستکاری کۆمۆنیستیو زایۆنیزمو ماسۆنیزمو ئیمپریالیزمی لەهەمان کات دەکرد.

حیزبی گەلی کۆماریش، بە پرەنسیپە مامناوەندییەکەیو بە خرپبوونەوەی لاوانی لەنێو یەکێتییە کۆمەڵە سوشیال دیموکراتییەکاندا، باوەڕی بە شۆڕش هەبوو، بەڵام بە ڕێگەی ئەو چاکسازییەی پشتی بەستووە بە ژیانی پەرلەمانی دیموکراتی.

ململانێی ئایدیۆلۆژیی لەنێوان ئەم هێزە ڕاستو چەپانە کە لایەنی دەرەکی بیانی پشتگیری لێ دەکردن، هێندە سەختو توندوتیژ بوو، لێکحاڵیبوونی نێوانیان مەحاڵ بوو، چونکە حیزبو تاقمێکیان هزری خۆی ڕاستو شێوازی خەباتی نموونەیی ترو هەر خۆشی ڕزگارکەرەو ئەوەش بڕوای پێ نییە خایەنو بە کرێگیراوەو پێویستە لەناو ببرێت (٨٨/١).

حکوومەتی سلێمان دیمیرال هەوڵیدا بە شێوازی توند بەرەنگاری چەپی چالاك بێتەوە، لەبەرئەوە سەرکردەکانی سوپای ڕزگاریخوازیی میللی تورکیا (THKO)ی لەزیندانیٚ توند کردنو یانەکانی هزریشی داخست، بەڵام سوپای تورکیا لەهەمبەر حکوومەتە تاکە ڕەوتەکەی دیمیرال ڕازی نەبوو کە جەختی کردبووەوە سەر لێدانو بەربەرەکانیکردنی چەپەکان، چونکە سوپا دەیویست گێرەشێوێنیو بزوتنەوەی تیرۆریستی چ لەبەرەی چەپ یان ڕاست، لەناو ببات.

لەبەرئەوەی حکوومەتی دیمیرال باری نائاسایی (عورفی) لەوڵاتا جاڕ دابوو بۆ لەناوبردنی بزوتنەوەی تێکدەرانە، بۆیە هەریەك لەماهیر جایانو هەڤاڵانیو دنیز گیزمیشو هەڤاڵانی ڕەوانەی دادگای عورفیی سێیەم لەئەستەموول کران، بە تۆمەتی دامەزراندنی حیزبی ڕزگاریخوازی میللی تورکیو بەرەی ڕزگاریخوازیی میللی تورکیاو کوشتنی (ئەبراهام ڕۆم)ی کونسوڵی ئیسرائیل لەئەستەموولو ڕفاندنی (٤) ئەمریکایی لەگەڵ سیپەل ئەرکانو دزینی دوو بانك لەئەنکەرەو ئەستەموولو جگە لەدامەزراندنی چەند ڕێکخراوێکی نهێنی بە ئامانجی گۆڕینی ڕژێمی دەستووریی وڵات.

ئەوە بوو دادگای عورفیی سێیەم لەئەستەموولٚ حوکمی لەسێدارەدانی دەرکرد بۆ هەریەك لەبەرێزان: کامیل دەدەو نەجمی دمیرو ئاڵکای دمیری خێزانیو قەدریە دنیز توزانو ڕەجحان ماناس لەو کێشەیەی ناسرابوو بە کێشەی ماهیر جایان بە تۆمەتبارکردنیان بە دامەزراندنی حیزبی ڕزگاریخوازی تورکی THKPو بەرەی ڕزگاریخوازیی میللی تورکیا THKCو پروپاگەندە کردن لەبەرژەوەندی کۆمۆنیستیو

رفاندنی (ئەبراهام رۆم)ی کونسولّی ئیسرائیلو پاشان کوشتن و هەولّدان بۆ گۆڕینو هەلّوەشاندنەوەی دەستووری تورکیا بە ڕێگەی بەکارهێنانی هێز. بەلاّم دواجار، دادگای ناوبراو حوکمی هەریەك لەئالّکای دمیرو قەدریە دنیزو رەجحان ماناسی لەئیعدامەوە گۆڕی بۆ حوکمی تاهەتایی، لەبەر ئەوەی ئافرەت بوون.. هەمان دادگاش حوکمی جیاجیای بەسەر (٦) کەسدا سەپاندو (٦) کەسی دیکەشی ئازادکرد چونکە ئەمانەی دواین هیچیان لەسەر ئاشکرا نەبوو (١٢/٥).

کە ڕێککەوتننامەی ١١ی ئاداری سالّی ١٩٧٠ مۆرکراو بە پێی ئەم ڕێککەوتننامەیە حکوومەتی عێراق دانی بە مافی ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی کورد لەعێراق نا، هەردوو حکوومەتی کۆنەپەرستی ئێرانو عێراق ترسو دلّەڕاوکەی ئەوەیان لێ نیشت نەبا بزوتنەوەی کورد زیاتر تەشەنە بکاتو پەرەبسێنێ، جا بۆ خۆپاراستن لەم مەسەلەیە، بە هاوکاری لەگەلّ هێزە توندڕۆو فاشیزمەکان چنگی خۆیان زیاتر توند کرد بەسەر ڕۆلّەکانی گەلی کورد لەو دوو ولاّتە. بۆ نموونە حکوومەتی دیمیرالّ لە٨ی نیسانی سالّی ١٩٧٠ هێزێکی کۆماندۆی بە پالپشتی زرێپۆشو کۆپتەر بە بیانووی کوشتنی دوو پاسەوانی شەوانە لەناوچەکە، ڕەوانەی شاری سەلوان کرد (١/١٣)، لەکاتێکدا ئامانجی حکوومەتی تورکیا لەناردنی ئەو هێزەبۆ تۆقاندنو پشکنینی شارەکە بوو. کاتێکیش هەمان حکوومەت (حکوومەتی دیمیرالّ) یاسای سەندیکاکانی ژمارە (٢٧٤)و پاشکۆکەی (٢٧٥)ی دەرکرد کە بە گوێرەی ئەم یاسایە هەموو سەندیکاکانی ولاّت (سەندیکای کاری تورك Turkis) نەبێت، هەلّوەشێنرانەوە- بە مەبەستی ئەوەی هەموو کرێکاران ناچار بن بێنە ریزی ئەمەی دوایین- ئەوە بوو کرێکاران لەهەردوو شاری ئەستەموولّو قۆچ ئیلی مانگرتنێکی گشتییان لەمەیدانی تەقسیم لەئەستەموولّ سازدا، بۆ سەرکوتکردنی ئەم مانگرتنە هێزە توندڕۆکانی تورك بەتایبەتی کۆماندۆکانی حیزبی ئەو (بزوتنەوە نەتەوەییە)ی کە لەسەر داروپەردووی حیزبی لادێیی کۆماری دامەزراو لەشوباتی سالّی ١٩٦٩ (تورکیش) بووبووە رابەری بالاّی- خۆپێشاندانە ئاشتییانەکەیان دایەبەر ڕێژنەی گوللەو ژمارەیەك کوژراوو برینداری لێکەوتەوە.. پاشانیش پۆلیسی تورك لەو شەڕو پێکدادانەی لەنێوان کۆماندۆی گورگە بۆرەکانو کرێکارە چەپەکان روویدا، خۆی هەلّقورتاند بۆ پشتیوانیکردنی کۆماندۆ لەدژی کرێکارانی چەپ لەمەشدا ژمارەیەکی زێدەتر لەکرێکاران کوژرانو بریندار بوون.. لەسۆنگەی ئەم ڕووداوە هەموو هێزە چەپەکان

داوایان کرد خۆپیێشاندانێکی گشتی بۆ رۆژی دواتر (١٦ی حوزەیران) لەهەمان شوێن ساز بدرێ، بەڵام کە ئەمە روویدا هێزەکانی ئاسایشی تورك بەرەنگاری خۆپیێشاندەران بوونەوەو شەڕو بەکژداچوونێکی گەورە قەوما لەنێوان هێزەکانی ئاسایش‌و کۆماندۆ لەلایەك‌و هێزە چەپەکان لەلایەکی ترو قەسابخانەیەکی ترسناکیان نایەوە دەیەها کوژراوو برینـدار تیـادا بوونە قوربانی (١٩٣/٣/٢).

بۆ نارەزایی دەربڕین بەرامبـەر ئـەم پێشـێلکارییە ئاشـکرایەی دەسـتووری ١٩٦١و هاوکاریی حکوومەتی دیمیراڵ لەگەڵ کۆماندۆو راسـتڕەوەکان بـۆ دەسـتدرێژیکردنە سـەر کرێکارەکان، چەندین خۆپیێشاندانی گەورە لەناوچەی رۆژهەڵات بە تایبـەت لەدیاربـەکرو ئودەمیش لەمانگی تەمووزی ساڵی ١٩٧٠ روویاندا، حکوومـەت ئـەم خۆپیێشـاندانانەی قۆزتەوە بۆ جاڕدانی (حوکمی عورفی) لەهەرسێ ویلایەتـەکانی ئەسـتەموڵ‌و ئەنکـەرەو دیاربەکر، لەپاشان بازنەی حوکمە عورفییەکـەی فراوانکـرد تـا سـێ ویلایـەتی دیکـەش لەرۆژهەڵات بگرێتەوە.

لەم سەروبەندەشدا، یەکێتی کۆمەڵە سوشیالیستە دیموکراتییەکان دروشمێکیان بەناوی (ماڵئاوا..چەك) بڵاوکردەوە، تیادا داوایان لەگشت کۆمەڵ‌و رێکخراوە نهێنی‌و ئاشکراکان کرد چەکەکان فڕێ بدەن‌و روو بکەنە دایالۆگی دیموکراتییانە لەپەرلەمان بۆ چارەسەرکردنی کێشە سیاسی‌و ئابوورییەکانی وڵات. بەڵام بەرەی چەپ ئەم بانگەشەیەی وەك چۆن دەڵێن بە وێنەی چاو بەستنی گەل لەقەڵەم دا بۆ ئەوە لەگرفت‌و کێشەکانی رۆژانەیەوە دوور بێت (٨٩/١)، کەچی بەرەی راست بە بانگەشەیەکیان دانا بۆ داپۆشینی تاوانەکانی چەپ، بۆیە کۆمەڵە سوشیالیستە دیموکراتییەکانی لایەنگری حیزبی گـەلی کۆمـاری بوونـە ئامـانجی هەردوو بەرەی راست‌و چەپ وەکو یەك.

لـەناو ئـەم شـایلۆغانەدا، دیـمیراڵ بـە پشـتیوانی‌و یارمـەتی بـەرەی راسـت‌و هێـزە کۆنەپەرستەکانی وڵات هەوڵی دەدا بەرەنگاری مەترسیی بـەرەی چـەپ ببێتـەوە، ئەمـە وایکرد سوپای تورك- کە نارازی بوو لەکارەکانی دیمیراڵ- لە١٢ی ئـاداری سـاڵی ١٩٧١ هۆشدارییەك بداتە حکوومەت، دەرەنجام حکوومەتی دیمیراڵ کەوت‌و ژەنـراڵ (تاغمـاج)ی سوپا سالار جاڕی باری نائاسـایی لەهـەموو ویلایەتـەکان داو جڵـەوی دەسـەڵاتی گرتـە دەست.

سوپا، پێی وابوو (سلێمان دیمیرال)ی سەرۆك وەزیـران نیـازی جیـددی نییـە بشـێوی‌و تۆقاندن بە هەموو شێوازێکیان لەولاتا بنەبڕ بکات، چونکە تەنها سەرقالی ئەوەیە هـەر ئۆپۆزسیۆنێك سەری هەلبڕی، بە چەپڕەوی‌و کۆمۆنیسـتییەوە تۆمـەتباری بکـات، جگـە لەوەش پەردە بدات بەسەر کردەوەکانی کۆماندۆو راسترۆکانو بانگەوازەکانی غەزاو شەڕی پیرۆزی دژە کافرەکان کە تاقمە کۆنەپەرستەکان بەرزیان دەکەنەوە.

کە دیمیرال رووخا، هێزی چەکدار جلەوی دەسـەلاتی دایـە دەسـت حکوومـەتی نیهـاد ئیریم، خۆیشی (واتـە: هێـزی چـەکدار) بـەرەو سـەربازگەکانی کشـایەوە، دوای ئـەوەی ئەنجومـەنی نوێنەرایـەتی هەلوەشـاندەوە وەك رێ خۆشـکردنێك لەبـەردەم ئەنجامـدانی هەلبژاردنی نوێ (۱/۹۰).

لەکۆتایی ئەو سالەدا (۱۹۷۱) فەرید قوبادی وەزیری ناوخۆی تورکیا، لەلێدوانێکیدا لەمەڕ تیرۆرەوە گوتبووی: ((سەبەب کاری گـەورەی تـیرۆر ئـەو مافەیـە کـە دەسـتووری ۱۹٦۱ بە هاولاتیانی بەخشیوەو ئەوانیش بۆ تێکدانی بـاری ئاسـایش قۆسـتوویانەتەوە، سەبەب کاری دووەمیش پێگـەی جـوگرافی ولاتەکەمانـە کـەوا تیرۆریسـتان کـەلکی لـێ وەردەگرن بـۆ جێبـەجێکردنی مەرامـەکانیان. ئێمـە بـە هاوکـاریی حکوومـەت لەگـەل هاولاتیاندا، کـاری دەسـتەجەمعی دەکـەین بـۆ بنـەبڕکردنی تـیرۆر لەولاتەکەمانـدا..)) (۹/۱۵).

سەرچاوەکانی بەشی چوارەم

١- إبراهيم الداقوقي: فلسطين و الصهيونية في وسائل الإعلام التركية، بغداد ,١٩٨٧

2- Aydinilik Sosyalist Dergi-3, Sayi 24, Ekim 1970.

3- Proleter Devrimci Aydinlik, Sayi 4, Subat 1969.

4- pro Dr. Tarik Zafer Tunaya: Siyasi Muesseler ve Anayasa Hukuku, 3.Baski, Istanbul 1975.

5- T.B.M.M Albumu, Ankara 1968.

6- Cumhuiyet Senatosu Albumu, 10 Haziran 1988.6.

٧- گۆڤاری الوطن العربي ژماره ١٤٩ له ١٩٧٩/٢/٢٧.

8-Turkiyede Surekli yayinlar, B.B. Arsiv Mudurlugu-ANKARA.

9- relicetezeG, roreT edeyikruT: irenimeS ickepi idbA 1980 lubnatsl :iralniyay iteyme

10- Aksam gazetesi 4-8 1967.

11- Alpay Kabacali: 1977 yilinda Sagci Basin Ne Dedi, 1st.1977.

12- Abdi ibekci: Liderler Diyor Ki, Istanbul 1969.

13- Aksam gazetesi 9-4 1970.

14- Aydinlik gazatesi 29-3 1980.

15-Yanki Dergisi, 3-9 Ocak 1972.

16- Gunes gazetesi, 5-6 1987.

17- Hurriyet gazetesi.6-6 1977.

١٨- رۆژنامەی الأنباء الكويتية، ژمارەی ١٩٨٦/٧/٢٩.

١٩- گۆڤاری الوطن العربي، ذمارة ١٤٩ له ١٩٧٩,/١٢/٢٧

٢٠- تركيا المعاصرة، دار الحكمة الموصل، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی تورکی (کۆمەڵێك مامۆستا) ١٩٨٧.

بەشی پێنجەم

کوردو ئاژاوەی سیاسی لە تورکیا

له هەڵبژاردنەکانی ساڵی ۱۹۷۳ هیچ پـارتێکی سیاسـی بەتـەنیا نـەیتوانی ئـەو زۆرینـە پەرلەمانیە دەستە بەر بکات، شایستە بێـت حکومـەت پێـك بهێنـێ، بـەلاَم حیزبـی گـەلی کۆماری و حیزبی داد زۆرینەی دەنگەکانیان هێنا بەشێوەیەك هەر یەکەیان بتوانێ بە بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ حیزبێکی بچووك یان زیاتر حکومەت دابمەزرێنێ ، ئەگەرچی لەدەرئـەنجامی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ۱۹۷۱و هەڵبژاردنەکانی ١٤ ی تشرینی یەکەمی سـاڵی ۱۹۷۳ یـش ، حیزبەکان بە زۆرینەی دەنگ نەیانبردبۆوە ، وەلێ ئەوە دەرگای خستە سەر پشت بـۆ گرێـدانی هاوپەیمانی سیاسی لە حوکمڕانیدا ، ئەمە ئەو ڕەوشە بـوو تورکیـا تـاوەکو کوودەتـای ۱۲ ی ئەیلولی ساڵی ۱۹۸۰ بـەخۆوە بینـی. دیمـەنی گۆڕەپانەکـە لـەدوای هەڵبژاردنـەکانی ۱۹۷۳ بەرجەستە بوو لەم وێنەیەی لای خوارەوە (۱/۹۰):

یەکەم — لەسەر ئاستی بزووتنەوەی چەپ و سۆشیالیستی ناکۆکییەکی زۆر چ لـە ئاسـتی حیزبی و ڕێکخراوەیی یان ئایدۆلۆژی، لەئارادا بـوو لـەوڕا ئـەم حیـزب و کۆمـەڵـە سیاسـیانە دامەزران :

١- حیزبی کرێکاران بە سەرۆکایەتیی بەهیجە بۆران .

٢- حیزبی سۆشیالیستی تورکی بەسەرۆکایەتیی محەمەد عەلی ئیبار .

٣- حیزبی کرێکاران و جوتیاران بەسەرۆکایەتیی دۆغۆ برینجیك .

٤- حیزبی سۆشیالیست دیموکراتەکان بە ڕێبەرایەتیی میهری بیللی .

سەرەڕای ئەو کۆمەڵە سیاسی و کوتلانەی بەو حیزبانەوە نەبەسترابوون وەکو : خڕبوونەوەی وەهاب ئاردوغدو کە لەگەڵ بزووتنەوەی کورد لە تورکیا و کۆمەڵی بارزانی لە عێراق هاوکاری دەکرد[٨] .

٨- مەبەستی لە کۆمەڵی بارزانی (پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراقە بە سەرۆکایەتی رابەری مێژوویی کورد مستەفا بارزانی .(وەرگێڕ)

دووەم — لەبەرامبەر پەرتەوازەیی بەرەی چەپ و سۆشیالیستی ، بەرەی ڕاست هەوڵی دەدا بە هاوکاری لایەنەکانی (بە حکومەتی دیمیرالیشەوە لەکاتی پێکهێنانی حکومەتەکەی بە هاوپەیمانی لەگەڵ حیزبەکانی تر) خۆی کۆبکاتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوە لە توندڕەۆیی چەپ لە تورکیا ، بەرەی ڕاست پێکهاتبوو لەم حیزب و کۆمەلانەی لای خوارەوە :

١- حیزبی داد بە ڕابەرایەتیی سلێمان دیمیرال ، بە مەیلی موحافیزکاری و هاوسۆزی لەگەڵ ئەمەریکا ناسرابوو ، حیزبەکەی بڕوای بە لیبرالیەت و دژایەتی کۆمۆنیستی دەکات ... وێڕای رەوتێکی ئیسلامییانەی و بانگەشەکردنی ، بۆ هاوکاری لەگەڵ عەرەبەکان ، بەبێ ئەوە داوای پچڕانی پەیوەندی بکات لەگەڵ قەوارەی زایۆنیزم .

٢- حیزبی بزوتنەوەی نەتەوەیی : بەڕابەرایەتیی (ئەلپ ئەرسەلان تورکیش) کە یەکێك بوو لە سەرکردەکانی کودەتاکەی ٢٧ ی مایسی ساڵی ١٩٦٠ و ئەو کەسەی ناسرابوو بە بانگەشەکردنی بۆ یەکپارچەیی تورکیا لە باکووری چینەوە تا دەریای سپی ناوین لە پێناو دامەزراندنی تورکیای گەورە، ناسراویش بوو بە دژایەتیکردنی توندی بەرامبەر بە کۆمۆنیستی و جووەکان و زایۆنیزم وەختێ دەبنە مەترسی بۆسەر تورکیا ، سەرەڕای لایەنگریکردنی لە یەکێتیی عەرەب ئەگەرچی پشتگیری هاوکاریی عەرەبی تورکی ئیسلامی دەکرد ، ئەم حیزبە چەندین ئۆردوگای بۆ ڕاهێنانی ئەندامەکانی لەسەر چەك کردبۆوە ، پاشانیش تیرۆری سیاسی بە تاکی لە ١٩ ی ئەیلولی (١٩٦٩) وە مومارەسە کرد (٩/١)، پاش ئەوەی کۆمۆندۆکانی حیزبی ناوبراو لەگەڵ پۆلیسدا هاوکارییان کرد لەو کوشتارگەرییەی لە گۆڕەپانی تەقسیم لە ١٦ شوباتی ساڵی ١٩٦٩ و دواییش لە ١٥ ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٧٠ لە ئەستەموڵ قەوما .

٣- حیزبی سەلامەتی نیشتیمانی — لە ٨ ی شوباتی ساڵی ١٩٧٠ بە سەرۆکایەتیی پرۆفیسۆر (نەجمەدین ئەربەکان) ی سەرۆکی ژووری بازرگانی تورك لە ساڵانی (١٩٦٥-١٩٦٩)، دامەزرا ، ئەربەکان بە بیرو بۆچوونی ئیسلامی و هاوسۆزی لەگەڵ کێشەکانی عەرەب و دژایەتیکردنی لەهەمبەر کۆمۆنیستی و زایۆنیزم و ماسۆنی لەهەمان کات ناسرابوو ، حیزبەکەی ئەربەکان هاوپەیمانیەتیەکی لەگەڵ هەردوو حیزبی سەرەکی : حیزبی داد و بزووتنەوەی نەتەوەیی گرێدا، بۆ پێکهێنانی حکومەتی بەرەی نەتەوەیی ... ئەو حکومەتەی کە تەنها ساڵێك بەردەوام بوو بەهۆی ناکۆکیەکانی نێوان بەرەکە ، لە پاشان لەگەڵ حیزبی گەلی کۆماری هاوپەیمانیەکی بەست ، لە هەڵبژاردنی نوێنەرایەتی ساڵی ١٩٧٣ بە (٤٦)

کورسی لە پەرلەمان سەرکەوت ، بەمەش لە پەرلەماندا بووە سێهەمین هێز لـە دوای حیزبـی گەلی کۆماری و حیزبی داد.

٤- حیزبی دیموکراتی : دامەزرێنەری ئەم حیزبە ئەو کەسانە بوون دوای هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٦٩ لە پارتی داد جیابوونەوەو ژمارەیان (٩) نوێنەر بوو ، لەسەرویانەوە ئەمانـە بـوون : بوزییلی سەرۆکی پەرلەمان و سەعدەدین بیلکیچ وەزیری هاتوچـۆو و فـاروق سـوکان وەزیـری ناوخۆ لە کابینەی سلیمان دیمیرل. ئەم حیزبە لایەنگریی بۆچوونە ئایینیە توندڕەوەکانی دەکرد ، بۆیە باوەشـی بـۆ ئـەو کۆمەڵـە ڕاسـتڕەوە زانسـتیە کـردەوە کـە بانگەشـەیان دەکـرد بـۆ بەرەنگاربوونەوە لە هزری چەپ بە ڕێگای هزرێکـی ڕاسـتڕۆیی زانسـتیانە کـە ئیلـهامی لـە ڕێنماییەکانی ئیسلام و واقعی تورك لە هەمان کات وەردەگرت، ئـەم حیزبـە لەگـەڵ حیزبـی گەلی کۆماری بۆ یەك جار چوونە ناو ئیئتلافێکی حکومییەوە ، بەڵام لەگەڵ ڕەوتی ڕۆژگـاردا وورده وورده پوکایـەوە و هێزەکـانی پەرتـەوازە بـوون و ئەندامەکانیشـی چـوونە نـاو ڕیـزی حیزبەکانی ترەوە .

٥- حیزبی متمانە : پرۆفیسۆر فەیزی ئۆغلۆ دایمەزراند، دوای ئەو ناکۆکییەی کە لە ٩ ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٦٧ لە نێوان خۆی و بولەند ئەجەوید لەسـەر سـکرتاریەتی حیزبـی گەلی کۆماری ڕوویدا ، بەڵام دوا بەدوای کۆنگرەی بیستەمی حیـزب کـە لـە ٤ ی تـەمووزی ساڵی ١٩٧٠ بەسترا، بەیەکجارەکی لەو حیزبە دەرکرا ، پاشان ئـەم حیزبـەی دامەزرانـد کـە ئەمیشیان بە هاوپەیمانی لەگەڵ حیزبی داد چووە هاوپەیمانیەکی حکومییەوە ، حیزبی متمانـە بڕوای بە هزری لیبراڵی و دژایەتی کۆمۆنیستی دەکرد ، سەرەڕای پابەندبوونی بە عیلمانیەت .

بێجگە لەم حیزبە ڕاستڕەوانە لەوێ ڕا چەندین کۆمەڵی ڕاستڕەو هەبوون، گرنگترینیان :

أ- کۆمەڵی ئایینی ، حیزبی ئازادی کەبارەگاکەی لەئەردەن بـوو، تـوانیی ڕێکـی بخـاتو کۆمەکی بکات ، زۆربەی ئەندام و لایەنگرانی لەو گەنج و لاوە تورکانە بوون کـە بڕوایـان بـە ئایینی ئیسلام و بە زەرورەتی ڕزگارکردنی جیهانی ئیسلامی بوو لە مەینەتیەکانی .

ب- خڕبوونەوەی ئایینی لکێنراو بە هاوبەندی جیهانی ئیسلامییەوە ، ئەم خڕبوونەوەیە لە پشتی هاندانی فێرگەکانی ئیمام و ووتاربێژانی ئایینیەوە بوو لـە هـەموو ناوچـەکانی تورکیـا بەڵام هەمیشسە بەوە تۆمەتبار دەکرا کە کۆمپانیای ئارامکۆی ئەمریکایی لە ڕووی مادییەوە کۆمەکی دەکات (٩٢/١).

سێیەم/ حیزبی گەلی کۆماری : رابەرایەتیی حیزبەکان یان باشتر بڵێین سەرکردایەتی کۆمەڵەکانی مام ناوەند ، بەڵکو چەپی مامناوەندیشی دەکرد ، ئەم حیزبە واریسی سەروەریەکانی کەمالیزمە ، چونکە خودی کەمال ئەتاتۆرك دایمەزراند ، حیزبەکەش ئەو پرەنسیپانەی کە ئەو لە ڕۆژگاری شەڕی ڕزگاری خوازی جاڕی دان ، وەرگرتن و کردنی بە درووشمی خۆی ، هەر ئەم حیزبەش تاك لایەنە بە درێژایی چارەگە سەدەیەك حوکمڕانیی تورکیای کرد ، بەلاّم هەڵبژاردنی بولەند ئەجەوید بە سەرۆکی حیزبی ناوبراو لە ساڵی ١٩٧٠ خاڵی وەچەرخان بوو لە ژیانی ئەم حیزبە ، چونکە ئەجەوید توانی بیکاتە حیزبێکی سۆشیال دیموکرات و هەوڵبدات بۆ گۆڕینی واقعی سیاسیی تورکیا لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی بتوانێ سنورێك دابنێ بۆ شەڕی براکوژی ... جا بۆ بەدواداچونی بزوتنەوەی کورد لەم قۆناغە ناسکەی ژیانی سیاسی تورکیا ، بەم سێ باسەی لای خوارەوە لێی دەکۆڵینەوە :

باسی یەکەم

کوردو حیزبی گەلی کۆماری

حیزبی گەلی کۆماری توانی دەیەها هزرڤانی سیاسی تورك لە پێشکەوتوو خوازو چەپەکان لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە پاش ئاشکرا بوونی ڕێبازە سیاسیەکەی و گرتنە بەری پرەنسیپی چەپی مامناوەند لە سالّی ١٩٧٠ بەدواوە و چەسپاندنی ئەم پرەنسیپە دوای هەلبژاردنی ئەجەوید بە سەرۆکایەتی حیزب لە سالّی ١٩٧٢. حیزبی گەلی کۆماری لەبەر ئەوەی ئەندام بوو لە سۆشیالیستی نێو نەتەوەیی ، بۆیە ڕەوت و بۆچوونە سیاسیەکانی لەمەڕ کێشە سیاسیەکانەوە لەژێر کاریگەریی ڕەوتی گشتی ئەو کۆمەلّە نێونەتەوەییە بوو .

سالّی ١٩٧٤ وەچەرخانێك بوو لە ژیانی سیاسی تورکیا ، بگرە سالّی یەکلاکەرەوەی سیاسیش بوو لەچاو زۆرێك لەو کێشەو گیروگرفتانەی کە سیاسەتی تورکیا بەدەردیانەوە دەینالأند ، نەخوازە پاش ئەوەی بولّەند ئەجەوید بووە سەرۆکی حکومەت، دەبینی لەسەر ئاستی سیاسەتی ناوخۆدا تورکیا توانی لە عەسکەرتاریەتی بە خورتی بۆ دانانی سوپاسالاری گشتی بە سەرۆکی کۆمار ،نەجاتی بێت. ئەوەبوو هەموو حیزبە سیاسیەکان لە دژی کاندیدکردنی سوپاسالار فاروق کورلەر ، بۆ پۆستی سەرۆکایەتی وەستان و پەرلەمان دەنگی دا بۆ پالێوراوی حیزبە ڕاستڕەوەکان (فەخری کورتورك) ئەگەرچی ئەم کەسە ئەفسەری خانەنشین بوو ، بولّەند ئەجەوید ئەو دەمەی بوو بە سەرۆك وەزیران ، سیاسەتێکی نوێی بەرامبەر بە کەمینەی کورد پیادەکرد ، بۆنموونە لە ٨ ی تەموزی سالّی ١٩٧٣ لێبوردنی گشتی بۆ ئەو ڕێبەرو گیراوە کوردانە چ خوێندکار یان لاوان یان کرێکارو بەتۆمەتی سیاسی بەند کرابوون دەرکرد لە سالّی ١٩٧٤ یش (عومەر کوهەن) ی بە ڕەگەز کوردی ئازاد کرد، ناوبراو یەکێك بوو لە سەرکردەکانی ڕێکخراوی لاوانی شۆڕشگێڕ (٨/٢) و ڕەگەزنامەی تورکیایی دایەوە بە خوێندکار (حەقی کەسکین) ی سەرۆکی یەکێتی قوتابیانی تورك لە ئەلمانیاو بە (٤) خوێندکاری تر لە هەڤالأنی کە بەبڕیارێکی ئەنجومەنی وەزیرانی حیزبی داد لە ١٦ ی تەموزی سالّی ١٩٧٠ ڕەگەزنامەی تورکییان لیّ سەندرابۆوە (٤٣٢/٣) فشاری سیاسیشی لەسەر

ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاَت کەم کردەوەو سەردانی زۆربەی ئەو ویلایەتانەی کرد بۆ گـوێگرتن لـە سکالاَی هاولاَتیان و بودجەیەکی تایبەتی تـەرخان کـرد بـۆ ئـاوەدان کردنـەوەی ئـەو ناوچـە فەرامۆش کراوە ، حکومەتەکەی ئەجەوید دیسـان بـۆ یەکـەمین جـار لـە مێـژووی تورکیـای هاوچەرخ خوێندنی بابـەتی ڕەوشـت لـە قوتابخانـەکانی پـەروەردەی بنـەڕەتی (ئامـادەکردنی مامۆستایان و ناوەندی) پیادە کرد، بەلاَم ئەم بابەتەیان بـە بابـەتی ئـایین گۆڕییـەوە کاتێـك بەرەی نەتەوەیی MC جڵەوی دەسەلاَتی گرتە دەست و پاش ئەوەی سلێمان دیمیریل لـە سـاڵی ١٩٧٤ بە هاوپەیمانی لەگەڵ حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی و حیزبە ڕاستڕەوەکانی تـر، بـوو بـە سەرۆکی حکومەت (٣/٤).

حیزبە ڕاستڕەوەکان: حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی ، متمانەی دیموکراتی ، حیزبـی ڕزگـاری نیشتیمانی لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٧٤ بەدوا ، درێژەیان بەو توێـژەکانیان دا لـە پێنـاو پێکهێنانی بەرەی نەتەوەیی و لە ئاداری ساڵی ١٩٧٥ ئەو بەرەیە جـاڕدرا کـە بیرۆکـەی ئـەو هەڵبژردنە پێشوەختە گشتییەی ئەجەویدی ڕێبەری حیزبی گەلی کۆماری بانگەشەی بۆ دەکرد قەرەبوو کردەوە ، پاشان سازشێکی گەورە کـرا لـە نێـوان حیزبـی دیمـوکراتی و حیزبـی داد ، بەوەش ڕۆڵی حیزبی دیموکراتی لەسەر شانۆی سیاسەتی تورکیـا کۆتـایی هـات لـە سـۆنگەی لەدەستدانی فراکسیۆنە پەرلەمانیەکەی لە ناو ئەنجومەنی نیشتیمانیی گەورەی تورکیا.

لە ئایاری ساڵی ١٩٧٥ یەکێتیی سەندیکاکانی کرێکارنی شۆڕگێڕDISK کۆنگرەی خـۆی گرێدا ، ژمارەی ئەندامەکانی ٦٠٠ هەزار کرێکارو لایەنگری حیزبی گـەلی کۆمـاری بـوون ، ئەگەرچی سەرکردایەتیی ئەم یەکێتیە لە چەپەکان و لـە حیزبـی کرێکـارانی سۆشیالیسـتەوە نزیك بوو ، یەکێتیەکە لە تەمووزو ئابی ساڵی ١٩٧٥ ووردە ووردە ڕابەرایەتی خۆپیشاندنێکی دەست پێکرد بۆ زیاد کردنی کـرێ و چـاك کردنـی بـاری گـوزەرانی ژیـان و لـە دژی تـیرۆرو سەرکوتکردنی سیاسی و زوڵم و زۆرداری حکومەتەکەی دیمیراڵ.

لەسەر ئاستی سیاسەتی دەرەوەشدا پەیوەندیەکانی تورکیا لەگـەڵ ئەمـەریکا و بـەرێگای ئەمیشیانەوە بە پەیمانی ئەتڵەسی بوبوونە کۆسپێك لەبەردەم چارەسەرکردنی کێشەی قوبرس لە ساڵی ١٩٦٥ بەدوا ئەو دەمەی قوبرسییە یۆنانییەکان دەستیان دایە بەکاربردنی توندو تیـژی دژی کەمایەتی تورك لە دورگەکەدا ، بەلاَم بولەند ئەجەویـد کـە لـە سـاڵی ١٩٧٤ سـەرۆکی حکومەت بوو لەگەڵ سەرکردایەتیی سـوپا ڕێـك کـەوت بـۆ داگیرکردنـی بەشـە تورکیەکـەی دورگەی قوبرس لەو دەمەی کودەتا سەربازیەکە لە دژی مەکاریۆس لـە قـوبرس ڕویـدا پـاش

ئەوەی یۆنانیەکان هەڕەشەو گوڕەشەیان دەکرد دیسان دەست درێژی بکەنـە سـەر کەمایـەتیی تورك ، ئەگەرچی ئەجەوید زۆر دژی ئەوە بوو سوپا خۆی لە سیاسەت هەڵبقورتێنیٚ لە تورکیا، لەو سەروبەندەش دەنگۆیەك بلاٚو بۆوە کە ئەجەوید بەو کارەی ویستویەتی متمانە بگێڕێتـەوە بۆ سوپاو ئیحاش بە سەرکردە سەربازیەکان بدات کەوا ڕۆڵی سوپا لەوەدانییـە کـە لـە ژیـانی مەدەنی خۆی هەڵبقورتێنیٚ، بەڵکو لەوەدایە گرنگیی بەو ئەرك و کێشە سەربازییانە بدات لـە ئەستۆی دان .

سەنگی ئەجەوید دوای داگیرکردنی قوبرس لە ناوەوەی تورکیا زۆر زیادی کرد ، بە ڕادەیەك ئۆپۆزسیۆنی بەرەی ڕاست ترسیان لیٚ نیشت مەسەلەکە زیاتر پەرە بسێنیٚ و ئەگـەری ئـەوەش هەبێت حیزبەکەی لە هەڵبژاردنی داهاتوو بە زۆرینە سەربکەوێت .

بۆیە حیزبە ڕاست ڕەوەکان کە بەهەموویانــەوە زۆرینــەی پێویسـتیان پێکـدێنا، لـە نێـوان خۆیاندا ڕێك کەوتن لە کاتی تاوتوێکردنی سیاسەتی دەرەوەی تورکیا لە پەرلەمان متمانە لـە حکومەتەکەی ئەجەوید وەربگرنەوە ، ئەوەبو حکومەتی ئەجەوید کەوت ، چـونکە متمانـەی بەدەست نەهێنا و پاشان سەرۆکی کۆمـار ئـەرکی پێکهێنـانی حکومـەتی تـازەی لـە ١٨ ی ئەیلولی ١٩٧٤ سـپارد بـە نوێنـەر (سـەعدی ئیرمـاك)و نـاوبراو هەوڵیـدا لـە بێلایەنـەکان دابمەزرێنیٚ بە شێوەیەك زیاتر پێك بێت لە حکومەتێکی تەکنۆقرات تاوەك ئەوە سیاسی بێت ، بەلاٚم ئەو حکومەتەش متمانەی پەرلەمانی وەدەسـت نـەهێناو دەرەنجـام لـە ٢٩ ی تشـرینی دووەمی ساڵی ١٩٧٤ دەستی لـەکار کێشـایەوەو تورکیـا تووشـی قـەیرانێکی وەزاری هـات نزیکەی (٦) مانگ درێژەی کێشا سـەرۆکی کۆمـار بـیری لـە هەڵوەشـاندنەوەی پەرلـەمان و هەڵبژاردنی نویٚ کردەوە، لەبەرامبەر ئەمەدا حیزبەکانی بەرەی ڕاست ترسان ئەجەوید بیباتەوە ، بە تایبەتی پشتگیری لەلایەن جـەماوەرەوە تـا دەهـات زیـاتر دەبـوو بـەهۆی داگیرکردنـی قوبرسەوە ، جا حیزبە نەتەوە پەرستەکان و حیزبی سەلامەتی نیشـتیمانی لـە ٢٤ ی مایسـی ساڵی ١٩٧٥ ڕێککەوتن لەسەر پێکهێنانی حکومەتی نویٚ بەسەرۆکایەتی سـلێمان دیمـیراڵ ، ئەو حکومەتەی کە بەناوی بەرەی نەتەوەیی و دوای ئەو قەیرانە وەزارییە هـات کـە بۆمـاوەی (٦) مانگ لە ساڵی ١٩٧٥ تورکیا گیرۆدەی بوبـوو ، بـەلاٚم نـەیتوانی ئـەرك و ڕیٚ و شـوێنە یەکلاکەرەوەکان بەجیٚ بگەیەنیٚ ، لەبەر ئەم هۆیانەی لای پایین(١/٩٧:

١- لاوازی پێکهاتەی کابینەکە چوونکە لە هاوپەیمانییە وەزارییەکەی دا پشتی بەستبو بە حیزبە بچووکە ڕاست ڕەوەکان .

٢- تۆمەت بارکردنی دیمیراڵ ی سەرۆك وەزیران بە گەندەڵی لە حوکمڕانی و ڕێگـەدان بـە براکانی (شەوکەت و عەلی دیمیراڵ بە بەکارهێنانی پایەکەی بۆ دەوڵەمەند بوونی ناڕەوا .

٣- هەوڵدانی هەر لایەنێکی ناو ئیئتیلافە وەزارییەکە (بەرەی نەتەوەیی) بۆ بـەکارهێنانی دەسەلاّت لە پێناو بەهێز کردنی پێگەی خـۆی ، گـەورترین سـوودمەندیش لـەم کابینەیـە دا (ئەلپ ئەرسەلان تورکیش)ی سەرکردەی حیزبی بزووتنەوەی نەتەوە پەرستی توندڕۆ بوو ، ئەم کابرایە بوونی لە دەسەلاّت وەك جێگری سەرۆك وەزیران بە چەترێك بەکاربرد بـۆ بـەهێزکردنی دەسەلاّتی لەناو گەنجان بۆ داپۆشـینی تاوانـەکانی کۆمانـدۆکانی حیزبەکـەی لـە تیرۆرکردنـی سیاسی و بڕینی بانك و هاوێشـتنی نـارنجۆك بـۆ نـاو بارەگاکـانی یەکێتیـەکان و ڕێکخـراوە چەپەکان .

٤- هەلاّوسانی دراوو داڕوخانی باری ئابووری لـە دەرەنجـامی مـانگرتن و خۆپیشـاندان و ڕێپێوانی کرێکاران .

٥- لەبەر ئەوەی وەزارەتەکەی دیمیراڵ نوێنەرایەتی بەرژەوەندیەکانی بـۆرژوای پیشەسـازی دەکرد نەوەك بەرژەوەندیەکانی گەل ، بۆیە دیاردەی ڕەت کردنەوەی دەسەلاّتی دیمیراڵ بە ڕوونی لەناو زانکۆو سەندیکا کرێکارییە مەیلەو سۆشیالیستەکان بە خۆپیشاندان و کاری توندو تیژی سەری هەڵدەدا ، بۆ نموونە کاتێك کرێکاران بەبۆنەی جەژنی (١) ی ئایارەوە لە سـاڵی ١٩٧٦ ئاهەنگیان گێڕا ، بەهۆی گوللـەبارانی کەسـانێکی نەناسـراوەوە (٤٠) کـەس لـە ئەنـدامانی یەکێتی سەندیکاکانی کرێکارانی شۆڕشـگێڕ ، گیانیـان لەدەسـت دا ، بـەلاّم لەبـەر تـرس و شڵەژان و هەلاّتن و توندو تیژی پتر لە (٢٠٠) کرێکاریش تیاچوون .

٦- گەڕانەوەی دیمیراڵ بۆ سەر کورسی دەسەلاّت ڕەزامەندی سـوپای وەرنـەگرت ، چـونکە خۆی واتە دیمیراڵ سەبەبکاری ئەوەبوو سوپا لە ساڵی ١٩٧١ دەستێوەردان بکـات و دەسـەلاّت بگرێتە دەست.

هەموو ئەو هۆکارانـە وایـان کـرد حکومـەت بەرامبـەر بـە تـیرۆری بـەرەی ڕاسـت کـە ناڕاستەوخۆ لەلایەن حکومەتەوە پشتگیری دەکـرا دەستەوەسـتان بێـت ، تـیرۆری چـەپیش وا دەهاتە پێش چاو وەك بڵێی دەیەوێ خۆی بپارێزێ بەرامبەر تیرۆرەکەی تر (تیرۆری ڕاست) کـە لەماوەی دەسەلاّتی دیمیراڵ لە نێوان سالاّنی (١٩٧٤-١٩٧٧) وە لەماوەی جیا جیـادا پـەرەی سەندبوو و بە بەردەوامی گەڤ و هەڕەشەی دەکرد و هەوڵی دەدا بۆ ڕاگرتنی تـیرۆر بـە گرتنـی زۆرترین ژمارە لەبەری چەپ و کورد لە ناوچەی ڕۆژهەلاّت و گرتنی ژمارەیەکی کـەمیش لەبـەری

ڕاست بۆ چاو بەستنی خەڵکی ، ئەمە تا ئەو دەمە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٧٧ هات و بەرەی نەتەوەپەرستی ڕاست ڕەو لەو ماوەیە پێگەکانی خۆی لەناو دەسەلأت بەکاربرد بۆ چەسپاندنی شوێن پێی خۆی لە نێو دەرگا پەروەردەیی و جێ بەجێ کاریەکانی وەك ، پۆلیس و ئاسایش و هێزی چەکدار ، حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی چالاکترین ئەندامەکانی ئەم بەرەیە بوو لە دزە کردن بەرەو ناو ئەم دەزگایانە و لە زانکۆی تەکنەلۆژیای ڕۆژهەلاتی ناوینیش لە ئەنکەرە قسەی سوار بوو ، کە پێشتر ئەم زانکۆیە ببوە قەلأی چەپی تورك پاش هەڵبژاردنی یەکێك لە ئەندامەکانی بە سەرۆکی زانکۆکە ، ڕێکخستنەکانی گەنجانیش واتە : حیزبی نەتەوەپەرستی توندڕۆ لە کۆمەڵی گورگە بۆرەکان لەناو ئەم زانکۆیە تەقەیان لە خوێندکاران کرد ، سەرەڕای ئەمەش کوشتنی هەرەمەکییان لە ناوچەی ڕۆژهەلأت یان کوشتن لەسەر پێناسە لە ئەستەمولّ و ئەنکەرە ئەنجام دا .

کاتێك بولەند ئەجەوید لەدوای ساڵی ١٩٧٤ بوو بە سەرۆك وەزیران و فەرمانی بە سوپای تورکیا دا بۆ داگیرکردنی بەشی باکووری قوبرس ، لە تورکیادا لەهەر ڕابەرێکی تر جەماوەری زیاتر بوو ، لێهاتوویی ئەم ڕابەرە لە ڕووی وتارو لۆژیکی حەکیمانەی و کەسایەتیی بەهێزی و ویست و ئیرادەی ، وایان کردبوو ببێتە ئەو سەرکردەیەی لەتوانایدا هەبێت وێنەی واقیعی سیاسی لە تورکیا بگۆڕێت ئەگەر هەلی گونجاوی بۆ بڕەخسێت، لێرەشەوە ئەجەوید بانگەشەی بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمانی پێشوەخت کرد پاش ئەوەی سەردانی زۆربەی ویلایەتەکانی تورکیای کردو بەڵێنی بە دانیشتوانی کوردی ناوچەی ڕۆژهەلأت دا بۆ لابردنی ستەم و نەهامەتیەکان و بایەخدان بە ویلایەتەکانیان و پەرەپێدانیان بەرێگای چاکسازی کشتوکاڵی و دابین کردنی خانوو بۆ ئەوانەی خانویان نیە ، سەرەڕای بەخشینی جوتیاران لە قەرزەکانیان تا سنووری (٥٠٠) لیرەی تورکی ، نزیکەی ٦٠ دۆلاری ئەمریکی لەو دەمەدا، ئەگەر بزانین دەرامەتی تاکێکی خەڵکی لەو دەمەدا ساڵانە (١٥٠) دۆلار بوو ، مووچەشی بۆ موختاری گوندەکان بڕیەوە (٧١/٥) بۆیە کورد بەتایبەت ، شوانییەکان و چەپ و سۆشیالیست و دیموکراتەکان بۆ پشتگیری کردنی حیزبی گەلی کۆماری لە هەڵبژاردنەکانی ٥ ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٧٧ درێغییان نەکرد ، بەشێوەیەك ئەم حیزبە (٤٤٪) ی دەنگەکانی بەدەست هێنا (١٩/٦) ، دەرەنجامی کۆتایی هەڵبژاردنەکانیش بەم جۆرە بوو :

١- حیزبی گەلی کۆماری (٢١٣) کورسی لە پەرلەمان هێنا ، ٣٣ نوێنەری کورد بوون .

٢- حیزبی داد (١٨٩) کورسی بەدەست هێنا ، لەنێوانیاندا (٢٣) نوێنەری کورد بوون .

٣- حیزبی ڕزگاری نیشتیمانی (٢٢) کورسی هێنا .

٤- حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی (١٦) کورسی هێنا.

کەچی کورسیەکانی هەردوو حیزبی متمانەو دیموکراتی بەڕادەیەکی زۆر دابەزین ، لەم لایشەوە ئەجەوید توانیی (١١) پەرلەمانتاری حیزبی داد ی فەرمانڕەوا لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٧٧ قایل بکات بێنە ناو حیزبەکەیەوە (٩/٧) بەمەش توانی حکومەتەکەی دیمیراڵ بڕوخێنێت ، هەموو بێلایەنەکانی حیزبی داد یش بە پایەی وەزاری خەلاَت کران ، لە نێوانیاندا سێ کەسیان کورد بوون ، ئەجاویدیش کابینەی نوێی لە کانوونی دووەمی ١٩٧٨ بە هاوپەیمانیی لەگەڵ هەردوو حیزبی متمانەو دیموکراتی پێکهێنا.

بەلاَم هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٧٧ مزگێنی چارەسەرکردنی تەنگژە سیاسی و ئابوورییە سەختەکانی پێ نەبوو ، بەڵکو کێشەکانی ئاڵۆزتر کرد ، چونکە هیچ کام لە حیزبە سیاسیەکان وەك هەموو جارێك ، ئەو زۆرینەیەی بەدەست نەهێنا شایستە بێت حکومەت پێك بێنێت ، جا لێرەدا سەرۆکی کۆمار ڕایسپارد.

(بولَەند ئەجەوید) ی سەرۆکی حیزبی گەلی کۆماری وەزارەتی نەتەوەیی دابمەزرێنێ لەبەرامبەر ئەمەدا بەرەی ڕاست شێت و دەهری بوو لە بەرەیەکی یەکگرتوودا گردبوونەوە لە دژی حکومەتی ئەجەوید کە تێدەکۆکشا بۆ هێورکردنەوەی ڕەوشەکە بە هەوڵدان بۆ لێدانی توندڕۆیی لەهەر لایەنێك بێت ئەویش بە جاڕدانی حوکمی عورفی هەوەڵجار لە (٤) ویلایەت و پاشانیش لە (٦) ویلایەتی تر ، ئەمە وای کرد هەم بەرەی ڕاست ، کە لە ڕیشەدا دژایەتیی دەکرد — و هەم بەرەی چەپیش لە دژی بوەستن ، لە سۆنگەی ئەمەدا زۆر زوو کەوت ، بە تایبەتی دوای تۆمەتبارکردنی حیزبەکەی — حیزبی گەلی کۆماری — بە بەکاربردنی کۆمەڵە هەروەزیەکان بە ئامانجی فراوانکردنی بنکە جەماوەریەکەی لە لادێیەکاندا بۆیە هەمیسان زەمینەی لەبار لە پێشی دیمیراڵ ڕەخسا بۆ پێکهێنانی حکومەتی هاوپەیمانی ڕاست ڕەوی نوێ ، وەلێ ئەم جارەیان سەرنەکەوت بەهۆی پێداگرتنی هەندێ لایەن لەسەر چەند داخوازیەکی سەخت، کۆشك و سوپاش دەیانویست هەردوو حیزبی گەورە ، داد و گەلی کۆماری هاوکاریی بکەن بۆ پێکهێنانی حکومەتی نوێ بەڵکو بتوانن کۆتایی بە خوێن ڕێژی بهێنن و ڕێگە چارەی تەواویش بۆ کێشەو گرفتە دژوارەکانی تورکیا بدۆزنەوە ،بەلاَم وێڕای ئەوە هەردوو حیزبی: سەلامەتی نیشتیمانی و گەلی کۆماری ئەو حکومەتە نوێیەی کە بووە مایەی گەشبینی ناوەندە سیاسیە ڕەسمیەکان پێك هێنا تەنها سێ مانگ لە حوکمڕانی بەردەوام بوو، لەبەر جیاوازی بیرو بۆچوونی هەردوو حیزبەکە سەبارەت بە زۆربەی کێشەکانی سەر گۆڕەپانی سیاسی و ئابووری لە تورکیا.

باسی دووەم

ئاژاوەی کوشتنی سیاسی و هەڕەمەکی لە تورکیا

لە شوباتی ساڵی ١٩٧٨ شەپۆڵێك توندو تیژی سیاسی لە تورکیا هەڵایسا ، پێشتر تورکیا لەوێنەی بەخۆوە نەبینی بوو ، بەرەی نەتەوەیی بەو توندو تیژییەی ، ویستی حکومەتەکەی ئەجەوید و هاوپەیمانیە لاوازو ناتەباکەی لێك بترازێنێ. باهۆزی ئەو شەپۆلە وەها سیستمی دەستوری دەستەپاچە کرد، ئیدی دەسەڵاتی جێ بەجێکاری هیچ بڕست و کاریگەریەکی نەما و دەسەڵاتی یاسا دانانیش لە داڕشتنی ئەو یاسایانەی کە سنورێك بۆ تیرۆری چەپ و ڕاست دادەنێت ، پەکی کەوت. چونکە هیچ حیزبێکی سیاسی بەتەنیا زۆرینەی نوێنەرایەتی وەدەست نەهێنا. دەسەڵاتی دادوەریش نەیتوانی بڕیارەکانی جێ بە جێ بکات دەرهەق بە ئەنجامدەرانی تیرۆر ، لەبەر ئەوەی زۆربەی تیرۆریستان بە نهێنی و دوور لە چاوی ئەم دەوڵەتەی هیچ توانایەکی نەمابوو کاریان دەکرد ، بە تایبەت بەرەی نەتەوەپەرست پشتگیری ڕێکخراوی ئەو گورگە بۆرانەی دەکرد کە هەڵیان دەکوتایە سەر خوێندکارە چەپەکانی زانکۆو ڕێگایان لە کۆڕو کۆبوونەوە کۆمەڵایەتیەکانیان دەگرت ، نەك هەر ئەمە بەڵکو وەیشومەی تیرۆریان گواستەوە بەرەو ناوچە زۆرینە کورد نشینەکە (واتە : ناوچەی ڕۆژهەڵات) و لێرەدا کێڵگەو مەزرای گوندە کوردیەکانیان تێك دەداو بە ڕەمەکییانە کوردیان دەکوشت بەبێ ئەوەی بزانن قوربانیەکان چەپ یان سۆشیالیست یان دیموکرات یاخود ئیسلامین، بە نموونە : فەرهاد ئیواز کە ئەندامێکی ڕێکخراوی (گورگە بۆرەکان)و تەمەنی لە (١٧) ساڵ تێنەپەڕیبوو لەپێش دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە دیاربەکر دانی پێداناو گوتی : لەگەڵ عەبدولقادری هاوڕێم لە شەقامەکانی ئەدەنە پیاسەم دەکرد کاتێك بە پەنجە ئیشارەی بۆ سێ خوێندکار کردو گوتی : ئەوانە لە چەپەکانن پێویستە بکوژرێن ، منیش ئەو ئەرکەی پێی سپاردم قەبوڵم کرد و لە دووری ١٥ مەترەوە گوللەکانی دەمانچەکەم لە جەستەیاندا خاڵی کرد ... دەستپێکی خەباتم بۆ ئەوە بوو ژاراوی ڕق و تووڕەییم بڕژێنم بەسەر چەپەکاندا ، ئەوەبوو لە گەڕەکی (ئۆزیك تەپە) لە ئەستەموولْ بۆسەیەکم دانا بۆ ئەوەی هەر کەسێکی چەپم بەرچاو بکەوێت بیکوژم ..(٥) گوللەم نا بە کەسێکەوە بەلای بۆسەکەدا تێدەپەڕی ، نەم دەزانی ناوی چی یە ، بەڵام بە ڕواڵەت وا پێدەچوو لە چەپەکان بوبێت، سێ ڕۆژ دواتر لەگەڵ دوو برادەردا دەچووین

بلاّوكراوەی حیزبی بلاّو بكەینەوە، خۆمان كرد بە قاوەخانەیەكدا زۆربەی مەعمیلەكانی لە چەپەكان بوون ، بلاّو كراوەكانیان لیّ وەرنەگرتین. هاتینە دەریّ و لەناو دەرگای قاوەخانەكەوە گوللەیدەمانچەكانمان بەناویاندا ڕژاند ، دوایی زانیمان لە دەرئەنجامی تەقەكانمان كوژراویّك و (٥) بریندارى لیّكەوتۆتەوە..)) (٣٨/٨). ئەم فەرهاد ناوە لەكاتیّكدا نیازی بوو سەرۆكی شارەوانی ئەدەنە لە ڕۆژهەلاّت تیرۆر بكات دەستگیر كرا ، سەرۆكی شارەوانی ناوبراو لەو هەولّە نەجاتی بوو، بەلاّم دوایی هەمان ڕیّكخراو تیرۆری كرد .

لە ئەیلولی سالّی ١٩٧٨ كوشتارگەی سیاسی زۆرو لەناوبردنی جەستەیی لەو فەرمانگەو دەزگایانە دەستی پیّكرد كە چەپەكان تیایاندا ڕۆلّی دیاریان هەبوو ژمارەیەك لە ئەندامانی (بزووتنەوەی حیزبی نەتەوە ی فاشیزم چەندین كوشتارگەیان لە ناوچە كورد نیشەنەكانی ڕۆژهەلاّت لە كانوونی یەكەمی ئەو سالّە نایەوە ، لە ئاكامی ئەمەدا حوكمی عورفی (١٧٧/٩) لە ١٧ ویلایەتی توركیا لەوانە ١٤ ویلایەت لە ناوچەی ڕۆژهەلاّت ، جاڕدراو حكومەتی ئەجەویدیش چالاكیەكانی یەكیّتی سەندیكاكانی كریّكارانی شۆڕگیّڕو سەركردەكانی دەستگیر كرد و قەدەغە كرد .

ئەو كوشتن و بڕینەی لە ناوچە كوردنشینەكانی ڕۆژهەلاّت قەومان و چەوساندنەوەی ڕۆشەنبیرانی كوردیش كە داوای مافی نەتەوەیی كوردو پاریّزگارییان لە بوونی نەتەوەیی كورد دەكرد ، وایانكرد خویّندكارانی كوردی دەرچووی كۆلیّژی زانستە سیاسیەكان لە زانكۆی ئەنكەرە بۆ سالّی خویّندنی ١٩٧٨ ڕاستەوخۆ لە پاش دەرچوونیان پارتی كریّكارانی كورد PKK یان دامەزراند لەسەرووی ئەو خویّنكارانەشەوە (عەبدوللاّ ئۆجەلان) ی سەرۆكی هاوبەندی قوتابیانی كورد بوو لە كۆلّیژی زانستە سیاسیەكان لە زانكۆی ئەنكەرە ، لەو ڕا ئەم حیزبە هزری (ماوی) ی كردە ئایدۆلۆژییە سیاسییەكەی و لە ناو چینەكریّكاری و ڕۆشەنبیرەكاندا بۆ پەیداكردنی هەوادارانی، پەرەی بە چالاكیەكانی دا.

پرۆسیّسی تەواوكردنی ئەو هەلّبژاردنەی لە تشرینی یەكەمی سالّی ١٩٧٩ بەڕیّوەچوو ، دەرەنجامی دۆڕانی حیزبی گەلی كۆماری لیّكەوتەوە. ئەوەبوو حكومەتەكەی ئەجەوید كەوت ، بەمەش بەرەی نەتەوەیی ئامانجی خۆی بەدەست هیّنا پاش ئەوەی هەرچی پیّی كرا ئاستەنگی خستە پیّش ڕەوڕەوەی ئەو حكومەتە وەك ڕیّ خۆشكردنیّك بۆ ڕووخاندنی ، ئەگەرچی دیمیرالّ لە ١٢ ی تشرینی دووەمی سالّی ١٩٧٩ بە ڕیّگەی هاوپەیمانییەكی ڕاستڕۆی نویّی نیّوان حیزبەكەی و حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەپەرست و ژمارەیەك لە بیّلایەنەكان ، گەڕایەوە سەر

کورسی دەسەڵات ، لێ ئەجەویدیش هەولێکی هاوپەیمانیەتیی نوێی لەگەڵ حیزبی ڕزگاری نیشتیمانی دەستپێکرد بۆ ئەوەی سنورێك بۆ ڕێکارەکانی قەدەغەکردنی ئەو ئازادییە گشتییانەی حکومەتی دیمیرال ئەنجامیدان دابنێت ، دوای ئەوەی بازنەی حوکمی عورفی لە وڵات فراوانکرد بەشێوەیەك هەموو ناوچەکانی کوردستانی تورکیا بگرێتەوە ، لەم بارەیەوە ڕۆژنامەی (گاردیان) ی بەریتانی نووسیبووی دەڵێت : ((ئەوە سەیرو عاجباتی نییە هزری شۆڕشگێڕی و سۆشیالبستی زۆر بەخێرایی لەناو گەنجەکانی ئەم ناوچانەی کە دواڕۆژێکی ڕوونیان نیە تەشەنە بکات و بلاّو ببێتەوە ، بەشێکی زۆر لە دانیشتوان یەکێتی سۆڤیەت بە دووژمنی خۆیان نازانن وەك چۆن زۆربەی تورکەکان بڕوایان بەم بیرۆکەیە بوو ، بەڵکو وەك دۆست و هاوپەیمان تەماشای دەکەن ، هەندێکیشیان بە هومێدەوە دەڕواننە چین و ژاپۆن ، ئەگەرچی بیرۆکەیەکی ڕوونیان دەربارەی سیستەمەکانی ئەم دوو وڵاتە نییە. وا دیارە حکومەتی تورکیاش ئێستا زیاتر قەناعەتی وایە ئەو دواکەوتن و نەهامەتیەی باڵیان بەسەر بەشەکانی ناوچەی ڕۆژهەلاّت کێشاوە تەنها ئەوە نین شێرپەنجەیەکی ئابووری پێك بهێنن و لاوازی لە قەوارەی دەوڵەت بە گشتی بلاّو بکەنەوە ، بەڵکو ئاگری شۆڕشێکیان لەژێر کادا لە دژی ستەم و دواکەوتوویی و چەوساندنەوە شاردۆتەوە ، بەمەش لەهەر ناوچەیەکی تری ڕۆژهەلاّتی ناوین زێدەتر ئەگەری هەلاّیسانی ئاژاوەو شۆڕشی هەیە. لێرەدا لەناوچەی ڕۆژهەلاّتی تورکیا ڕێژەی بێکاری دەگاتە (٢٠٪) و گەورەترین ڕێژەی لەدایك بوونیش تیادا بلاّو بۆتەوە ، کەچی دەرامەتی تاکی خەڵکەکەی (٣/١)ی ئەو دەرامەتەیە هاولاّتی تورکیا لە ئەستەموول دەستەبەری دەکات ، جگە لەچەند کارگەیەکی بچووکی حکومی پەرت و بلاّویش لە دەرەوەی شارەکاندا ، ئەوا پیشەسازی لەم ناوچەیە بوونی نییە ، زۆربەی دانیشتوانەکەشی لە چینی هەژار و مام ناوەندن، دەوڵەمەندیش لە نێوانیاندا بە ڕەهایی شوێنەواریان نییە)) (١١/١٠) .

بەلاّم حیزبی داد نەیتوانی پێشنیارەکانی لە پەرلەمان دەرباز بکات ، چونکە حکومەتەکەی دیمیرال پشتی بە زۆینەیەکی کەمی پەرلەمانی بەستبوو کە بریتی بوو لە هەردوو حیزبی بچووك: حیزبی رزگاریی نیشتمانی بەسەرۆکایەتێتی نەجمەدین ئەربەکان، خاوەنی (٢٢) کورسیو بزووتنەوەی نەتەوە پەرست بە ڕابەرایەتی ئەلپ ئەرەسلان تورکیش خاوەنی ١٦ کورسی کە مەحاڵە حیزبی داد بە (١٨٥) کورسی لە پەرلەمان کە کۆی کورسیەکانی (٤٥٠) کورسی یە ، لە دەسەلاّت بمێنێتەوە ، بۆیە ناچار دەبێ لەگەڵ ئەم دوو حیزبە بچێتە زنجیرە سازشێکی سەختەوە ، چونکە هەر یەکەو ڕێبازێکیان گرتۆتە بەر و جیاوازە لەگەڵ حیزبی داد. حیزبی ڕزگاری نیشتیمانی نوێنەرایەتی سوننەی تورکیا دەکات و بڕوای بە تیورییەك هەیە دەڵێت : پیلانێکی ئیمپریالیزمی

کۆمۆنیزمی زایۆنیزمی لە ئارادایە و تورکیای کردووەتە ئامانج و نیازی وایە تورکیا لەناو ببات بۆئەوەی هیچ پێگەو پلەیەکی نەمێنێ ، چونکە گەورەترین و بەهێزترین دەوڵەتی ئیسلامیە، لێرەشەوە ئەم حیزبە بەرهەڵستی لە هەردوو ڕێبازی حیزبی دادو حیزبی گەلی کۆماری دەکات لە پەیوەندیەکانیاندا لەگەڵ ئەمەریکا بەڕێگەی ڕێککەوتننامەی نامەی بنکە سەربازییەکان لەگەڵیدا ،هاوکات لەگەڵ هەنگاوە ئابووریەکانی (دیمیراڵ) یشدا ناکۆکە ، ئەو هەنگاوانەی پاڵیان داوە بەو خانە جیهانییە داراییانەی وەك شێرپەنجەن لەجەستەی دەوڵەتی تورکیادا .

بەش بەحاڵی بزووتنەوەی نەتەوەپەرستیش ، ئەوە هێڵێکی تیرۆرستانەی توندڕۆی پەتی گرتۆتە بەر، زۆر نزیکترە لەبەرەیەکی عەسکەرتاری تا وەك ئەوەی کۆمەڵێکی سیاسی بێت (١١/١٤٠).

لەکاتێکدا دیمیراڵ و بەبەرەی توندڕۆی نەتەوەپەرستیشەوە پێیان وایە ئەو پانتاییە ئازادییە گشتییانەی دەستوور دەستەبەری دەکرد ، بووە هۆی تەقینەوەی شەپۆلێك توندو تیژی، کۆمەڵە چەپەکان و یەکێتی سەندیکاکانی کرێکارانی شۆڕگێڕ بەکاری دێنن بۆ پەکخستنی بەرنامە ئابووریەکەی ، ئەوا بەرەی چەپیش کە پەرتەوازییەکی زۆر سەری تێکردووەو بەشێکیشی پەنا دەباتە بەر شێوازی ئاژاوە چییەکان بۆ سەپاندنی بوونی لەسەر گۆڕەپانی سیاسی ، پەرۆشی گۆڕانکاری بنەڕەتی بوو بەخێراترین ڕێگا ئەویش تیرۆرە ، وەلێ دوورترین ڕێگاشە بەرەو گۆڕانکاری پێویست .

سەرەڕای ئەوە ڕەوشی ئابووری بەیەکێك لە گرنگترین هۆکارەکانی هەلآیسانی توندوتیژی لە تورکیا دەمینێتەوە ، چونکە بەهۆی داڕووخانی باری ئابووری لە لادێکاندا ، ڕەوی بەکۆمەڵی لە گوندەوە بەرەو شار ڕووی دا ، لەئاکامی ئەم ڕەوە بە کۆمەڵییەش ئەوەی بە (پشتێنەی هەژاری) ناو دەبرێ — لە گوندەکانی تەنەکە — لە دەوربەری ئەو شارانەی کە قەوارە ئابووریەکانی نەیانتوانی ئەم زیادەیە لە هێزی کار بگرنە خۆ پێکهات و ڕێژەی بێکاری لە شارەکاندا بەپێی ئامارە ڕەسمییەکان گەیشتە ١٦٪ ، واتە : (٢) ملیۆن بێکار لە کاتێکدا بازاڕی کار ساڵانە پێشوازی لە نیو ملیۆن هاتووی نوێ دەکات، ئەگەر دابەزینی بەردەوامی نرخی لیرەی تورکیشی بخەینە سەر کەوای کرد باری هەژاری سەخت تر بێت ، ئەوە ژینگەکە ئامادەبوو بۆ سەرهەڵدانی تیرۆر وێڕای ئەویارمەتیە مادیانەی تورکیا لە ساڵی ١٩٧٩ وەری گرت : ئەمەریکا بە (٤٥٠) ملیۆن دۆلار یارمەتی تورکیای دا وەك نرخێك بۆ وەگەڕخستنەوەی بنکە سەربازیەکانی لە تورکیا ، ئەڵمانیایڕۆژئاواش بە بڕی (٥٠٠) ملیۆن دۆلار یارمەتی پێشکەش کرد (١١/٤١).

له پاش هاتنی حکومەتی دیمیراڵ بۆ سەر کورسی دەسەڵات لە ساڵی ۱۹۷۹ تیرۆر لـە تورکیـا دیمەنی شەڕی ناوخۆی بچووك بچووکی گرتـە خـۆ لـەنێوان ڕاسـت و چـەپ و لـەنێوان ئایینزاکـان هەروەها لەنێوان شۆڕگێڕانی کوردو هێزی ئاسایشی تورکیا و نێـوان ژمارەیـەك لـە سـەرکردەکانی سوپا لە والی شارەکان و تێکڕا تیرۆرستانی ڕاست و چەپەکانیش ، بۆ نموونە ژەنـەڕاڵێکی سـوپا لـە ناوچەی (فەنەرباهچە) ی پێشکەوتوویان لە ئەستەمووڵ دایە بەر ڕێژنەی گوللەو ژمارەی قوربانیانی دەستی تیرۆری سیاسی لە ماوەی (۷) مانگی دەسەڵاتی حیزبی داد گەیشتە نزیکەی ۱۹۰۰ کـەس ، لەکاتێکدا ئەو بارە نا ئاساییەی سەپێنرابوو بەسەر (۲۰) ویلایەت لە کـۆی (٦٧) ویلایەتەکـەی تورکیا نەیتوانی سنورێك بۆ خوێنڕشتنی بەردەوام دابنێت ، پاش ئەوەی ململانێی سیاسی توند ئەو شارە تورکیانەی گرتەوە کە دابەش بووبوون بەسەر گەڕەکە چەپ و ڕاسـتەکان و قسـەو دایـەلۆگیان تەنها بە گوللە بوو .

ئەگەرچی چاودێرانی سیاسی لەوە دەترسـن جۆگەلـەی ئـەم شـەڕە ناوخۆییـە بچـووکانە ببنـە ڕووبارێکی گەورە تەڕو وشـك لـە وڵاتـدا لەپێشـیاندا ڕامـاڵن ، بـەڵام لەهـەمان کـات گونـاهی تەقینەوەی شـەپۆلی تـیرۆری چـەپ ، دەخەنـە ئەسـتۆی تـیرۆری بـەرەی ڕاسـت ، نـەخوازە ئـەو ڕووبەڕووبوونەوەیە سووتەمەنیەکەی لە بازاڕی برەوداری چەك لـە تورکیـا دەبینێتـەوە ، بـۆ نموونـە لەماوەی (۱٥) ساڵی ڕابردوودا دەستگیرا بەسەر (٤٥) هەزار تفەنگ و (۱٥۰) هـەزار دەمانچـەو (۲۲) ملیۆن فیشەگ و تەقەمەنی ، ئەم ژمارانەش بەسن بۆ پێشبینیکردنی ژمارەی ئەو چـەکانەی نەگیراون یاخوود دەستیان بەسەردا نەگیراوە (٤١/١١) .

تێکچوونی ڕەوشی ئاسایش لە دوای تیرۆرکردنی دکتۆر (نیهاد ئیریـم) ی سـەرۆکی حکومـەتی کاتی دوا بەدوای بزووتنەوەکەی ۱۲ی ئاداری ۱۹۷۱ — و هەروەها کوشتنی ڕۆژنامەنووسی ناسـراو عەبدی ئیپیکچی سەرنووسەری ڕۆژنامەی میللیەت ی بەناوبانگ لەلایەن محەمەد عەلی ئاغجە کە لە گرتوخانەوە بەرەو ئەوروپا هەڵات و پاشان لە ۱۳ ی ئایاری ساڵی ۱۹۸۱ تەقەی لە پاپا یوحـەنا پۆلسی دووەم کرد وەك هەوڵێك بۆ لەناوبردنی ، ئەمانە بوونە هۆی جـاڕدانی حـوکمی عـورفی لـە (۲۰) ویلایـەتی تورکیـا و ئەنجامـدانی ڕەشـبگیریەکی زۆریـش لـەو وڵاتـە ، بـەڵام چارەنووسـی گەمەیەکی نوێی بۆ تورکیا ئامادە دەکرد ئەو دەمەی حیزبە سیاسیەکان لە شـوباتی سـاڵی ۱۹۸۰ لەنێوان خۆیاندا ڕێك نەکەوتن لەسەر کاندیدکراوی سـەرۆکایەتی کۆمـار ، ئـەوەبوو حیزبـی گـەلی کۆماری لەدوایشیەوە هەمو هێزە چەپەکانو حیزبـی کرێکـارانی تورکیـا بەسـەرۆکایەتی بەهیجـە بۆران پشتگیری لە هەڵبژاردنی فەریقی یەکەم حەیدەر باتور دەکرد کە یەکێك بوو لە سـەرکردەکانی

بزووتنەوەکەی ١٢ ی ئاداری ساڵی ١٩٧١ کە حکومەتی دیمیرالی ڕوخاندو ناوبراو لەو دەمەوە سەرکردەی گشتی هێزە ئاسمانیەکان بوو و بەبیرو بۆچوونی سیاسییانەی میانڕەو و هاوسۆزی لەگەڵ حیزبی گەلی کۆماری ناسرابوو ، بەش بەحاڵی بەرەی ڕاستیش ، پشتگیریی لە هەڵبژاردنی فەریقی یەکەمی خانەنشین تۆرۆن دەکرد ، پاشان پشتگیری لە هەڵبژاردنی (ئیحسان سەبری چاغلیانگلّ) ی وەزیری دەرەوی پێشووتر و سەرۆکی کۆماری تورکیا بە وەکالەت دەکرد ، چوونکە ئەو کات بەتەمەن لەهەموو ئەندامانی دیکەی پەرلەمان گەورەتر بوو دوای تەواو بوونی ماوەی سەرۆکایەتیەکەی فەخری قۆرۆتورك و لە دەرەنجامی ڕێك نەکەوتنی حیزبە سیاسییەکان لەسەر کاندیدی نویّ بۆ سەرۆکایەتی کۆمار (٩٩/١) .

کاتێك کۆڕی (تیرۆر لە تورکیا) لەلایەن کۆمەڵەی ڕۆژنامەنووسانی تورك لەماوەی نێوان ٣٠ ی کانونی دووەم تا ١ ی شوباتی ساڵی ١٩٨٠ لە ئەستەمووڵ بەبۆنەی یادەوەری یەکەمی تیرۆرکردنی نووسەری ڕۆژنامەنووس عەبدی ئیپیکچی سازدرا ، هەموو بەشداربووانی کۆڕەکە چ بە توێژینەوە یان بە لێدوانەکانیان لەبارەی تیرۆرەوە لەناوچەی ڕۆوژهەلاّتی تورکیا قسەیان کردو بەشێوەیەکی شاراوەو بیّ ئەوەی - ناوی بێنن- ئاماژەیان دا : کورد دەستی لەو تیرۆرە هەیە کە لە تورکیا بەڕێوە دەچیّ ، جەختیشیان لەوە کرد کە هۆکاری تیرۆر هەژاری و بێکاری و گۆڕانی ئابووریە ، بەلاّم کەسێکیان نەچوو بەلای ئەو فاکتەرە سەرەکیەی پاڵی بە کوردەوە ناوە بەشداری لە یاخی بوونی چەکداری بکات لە باشووری ڕۆژهەلاّتی تورکیا ئەویش : بێبەشبوونیانە لە مافە کلتوریەکانیان و حاشاکردن لە بوونی نەتەوەییان لەلایەن کاربەدەستانی تورکەوە (١٤٢/١٢).

بگرەوبەردەی سیاسی نێوان حیزبەکان گەیشتە ڕادەیەك هەندێك لە هێزەکان بۆ بلاّوکردنەوەی تێروری سیاسی قۆستیانەوە و قوربانیەکانی ئەم تیرۆرە ڕۆژانە گەیشتە (٢٥) کوژراو لەبەرەی ڕاست و چەپ و مرۆڤی بێگوناه ، ئەمە هانی (چاغلیانگلّ) ی سەرۆکی کاتی تورکیای دا لەدەستپێکی مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٨٠ زنجیرە کۆبوونەوەیەك لەگەڵ سەرانی هەردوو حیزبە سەرەکیەکە گریّبدات ، ئەمەش لەدوای ئەوەی ژەنەڕاڵ (کەنعان ئیڤرین)ی سوپا سالاری تورکیا لە مایسی ساڵی ١٩٨٠ هۆشدارییەکی بە حکومەتی (سلێمان دیمیراڵ) ی سەرۆکی حیزبی داد دا ، هەموو دەزگا میدیا ناوخۆیی و دەرەکیەکان بلاّویان کردەوە ، تیایدا داوای لێکرد ئەو ئاژاوەو تیرۆرە لەناو برێت کە خەریکە ولاّت بەرەو شەڕێکی ناوخۆیی کاولکاری ببات ، ئەگینا هێزە چەکدارەکان بە ئەرکی دەزانن بۆ ڕزگار کردنی تورکیا لەو بارودۆخەی تێی کەوتووە دەست وەربدەن (١٠٥/١) .

کۆبوونەوەکانی (چاغلیانگل) لەگەڵ سلێمان دیمیرال ی سەرۆکی حکومەت و ڕابەری حیزبی دادی دەسەلاّتدار لەلایەك‌و لەگەڵ بولەند ئەجەویدی سەرۆکی حیزبی گەلی کۆماری ئۆپۆزسیۆن

بەو دەرئەنجامە نەگەیشتن سەرنج و بۆچوون و هەڵوێستەکانی هەردوولا سەبارەت بە کێشە گشتیەکانی وڵات نزیك بخەنەوە ، چونکە کارەکە لەدەست سەرانی حیزبە سیاسییەکان دەرچوو بوو ، ئەگەر ئەو سەرنەکەوتنەشی بخەینە سەر کە پەرلەمان بە درێژایی (٦) مانگی ڕابردوو لە هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆمار بەرەو ڕووی ببۆوە ، وێڕای ئەوەی کە (٧٦) کەرەت بۆئەو ئامانجە خستیە دەنگدانەوە ، ئەوە دەستتێوەردانی سوپا بۆ یەکلاکردنەوەی بارودۆخەکە هیچ گومانێکی هەڵنەدەگرت ، ئەوەبوو کودەتای ١٢ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ لەلایەن ئەنجومەنی نەتەوەیی رووویدا کە پێکهاتبوو لە سەرکردەکانی سوپاو جەندرمە ، سەرەڕای سوپاسالاری سەرکردەی بزووتنەوەکە ، پاشان ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کەنعان ئیڤرینی سوپا سالاری بە سەرۆکی کۆمار هەڵبژارد، ئەم پۆستە زیاتر لە (٦) مانگ دوای تەواو بوونی ماوەی سەرۆکایەتی کۆرۆ تورك بە بەتاڵی مابۆوە ، سەرۆکی تازەی وڵات پێکهێنانی کابینەی نوێی لە ٢١ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ لە کەسانی تەکنۆکرات و کارگێڕیە ناسراوەکان سپاردە بوڵند ئۆلسوو حکومەتەکەی لە ٣٠ ی ئەیلولی هەمان ساڵ وەك دەسەلاتێکی جێ بەجێکاری دەست بەکاربوو ، لەکاتێکدا یاسای ژمارە ٢٣٢٤ کە لە ١٢ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ (ڕۆژی کودەتاکە) دەرچوو ، هەموو دەسەلاتێکی یاسادانانی دایە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کە کودەتاکەی ئەنجامدا. حکومەتی ئۆلسۆ توانی ئاسایش و سەقامگیری لە وڵات دابین بکات لە ئاکامی قەدەغەکردنی هاتوچۆی هاوڵاتیان لەلایەك و جاڕدانی حوکمی عورفی لە وڵات لەلایەکی ترەوە ، وێڕای ئەوەش هێزەکانیئاسایشی تورکیا لەماوەی تەنها یەك هەفتەدا (لە ٢٣-٣٠تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨١) ٦١٨ کەسیان دەستگیر کرد بەهۆی ئەنجامدانی چەندین تاوانی وەك کوشتن ، بڕینی بانك ، ڕێگری، هاویشتنی نارنجۆكو تەقەمەنی و دەست درێژی کردنە سەر ناموس ، هەمان ئەو هێزانەش توانیان دەست بەسەر چەندەها جۆرە چەك و ماڵ و موڵکی دزراو کە بەهایان زیاتر لە (٥٨) ملیۆن لیرەی تورکی بوو بگرن ، بەلاّم ئەم حکومەتە تەنها لەماوەی (٦) مانگی دەسەلاّتیدا توانیی ئاسایش لە هەموو وڵاتی تورکیا بەرقەرار بکات و دوای ئەوەش هەموو حیزبە سیاسیەکانی لە تورکیا هەڵوەشاندەوە و دەستی گرت بەسەر ماڵ و موڵك و بارەگاکانیان (١٠٦/١).

باسی سێیەم

کوردو کودەتای ساڵی ١٩٨٠

سەرکردە سەربازییەکان لەسەرەتای ساڵی (١٩٨٠) وە ، سێ هۆشدارییان دابووە حکومەتی دیمیراڵ بۆ ئەوەی لە چوار چێوەی سیستمی دیموکراتی پەرلەمانیدا ڕێوشوێنی پێویست بگرێتەبەر لە دژی ئاژاوەگێڕی و تیرۆر و جیابوونەوە. لە ١٣ی ئایاری ساڵی (١٩٨٠) ش ، ژەنەراڵ کەنعان ئیڤرین سوپاسالاری تورکیا دەست بەجێ دوای گەڕانەوەی لە کۆبوونەوەی پەیمانی باکوری ئەتلەسی (ناتۆ) لە واشنتۆن، داوای کرد حیزبە سیاسیەکان بگەنە ڕێککەوتنێك لە نێوانیاندا بۆ هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆمار ، ئەگەر چیش ئەو هۆشدارییانەو بانگەوازەکەی ئیڤرێن وەك پاساوێك بوو بۆ ئەنجامدانی کودەتای سەربازی ، وەلێ هەواڵی ئەو کودەتایەی حکومەتی دیمیراڵی لابرد، لە واشنتۆنەوە هات نەوەك لە ئەنکەرەوە، ئەوەبوو ڕادیۆی دەنگی ئەمەریکا بەر لەوەی ڕاگەینراوی ژمارە (١) لە ڕادیۆی تورکیاوە دەربچێت هەواڵی کوودەتاکەی بڵاوکردەوە چاودێرانی سیاسی مەسەلەکەیان - وا لێکدایەوە کە ئەو کودەتا تورکیە بەرەزامەندییەکی ئەمەریکایی — ئەتلەسی — بەرپابووە. بەلەروانگەی پرەنسیپی ترۆمان کە لەساڵی ١٩٤٧ جاڕدرا.

کورد لەهەمبەر ئەو کودەتایەگەشبین بوو و پێیان وابوو مزگێنی دیموکراتی و چارەسەری تەواوی پێیە بۆ هەموو ئەو کێشانەی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بەدەردیانەوە دەناڵێنێ ، بۆیە کاتێك کەنعان ئیڤرین ی سەرکردەی کودەتاکە سەردانی وان و دیاربەکری کرد بەگەرمیەوە پێشوازی لێکراو چەپڵەیەکی زۆریشیان بۆ بوڵەند ئۆلسۆ ی سەرۆکی حکومەتەکەی لێدا وەختێ هاتە شاری هەکاری کە کەوتۆتە هەژارترین ناوچەکانی تورکیاو لەنێوان عێراق و ئێراندایە ، بۆئەوەی ئێزگەیەکی پەخشی تەلەفزیۆنی تیادا بکاتەوە (٩/١٠).

کورد کە هیوای لە هەر گۆڕانکاریەکی بنەڕەتی حکومەتی تازە بیکات بڕی، بە تایبەتی دوای وتارەکەی ئیڤرین لە دەستپێکی ساڵی ١٩٨١ کە تیایدا گوتی : "هەموو بیرێکی جودا خوازی بەبێ بەزەییانە پێشێل دەکەین"، (٧/١٤) ، ئاژاوە لە ناوچەی ڕۆژهەڵات بەردەوام بوو و خەباتی چەکداری کوردیش لە دژی هێزەکانی ئاسایشی تورکیا لەوێ سەری هەڵدایەوە، مایەی سەرسوڕمان بوو بەلای ژەنەڕاڵە سەربازیەکانەوە ببینن ئۆپۆزسیۆن لق و پۆپێکی زۆرو تۆڕەکانی

تیرۆریش له چەندین بەشی ڕۆژهەلاتی تورکیا — بە وتەی گۆڤاری الصیاد — بلاو بوونەتـەوە بـە نموونه : لەمیانەی پرۆسەیەکی ئەمنی لە دژی بزووتنەوەیەکی جودا خوازی بەناوی (کاوە) وە کـە مەڵبەندەکەی لە (ئەدەنە) و (مەرعەش) بـوو ، پیـاوانی ئاسـایش لـە نیسـانی سـاڵی ١٩٨١ بەڵگەنامەی چەند پلانێکیان بە ئامانجی دامەزراندنی دەوڵـەتی کـوردی لـە چەشـنی مارکسـی دۆزیەوە و سوپای تورکیاش دەستی گرت بەسەر بڕێکی ئێجگار زۆر لـە چـەکی شـاردراوەو فـرە کتێب و بلاّوکراوەی کوردی و دروشم بە ئالاّی دەوڵەتی کوردی جودایشەوە (٣٦/١٣).

ئەگەرچی شۆڕشەکانی کورد چ بەشێوەیەکی تاکی یا بەشێوەی کۆمەڵ و گرووپ گرووپـی بچووك لە حەفتاکانەوە بەبێ بڕانەوە بەردەوام بوون ، وەلێ ڕێکخستنەکانی چەپیش دەورێکـی گەورەیان گێڕا بۆ گردبوونەوەی کۆمەڵە کوردیە بچووکەکان و هاندانیان بەرەو کاری خـەبات ، بەتایبەت دوای کودەتای ١٢ ی ئەیلولی سـاڵی ١٩٨٠ و پێگەیشـتنی زەمینـەی گونجـاو بـۆ دروستبوونی بزووتنەوەیەکی کوردی جەماوەری لەناوچەی ڕۆژهەلاّتی تورکیا لە سۆنگەی ئـەو بارودۆخە ناوخۆیی و دەرەکییانەی هاتبوونە پێشەوە. دەبینـی لەسـەر ئاسـتی نـاوخۆی ولاّت کودەتای ١٢ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ ڕووی دا و توانی خوێن ڕێژی و شەڕی ناوخۆو ململانێی نێوان چەپ و ڕاست لە تورکیا بوەستێنێ ، یاخود بەلایەنی کەم سەر لـەنوێ تەقینـەوەیان بـۆ ماوەیەکی دیارینەکراو دوابخات. لەسـەر ئاسـتی دەروەشـدا ئـەوە ئـەزموونی ئۆتۆنـۆمی لـە کوردستانی عێراق — وێڕای کەم و کوڕیەکانی — لە گۆڕدایەو سـەرنجی ڕۆشـەنبیرانی کـوردی ڕادەکێشاو هانی دەدان بەرەو خـەبات لـەپێناو داوای مـافی نەتـەوەیی کـورد لـە تورکیـا — بەتایبەت (پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران) یش وێڕای ئەو شەڕی عێراق- ئێـران هەلاّیسـا بوو — ئەویش تێدەکۆشا بۆ وەدەستهێنانی جۆرە ئۆتۆنۆمییەك بۆ کوردستانی ئێران .

دوای کودەتای ١٢ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ زۆربەی بزووتنـەوە نهێنییـە شۆڕشـگێڕەکانی تورکیا چالاکیەکانیان بەرەو ناوچەکانی ڕۆژهەلاّت گواستەوە بۆ ئەوەی دوور بن لەچاوی دەزگا ئەمنیەکانی ڕژێم و چاودێری توندیان لەلایەك و هەروەها بـۆ هەماهـەنگی پرۆسـەی خـەبات لەگەڵ بزووتنەوەی کورد لەلایەکی تر .

واقیعی تورکیای نوێ ، بەرەی سۆشیالیستی لە سێ بزووتنەوەی یەك ئامانج گرتـە خـۆ ، ئەویش ، دەستەبەرکردنی دیموکراتی ڕاستەقینە لە تورکیا دوور لە زاڵبوونی عەسکەرتاریەت و ڕاست و هزری فاشیزم ، لەکاتێکدا ئەو بزووتنەوانە خەباتی چـەکدارییان کـردە شـێوازێك لـە خەباتی ڕزگاری خوازی دیموکراتی. بەش بـەحاڵی بـەرەی ڕاسـتی نەتـەوە پەرسـتیش ، ئـەوە

کەوتبووە کۆکردنەوەی پاشماوەی هێزو هەوادارانی خۆی پاشی ئەو گورزە گرانەی حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی لە ئایاری ساڵی ١٩٨٠ بەری کەوت کاتێك (کۆن سازاك) ی جێگری ئەم حیزبە لەپێش ماڵەکەی لە ئەنکەرە کوژرا (٤١/١١)، گورزێکی گرانیش بوو بەلای دوو جەمسەرەکەی نزیك بەرەکە ، حیزبی داد بە سەرۆکایەتیی سلێمان دیمیرال کە سوپا بۆ جاری دووەم لە کورسی دەسەلاَت دەیهێنێتە خوارێ ، لەکاتێکدا دەنگۆی ئەوە بلاّوبۆوە کە کودەتاکەی ١٢ ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ بۆ ئەوە ڕووی دا سنوورێك بۆ ئەو هەڵکشانە ئیسلامییە دابنێ کە حیزبی سەلامەتی نیشتیمانی بە ڕابەرایەتی نەجمەدین ئەربەکان کۆمەکی دەکرد لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتی ئاییني لە تورکیا ، بەلاّم ئەو سێ بزووتنەوەیە سۆشیالیستیە نهێنیەی کە ناوچەی ڕۆژهەلاّتیان لە ساڵی ١٩٨١ کردە مەڵبەندی خۆیان ، بریتی بوون لە :

١- حیزبی کۆمۆنیستی شۆڕگێڕی تورك (TOKP).

ئەم حیزبە بەپێی بۆچوونی ڕۆژنامەی فیگارۆ — پەیوەندیی پتەوی لەگەڵ حیزبە کۆمۆنیستە ڕۆژئاواییەکاندا هەبووەو کۆمەك و یارمەتیی زۆری لێیان وەردەگرت ، بەتایبەت لە حیزبی کۆمۆنیستی فەرەنسا تاوەکو بتوانێ چالاکیەکانی بەڕێوە ببات ، ئەو حیزبانە ئامرازو پێداویستیەکانیان بۆ ئەم حیزبە دابین دەکرد بۆ وروژاندنی ئاژاوەو هەرا... بەلاّم ئەم ئامرازو پێداویستیانە بەشی ئەوەیان نەدەکرد شەپۆلی تیرۆر لەسەر گۆڕەپانی تورکیا بەبێ هەبوونی فاکتەری بابەتیانە بووروژێنن ، دەبینی دواکەوتنی زۆرو پەرەسەندنی بێکاری و رەوشی سەختی ئابووری لەناوچەی ڕۆژهەلاّت (کوردستانی تورکیا=وەرگێڕ)، یەکێك لەو فاکتەرانەیان پێکدەهێنا (١١/١٥).

یەکێتی لاوانی شیوعیی تورك TQKB بە مەچەکی پۆلاّیینی سەربازی حیزبی کۆمۆنیستی شۆڕشگێڕی تورك دادەنراو گرنگی بە بارودۆخی تورکیا دەداو ڕەخنەی لە هەڵەکانی یەکێتی سۆڤیەت دەگرت ، لێرەشەوە لەگەڵ ئەو حیزبە شیوعیە تورکیە نهێنییە جیابوو کە بارەگای لە ئەڵمانیای ڕۆژهەلاّت و هاوپەیمان بوو لەگەڵ مۆسکۆ و پڕوپاگەندەکانی لە ئێزگەی ڕادیۆی بەناو (ڕادیۆکەمان) لەو وولاّتەو لەگەڵ ئێزگەیەکی بەهێز کەرەوە کە لە بولگاریا بوو ، بەرنامەکانی بۆ تورکیا پەخش دەکرد ، لەگەڵ حیزبی شیوعی لادێیی کرێکارانی تورك TIKP) یشدا کە بڕوای بە مارکسیزم و ماویزم هەبوو هێرشی دەبردە سەر

یەکێتی سۆڤیەت و بە ئیمپریالیزمی سۆڤیەتی – ڕێك وەك ئیمپریالیزمی ئەمریکی، وەسفی دەکرد جیابوو .

حیزبی کۆمۆنیستی شۆڕشگێڕی تورك لە ساڵی ۱۹۸۳ لەگەڵ حیزبی کرێکاران و جوتیاران یەکی گرت و بەهەردوکیانەوە حیزبی یەکێتی شیوعیە تورکەکانیان TBKP پێکهێنا ، هەرچەندە (۳۰) ڕێکخراوی دیکە بەناوی چەپی تورك هەبوون هەموویان لەسەر شانۆی سیاسی تورکیا تێدەکۆشان .

۲- بزووتنەوەی چەپی شۆڕشگێڕ (Dev-Sol) :

ئەم بزوتنەوەیە بە واریسی هەموو ئەو بزوتنەوە چەپە شۆڕشگێڕانە دادەنرێ لە ساڵەکانی حەفتا لە تورکیا سەریان هەڵدا و بڕوایان بە خەباتی چەکداری هەبوو ، وەك حیزبی ڕزگاریی میللی تورکیاو بزووتنەوەی لاوانی شۆڕشگێڕ ، کە لەپاش کودەتای ۱۲ ی ئەیلولی ۱۹۸۰ یەکیان گرت و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی شۆڕشگێڕ(DKH) یان پێکهێنا. ڕێکخراوی ڕێگای شۆڕشگێڕی دایك Ana-Dev-Yol هێزی سەربازی گورز وەشێنی ئەم ڕێکخراوە بوو ، کە لەچەند شارێکی وەکو ئەستەموولّ ، ئەنکەرە ، ئەزمیر ، ئەدەنە) چالاکی دەنواند.

ئەگەرچی ڕێکخراوی چەپی شۆڕشگێڕ بەشێوەیەکی بەرچاو لەناو زانکۆکاندا تێدەکۆشاو سیاسەتی (لێدەو ڕاکە) ی پیادە دەکرد ، کەچی ڕێکخراوی ڕێگای شۆڕشگێڕی دایك چالاکی شۆڕشگێڕیی لەنێو کرێکاران و جوتیاران و فەرمانبەران و سەربازیەکاندا ئەنجام دەدا. ڕێکخراوەکە لەساڵی ۱۹۸۲ ژمارەیەکی زۆریان لێ دەستگیرکرا بەتۆمەتی چەپ و لە تشرینی یەکەمی هەمان ساڵیش ۷۲۳ کەسیان ڕەوانەی پێش دادگای سەربازی لە ئەنکەرە کران بەتۆمەتی ئەندام بوونیان لەناو بزوتنەوەی چەپی شۆڕشگێڕ و کردەوەی دزی و تاڵان و هەڵکوتانە سەر ماڵ و موڵکو هاویشتنی نارنجۆك و پشت بەستن بە هێز بۆ گۆڕینی سیستمی دەسەلاّت لە تورکیا (۱۹/۱٦). لەکاتێکدا تاوەکو ئێستاش[۹] دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە ئەستەموولّ دەڕوانێتە ئەو داوایەی لە ساڵی ۱۹۸۲ ەوە لە دژی (۱۲٤۳) کەس بەرزکراوەتەوە بەتۆمەتی دزی و زەوت کردن و هەڵکوتانە سەر ماڵ و موڵکی دەوڵەت و کوشتن و تیرۆر ، لەنێوانیاندا (سینان گونول) ی سەرۆکی ڕێکخراوی چەپی شۆڕشگێڕە (۱/۱۷).

۹- مەبەستی سەرچاوەکە : سەرەتای سالاّنی (۲۰۰۰)ە. (وەرگێڕ)

٣- بزوتنەوەی کورد :

لـە پـاش کودەتـای ١٢ ی ئـەیلولی سـاڵی ١٩٨٠ بزوتنـەوەی کـورد لـە تورکیـا تووشـی هەڵتروشکانێك هات لە سۆنگەی ڕێ و شوێنی ئەمنی توندو ئەو پشکنینە بەردەوامانـەی یەکـە سەربازییەکان لەناوچەی ڕۆژهەلاّت گرتبویانە بەر ، سەرەڕای جاڕدانی قەدەغەکردنی هاتووچـۆی شەوانەو گرتنی ڕەمەکییانە بە کەمترین شك و گومان کردن لـەهاوکاری کردنـی دانیشـتوان لـە بزوتنەوەکە ، بەلاّم وێڕای هەموو ئەو ڕێکارە ئەمنی و سەربازیانەش کۆمەڵێکی کوردی بـەناوی (کاوە)وە لە بەیاننامەیەکـدا کـە لـە ١٦ ی کـانونی دووەمـی سـاڵی ١٩٨٢ دەرچـوو ەو بـلاّو کراوەتەوە تیایدا هاتووەو دەڵێت ، ئەندامەکانی لە شەڕو پێکدادانێکدا لەگەڵ هێزەکانی تورکیـا لەناوچەی (تۆنجەلی= دەرسیمی پێشوو) توانییان ١٢ سەربازی تـورك بکـوژن و (١٨) سـەربازی دیکەش بریندار بکەن ، لەناو کوژراوەکاندا سێ ئەفسـەر هـەن ، یـەکیان بـە روتبـەی رائیـد و دووەمیان بە روتبەی نەقیب و سێهەمیشیان بە روتبەی مولازمە ، بەیاننامەکە سوپای تورکیای تۆمەتبار کردووە بەئەنجامدانی ڕەشە کوژییەك لە دژی کـورد لـە ناوچـەکە و (٤) کەسـیش لـە ئەندامانی کۆمەڵی ناوبراو کوژراون ، دوای ئەمـە سەرچـاوە ڕەسمیـەکانی تورکیـا لـە ئەنکـەرە بلاّویان کـردەوە کـە کاربەدەسـتانی تـورك سـکرتێری گشـتی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان و (٦٤)کەس لە ئەندامانی حیزبەکە دەسـتگیر کـردووە کـە لـە ڕۆژهـەلاّتی تورکیـا لـە میانـەی هەڵمەتێکی پشکنینی ڕێك و پێك و بەردەوام لە دژی ئەو حیزبـە قەدەغـە کـراوە ئەنجامـدراوە. سەرچاوەکان وتیشیان پتر لە ٤٠٠ ئەندامی حیزبەکە لە گرتوخانەدان پێشتر گیراون و ماوەی (٩) مانگە لە دیاربەکر لە ڕۆژهەلاّتی تورکیا بە تۆمەتی بانگەشە کردن بـۆ دامەزرانـدنی دەوڵـەتی کوردی سـەربەخۆو تۆقانـدنی لادێیـەکان و کوشـتنی ٢٤٣ کـەس دادگاییکردنیـان بەردەوامـە (١٨/ئەلبوم) ، دوای تێپەڕ بوونی (٢) ساڵ بەسەر دەسـتپێکی دادگـاییکردنی ئـەو کوردانـە ، دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە دیاربەکر بڕیاری دا بە لە سـێدارەدانی (٣٥) کـوردو بەنـد کردنـی ژمارەیەکی زۆریان بۆماوەی دوورو درێژ و ئەوانی تر بەبێ تاوان ئازاد کران (١٩/ئەلبوم).

چالاکیەکانی بزووتنەوەی کورد لە تورکیا لە میانەی ئەو دوو ساڵەدا بەهۆی ناکۆکیـەکانی نێوان خۆیان و فرەیی بیرو بۆچوون ، بریتی بوون لـە شـەڕو پێکـدادانی بچـووك لێرەولـەوێ و هێرشبردنە سەر ئۆتۆمۆبیلی گواستنتەوەی هەناردەی تورکیا بەرەو ئێران ، یاخوود هێرشکردنە سەر شەمەندەفەری ئازووقەو دەورییە سەربازییەکان. ئەم کردەوانە پاڵیـان بـە دەسـەلاّتدارانی تورکەوە نا چەکی ئاسمانی لە دژی بزووتنەکـە بـەکاربهێنن ، لـەو دەمـە سەرچـاوەکان ڕایـان

گەیاند ، هێزێکی ئاسمانی تورکیا کە پێکهاتووە لە (٢) یان (٣) فڕۆکەی جەنگی ، (٨) هێرشی ئاسمانی کردۆتە سەر چەند مۆڵگەیەکی کوردە جودا خوازەکان لەهەردوو ناوچەی مەهابادو سەردەشت لەنزیك سنووری نێوان ئێران و عێراق (٢/٢٠)، جەنەڕاڵ (کەنعان ئیڤرین) یش لە میانەی وتارێکی دا لە شاری (مانیسە) تەئکیدی کردەوە کە ڕێکخراوە تیرۆرستیەکان بەرەو هەرەس هێنان دەڕۆن پاش ئەوەی هێزەکانی تورکیا توانی دەست بگرێ بەسەر چەك و تەقەمەنیەکانیان کە بەهایان دەگاتە نزیکەی (٢٥) ملیۆن لیرەی تورکی (٣/٢٤).

دادگای عورفی ئەنکەرە ، بڕیاری دابوو بە سەپاندنی حوکمی بەند کردن بۆ ماوەی (٢) ساڵ (٣) مانگ بەسەر بەڕێز (شەرەفەدین ئالچی) ئامۆزای (سەعید ئالچی) ناوە نهێنیەکەی شوان بوو سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان لە تورکیا پاش ساڵی ١٩٦٨ و وەزیری نیشتەجێیێ و ئاوەدانکردنەوەی پێشوو بەتۆمەتیئەنجامدانی چالاکی کوردی و یارمەتیدانی بزوتنەوەی جوداخوازی کورد ، لەکاتێکدا هێزەکانی ئاسایشی تورکیا ٢٣٣١ کەسیان لە ڕێکخراوی پێشمەرگەی APO ی کوردییان دەستگیر کرد و پاشان دادگای عورفی دیاربەکر حوکمی لە سێدارەدانی بۆ (٩٧) کەسیان دەرکرد (٣/٢٤).

ئەو ڕێکخراوە کوردیانەی لەو دەمەدا لە کوردستانی تورکیا چالاکییان ئەنجام دەدا پێکهاتبوون لەم حیزبو ڕێکخراوانەی لای خوارەوە :

أ- پارتی کرێکارانی کوردستان PKK : ساڵی ١٩٧٨ دامەزراو چەندین کادری حیزبی کرێکارانی تورکیا TIP، دوای کودەتای ١٢ ی ئەیلوولی ١٩٨٠ هاتنە نێو ریزەکانییەوە ، سەرەتا ئەم پارتە حیزبێکی بچووك و چالاکیەکانی سنووردداربوون بەلاّم پاش ساڵی ١٩٨٤ و کاتێك بەشێوەیەکی باش توانیی بە ڕابەرایەتیی عەبدوڵلاّ ئۆجەلان خۆی ڕێك بخات ، کۆمەڵێکی زۆر لە گەنج و لاوانی کوردی بۆلای خۆی ڕاکێشا .

ب- ڕێکخراوی کرێکاران و جوتیارانی کورد لە تورکیا TIKKO : ئەم ڕێکخراوە درێژە پێدەری حیزبی کرێکاران و جوتیارانی تورك TIKP بوو (باڵی چینی ماوی حیزبی شیوعی تورکیا) .

ڕێکخراوی TIKKO بانگەشەی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ لە تورکیا دەکرد ، عادل شاهین کە یەکێك بوو لە کادیرانی ئەم ڕێکخراوە لە میانەی دادگاییکردنەکەیدا لە ئەستەموولّ گوتی : شەڕی تۆڵەسەندنەوە لە هێزەکانی ئاسایشی تورك تەنها ئەو کاتە ڕادەوەستێ دەوڵەتی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ (١١/٢١).

زۆربەی کادیرانی ڕێکخراوەکە دواتر چوونە ناو پارتی کرێکارانی کوردستانەوە.

ج- حیزبــی سۆشیالیســتی شۆڕشــگێڕی کوردســتان PSSK : ســاڵی ۱۹۸۰ پێکهــات و ڕێکخراوی کاوه وەکو باڵی سەربازی حیزبەکە وابوو کە بڕوای بە مارکسیزم هەبوو ، بــەلاّم لــە نیسانی ساڵی ۱۹۸۱ گورزێکی گەورەی بەرکەوت ئەو دەمەی دەزگا ئەمنیەکانی ڕژێمی تورك کادیری پێشکەوتووی حیزبیان دەستگیر کرد و لە نێوانیانــدا (حەســەن ئەســغەر)ی ســکرتێری گشتی حیزبەکە بوو ، ناوبراو حــوکمی ئەبــەدی تــا هــەتایی بەســەردا ســەپێنرا (۵۰/۳۱) ، حەسەن ئەسغەر لە گرتووخانەی عەلەمداغی نزیك شاری ئەستەموڵ لە ساڵی ۱۹۸۱ بەچــاوی خۆی بینیبــووی چــۆن چــۆنی گوللــەبارانی بەندیــەکانیان دەکــرد و (۳) کەســیان لێ کوشــتن. نووسەری کورد خاتوو (رەوشەن سونبول ئۆغلۆ) ئەم ڕووداوەی کرد بــە ڕۆمانێــك لــە شــێوەی لێکۆڵینەوەیەکی ڕۆژنامەوانی و دواجار لە پێشبڕکێی ئەدەبی (یونس ســانە) ی ســاڵی ۱۹۸۹ خەلاّتی دووەمی بەرکەوت (۵۰/۲۲).

بەلاّم حیزبی سۆشیالیستی شۆڕشــگێڕی کوردســتان لــە دوای ســاڵی ۱۹۸۲ دوو بــەرەکی سەری تێکردو کۆمەڵێك لەو کادیرانەی بڕوایان بــە هــزری سۆشیالیســتی نــەبوو ، حیزبێکــی تازەیان درووست کرد بەناوی (پارتی بوژانەوەی کــورد KAJIK بانگەشــەی بــۆ دەوڵــەتێکی سەربەخۆی کورد بەهەرسێ پارچەکانیەوە دەکرد بە ڕێگەی خەباتی چەکداری .

د- حیزبی دیموکراتی کوردستان : ئەم حیزبە لێهاتوویی خــۆی لەســەر گۆڕەپــانی خــەباتی سیاســی کــورد ســەلماند ، وێــڕای نــاکۆکی نێــوان ڕیزەکــانی لــە ســالاّنی حــەفتا ، نــەبوونی سەرکردایەتیەکی بەهێزو ڕووکردنی کادیرانی بۆناو حیزبــە کوردیــەکانی تــر ، نــەخوازە بۆنــاو ڕیزەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان ، وایان کرد زیاتر ببێتە ڕێکخراوێکی چــەکداری تــاوەك ئەوەی حیزبێکی سیاسی پایە بەرز بێت .

هـ- ڕێکخراوی پێشمەرگە: حوسێن ییلدرم ســەرکردایەتی دەکــرد ، ڕێکخراوێکــی چــەپی کوردی بوو هاوکاری لەگەڵ ڕێکخراوی چەپی شۆڕشگێڕ Dev-Sol دەکرد ، لــق و پــۆپی لــە ژمارەیەك لە ولاّتانی ئەوروپا وەك بەریتانیا، ئەڵمانیا، سوید کردەوە و بــەزۆری چــالاکیەکانی لەنێو کرێکارانی کورد لە ئەوروپا بەڕێوە دەچوو ، بۆیە شێوازی کارو ئامــانجی لەگــەڵ پــارتی کرێکارانی کوردستان جیابوو ، لەبەر ئەوەش بــوو نــاوە هەنــدێ لــە گــرژی و ڕەخنــە و پلارتێگرتنی سیاسی دەکەوتە نێوانیان ، بۆ نموونە ڕێکخراوی APO داوای لە ئەندامانی کرد بۆ زەرورەتی پاراستنی دیسپلین(زەبت وڕەبتی) ڕێکخراوەکەیان چونکە لــەوێ کۆمــەڵێك هــەن بەرگی شۆڕشگێڕییان پۆشیوە بۆ چەواشەکردنی جەماوەر (۱۱/۲۵).

شایەنی گووتنە ئەم ڕێکخراوە کوردییانە ئەندام بوون لەناو (یەکێتی نیشتیمانی کوردستان) کە بارەگاکەی لە لەندەن و هەموو بزووتنەوە کوردیەکانی لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست گرتبووە خۆ ، جگە لەوە ژمارەیەکی زۆریش لە نووسەرو ڕۆژنامەنووسانی پێشکەوتوخوازی تورك و کورد (کۆمەڵەی هاوکاری لەگەڵ خانەوادەی گیراوو مەحکومەکان) یان دامەزراند و بارەگاکەی لە ئەستەمبول و لق و پۆپیشی لەهەموو ویلایەتەکانی تورکیا کردبۆوە ، ئەمە دوای کودەتاکەی ١٢ ی ئەیلولی ١٩٨٠ ڕووی دا ، کۆمەڵەکە هاوکاریشی لەگەڵ کۆمەڵەکانی بەرگری لەمافی مرۆڤ لە تورکیاو مانگی سوری تورکی و ماف پەروەرانی تورك دەکرد لە پێناو پێشکەشکردنی کۆمەك و یارمەتی بە بەندکراوەکان لە تورکیاو بۆ داکۆکی لە مافەکانیان و ئەنجامدانی مانگرتن و ناڕەزایی دەربڕین بۆ وەدەست هێنانی ئامانجەکانی (٣/٢٣).

سەرچاوەکانی بەشی پێنجەم

١- ئیبراهیم داقوقی : فلسطين والصهيونية في وسائل الاعلام التركية ، بغداد ، ١٩٨٧
2- Aydinlik gazetesi, 24-3-1980.
3- Aydinliksosyalist dergi , yil3,sayi 24,EKim1970.
4- Gunes gazetesi,5-6-1987.
5-Abdi ipekci: Liderler diyorki,istangul 1969.
6- HurrIyet gazetesi, 6-61977.
٧- ڕۆژنامەی (الّنباو) ی کوەیتی ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٦/٧/٢٩.
٨- گۆڤاری (الوگن العربی) ژمارە ١٤٩ لە ١٩٧٩/١٢/٢٧ .
٩- تركيا المعاصرة : لەلایەن کۆمەڵێك مامۆستاوە ، لـەبڵاوکراوەکانی سـەنتەری لێکۆڵینـەوەی
تورکی ، زانکۆی موصڵ ، دار
الحكمة ، موصڵ ، ١٩٨٧,
١٠- ڕۆژنامەی (الأنباء) ی کوەیتی ، ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٠,/١٢/٣٠
١١- گۆڤاری (الوطن العربي) ژمارە ١٧٧ لە ١٩٨٠,/٧/١٥
12- Abdi Ipekci semineri, Turkiyede Teror, Gazetecilr Cemiyeti.
١٣- گۆڤاری الصياد)ی لوبنانی ژمارە ١٩٠١ لە ١٩٨١/٤/١٠.
١٤- ڕۆژنامەی (الوحدة) زەبیانی ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٣,/٦/١٦
١٥- ڕۆژنامەی (الأنباء) ی کوەیتی ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٤,/١٢/٢٤
16- Hurriyet gasetesi 20-7-1989.
17- Tercuman gasetesi 10-6-1990
18- Hurriyet gasetesi 6-1-1990.
١٩- ڕۆژنامەی (اليوم) دەمام لە ١٩٨٢/١/١٧.
٢٠- ڕۆژنامەی (الوگن) ی کوەیتی ، ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٤,/٨/٨
٢١- ڕۆژنامەی الجمهورية ، القاهرة ، ژمارەی ڕۆژی ١٩٨٤,/٣/١٢
22- Hurriyet gasetesi 14-12-1989
23-edogru dergisi,sayi44: 29Ekim 1989-2000.
24- Cumhuriyet gasetesi, 27-12-1989
25- Hurriyet gasetesi ,8gun,5-4-1981
26- Hurriyet gasetesi , 21-2-1989.

بەشی شەشەم

بزوتنەوەی نوێی کورد لە تورکیا

ئەو تاقمە سەربازییەی کودەتای ساڵی(١٩٨٠)ی بەئەنجام گەیاند هەزاران کەسی لە نەیار و بەرهەڵستکاری سیاسی و رۆژنامەڤان و ئەندامانی یەکێتیی سەندیکاکانی کرێکارانی شۆڕشگێڕ(Disk) و ئەندامانی(کۆمەڵەی مامۆستایانی شۆڕشگێڕ-Tob-Der=) یان هاویشتە کونجە تاریکەکانی گرتووخانەکانەوە، لە کاتێکدا هیچ تارماییەکی ئەوتۆ لە ئاسۆوە بە دەر نەدەکەوت ئاماژە بەوە بدات کە سەرانی کوودەتاکە ئەو دیموکراتییە پەرلەمانییە دەگێڕنەوە بۆ تورکیا کە سەریان بڕی.

رۆژئاوای ئەورووپایی، بە خۆی و رۆژنامەکانییەوە واقی وڕما و دەهری بوو کاتێك(ئەحمەد ئێسفان) ی تەمەن ٥٨ساڵ عومدەی پێشووی شاری ئەستەموول و هاوڕیی بولەند ئەجەوید لە لێدوانێکیدا ئاشکرای کرد کە ئەو لە ماوەی بەندکردنەکەیدا بە دەست و پێی کۆتکراو و چاوی بەستراوییەوە پەیتا پەیتا لێکۆڵینەوەی لەتەکدا دەکراو لەلایەن بەرپرسانی یاسای باری نائاساییەوە ئازارو ئەشکەنجە دەدرا لە حاڵێکدا خۆی و سەدان کەس لەوانەی ئەندام بوون لە Disk فرێدرابوونە بنکە سەربازییەکانی شاری ئەستەمووڵەوە. رۆژنامەی گاردیان دەڵێت: ئەشکەنجەدانی سەندیکاکاران بۆ ئەوە بوو پاکانەیان پێ پڕبکەنەوە، بەو سیفەتەی ئەندامن لە حیزبی شیوعیی قەدەغەکراو..دوو هەفتەش لەمەوبەر دادگای ئەستەمووڵ بڕیارێکی دەرکرد بە دووبارە گرتنی(٢٢٢) سەندیکاکاری(دیسك) بە (ئەحمەد ئیسفان)یشەوە کە هەموویان راستەوخۆ سەر لەنوێ گرتنیان بۆ ئەوە بوو نەبا نهێنی ئازارو ئەشکەنجەدانیان لە بنکە سەربازیەکانی تورك بۆ رای گشتی ئاشکرا بێت..(١/٢٥).

ئەو هەڵمەتە راگەیاندنانەی رۆژنامەگەریی رۆژئاوا لە دژی رژێمی سەربازیی تورك و پێشێلکارییەکانی لە هەمبەر ئازادییە گشتییەکان، بەرپایان کرد و هەروا داواکاریی جەماوەری تورکیا بۆ گەڕانەوە بەرەو ژیانی مەدەنی، وایانکرد: ژەنراڵ کەنعان ئیڤرین بە بۆنەی ئاهەنگەکانی سەری ساڵەوە لە ساڵی١٩٨٢، ئەم لێدوانە بدات: ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی خشتەیەکی زەمەنی داناوە بۆ گەڕانەوە بەرەو ژیانی مەدەنی، بە ئامادەکردنی رەشنووسی دەستوورێکی نوی بۆ وڵات لە کۆتایی هاوینی ئیمساڵ (واتا١٩٨٢) و لە پایزدا راپرسی لەسەر دەکرێ و لە دەستپێکی ساڵی ١٩٨٣ یاسایەکی

تازە بۆ حیزبەکان دادەنرێ، ژیانی سیاسی و پەرلـەمانی لـە ولـّات ڕێـك دەخـات، دوای ئەوەش لەسەرەتای سالّی ١٩٨٤هەلّبژاردن بەڕێوە دەچێت بـە ئامــانجی گەڕانـەوە بـەرەو حوکمی مەدەنی.

بەکردەوە، ژەنراڵەکانی سوپای تورك وتەی شەرەفی سەربازی رلستگۆی خۆیان جێ بـە جێ کرد بە گەڕانەوە بەرەو بنکە سەربازییەکان دوای بەرقەرار بوونی ئاسایش لە ولّات و سـەپاندنی دەسـەلاّتی دەولـّەت و یاسـا بەسـەر هاولاّتیـانی تورکیـا- ئەمــەش هـەمان دەستەواژە بوو کەنعان ئیڤرین لە راگەیەندراوی یەکەمی کوودەتای ١٢ی ئەیلوولی سالّی ١٩٨٠ بەکاری برد- لەوڕا، ڕەشنوسی دەستوری نوێ ئامادەکراو لە ٧ تشرینی دووەمـی سالّی ١٩٨٢ خرایە بەر راپرسی جەماوەرەوە، ئەنجومەنی ئاسایشـی نەتـەوەییش لـە ٢٥ نیسانی سالّی ١٩٨٣ رازی بوو لەسەر یاسای تازەی حیزبـە سیاسـیەکان - کـە ئەمــەش رۆژی وەرگرتنی داواکاری بوو لەلایەن وەزارەتی ناوخۆو بۆ پێکهینـانی حیزبـە سیاسـییە نوێیەکان بە گوێرەی یاسای نوێ قەدەغە بـوو هـیچ کـام لـە ڕێبـەرانی حیزبـە سیاسـیە کۆنەکان تا ماوەی(١٠) سالّ چالاکی حیزبایەتی ئەنجام بدەن. چەند کۆتبەندییەکی نوێیش دانرا بۆ زامنکردنی ڕێگرتن لە ململانێی نێوان هەموو ئەو حیزبانـەی لـە سـەر شـانۆی سیاسی سەر هەلّدەدەن و هەروا قەدەغەکردنی گواستنەوەی نوێنەران بۆ ناو حیزبەکانی تر لە کاتی دەستکێشانەوەیان لە حیزبێکی سیاسـی، دەڕبـڕینی بـیروڕای هاولاتیـانیش بـە ڕێگەی کاری حیزبیی ڕێك و پێکەوە دەبێت بە مەرجێك لەگەلّ پرنسیپەکانی کەمالیزمدا بگونجێن و نابێت ئیشارە بەسەر سەرکردایەتی سەربازی دەسەلّاتدار لە تورکیا بکـرێ بـە حیزبە سیاسیەکانی پێشوویشە. یاسای ناوبراو قەدەغـەکردنی کـاری حیزبیشـی سـەپاند بەسەر پیاوانی سەربازی و خویندکارو کرێکـار و مامۆسـتاو فەرمانبـەرانی دەولـەت و دەستووری نوێ جەختی کردەوە کە ئەرکە یاساییەکانی ئەنجومـەنی ئاسایشـی نەتـەوەیی تورکیا یەکسەر دوای دامەزراندنی قەوارەی گشـتیی ئەنجومـەنی نوێنەرایـەتیی تورکیـا کۆتایی دێت و ئەندامانی یەکەمین ئەنجومەن سەرۆکایەتی کۆمار پێك دێنن لە مێژووی هاوچەرخی تورکیا و سەرۆکی کۆمار سـەرۆکایەتی دەکـات. هـەروەها دەسـتووری نـوێ ژمارەی ئەندامانی پەرلەمانی لـە(٤٥٠) نوێنـەرەوە کـەم کـردەوە بـۆ(٤٠٠) نوینـەری پەرلەمانی، بێجگە لەوەش دەسەلّاتی دایە سەرۆکی کۆمار بە هەلّوەشاندنەوەی پەرلەمان و داواکردنی بۆ هەلّبژارنی نوێ لە حالّێکدا ئەگەر تەنگژەیەکی وەزاری روو بدات زیاتر لە

٤٥ رۆژ بەردەوام بێت، ئەم هەنگاوانەش هەموو بە بەربەستێك دانران لە پێش ئازادییە گشتیەکانی وڵات.

ئەنجومەنی ئاسیشی نەتەوەیی تەنها مۆڵەتی بە (٣) حیزب دا بچنە کۆری هەڵبژاردنەوە و (١٢) حیزبی سیاسی لەم پرۆسێسە دوورخستەوە چونکە مەرج و تایبەتمەندی پێویستیان نەبوو! سێ حیزبەکەش بریتی بوون لە: حیزبی دیموکراتی نیشتیمانی بە سەرۆکایەتی ژەنراڵی خانەنشین تۆرگۆت سۆنالب کە ژەنرالەکان راستەوخۆ بشتگیریان دەکرد، حیزبی نیشتیمانی دایك بە سەرۆکایەتی ئابووریزان تۆرگۆت ئۆزال و حیزبی میللی بە سەرۆکایەتی نەجدەت چالپ.

ئەنجومەنی ئەوروپی بە ئەندامبوونی ئەم پەرلەمانە نوێیە چاوەروان کراوەی تورکیای لەناو ئەنجومەنەکەی بەو سیفەتە تورکیا ولاتێکی ئەوروپی و ئەندامە لە پەرلەمانی ئەوروپا-رەتکردەوە، چونکە بریاری دوورخستنەوەی هەندێ لە حیزبەکان لە هەڵبژاردن بریارێکی لایەندار و نا دیموکراتیە.

هەڵبژاردنی نوێ لە تورکیا، سەر لە بەیانی ٦ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨٣ بەرێوە چوو و دەرەنجامەکانی بەم شێوەیەی لای خوارەوە بوو(١٠٢/١):

١- حیزبی نیشتیمانی دایکی راستی میانرەو بە(٢١١) کورسی لە پەرلەمان بردییەوە دوای ئەوەی(٢ر٤٥٪)ی دەنگەکانی بە دەستهێنا.

٢- حیزبی میللی هەڵگری بیری چەپی مامناوەند بە(١١٧) کورسی لە پەرلەمان بردییەوە، واتا (١ر٣٠٪) ی دەنگەکان. کورد لایەنگری ئەم حیزبەیان دەکرد، ئەوە بوو لە کۆی (١١ ئەندامی دەستە کارگێرییەکەی(٤) یان کورد و بە سەرۆکایەتی پرۆفیسۆری بە رەگەز کورد ئایدین کووهەن گورگان بوو.

٣-حیزبی نیشتیمانی دیموکراتی راسترەو بە(٧٠) کورسی لە پەرلەمان بردییەوە پاش ئەوەی(٢ر ٣٢٪) ی دەنگەکانی هێنا

٤- تەنها دوو نوێنەری بێ لایەن لەم هەڵبژاردنانە دەرچوون پاش ئەوەی(٤، ١٪) ی دەنگەکانیان هێنا.

دیارە ئەم دەرەنجامانە مایەی خۆشحاڵی پیاوانی تورك نەبوون، بۆیە دەبینین ژەنراڵ(کەنعان ئیڤرین) ی سەرۆك کۆمار لە وتاری راسپاردنی تۆرگۆت ئۆزال بۆ پێکهینانی یەکەمین کابینەی وەزاریی مەدەنی لە رۆژی چوار شەممەی رێکەوتی ٧ی کانونی یەکەمی

ساڵی ١٩٨٣ جەخت دەكات و دەڵێت: (نابێ چیتر ئەو هێزە چەكدارانەی كە رۆڵی خۆیان بینی بۆ گێرانەوەی ژیانی دیموكراتی لە وڵات و ئیستا بەرەو سەربازگاكانیان كشاونەتەوە، رووبەڕووی كێشەو گرفت بكرێنەوە، پێویستیشە هەموو دەزگاكانی دەوڵەت لە چوار چیوەی ئەو هاو ئاهەنگییە كار بكەن كە بۆتە خەسڵەتێكی توركیا پاش بزوتنەوەی ١٢ ی ئەیلوولی ١٩٨٠).

وەلێ، رووداوێكی كتوپڕیی تر چاوەروانی توركیای دەكرد كاتێك لە هەڵبژاردنەكانی شارەوانی (٢)حیزبی ئۆپۆزسیۆنی نوێ كە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی پێشتر رێگەی پێ نەدابوون بەشداری لە هەڵبژاردنەكانی پەرلەمان بكەن، لێرەدا سەركەوتنیان بە دەستهێنا، ئەو دووحیزبەش: حیزبی سوشیالیستی دیموكۆراتی بەسەرۆكایەتی پرۆفیسۆر ئەردال ئینونۆی كوڕی بچووكی سەرۆكی كۆچكردووی توركیا عیسمەت ئینونۆ بوو و هاو سۆزیی هەیە لەگەڵ چەپی تورك و ئەویتر حیزبی دەنگی هەق(دواتر بووە رێگەی راست) بە سەرۆكایەتی بیلدیرم ئاوچی، پیوەندی پتەوی هەیە لەگەل سەرۆك وەزیرانی موحافیز كاری پێشوو سلێمان دیمیرال. دەرەنجامەكانی هەڵبژاردنەكانی شارەوەانیش بەم شێوەیە بوون(١، ١٠٣):

١-حیزبی نیشتیمانی دایك (٥، ٤٥٪) ی دەنگەكانی هێنا.

٢- حیزبی سۆشیالیستی دیموكراتی(٥، ٢٣٪) ی دەنگەكانی هێنا.

٣- حیزبی دەنگی حەق(١٥٪) ی كۆی دەنگەكان

٤- حیزبی میللی (٩) ی كۆی دەنگەكان .

٥- حیزبی دیموكراتی نیشتیمان(٧٪) ی كۆی دەنگەكانی هێنا.

ئەگەر چی بردنەوەی حیزبی نیشتیمانی دایك لەم هەڵبژاردنانەشدا، بەمانای جێگرتنەوەی هاو سەنگی هات لە نێوان هەردوو دەسەلاتی یاسادانان و جێبەجێكاری، بەڵام گەیشتنی هەردوو حیزبی: كۆمەڵایەتی دیموكراتی و دەنگی هەق بەرەو پلە دوو و ئۆپۆزسیۆنی سیاسی، بە واتا: هەردو حیزبە ئۆپۆزسیۆنەكەی پەرلەمان، حیزبی دیموكراتی نیشتیمانی و حیزبی میللی، راستگۆیی خۆیان لەپێش پەرلەمان لەدەستدا. سەرەرای ئەوەش بردنەوەی دوو حیزبی ئۆپۆزسیۆن لە دەرەوەی پەرلەمان ئەو شك و گومانانە دەرەوێنێتەوە كە بەلای هاو پەیمانە رۆژئاواییەكانەوە بوون سەبارەت بە هەڵبژاردنەكانی توركیا كە بە نادیموكراتی و شانۆگەرییەكی ئاشكرایان دانا بوو.

بەڵام، بردنەوەی ئەم دوو حیزبــە لــەم هەڵبژاردنانــەدا، جێگرەوە(ئەرلتــەرناتیڤ) بــۆ حیزبی نیشتمانی دایك دروست ناکات چ بە لای چەپیەوە بێت یان بەلای راستیەوە، بەڵکو رەنگە ببێتــە فاکتــەرێکی هاوســەنگی و ســەقامگیری لــە ژیــانی سیاســی تورکیــاو لــە وەیشوومەی باهۆزی هارو لەو گەمە سیاسیە دیموکراتییە بێهوودەیە بیپارێزێ کە وایکرد رووبەڕووی شەپۆلی توندو تیژی سیاسی و پاشان کودەتای سەربازی بێتــەوە. چەســپاندنی سەرکەوتنەکانی (تورگــۆت ئــوزال) و حیزبەکەشــی(حیزبی نیشــتیمانی دایــك) لەوانەیــە باشبوونی پێوەندیەکانی تورکیــا لەگــەڵ رۆژ ئــاوا- کــە لــە دوا کوودەتــا ســەربازییەکە داڕووخان- ببەزێنێ بەرەو رەهەندگەلێکی هەرێمی لە ناوچەی رۆژ هەڵاتی ناوین، لــەوڕا لێرە بــەدوا دەکــرێ پێشــبینی ئــەو رەهەنــدە عــەرەبی و هەرێمییانــە بکــرێ کــە دەشــێ حووکومەتێکی تورکیایی بە هێز لە میانەی پێوەندییــە ئیســلامیەکانی و ئەنــدامبوونی کاریگەری لەسەر هەردوو ئاستی ئەوروپایی و ئەتلەسی بیانگێڕێ(١٠٤/١).

بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلی کوردیش لە ســاڵی ١٩٨٤ پەرەســەندن گــەلێکی گــەورەی لەسەر هەردوو ئاستی تورکیا و نێو نەتەوەیی بە خۆوە بینی کەوا لــەم ســێ باســەی لای پایین لێ دەکۆڵینەوە:

باسی یەکەم

رێکخستنی نوێی پارتی کرێکارانی کوردستان

ئەو دەمەی حوکمی عورفی لە ویلایەتەکانی هەکاری و سعرت و ماردین لە ساڵی ١٩٨٣ جاڕدرا، خەباتی چەکداریی کورد لەو پەری باری لاوازیدا بوو لە سۆنگەی ئەو ناکۆکی و دوو بەرەکییانەی کەوتبوونە جەستەی بزووتنەوەی کوردلە لایەك و لەلایەکی دیکەشەوە جونکە هێزێکی سەربازی گورز وەشێن و سەرکردایەتیەکی بە هێزی نەبوو، بۆیە کار و چالاکیەکانی بزوتنەوەکە لە تورکیا، تەنها بریتی بوون لە هەندێك لەو چالاکییانەی رێکخراوی پارتی کریکارانی کوردستان pkk ئەنجامی دەدان دوای ئەوەی رێزەکانی خۆی کۆکردەوەو چیاکانی (جوودی) ی لە ویلایەتی هەکاریی کە چڕی دانیشتوانی کوردن، کردە مەڵبەندی خۆی.

لە تەمووزی ساڵی١٩٨٤ حسێن ییلدیرم سەرۆکی ریکخراوی پێشمەرگە، هاتە پاڵ پارتی کرێکارانی کوردستان بە سەرۆکایەتی عەبدوللا ئۆجەلان و هەردوو پێکەوە یەکەمین جولانەوەی چەکداریی هاوبەشیان لە ١٥ی ئابی ساڵی ١٩٨٤ ئەنجام دا.

ئەم جوولانەوەیە لە شێوەی هێرشێك بوو بۆ سەر شارەکانی: شەرناخ و ئارۆخ و شیروان لە ویلایەتی سعرد و شارۆچکەی شەمدینلی لە ویلایەتی هەکاری دوای ئەوەی گشت پێوەندییەکی تەلەفۆنیان لە ناوچەکە بڕی. ئەم پرۆسەیە ناوی لێنرا(تەقە بکەو راکە)،چەند راگەیەنراوێکیشیان بڵاو کردەوە دەستەواژەی(ئەوان لە ناویان نەبردین)یان لەسەر بوو(٨/٣).

ئەم پرۆسێسە هەژانێکی سیاسی و سەربازیی لە تورکیا نایەوە، بەرادەیەك خودی(کەنعان ئیڤرین)ی سەرۆکی تورکیا هاتە شەمدینلی و وتارێکی بڵاوکردەوە. رادیۆی ئەنکەرە گواستییەوە/ گوتی: ئەم کردەوانە لە پیلانێك بەو لاوە هیچی تر نین، دەسەلاتەکانی بیانی دایانڕشتوون، ئامانجیان دابەش کردنی تورکیایە بەرێگەی هەندێك لەو ناپاکانەی بۆ دەرەوەی وڵات هەڵاتوون و دەستیان خستۆتە ناو دەستی بێگانەوە بە خەیاڵی خاویان دەیانەوێ تورکیا بگێڕنەوە بۆ بارودۆخی پێش کوودەتای ١٢ی ئەیلولی ١٩٨٠، بەڵام ئێمە لێرەوە جاڕ دەدەین دەوڵەتەکەمان بە هێزەو خۆی نادا بەدەست تاقمە تیرۆریستیەکانەوە..،(١٩/٤). ئەگەر چی ئیڤرین لە وتارەکەیدا ناوی ئەو هێزە بیانیانەی نەهێنا کە هاوکاریی شۆڕشگێرانی کورد

دەکەن، وەلێ رۆژنامەی(حورییەت) ی تورکیایی زۆر بەروونی چەختی کردەوە کە مەبەست لەو هێزانە، سوریاو لیبیایە(١٩/٤). سوپای حەوتەمی تورك كە لە رۆژی جاڕدانی حوكمی عورفییەوە لە ساڵی ١٩٨٣ بارەگاکەی لە دیار بەکر بوو، لە ٢٠ ی ئابی ساڵی ١٩٨٤، هەڵمەتێکی سەربازی فراوانی بەناوی پرۆسەی(هەتاو) لە ناوچە شاخاویەکانی سێگۆشەی(هەکاری- سعرد-ماردین)لە دژی شەرکەرانی پارتی کرێکارانی کوردستان ئەنجامدا(دوای ئەو کردەوەیەی چەنگاوەرانیpkk بە هاوبەشی رێکخراوی پێشمەرگە ئەنجامیان دا). ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی سوپای تورك پەلیان هاویشت بەرەو دەرەوەی سنوورەکانی تورکیا بۆ ناوچەکانی رۆژئاوای ئێران و باکووری عیراق. لەم لایەنەوە راپۆرتەکان ئاماژەیان دا کە هێزەکانی تورکیا بە قووڵایی ٢٢ کیلۆ مەتر چوونەتە نێو خاکی ئێران و بە هەمان مەوداش چوونەتە قووڵایی خاکی عیراق(١/٥) و بەرەزامەندی هەردوو حکومەتی ئێران و عێراق (٦/٨) چونکەpkk توانیویەتی چەند سەربازگەیەك بۆ مەشق و راهێنانی جەنگاوەرانی لە گوندە کوردنشینەکانی ئێران و عیراق دابمەزرێنێ لە کاتێکدا هێزەکانی سووریاش بە هاوکاری لایەنە پێشکەوتووخوازەکانی بزوتنەوەی بەرگری لوبنانی لە ناوچەی(بیقاع) لە لوبنان مەشقیان پێ دەکەن. جەنگاوەرانی پارتی کرێکارانی کوردستان کە لە سووریا مەشق دەکەن و ژمارەیان دەگاتە نزیکەی(٥٥٠) جەنگاوەر، لە رێگەی (ماردین) ەوە بەرەو تورکیا دزە دەکەن ئەو جەنگاوەرانەشیان کە لە عێراقن و ژمارەیان(٤٠٠) کەسە لە رێگەی(هەکاری) یەوە دێنە ناو تورکیاوە، کەچی ئەوانەش لە ئێران مەشق دەکەن و ژمارەیان(٤٥٠) جەنگاوەرە لە رێگەی(وان) ەوە دزە دەکەن(١٩/٧).جەنگاوەرانی pkk دوای ئەنجامدانی کردەوە سەربازییەکانیان لە دژی هێزەکانی سوپای تورك و پارێزەرانی ئاسایش لە ناوچەی شەڕگەکاندا پەنا دەبەنە بەر گوندە کوردنشینەکان لە باکووری عیراق و رۆژئاوای ئێران، پاشان هەر لەو رێگایانەوە کە ئاماژەمان پێدان- و بست بە بستی شارەزان، جارێکی تر دەگەڕێنەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.

دوای ئەو ئۆپەراسیۆنە سەربازییە فراوانەی هێزە سەربازییەکانی تورك‌و جەندرمەو هێزەکانی ئاسایشی ناوخۆ بە هاوکاری کۆپتەری جەنگی ئەنجامیان دا، (٤٥) جەنگاوەریان کوژران و (٨٦) کەسی دیکەشیان رەوانەی دادگای سەربازی لە دیار بەکر کران، سەرەڕای گلدانەوەی٦٧٢ هاوڵاتی کورد کە تۆمەتبار کرابوون بە یارمەتیدانی پارتی کرێکارانی

کوردستان و حەوانەوەیان، یان بە تۆمەتی بانگەشەکردن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی و کوشتنی(٢٩) کەس لە هێزەکانی ئاسایشی تورکیا.

کاربەدەستانی تورك هەڵمەتێکی توندیان دژی ئەوانەی ناویان لێنابوون تیرۆریست و خەڵکێکی زۆریان دەستگیرکرد، دەست پێکردبوو دواییش ژمارەیەکی زۆریان لیَ ئیعدام کردن و گرتووخانەکان پر بوون لەو کەسانەی کە لەژێر ئازارو ئەشکەنجەی پۆلیس و سوپادا بۆ ماوەیەکی زۆر چاوەرێی دادگایکردن بوون، دەسەڵاتدارانی فەرمی دانیان نا بە بوونی(٣٥) هەزار بەندکراو لە گرتووخانەکانیان(٣٣/١٠).

لە سونگەی هەموو ئەم بارە نا ئاساییانەدا (١٢٦٤) نووسەرو هونەرمەندو رۆژنامەڤان و پارێزەر و مامۆستای زانکۆ، لە دەستپێکی ساڵی ١٩٨٤ یاداشتێکیان بۆ بارەگای سەرۆکایەتی کۆمار بەرز کردەوە، تیادا داوایان کرد بەزەرووەرەتی مومارەسەکردنی تەواوی دیموکراتی لە تورکیاو گۆڕینی ژمارەیەك لە بەندەکانی دەستووری نویَ و هەڵوەشانەوەی ئەو ریَ و شوێنانەی دژ بە دیموکراتین و هیشتا لە تورکیا کاریان پیَ دەکریَ ئەگەر چی لەتشرینی دووەمی ساڵی(١٩٨٣) وە، وڵات گەڕاوەتەوە بۆ حوکمی مەدەنی(٢٥٤/٨).

پارتی کرێکارانی کوردستان لە دوای ساڵی ١٩٨٥ ناوچەی هەکاری و دەوروبەری کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن و چواریەکی کوردی تورکیا پێکدێنیَ و ناوچەیەکی سەخت و قایمە و پڕە لە رێرەوی چیایی کە تیادا دەکریَ تەنها جەنگاوەرێك رووبەڕووی تیپێکی سەربازی بێتەوە، کردە مەڵبەندی چالاکییەکانی، لەپاشان ئەم پارتە لە ناوەوە و دەرەوەی وڵات کەوتە کۆکردنەوەی ریزەکانی خۆی بەم شێوەیەی لای خوارەوە:(٩/سەرچاوەی هەمە لایەن)

یەکەم- رێخکخستنی ناوخۆی پارتی کرێکارانی کوردستان:

لە ٢٦ هۆبە پێك هاتبوو،گرنگترینیان:

١- کۆمیتەی پروپاگەندەو بڵاوکردنەوە، ئەرکی ئەم کۆمیتەیە دەرکردنی رۆژنامەی(سەربەخۆییبوون) ە کە بە شێوەیەکی رێك و پێك و بەردەوام لە ساڵی(١٩٨٥)ەوە، دەردەچێت.

٢- هۆبەی رێکخستنی گوندەکان: یەکێك لە کادیرانی حیزب ئەرکی کۆمیساری سیاسی هەر گوندێك دەگرێتە ئەستۆ کە لە ژێر دەسەڵاتی حیزبەکەدایە و ئەو کادیرە وەك دادوەری سەربازی دادەنریَ بۆ گوندەکان لە چوارچێوەی ناوچە رزگارکراوەکەدا.

٣- هۆبەی ناوچەی ئازاد: پارتی کرێکارانی کوردستان، ئەو ناوچەیەی شارۆچکەکانی:(ئولودەرەو ماڵی لاوان لە ویلایەتی هەکاری و ئیروح و شیرناك و بەرواری لە ویلایەتی سعرد و سیلوپی و (جزیرەی ئیبن عومەر) لە ویلایەتی ماردین) ی گرتۆتە خۆ بەناوچەی کوردنشینی رزگارکراوی دادەنێت کە ملکەچی دەسەلاتی ناوەندیی تورکیا نیە. پارتەکە ئەم ناوچەیەی دابەش کردووە بۆ (٣) بەش و هەر یەك لە(نیزامەدین و ئیبراهیم قلیج و ساری سنان)ی بە دادوەر لەسەریان داناوە.

٤- کۆمیتەی ریکخراوە پیشەییەکان.

٥- کۆمیتەی رێکخراوە کرێکارییەکان.

٦- کۆمیتەی رێکخستنی شارە گەورەکان: ئەم کۆمیتەیە ئەڵقەی پیوەندییە لە نێوان سەرکردایەتی pkk و ئەو رێکخراوە چەپانەی لە شارەکان کار دەکەن و هاوسۆزییان لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان هەیە، کۆمیتەکە هەروا تێدەکۆشی بۆ پەیدا کردنی دۆست و لایەنگر و ئەندامی نویێ لەناو لاوان و قوتابیان بە ئامانجی هاتنیان بۆ رێزەکانی pkk.

رۆژنامەکانی تورکیا ناوە ناوە هەوالی گرتنی ژمارەیەك لە جەنگاوەرانی بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان لە شارە گەورەکانی وەك: ئەنکەرە، ئەستەموول، ئیزمیرو ئەدەنە لە لایەن دەزگاکانی ئاسایشی تورکیاوە بڵاو دەکەنەوە، هەرچەندە ئەو شارانە دوورن لە بازنەی چالاکیەکانی حیزبەکەوە. بۆ نموونە رۆژنامەی(حوررییەت) لە ١٦ ی مایسی ساڵی١٩٩٠ هەوالی دەستگیرکردنی (١٩) کەسی لەئەنکەرە بلاو کردەوە بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی ئەم کۆمیتەیە تێکۆشاون.

دووەم / ریکخستنی دەرەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان:

حسێن ییلدیرم وتەبێژی فەرمی پارتی کرێکارانی کوردستان بوو لە ئەوروپا، بەڵام ناکۆکییەك لە نێوان خۆی و سەرۆکی حیزب(عەبدڵلا ئوجەلان) رووی دا و لەم ئەرکە دەستی کێشایەوە و رازی بوو سەرکردایەتیی رێکخستنی دەرەوەی pkk بگرێتە ئەستۆ. ئەم رێکخستنە پێکهاتووە لە(١٣) هۆبە هەموو جیهانی گرتۆتەوە پایتەختەکانی دەوڵەتە گەورەکان و ئەو دەوڵەتانەی وەك بەشێك لە مافی مرۆڤ بایەخیان بە کێشەی کورد داوە- ئەو هۆبانەش بریتین لە هۆبەکانی: فەرەنسا، بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، یەکێتی سۆڤێت، نەمسا، ئەڵمانیای فیدراڵ، ئیتالیا، دانیمارك، سوێد، نەرویژ، هۆڵەندا و سویسرا.

پارتی کرێکارانی کوردستان لەگەڵ هەردوو ڕێکخراوی: یەکێتی نیشتیمانی کوردستان کە بارەگاکەی لە (لەندەن)ە هەروەها لەگەڵ ئینیستیتۆتی کورد لە پاریس و پەیمانگەی لێکۆلینەوەی کورد لە بەرلین هاوکاری دەکات.

ئەگەر چی (ئۆپەراسیۆنی هەتاو) کە لە دژی pkk پراکتیزە کرا بە بەکار هێنانی سوپای(٧) ی تورك و تا ساڵی ١٩٨٥ درێژەی کێشا، بەڵام حکوومەتەکەی تورگۆت ئۆزال کە لە ساڵی ١٩٨٣ بەدواوە بووە سەرۆك وەزیران- خۆی لە قەرەی باسکردنی ئاژاوەی بەربڵاوی ناوچەی رۆژهەڵات نەدەدا کە بووبووە گۆرەپانێکی راستەقینەی شەڕ و پیکدادان تیادا پتر لە (١٥٠) هاولاتی کورد و تورك تیاچوون، بەعومدەی شاری دیاربەکریشەوە کە بە دەستی چەند چەکدارێکی نەناسراو تیرۆر کرا(٣٩/١١). حکوومەتی ئوزال لە ١٥ حوزەیران، پرۆژە یاسایەکی بەرز کردەوە لە پێناو دانی دەسەلاتێکی زیاتر بە دەزگای پۆلیس بە حونجەتی کۆتاییپێهێنان بە باری نا ئاسایی وەك پاساویك بۆ بریار دان لەسەر یاسای ناوبراو کە بە گوتەی رۆژنامەی (حورییەت) هەموو چالاکییەکی هونەری و رۆشنبیری و بۆنەیەکی خۆش دەبی پێشوەخت مۆڵەتی پۆلیسیان لەسەر وەربگیرێ، جاڕدانی بریار دان لەسەر یاسای نوێ هاوکات بوو لەگەڵ ناردنی هێزی سەربازی گەورە بەرەو هەرێمەکانی باشور و رۆژهەلات کە زۆرینەی دانیشتوانیان کوردن، تەنانەت هیچ گومانێك لەوەدا نەبوو کە(تورگۆت ئوزال) ی سەرۆك وەزیران بەو کارە دەیەوێ دەولەتێکی پۆلیسی لە جێی دەولەتی نا ئاسایی دابنێ- بەوتەی نوینەرێکی ئۆپۆزسیۆن لە پەرلەمانی تورکیا- پاش ئەوەی دەسەڵاتی پۆلیس پەلی هاویشت بۆ سەر ژیانی تایبەتی خەڵکی، سەرباری ژیانە سیاسی و کۆمەلایەتی و دیموکراتییەکە لە تورکیا بە تایبەتی لە ناوچەکانی باشوورو رۆژ هەڵات لەوێ کە سەرکوتکردن و ستەم زیاتر لە هەموو شوێنێکی تری ئەم وڵاتە چۆکی داداوە بەسەر دانیشتوانەکەیدا.

پارێزەری بەرەگەز کورد(سیراجەدین قایا) ی بەرگریکار لە گیراوە سیاسیەکانی کورد، باس لەوە دەکات چۆن و بەچ شێوەیەك هێزە نیزامییەکانی تورك بەژمارەی یەجگار زۆر وزیاد لە ژمارەی دانیشتوانی ئەم گوندە کارەساتبارە یان ئەویتریان جارێك بەتۆمەتی جودا خوازی و جارێکیشیان بە تۆمەتی کۆمۆنیستییەوە ئابلوقە دەدەن. بە نموونە لە١٩ ی شوباتی ساڵی ١٩٨٥ دادگای سەربازی حوکمی لە سێدارەدانی بەسەر (٢٢) کەس لە ئەندامانی پارتی کرێکارانی کوردستان سەپاند بە عومدەی شاری دیاربەکریش تەنها لەبەر ئەوەی بە (زمانی کوردی قەدەغەکراو) لەگەڵ هاولاتیانی شارەکەدا قسەی کردووە، بەپێی یاسای

ژماره(٢٩٣٢)كه له ١٦ ی تشرينی يەكـەمی ١٩٨٣ دەرچـووە، تووشـی بەنـد كـردن بـوو، سەرەرای ئەوەش دەبينين(تورگۆت ئوزال) سەرۆك وەزيرانی توركيـا لـە ليدوانيكيـدا لـە١٩ ی حوزەيران دەلێت: لەتوركيا نە كێشەيەك هەيە بەناوی كێشەی كورد، جياوازی هەيە لە نێـوان كورد و توركدا(٢٩/١١). لە سالی ١٩٨٥ سەدان رۆڵەی كورد رەوانـەی دادگـای سـەربازييە عورفييەكان كران، دەبينی دادگـای سـەربازی دياربـەكر لـەكۆی (٣٠٣) تۆمـەتباری كـورد، حوكمی لەسێدارەدانی بۆ(٢٩) كەسيان دەركرد، لەكاتێكدا دادگايـەكی سـەربازی لـە ئەدەنـە رۆژی ٢٤ی حوزەيرانی هەمان سال كۆتايی هێنا بە كێشەی(٣٩) هاوڵاتی كورد، ژمارەيەكيان حوكمی لە سێدارەدانی بەسەرياندا سـەپاند و ژمارەيـەكی ديكەشـيان بـە كـاری دژوار. لـەو لاشەوە دادگای پێداچوونەوەی سەربازی تورك لە ئەنكەرەی پايتـەخت پشـتگيريی لـە بريـاری حوكمی لە سێدارەدانی دەرهەق بە(٥) ئەندامی پارتی كرێكارانی كوردسـتان كـرد(١٠/١٣). زۆربەی گـيراوە كوردەكـان لـە گرتووخانەيـەكی سـەربازی لـە دياربـەكر تونـد كـران، لـەوێ ژمارەيەكيان لەو سالەدا پێشتر لەخواردن مانيان گرت وەك نارەزايی دەربرينيك بەرامبـەر بـە ئەشكەنجەدان و مامەڵەی خراپی كاربەدەستان و رووداوی دڵتـەزێن يـان رووداوی مردنـی نـاو گرتووخانەكە(٨/١٤).

نووسەری كورد(ئومێد زيلتلی) كتێبيكی بە ناونيشانی(بكوژە) بلاو كردەوە تيـادا باسـی لەو پيشێلكاری و زوڵم و ئەشكەنجەدانە كـردووە كـە سـەربازانی تـورك لـەدژی خـەڵكی بـێ ديفاعی پارێزگای تونجليی كوردنشين لە سەروبەندی سالی١٩٨٥-١٩٨٦ ئەنجاميان داوە، لەوێ بەكەمترين گومان كورديان دەگرت و رايياندەگواستنەوە بە بيانووی حەوانەوەی پێشمەرگەكانی پارتی كرێكارانی كوردستان ياخود يارمەتيدانيان، كاتێكيش لەدەستی سەربازەكان لە ترساندا رايانكردبا دەستبەجێ تەقەيان لێ دەكردن(٦٨/٢٢).

رابەرانی حيزبەكان-ئەو حيزبانەی كە رابەرەكانيان چالاكی سياسييان تا سـالی١٩٩٢ لـێ قەدەغە كرابوو- جارێكی تـر چـالاكانە گەرانـەوە سـەر شـانۆی سياسـی توركيـا دوای ئـەو لێبوردنەی حكوومـەتی ئوزال لـە سـالی ١٩٨٦ دەريكـرد بـە هەڵوەشـاندنەوەی مەرسـوومی ژمارە(٤٢). دەبينين(سـليمان ديمـيرال)ی رابـەری حيزبـی داد سـەردانی هـەموو ناوچـەكانی توركيای كردە لە ميانەی سەردانەكانی چاوی بە هەوادارانی خۆی كەوتو بە ئازادانە لەگەلياندا قسەی كرد پاش ئەوەی بە گـەرميی لـە هـەموو شـوێنيك پێشـوازی لێكـرا.. سـەردانەكەی دەريخست ديميرال هێشتا رۆلێكی بە هێزی هەيە لەژيانی سياسی توركيادا، بۆيە زۆر بە خێرايی

گەڕایەوە سەر ڕێبەرایەتیی حیزبی(ڕێگای ڕاست) کە یەکێك لە هاوەڵە پێشووەکانی لە ساڵی ١٩٨٣ دایمەزراندبوو. دووهەمین جەمسەر کە گەڕایەوە ناو کۆڕی چالاکیی سیاسی، بۆلند ئەجەویدی رابەری حیزبی گەلی کۆماری بوو، ئەجەوید گوزارشتی لە چەپی مامناوەندو موحافیزکارە عیلمانییە تەقلیدییەکان دەکرد رەتی کردەوە حیزبی رووبەرووبوونەوە دابمەزرێنیو رازی بوو تەنها رابەرایەتی حیزبی چەپی دیموکرات بکات کە خاتوو(رەهشان) ی خێزانی بە هاوکاری هەواداران‌و لایەنگرانی ئەجەوید لە ساڵی(١٩٨٥) دایمەزراند، ئەجەوید(٤) کەرەت رەوانەی دادگا کرابوو بە تۆمەتی پێشێلکردنی حورمەتی ئەو یاسایەی قەدەغەی کردبوو سەرۆکانی حیزبە سیاسیە هەڵوەشاوەکان لێدوانی سیاسی بڵاو بکەنەوە.

بەڵام گەڕانەوەی ئەو دوو رابەرە بۆ ناو گۆرەپانی سیاسی تورکیا، هیچ دستپیشخەرییەکی پێ نەبوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە ناو کۆڕو ناوەندە سیاسیەکانی تورکیا، بۆیە عەبدوڵلا ئۆجالان سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردستان لە لێدوانێکیدا بۆ گۆڤاری(بەرەو ساڵی ٢٠٠٠) گوتی: من پێم وانیە کێشەی کورد لە تورکیا بەرێگەی پیاوانی سیاسی یان رابەرانی حیزبە سیاسیەکانەوە چارەسەر بکرێت، چونکە ئەوان زۆر لەوە لاواز ترن بێجگە لەوە ئەوانیش دژایەتیمان دەکەن وەك چۆن رژێمی دەسەڵاتداری تورکیا دژایەتیمان دەکات(٢٠/٢١).

ناوندە سیاسیەکانی تورکیا بەرامبەر بەهەڵوەشانەوەی بەشێك لە حوکمە عورفییەکانی ساڵی ١٩٨٦ لەلایەن حکومەتی ئوزالەوە گەشبین بوون. وێرای هیشتنەوەی ئەو حوکمانە بەسەر (٦) ویلایەتی کوردنشین لە رۆژهەڵات: سعرد، ماردین، دیار بەکر، بدلیس، مووش. بەڵام ژمارەی ئەو ویلایەتە رۆژ هەڵاتییانەی یاسای حوکمی عورفییان بەبریاری ژمارە(٤١٣) لە ١٨ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧ گرتەوە، گەیشتە(١١) ویلایەت، ئەمانە بوون: هەکاری، سعرد، ماردین، دیاربەکر، بدلیس، مووش، وان، بینگول، ئادی یامان، عەزیز(ئازینگ)و تونجلی(دەرسیمی پێشوو) بوون، کە(٦) ویلایەتە کەی یەکەمیان کران بە یەك پارێزگا ناویان لێنا پارێزگای ناوچەی حوکمی عورفی و (خەیری قۆزاقچی) یان تیادا بە پارێزگار دانا بۆ ئەوەی سەرپەرشتی جێبەجێکردنی یاسا نائاساییەکان وبڕگە یاساییەکانی حوکمە عورفییەکان بکات لەو ناوچانە وەك هەوڵێك بۆ کپکردنی بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان . بڕیاری ناوبراو دەسەڵاتێکیی زۆری دایە پارێزگاری حوکمی عورفی لە روی سانسۆر و پشکنین و گواستنەوە و راگواستن لە چوارچێوەی ویلایەتەکە یان لە دەرەوی بە شێوەیەکی کاتی یان هەمیشەیی و دەزگا پێوەندارەکان پێویست بوو لەسەریان بەبێ دوا کەوتن جێبەجێی

بکەن،مادەی(٥) یشی تاکیدی کردە سەر پێکهێنانی دادگـا تایبەتیـەکانی بـەناو دادگاکـانی ئاسایشی دەوڵەت کـە ئـەرکیان تەماشـاکردنی کێشـەکانی ناوچـەی حـوکمی عـورفی و ئـەو ناوچەکانی ترە کە پارێزگار پێی وایە مەترسییان هەیە بۆ سەر ئاسایش و سیستەمی گشتی لە ناوچەی حوکمە عورفییەکان(١١/١٦).

ئەو هێزە سەربازی و چەکدارییانەی لە پارێزگای حـوکمی عـورفی لـە رۆژهـەلات مۆڵیـان خواردبوو بریتی بوون لە(٣) تیپی سەربازی لە(٦) ویلایەتەکەی یەکەم و بە زۆری لە ویلایەتی دیاربەکر دامەزرابوون، نزیکەی (١٥٠) هەزار سەرباز لەگەڵ لیوای جەندرمەی ٢٣ی سنوور و (٦) فرۆکـەی کۆپتـەری جـەنگی و چـەندین زرێپـۆش سـەڕرای ١٧ هـەزار لـە پارێزگـارانی گوندەکان، ئەمانە بە یاسای (هەموار کردنی یاسای پاسـەوانانی گونـدەکان ژمـارە(٤٤٢) ی ساڵی ١٩٨٧) پێکهێنرابوون. بە پێی یاسـاکە حکوومـەت ئـەو کوردانـەی سـەر بـە پـارتی کرێکارانی کوردستان نین یان سەر بە بزوتنەوە کوردییەکانی تر نـین لـەم تیپانـە بەمـەعاش و مووچەی باش-نزیکەی نیو ملیۆن لـیرەی تـورکی، واتـە بەمووچـەی دەرچـوانی زانکۆکـانی تورکیا- دادەمەزران و ئەرکیان چاوساغی لەشکری تورك بـوو لـە کـردەوە سـەربازییەکانیان، جگە لەوەش پاسەوانێتیی گوند و لادێیـەکان و رەزو باغـەکانیان لـەکاتی ئاسـاییدا دەگرتنـە ئەستۆ(٥/١٥).

ژەنراڵ(ئیسماعیل سەلەن) سەرکردەی هێزە سەربازییەکانی ناوچەی حوکمی عورفی بـەڵێنی دا لەماوەی (٨٤)رۆژدا لە زستانی ساڵی ١٩٨٨، بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردسـتان لـە ناو دەبات.

بەڵام (٦) مانگ دوای کردەوە سەربازییەکانی لە دژی کورد و پاش ئـەوەی (٦٩) کـوژراو لە هێزەکانی کەوتنەوە دانی بەسەرنەکەوتنی خۆی دانا، لـە سـونگەی ئەمەشـدا حکومـەتی ئەنکەرە بڕیاری دا بە گواستنەوەی بـۆ وەزیفەیـەکی مـەدەنی ژەنـراڵ (حیکمـەت کوگـاڵ) ی سەرۆکی دەزگای تویژینەوە ستراتیژییەکان و مێژووی جەنگ لە سەرۆکایەتی ئـەرکانی گشـتی لە جێی ئەودا کردە سەرکردەی گشتیی ناوچەی حوکمی عورفی لە رۆژهەڵات(١٩/٧).

بۆ داپۆشینی ئەو نوشوستییە سەربازییە ئوزال لـە لێدوانیـدا لـە بـەردەم رۆژنامەنووسـان گوتی: رێکخراوی پارتی کرێکـارانی کوردسـتان لـە دەرەوەی وڵاتـەوە هـاتوون و یارمـەتی و کۆمەکی دارایی لەچەندین وڵاتی بیانیەوە وەردەگـرن(١٩/١٧) لەولایشـەوە(خەیری قۆزاقچـی ئۆغلۆ) ی پارێزگاری حوکمی عورفی لە لێدوانیدا لە پێش رۆژنامەنووسان، گوتی: ئێمە هێشتا

کۆنترۆڵی ناوچـەی (بۆتان)مـان نـەکردووە(۱۱/۱۸) ئـەو ناوچـەیەی کـە پـارتی کرێکـارانی کوردستان بە ناوچەیەکی کوردیی رزگار کراوی دادەنێن لە تورکیادا و ناوچەیەکی شاخاوی فرە سەختەو دەکەوێتە سێگۆشەی لای بەیەکگەیشتنی سـنووری(عـیراق-سـوریا-تورکیـا). لـەوڕا بەیاننامەی پارتی کرێکارانی کوردستان لەبارەی ناوچەکەوە دەڵێـت: بۆتـان و چـیای جـوودی ئەمێستا بە خاکی نیشتیمانی رزگارکراوی خۆمان دەژمێردرێن. پارتەکەمان پارتی کرێکارانی کوردستان بە خەباتی بێوچانی لە میانەی شەش ساڵی رەبەق و بەشەڕی رزگاریخوازی میللـی، توانی دەسەڵاتی دادوەری خۆی تیادا بنیات بنێ(۱۹/۱۹)

رۆژنامەی (سەربەخییبوون)ی ئۆرگانی پارتی کرێکارانی کوردستانیش، وتارێکی بڵاو کردبـۆوە بـە ناونیشانی(سەرهەڵدانی نوێ لە جودی) تیادا باسی لەهەمان بارودۆخ کردووە و دەڵێت: جودی یەکێکـە کە لە قەشەنگترین و رازاوەترین چیاکانی ناوچەکەمان، سنووریکی سروشـتیی لـە نێـوان سـیلووپی و جزیرە و شیرناك هەیە، لێرەشەوە پێگەیەکی گرنگی لە خەباتی نەتـەوەیی رزگاریخوازیماندا پێکهێنـاوە لە سۆنگەی شوێنە ستراتیژی و دیموگرافییەکەیدا. لە باکوری رۆژهەڵاتـەوە بەسـتراوە بـە کوردسـتانی باشوور کە داگیرکەران دابەشیان کردووە بەهەمان شێوەی دابەش کردنی گەلەکەمان. جا لەبـەر ئـەوەی (جودی) دەکەوێتە شوێنی بەیەکگەیشـتنی خـالی سـنووری نێـوان تورکیـاو سـوریاو عێـراق، ئـەوا گرنگیەکەی لە خودی ئەم خاڵە سەرچاوەی گرتووە..)(۱/۲۰)

باسی دووەم

هزرڤانانی تورك سەرلەنوی كیشەی كورد لەسەر گۆڕەپانی سیاسی دەهورووژێنن

ناوەندە رۆشنبیری و سیاسییەكانی توركیا لە ساڵی ١٩٨٦ بەو پەری خۆشحاڵی و دۆستایەتییەوە پێشوازییان لە گۆڤاری(بەرەو ساڵی ٢٠٠٠) كرد، چونكە لەرووی لێتوێژینەوە و لێكۆڵینەوەكانی، گۆڤارێكی بابەتی و بژاردەیەك لە تێكۆشەرانی توركی خاوەن بیروڕای سۆشیالیستی نووسینیان تیادا بڵاودەكردەوە، بۆیە هەر لەژمارەی یەكەمیەوە هەموو ئەو رووناكبیرانەی لەدەوری خۆی كۆ كردەوە كە گرنگییان دەدا بە كاروباری گۆرەپانی سیاسی و رۆشنبیری و كۆمەڵایەتی و ئابووری لەتوركیا، بە شێوەیەك لە ماوەیەكی كەمدا وایلێهات بەلای رۆشنبیرانەوە هامتای نەبێت. سەرەرای بایەخدانی چڕو پڕیشی بە كاروباری ناوچەی رۆژهەڵاتی توركیا، ئەم گۆڤارە ناوازەیە لە ژمارەی(٣٢) یەوە كە لە ٩ی ئابی ساڵی ١٩٨٧ دەرچووە دەستیكرد بە ئەنجامدانی راپرسییەك لە نێو بیرمەندانی تورك سەبارەت بە كێشەی گەلی كورد لە توركیا بەم مانشێتە هورووژێنەرەی كە دەڵێت(رێگە چارەی گەلی كورد-بڕیاری دژوار) بۆ ئەم راپرسییەش هەر یەك لەم هزرڤان و هونەرمەندو نووسەرانە وەڵامیان لەسەر داوەتەوە: عەزیز نەسین سەرۆكی سەندیكای نوسەرانی تورك، نووسەر محەممەد عەلی ئیبار سەرۆكی پێشووی حیزبی كریكارانی سوشیالیستی. بیرمەند موراد بلكەە، هونەرمەند ئیمیل غالب ساندالچی، نووسەر ئەغور موجۆ، هونەر مەند یەلماز ئوسولوار، نووسەر ئەحمەد سارب‌و مەحموود ئالتوون ئاقار. هەموو ئەو بەرێزانە جەختیان كردەوە كە كورد لە توركیا بوون و زمانی تایبەتی بەخۆی و كلتووری تایبەت و بونی نەتەوەیی خۆی هەیە و پێویستە كێشەی كورد پێش هەموو شتێك بەرێگەی دانپێنان بە بوونی نەتەوەیی ئەم گەلە چارەسەر بكرێت ودوایەش مافی رۆشنبیری و پەرلەمانیی لە چوارچێوەی یەكێتیی توركیا بۆ فەراهەم بێت. ئەم وەڵامانە لەلایەن رۆناكبیران و تویژەرەوانی توركەوە وەك تەقینەوەیەك وابوو لەناو ناوەندە كۆنە پەرست و رەسمیەكانی توركیا. بۆیە دامو دەزگا ئاسایشییەكانی توركیا دەستیان كرد بە كۆكردنەوەی هەموو ژمارەكانی گۆڤارەكە لە بازار، دوای ئەوەش هەردوو نووسەری ناوداری چەپ: عەزیز نەسین و محەممەد عەلی ئیبار درانە دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە

ئەستەمووڵ سەرەڕای فاتیمە یازجی بەڕێوەبەری بەرپرسی نووسینی گۆڤارەکە بە پێی بڕگە(۳) ی مادەی(١٤٢) لــە یاســای ســزاکانی تورکیــا بــە تۆمــەتی تێکــدانی ریــزی نیشــتیمانی و لاوازکردنی هەستی نەتەوایەتی، ئەمە لــە رۆژی٢٥ی ئــەیلولی ســاڵی ١٩٨٧ روویــدا، بــەڵام دادگای ناوبراو لەهەمان رۆژ بڕیاری دا کە ناشێت هــەموو ژمارەکــانی گۆڤاری(بــەرەو ســاڵی ٢٠٠٠) کۆبکرێتەوە یاخود قەدەغە بکرێ، بەش بەحاڵی وەڵامەکانی بیرمەنــدانی تــورکیش، ئەوا ئەو مەسەلەیەی بەتاوانێك نەزانی یاسا سزای لەبارەیەوە دەربکات، بۆیە ئــەو کیشــەیەی هەواڵەی پسپۆریکی یاسایی کرد بۆ ئەوەی روونی بکاتەوە ئایا وتــاری گۆڤــاری نــاوبراو هــیچ پروپاگەندەیەکی تێدایە بۆ کێشەی کورد یان نا(٤٣/٢٣).

ئەگەر چی دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە ئەستەمووڵ بڕیاری بێتاوانی بــۆ عــەزیز نەســین و محەمەد عەلی ئیبار لەو تۆمەتەی رووبەروویان کرابۆوە، دەرکرد، وەلێ گۆڤــاری (بــەرەو ســاڵی ٢٠٠٠) لە ژمارە ٣٥ ی رۆژی ٣٠ ئابی ١٩٨٧ بــۆمبیکی تــری لــە بــارەی هــەمان کێشــە تەقاندەوە ئەویش: کاتێك نووسەری کورد(مووسا عەنتەر) توانی ئــەو دیکۆمێنتــە مێژووییــە بدۆزیتەوە کە تاکید دەکاتە سەر ئەوەی مستەفا کەماڵ بەبۆنەی ئازادکردنی شاری ئەزمیز لــە کۆنگرە رۆژنامەوانییەکەی لەشەوی ١٦-١٧ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٣ گرێی دابــوو- واتا بەر لــەجاڕدانی کۆمــاری تورکیــای تــازە دامــەزراو- بــە ئامــادەبوونی سەرنووســەرانی رۆژنامەکانی ئەو دەمە کە بریتی بوون لەم ئــەدیب و نووســەرە ناودارانــە: عــەدنان ئــادیوار، خالیدە ئەدیب، سوبحی نووری، فالح رفقــی، یــەعقوب قــەدری و ... هتــد، لــەوێ بــەڵێنی دا ئۆتۆنۆمی بدرێ بە کوردی تورکیا. ئەم بەڵێنەی مستەفا کەماڵ وەك وەڵامێــك بــوو بــۆ ئــەو پرسیارەی (ئەحمەد ئەمین) ی سەرنووســەری رۆژنامــەی (کــات) کــە داوای لێکــرد رای خــۆی لەبارەی کێشەی کورد روون بکاتەوە، مستەفا کەماڵ لە وەڵامــدا دەڵێــت : ((کیشــەی کــورد بەلای ئێمەوە-ئێمەی تورك- ئەو کێشەیە نیە زیان بە بەرژەوەندییەکانمان بگەیــەنێت، چــونکە ئەو تۆخمە کوردەی لە ناو وڵاتەکەماندان، لە زۆر ناوچە بە چری دانیشتوون، وەلێ لە شوێنەیلی دیکەش بە تێکەڵاوی لەگەڵ تورکدا دەژین، بۆیە ئەگەر بمانەوێ هێڵێکی جیاکەرەوە لە نێــوان کورد و تورك دابنێین، ئەوە بەو کارەمان تورکیاو تورك لە بوون و وجوود دەســڕینەوە، چــونکە ئەم هێڵە- گەر ویستمان ناوچــەی کــورد دیــاری بکــەین - پێویســتە روو بکاتــە ئــەرزروم و ئەزربایجان و سیواس و خەربووت پێویستیشە ئەو کوردانەی لە ئاقاری(قۆنیە) دەژین بەهەنــد وەربگرین. بۆیە ناکرێ وێنای کــورد بــەدەر لــە تــورك بکــەین، نــەخوازە یاســای تەشــکیلاتە

بنەڕەتییەکان (واتە: دەستوور) دان بە دامەزراندنی جۆرێك لە ئیدارەی ناوخۆیی دەنێت،لەم حالەتەشدا ئەو لیوایەی زۆرینەی کوردە ئۆتۆنۆمی پێ دەدرێ، چونکە کە دەڵێین گەلی تورکیا، ئەوە(کۆڕی نیشتیمانی گەورەی تورکیا) (وات پەرلەمان= وەرگێڕ) ئیمڕۆ لە نوێنەرانی کورد و تورك پێکهاتووە، ئەم دوو نەتەوەیە کەوا بەرژەوەندییەکان و چارەنووس لەگەڵ یەکتردا گرێی داوە، چونکە هەردووکیان دەزانن ئەمە چارەنووسی هاوبەشیانە بۆیە سنووردانانی نێوانیان کارێکی دروست نیە)) (١١/٢٤).

ئەو دەمەی دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە ئەستەمبووڵ بڕیاری بێتاوانیی بۆ(موسا عەنتەر) دەرکرد لە تۆمەتی بڵاو کردنەوەی پڕوپاگەندە بۆ کێشەی کورد لەبەر ئەوەی ڕووداوەکانی کۆنگرە ڕۆژنامەوانییەکەی مستەفا کەمال بڵاوکردەوە سەبارەت بە کێشەی کورد و بڕیاری قەدەغەکردنیشی لەسەر ژمارە(٣٥) ی گۆڤاری (بەرەو ساڵی ٢٠٠٠) کە ئەو دیکۆمێنتەی بڵاو کردەوە، هەڵگرت، ئەوە بوو گۆڤارەکە دووبارە دوکیۆمێنتەکە و حوکمی بێتاوانی گۆڤارەکەی لە ژمارە(٤٦) ی ڕۆژی ٦ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨٨ و بەم مانشێتە وروژێنەرە لەسەر بەرگەکەی:(ئەتاتۆرك بەڵێنی ئۆتۆنۆمی بە کورد دەدات) بڵاو کردەوە، نەك هەر ئەوە بەڵکو لە هەمان ژمارەش ڕاپرسییەکی لەنێو کۆڕی مێژووی تورکی پێشوو و دواتر ڕێکخست سەبارەت بە ڕاستی ئەو دیکۆمێنتەو هۆی بڵاوکردنەوەی لەو کتێبەی بەناوی(نوتق) ەوەیە و گوتارەکانی مستەفا کەماڵ و دیکۆمێنتەکانی شەڕی ڕزگاریخوازی میللی لە خۆ گرتووە، لەبارەی ئەم پرسەشەوە پرۆفیسۆر(یەشار یوگل) سەرۆکی ئێستای کۆڕی مێژووی تورك لە وەڵامدا بە تاکیدەوە دەڵێت(نێوەڕۆکی ئەو دیکۆمێنتە ڕاستەو ڕۆژێك دوای کۆنگرە ڕۆژنامەوانییەکەی مستەفا کەماڵ، لە ڕۆژنامەکان بڵاوکراوەتەوە. بەڵام بەرپرسانی پێشووی کۆڕ هەم دیکۆمێنتەکە و هەم چەند بەڵگەنامەیەکی تری لە کتێبەکە دەرهێناوە، وەك نیازێك-چۆن دەڵێن-لە دڵی یاقووبدایە..))

کەچی پرۆفیسۆر(شەرەفەدین تۆران) سەرۆکی پێشووی کۆری مێژووی تورك لە وەڵامی ڕاپرسیەکەدا دەڵێت: ئەو دیکۆمێنت و بەڵگەنامانەی خاتوو ئاری بۆ چاپکردنیان لە کتێبی(نوتق) ی مستەفا کەماڵ کۆی کردبوونەوە، لەسەرۆکایەتیی ئەرکانی سوپاو کۆشکی کۆمارییەوە پێمان گەیشتوون، ئەو دوو لایەنە پێشتر ئەو بەڵگەنامانەی دەخرێنە ناو کتیبەکەوە بژارکردووە....)) زیاتریش لەسەری دەڕوا و دەڵێت: من بە بۆنەی یادەوەریی سەد ساڵەی لە دایکبوونی مستەفا کەماڵ لە ساڵی ١٩٨١ پێشنیارم کرد بەبێ هەڵاوێردە-

استپناو- هەموو ئەو دیکۆمێنت و بەڵگەنامانەی پەیوەستن بە کلتووری مستەفا کەماڵـەوە، بڵاو بکرێنەوە))(١٣/٣٤).

سێیەمین و دواتـرین بـۆمبی گۆڤاری(بـەرەو سـاڵی ٢٠٠٠) لـە مـەڕ کێشـەی کـوردەوە، گەیشتنی نووسەری کورد دوغۆبیرنجیك بوو بەرەو قەڵا سەختەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان لە چیاکانی جودی-ئارارات- و دیداری لەگەڵ عەبدوڵڵا ئۆجەلان سـەرۆکی حیـزبو پرسـیاری دەربارەی خەباتی گەلی کورد لە تورکیا بۆ سەلماندنی بـوونی نەتـەوەییان و هەڵوێسـتی هێـزە سیاسییەکانی تورکیا و ناوەندە رەسمیەکانی بە سوپاشەوە، سەرەڕای راو بۆچوونی سەبارەت بـە دوا رۆژی خەباتی کورد لە تورکیا؟

عەبدوڵڵا ئۆجەلان زۆر بە راشکاوی و بـە وردی و بـڕوا بـە خۆبـوون و بـە سـەرکەوتوویی کێشەکە، وەڵامی پرسیارکانی(دوغۆ بیرنجیك) ی دایەوە.. پاش ئـەو پێشـوازییە سـەربازییە گەرم و گوڕ و شکۆدارەی لە ناوبراو کرا لە لایـەن هێـزە کوردیـە چـەکدارەکانەوە بـە چـەکی سەرشانیان و بە ئاڵای کوردیی سەربەخۆ کە لەسەر چـەکەکانیان دەشـەکایەوە پێکهـاتبوو لـە هەردوو رەنگی پرتەقاڵی و شین بە لاکێشەیی و لە ناوەراستی ئەستێرەی سـوور و لـە شـێوەی سێگۆشەیەکی قووچەکی بوو.

بیرنجیك دیدارەکەی لەگەڵ ئۆجەلان لە (٣) ژمـارەی گۆڤارەکـە لـە ژمـارە (٤٢) ەوە کـە لە١٥ ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨٩ دەرچوو، بڵاو کردەوە. بەڵام ئـەو بەشـەی لـە دوایـن ژمارە، واتە ژمارە(٤٤) کە لە تشـریتی دووەمـی ١٩٨٩ دەرچـوو، وەك بەیاننامەیـەکی سیاسی پارتەکە وابوو بە ناونیشانی(بۆ دەجـەنگین) تیـادا دەڵێـت: ((.. پـارتی کرێکـارانی کوردستان لەپێناو سەلماندنی هەقیقەتی بوونی نەتەوەیی کورد لـە ئـەنادۆل دەجـەنگێت، ئـەو هەقیقەتەی کە پێش ئەوەی تورك بێنە ئەم وڵاتـە و تیـا نیشـتەجێ بـن بـوونی هەیـە-ئێمـە دەمانەوێت ئەو راستیە بۆ ژەنراڵـەکانی سـوپای تـورك و بـۆ رژێمـی پۆلیسـی حـاکم بەسـەر تورکیاوە تاکیـد بکـەین بـە رێگـەی خـەباتی رەوای گەڵەکـەمان کـە بـۆ ئـەو دەسـەڵاتدارە ناواقیعییانە کە لەرۆحی زیندووی سەردەم تێناگەن دەسەلمێنێ کە شەڕی بەناو پیرۆزیان لە دژی گـەلی کـورد لـە ئـەنادۆل شـەڕێکی بێهوودەیـە پـاش ئـەوەی کـورد لـە دەوری بزوتنـەوە تێکۆشەرەکەی کۆبووەوە و بە شێوەیەك ئەو دەسەڵاتدارانە روبـەڕووی ئـەم هەقیقەتـە پەتییـە بوونەتـەوە کـە دەڵێـت: گـەلی خـەباتگێری کوردسـتان- وەك گـەلێکی زینـدوو و ئـازاد دەمێنێتەوە.. ژەنراڵەکانی سوپای تورکیا دانیان بەم راستییەدا نا کاتێـك لـە نێـوان خۆیانـدا

گوتەی سەرۆکەکەیان دووپات دەکردەوە کە دەڵێت: ((ئەوەی ئیمڕۆ لە دژی کورد دەیکەین دووره لەو دیموکراتییەی بانگەشەی بۆ دەکەین‌و شایستەی مرۆڤی سەردەم نیە، بۆیە دەبێت دان بە بوونی کورد بنرێ وهەندێك لە مافەکانیان بۆ دەستەبەر بکرێ)) لێرەشەوە، من پێم وایە کێشەی کورد لەلایەن پیاوانی سیاسی یان رابەرانی حیزبەکانەوە چارەسەر نابێ، چۆنکە ئەوان زۆر لەوە لاوازترن، بەڵکو لە رێگەی خودی ژەنراڵەکانەوە، نەخوازە سەرۆکانی ئەرکانی گشتی و بەم سیناریۆیە چارەسەردەکرێت: سوپاسالار راپۆرتێك بەرز دەکاتەوە بۆ ئەنجومەنی ئاسایشی تورکیا تیادا تاکید دەکات تا چ رادەیەك سەرکردەکانی سوپای تورك وەڕس و نیگەرانن چونکە نەگەیشتوونەتە دەرەنجامی هەستپێکراو لە شەڕی دژە کورد، ئەو کات ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەییش بابەتەکە تاووتوێ دەکات پاشان هەواڵەی پەرلەمانی دەکات، پەرلەمانیش چەند دانیشتنێکی رووکەشی گرێ دەدات و پاشان بەیاننامەیەك دەردەکات و تێدا چەخت لەسەر بریاری مێژویی خۆی دەکات بە دانی هەندێك لە مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد.

سیاسەتمەدارانی تورك و زۆربەی ژەنراڵەکانی سوپاش خەسڵەتی سەرکردایەتیکردنی بوێرانەیان بە لاوە نییە، لەوانەیە یەکێکیان ببێتە سەرۆکی کۆمار یان سەرۆکی وەزیران یان وەزیر، بەڵام لە هەل و مەرجی دژوار، نەخوازە لای کێشەیەکی فرە زیندووی وەکو کێشەی کورد لە تورکیا، نابنە سەرکردەو خاوەنی بڕیار. ئێمە لە دژی دایالۆکی سیاسی نین بەمەرجێ ئەو دایالۆکە سوودبەخش بێت. نەخوازە ئێمە بڕوامان بە بەرپەرچدانەوەی هێز بە هێز نییە. وێڕای ناهاوسەنگی گەورەی نێوان هێزە کێبڕکارەکان، ئەوە ئێمە ناچار بووین چەك هەڵبگرین بۆ بەرگریکردن لە بوون و شەرەف و مرۆیی خۆمان پاش ئەوەی هەم رژێم و هەم ئۆپۆزسیۆن پێیان وابوو چارەسەرکردنی کێشەی کورد تەنها لە رێگای لەناوبردنی کوردەوەو بە لەناوبردنی بزوتنەوە پێشڕەوەکەیان- بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان - دێتە دی، جا ئایە دەکرێ لەوێرا رێگاچارەیەکی سیاسی هەبێت لەحاڵێکدا هەردووکیان(واتا: رژێم و ئۆپۆزسیۆن)بڕوایان بەم چەمکە شۆڤێنیستییە قێزەونە هەیە؟ ئەوان خۆیان لە بەکار هێنانی هێز لە دژمان دەستپێشخەربوون، پاشانیش شەڕیان لە دژی ناوچەی کورد جاڕداو ئێستاش بەردەوامن لە سەر درێژەدان بە ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان و کردەوەی لەناو بردن و راگواستن و گرتنی لە خۆڕایی و تیرۆر.. جا، چما ئیدارەیەکی وەها و ئەم هزرە نا مرۆڤایەتییە لە مامەڵەکردندا لە ئاخرو ئۆخری سەدەی بیستەم بۆ دەوڵەتێکی وەك تورکیا، کارێکی شیاوو ماقووڵە؟!

ئێمە دانوستانی سیاسی ڕەت ناکەینەوە و لە خەباتی سیاسی خۆمان بەردەوام دەبین تا ئەو دەمەی دەسەڵاتدارانی تورکیا دان بە بوونی گەلی کورد دەنـێن و ڕێـز لـە ویسـت و ئـیرادەی دەگرن لە بەڕێوەبردنی کاروباری ئابووری و کۆمەڵایـەتی و سیاسـیدا و دانـیش بـەو بریـارەی دەنێن کە لە خواست و پێداویستیەکانی گەلی کورد لە وڵاتی ئەنادۆڵەوە سەرچاوەی گرتووە)).

لە وەڵامی پرسـیارێکی تـری گۆڤاری(بـەرەو سـاڵی٢٠٠٠) سـەبارەت بۆچـوونی لەسـەر ئەنجامدانی راپرسییەك لە کوردستانی تورکیا بۆ زانینی داخوازییەکانی گەلی کورد، عەبدوڵڵا ئۆجەلان دەڵێت:

ئێمە پشتگیری لەو جۆرە راپرسییە دەکەین بـە مـەرجێك پێشـتر ئازادییـە گشـتیەکان و ئازادی کاری سیاسی فەراهەم بن و ئاگربەست لە کوردستانی تورکیا جـاڕ بـدرێ و بەنـدکراوە کوردەکان ئازاد بکرێن و راگوێزراوەکانیش بگێردرێنەوە بۆ سەر شوێنەکانی خۆیان، ئەو کاتـە ئێمەیش هانی گەلەکەمان دەدەین بەشداری لەو راپرسییە بکات لە پێناو بریاردان لەسەر مافی چارەنووسی بە شێوەیەکی ئازادو بەبێ دەستێوەردان، لەم بارەشـدا گەرەکـە دەوڵـەت نـە بـە شێوەی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ لە رێگەی هێزە چەکدارەکانییەوە یان لە رێگەی سـیخوڕو کرێگرتە ناوخۆییەکانیەوە لە پرۆسیی راپرسێسی دەست وەرنەدات. بەڵام مـن پـێم وایـە ئـەو راپرسییە نایەتە دی، واتە: ئەم جۆرە راپرسیە ئـازاد و خاوێنـە تـەنها لـە حاڵێکـدا دەبێـت، ئەویش بەهاتنە سەر دەسەڵاتی حکوومەتێکی دیموکراتی لە تورکیا، چونکە ئەم حکوومەتـەی ئێستا هێشتا بڕوای بە سڕینەوەی پێناسەی کورد لەسەر نەخشەی تورکیا هەیە، هەرکاتێکیش ئەو سیستەمە دیموکراتییە لە تورکیا دابمەزرێت، ئەوا یـەکێتیی راسـتەقینەی نێـوان هـەردوو گەلی کورد و تورك دیتە دی و کۆڵەگـەکانی دەوڵـەتی تورکیـاش لەسـەر بناغـەی دادوەری و یەکسانی و هاوبەشی تەواو لە هەموو دەزگاکان دەچەسپێن. ئێمە ئیمڕۆ لە پێناو بـەدیهێنانی ئەو سیستەمە دیموکراتییە لە تورکیای هاوچەرخ خەبات دەکەین(٢٢/٢٤).

هەفتەیەك پێش ئەوەی پەرلەمان خولی ئاسایی خۆی بۆ سـاڵی ١٩٨٩ بکاتـەوە، حیزبـی دیموکراتی سۆشیالیستی میللی کۆنگرەیەکی لە شێوەی کۆنگرەی رۆژنامەوانی لە ٢٢ی ئـابی ساڵی ١٩٨٩ گرێ دا، لە میانەی کۆنگرەکەدا جەختی کردەوە کـە حکوومـەت بەشـێوەیەکی ناواقیعی دەڕوانێتە رووداوەکانی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا- واتە بزوتنەوەی گـەلی کـورد- ئەگەر ئەو (حکوومەت)ە بەراستی بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشەیە هەوڵ بدات، پێویستە ئـەم کارانە بکات:

١- هەڵوەشاندنەوەی لیواکانی پارێزەرانی گوندەکان، چونکە ئەو لیوایانـە لـەبری ئـەوەی کورد هیور بکەنەوە، دەیانهورووژێنن.

٢- پێویستە بە تێڕوانینێکی ئابوورییانە تەماشای کێشەی کورد بکرێ، واتە: چاکسـازی ئابووری لە ناوچەکە بکرێت.

٣- بەگژداچوونی تیرۆر لە ناوچەکە بە ڕێگای هێزی دەوڵەتەوە ئـەنجام بـدرێ، نـەوەك بـە ڕێگای پارێزەرانی گوندەکان یا جەندرمە.

لەبەر نەشارەزایی دەوڵەت لەسەر ماکی کیشەکە لە ناوچەی (ڕۆژهەلات)، ئەوا ئێمە داوا دەکەین ئەم کێشەیە لە ئەنجومەنی نیشتیمانی گەورەی تورکیا(واتە: لە پەرلەمان) لـە هـەمو روویەکییەوە لێی بکۆڵدرێتەوە و پاشان بڕیاری گونجاو لە بارەیەوە بدرێت (٩٩/٢٦.

کە پەرلەمان لە (١)ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٩ کرایەوە، گورگان و کۆمەڵەکەی بانگەشەیان بۆ ئەم خاڵانەی لای خوارەوە کرد :

١- زەروورەتی دەستلەکارکێشانەوەی حکومەتی حیزبی نیشتیمانی دایـك لـە دەسـەلات، چونکە لە هەمبەر چارەسەرکردنی کێشە درێژ خایەنەکانی تورکیا و ئەنجامـدانی هەڵبـژاردنی پێشوەخت، نوشوستی هێنا.

٢- زەروورەتی تاوتوێکردنی ڕووداوەکانی باشووری رۆژهەلاتی تورکیا لە پەرلەمان.

٣- چاکسازیکردن لە بەندیخانەکان و دەرکردنی لێبوردنی گشتی بۆ بەند کراوەکان.

٤- باسکردنی کێشەی کەمایەتی تورك لە بولگاریا.

٥- بایەخدان بە کێشەی قوبرس بە شێوەیەك مافی تورك لەو دوورگەیەدا زامن بێت.

حکوومەتی(ئوزال) ی سەرۆك وەزیرانی ئەو دەمە، مەشقی بە تیپە کۆماندۆ تایبەتـەکانی لە پۆلیسی ناوخۆ و جەندرمە دەکرد بۆ شەڕی دژ بە هێزەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان لە ناوچەکانی رۆژ هەلات و باشووری رۆژ هەلات، وەجبەی یەکـەمی ئـەو تیپـە مەشـقپێکراوانە بریتی بوو لە(٣٠٠)شەڕکەر لەدەسـتپێکی زسـتانی سـاڵی ١٩٨٩ لەگـەڵ(١٠) ئۆتۆمـۆبیلی سەربازی بارهەڵگری چەك بە پەلە رەوانە کران بۆ بەشداری کردن لە گەڵ سوپای(٧) لە هێرشی بەهاری رێکەوتی ١ی مایسی١٩٨٩ بۆ سەر بنکەکانی pkk. هێزەکانی تورك لە بەرە بەیانی رۆژی ١١ی تەمووزی١٩٨٩ لەسەر چیاکانی جوودی هەرگوڵد دابەزین بـە نیـازی لـەناوبردنی یەکەی دایکـی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان ، فرۆکـە کۆپتـەرە زرێپۆشەکانیشـیان ناوچـە سنوورییەکانی تورکیا لە گەڵ عیراق بۆ هەمان مەبەست پاك کردەوە (١١/٢٧).

لە میانەی ئەو ئۆپراسیۆنە سەربازییەدا(٤٤٢٧)هاوڵاتی کورد گلدرانەوە و لێپرسینەوەیان لە گەڵدا کرا و بەڕیوەبەڕی گۆڤاری(نەوەی نوێ) ی هەفتانەش کە لە مەڵاتیە دەردەچوو لە لایەن هەمان ئەو هێزانەوە دەستگیر کرا و دەسەڵاتدارانی حوکمی عورفی لە ناوچەکە بەرێوەبەری نووسینی گۆڤاری(هەنگاوەکان) ی هەفتانەی بە مەیل و بۆچوون کورد کە لە ئەدەنە دەردەچوو، دەستگیر کرد و نووسەرانی گۆڤاری(نەوەی نوێ) ی هەفتانەش کە لە مەڵاتیە دەردەچوو گلدانەوە و سەرنووسەری بە ڕەگەز کوردی گۆڤارەکەشیان بە(٤) ساڵ و (٢) مانگ زیندانی کرد بە تۆمەتی هاندانی جەماوەر بەرەو یاخیبوون و بە بڵاوکردنەوەی وتاری زیانبەخش بە یەکێتی نیشتیمان(٣/٢٨).

حکوومەتی تورکیاش بڕیارێکی دەرکرد بە راگواستنی ئەو کوردانەی گومانی لێدەکردن لە ناوچەکەیانەوە بەرەو ئەو ناوچانەی زۆربەی دانیشتوانیان تورکن و ژمارەیەکیش لە گوند و رەز و باغی کوردیش چۆڵ کران، چونکە بەرپرسانی ئیداریی تورك پێیان وابوو بەو کارەیان دەتوانن بە تەنها یەك ساڵ ناوچەکە لە جەنگاوەرانی پارتی کرێکارانی کوردستان پاك بکەنەوە(١/٢٩).

بەڵام وێرای ئەوەی دوو ساڵ بەسەر ئەو هێرشە گەوریەدا گوزەری کرد، کەچی جەنگاوەرانی کورد لە شوێنەکانی خۆیان مانەوەو هێزە چەکدارەکانی تورکیش لەم شەڕە خوێناوییە دۆڕاوەدا قوربانییان دەدا.

کەف و کوڵی سیاسی سەری کردەوە ناو حیزبی دیموکراتی سۆشیالیستی میللی کاتێك دەستەی کارگێڕی ئەندامییەتی(٧) نوێنەری کوردی ناو حیزبەکەیان راگرت، چونکە لە کۆنگرەی پاریس کە لە ١٤ ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ بەسترا. ئامادە بوون.

ئەم بریارە، راستەوخۆ دوای گەرانەویان بۆ تورکیا لە ١٦ ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٩ دەرچوو. بۆ پشتگیریکردن لەو (٧) نوێنەرە، هەر (٩) نوێنەرە کوردەکەی تری ناو ئەو حیزبە لە ٩ی کانوونی یەکەمی هەمان ساڵ دەستیان لە کاری ناو حیزبەکە کێشایەوە.

بۆ رۆژی دواتر، ئەردال ئینونبۆ سەرۆکی حیزبی دیموکراتی سۆشیالیستی میللی وتارێکی بڵاو کردەوە تییدا باسی لە کێشە سەرەکیەکانی تورکیا کرد و لە بارەی کۆنگرەی پارسیشەوە گوتی: لەبەر ئەوەی کۆنگرەی پاریس لەو رەهەندە کلتوورییە لایدا کە کۆنگرە لە پێناویدا بەستراو ئەو رەهەندە سیاسیانەی پیادەکرد کە ناکۆکن لە گەڵ دەوڵەتی یەك پارچە، بۆیە رێگریمان گرد لە ئامادەبوونی نوێنەرانی حیزبەکەمان لەو کۆنگرەیە، بەڵام ئەوان وێرای ئاگادار

کردنەوەکەمان، چوونە کۆنگرە بۆیـە سـزای ئیـدارِیمان لـە بەرامبـەریان وەرگـرت بـە راگـرتنی ئەندامییەتیان لە حیزب، وەلێ ئەم مەسەلەیە بە دەستی ئەنقەست بـە چەواشـەیی لێکدرایـەوە. ئێمە لە نێوان هاوڵاتیاندا بە هۆی پێناسەی رەگەزی یـان ئـایینی یـان زمـان و ئـایینزاوە هـیچ جیاوازییەك ناکەین، بەڵکو لە دژی ئەوانە دەوەستین هەوڵی ئەو جیاوازییە دەدەن و تا هەتایەیش لە دژیان دەوەستین. زمانی رەسمی لە تورکیا زمانی تورکیە، زمانی فێربوونیش هەر بە تورکیـە، ئەو هاوڵاتیەی دەیەوێ لەگەڵ هاودەم و هاوەڵانی بە زمانی دایك بـاخێوێ بێگومـان دەتـوانێ و پێویستە هیچ کۆسپ و تەگەرەیەکی یاسایی لە پێش ئەم مومارەسەیە نەبێت(١١/٣١).

نوێنەری کورد(ئایدن کووهەن گورگان) یـش، لـە راپـۆرتی دەستلەکارکێشـانەوەکەی لـە حیزبی ناوبراو، گوتی: ((.. ئەو حیزبە بـەو بـەها کـۆن و رزیوانـەی کـە زەمـەن بەسـەریاندا تێپەڕیو باویان نەما، هەوڵی کاری سیاسی دەداو کێشە دیموکراتی و سۆشیالیسـتییەکانی لـە تورکیا نەگرتۆتە خۆ، بەڵکو هەندێك لـەو وەهـم و کـارە یاسـاغانەی داهێنـاوە کـە لـەکاری سیاسیدا مایەپووچ و بێ سوودن و بایەخی پێویستیشی بە کێشەی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا نەداوە(١٩/٣٢).

(دەنیـز بایکـاڵ) ی سـەرۆکی بـاڵی راسـت و سـکرتێری گشـتیی حیزبـی دیمـوکراتی سۆشیالیستیی میللـی: دوای گرێـدانی کۆبوونـەوەی دەسـتەی گشـتیی بچـووکی حیزبەکـە لەلێدوانێکیدا، گوتی: ئەوە هەقیقەتێکی ڕاسـتەقینەیە کێشـەیەك لـە باشـووری رۆژهـەڵاتی تورکیا هەیە، دانپێنەنان بەم هەقیقەتەش کێشەکە چارەسەر ناکات. هەروا ئاخاوتنی مرۆڤ بە زمانی دایك و هەوڵدانی بـۆ پێشخسـتن و دەوڵەمەنـدکردنی کلتووەکـەی مافێکـە لـە مافـە بنەرەتییەکانی مرۆڤ. هەر کاتێکیش حیزبەکەمان دەسەڵات لە تورکیا بگرێتە دەست، هەموو ئەمانە بەهەند وەردەگرین و کێشەکە چارەسەر دەکـەین. بۆیـە دەسـتەی کـارگێڕی بچـووکی حیـزب کـە دوێنـێ کۆبـووەوە بـەو پـەڕی پـەژارەوە دەڕوانێتـە دەستلەکارکێشـانەوەی(١٦) نوێنەرەکەو ژمارەیەك لە ئەندامانی حیزب. بەڵام دەبێ ئەوان بزانن هێزو سـەربەرزی بـۆ ئـەم حیزبـەی ئێمەیـە کـە لـە گـەڵ داخوازییـەکانی میللـەت یـەکی گرتـووە و ئـەم دەستلەکارکێشانەوانەش وەکو زەبرێکە لە حیزبەکەمان بـدرێ و کردەوەیـەکی ناشـیرنە، بۆیـە حیزبی ئێمە لە دژی وەستا(١٩/٢٣).

شایەنی گوتنە، ئەو١٦ نوێنــەرە کوردانــەی لــە حیزبــی دیمــوکراتی سوشیالســتی میللــی دەستیان کێشایەوە، ئەم بەیاننامەیەی لای خوارەوەیان لەو کۆنگرە رۆژنامەوانییە بڵاو کردەوە کە لە رۆژی٩ی کانوونی یەکەمی١٩٨٩ گرێیان دا:

ئێمە تاکید دەکەین کە نزیکبوونمان لــە کێشــەی کــورد، ئەوەیــە ئــەم کێشــەیە کێشــەی هاوبەشی هەموو دانیشتوانی تورکیایە و راو بۆچوونمان لەسەری بەم خاڵانەی لای خوارەوە روون دەکەینەوە:

١- پێویستە کێشەی کورد بە شێوەیەکی دیموکراتی و لە چوار چێوەی یەکێتی نیشتیمانی چارەسەر بکرێت.

٢- نابێ وا تەماشای کێشەی کورد بکرێ کە تەنها کێشــەیەکی تایبــەت بــە هاوڵاتیــانی کوردە، چونکە ئەم تێروانینە بە مانای لێدانی یەکێتی نیشتیمانو بروانەبوون بە دیمــوکراتی و رێزنەگرتن لە مافی مرۆڤ و رەتکردنەوەی دەوڵەمەندبوونی کۆمەڵایەتی دێت.

٣- پێویستە مەسەلەی چارەسەرکردنی کێشەی کورد تەنها بۆ هاوڵاتیانی بەرەگــەز کــورد جێ نەهێلرێ، بەڵکو وا تەماشا بکرێ کێشەیەکی تایبەتە بە سەرلەبەر دانیشتوانی تورکیاوە

٤- پێویستە رەهەندە کۆمەڵایــەتی و ئابوورییــەکانی کێشــەی کــورد هــەمان گرنگییــان بدرێتێ کە بەم کێشەیە دراون، ئەویش بە چارەسەرکردنی هۆکارەکانی ئەو خەباتە چەکداییەی رۆژانە لە شەڕو پێکدادان و پێشێلکارییەکانی بەردەوامی مافی مرۆڤ و زەبــرو زەنــگ، دەیــان قوربانی لەناو هاونیشــتمانیانی لــێ دەکەوێتــەوە و پێویســتە ئــەم رەوشــە بــە گیــانێکی پــڕ بەرپرسیارییەتییەوە چارەسەر بکرێ. لێرەشەوە گەرەکە کێشەی کورد لە بازنەی بــەکار بردنــی چەك لە دژی دراوسێیەکانی تورکیا یاخود لە دژی عەشایرەکانی تر، دەربهێنرێ، چونکە ئێمە پێمان وایە دەوڵەت مافی خۆیەتی دەسەڵات و ئەرکی بە گوێرەی هەل و مەرجی دەورووبەرەکەی مومارەسە بکات، بەڵام پێویستە بە پێی پرەنسیپەکانی دیموکراتی و سانســۆری یاســایی ئــەم ئەرکە جێ بە جێ بکات.

٥- پێویســتە چاوپۆشــی نــەکرێ لەبــەکاربردنی کێشــەی کــورد وەك ئامرازێــك بــۆ یەکلاکردنەوەی دەستکەوتەکانی نێوانیان، ئەگەر چی بە داخەوە دەبینین پێشبڕکێیەك هەیەلــە نێوان هەندێ دەوڵەت بۆ ناونانی هەر بزووتنەوەیەك لە تورکیا داوای دیموکراتی دەکات بە جودا خوازی و دابەشکردن، لە کاتێکدا ئێمە پێمان وایە چارەسەرکردنی کێشــەی کــورد تــەنها بــە ویست و ئیرادەی هاوبەش و بریاری دروستی گەلەکەمان دێتە دی.

٦- ئێمە پێمان وایە بەرگریکردن لـە بیرۆکـەی تورکیـای تاکـە نەتـەوەو دانـانی زمـانی تورکیش بە تاکە زمانی فەرمی وڵات بە کۆسپ و تەگەرە دەژمێردرێن لە پێش چارەسەرکردنی کێشەی کوردبەرێگەیەکی دیموکراتی و بەڵکو رەتیشی دەکەینەوە، چونکە ئـەوە بەشـێکە لـە باوەڕبوونمان بە ئازادیی هزرو بیروباوەڕ.

لە پێناو چارەسەرییەکی عادیلانە و هەمیشەیی بۆ کێشەی کورد بەر لەوەی کـار لـەکار بترازێ. داوا لە حیزبە سیاسیەکان دەکەین لـەم کێشـەیە بپێچـنەوە وەك رێخۆشـکردنیك بـۆ هێنانی بە پوخت و پاککراوی بۆ بەردەمی پەرلەمان بە ئامانجی تاوتوێکردن و باسکردنی.

ئەم بەیاننامەیە کە رۆژنامەی(حورییەت) بە بەیاننامەیەکی سەرسورهێن و ئاکـام خـراپ نـاوی بـرد، هـەر یـەك لـەم بەرێزانـە ئیمزایـان کردبـوو: عەبـدوڵڵا بـاش تـورك، فـەهمی ئیشیقلەر،ئەحمەد تورك، ئیسماعیل سەفی ئونال، کـەنعان قوچـاق، حوسـنی ئوقچـی ئۆغلـۆ، محەممەدعەلی ئارتن، سالح سۆمەر، مەحموود ئیلیناق، محەممەد قەهرەمان و عارف ساغ.

بەیاننامەی ناوبراو لە ناوەندە سیاسیەکانو رۆژنامەکانی تورکیا، دەنگدانەوەیەکی گەورەو جیاجیای لێکەوتەوە. دەبینی لەکاتێکدا رۆژنامەگەریی بەرەی راست وای لێکدایەوە ئاکـامی خراپی دبێت و هەوڵێکە بۆ خولّقاندنی کێشەیەك لە تورکیا بوونی نییە(١٩/٣٤)، پرۆفیسـۆر دکتۆر(تۆقتـاش ئاتـاش) یـش لایـەنگری هـزری شـۆفێنیزم بـە تونـدی هێرشـی کـردە سەر(١١/٣٥)،کەچی ناوەندە پێشکەوتووخوازەکانی تورکیا ئەو بەرێزانەی کە واژوویان لە سەر بەیاننامەکە کرد بە بوێری و ئاز. لە قەڵەم دا و گاڵتەیان بەو پیـاوە سـەربازی و سیاسـیانەی تورك هات کە دەیانەوێ چارەسـەرکردنی کێشـەی کـورد بـە رێگـەی بـەزۆر دەمکـوتکردنی خەڵکییەوە بکەن. لەو لایەنەوە سیاسەتمەداری ناسراو محەممەد عەلی براند لە گۆشە رۆژانەکەی لە رۆژنامەی (میللیەت) دا، نووسیویەتی دەڵێت: لە کاتێکـدا کێشـەی کـورد لـە ریزەکـانی پێشەوەی خشتەی کاری ئەو کۆنگرە نێونەتەوەییانەن کە لە مافی مرۆڤ و مافە کەمایەتیـەکان دەپێچـنەوە، لـێ هیشـتا بـەلای دەسـەڵاتدارانی تورکیـاوە، ئامـاژەدان بـەم کێشـەیە یـان بڵاوکردنەوەی هزرو بیرو بۆچوون لەسەری لە رووی یاساوە بە تاوان دەژمێردرێ و هـەوڵ دەدەن بـە رێگـەی سـەربازی چارەسـەری بکـەن، ئێمـە بـەم کـارە هـەوڵ دەدەیـن تـەنها خۆمـان هەڵخەڵەتێنین(٧/٣٦).

ناوەندە پیشکەوتووخوازەکانی تورکیا رەخنەیان لە حیزبی دیموکراتی سۆشیالیستی میللـی گرتبوو، چونکە بایەخی تەواوی بەکێشەی کورد نەدا. بۆ نموونە ئەرتۆغرول ئوزکـوك لەگۆشـە

رۆژانەکەی لەرۆژنامەی (حورییەت) دەڵێت: ئـەردالْ ئینونـۆ لەباسـکردنی لـە مـەڕ راگـرتنی ئەندامێتیی نوینەرانی کورد لەناو حیزبەکەی نە هەستی بە زەرووەتی جەخت کردن لە بـوونی کورد کرد بە پێدانی گرنگی زیاتر پێیان لەلایەن تورکەوە. ئەو رەوشی هاولآتیـان لـە باشـووری رۆژهەلآتی تورکیا لە بازنەی رێزگرتن لە مافی مرۆڤ و سنووری ئەو دیموکراتییـە رێ پیـدراوە، هەڵدەسەنگێنێ)) لەم بارەیەوە ئەردال ئینونۆ دەڵێت: ئێمـە داکـۆکی دەکـەین لـە زەرووەتـی مومارەسەکردنی هەموو مافێکی سیاسی یەکسان و مافی ئازادی لە لایەن هاولآتیانمانـەوە لـە چوارچێوەی پێکهاتەی کۆماری تورکیای یەکگرتوو و یەك پارچەدا(٩/٣٧).

ئەگەر چی ناوەندە پێشـکەوتووخوازەکان بینییـان لـەوێ دا دووفاقیـەك هەیـە لـە نێـوان هەڵوێستی حکومەتی تورکیا بەرامبەر هەردوو کەمایەتی تورك لە هـەر یـەك لـە قـوبرس و بولگاریا و بانگەشە کردنی بۆ دانی مافی نەتەوەییان و لابردنی سـتەمی سیاسـی لەسـەریان و هەروا لە نێوان هەڵوێستی بەرامبەر بە کوردی تورکیا کە نایەوێ دان بە بوونی نەتەوەییان بنێ و مافە نەتەوەییەکانیان مسۆگەر بکات، وەلێ ئەم ناوەنـدە پێشـکەوتووخوازانە پێیـان وایـە چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەم وڵاتە بە رێگەی فیدراڵی دەستەبەر دەبێت، بە نموونە محەمەد عەلی ئارەن ئەو نوێنەرەی کە لە حیزبـی دیمـوکراتی سۆشیالیسـتی میللـی دەسـتی لـە کـار کێشایەوە جەختی لەسەر پێویست بوونی دامەزراندنی یەکێتییەکی فیدراڵی لە نێوان هـەردوو نەتەوەی کورد و تورك لە تورکیا بە هەمان ئەو شێوە فیدراڵییەی تورکیا دەخوازی لـە نێـوان تورك و یۆنانیەکان لە قوبرس دابمەزرێت(١٦/٣٨).

هزرڤانی پێشکەوتوو خوازی تورکیا(عەزیز نەسـین) ئـەو نووسـەرەی کێشـەی کـوردی لـە تورکیا هوروژاند وتووشی گەلێك دەردەسەری و کێشمەکێش هات لە سونگەی تۆمەت و داوای دادگاکانی تورکیا لەبەر ئەوەی تێکۆشاوە بۆ سەلماندنی بـوونی نەتـەوەی کـورد لـەم وڵاتـەو دانپێنان بە بوونیانو مافە کلتووری و رۆشنبیرییەکانی گەلی کورد، ئاماژەی بەم دوو فاقییـە لە هەڵوێستی رەسمی تورکیا لە و کتێبەی بـەناوی-تـورکی بولگاریـا و کـوردی تورکیـا) دا، کاتێك لە کۆنگرە رۆژنامەوانییەکەی کە لە رۆژی ١٥ی شوباتی سـاڵی ١٩٨٩ بەسـتی-و لـە پێشەکی کتێبەکەی دایناوە- جەخت دەکاتە سەر ئاشکراکردنی ئەو چەواشـەکردنە مێژووییـە کە ناوەندە کۆنە پەرست و شۆفێنیستیە کـانی تورکیـا لـە بـارەی کـوردی تورکیـا و تـورکی بولگاریاوە مومارەسـەی دەکـەن، دەڵێـت: ((لەکاتێکـدا هەنـدێك بانگەشـەی ئـەوە دەکـەن کێشەیەك بەناوی کورد بان گەلێك بەناوی کوردەوە لە تورکیا بوونی نیەو کـورد بـە رەچـەڵەك

دەگەڕێنەوە سەر تورك، لە بولگاریاش بە هەمان شێوە ئاوازی ئەوە دەژەنن كـە لـە بولگاریـا ڕەگەزێك نیە بەناوی توركەوە، بەڵكو بە ڕەچەڵەك لە بولگارن وپاش ئیسلامبوونیان بوونە بـە تورك. بەمەش دەیانەوێ بە سڕینەوەی پێناسە نەتەوەییە توركیەكەیان بیانكـەن بـە بولگـار. هزری نەتەوەیی هاوچەرخ چەخت دەكات كە ئەوانی تر پێناسـەی نەتـەوەیی كەسـەكان چ بـە ڕووداوی مێژوویی ڕاستەقینە یان بە درۆو چەواشەكاریی، دیاری ناكەن... چونكە تاكی مـرۆڤ لە دیاریكردنی پێناسەو ئینتیمابوونی ئازادە، هەر خۆشی بڕیار دەدات سەر بەكام نەتەوەو كام لەوڵاتەیە كە تیادا هاوڵاتییـە. مومارەسـەی دەوڵەتـەكانیش بـۆ چەواشـەكردنی مێـژوو یـان ڕووداوەكان بە ڕێگەی فشار و زۆر لێكردن بۆ گـۆڕینی پیناسـەی نەتـەوەیی كەمایەتییـەكان، هەوڵێكی نامرۆیی و وەحشیگەرانەیەو پێچەوانەی لۆژیكی هاوچەرخە))(٢٥/٢٣).

ئەگەر چی حكوومەتی توركیا بڕوای بەوە نییە لە توركیـا كێشـەیەك هـەبێت بـە نـاوی كێشەی كوردو پێشی وایە ئەو بزوتنـەوە چـەكدارییەی لـە باشـووری ڕۆژهـەڵاتی توركیـا لـە ساڵی(١٩٨٤) ەوە هەڵایساوە و بەردەوامە، بزوتنەوەیەكی تیرۆرستییەو ئەندامەكانی لە یاسا لایانداوە! وابوو، سەرۆكی كۆمار(تورگۆت ئوزال) بیر لە چی دەكاتەوەو ڕای چییە بەرامبەر بە كێشەی گەلی كورد ؟! ئوزال لە دیدارێكی ڕۆژنامەوانیی لە گـەڵ گۆڤـاری(خـاك= نوختـە)ی هەفتانە لە دوای هەڵبژاردنی بە سەرۆك كۆمار لە ساڵی١٩٨٩ لەوەڵامی پرسیاری گۆڤارەكـە، ئایە نیگەران نابێت كاتێك گوێی لێ بێت كەسێك بە كوردی بـاخێوی، ئـوزال بـە شـێوەیەكی ناڕاستەوخۆ لە وەڵامدا دەڵێت: كاتێك سەرۆكی وەزیران بووم سەردانی شاری (هەكاری) م كرد (كامەران ئینان) ی والی ئەو دەمەی(هەكاری)م لەگەڵدا بوو كە ئێسـتا وتەبێـژی فراكسـیۆنی پەرلەمانیی (حیزبی نیشتیمانی دایك)ە و بەرەگەز كورد و لە بنەماڵەیـەكی ناسـراوە، لـەوێ خەڵك بە چەپڵەوە پێشوازییان لێ كردین، كۆمەڵێك ئافرەت لە نێو خۆیانـدا قسـەیان دەكـرد، وەك ئەوەی بیانەوێ شتێكمان پێ بڵێن، یەكێك لە ئافرەتەكانم بانگ كـردو لـێم پرسـی چـیت دەوێ؟ قسەیەكی كرد نەمزانی مانای چـییە... سـەیرێكی (كامـەران)م كـرد بـۆ ئـەوەی لـە مەسەلەكە تێبگەم. گوتی: ئەو ژنە بە كوردی دەدوێ.. فلانە شت و فیسارە شتی دەوێ..

ئەوە شتێكی مەنتقییە هەر یەكەو بە زمانی خۆی باخێوێ، قسـەكردنی هاونیشـتمانییەك بە كوردی نیگەرانم ناكات، ناشێ وێنای ئەوەش بكەم ئەوە قەدەغە بكرێ. من پێم وایـە ئـەم مەسەلەیە- واتا ڕێگەدان بە كورد بە زمانی خۆیان بدوێن- پێویستی بە جۆرێك ڕێكخسـتنی هاوچەرخ هەیە، لێرەشدا ئەم كارە تۆزێك پشووی دەوێ..(٢٥/٣٩).

ئەم لۆژیکە ئیحا ئامێزەی سەرۆکی کۆمار- کەوا گریمانـە دەکـرێ بـە پێـی دەسـتووری تورکیا بێلایەنی تیا بێت لە هەمبەر کێشە ئەتنیکی و ئایینزاو حیزبییـەکان- پشـتگیرییەکی هێمادار بوو بوو بۆ بزوتنەوەی رۆشنبیرانی تورك سەبارەت بـە باسـکردنی کێشـەی کـورد لـە تورکیا چ لەسەر ئاستی جەماوەری یان لەسەرئاستی پەرلەمانی تورکیا تا دەگاتە دان نان بـە مافی کلتووری و پەرلەمانی بە کورد بە پێی رۆحی سـەردەم و ئـەو گۆڕانکارییـە سیاسـیانەی لەسەر نەخشەی ئەم جیهانە پێی ناوەتە سەدەی بیست و یەکەمین، سەدەی ئازادی و دیموکراتی و داماڵینی تۆزو گەردی رووی کەمایەتیە بەنامۆبووەکان، هاتوونەتە پێشەوە.

لە پەرەسەندنێکی تر لەسەر ئاستی سیاسەتی ناوخۆی تورکیـا، سـەرانی حیزبـی شـیوعی نهێنیی تورکیا لە پاش کاری ژێرزەمینی ئەو حیزبە کە لە ساڵی(١٩٢٢) ەوە بەردەوام بوو، لە ١٨ی کانوونی یەکەمی ساڵی١٩٨٩ کۆنگرەیەکی رۆژناوانیی ئاشکرایان لە ئەسـتەمووڵ گـرێ دا، بریاریان دا بە شێوەیەکی ئاشکراو لەچوار چێوەی بزوتنەوەی چـەپی تورکیـا بچـنە کـۆری هەڵبژاردنی ئازادەوە و گوتیان: دوای پەند و وانە وەرگرتن لـە چـالاکییەکانی رابـردوو، ئێمـە پابەندبوونی خۆمان بە شێوازی دیموکراتی لە کاری سیاسی دوور لـە تـیرۆرو چـاودێری هـزری رادەگەیەنین و داوا لە هەموو ئەندامانی خۆمان دەکەین بەرەو یەکریزی و خەباتی دیموکراتی لە پێناو تورکیایەکی خۆشگوزەران و بەختەوەر. (١/٤٠) . بەڵام دام و دەزگا ئەمنیەکانی رژێمی تورکیا(ئاور جۆشقۆن) ی سکرتێری گشتی حیزبی شیوعی یەکگرتووی تورکیایـان گلدایـەوە و داواکاریی گشتی کۆماری دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە ئەستەمووڵ دەستیکرد بە لێپرسینەوە لە گەڵ خۆی و(نەرمین جۆشقون) ی خێزانی کە ئەمیشیان ئەندامی ئەو حیزبە بوو کە لە رۆژی پینج شەممەی رێکەوتی ٨ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ کۆنگرە رۆژنامەوانییەکەی بەسـت و بۆ جاڕدانی ناوی تازەی حیزب و بوو بە حیزبـی شـیوعی یـەکگرتووی تورکیـا و باسـی لـە چالاکیەکانی خۆشی کرد. وەك زانراوە مادە(١٤١) لە یاسای سزاکانی تورکیا چالاکی حیزبـی شیوعی قەدەغە دەکات، چونکە بە پێی ئەم مادەیە حیزبی ناوبراو لەسـەر هـزری سـەروەریی چینێکی کۆمەڵایەتی دیـاریکراو بەسـەر چـینەکانی تـری کۆمـەڵگاوە بنیـات نـراوە. بـەڵام کاربەدەسـتانی ئاسـایش دوا جـار هـەموو ئەوانـەیان کـە بـە هـۆی گرێـدانی کۆنگرەکـەوە گلدابوونەوە، بەرڵلا کرد(١٩/٤١).

کۆنگرە رۆژنامەوانییەکەی حیزبی شیوعیی تورکیا، کاردانەوەی جیا جیـای هوروژانـد لـە ناوەنـدی رۆژنامەگـەریی حیزبـەکانی تورکیـا(١٩/٤٢) ، دەبـینی لـە کاتێکـدا نووسـەری

رۆژنامەنووس(توغرول ئوزکوك) جەختی لەوە دەکرد کە جاڕدانی دامەزراندنی حیزبی شیوعی یەکگرتوو لەلایەن شیوعییەکانی تورکیاوە، رەوشێکی هاودژی لە تورکیا درووست کرد، چونکە یاسا رێگە بەم حیزبە نادات چالاکی بنوێنێت، کەچی شیوعییەکان کۆنگرەیەکی رۆژنامەنووسی دەبەستن بۆ جاڕدانی بە ئاشکرا چاکی نواندن .

(سلێمان دیمیرالّ)ی ڕابەری حیزبی رێگای راست و یەکێك لە سەرۆکانی پێشووی وەزارەتەکان لە تورکیا پشتگیریی خۆی دەربڕی بۆ دامەزراندنی ئەم حیزبە شیووعییە و گوتی: ئێمە لایەنگری فرەیی دەکەین، لەبەر ئەمە پێویستە لەوێ دا فرەحیزبی هەبێت بۆ راپەڕاندنی ئەم سیستەمە، من خۆم دەگەڕێم بۆ کەسێك لەگەڵمدا جیاوازبێت، کەسی جیاوازیش لەرووی هزرەوە چەپەو هەرچەند ئەو کەسە جیاوازە لەرووی هزرەوە بەهێزبێت، منیش چەندم لەباردابێت تێدەکۆشم بەهێزبم و شان لە شانی بدەم، لەوێشدا شتێك نییە لە پێش دامەزراندنی حیزبی شیوعیی ئاشکرای تورکیا ببێتە رێگر، چونکە هەردوو مادده ١٤١ و ١٤٢ لە یاسای سزاکانی تورکیا جەخت دەکەنە سەر سزادانی ئەوانەی بانگەشە بۆ ململانێی چینەکان دەکەن و پێم وایە کاتی ئەوە هاتووە بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم دوو مادەیە..)).

(ئومور قومباراچی)ی بریکاری سەرۆکی فراکسیۆنی حیزبی دیموکراتیی سوشیالیستیی میللی ئۆپۆزسیۆنیش لە پەڕلەمان، گوتی: هیچ رێگرییەك لەوێ دا نییە بۆ دامەزراندنی حیزبێکی شیوعیی ئاشکرا لە تورکیا، داواش دەکەین هەموو ئەو یاسایانە هەڵبوەشێنرێنەوە کە دەبنە ئاستەنگ لەپێش ئازادیی بیروڕا لەتورکیا، لەم لایەنشەوە حیزبەکەمان پڕۆژە یاسایەکی داوەتە پەرلەمان)).

بەش بە حاڵی حیزبی نیشتمانیی دایکی دەسەڵاتداریش ئەوا (خەلیل ئوزسۆی)ی یەك لە یاریدەدەرانی سەرۆکی ئەم حیزبە لەسەر هەمان بابەت لێدوانی داو گوتی: نە شیووعییەکان و نەحیزبی شیوعیی تورکیا کێشەیەکی ناوخۆییان لەم وڵاتە دروست نەکردووە، چونکە ئەم حیزبە هەمیشە لە دەرەوەی بازنەی حیزبە نەتەوەییەکان یان حیزبە نیشتمانییەکان ماوەتەوە و لە ئایندەشدا هەروا دەمێنێتەوە)). بەڵام (ییلدیرم ئاقبولوت) سەرۆکی وەزیران و رابەری حیزبی نیشتمانی دایك لەمەڕ بابەتەکەوە گوتی: ((ئەگەر لەوێ دا حاڵەتێك هەبێ لە ڕوانگەی یاساوە بە تاوان بژمێردرێ، ئەوا داواکاری گشتیی کۆماری لەو ئەرکە دەپێچێتەوە، هەموو کەسێکیش مافی هەیە لەچوارچێوەی یاسادا مومارەسەی مافی خۆی بکات)).

پێشتر کاربەدەستانی ئاسایشی تـورك لـە ٩ی کـانوونی یەکـەمی سـاڵی ١٩٨٧ هـەردوو سەرکردەی حیزبی شیوعیی نهێنیی تورکیا (حەیدەر قوتلو)ی بەرەگەز کورد و (نیهاد سارغین) یان لەکاتی گەڕانەوەیان لە ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتـەوە، کـە بارەگـای حیزبەکـەیانی لێبـوو، لـە فڕۆکەخانەی ئەستەموڵ دەستگیرکرد.

لە پاش چەند دادگاییکردنێك کە بۆ (٣٢) دانیشتن درێژەی کێشا و لە میانەیاندا هـەردوو سەرکردەی حیزبـی نـاوبراو بڕیـاری مانگرتنیـان لـەخواردن تـا مـردن دا هـەتا ئـەو کاتـەی حکوومەتی تورکیا مادەکانی ١٤١ و ١٤٢ هەڵدەوەشـێنێتەوە کـە بـە گوێرەیـان قەدەغەیـە حیزبی شیوعیی ئاشکرا لە تورکیا دابمەزرێت و هەموو هزرێکی سیاسـیی تونـدڕۆش لـە دژی رژێمی تورکیا بە تاوان دەژمێردرێ و بە کۆمۆنیستی تۆمەتبار دەکرێ، داواشییان کرد مادەی ١٦٣ی دەستوور کە رێگـرە لـە پـێش دامەزرانـدنی حیزبـە ئایینییـەکان بـە هـەمان شـێوە هەڵبوەشێتەوە.

ئەم مانگرتنـە لـە ٧ی نیسـانی سـاڵی ١٩٩٠ دەسـتپێکردبوو و کۆمەڵـە و سـەندیکا و یەکێتییەکانی کرێکـاران و رۆژنامەنووسـان و نووسـەرانی پێشـکەوتووخوازی تورکیـا لـە٢٠ ویلایەتی تورکیا لە کۆی ٧٢ ویلایەتەکەی تورکیا پشـتگیریی خۆیـان لەبەرامبـەر دەربـڕی و داوایان کرد دەسەڵاتداران لەو مەسەلەیە بکۆڵنـەوە و هـەردوو سـەرکردەی حیزبـی شـیوعیی تورکیاش لە گرتووخانە ئازاد بکرێن.

وەزیری دادی تورکیا سەبارەت بەم مەسەلەیە لە لێدوانێکیدا بۆ ڕۆژنامەی (بەیرام جـەژن) لە ٢٦ی نیسانی ١٩٩٠، گوتی: ((حکوومەت بەجیددی دەیەوێ بڕوانێتـە هـەمواركردن یـان هەڵوەشاندنەوەی ئەو ماددانە بە جۆرێکی وا هـەموو بیروبـاوەڕ و تیۆرییـەك، ئـازادیی کـارو رێکخستنیان بۆ بڕەخسێت(١/٤٣).

لە ٤ی مایسی ١٩٩٠ یشدا، دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە ئەنکەرە بڕیـاری بـەردانی بـۆ هەردوو سەرکردەی حیزبـی شـیوعیی یـەکگرتووی تورکیـا دەرکـرد، لـە بڕگـەکانی حـوکمی بەردانەکەدا هاتبوو: ((لەبەر ئەوەی هزرو بیروڕا بە ئامرازێك دانانرێن بۆ تاوان و هەموو حیزبە سیاسییەکانیش لەگەڵ ئەوەدان مادەکانی ١٤١ و ١٤٢ و ١٦٣ لە (یاسای سزاکانی تورکیا)ی تایبەت بە قەدەغەکردنی چالاکیی توندرۆ، هەڵبوەشێنرێتەوەو بە کردنی بـۆ جێبـەجێ کردنـی ئەو بابەتە دەستپێکردووە، بۆیە بڕیارماندا هەردوو تۆمەتبار بەڕەڵڵا بکرێن(١٩/٤٤).

ئەم بڕیارە بە سەرکەوتنێك دانرا بۆ دادوەریی تورکیا و بەڵگەیەك بوو بۆ سەربەخۆییبوونی دادوەریی لەم وڵاتە و ڕێزگرتنی لە دیموکراتی. بە جاڕدانی ئاشکرابوونی حیزبی شیوعیی تورکیاش، ژمارەی حیزبە سیاسییەکان لە تورکیا گەیشتە ١٨ حیزب، کە ئەوانیش بریتی بوون لەم حیزبانەی لای خوارەوە:

١ـ حیزبی نیشتمانی دایك (موحافیزکار) بە سەرکردایەتیی ییلدیرم ئاقبولوت.

٢ـ حیزبی دیموکراتی سوشیالیستیی میللی بەسەرکردایەتیی ئەردال ئینونۆ.

٣ـ حیزبی ڕێگای ڕاست (ڕاستڕەو) بە سەرکردایەتیی سلێمان دیمیراڵ.

٤ـ حیزبی کۆششی سوشیالیستیی چەپ (حیزبێکی کوردی بوو) بە سەرۆکایەتی ئایدن کووهەن گورگان.

٥ـ حیزبی کاری نەتەوەیی (ڕاستڕەوی نەتەوە پەرست) بە سەرۆکایەتی ئەرسەلان تورکیش.

٦ـ حیزبی ڕوفاهییەت (ئیسلامی بوو) بەسەرۆکایەتی نەجمەدین ئەربەکان.

٧ـ حیزبی چەپی دیموکراتی بە سەرۆکایەتیی بۆڵەند ئەجەویدا.

٨ـ حیزبی گەل (چەپڕەو) بە سەرۆکایەتیی سەلاحەدین بنگول.

٩ـ حیزبی ژیاری (چەپ و ژینگەیی) بە سەرۆکایەتیی جەمال ئارتوغ.

١٠ـ حیزبی کاری دیموکراتی (حیزبێکی چەپڕەو و کوردی) بوو بە سەرۆکایەتیی یەشار قایا.

١١ـ حیزبی بوژانەوەی نوێ (ئایینی).

١٢ـ حیزبی ئابووریی کشتوکاڵیی شارستانی بایەخی بە پاراستنی ئاژەڵ دەدا.

١٣ـ حیزبی دیموکراتیی ڕادیکاڵی (حیزبێکی لیبراڵی بوو).

١٤ـ حیزبی دیموکراتیی ناوەندی (لیبراڵی بوو).

١٥ـ حیزبی زانست (ئایینی لیبراڵی).

١٦ـ حیزبی ئەنادۆڵی گەورە (موحافیزکار).

١٧ـ حیزبی شیوعیی یەکگرتووی تورکیا.

١٨ـ پارتی کرێکارانی کوردستان، ئەم حیزبە دان نانێت بە حکوومەتی تورکیادا، وەلێ لە کۆی ٧٣ ویلایەتەکەی تورکیا دەستی دەڕوا بەسەر (٢٠) ویلایەتی تورکیادا و هەوادار و لایەنگرانی لە شارە گەورەکانی تورکیادا هەن. عەبدوڵڵا ئۆجەلان سەرکردایەتی دەکات و حیزبێکی سوشیالیستیە و پێڕەوی ئایدیۆلۆژیای مارکسیزم ـ ماویزم دەکات.

که له ئاخر و ئۆخری نیسانی ساڵی ١٩٩١ هەڵبژاردنی حیزبی نیشتمانی دایك بەڕێوەچوو، (مەسعوود یەلماز)ی وەزیری دەرەوەی پێشووتر و کەسێك لە جەمسەرەکانی حیزبی نیشتمانی دایك، بووە سەرۆکی حیزب، لە پاشان بڕیاردرا وادەی هەڵبژاردنی گشتی بۆ رۆژی ٢٠ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩١ پێش بخرێت، بەمەش ریزبەندیی سیاسی لە نێوان ١٨ حیزبە تورکییەکە دەستیپێکرد بۆ کۆکردنەوەی ریزەکانیان لە پێگەی هێز و دەسەڵاتی سیاسییەوە بەرەو هەڵبژاردنی داهاتوو، ئەوە بوو حیزبە بچووکەکان بەتایبەت ئەو حیزبانەی لە ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا نوێنەرایەتیی پەرلەمانیان نییە، چونکە ژمارەی نوێنەرەکانیان لە (١٠) کەمترە، لەنێو خۆیاندا یەکیان گرت و چەند حیزبێکی تازەیان دروست کرد، بەڵام حیزبە سیاسییە گەورەکان پیگەکانی پێشووی خۆیانیان پاراست، بەو جۆرەش ئەم (٦) حیزبە سیاسییانەی لای خوارەوە دەچنە ناو هەڵبژاردنەوە:

١ـ حیزبی نیشتمانی دایك ANAP بە سەرۆکایەتیی مەسعوود یەلماز.

٢ـ حیزبی دیموکراتیی سوشیالیستیی میللی SHP بە سەرۆکایەتیی ئەردال ئینونۆ.

٣ـ حیزبی رێگای راست DYP بە سەرۆکایەتیی سلێمان دیمیراڵ.

٤ـ حیزبی روفاهییەت RP بە سەرۆکایەتیی نەجمەدین ئەربەکان.

٥ـ حیزبی دیموکراتیی چەپ DSP بە سەرۆکایەتیی بوڵەند ئەجەوید.

٦ـ حیزبی سوشیالیست SP بە سەرۆکایەتیی دوغو بیرنجیك.

رەنگە، دیارترینی ئەو حیزبە نوێیانە، حیزبی سوشیالیست بێت کە نووسەر و رۆژنامەنووسی کوردی پێشکەوتووخواز دوغۆبیرنجیك سەرۆکایەتیی دەکات و بە واریسی هەموو هێزە چەپ و پێشکەوتووخوازەکانی تورکیا بێجگە لە شیوعییەکان دەژمێردرێ و رۆشنبیرانی کوردیش رێژەیەکی باشیان لە ناویدا پێکهێناوە.

چاودێرانی سیاسی پێشبینیان کرد کە ئەم حیزبە رێژەیەك کورسی لە پەرلەمانی تورکیا بەدەست بێنێ، بەتایبەت پاش ئەوەی دروشمی: (رێزگرتن لە مافی مرۆڤ بۆ هاونیشتمانی و رەخساندنی کار بۆ هەموو بێکاران)ی هەڵگرت، بەمەش رەنگە بە هاوکاری لەگەڵ حیزبە ئۆپۆزسیۆنەکان بتوانێت لە خولی داهاتووی پەرلەمانی تورکیا کێشەی کورد بخاتە بەر باس. بەڵام بە ئەنجامگەیاندنی ئەم هەڵبژاردنەو دەرەنجامەکانی وایان نەکرد کێشەکە چارەسەر بکرێ یان تەپ و تۆزی لەسەر لا ببرێ یاخود هیچ نەبێ لە پەرلەمان گفتوگۆیەکی لەسەر بکرێ، چونکە هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەی کورد تەنها بە دوو رێگا دەبێت:.

١ـ بەڕێگای بڕواهێنانی سەرانی سوپای تورك كە ڕێگەچارەی سـەربازی هـیچ سـوودێكی نییە.

٢ـ بەڕێگای ئەو فشارانەی ئەنجومەنی ئەوروپی دەیانخەنە سەر حكوومەتی توركیا.

بەڵام ئەو كتـو پڕییـەی لـە هەڵبژاردنـەكانی سـاڵی ١٩٩١ رووی دا، سـەركەوتنی (١٥) نوێنەری كورد بوو كـە لەسـەر لیسـتی پـارتی كـاری دیمـوكراتی و لـە چوارچـێوەی حیزبـی دیموكراتیی سوشیالیستی چوونە هەڵبژاردنەوە. وەلێ پێداگرتنی (لەیلا زانا)ی نوێنـەری كـورد لەسەر خوێندنی سوێندە دەستوورییەكەی لە پەرلەمان بە زمانی كوردی لە بری زمانی توركی، بووە هۆی جیابوونەوەی نوێنەرە كوردەكان لـە حیزبـی دیمـوكراتی سوشیالیسـتی بـۆ دووبـارە پێكهێنانی حیزبەكەیان لە پەرلەمان.. لە سۆنگەی ئەمەشدا نوێنەرەكانیان بەوە تۆمەتباركران كە لە رووی سیاسییەوە بە فیتی پارتی كرێكارانی كوردسـتانی قەدەغـەكراو رەفتـار دەكـەن، دوای ئەمەش حەسانەتی پەرلەمانییان لێ سەندرایەوە و گیران و پاشان درانە دادگای ئاسایشی دەوڵەت و دادگا لە ساڵی ١٩٩٤ هەر یەكەو بـۆ مـاوەی ٦ — ١٥ سـاڵ حـوكمی بەنـدكردنی بەسەریاندا سەپاند، سەرەڕای داخستنی پارتی كاری دیموكراتیش.

ئەو (١٥) كورسییەی حیزبی كاری دیموكراتی لـە هەڵبژاردنـەكانی سـاڵی ١٩٩١ لەسـەر ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی توركیا بردییەوە، هانی كوردی دا حیزبێكی تایبەت بەخۆیان لـە ساڵی ١٩٩٥ بەناوی پارتی دیموكراتیی میللی دابمەزرێنن، ئەم حیزبە نەچووە هەڵبژاردنـەكانی ساڵی (١٩٩٥)ەوە، بەڵكو لە دوای داخستنی پارتی كاری دیموكراتی، سـەرقاڵی پڕكردنـەوەی بۆشاییە سیاسییەكەی بوو وەك ڕێخۆشكردنێك بۆ هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٩، بەڵام نەیتوانی لە بازگەی (١٠٪)ی پەرلەمانیی دەربازبێت، ئەگەرچی تـوانیی سـەرۆكایەتیی شـارەوانییەكانی: دیاربەكر و مووش و وان و تۆنجلی و چەندین شارۆچكە و ناحییەی تر وەدەست بێنێ.

باسی سێیەم

هەوڵی زەمینە خۆشکردن بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد

کێشەی گەلی کورد لە ساڵی ١٩٩٠ بەدوا لەسەر ئاستی هێزە کاریگەرییە رەسمییەکانی سەر گۆڕەپانی تورکیا بەرە بەرە بەرەو بەکاربردنی توندوتیژی و زەبر و زەنگ بەڕێوە دەچوو، ئەو هێزە رەسمییانەی تورك وا بەدەرکەوتن وەك بڵێی نایانەوێ بەرێگایەکی سیاسی کێشەکە چارەسەر بکەن، لەکاتێکدا هێزە سیاسییەکانی ئەم وڵاتە فشارەکانیان لەدژی حکوومەت پەرەپێدا بەرێگەی بەرهەڵستکارییان لە هەنگاوە سەربازییەکانی حکوومەت دژی بزووتنەوەی گەلی کورد کە ئەمیشیان (واتە: بزووتنەوەکە) پەرەی بە چالاکییەکانی دا بەشێوەیەك بوونە جۆرێك لە تۆڵەسەندنەو دژی ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی دەوڵەت مەبەستمان لە هێزە کاریگەرییەکانی سەر گۆڕەپانی تورکیا:

١ـ سوپای تورك: توخمی هاوسەنگیی سیاسی لە تورکیا.

٢ـ حکوومەتی تورکیای خاوەن زۆرینەی پەرلەمانی لە ناو ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا.

٣ـ سەرۆکی کۆماری تورکیا، کەوا دەخوازێ بێلایەن بێت بەو سیفەتەی لەسەرەوەی حیزبە سیاسییەکانە، تاوەکو بتوانێ بەشێوەیەکی ورد و بابەتیانە هاوسەنگیی لەنێوان کێشەکاندا بکات... دەبینین (نەجیب توورومتای)ی سوپاسالاری تورکیا بە بۆنەی ساڵی تازەوە پەیامێك ئاراستەی جەندرمەی تورك دەکات تیادا جەخت دەکاتە سەر زەروورەتی بە ئەنجامگەیاندنی ئۆپەراسیۆنی سەربازیی چڕوپڕ لە ناوچەی رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا لەو ناوچانەی بنکە سەختەکانی پارتی کرێکارانی کوردستانیان گرتۆتەخۆ بە ئامانجی تێك و پێکدانیان و پووچەڵکردنەوەی پلانەکانی تیرۆریستانی کورد، لە پەیامەکەیدا کە ئاراستەی موشیر (حیکمەت کوگال)ی سەرکردەی جەندرمە و ئاسایش لە ناوچەکە کردووە، دەڵێت: پێویستە ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان پەرەیان پێ بدرێ لە دژی پارتی کرێکارانی کورد لە مانگەکانی زستان بە شێوەیەك کاریگەرتر بن لەو ئۆپەراسیۆنە سەربازییانەی کە لە ئەیلوولی

ساڵی (١٩٨٩) ئەنجام دران، نەخوازە رۆژانە (٢٥) تیرۆیستی کورد دەکوژرێن یان خۆیان دەدەنە دەست هێزەکانی جەندرمەوە)) (١/٤٥).

کاتێك هەڵمەتی زستانەی سەربازی لە رێکەوتنی ١ی ئاداری ساڵی ١٩٩٠ دەستیپێکرد، هێزەکانی جەندرمە و ئاسایشی تورك توانییان (٢٠) هاوڵاتیی کورد لە هەوادارانی بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان دەستگیر بکەن و (٢٠) جەنگاوەری دیکەی بزوتنەوەکەشیان لە (عەزیز) کوشت بە تۆمەتی کوشتنی (٩) هاوڵاتی لە قەزای (بالو) و هەمووشیان لە شەرڤانانی پارتی کرێکارانی کوردستان و بریتی بوون لە:

١ـ محەمەد عەلی رەزا ئۆغلۆ (کوڕی نوێنەری شاری عەزیز لەسەر لیستی حیزبی رێگای راست).

٢ـ عەلی قەراتابان موختاری گوندی چتورتجیك.

٣ـ عەلی بایرەق و حەسەن قلیج، کە هەردووکیان مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی بوون.

٤ـ محەمەد عەلی ئاران، کارگوزار(فەراش)ە قوتابخانەی سەرەتایی لە یوغونبیلك.

٥ـ ئەو دوایشیان بریتی بوون لە (١١) هاوڵاتی جوتیاری گوندەکانی دەوروبەر.

لە شاری (ئەنکەرە)ش، دەزگاکانی ئاسایش و پۆلیسی سیاسی تورك (١٩) کەسیان لە ئەندامانی پارتی کرێکارانی کوردستان دەستگیرکرد، بە تۆمەتی هەوڵدانیان بۆ پەیداکردنی لایەنگر و ئەندامی نویێ لەنێو چینی قوتابیان و کرێکاران بە ئامانجی راکێشانیان بۆ ناو ریزەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان (١٩/٤٧). دەسەڵاتدارانی پارێزگای حوکمی عورفیش (٤٧) هاوڵاتیان لە گوندەکانی پارێزگای هەکاری گلدابوونەوە بە تۆمەتی هاوکاریکردنیان لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان و پێشکەشکردنی کۆمەك و یارمەتی بۆ بزوتنەوەی کورد (١١/٤٨). لەلایەکی تریشەوە، پۆلیسی سیاسی لە شاری ئەستەمووڵ و پاش زانیارییەکی ورد لەلایەن هەواڵگرییەوە (٥) کەسیان دەستگیرکرد، گومانی ئەوەیان لیێ کرا کادریان کۆکردۆتەوە بۆ ناو ریزەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان (١٩/٤٩).

ئەگەر چاوێك بگێڕین بەناو لیستی ئەوانەی هاوکاریی پارتی کرێکارانی کوردستانیان کردووە، یاخود هاتوونەتە رێزی بزووتنەوەکەوە، دەبینین گوزارشت لەهەموو چین و توێژە جیاجیاکانی گەلی کورد دەکەن: دەوڵەمەند و هەژار، کوڕی نوێنەری پەرلەمان و جوتیاری سادە و هەژار... ئەمەش باشترین بەڵگەیە بۆ جەماوەرێتیی پارتی کرێکارانی کوردستان و

کۆکردنەوەی هەموو چینەکانی گەلی کورد لە دەوری خۆی، بەشێوەك ئەم بزوتنەوەیە وایلێهات لە ئارمانجەکانی جەماوەری کورد و خواست و ئاواتەکانیان بەرجەستە بێت.

جا، ئەگەر دەرەنجامی دروێنەی هەڵمەتی زستانەی هێزەکانی تورك کە لە ماوەی نێوان (١)ی ئاداری ساڵی ١٩٩٠ تاوەکو نیسانی هەمان ساڵ بەردەوام بوو (١٦٢) کوژراوی لەناو بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستانی لە ویلایەتەکانی (ماردین و دیاربەکر و سعرد)ی لێکەوتبێتەوە (١/٤٦)، ئەوا ژمارەی کوژراوەکانی هێزەکانی جەندرمە و ئاسایشی تورك و پارێزگارانی گوندەکان لە عەشایەری کوردی ئالقە لەگوێی تورك، لەژمارەی قوربانیانی PKK کەمتر نەبوو، چونکە پارتی کرێکارانی کوردستانیش لەلایەن خۆیەوە چالاکی و پەلامارە تۆڵە ئەستێنەکانی لە دژی جەندرمە و پارێزەرانی گوندەکان چڕو خەستتر کردەوە. بە نموونە گەریلایەکی پارتی کرێکارانی کوردستان کە بە تۆمەتی کوشتنی (٩) فەرمانبەری دەزگای (رەز)ی تورکی لە ١٩٩٠/٤/٢٠، لەلایەن هێزەکانی ئاسایشی تورکیاوە دەستگیرکرابوو، گوتی: (ئێمە ئەم کارەمان لە تۆڵەی ١٣ جەنگاوەر لە هەڤاڵانمان کە لە ماردین و نەسیبین بەدەستی دەسەڵاتدارانی ئاسایشی تورك و پارێزگارانی گوندەکان کوژران، بە ئەنجام گەیاند، ئێمە مرۆڤی بیگوناه و کرێکار ناکوژین، بەڵکو ئەوانە دەکوژین کە دەیانەوێ لەناومان ببەن)) (١/٥٠).

لەساتە وەختێکی درەنگی شەوی ٢٥ نیسانی ساڵی ١٩٩٠ کۆمەڵێك لە گەریلاکانی پارتی کرێکارانی کوردستان، توانییان بارەگای پارێزگارانی گوندەکان لە ئاوایی (قایی) کۆنترۆڵ بکەن و دەستیان گرت بەسەر (١٧) تفەنگ (١٩/٥١) و موختاری ئاوایی (دوکۆن یوردو)ی سەر بە قەزای (ئاروخ) لە ویلایەتی سعرد بەخۆی و باوك و کوڕەکەیەوە بکوژن، لەبەر ئەوەی چاوساغی جەندرمە بوون لە ناوچەکەدا (١/٢٥).

لە ماوەی تەنها (٢٤) سەعاتیشدا شەڕڤانانی پارتی کرێکارانی کوردستان (٦) کەسیان لە پارێزگارانی گوندەکانی سەر بەهێزەکانی تورکیان لە ویلایەتەکانی: هەکاری و قارس و سعرد، کوشت (١٩/٥٣). ئەو شەمەندەفەرە بارهەڵگرەشیان دایە بەر ڕێژنەی گوللە کە لە (عەزیز)ەوە بەرەو (بدلیس) دەڕۆیشت و توانییان شوفێری شەمەندەفەرەکە و یاریدەدەرەکەی بکوژن، پاشانیش ئاگریان لە ژمارەیەك لە فارگۆنەکانی شەمەندەفەرەکە بەردا، لە کاتژمێر (١٠,٣٠)ی شەوی ١٠ی نیسانی ساڵی ١٩٩٠ یشدا ویستیان ئەو شەمەندەفەرەی کە لە (تاتوان)ەوە روویکردبووە شاری (عەزیز) رابگرن، بەڵام نەوەستا، بۆیە تەقەیان لە شۆفێرەکەی

کــرد و دەســـتبەجێ مــرد، وەلێ یاریــدەدەری شــوفێرەکە شــەمەندەفەری ئــاژۆت و تــوانیی بیگەیێنێتە وێستگەکەی تر (١/١٥٤). دوو چەکداریش هێرشیان بردە سەر وێستگەی بەنزینی ویلایەتی ئایدین لە ناوچەی باشووری رۆژهەلاّتی ئەنادۆلّ و پاسەوانی وێستگەکەیان کوشــت و یەکێکی دیکەشیان بریندار کرد، بریندارەکــە رەوانــەی خەســتەخانە کــراو لــەوێ گــوتی: دوو چەکدارەکە گوتیان ئێمە لە جەنگاوەرانی پارتی کرێکارانی کوردستانین و ئەو پاسەوانەمان لــە تۆلّەی کوشتنی براکانمان لە باشووری رۆژهەلاّتی ئەنادۆلّ و لە تۆلّەی ئەو هەلّمەتە لەناوبردنەی حکوومەت لە دژی کورد مومارەسەی دەکات، کوشت (١١/٥٥).

حکوومەتی تورکیا، بەنیازی کۆنترۆلّکردنی شەڕگاکانی پارتی کرێکارانی کوردســتان، دوو رێ و شوێنی ئیداری گرتەبەر.

یەکەم/ لە ٢ی مایسی سالّی (١٩٩٠)ەوە، هەردوو قەزای (شیرناك و باتمــان)ی کــردە دوو پارێزگای تازەی سەر بە پارێزگای حوکمە عورفییەکان، بەمەش ژمارەی پارێزگاکــانی تورکیــا بووە (٧٣) پارێزگا، ئەو پارێزگایانەش حوکمی عــورفی دەیانگرێتــەوە بوونــە (٨) پارێزگــا و مەلّبەندی حوکمە عورفییەکانیش لە دیاربەکرەوە گواسترایەوە بەرەو شاری (باتمان)ی سەنتەری پارێزگا تازەکە، لەبەر ئەم هۆیانەی لای پایین (١٩/٥٦):

١ـ باتمان فڕۆکەخانەی سەربازی تێدایە، لەبەر ئەمە فڕۆکە کۆپتەرە جەنگییەکانی بومــاو کورکی دەکرێ لێوەی بفڕن بۆ لێدانی بنکە و جم و جوولّەکانی گەرێلاکانی پــارتی کرێکــارانی کوردستان.

٢ـ لەم پارێزگایەدا دەکرێ (٥٠) هــەزار لــەو هێــزە جەندرمانــەی کــە فەرمانــدەی لیــوا حیکمــەت کوکســـال ســـەرکردایەتیان دەکــات بحەوێنــەوە، بــۆ ئــەوەی لــە ناوەنــدی بڕیــاری سەرکردایەتیی هێزە چەکدارەکانی پارێزگای حوکمە عورفییەکانەوە نزیك بن.

٣ـ باتمان زۆر نزیکە لە ناوچەی ئۆپەراســیۆنە ســەربازییەکانی دژ بــە شــەڕکەرانی پــارتی کرێکارانی کوردستان و لە سنوورەکانی هەریەك لە ئێران و عێراقیشەوە نزیکە.

دووەم/ دەرکردنی بڕیارگەلێکی ئیداری هێزی یاسایان هەن، دەسەلاّتی نائاسایی دەبەخشنە پارێزگاری پارێزگای حوکمە عورفییەکان بەشێوەیەکی وا هەردوو دەسەلاّتی جێ بــەجێکاری و دادوەری لەو (١٨) ویلایەتەی حــوکمی عــورفی دەیانگرێتــەوە، لــەژێر دەســتیدان، تەنانــەت رۆژنامەکانی تورکیا ناوبراویان بە (سوپەر پارێزگــار) نــاوبرد، چــونکە هــەموو دەســەلاّتێکی (سانسۆرو پشکنین و گواســتنەوە و راگواســتن)ی لەچوارچــێوەی پارێزگاکــە و لەدەرەوەیشــیدا

بەلاوە بوو بەپێی بڕگە (غ) لە مادە (٤) لە بڕیاری ئیداری ژمارە (٤١٢) کە دەقەکەی بەم جۆرەیە: (پارێزگار مافی هەیە داوا بکات بە گواستنەوەی ئەو فەرمانبەرانەی بوونیان لە کارەکانیان مەترسییە بۆ سەر ئاسایش و سیستمی گشتی لەو ویلایەتانەی ناوچەی حوکمی عورفی دەیانگرێتەوە، لە ویلایەتێکەوە بۆ ویلایەتێکی تر یان بۆ دەرەوەی ناوچەکە بەشێوەیەکی کاتی یان هەمیشەیی و پێویستە لەسەر دەزگاکانی پێوەندیدار دەستبەجێ ئەم داوایە جێ بەجێ بکەن).

ئەمە لە کاتێکدا دەقی مادده (٥) لە بڕیاری ئیداریی ناوبراو جەخت دەکاتە سەر (پێکهێنانی دادگایانی تایبەت بە ناوی دادگاکانی ئاسایشی دەوڵەت PCM کە تایبەتن بۆ تەماشاکردنی ئەو کێشانەی لە ناوچەی حوکمە عورفییەکان و ناوچەکانی تر هەن و پارێزگار بەمەترسییان دادەنێت بۆ سەر ئاسایش و سیستمی گشتی، تەنانەت ئەگەر ئەو کێشانە لە دەرەوەی ناوچەی حوکمە عورفییەکانیش روویاندابێت)(١٩/٥٧).

ئەنجوومەنی وەزیرانی تورکیاش لەلایەن خۆیەوە بڕیاری ژمارە (٤٢٤)ی دەرکرد، بەگوێرەی بڕیارەکە، بڕگە (غ) لە مادەی (٤)ی بڕیاری (٤١٣)ی هەمواركرد و مادده هەمواركراوەکە دەسەڵاتی دایە ناوچەی حوکمی عورفی بە (مافی سزادانی ئەو تاك و کۆمەڵانەی پشتگیری یان یارمەتیی یان داڵدەی شەڕکەرانی پارتی کرێکارانی کوردستان دەدەن: بە راگواستنیان لە ناوچەکانیانەوە بەرەو ویلایەتەکانی تر لە پارێزگاکانی ناوچەی حوکمی عورفی یان بەرەو دەرەوەی ئەو ناوچەیە بەپێی بەرژەوەندیی ئاسایش و سیستمی گشتی.

هەرچی بڕیاری (٤٢٥)یشە، ئەوا مافی دایە دەست پارێزگاری ناوچەی حوکمی عورفی بە: داوای گواستنەوەی ئەو حاکم و دادوەر و داواکارە گشتی و پیاوە ئیداری و سەرکردە تیپە سەربازییانەی لە ناوچەکەدان جگە لە جەندرمە، بەرە و ئەو شوێنانەی خۆی دیاری دەکات لە پارێزگاکانی ناوچەی حوکمی عورفی یان لە دەرەوەی بە پێی بەرژەوەندیی گشتی چ بەشێوەی کاتی یان هەمیشەیی و پێویستە لەسەر دەزگا پێوەندیدارەکان دەسبەجێ ئەم داوایە جێ بەجێ بکەن (١/٨٥).

دەرکردنی هەردوو بڕیاری کارگێڕیی ژمارە ٤٢٤ و ٤٢٥ لەلایەن حکوومەتەوە بە هەمواركردنی بڕیاری ژمارە ٤١٣ ی تایبەت بە دامەزراندنی پارێزگای ناوچەی حوکمی عورفی، کاردانەوەی توندیان لە ناوەندە سیاسی و رۆشنبیری و کۆمەڵایەتییەکان لە تورکیا لێکەوتەوە، ئەم ناوەندانە پێیان وابوو حکوومەت بەم دوو بڕیارەی زەبرێك لە دیموکراتی لە

تورکیا دەوەشێنێ و لەهزری دەوڵـەتی یاسـا پاشەکشـە دەکـات و لـە دەقـەکانی دەسـتووری تورکیاش لادەدات.

ئۆپۆزسیۆنی تورکیاش لەمـەڕ ئـەم بابەتـەوە خـۆی کرکـرد یـاخود گـوتی ئـەو بڕیارانـە سەرپێچییەکی یاساییە، نەوەك سەرپێچی دەستووری.

بەڵام سەرۆکی حکوومەت ییلدیرم ئاقبولوت ئەم تۆمەتانەی ڕەتکردەوە و تاکیدی کرد کـە ئەو ڕێ و شوێنانەی حکوومەت گرتنیەبەر هەمووی لەو یاسا حوکمە عورفییەدا هەن کـە لـە ساڵی ١٩٨٣ بڕیاری لەسەر دراوە، و ئێمە هەر بەچـەك بەرپەرچـی چـەك دەدەینـەوە و لـە و بڕیارانەی خۆیشمان کە لە بارەی ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵات ی ئەنادۆڵەوە داومانە، پاشـگەز نابینەوە" (١/٥٩).

لێرەشدا وەك ناڕەزایی دەربڕینێك بەرامبـەر بـە بڕیـارە ئیدارییـەکانی حکوومـەت (١٨) نوێنەری کوردی بێلایەن بەر لەوەی حیزبەکەیان دابمەزرێنن، لە نێویانیشـدا ئـاکینی دیکمـەن نوێنەری حیزبی دیموکراتیی سوشیالیستیی میللی بوو لە بینایەی پەرلەمان سەر لـە بـەیانیی ڕۆژی ١٩ی نیسانی ١٩٩٠ پەناگیرییەکیان ڕاگەیاند و تا سەر لەبەیانی ڕۆژی دواتـر بـەردەوام بوو و بەیاننامەیەکیان بڵاوکردەوە تیادا داوایانکرد بڕیاری ئیداریی ژمارە (٤١٣) بخرێتە پێش ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا بۆ تاوتوێکردن و بڕیار لەسـەردانی و گوتیـان: کاتێـك حکوومەت بە بیانووی قەڵاچۆکردنی تیرۆر لە ناوچەی باشووری ڕۆژهـەڵاتی ئـەنادۆڵ، یاسـای کارگێڕیی ژمارە (٤٣) دادەڕێژێ ، ئەوە بەمە دەیەوێ دەستوور و پەرلەمان هـەردوو پێکـەوە یەکبخات و بەم کارەشی هـەوڵ دەدا بـۆ لـە نـاوبردنی ئـازادیی ڕۆژنامەگـەری و ڕادەربـڕین، سەرەڕای هەڵپەساردنی ئەو دیموکراتییە ڕواڵەتییەی کە کودەتای ١٢ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٠ هێنایە کایەوە، ئەوەش لادانە لە پرەنسیپی سەروەریی گەل لە کاتێکدا گەل داوای پانتاییەکی زێدەتر لە دیموکراتی و ئازادیو ئاشتیی کۆمەڵایەتی دەکات (١/٦٠).

لەلایەکی دیکەشەوە، نوێنەرە کوردەکانی ناو حیزبی نیشتمانی دایك کە ژمارەیـان (٣١) نوێنەربوو، هەڕەشەی کشانەوەیان لە حیزبی دەسەڵاتدارکرد لە حاڵێکدا ئەو بڕیارە ئیدارییانەی کە حوکمی یاسایان هەن، هەڵنەوەشێنرێنەوە، بەڕێز (کەمال بیرلك) نوێنەری سعرد و وتەبێژی فراکسیۆنی ڕۆژهەڵات، گوتی: (ئێمە داوای سیستمێك دەکەین خزمەتی گەل بکات لە ناوچەی ڕۆژهەڵات و بەدەنگی داخوازییەکانیەوە بێت و بەرهەڵستیی لەو بڕیارە کارگێڕییانە ناکەین کە تەنها بە ئامانجی بەرهەڵستکاری دەرچوونە. چونکە ئێمـە داخـوازیی عادیلانـە و زەروورییـ

خۆمان هەن، جا ئەگەر ئەو داخوازییانە جێ بەجێ نەکرێن، ئەوا ئێمەش لەبەر ویستو ئارەزووی گەل دەست لەکار دەکێشینەوە، چونکە سانسور هەواڵە ناڕاستەکان قەبەتر دەکات و پڕوپاگەندەش زیاتر دەبێت و وادەکات رووداوە ناواقیعییەکان وەك بڵێی لە واقیعدا روویاندابێ، هەرچی راگواستنیشە، ئەوە رێگە چارەی ماقووڵ نییە بۆ کێشەی ناوچەکە) (١٩/٦٠).

ئەمە وەهاو لەولایشەوە، هەردوو نوێنەر: نورەدین یەلماز نوێنەری دیاربەکر و محێدین موتلو نوێنەری بدلیس سەبارەت بەم مەسەلەیە سەردانی تورگوت ئوزالیان لە کۆشکی کۆماری کرد و دیدارەکەیان لەگەڵ سەرۆکدا دوو کاتژمێری خایاند و دوا بەدوای سەردانەکەیان، هەردوو نوێنەر دڵنیایی خۆیان راگەیاند لەهەمبەر قسەکانی سەرۆکی کۆمار لەبارەی پراکتیزەنەکردنی سانسۆر لەسەر رۆژنامەنووسی و رانەگواستنی هاولاتیان لە ناوچەی رۆژهەلات، چونکە سەرۆکی کۆمار وەك هاونیشتمانی جیاوازیی ناکات لەنێوان کورد و تورك و ئەم قسانەیان گەیاندە هەڤاڵە پەناگیرەکانیان لە پەرلەمان، ئەوانیش لەسەر ئەم قسانە کۆتاییان بە پەناگیرییەکەیان هێنا (١٩/٦٠).

جگە لەوەش (١١) سەندیکای گەورە بە سەندیکای رۆژنامەنووسانیشەوە، رەتیانکردەوە دان بنێن بەو بڕیارە ئیدارییانەو بە پێشێلکردنی مافی مرۆڤ و ئازادییە گشتییەکانیان لە تورکیا لەقەڵەم دا.

لەسەر ئارەزووی سەرۆك وەزیرانی تورکیاش (ییلدیرم ئاقبولوت) بۆ دڵدانەوەی ئەو کوردە بیلایەنانەی کە هەر هەموویان بڕیارە ئیدارییەکانی حکوومەتیان ڕەت کردەوە ییلدیرم ئێوارە خوانێکی لە ئەنکەرە بۆ نوێنەرانی ویلایەتەکانی رۆژهەلات: ئەرتقین، بوردور، ئوردو، ریزە، وان، زونگولداق، ئەرزروم، مرعش، مەلاتیە، سازدا. لە ئێوارە خوانەکەدا هەریەك لە: (یوسف ئوزال)ی برای سەرۆك کۆمار و مەسعوود یەلمازی وەزیری دەرەوەی پێشوو، ئامادە نەبوون، چونکە لە دەرەوەی وڵات بوون. ئامانجی سەرۆك وەزیران لە سازدانی ئەم ئێوارە خوانە بۆ نوێنەرانی حیزبەکەی لە ناوچەی رۆژهەلات، ئەوەبوو دڵنیایان بکات کە ئەو بڕیارە ئیدارییانە ئامانجیان راگواستنی هاولاتیانی کورد نییە لە ناوچەی رۆژهەلات و جەختیشی کردەوە کە ئەم بڕیارانە رەنگە هەرگیز جێ بەجێ نەکرێن.چونکە لەوانەیە بارودۆخ پێویست بەجێ بەجێکردنیان نەکات (١/٦١). ییلدیرم بەتوندیش هێرشی کردە سەر سەرانی ئۆپۆزسیۆن و گوتی: کاتێك چەند جمو جوولێك لە باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ روویدا و ئامانجی پارچە پارچەکردنی یەکێتیی خاکی نیشتمان بوو، حکوومەت بە سەرۆکایەتی سەرۆك کۆمار لەگەڵ سەرانی ئۆپۆزسیۆن کۆبووەوە و لەو کۆبوونەوەیە رێککەوتن لەسەر چەند بڕیارێکی ئیداری لەبارەی ناوچەی حوکمی

عورفییەوە بۆ پاراستنی شەرەف و ماڵ و مڵکی هاونیشتمانییان لەلایەك و بۆ بەرقەراربوونی ئەمن و ئاسایش لەلایەکی ترەوە،بەلاّم ڕێبەرانی ئۆپۆزسیۆن ئێستا ئەو بڕیارانە ڕەتدەکەنەوە و ئیددیعا دەکەن گۆایا ئەو بڕیارانەمان بەبێ تاوتوێ کردن لە پەرلەمان، دەرکردووە و بەمەش ڕۆڵی پەرلەمانمان لە ژیانی سیاسی تورکیا هەڵوەشاندۆتەوە، لە کاتێکدا ئەوان یەکەم کەس بوون پەرلەمانیان پەك خست و ڕۆڵیان لە ژیانی دیموکراتی هەڵوەشاندەوە کاتێك نەیانویست بێنە پەرلەمان و گفتوگۆ لەسەر کێشەی دیاریکردن و هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار بکرێت) (١/٦٢).

پێشتریش، هەریەك لە قایا ئەردەم سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا و ئەردال ئینونۆ سەرۆکی حیزبی دیموکراتی سوشیالیستیی میللی و سلێمان دیمیرال سەرۆکی حیزبی ڕێگای ڕاست، ڕەخنەیان لە هەڵوێستی حکوومەت گرت چونکە ئەو بڕیارە ئیدارییانە پێش دەرچوونیان لە پەرلەمان گفتوگۆیان لەسەر نەکرا، سەرۆکی دادگای دەستووریش ڕەخنەی لە بڕیارەکان گرت و بەلادان لە دەستوور و یاسا کارپێکراوەکان لە قەڵەمی دان (١٩/٦٢).

کاتێك، ڕۆژنامەی (بەیرام = جەژن) ڕاپرسییەکی لە نێو سیاسەتمەدارو لایەنەکانی ئۆپۆزسیۆن لەمەڕ کاروباری گشتیی تورکیاوە بە ئەنجام گەیاند، کە ئەمەش نەریتێکە کۆمەڵەی ڕۆژنامەنووسانی تورك پێڕەوی دەکەن و لە پشووی جەژندا ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە بە ناوی (بەیرام = جەژن)ەوە دەردەکەن بۆ ئەوە جێگای هاوین لە جەژندا بگرێتەوە، (ئاقبوولوت)ی سەرۆك وەزیرانی تورکیا لە وەلامی پرسیاری ڕۆژنامەکەدا، گوتی: (پلانی ئاوەدانکردنەوەی باشووری ڕۆژهەلاّتی ئەنادۆڵ سەرکەوتنی دیاری وەدەستهێناوە لە ناوچەکەدا: ڕێگاوبانەکان قیرتاوکراون و خزمەتگوزاریی کۆمەلاّیەتیی زۆرو خانووی بە کۆمەڵ و کۆمەڵەی هەرەوەزی و بانکی زۆر دامەزراون لە پێناو خزمەتکردنی هاولاّتیانی ناوچەکە، ئەمە پێشکەوتنێکی سەرانسەرییە و بەرجەستەیە لە بڕوابوونمان بە ئازادیی هزرو ڕاو ئابووریی ئازاد و هیچ هێزێکیش ناتوانێ ئەم پێشکەوتنە ڕابگرێ، بۆیە هەوڵ و تەقەللای شەڕانگێزانەی جیاخوازان، ئەوانەی لە دەرەوەی ولاّتەوە پشتگیریی دەکرێن و لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەلاّتی ئەنادۆڵ ئاژاوە دەنێنەوە، بێهوودەو مایە پووچ دەبێت، ئێمە بەو هەنگاوە گەورانەی ناومانە لە دەرکردنی ئەو بڕیارە ئیدارییانەی پاڵیان داوە بە دەستوور و یاسای حوکمی عورفیی ناوچەکە، دەستمانکردووە بە ڕیشەکێشکردنی تیرۆریستە جیاخوازەکان لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەلاّتی ئەنادۆڵ و ئەو ڕێکارە ئیدارییانە دەستی هاولاّتیانی ناوچەکە دەگرن بە مافەکانی خۆیان شاد

بن و گورزێکی کوشندەشە بەرامبەر جیاخوازان و کردەوەکانیان و هـەوادارانیان، لەبـەر ئـەوە نابێ بەرامبەر ئەم هەنگاوانە نیگەران بن)) (١/٦٣).

(ئەردال ئینونۆ)ی رێبەری ئۆپۆزسیۆنیش، بۆ رۆژنامـەی (بـەیرام = جـەژن) تاکیـدی کـرد و گوتی: ((خەڵکی رۆژەکانی جەژنیان بە قوڕگی پڕ گریان و غەم و کەسەرەوە بەسەر دەبەن لە سای هەڵوێستەکانی حیزبی نیشتمانی دایك کـە تـا ئێسـتا سـوورە لەسـەر مانـەوەی لـە دەسـەڵات ئەگەرچی متمانەی گەلی لەدەستداوە، ئەوانەی درۆیان لەگەڵ هاوڵاتیـان کـردو بەواتـەی خۆیـان گۆیا هەڵاوسان بەرەو ١٠٪ کەم دەکەنەوە، ئەمە تەنها بۆ ئەوەی دەنگیان پێبدەن، ئێستا گشـت بەیانیانێك پاداشتی هاوڵاتیان بەجۆرە باجێکی نوێ دەدەنـەوە، تەنانـەت ژیـان وایلێهـاتووە زۆر سەخت و لە کێشدا نەبێت، وێڕای هەوڵ و کۆششەکانیشمان تورگۆت ئۆزال بەدەنگەکانی حیزبـی نیشتمانی دایك کە خۆی دایمەزراند پێی داگرت: خۆی ببێتە سەرۆکی کۆمار، بەمەش لەو عورفە دەستوورییە لایدا کەوا باوە سەرۆکی کۆمار بێلایەن و لەسەرەوەی حیزبەکانەوە بێـت بۆیـە ئـەو ئیمرۆ وەك سەرۆکی دەوڵەت رەفتار ناکات، بەڵکو تەنها وەکو سەرۆکی حیزبی دەسەڵاتدار رەفتار دەکات، ئێمە بەرهەڵستیی لە هەموو رەفتارە نا دەسـتوورییەکانی سـەرۆکی کۆمـار دەکـەین و جەختیش دەکەینەوە کە ئەو بڕیارە ئیدارییانەی حکوومەت بە پشتگیریی ئوزال - کە رێگەیەکی ناراسـتی لـە حـوکمڕانی گرتۆتەبـەر دەریکـردوون - بڕیـاری سـتەمکارانەن مـن وەك رابـەری ئۆپۆزسیۆن بە توندی ئەوە رەتدەکەمەوە لەبەر هەر بیانوویەك بێت زۆر لە هاوڵاتیان بکرێ زێـدو هەوارگەی خۆیان بەجێ بهێڵن و بەرەو ناوچەکانی تر رابگوێزرێن، لـە دژی هـەموو ئـەو بڕیـار و رێکارانەشین کە رۆژنامەگـەری دەبەسـتنەوە و ئـازادیی بـیروڕا لـە تورکیـا دەمکـوت دەکـەن، بەگژاچوونی تیرۆریش پێویستە بەو شێوەیە بەڕێوەبچێت لە وڵاتە ئەوروپاییەکاندا باوە و ئاسـایش و سەقامگیری و ئاسوودەیی بۆ هاونیشتمانییان دەستەبەر بکات، نـەوەك دەوڵـەت دەربـەدەریان بکات و رایانبگوێزێ، حکوومەتی حیزبی نیشتمانی دایـك کـە (٧) سـاڵە حـوکمڕانیی تورکیـا دەکات متمانەی گەلی دۆڕاندووە، بۆیە هاوڵاتیان بەو پەڕی بێ ئۆقرەییەوە چاوەڕوانن هەڵبژاردنی پێشوەخت بەڕێوەبچێت بۆ ئەوەی ئەم حکوومەتەیان لەکۆڵ بێتەوە)).

(سلێمان دیمیراڵ)ی رابەری حیزبی رێگای راستیش، گـوتی: (ئێمـە وەك ئۆپۆزسـیۆن روونمـان کردەوە کە پشتگیریی لەو بڕیارانە دەکەین لە دژی مافی مرۆڤ نـین لـە تورکیـا و لەچوارچـێوەی یاسـادان، ئێسـتاش لەسـەر رای خۆمـانین، ئێمـە دەمانـەوێ رێکـاری تونـد بگیرێتەبـەر بـۆ چارەسەرکردنی بارودۆخی تورکیا، وەلێ پێویستە ئەو رێکارانە دەرەنجامی باشیان هەبێت و درزی

نوێ نەخەنە سەر ئەو درزە کۆمەڵایەتییانەی هەن، نەخوازە گەر بزانین پێشتر تاقی کراونەتەوە و بێ سوود بوون، دەبینی لە کاتێکدا دەکرێ لێپرسینەوە لەگەڵ بکوژدا بەرێگەی یاساوە بکرێ و رێ و شوێنی دادوەری لە دژی تێکدەرانی ئاسایش ئەنجام بدرێ، ئەو گرتنەبەری هەندێ هەنگاوی تر بۆ چارەسەرکردنی ئەم جۆرە کێشانە بەهیچ جۆرێك مەسەلەکە یەکلا ناکاتەوە، ئێمە دەمانەوێ یارمەتیی هاوڵاتیان بدەین و ئەمن و ئاسایشیان بۆ دابین بکەین نەوەك رووبەڕوویان ببینەوە و دژایەتیان بکەین و ئاسایش و سەقامگیرییان لێ هەراسان بکەین، بەکورتی: دەوڵەتی عوسمانی و ئیدارەی کۆماریش کاتێك راگواستنیان تاقی کردەوە لەم کارەیاندا سەرنەکەوتن چونکە پرۆسێسی راگواستن دەبێتە ماکی چەندین زوڵم و ستەمکاری، دەوڵەت خۆی دەبینێتەوە هیچ توانایەکی نییە بەرامبەر ئەو تۆمەتانەی نەیارەکان ئاڵ و گۆڕیان دەکەن و ناشتوانێ جیاوازی بکات لە نێوان هەق و ناهەق و دادو ستەم و هێز و تواناکانی پەرتەوازە دەبن و دەرەقەتی چارەسەرکردنی نامێنێ و دەبێتە ئامرازێك بۆ زوڵم و ناهەقی، مێژووی تورکیاشمان پڕە لە زۆرێك لەم نموونانە، پێویستە تورکیا تەکانێك بەخۆی بدات بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە پێش ئەوەی هەنگاو هەڵێنێ بۆ راگواستن و نیشتەجێکردنی زۆرە ملێی هاوڵاتیان چونکە قوربانیدان بە کۆمەڵێك هاونیشتمانی نابێ ببێتە شێوازێك بۆ راگرتنی خوێنڕێژی. گەرەکە حکوومەت چاوێك بخشێنێ بەو رێکارە ئیدارییانەی تایبەتن بە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ و بگرە هەڵیشیانبووەشێنێتەوە، ئەگەر هەر پێویستیشی کرد بە پیادەکردنی هەندێك رێکار بۆ بەگژداچوونی تیرۆر لە ناوچەکە، ئەوە پێویستە رێکارەکان لە رێگەی پەرلەمانەوە بێت، نەوەك حکوومەت، تاکە رێگای چارەسەرکردنی ئەو کێشانەش بە دەردیانەوە دەناڵێنین رێگای دیموکراتییە بەپێی پرەنسیپەکانی ئازادی و بڕوابوونی رەها بەو پرەنسیپانە (١/٦٣).

ئەردال ئینونۆ پاش گەڕانەوەی لە سەردانە (٥) رۆژییەکەی لە (٥ — ١٩٩٠/٥/٩) بۆ ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، کۆنگرەیەکی رۆژنامەڤانی بەست، لەمیانەیدا جەختی کرد، ئەو لەو ناوچەیەوە بەوێنایەکی رەشبین و بەهەستکردن بە تاوان و بەغەم و پەژارەیەکەوە گەڕاوەتەوە لەو سەردانەدا ئەم خاڵانەی بۆ ساغ بۆتەوە: جمو جۆڵی راگواستن بەبێ بڕانەوە بەرێوە دەچێت، بێکاریش زۆر تەشەنەی کردووە (٤٩٠) قوتابخانە داخراون، خەڵکی ناوچەکە بەهۆی فەرمانی دەربەدەرکردن و راگواستنی رەمەکی و لە کەشێکی تیرۆر و فشار و نارەحەتیدان و لە سای نا سەقامگیری و باری گوزەرانی دژوارەوە لە ترس و لەرزو دڵەراوکەدا دەژین.

له بێکاری و قاتو قڕی و ڕاگواستندا دەژین، به تایبەتی لەو ناوچانەی کردەوەی تیرۆریستی دەیانگرێتەوە و تێدا خەڵکی ڕووبەڕووی فشاری سیاسی زۆر و بێمانا بوونەتەوە، دەسەڵاتە کارگێڕیەکان بەچاوی پڕ گومانەوە دەڕواننە هەر جمو جۆڵێکی خەڵکی و وەك تۆمەتبار و گوناهبار مامەڵە لەگەڵ هاوڵاتیاندا دەکەن، ئەمە وایکردووە جۆرێك لە بێهوومێدی لە ناوچەکەدا بڵاوبێتەوە و زۆریش وەڕز و بێزارن لە کردەوە نامەسئوولەکانی پارێزگارەکانی گوندەکان و پێشێلکاری و ڕەفتارە کوێرانەکانیان کە بارەکە ئاڵۆزتر دەکەن لەم دەڤەرە هەژار و پڕ نەهامەتییەی نیشتمانەکەماندا کە هاونیشتمانییەکان تیادا وا هەست دەکەن بوونەتە خەڵکێکی ناشایستە، چونکە دەیانەوێ لە ژیانیدا پەراوێز یان بخەن و دوای ئەوەش ناچاریان بکەن چەك هەڵگرن بۆ بەرگریکردن لە مرۆیی و مافی ژیانیان، حکوومەتی نیشتمانی دایك خۆی بەرپرسیارە لە هەموو ئەو ئازار و مەینەتییانەی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ ڕوودەدەن من داوا لە سەرۆك وەزیران بیلدیرم ئاقبولوت دەکەم سەردانێکی ئەو ناوچەیە بکات تا بەچاوی خۆی ببینێت چۆن ئەو هەموو سەروەت و سامانەی دەوڵەت لەوێ تەخشان و پەخشان دەکرێن و هەوڵەکانیش بۆ ئامانجی تر بەفیڕۆ دەدرێن، بۆ ئەوەی قەناعەت بێنێ بە بێهوودەیی ئەو بڕیارە کارگێڕییانە کە حوکمی یاساییان هەیە و حکوومەت بەبێ گەڕانەوە بۆ پەرلەمان بۆ ئەوە دەریکردوون بە ئارەزووی خۆی و بە پێچەوانەی مافی مرۆڤ و هزری دەوڵەتی یاساو پرنسیپەکانی دیموکراتی، سزای هاونیشتمانیانی ئەم ناوچەیەی پێ بدات.

له کاتێکدا دەبینی شنەبای ئازادی هەڵیکردووە و دیموکراتی لەهەموو سوچێکی جیهاندا سەرکەوتنی گەورەی وەدەستهێناوە، کەچی ئەم حکوومەتەی تورکیا دەیهەوێ لەوێدا ئامرازەکانی خۆی هان بدات بۆ پیادەکردنی دەسەڵات بەگوێرەی هاوکێشەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، ئەوە کارێکی سروشتییە هێزەکانی ئاسایش چەك بەکاربهێنن لە وڵاتێکدا زۆرێك لە چەمك و پرەنسیپەکان مانای ڕاستەقینەی خۆیان لەدەستداوە))(٢/٦٣).

لەناو شایلۆغانی ئەم هەموو لێدوان و کاردانەوە توندو نارەزایی دەربڕین و تۆمەتبارکردنانەدا، پرسیارێك خۆی هەڵدەقورتێنێ: ئایا هەڵوێستی سەرۆکایەتیی کۆمار، یان خودی سەرۆکی کۆمار وەك هێزێکی کاریگەر لەسەر گۆڕەپانی سیاسیی تورکیا، لە بارەی هەموو ڕووداوەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتەوە چییە؟!

ئەو دەمەی شەڕوپێکدادانی خوێناوی لە ناوچەی ڕۆژهەڵات لەو هەڵمەتەکەی کە لە بەهاردا حکوومەتی تورکیا لەنێوان هێزەکانی خۆی و هێزی بزووتنەوەی پارتی کرێکارانی

کوردستان گەرم بوو، تورگۆت ئوزال سەرۆکی کۆمار بانگهێشتی ئەو حیزبە سیاسییانەی کرد کە فراکسیۆنی پەرلەمانیان لە ئەنجوومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا هەیە لە کۆشکی (جانقایا) بارەگای سەرۆکایەتیی کۆمار کۆببنەوە بۆ تاوتوێکردنی بارودۆخی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ، ئەوەبوو لە رۆژی دووشەممەی رێکەوتی ٢ی نیسانی ساڵی ١٩٩٠ لوتکەیەك بەسترا بە ئامادەبوونی هەردوو رێبەری ئۆپۆزسیۆن ئەردال ئینونۆ و سلێمان دیمیراڵ، سەرەڕای ئامادەبوونی (ییلدیرم ئاقبولوت)ی سەرۆکی حکوومەت و سەرۆکی پارتی نیشتمانی دایك، لەم کۆبوونەوەیەدا، رای ئامادەبووان لەسەر پێویست بوونی بەرەنگاربوونەوەی بزووتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان بە چەك لەلایەن هێزەکانی ئاسایش و جەندرمەوە کۆك بوو وێڕای ئەوە هەردوو سەرانی ئۆپۆزسیۆن بڕوایان بە متمانەی گەلە بە دەوڵەت لەناوچەکە بۆ بە ئەنجامگەیاندنی فرمانی لەناوبردنی بزوتنەوەی ناوبراو، لەبەر ئەوەی ئەوان (ئۆپۆزسیۆن) پێیان وایە حکوومەتی ئاقبولوت توانای بەجێگەیاندنی ئەو ئەرکەی نییە، بۆیە هەردوو رابەر (ئەردال ئینىنۆ و دیمیراڵ) داوایان کرد هەڵبژاردنی پێشوەخت بەر لە ساڵی ١٩٩٢ بەڕێوەبچێت بۆ هەڵبژاردنی حکوومەتێکی بەهێز تا لە توانایدا بێت میللەت لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە و رووبەڕووی پارتی کرێکارانی کوردستان بێتەوە کە لە دەرەوەی وڵات کۆمەك و پشتگیری لێ دەکرێ))(١/٦٦)، بەڵام حکوومەتی ئاقبولوت لەدژی هەڵبژاردنی پێشوەختەو دەڵێت، ئەو دەتوانێت بزوتنەوەکە لەناو ببات، سەرۆکی کۆماریش بە پشتگیریی لە سەرۆکی حکوومەتەکەی دەکرد بۆ بە ئەنجامنەگەیاندنی هەڵبژاردنی پێشوەخت، چونکە بیروبۆچوونیان سەبارەت بەم پرسە، یەك بوو، بەڵام دیارە ناکۆکییەك لەنێوانیاندا سەری هەڵدا بەهۆی کۆبوونەوەی سەرۆکی کۆمار لەگەڵ ژمارەیەك لە وەزیرەکان و گفتوگۆکردنی لەگەڵیان دەربارەی دەرکردنی ئەو بڕیارە کارگێڕییانەی کە لە حوکمی یاسادان و تایبەتن بە ناوچەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵەوە) ئەوەدەمە، ئاقبولوت لەگەڵ ژمارەیەك لەوانەی لێوەی نزیکن، گوتی، ئەو زۆر نیگەرانە لە رەفتاری جەنابی سەرۆکی کۆمار، نیگەرانیشە بەرامبەر بەدەرکردنی ئەم بڕیارە کارگێڕیانە)) (١٩/٦٧).

وا دیارە خودی سەرۆك کۆماریش نیگەرانە لە قسەکانی سەرۆك وەزیران لەبارەی نیگەرانیبوونی لەدەرکردنی بڕیارە ئیدارییەکان، چونکە ئەو واتە: سەرۆکی کۆمار لە کۆبوونەوەی پیشەسازیکاران و پیاوانی کاری تورکدا، گوتی: حەزناکات لەبارەی ناوچەی رۆژهەلاتی تورکیاوە پرسیاری ئاراستە بکرێ) لەم لایەنەشەوە درێژەی دایە و گوتی: ئێمە

هەنگاوی زۆرمان ناوە لە بارەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵـەوە، نـەوەك تـەنها ئـەو بڕیـارە ئیدارییانەی کە لە حوکمی یاسادان، بەڵکو چەندەها بڕیاری تریشـمان دەرکـردووە کـە لێـرەدا ئاشکرایان ناکەم، ئێمە لە دژی تیرۆریستان و ئەوانەش پشتگیرییان لێ دەکەن دەجەنگین، بەلآم بەگیانێکی میهرەبانییەوە مامەڵە لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەدا دەکەین، بـە پشتبەسـتن بـەو رێکارانەش، ئەوا خـەباتمان لـە دژی تیرۆریسـتان درێـژە دەکێشـێ، وەلێ ئێمـە سانسـۆرمان نەخستۆتەسەر رۆژنامەگەری بەڵکو دەرفەتمان بـە رۆژنامەگـەری داوە خـۆی چـاودێریی خـۆی بکات، ئێمە جیاوازی ناکەین لە نێوان دانیشتوانی ناوچـەکە و ناوچـەکانی تـری تورکیـا، بـە پێچەوانە، ئەوان وەزیـر و نوێنـەری پەرلـەمان و ئەفسـەریان تێـدا هەڵکـەوتووە، پێوەنـدیی کۆمەلآیەتیی توندوتۆڵمان لەگەڵیاندا هەیە... رەنگە ئێمەش هەڵەمان هەبێت، بەلآم ئەمە وا ناکات ببێتە مایەی تیرۆر و کوشتن)(١/٤٧).

لەمیانەی پێشوازیکردنی لە پـەیامنێرانی بیـانی لـە ئەنکـەرە، بـە بۆنـەی جـەژنی منـداڵ و سـەروەریی نەتەوەییـەوە لـە **٢٣**ی نیسـانی سـاڵی **١٩٩٠** و لـە وەلآمـی پرسـیاری یـەکێك لـەو رۆژنامەنووسە بیانییانە سەبارەت بە کێشەی کورد، بەڕێز ئوزال گوتی: (کورد لە تورکیا کەمایـەتی نین، بەڵکو بەشێکن لە تورکیا جیا نابنەوە و ئەو ناوچانەی کوردیان تیا نیشتەجێیە، وەکـو هـەموو ناوچەکانی تـری ئـەنادۆڵ پێشـکەوتنێکی سەرتاسـەری بەخۆیانـەوە دەبیـنن، وەك چـۆن ئامـانجی بزوتنەوەی کەمالیزم پێگەیاندنی نەتەوەیەکی تورکی بوو بەیەك زمانی هاوبەش بدوێ) (١/٤٦).

سەرۆکی کۆمار ئەم دەستەواژەیەی دوایینی (پێگەیاندنی نەتەوەیەکی تورکی بەیەك زمانی هاوبەش بدوێ) بەم شێوەیە لێك دایەوە و گوتی: (کۆمەڵگەکەمان بۆ چارەسـەرکردنی هـەموو کێشەکانی، ئاتاجی بە دیالۆگێکی گشتی و دانوستاندنی بنیاتنەر هەیـە چـونکە کۆمەڵگـەی تورکی لەرووی ئەو فرەییەی وڵاتەکەمان پێوەی جیاوازە، وەك هەردوو کۆمەڵگەی ئەڵەمانی و فەرەنسایی نییە، لەبەر ئەوە ناکرێ هیچ تیۆرییەکی رەگەز پەرستی یاخود شۆڤینیستی تیـادا پراکتیزە بێت، چونکە هەمە جۆرییـەك و تێکەلآوییـەك لـە کۆمەڵگـەی تورکیاییـدا هەیـە، مستەفا کەماڵیش ئەو دەمەی گوتی: (چەند ئەوە خۆشە کەسێك بڵێ من تـورکم) مەبەسـتی لەو قسەیە ئەوە نەبووە تورك بە باشتر دابنێ بەسەر ئـەو نەتـەوەکانی تـری دانیشـتوانی نـاو تورکیای تازە دامەزراو، بەڵکو مەبەستی لەم دەستەواژەیە پێکهێنانی گـەلێکی یـەکگرتووی نوێ بووە، یان پێکهێنانی دەوڵـەتێك بـە گـەلێکی یـەکگرتووەوە. نـاکرێ بـەهێز کێشـەکان چارەسەر بکرێن، بەکوتەگیش ئەو کێشە گەورەو زیندووانە چارەسەر نابن کۆمەڵگەی تورکیـا

بەدەردیانەوە ئازار دەچێژی و لە ئاکامی پێڕەوکردنی ئەو سیاسەتە لە سەردەمە کۆنەکانەوە پێمان گەیشتووە، کێشە کۆمەڵایەتییەکان و کێشە هەڵپساردراوەکانی ناو تورکیا دەکرێ بە ئاسانی بە دایالۆگ و لێکترحاڵیبوون چارەسەربکرێن، بۆیە فێرکردن و کلتوور و ماریفەت و تەلەفزیۆن بۆ نزیکخستنەوەی راو بۆچوونەکان گرنگیی گەورەیان هەیە و بۆ لێك نزیك کردنەوەی تاکەکانیش لەگەڵ یەکتر گرنگیی گەورەیان هەیە، خۆشەویستی و ڕێزگرتن لەیەکتر و لێکحاڵیبوونیش کۆمەڵگەی بەهێز دروست دەکات) (١٩/٦٨).

جا، لەحاڵێکدا ئەگەر سەرۆکی کۆمار بانگەشە بۆ لێکترحاڵیبوون و ڕێزگرتن لەیەکتر بکات و سەرۆك وەزیرانیش نیگەران بێت لەهەمبەر دەرکردنی ئەو بڕیارە کارگێڕییانەی حوکمی یاسایان هەس. ناوەندە سەربازییەکانیش پێخۆشحاڵ نین دەسەڵاتی کارگێڕی و سەربازی فراوان بدرێ بە پارێزگاری ویلایەتی حوکمی عورفی و نیگەرانی خۆیان دەردەبڕن بۆ دەرچوونی ئەو بڕیارانە کە سەرۆکی کۆمار لە بارەیانەوە گوتی وەك کوتەگ وایە و ئەو کێشانەی تورکیا بە دەردییانەوە دەناڵێنێ چارەسەر نابن، لێدوانی وەزیری ڕۆشنبیری تورکیاش کاتێك دەڵێت: هەموو هاوڵاتییەك مافی خۆیەتی بەو زمانەی خۆی بیهەوێ بەوپەڕی ئازادییەوە باخێوێ و ئەوە کارێکی هەڵەیە هەندێ لە هاوڵاتیان تۆمەتبار بکرێن لەبەر ئەوەی بەکوردی قسە دەکەن (١/٦٧)، جەختکردنی ڕۆژنامەگەریی چەپیش لە تورکیا لەسەر پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لەلایەن حیزبی دەسەڵاتدارەوە و داواکردنی بۆ هەڵوەشاندنەوەی مادەکانی ١٤١ و ١٤٢ و **١٦٣** لە یاسای سزاکانی تورکیا کە کۆت و ئاستەنگ دەخەنە پێش ئازادیی بیروڕا، هەروا داواکردنی ئەنجومەنی ئەوروپی لە حکومەتی تورکیا بۆ زەرورەتی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە تورکیا پێش ساڵی **١٩٩٣** بۆ ئەوەی تورکیا لە یەکێتی ئەوروپی ببێتە ئەندام کە ئەمەش دوای تاکیدکردنی ڕۆژنامەکانی ڕۆژئاوا، بە تایبەتی ڕۆژنامەکانی ئەوروپا سەبارەت بەوەی کورد لە تورکیا دووچاری فشار و ستەمێکی زۆر بوونەتەوە، ئەمانە هەمووی یانی چی؟!

ئێمە پێمان وایە: بانگەشە و لێدوان و تاکیدنامە و داواکارییەکان هەمووی، تەنها و تەنها بریتی بوون لە دەرەنجامگەلێك بۆ گرتنەبەری هەنگاوی ئەرێنی و ئەکتیڤانە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد و ڕێ خۆشکردن بەرەو چارەسەرکردنی ئاشتییانەی کێشەکە، نەخوازە چەند سازشێك لە ئاسۆوە بەلای هەردوو لایەن: لایەنی ڕەسمیی تورکی و لایەنی بزووتنەوەی کورد بەرەو ئەم ئاراستەیە، سەریان هەڵدا، دەبینین حکوومەتی تورکیا لە ڕۆژی دووشەممە ڕێکەوتی

٤ی شوباتی ساڵی ١٩٩١ یاسای زمانە ناوچەییەکانی خستە بەردەم سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکی بۆ بڕیارلەسەردانی و دوای تاوتوێکردنی پەرلەمان بڕیاری یاسایی لەسەردا، یاسای ناوبراو جەختی کردە سەر مافی قسەکردنی هاونیشتمانییەکان بەزمانی تر بێجگە لە زمانی تورکی و تۆمارکردنی گۆرانی و کاسێت بەو زمانانە، بەو پێیە زمانی تورکی بە زمانی فەرمیی دەوڵەت بمێنێتەوە و هەموو مامەڵەیەکی رەسمیی و خوێندن و فێرکردنیش هەر بە تورکی بمێنێتەوە.

بە پێی یاساکەش نابێ قوتابخانە بۆ خوێندنی زمانە ناوچەییکان بکرێنەوە و سزای پێویستیش دانرا بۆ جێ بەجێکردنی ئەم یاسایە.

بۆ رۆژی دواتر سەرۆکی وەزیران ییلدیرم ئاقبولوت، لە لێدوانێکیدا، گوتی: (حکوومەتی پارتی نیشتمانی دایك، دوای ئامادەکردنی ئەم یاسایە لەلایەن خۆیەوە، هەر خۆیشیی پێشنیاری کرد بخرێتە بەردەمی پەرلەمان، ئەمەش لەروانگەی هەستکردنی بە زەرووڕەتی پیادەکردنی کۆمەڵێکی زۆر لە هاوڵاتیان مافەکانیانی بۆ دەربڕینی بیروهزرەکانیان بە زمانی خۆیان و پێشنیاری یاساکەش لەژێر فشاری هیچ کۆمەڵ و گرووپێك و تەنانەت ئۆپۆزسیۆنیش نەهاتۆتە بەرهەم)(١/٦٩).

لەبەرامبەر ئەو نیاز پاکییەی کە حکوومەتی تورکیا پێشانیدا بەدانپێنان بە بوونی نەتەوەیی کورد و رێگەیشی دا بەزمانی خۆیان باخێون و کلتووری فۆلکلۆریان دەوڵەمەند بکەن، بزوتنەوەی کوردیش لەلایەن خۆیەوە هەنگاوێکی چالاکی بەرامبەر هەنگاوە دروستەکەی حکوومەت هەڵێنا، ئەوەبوو عەبدوڵڵا ئۆجالان رابەری پارتی کرێکارانی کوردستان لە رۆژی شەممەی رێکەوتی ٢٣ی ئاداری ساڵی ١٩٩١ لە لێدوانێکدا گوتی ئەو ئامادەیە بۆ چارەسەکردنی کێشەی کورد لە تورکیا، بە شێوەیەکی ئاشتییانە، دانوستان لەگەڵ بەرپرسانی تورك بکات (١٩/٧٠).

ئەوە یەکەمین لێدوانی بەڕێز ئۆجالان بوو لەمەڕ کێشەی کورد بە رێگەی ئاشتییانەوە، چونکە ئەو پێشتر لە لێدوانەکانیدا بۆ گۆڤاری (دیرشبیگل)ی ئەڵمانی رۆژئاوایی و گۆڤاری (بەرەو ساڵی ٢٠٠٠)ی تورکی تاکیدی کردبوو کە پێی وایە ناوەندە سیاسییەکانی تورك کێشەی کورد چارەسەر ناکەن و کوردیش مافی خۆی بەچەك وەردەگرێ مادامێك هێزە چەکدارەکانی تورکیا دەیانەوێ کورد لەناو ببەن و تەفروتوونایان بکەن (٢٢/٣٨).

دیاره، لێدوانە ئەرێنییە نوێیەکەی رابەری بزووتنەوەی کورد لە تورکیا، کاریگەریی هەبوو بەسەر ناوەندە رەسمییەکانی تورك ئەوە بوو حکومەتی تورکیاش هەنگاوێکی ئەرێنیانەی تری هاوێشت بە بەرزکردنەوەی یاسای قەڵاچۆکردنی تیرۆر لەرۆژی دوو شەممەی رێکەوتی ٨ی نیسانی ساڵی ١٩٩١ بۆ پێش پەرلەمان بە ئامانجی بڕیار لەسەردانی. ئەم یاسایە بڕیار لەسەر هەڵوەشاندنەوەی ماددەکانی ١٤٠ و ١٤٢ و ١٦٣ لە یاسای سزاکانی تورکیا دەدات کە کۆتبەندی دەخە نەسەر ئازادی ڕادەربڕین و دامەزراندنی حیزبە کۆمۆنیستی و ئاینییەکان، ئەو یاسا بەناو (یاسا خیانەتە نیشتمانییە)ش هەڵدەوەشێنێتەوە کە بە پێی بڕگەکانی، هەر کوردێك داوای مافی نەتەوەیی بکات بە خیانەتی نیشتمانی و هەوڵدان بۆ لەتکردنی وڵات تۆمەتباری دەکات، جگە لەوە یاسای زمانەنا تورکییەکانیش کە رێگربوو لە پێش قسەکردن یان پەخشکردن بە زمانی کوردی، هەڵدەوەشێنێتەوە.

بەڵام ئەم ماددە نوێیە چەند پرەنسیپێکی تازە دادەنێت بەپێی دەقە دەستوورییەکان بۆ بەگژداچوونی تیرۆر لە وڵات.

ئەنجومەنی نیشتمانیی گەورەی تورکیا لە رۆژی چوارشەممە رێکەوتی ١٠ی نیسانی ساڵی ١٩٩١ یاسای ناوبراوی پەسندکرد، بەو پێیە لە رێکەوتی رۆژی هەینی ١٢ی نیسانی (١٩٩١)ەوە بچێتە واری جێ بەجێکردنەوە.

ئەم یاسایە (یاسای قەڵاچۆکردنی تیرۆر) لەلایەن پەرلەمانی تورکیاوە، ئازادی زیاتری بۆ رادەربڕین فەراهەم کرد و هەموو ئەو کۆت و ئاستەنگانەش خرابوونە سەر رۆژنامەگەری، نەخوازە لەسەر هەواڵەکانی ناوچەی حوکمی عورفی، هەڵی وەشاندنەوە و نزیکەی (٤٣) هەزار بەندکراو و حوکمدراو کە (٣/٢) یان کورد بوون لە بەندیخانە ئازادکران، سەرەڕای جێ بەجێنەکردنی حوکمی لەسێدارەدان لە رێکەوتی ٨ی نیسانی ساڵی (١٩٩١)ەوە.

لە ئاکامی دەرچوونی ئەم یاسایە کە چەند رۆژێك بەر لە جەژنی رەمەزان دەرچوو، ئاهەنگ و خۆشی هەموو شوێنێکی تورکیای گرتەوە و هەموو ئەو گیراوانەی تا ١٩٩١/٤/٨ حوکم درابوون لە گرتووخانە بەردران، لەگەڵ چەند مەرجێك بە هەڵاوێردەکردنی (استپناو) ئەوانەی بە تاوانی سەربازی و ئاسایشی دەوڵەت و مادە بێهۆشکەرەکان و تاوانی گۆڕینی دەستوور بەزەبری هێز و دەستدرێژیکردنە سەر ناموس حوکم دراون، (یاساکە ئەم کەسانە ناگرێتەوە). لەلایەکی ترەوە یاسای ناوبراو تیرۆریستی وا وەسپ کردووە: (ئەو کەسەی ریزی نیشتمانی تێك دەدات و هەوڵ دەدات بۆ دابەشکردنی وڵات و بە ئەنجامگەیاندنی کردەوەی

تیرۆریستی بەرێککەوتن لەگەڵ کەسێك یان زیاتر، لەم بارەشدا حوکمی بەندکردن لە (٥ — ٨) ساڵ یان بە غەرامەیەکی دارایی لــە (٥٠٠ — ٣٠٠٠) لــیرەی تــورکی، دەیگرێتــەوە و نابــێ هەرگیز تۆمەتبار بە (ئیحتیرازی) رابگیرێت واتە: تەوقیف بکرێت.

ئەم هەنگاوە باشانەی کە حکوومەتی تورکیا و بزوتنــەوەی کــورد نایــان، پێویســتیان بــە هەنگاوی زێدەتر هەیە بۆ سەلماندنی نیازپــاکی و گێڕانــەوەی متمانــە لــەنێوان هــەردوولا وەك ڕێخۆشکردن بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە تورکیا بەشێوەیەکی بنەڕەتییانەی دیموکراتی و رەخساندنی ئاسۆیەکی فراوان لەچوارچێوەی یەکێتی نیشتمانیی تورکیا، ئەمەش ئەو پرەنسیپە بوو (ئوزال) گرتبوویە ئەستۆ بەگواستنەوەی تورکیا بەرەو قۆناغێکی پێشکەوتوو لە کرانەوەی دیموکراتی و سیاسی، بەڵکو یەکەمین سەرۆکی مەدەنیش بــوو لەمێــژووی تورکیــا، فــەرمانی خانەنشینکردنی سوپاسالار (نەجیب تۆرومتــای) کــە یــەکێك بــوو لــە بــەهێزترین ئــەو (٥) ژەنراڵەی ئەنجومەنی ئاسایشی تورك، لە سۆنگەی نــاکۆکیی نێوانیــان (واتــە: نێــوان ئــوزال و تورمتــای) دەرکــرد ســەبارەت بــە بەشــداریکردنی ســوپا لــەهێزی هاوپــەیمانیی نێودەوڵــەتی لەسەروبەندی شەڕی دووەمی کەنداودا کاتێك ئوزال داوای لێکرد باکووری عێراق داگیر بکات، بــەڵام تۆرومتــای ئــەوەی رەتکــردەوە، چــونکە وەك گــوتی: (ســوپا ئەوکاتــە دەکەوێتــە نــاو زۆنگاوێکەوە ناتوانێ لێی دەرباز بێت)، نەك هەر ئەوەش بەڵکو ئــەو (واتــە: ئــوزال) هــەموو بڤەیەکی تێکشکاند و بانگەشەی علیمانییەتبوونی دەوڵەتی کرد و مادامێــك ئــەم پرەنســیپە بەرهەڵستکاری هەن، بانگەشەی بۆباسکردنی بیرۆکەی دامەزراندنی سیستمی فیــدراڵی نێــوان کورد و تورکیشی کرد لــە تورکیــا، ئەمــەش کاتێــك لــە ســاڵی ١٩٩٣ ڕایســپارد (جــەنگیز جاندار)ی راوێژکاری رۆژنامەوانییەکەی بڕوات پێوەندیی بە (عەبــدوڵڵا ئۆجــالان)ی -رابــەری PKK و شۆڕشگێڕ لە دژی دەوڵەت لە (١٩٨٤)ەوە و ئەو کەسەی کە دەیهــەوێ کۆمــارێکی کــوردیی مارکســیزم ـ مــاویزم دابمــەزرێنێ- بکــات بــۆ دانوســتان لەگەڵیــدا بــە ئامــانجی چارەســەرکردنی ئاشــتییانەی دۆزی کــورد هەرچــەندە هێــزە چــەکدارەکانی تورکیــا دژی ئــەم مەسەلەیەن و پێیان داگرتووە بۆ بەگژداچوونی تیرۆری PKK بەزەبری چــەك تــا ئــەو کاتــەی ئۆجالان خۆی دەدات بەدەستەوە)(٢٢).

لە روانگەی ئەم بانگەشەیەی (ئوزال)یش بۆ باسکردنی بیرۆکەی یەکێتیی فیــدراڵی نێــوان کورد و تورك، عەبدوڵڵا ئۆجالان سەرۆکی PKK لە ١٥ی ئــاداری ســاڵی ١٩٩٣ یەکلایەنــە

ئاگربەستی ڕاگەیاند، بۆ ڕەخساندنی هەل لەپێش سەرۆك (ئـوزال) تـا بتوانـێ لەسـەر پـڕۆژە ئاشتییانەکەی لەمەڕ کێشەی کورد بەردەوام بێت (٢٣).

ئەم بانگەشە ئۆزالیزمییە بەشێك بوو لەو بیرۆکە (عوسمانییە نوێیە)ی کـە تێـدا ئامـانجی ئەوەبوو: ناوچەی ئۆراسیا بە کورد و تورك و عەرەبییەوە لە بەلقانەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوین و ئەنجا قەفقازیا و وڵاتانی ئاسیای ناوین بگێڕێتەوە بۆ ژێر سەرکردایەتیی تورکیا، لەبـەر ئەمـە ئێمـە پێمـان وایـە ئـەم بانگەشـەیەی ئـوزال بـووە هـۆی ئـەوەی هاوپەیمانـە ئـەمریکایی و ئیسرائیلییەکانی وا بکەن کاری پاترییـە بەهێزکەرەوەکـەی دڵـی (ئـوزال) بەرێگـەی مانگـە دەستکردەکانەوە پەکبخەن دوای ئەو نەشتەرگەرییە قەسـتەرییەی کـە لـە دەسـتپێکی سـاڵی ١٩٩٣ بۆی کرا تاوەکو بە مردنێکی کت و پڕ لە ١٧ی نیسانی ساڵی ١٩٩٣ گیانی لەدەست بدات، ئەمەش لەبەر مەترسیی ئەوەی نەبا بگات بەخەونی خۆی بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی ئیسلامیی نوێ لەم ناوچە زیندووەی جیهاندا.

سەرچاوەکانی بەشی شەشەم

١- گۆڤاری(الدستور) ژمارە(٦) شوباتی ساڵی ١٩٨١

٢- ئیبراهیم داقوقی(فلسطين والصهيونيه في وسائل الإعلام التركيه) بەغدا ١٩٨٧

٣- ڕۆژنامەی (الوطن) ی کوێتی، ١٨/٨/١٩٨٤

4-hurriyet ga zetesi 24-7-1989

٥- ڕۆژنامەی(الأنباء) ی کویتی،ژمارەی ٢٥/٨/١٩٨٤

٦- ڕۆژنامەی(القبس)ی کوێتی ژمارەی ڕۆژی١٨/١٠م١٩٨٤

7-Hurriyet gazetesi 17-7-1989

٨- ئیبراهیم داقوقی(الصحافة في تركيا) (كتاب تركيا المعاصرة)زانكۆی مووسڵ ١٩٨٧

9- Hurriyet gazetesi 17-7-1989

Milliyet gazetesi 21-7-1989

Tercuman gazetesi 17-6-1989

Cumhuriyet gazetesi 11-8-1989

١٠- گۆڤاری(الاسبوع العربي) ژمارەی ڕۆژی ٢٣-٧-١٩٨٤

١١- گۆڤاری(فلسطين الثورة) ژمارەی ڕۆژی ٢٩-٦-١٩٨٥

١٢- ڕۆژنامەی(الوطن) ی کوێتی ژمارەی ڕۆژی ١٧- ٤- ١٩٨٥

١٣- ڕۆژنامەی(الوطن) ی کوێتی ژمارەی ڕۆژی١٦-٨-١٩٨٥

١٤- ڕۆژنامەی(الأنباء) ی کوێتی ژمارەی ڕۆژی ١٠-٧-١٩٨٥

15- Pazar Express Dergisi 22- Nisan 1990

16- Hurriyet gazetesi 17-5-1990

17- Hurriyet gazetesi 20-6-1989

18- Hurriyet gazetesi 23-6-1989

19- Hurriyet gazetesi 17-6-1989

20- Hurriyet gazetesi 23-6-1989

٢١- جەنگیز جاندار، زنجیرە وتارێك لەبارەی دۆزی كورد لە توركیا، ڕۆژنامەی(الصباح) ی توركی لە(١٩٨٥/١٢/١٧)ەوە.

22- Hurriyet gazetesi 11-6-1989

٢٣- د. ئیبراهیم داقوق- صورة الاتراك لدى العرب/ مركز دراسات الوحدة العربیة بیروت/٢٠٠١.

24- 2000e dogru dergisi, sayi 44, 29 Ekim 1989.

25- Umit zileli; Vur Emri, kaynk yayinlari, 1088.

26- ziz Nesin; Bulgaristanda Turkiede Kurter, Istanbul 1989.

27- 2000e dogru degisi, sayi 46, 6 Kassim 1988.

28- Hurriyet gazetesi, 11-4-1989.

29- Hurriyet gazetesi, 23-8-1989.

30- Gunaydin gazetesi, 12-7-1989.

31- Cumhuriyet gazetesi, 27-12-1989.

32- Hurriyet gazetesi, 20-7-1989.

33- Hurriyet gazetesi, 10-12-1989.

34- Hurriyet gazetesi, 11-12-1989.

35- Hurriyet gazetesi, 14-12-1989.

36- Hurriyet gazetesi, 12-12-1989

37- Hurriyet gazetesi, 11-12-1989.

38- Hurriyet gazetesi, 26-12-1989.

39- Milliyet gazetesi, 27-12-1989.

40- Hurriyet gazetesi, 11-12-1989.

41- 2000e dogru, Sayi 48, 27-12-1989.

42- Nokta derisi, sayi 50, 17-12-1989.

43- Hurriyet gazetesi, 9-12-1989.

44- Hurriyet gazetesi, 12-12-1989.

45- Hurriyet gazetesi, 10-12-1989.

46- Bayram gazetesi, 27-4-1990.

47- Hurriyet gazetesi, 5-5-1990.

48- Hurriyet gazetesi, 1-1-1990.
49- Hurriyet gazetesi, 24-4-1990.
50- Hurriyet gazetesi, 16-5-1990.
51- Hurriyet gazetesi, 8-4-1990.
52- Hurriyet gazetesi, 21-4-1990.
53- Gunaydin gazetesi, 23-4-1990.
54- Hurriyet gazetesi, 26-4-1990.
55- Hurriyet gazetesi, 11-1-1990.
56- Hurriyet gazetesi, 10-5-1990.
57- Hurriyet gazetesi, 11-5-1990.
58- Hurriyet gazetesi, 23-5-1990.
59- Hurriyet gazetesi, 17-5-1990.
60- Hurriyet gazetesi, 13-5-1990.
61- Hurriyet gazetesi, 12-5-1990.
62- Gunaydin gazetesi, 15-4-1990.
63- Hurriyet gazetesi, 20-4-1990.
64- Gunaydin gazetesi, 21-4-1990.
65- Bayram gazetesi, 20-4-1990.
66- Bayram gazetesi, 27-4-1990.
67- Gunaydin gazetesi, 10-5-1990.
68- Hurriyet gazetesi, 10-5-1990.
69- Hurriyet gazetesi, 16-5-1990
70- Hurriyet gazetesi, 3-3-1990.
71- Hurriyet gazetesi, 19-4-1990.
72- Hurriyet gazetesi, 26-6-1990.
73- Hurriyet gazetesi, 5-2-1990.
74- Hurriyet gazetesi, 23-3-1990

هەروەها ئێستگەی مۆنتی کارلۆ (کاتژمێر ٨ بەکاتی بەغداد) ئێوارەی ڕۆژی شەممە ١٩٩١/٣/٢٣ و دەنگی بزوتنەوەی کورد سەرلە بەیانی ڕۆژی شەممە ١٩٩١/٣/٢٣.

بەشی حەوتەم

واقیعی تورکیا و ئایندەی کورد

تێگەیشتنمان لە مێژووی گەلانو توێژینەوە لە ململانێ نێودەوڵەتییەکان، هەقیقەتێکی ڕۆشنمان بۆ دەسەلمێنن، ئەویش: بوونی بۆشاییەکی ئابووری یان سیاسی یان کۆمەڵایەتییە لە ناوچەکانی ئەو ململانێیانەی جیهاندا یاخود بە بۆچوونێکی تر: لەوێ دا، نا چوونیەکییەك لە نێوان واقیعی ئەو گەلانە و نێوان خواست و ئاواتەکانی دوارۆژیاندا، هەیە. ئەمەش هەمان مەسەلەیە لە سەر رەوشی کورد لە تورکیا، دەقی گرتووە. ئەو سیستەمە دەستوورییەی تورکیا کە تورکیای کردووە بە دەوڵەتی یاسا، دان بەبوونی نەتەوەیی کورد نانێت، دیموکراتییەتی تورکیش مافی رادەربڕین نادات بە پتر لە ١٢ ملیۆن هاوڵاتی کورد لەم وڵاتەی تورکیا کە ئەوە زیاتر لە ٣٥ ساڵە هەوڵ دەدات ببێتە دەوڵەتێکی ئەوروپایی هاوچەرخ لە ڕێگەی چوونە ناو ئەنجومەنی ئەوروپی و لە چوارچێوەی یەکێتی ئەوروپیدا. جا، لەبەرچی تورکیای عیلمانی و دیموکراتی پەرلەمانی دان نانێت بە بوونی نەتەوەی کورد لەم وڵاتە؟ بۆچی تورکیا باڵی دیموکراتییەکەی و فرەییەکەی ناکاتە چەترێك بەسەر هاوڵاتییە کوردەکانی خۆی؟! بۆچی، ئەقڵ دەگرێ لەوێ دا دەوڵەتێکی ئەوروپایی هاوچەرخ هەبێت. کە بەو نزیکانە تورکیا پێکی دەهێنێت، مافی رادەربڕین بە هاوڵاتیانی نەدات؟! ئێمە هەوڵ دەدەین بەم باسانەی لای خوارەوە، وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە:

باسی یەکەم

کلتووری کورد لەتورکیا

واقیعی کلتووریی هەر نەتەوەیەك بریتییە لە دەرەنجامی کۆتایی واقیعی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و پەروەردەییی ئەو نەتەوەیە، بۆیە ئەگەر بمانەوێ باس لە کلتووری کورد لە تورکیا بکەین، پێویستە لە هەموو روویەکی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و پەروەردە و فێرکردنەوە -ئەگەر بە شێوەیەکی کورتیش بێت- لە کۆمەڵگەی کوردی بکۆڵینەوە، بۆ ئەوەی بیرۆکەیەك بخەینە روو لەمەڕ واقیعی کلتووریی کورد لە تورکیا.

وێڕای ئەوە کورد لە تورکیا حیزبێکی سیاسی ئاشکرای تایبەت بە خۆیان نییە، وەلێ بۆ باشترکردنی گوزەرانی ژیانیان لە نێو حیزبە سیاسییەکانی تورکیا و هەروا لە نێو حیزبە چەپە سوشیالیستییەکاندا، درێژەیان بە خەباتی خۆیان داوە.

بەڵام ئەوەی لە رووی سیاسییەوە جێگیرە و هیچ گومانێکی تێدا نییە، لە رابوردوو و ئێستاشدا کورد نزیکەی ١٥-١٨٪ی ئەندامانی ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیایان لە خولە پەرلەمانییەکانی لە ساڵی (١٩٢٠)ەوە تا بە ئیمڕۆ، پێکهێناوە هەرچەند کورد لە میانەی خەباتی سیاسییاندا بە راشکاوی ئەم هەقیقەتە نەتەوەییەیان نەدرکاندووە.

لە رووی ئابووریشەوە، کوردی تورکیا بژێوی خۆیان بە کشتوکاڵی و ئاژەڵداری دابین دەکەن. بە پێی لێتوێژینەوە لە لیست و ئاماری مڵکی دانیشتوانی ناوچەی ڕۆژهەڵات کە وەزارەتی کاروباری گوندەکانی تورکیا ئامادەی کردووە، (٤٥٪)ی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە وەکو کرێگرتەی کشت وکاڵی لەزەوی و زاری دەرەبەگەکاندا لەو (١٨) ویلایەتەی کورد تیا نیشتەجێن، کار دەکەن. ئیمڕۆیش ئەو (١٨) ویلایەتە بۆتە (٢٠) ویلایەت پاش ئەوە (٢) ویلایەتی تازەی تریان لەو ناوچەیە لە ساڵی ١٩٩٠ زیادکرد، بریتی بوون لە شەرناخ و باتمان، (٢٠) ویلایەتەکەش ئەمانەن: ئەرزنجان، ئەرزروم، قارس، ئاگری، تونجلی، بینگول، مووش، بدلیس، وان، ئادی یامان، مەلاتیە، ئازیغ (عەزیز)، غازی عینتاب، ئۆرفە، دیاربەکر، ماردین، هەکاری، سعرد، شیرناك، باتمان. ئەوسا، (٣٤,٦٪)ی دانیشتوانەکەی لە نێوان یەك دۆنم زەوی تا (١٠) دۆنم زەوییان بە موڵك بەردەکەوێ کە (٥٤,٧٪)ی کۆی زەوی و زاری ناوچەکەی پێکهێناوە، کەچی (٥٥,٦٪) لەوان لە نێوان (١) تا (٢٥) دۆنم زەوی مڵکی هەیە. ئەم زەوی و زارانە هێندە کەمن بەشی ئەوە ناکەن تەنانەت بژێوی تاکە خێزانێکیش دەستەبەر

بکەن، لە کاتێکدا دەبینی دەرەبەگ و ئاغاکـان خـاوەنی مـەزرا و کێڵگـەی گـەورەی وەهـان رووبەری هەریەکەیان دەگاتە زیاتر لە ۲۰۰ دۆنم و مڵکەکانیان دەگاتە نزیکەی ۳۳٪ لە کـۆی ئەو زەوی و زارانەی بۆ کشتوکاڵی دەستدەدەن، ئەگەرچی ئەم ئاغـا و دەرەبەگانـە کـەمتر لـە (٤٪)ی دانیشتوانی ناوچـەکە پێکـدێنن، ئـامێرە کشـتوکاڵییەکانی ناوچـەکەش بـریتین لـە (۲۰۱٤) تراکتـۆر بەرامبـەر بـە (۳۹۹) هـەوجاڕی دەسـتی یـان ئـەو هەوجاڕانـەی وڵاخ رایاندەکێشێ. پەروەردەکردنی ئاژەڵیش هێشتا بـە شـێوازی فـرە کـۆن وەڕێوەدەچێت لەبـەر نەبوونی لەوەڕگای تایبەت و توێژینەوەی زانستی و بەیتاڵی هاوچەرخ بـەئامانجی پەرەپێـدان و چارەسەرکردنیان، بۆیە زۆربەی ئاژەڵەکان بە زستانان لەبەر بێبایەخی و کەمی ئالف لەناوچەکە مردار دەبنەوە (۳۷/۷۰).

وێڕای ئەوەی کە چەندین کانزای بەنرخی وەك: زیو و مس و نەوت و فرە کانزای گرانبەهای تر لە کوردستانی تورکیا هەن. وەلێ تەنها (٥,٦٪)ی لە دامـەزراوە و کارگـەی پیشەسـازیی لێیە، کە زۆربەیان دەگەڕێنەوە بۆ ساڵەکانی سییەکانی سەدەی ڕابوردوو ئەگەرچی دەوڵەت لـە ساڵانی هەفتا هەندێ پیشەسازی خۆراکی لە ناوچەی ڕۆژهەڵات دامەزراند، سـەرەڕای ئـەوەی کۆمەڵگەی (کیبان) وزەی کارەبایی بۆ ناوچەی پیشەسازی ڕۆژئـاوای تورکیـا، دابـین کـردووە (کۆمەڵگەی (کیبان) دەکەوێتە سەر چۆمی فورات لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ).

لەگەڵ ئەوەی ڕێژەی کرێکاری کورد تا ساڵانی شەستەکان لە (٤٪)ی تێنەدەپەڕاند، بـەڵام ئەم ڕێژەیە لە ناوەڕاستی هەفتاکان زیادی کرد تا گەیشتە (۱۰) هـەزار کرێکـاری کـورد لـە پیشەسازییە کانزایی و نەوتییەکان و چنین و گواسـتنەوە کاریـان دەکـرد. پـارتی کرێکـارانی کوردستان پێی وایە ژمارەی کرێکارانی کورد لـەم ڕۆژگارەمانـدا لـەتورکیا دەگاتـە نزیکـەی ملیۆنێك کرێکار بەو کرێکارە کشتوکاڵیانەشەوە کە بەکرێ (سەپانی) لـە تورکیـا لـە زەوی و زاری شێخ و دەرەبەگەکان (فیودالەکان) کار دەکەن، سەرباری بوونی زیاتر لە چارەگێك ملیۆن کرێکاری کورد لە ئەڵمانیای فیدراڵ و هۆڵەنـدا و سـوێد و فەرەنسـا کـار دەکـەن (۱۹,۳٤)، ئەمانە لەبەر ئەو بێکارییە هەڵاتوون کە ئەوڕۆ ڕێژەکەی دەگاتە (١٦٪)ی هێزی کاری تورکیا کە بریتییە لە (٥) ملیۆن کرێکار.

هەرچەندە، حکومەتی کوودەتای (۱۲ی ئـەیلوولی ۱۹۸۰) یاسـای پەرەپێـدانی ناوچـەی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل، (Gap)ی لە ساڵی ۱۹۸۷ دەرکـرد، بـەڵام ئـەم یاسـایە تـەنها بەمەرەکەبی سەر کاغەز دادەنرێ، مادامێك ڕژێمی فیـۆداڵی بـە بەخشـینی تـۆ و پێشـینەی

قەرزی کشتوکاڵی بەشێخ و ئاغا و دەرەبەگەکان، ئامانجی بەدەستهێنانی دەنگی دەنگدەرانە بە شێوەیەکی وا ناوچەکە بۆتە سەرچاوەیەك بۆ بەکارهێنانی زوڵم و ناهەقی و کۆکردنەوەی سامان لە بری ئەوەی بۆ بەرژەوەندی جەماوەرە رەش و رووت و زەحمەتکێشەکەی پەرەی پێ بدرێت و پێشبکەوێت (٨٣/٣٩).

هەرچی پێوەندیی بە واقیعی فێرکردنیشەوەیە، لە بارێکی ئەوەندە دواکەوتوودایە بە شێوەیەك دەزگا پەروەردەییەکانی تورك شەرم دایاندەگرێ ئامارێکی لە بارەوە بۆ بهێننەوە. دەبینی لە کۆی (٩٦٧٦) گوندی ئەو ویلایەتانەی باشووری ڕۆژهەلات، (٤٦٧١)ی گوندیان تەنها یەك خوێندنگەی بنەڕەتییان تێدایە، واتە (٥١,٧٣٪)ی گوندەکان لە خوێندن بێبەشن، بۆیە ڕێژەی نەخوێندەواری لە ناوچەکە دەگاتە نزیکەی (٨٢,٨٨٪)ی کۆی دانیشتوان، لە کاتێکدا ئەو ڕێژەیە لەگوندەکانی رۆژئاوای تورکیا (١٠٠٪)ی دانیشتوان دەگرێتەوە و ڕێژەی نەخوێندەواریشیان ناگاتە (١٠٪)ی کۆی دانیشتوانەکەی (٧١/٣٨). لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە جیاوازی کۆمەلایەتی لە نێوان ناوچە کوردنشینەکان و نێوان ناوچە تورکنشینەکان جیاوازییەکی زۆر گەورە و فراوانە. لەم رووەشەوە، بەرپرسێکی گەورەی تورك، ئەویش سەرۆك کۆماری پێشووی تورکیا بە وەکالەت ئیحسان سەبری چاغلیانگل بوو دانی بەم هەقیقەتە تاڵەدا نا، کاتێك گوتی: (تورکیا لە رووی کۆمەلایەتییەوە بووە بە دوو بەشەوە، بەشێکی دەوڵەمەندە تارادەی ئاوسان و بەشێکیشی هەژارە تا رادەی مردن) (٢/٤٠).

بەش بەحاڵی ڕۆشنبیریی کوردیش لە تورکیا، توێژەرەوان و زمانناسانی تورك و ڕۆژهەلاتناسانی بیانی کۆکن لە سەر ئەوەی کە زمانی کوردی و فارسی لەزمانەکانی رۆژئاوای ئێرانن، بەلام بەماك و پێکهاتە زمانی کوردی لەزمانی فارسی جیاوازە و بەتەواوی لەم زمانە سەربەخۆیە و زمانەکانی ڕۆژئاوای ئێران- بەدیدی ژمارەیەك لەرۆژهەلاتناسان- دەبنە دوو بەشەوە: بەشی باکوور و بەشی باشوور. هەرچەندە لە نێوان هەردوو زمانی کوردی و فارسی وێکچوون و نزیکی و تێکەلاوییەکی گەورە هەیە، لێ جیاوازیگەلێکی روون لە نێوانیان هەیە کە دەبنە بەڵگە بۆ سەربەخۆیی هەریەکەیان لەویتر. جا ئەگەر بزانرێ ئەو بەڵگەنامە کوردییانەی کە لەبەردەستماندان و تا ئێستا ناسراون، کۆنترن لەبەڵگەنامەکانی (سەردەمی فارس)ی زمانی فارسی کە تیادا توانی قەوارەی خۆی بپارێزێ، ئەوا جیاوازی بنەڕەتی نێوان هەردوو زمانەکە وەك رۆژی رووناك دەردەکەوێت (٣١٣/١). جیاوازی زەقی نێوان هەردوو

زمانیش (واتە: کوردی و فارسی) دەکرێ لە (٥) رووەوە دیاری بکەین: درکە (تلفـڤ)، پێکهاتە (بنیە)، دارشتە (صیغە)، دەستووری سەرف و دەستووری رێزمان.

زانا و مێژوونووسی کورد، خوالێخۆشبوو محەمەد ئەمین زەکی ئەو جیاوازییانە، بەم شێوەیە شرۆڤە دەکات و دەڵێت: جیاوازی لەفزی بەزۆری لەنێوان هەردوو پیتی (ر) و (ل)ی سووك و قەڵەودا و هەروا لەنێوان (د) سووك و قەڵەودا هەن. جیاوازی بنەڕەتیش لە گۆڕینی لەفز و وشەکان دەبینین، وەك: واژەی (ئاتەش)ی فارسی کە بەرامبەرەکەی واژەی (ئاگر)ی کوردییە. جیاوازییەکانی: دارشتە (صیغە) و دەستووری رێزمان و سەرفیش لەتەسریف و پێکهاتەی واژە و کار و رستەکاندا دەبێت. وەك (فەرستاد)ی فارسی کە لەکوردیدا بەمانای (ناردی، شاردی) دێت و هتد... (٣١٣/١).

لە دەرەنجامی پێوەندییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و جوگرافی و ئایینییەکانیش ژمارەیەکی زۆر لە واژەی: عەرەبی و فارسی و تورکی و ئارامی و ئەرمەنی و کلدانی هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە، ئەمەش وایکردووە زمانی کوردی هەم دەوڵەمەند و هەم خەڵکی کوردزمانیش ئاتاژی لە ژیانی رۆژانەیان لە هەموو سووچێکی کوردستان بۆ فەراهەم بێت و کاریگەری نەبێت بۆ سەر ماکی زمانی کوردی و پێکهاتە سەربەخۆییەکەی هەرچەندە زاراوەی جیاجیا هەن. لەم لایەنەشەوە گەڕیدەی ناسراوی تورك، ئولیا چەلەبی ئاماژەی داوە کەزمانی کوردی دابەش دەبێتە سەر (١٥) شێوەزار، ئەوانیش: (٧٥/٢).

ڤاڤا (زازا)، لولو، عونیکی، مەحموودی، شیروانی، جزیرتوی، باتی، سنجاری، حەریری، ئەردەلی، سۆرانی، خالدی، جەکوانی، عیمادی، رۆژێکی. کەچی زانای کورد محەمەد ئەمین زکی- بە گواستنەوەی لە گارزۆنییەوە، چەند شێوەزارێکی تری خستۆتە سەر ئەم (١٥) شێوەزارانە، بریتین لە : کوار، بدلیس، جولەمیرگ، سلێمانی، بۆتان (٣١٨/١)، وەلێ زماناسانی کورد کۆکن لە سەر ئەوە کە (٤) شێوەزاری سەرەکی لە زمانی کوردیدا هەن بەم شێوەیەی لای خوارەوە (٢٦/٣):

١- شێوەزاری زازا (ڤاڤایی) کوردی دیاربەکر و ئەرزەنجان و هەروا ناوچەکانی (زەهاو و کرماشان)ی ئێرانیش پێی داخێون.

٢- شێوەزاری کرمانجی رۆژهەڵات: شێوەزارەکانی سۆرانی و بابانی و موکری و ئەردی و کەڵوڕی و گۆران، دەگرێتەخۆ.

٣- شێوەزاری کرمانجی باکوور و رۆژئاوایی، ئەو شێوەزارانە دەگرێتەخۆ کە کوردی زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی تورکیا، وەك: بۆتانی، بادینی، شەمدینی، بایەزید و هەکاری و هەروا ناوچەکانی باکووری سووریاش، پێی داخێون.

٤- شێوەزاری لوڕی: بەختیاری، لەك، فەیلی.

لە بارەی شێوەزاری ئەدەبیشەوە، ئەوا توێژەرەوان و زمانناسانی کورد رێککەوتنێکی وایان لە نێودا نییە بۆ ئەم مەسەلەیە، چونکە ئەدیب و رۆشنبیرانی کورد بەرهەمەکانیان بەشێوەزارە سەرەکییە جیاجیاکان و هەریەکەو بەگوێرەی شوێنە جوگرافییەکەی، یاخود بەهاندانی حوکمڕان و فەرمانڕەواکانیان، دەنووسن. بە نموونە: فەرمانڕەوای گشتی میرنشینی ئەردەڵان، لە کۆشکەکەی خۆیدا هانی شیعر گوتنی بە شێوەزاری هەورامی (گۆران) دەدا، فرە چامە شیعری دڵداری بەرز و چیرۆکە شیعری تەڕ و لەبار و دانسقە بەم شێوەزارە، دۆزراونەتەوە (٣٢٠/١). لە کاتێکدا دەبینین کلتوورێکی ئەدەبی باشیش بە شێوەزاری هەکاری بوونی هەس، لەم لایەنەوە شاعیری ناودار و بەناوبانگی کورد ئەحمەدی خانی شوێنەوارێکی ئەدەبی بەهادار و پڕ بە نرخی بەجێ هێشتووە (٤٢٠/١)، لێ کوردی کوردستانی تورکیا لەئێستادا وایان پێ باشتر بەرهەمە ئەدەبییەکانیان بە شێوەزاری کرمانجی و زازایی بنڤیسن (١/٤).

بەش بەحاڵی کوردی عێراقیش، ئەوان ئاسەوارە ئەدەبییەکانیان بەشێوەزاری سۆرانی- کرمانجی خواروو، دەنووسن ئەم شێوەزارە لەعێراق نەخوازە لە بیستەکانی سەدەی رابوردووەوە و هەر لە رۆژگاری حکوومەتی شێخ مەحموودی حەفیدەوە، بۆتە زمانی ئەدەبی کوردی و زیاتریش دوای دانپێنان بە مافی نەتەوەیی گەلی کورد لە عێراق لەساڵی ١٩٧٠ و (دامەزراندنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە کوردستانی عێراق) پەرەی سەند، بەتایبەتیش کاتێك زمانی کوردی بووە زمانی فێرکردن و خوێندن و پتر لە (٩٠) کتێبی قوتابخانە بەم شێوەزارە دانرا، سەرەڕای ئەوەش ئەدیب و رۆشنبیرانی کورد لە چوارچێوەی یەکێتییەکەیاندا لە هەولێر بەرهەم و دانراوەکانیان بە شێوەزاری سۆرانی (کرمانجی خواروو) بڵاو دەکەنەوە، هەرچەند ئاخێوەرانی ئەم شێوەزارە بە کەمایەتییەکی کوردی دەژمێردرێ لە چاو زۆرینەی کورد بە شێوەزاری کرمانجی سەروو داخێون تاببێتە زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کەزۆرینەی کورد لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی گەورە پێی دەنووسن.

هەرچەندە ئێمە لە بارەی ئەدەبی کلاسیکی کوردییەوە بەر لە ئیسلام، شتێك نازانین، بەڵام بێگومان کوردیش وەك گەل و نەتەوەکانی دیکەی جیهان، خاوەنی فۆلکلۆر و هونەری میللی و

مۆسیقا و ئەفسانە نەتەوەییەکانی خۆیانن، لەوانە ئەفسانەی زوحاکی خوێنمژمان پێگەیشتووە. زوحاك- (یان سەهاك= وەرگێڕ) پادشایەکی ئێرانی بووە، ئەفسانەکە دەڵێت: پادشا ئالوودەی نەخۆشییەکی سەیر دەبێت، گۆیا بە سەر هەر شانێکییەوە، مارێك دەردەچێت، حەکیمەکان لەقەرەیاندا نابێت شیفای بۆ بدۆزنەوە، جا، شەیتان دەچێتە ژێر کڵێشەی و بەگوێیدا دەچرپێنێ ڕۆژانە هەتوانێك- مەرهەم= وەرگێڕ- لەمێشکی دوو لاو بەکاربێنێ بۆئەوەی ببێت بەخۆراکی هەر یەك لەو دوو مارە، تا ئازارەکانی هێور ببنەوە. پادشای ستەمکاریش فەرمان دەدا ڕۆژانە دوو لاو بۆ ئەم ئامانجەی بکرێنە قوربانی. بەڵام جەللاد بەزەیی بەیەکێك لەو دوو لاوە دەهات و بەنهێنی بەرەڵڵای دەکرد و لە جیاتی ئەو مێشکی مەڕێکی بەکار دەبرد، ئیدی ئەوانەی نەجاتیان دەبوو، هەڵدەهاتن و پەنایان دەبردە بەر ئەو چیا دوورە دەستانەی کەس نەیدەتوانی پێیان بگات، لەوێش ژمارەیان زیادی کرد تا گەلێکی گەورەیان پێکهێنا و ناوی گەلی کورد[10] بوو کە بە سەرۆکایەتی کاوەی ئاسنگەر لە دژی زوحاك ڕاپەڕی و کوشتی و بەو جۆرە گەلی کورد ڕزگاری بوو کە ئیمڕۆ ژیانی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری بەسەردەبات و بە نەبەردی و ئازایەتی ناسراوە وعاشقی جوانی و چیا و شاخ و باخ و ڕەنگی ئاڵ و واڵا و سەوزییە. ئەم ئەفسانەیە وەك ئەفسانە دێرینەکانی دیکەی دنیا، یەکێکە لە ئەفسانەکانی ئەفراندن گەلان لەدێر زەومانەوە زانیویانە و بەرجەستە لە شانازی نەتەوەیی بەپێناسەی گەلی کورد و گرنگی و ڕۆڵ و فامی قووڵی لە هەمبەر ژیان و بەها بەرزەکانی چاکە و کرداری چاك دەکات، ئەمەش بە ڕوونی لەو پەندە میللییە کوردییانە بەدەر دەکەوێ کەمانای قووڵیان پێداگرتنە لە سەر کار و کۆشش و هاندانی خەڵکی بەرەو ئەم ئاراستەیە (١/٥).

ئەدەبی فۆلکلۆری گەلی کورد، جۆرێکی تری شیعری میللی بە خۆوەی بینی، پێی دەڵێن (بەیت)، زۆربەی ئەم (بەیتە) وەك ئەودوای ئەدەبی میللی کورد، دانەرەکەی نەناسراوە. لەگەڵ ئەوەی ژیانی کورد پڕە لە ڕووداو و دیرۆکی گەورە و گران لە (کوردستان)ی نیشتمانی ڕەسەنی خۆیان، وەلێ کورد نەهاتوون ئەو ڕووداو و دیرۆکانە تۆماربکەن، ئاسەوارە ئەدەبییەکانیشیان

١٠- گێڕانەوەی ئەم ئەفسانەیە هەڵەی تێکەوتووە، چوونکە پێش زوحاکیش کورد هەر میللەت بووە، بەڵام لێرە وا پیشان دراوە وەك پەرچە کردارێك دژی زوحاك یەکیان گرتووەتەوە و میللەتی کوردیان پێکهێناوە.(وەرگێر و پێداچۆرەوە)

پشتگوێ خستووه و هیچ کامێکیان پێمان نەگەیشتووه، ئەگەرچی ئەدیب و نووسەرانی کورد پاشماوەی ئەدەبی زیندووی خۆیان بە چەند زمانێکی تر- غەیری زمانە کوردییەکەیان- بۆ بەجێ هێشتووین، بە شێوەیەکی وا ئەوانە بەو زمانانە داخێون، ئەم ئەدیب و نووسەرە کوردانەیان بەرۆڵەی خۆیان (نەتەوەکانی خۆیان) داناون و وایان هەژماردوون تێکەڵاوی نەتەوەکانیان بوونە، من پێم وایە هیچ مافێکمان نییە سەرزەنشتیان بکەین، چونکە بە کەمزانینی زمانە نەتەوەییەکە لەلایەن زانایان و ئەدیبانی کوردەوەو گرنگی نەدانیان بەکلتوور و ئەدەبە رەسەنەکەیان وایانکردووە ئەو مێژووناس و زانایانەی مافیان بەخۆیان داوە هەقیقەتەکان تۆمار بکەن لە تێگەیشتنی هەقیقەتی رەچەڵەکی ئەو رۆشنفکرە کوردانە گومڕابن. لەبەر ئەوە پێویستە لێبورەییمان هەبێت بەرامبەر ئەوانەی لە کوردبوونی ئەو زانایانە گومانیان کردووە. بەنموونە: مەلیك تاجولمولوك ئەبو سەعید بووری کەیەکێك بوو لە پادشاهانی ئەیوبیە لەساڵی ٥٧٩ك-١١٨٣ز کۆچی دوایی کردووە. ئیبن موستەوفی ئەربیلی لە ساڵی ٦٣٧ك-١٢٣٩ز کۆچی دوایی کردووە. ئیبن خەلەکان ساڵی مردنی ٦٨١ك-١٢٨٢ز. سەیفولدین ئەبوبەکر ئەیووبی ساڵێ مردنی ٧٢٧ك-١٣٢٧ز. ئەبوفیدا ئەیوبی ساڵی مردنی ٧٣٢ك-١٣٣٢ز. مەولانا ئیدریس بدلیسی ساڵی مردنی ٩٢٦ك-١٥١٩ز. موفتی پهقەلەین ئەبو مەسعوود عیمادی ساڵی مردنی ٩٨٢ك-١٥٧٤ز. ماه شەرەفخان- مەستوورە کوردستانی- ئەردەڵانی ساڵی مردنی ١٢٦٣ك-١٨٤٧ز. عایشە تەیووری ساڵی مردنی ١٣٢٠ك-١٩٠٢ز (١/٣٣٣). مەحموود تەیموور چیرۆکنووس و زانای فۆکلۆری میسر و نووسەری تورکیا دکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت و زۆری تر لەوانەی بەرهەمەکانیان بەغەیری زمانی کوردی نووسیوە[١١]

لەلێکۆڵینەوەی توێژەرەوانی کورد وا دەردەکەوێت، شیعر یەکەمین تۆمارکراوی کوردی بووە کە لەسەدەی چوارەمی کۆچی بەرامبەر بەسەدەی دەیەمی زایینی- دەستیپێکردووە. شاعیری سۆفینیزم بابا تاهیری هەمەدانی (٤٠١ك-١٠١١ز) یەکەمین شاعیری کورد بوو شیعرە غەزەلی و لاهووتییەکانی بەشێوەزاری گۆران و لەشێوەی ٦٢ چوارینە شیعر نووسراون،

١١- لەم لایەنەوە گەلێك کەڵە ئەدیب و نووسەری بەرەچەڵەك کورد هەڵکەوتوون، وەك شاعیری گەورەی میسر ئەحمەد شەوقی و قاسم ئەمین، هونەرمەند، مەحمود ملێحی..هتد. وەك رۆمانووسی گەورەی تورکیا یەشار کەمال و سەلیم بەرەکات و عەلی ئەشرەفی دەروێشیان و زۆری تریش.(وەرگێڕ)

زۆربەیان تایبەتمەندی ئەندێشەی بەرز و جوانی ئیلهام و گڕی سۆز و هەستناسکییان پێوەهەن، بەڵام فەلسەفەی بابا تاهیر لەرووی رۆح و ژیانەوە بەتەواوی لەگەڵ فەلسەفەکەی عومەر خەیام، جیاوازە (١/٣٣٤). (عەلی تەرمۆکی)یش دووەمین ئەدیبە مێژووی ئەدەبی کوردی ناوی بەنەمری پاراستووە، ئەم زانا کوردەش کە لەسەدەی چوارەمی کۆچی ژیاوە، یەکەمین کتێبی لەبارەی دەستووری سەرف و رێزمانی کوردی ئێستاوە داناوە، بەڵام کتێبەکە پێمان نەگەیشتووە، بەڵکو تەنها ئەنسکلۆبیدیای ئیسلامی ناوی بردووە، سەرەڕای چەند چامە شیعرێکی بەزمانی کوردی، لەساڵی ١٩٣٧ وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی فەرەنسی و لەپاریس بڵاوکراونەتەوە.

توێژەر و مێژووناسی ناسراوی کورد محەمەد ئەمین زەکی، ناوی (٥٠) ئەدیب و زانای ناوداری کوردی ژماردووە، بەرهەمەکانیان بەزمانی کوردی دایك لەسەرانسەری کوردستان لەسەدەی دەیەمی زاینییەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بەجێ هێشتوون، لەسەرووی هەموویانەوە: مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و نالی و حاجی قادری کۆیی و مەولەوی و شێخ رەزای تاڵەبانی و جەمیل سدقی زەهاوی و ...هتد (١/٣٥٠). تەنها لەشاری سلێمانیش و تا پەنجاکانی سەدەی بیستەم (٨٧) شاعیر و ئەدیب و زانای کورد هەڵکەوتوون و بەرهەمەکانیان بەزمانی کوردی داناوە (٦/٢٩٦).

چاکەی پێشکەوتنی رۆشنبیری کوردی لەتورکیا، دەگەڕێتەوە بۆ سەر دەستی بنەماڵەی پێشووی بەدرخانیەکان، ئەوەبوو مەدحەت بەدرخان پاشا. یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی (کوردستان)ی دەرکرد، عەبدولرەزاق بەدرخانیش یەکەمین قوتابخانەی کوردی لە (خوی) لەساڵی ١٩١٣ دامەزراند و جەلادەت بەدرخانیش یەکەمین کتێبی بۆ ئەلفبای کوردی دانا (٥٥/٣٨).

ئەگەرچی، ئەدەبی کوردی توانی بازنە ناوچەییەکانی ببەزێنێ بەرەو پانتاییە بەرینەکانی جیهان، ئەویش کاتێك ئەدیبی فەرەنسی رۆجێە لیسکۆ لەساڵی ١٩٤٢ هەڵسا بەوەرگێڕانی شاکارە بەناوبانگەکەی ئەحمەدی خانی (داستانی مەم و زین) کەوا بەچیرۆکە شیعرێکی دانسقە و جوان و رەوانو سەرنجڕاکێش و ناسك و پڕ سۆزی گەرم دادەنرێ، بۆسەر زمانی فەرەنسی، هەروا (بەدەوی ئەلجەبەل)یش شاعیری لوبنانی لە شانۆگەرییەکی شیعری تەڕ و جوان و دڵڕفێن هەمان داستانی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، بەڵام چەندین نموونەی شیعری لە ئەدەبی کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، وەرگێڕدرابوونە سەر زمانەکانی: ئینگلیزی و

ئەڵەمانی و فەرەنسەیی بەتایبەت شیعرەکانی شاعیری ناسراوی کورد مەلای جزیری (٨/٧).
لەورا، بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەگەری کوردی لەدوای کوودەتای عوسمانی لەساڵی ١٩٠٨[١٢]
فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ بڵاوکردنەوەی نموونەکانی ئەدەبی کوردی. دەبینی تەنها لە شاری
(ئەستانە) (٥) ڕۆژنامەی ڕۆژانە بە هەردوو زمانی کوردی و تورکی دەردەچوون و چەندین
ڕۆژنامەی کوردی- فارسیش لە ئێران و هەروا لە بەغداش چەند ڕۆژنامەیەك بە هەردوو زمانی
کوردی و عەرەبی لە دەستپێکی سەدەی بیستەمەوە، دەردەچوون، هەر لە شاری بەغداش
ڕۆژنامەی (هدیە کوردستان- دیاری کوردستان) بە هەرسێ زمانی عەرەبی و کوردی و تورکی
لە ساڵی ١٩٢٥ دەردەچوو (١/٣٥٣).

وێرای فرەیی و بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەی کوردی لە دەوڵەتی عوسمانی و پاشانیش لە
کۆماری تورکیا لە ساڵانی هەوەڵیدا، بەڵام لە ناو کوردی تورکیادا ئەدیب و شاعیری گەورە
هەڵنەکەوتن. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ستەم و زۆرداررییەی رژێمەکانی تورکیا-
لەوەتی دەوڵەتی تورکیا دامەزراوە- لە دژی کورد و کلتوور و ڕۆشنبیری کورد لە تورکیا
پیادەی دەکەن. بە نموونە سەرباری قەدەغەکردنی ئاخاوتن و نووسین بەزمانی کوردی لە تورکیا
لە ساڵی (١٩٢٦)ەوە، لێ ئەو بەرنامە گۆرانییە فۆلکلۆرییەی بەناو: "چەند ئاوازێك لە
وڵاتەکەمەوە" کە رادیۆکانی تورکیا بڵاوی دەکەنەوە، تەنها گۆرانی و سترانی فۆلکلۆری
تورکی لەو پارێزگایانەوە پێشکەش دەکردن کە زۆرینەی دانیشتوانەکەیان کوردن، بەم
هەوڵەشیان پەردەیەکی تاریکیا بە سەر فۆلکلۆری کوردیشدا دەدا لە تورکیا لە بری ئەوەی
هانی پەرەسەندنی ئەم کلتوورە بدەن. بەڵام سەرەڕای ئەوەش لاوانی ڕۆشنبیری کورد لە ساڵانی
شەستەوە دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی شیعری کودی لە ڕۆژنامە پێشکەوتووخوازە
کوردییەکاندا، نووسەری کوردی پێشکەوتووخوازیش (موزەفەر ئەردۆست) خانەی
بڵاوکردنەوەی چەپی دامەزراند و بە هاوکاری و هەماهەنگی لەگەڵ خانەی (کۆمەڵە) چەندین
کتێب و دانراوی کوردی لە چاپدا، وەك: فەرهەنگی کوردی- تورکی و ڕۆمانی (شەڤارەش) و
داستانی (مەم و زین) بە زمانی کوردی و بەپیتی لاتینی. ئەو نووسەر و ئەدیبە هاوچەرخانەی
بە زمانی کوردی لەم وڵاتە دەنووسن، وەك: مووسا عەنتەر و محەمەد ئەمین بوز ئەرسەلان و

١٢- پێش کودەتای ئیتحاد و تەرەقی ١٩٠٨ ڕۆژنامەی کوردستان لە ساڵی ١٨٩٨ بە زمانی کوردی لە
قاهیرە دەرچوو.٠(وەرگێڕ و پێداچۆرەوە)

موزەفەر ئەردۆست و حەسەن حوسنی دیمیراڵ و ئومید زیلەلی و هەردوو رۆمـانـنووس: یەشـار کەماڵی لەمێژینە پاڵێوراو بۆ وەرگرتنی پاداشتی نۆبڵ لە ئاداب و محەمەد ئوزون و هەر یـەك لەم ئەدیبە گەنجانە: حسێن ئالمالی و لەیلا زانا و سۆزان سامانچی و جەمیلە چـاکار و عـەلی مەناز و راغیب زراقولو و یەشار قایا و جەمیل باقی، سەرەڕای ئەم شاعیرانە: حەسەن ییلـدیز و عەونی ئوزدەمیر و محەمەد چـەتین و ئەحمـەد عـارف و غونچـای غونکـور و جگـەرخوێن و نووسەری سینەماکار یەلماز گۆنای، لە ریزی پێشەوەی ئەو رۆشنبیرانەوەن کە بە لێکۆڵینەوە و توێژینەوە ورد و بڵاوکراوەکانیان ژیانی کورد و ئێش و ئازار و غـەم و خواسـتەکانی ئاینـدە و خەباتی نەتەوەیی کوردیان بەرجەستە کردووە لە تورکیا لە هەموو روویەکەوە، جگـە لـەوەش چەندین هونەرمەندی کوردی وەك: شڤان پەروەر و بەدری ئەیالی و حەسـەن حوسـنی و عـارف ساغ و ...هتد گۆرانی فۆکلۆری کوردییان لە ئاهەنگە تایبەت و گشتییەکان گوتـووە، وێـرای ئەوەی بەرپرسانی تورك ئەمەیان لێ قەدەغەکردووە. بەنموونە: بەرپرسانی ئاسایشی تـورك لـە دیاربەکر گۆرانیبێژی میللی کورد (بەدری ئایالی)یان بـانگ کـرد و لێکۆڵینـەوەیان لەگەڵـدا کرد، چونکە چەند گۆرانییەکی بە کوردی لەو ئاهەنگە ئێوارە خوانەی لە سەر شەرەفی (ئەردال ئینۆنۆ)ی سەرۆکی حیزبی دیموکراتی سوشیالیستی میللی بە بۆنەی سەردانەکەیەوە بۆ ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ لە یەکێك لە میوانخانە گەشتیارییەکانی شاری دیاربـەکر لـە ٩ی مایسی ساڵی ١٩٩٠ سازدرا، پێشکەش کرد و گۆرانییەکان بەوپەڕی خۆشـی و بەگەرمییـەوە لەلایەن ئامادەبووانەوە پێشوازی لێکرا (٢٢/٨).

داواکاری گشتی کۆماری دادگاکانی ئاسایشی دەوڵەتیش لەئەنکەرە، مانگێك دوای ئەوە، لێکۆڵینەوەی لەگەڵ نوێنەری ویلایەتی ئیجل (ئیستمیحان تالای) بەرەگەز کورد کرد کە دواجا پۆستی وەزیری رۆشنبیری لەحکوومەتە ئیئتیلافییەکەی ئەجەوید وەرگرت چـونکە بانگەشـەی کردبوو بۆ ئەوەی ئازادیی پەخشکردنی رادیۆیی بە زمـانی کـوردی لـە رادیۆکـانی تورکیـاوە فەراهەم بێت (١٩/٩). نەك هەر ئەوە بگـرە دام و دەزگـا ئاسایشـییەکانی رژێمـی تورکیـا، هەموو ئەو کتێب و بڵاوکراوە کوردییانەیان یەکسەر دوای دەرچوونیان لە بازاڕ و کتێبخانەکان کۆدەکردەوە، بۆیە کوردیش، بەتایبەت رۆشنبیرەکان ناچار دەبوون خۆیـان دەسـتاو دەسـت بـە سەر هاورێ و خوێنەر و ناسراوەکانیاندا بڵاویان بکەنەوە. هەر لە سـەر زێـدەرۆیی بەرپرسـانی تورکیش بۆ کپکردنی دەنگی کورد لە تورکیا، وەزارەتی ناوخۆ هەردوو گۆڤاری (بـەرەو سـاڵی ٢٠٠٠)ی هەفتانە و رۆژنامەی (هەقیقەت)ی میللی رۆژانەی داخست و بۆ یەکجاری قەدەغەی

کرد دەستا و دەست بکرێن و بڵاوبنەوە. ئەم بڕیارەش لە سەر داوای والی پارێزگـای ناوچـەی حوکمی عورفی لە ٢٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٠ دەرچوو و بڕیاری داخستنەکە بە هەریەك لە محەمەد سەبونچی خاوەن ئیمتیازی گۆڤـاری (بـەرەو سـاڵی ٢٠٠٠) و (عیسـمەت ئاتـەش)ی خاوەن ئیمتیـازی رۆژنامـەی (هەقیقـەت)ی میللـی راگەیـەێنرا. وەزارەتـی نـاوخۆ هۆکـاری داخستنی هەریەك لەو دوو گۆڤار و ڕۆژنامەیەی گەڕاندەوە بۆ ئەوەی گۆیا: بـە بڵاوکردنـەوەی هەواڵە چەواشەکاری و نادروستەکانیان لـەبارەی ئەشـکەنجەدان و چەوسـاندنەوە و راگواسـتنی دانیشتوانی ناوچە کوردنشینەکان و هاندانیان بەرەو یاخیبوون و بەرخودان لـە دژی هێزەکـانی حکومەت و ئاسایش، لەو ناوچەیە کەشێکی ناسەقامگیرییان دروست کردووە، ئەمەش دەبێتە هۆی تێکچوونی باری گشتی و وادەکات هێزەکانی ئاسایش لە ناوچەی باشـووری رۆژهـەڵات نەتوانن بەرێك و پێکـی ئەرکـەکانیان بـەجێ بگەیـەێنن. بـەڵام سـەبەبکاری راسـتەقینە لـە پشتەوەی داخستنی ئەو دوو بڵاوکراوەیە، بەتایبەت گۆڤاری (بـەرەو سـاڵی ٢٠٠٠) ئـەوەبوو: سەرنووسەرەکەی نووسەرێکی کوردی چەپی ناسراوە، کە ئەویش بەڕێز (دوغۆبیرنجیك)ە و گۆیا بە رێگەی دۆزینەوەی ئـەو دیکۆمێنتـە کـە مسـتەفا کـەمال ئـەتاتۆرك دوای دامەزرانـدنی تورکیای تازە ئیجاد بەڵێنی دابوو مافی ئۆتۆنۆمی بە کورد بدات، کێشـەی کـورد لـەتورکیا دەهورووژێنێ، سەرەڕای ئەوەش چووە لێکۆڵینەوەیەکی رۆژنامەوانی فراوانی لەگەڵ عەبـدوڵڵا ئۆجـالان سـەرۆکی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان ئەنجامـداوەو کـاتی خـۆی ئـەو دیـدارە رۆژنامەوانییە فەرتەنەیەکی گەورەی لەناوەندە رۆژنامەنووسی و سیاسییەکانی تورکیا، نایەوە.

سەرۆکی کۆمەڵەی رۆژنامەنووسانی تورك ئۆرهـان ئـاریچ، بەرامبـەر بـە بڕیـاری ژمـارە (٤٢٤)ی (٨)ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٠ ناڕەزایی دەربڕی کەمافی بەوەزارەتی ناوخۆ داوە- لە سەر داوای پارێزگاری ناوچەی حوکمی عورفی- رۆژنامەکان دابخات بە بیانووی بڵاوکردنـەوەی یان ناراستگۆیی هەواڵ و دوور لە ڕاستی و گەورەکردنی هـەواڵ و رووداوەکـان و گـوتی: ئـەم بڕیارە زەبرێکی گورچکبڕە لە هەمبەر ئازادی رۆژنامەنووسی لە تورکیا و کـۆتکردنی ئـازادی رادەربڕینی گەلی تورکیاشە (١/١١). لە هەمان کات، ئوکتـا ئاکشـی سـەرۆکی ئەنجومـەنی رۆژنامەگەری رەخنەی لەبێدەنگی حیزبە سیاسییەکان لە سەر دەرچوونی بڕیارەکـە لـە لایـەن حکومەتەوە گرت و گوتی: "کاتێك ئەو حیزبانە بە رێگەی رۆژنامەگەریی ئازادەوە پێویستیان بـە بـەرگریکردن لـە خـۆ هـەبێت، ئـەوە کـاتی بەسەرچـووە" (١/١٢). بـەڕێز ئاکشـی سەروتارێکیشـی لـە رۆژنامـەی حورییـەت، بـەو سـیفەتەی سەرنووسـەری رۆژنامەکەیـە،

بڵاوکردەوە، تیایدا گوتی: "ئەو کەسانەی دەپرسن چۆن دەکرێ سیستمی دیکتاتۆری لەوڵاتێك بەرپابێت، پێیان دەڵێین لێرە و لەوێ بۆ ئەوە مەگەڕێن، چونکە وڵاتەکەمان بە هەنگاوی خێرا بەرەو ئەو ئاقارە دەڕوات. کە دەشپرسن چۆن؟! دەڵێین: ئەگەر کەسێکی سیاسی وەکو وەزیری ناوخۆ چاپخانەکان دابخات و دەرچوونی رۆژنامە و گۆڤارەکان هەڵبوەشێنێتەوە، مەگەر کەسێك دەتوانێ نەهێڵێ سیستمێکی دیکتاتۆری لەم وڵاتە بەرپابێت؟! بیروبۆچوونی گۆڤاری (بەرەو ساڵی ۲۰۰۰) و دیدی سەبارەت بە کێشە گشتییەکان هەرچۆنێك بن، بۆچوونی رۆژنامەی هەقیقەتی میللیش هەرچۆنێك بێت، ئەوا داخستنی هەردووکیان نموونەیەکە بۆ ئەم ئاراستە کەڵەگایەتییە (دیکتاتۆرییە) لە تورکیا. دەڵێین پارێزگاری ناوچەی حوکمی عورفی خۆی لەو کارە بەرپرسیارە. یانی پارێزگار دەیەوێ بێژێ: یان ئەوەتە بە ئارەزووی ئێمە بنووسن و ستایشی کار و سەرکەوتنەکانمان لە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا بکەن، یانیش ئەوەتە کڕ و بێدەنگ و بە سەرکوتکردن و لەناوبردن رازی بن (۱۹/۱۳).

هەرچەندە، حکومەتی تورکیا لە ساڵی ۱۹۹۱ دانی نا بە مافی قسەکردن بە زمانی کوردی و پیادەکردنی چالاکی فۆکلۆری، بەڵام ئەم مافە مەسەلەی بڵاوکردنەوە و راگەیاندنی نەدەگرتەوە، لەبەرئەوە دەبینین دەزگاکانی ئاسایشی رژێمی تورکیا لە ۲۸ی ئەیلولی ساڵی ۱۹۹۱ دەرهێنەری سینەماکاری کورد (سلێمان تورگۆت) کە مانگێك بوو سەرقاڵی دەرهێنانی فیلمی (دوو ئەڤیندارە کوردەکە) بوو دەستگیر کرد، بە بیانووی لێکۆڵینەوە.. رەشنووسی فیلمەکە و وێنەگیراوەکانیشی هەمووی دەستیان بە سەرداگیرا. کەچی دواجار پۆلیسی تورکیا بێئاگایی خۆی لە بارەی مەسەلەی گرتنەکەوە دەربڕی، دەرهێنەری کوردی بەستەزمانیش چووە ناو لیستی ونبووەکانەوە و فیلمەکەشی شوێن بزر بوو و هەردوو ئەویندارى کوردیش هەتا نهۆ چاوەڕوانی رۆڵ بینین لە فیلمی ناوبراودا.

لەساڵی ۱۹۹۲ بەدواوە، گۆڤاری (رۆژی وڵات) و ئەنجا (وڵات) و پاشان (ئۆزگور گوینـدم) دەرچوون، بەڵام وەزارەتی ناوخۆ بە تۆمەتی جوداخوازی هەمووی داخستن. دوای ئەوە خانەی بڵاوکردنەوەی (دنك) رۆژنامەی (ئۆزگور باقیش)ی دەرکرد، ئەمیشیان بە دەردی ئەوانیتر داخرا، دواجاریش (ئۆزگور پولتیکا) لە ئەستەموول و بەرلین لەگەڵ پاشکۆی (هیوا)ی ئەدەبی دەرچوو و ئێستاش بەردەوامە و بەرهەمی ئەدیب و شاعیران لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و سیاسی رۆژانە بە هەردوو زمانی کوردی و تورکی بڵاودەکاتەوە، بێجگە لەمە گۆڤارێکی دیکەش بە ناوی (سەر بە خۆییبوون) بە زمانی کوردی دەردەچێت.

باسی دووەم

دوارۆژی دیموکراتی لەتورکیا

شۆڕشی چاکسازی کەمالیزمی کە لەساڵی (١٩٢٨)ەوە دەستیپێکرد، زیاتر شۆڕشێکی رۆشنبیری بوو نەك شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی بنەڕەتی، چونکە ئەو ریفۆرمە گشتگیرییەی (کەمال ئەتاتۆرك) هێنایە کایەوە، وایکرد بە درێژای نیو سەدەی رابوردوو تورکیا بکات بە وڵاتێك بە دوای رواڵەتدا نەك چەشنە ئەوروپاییەکە هەڵپە بکات، چونکە ئەو ریفۆرمە لە دەرەنجامی پەرەسەندنێکی سروشتییەوە نەهات، بەڵکو بە رێگەی هێز و لە سەرەوە سەپێنرا. ئەتاتۆرك بەڵێنی دا لەو رابوردووە عوسمانییە دابڕێ کەنزیکەی (٦) سەدە درێژەی کێشا، بۆ ئەوەی بێتە رێزی جیهانی نوێوە و تورکیا لە داب و نەریتی ئیسلامی ریشەکێش بکات و خەلافەت هەڵبووەشێنێتەوە فێس بۆ شەپقەی رۆژئاوایی بگۆڕێ و ئەنکەرەی گەوری دێ بکاتە پایتەختی تورکیا و دەزگای ئەرتەشی تورکی کردە سانسۆر و ئەمیندار بە سەر جێبەجێکردنی باشی ئەم چاکسازییانە کە توانی چەندەها جار هاوسەنگی بگێڕێتەوە بۆ کۆمەڵگەی تورکی و لە سەر رێچکەی کەمال ئەتاتۆرك بەرەو پێشەوە هەنگاو هەڵێنێت. بەڵام ئەو بۆشاییە گەورەیەی شۆڕشی رۆشنبیری کەمالیزم، لە نێوان بژاردەی رۆشنبیری خاوەن بیروڕای عیلمانی و نێوان جەماوەری لکێنراو بە چەمك و بەهاکانی ئیسلامییەوە کردییەوە، لە میانەی (٨٠) ساڵی رابوردوو، ئەمەندە فراوان بۆوە بە رادەیەك بووە جۆرێك لەجیابوونەوەی زەقی نێوان هەردوو لایان، تەنانەت جووتیارەکان، ئەو چەپە تورکانەی کە زۆربەیان لە چینی رۆشنبیر و خوێندکاری زانکۆ بوون، یان دەیانکوشتن یاخود دەیاندانە دەست دەسەڵاتدارانی رژێمی تورکیاوە، گۆیا ئەمانە بە وتەی ناوەندە راستڕەو و رەسمییەکان کافرن و بڕوایان بە ئایینی ئیسلام نییە، ئەگەرچی ئەو خەباتگێڕانە لە پێناو خودی چینی رەش و رووتی جوتیار و رەنجدەران تێدەکۆشان، بەڵکو گیانیشیان دەکردە قوربانی لە پێناو رزگارکردنیان لە کۆیلایەتی و دەرەبەگ و چەوساندنەوەی سوودخۆران و سەرمایەدار و زوڵم و زۆرداری حکوومەتە کۆنەپەرستە راستڕەوەکان.

تورکیای ئەمڕۆ، بە دوای پێناسە ونبووەکەی خۆیدا دەگەڕێت، پاش ئەوەی بە هەڵوەشاندنەوەی خیلافەت و دوورکەوتنەوەی لە هزری یەکێتی ئیسلامی، رۆحە عوسمانییەکەی

بەلاوە نا.. بۆ گەیشتنیشی بە کاروانی ئەوروپای پێشکەوتوو ئەتاتورکیزم ئاواتەکانی بۆ وەدی نەهێنا، لێرەشدا ململانێی ئێستای سەر گۆڕەپانی تورکیا لە بازنەی چەند کێشەیەکی سەرەکی دەخولێنەوە، ئەوانیش بریتین لە:

یەکەم: ململانێی ئاینی – عیلمانی:

لە دەستپێکی هاوینی ساڵی ١٩٢٠ (ساڵی دووەمی جەنگ لە دژی داگیرکەران)، مستەفا کەمال دەستی بە لێتوێژینەوەیەکی قووڵ و چڕ و پڕکرد لە بارەی ئایینی ئیسلام و چەندین سەردانیشی بۆ لادێی تورکیا بە ئەنجام گەیاند، فرە کەڕەت رووی دەکردە بەجێگەیاندنی فەرزی نوێژی هەینی و دەچووە سەر مینبەر و بە شێوەی زارەکی بۆ کۆمەڵی ئامادەبووان لە میانەی وتارەکانیدا باسی لەمەڕ گرنگترین ئەو چاکسازییە ئایینیانە دەکرد کە پێویستە لە پاش کۆتایی هاتنی شەڕ جێبەجێ بکرێن. ئەوی ڕاستیش بێت دوای سەرکەوتنی گەورەی مستەفا کەمال لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٢١ بە سەر یۆنانییەکاندا، ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا نازناوی (غەزاگێڕی سەرکەوتوو لە شەڕی پیرۆز)ی پێ بەخشیو (١٠/١١) کردی بە (ئەتاتورك) واتە: باوکی تورك و رابەری نەمر لەگەڵ ژیان.

ئەگەرچی مستەفا کەمال بۆ کۆنگرەی ئیسلامی گشتی لە شوباتی ساڵی ١٩٢١ لە شاری (قۆنیە) و رازی بوو، لە سەر ئەو سروودە نیشتمانییە تورکییەش کە (محەمەد عاکف)ی شاعیری ناسراو بە بۆچوونی ئیسلامی داینابوو هەروەها ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیا لە ساڵی یەکەمیدا بڕیاری حەرامکردنی مەی و قوماری دا و یەکەمین کابینەی حکوومەتی مستەفا کەمال وەزیرێکی شەریعە و لێژنەیەکی شەریعەتی لەخۆگرتبوو بۆ بەدواداچوونی هەموو یاساکانی تورکیا بۆ جەخت کردن لەسەر لە گونجانیان لەگەڵ شەریعەتی ئایینی ئیسلام و ئایینی ئیسلامیشی بە ئایینی رەسمی دەوڵەت ناساند، بەڵام لە هەڵوەشاندنەوەی خیلافەت سڵی نەکردەوە، هەرچەندە لێژنەی شەریعەت بە توندی بەرهەڵستی لەو کارەی کرد، دیسا خانەقا و تەکیە و کۆلێژە ئایینییەکانی داخست و بانگی نوێژەکانی لە عەرەبییەوە گۆڕی بۆ تورکی و فەرمانیدا قورئانی پیرۆزیان گۆڕییە سەر زمانی تورکی و رۆژی یەکشەممەکانیشیان لە بری رۆژانی هەینی کردە پشووی رەسمی دەوڵەت و مزگەوتی (سانتاسۆفیا= ئایەسۆفیا)شی کردە مۆزەخانە و دانی نا بەزەواجی مەدەنی و بەوەش موسلمان سەرپشك بێت ئایینی خۆی بەو ئایینە بگۆڕێت ئارەزووی دەکات.. سەرباری هەموو ئەم کارانەشی لە ساڵی ١٩٣٧ بە

ڕەسمی لە دەستووری تورکیا بڕیاری بە عیلمانییەتبوونی دەوڵەت درا وەك یەکێك لە پرەنسیپە بنەڕەتی و گەوهەرییەکانی دەوڵەتی تورکیای هاوچەرخ.

وەلیٚ ئێمە پێمان وایە ئەم هەنگاوانەی بۆ ئەوە نەبوو دژایەتی ئیسلام بکات، یاخود ماسۆنی بووبێت، -پێشتر لە کتێبەکەمان (فەڵەستین و زایۆنیزم لەمیدیاکانی تورکیا) دژایەتیکردنی مستەفا کەمالمان لەبەرامبەریان سەلماند- بەڵکو ئامانجی جیاکردنەوەی ئایین بوو لە دەوڵەت دوای ئەوەی سیستمی خیلافەت بووە ئامرازێك بەلای هێزە کۆلۆنیالییە ئەوروپاییەکانەوە، پیاوانی ئایینیشی لە دەسەڵات دوورخستەوە لەبەرئەوەی بووبوونە ماشە بە دەستی داگیرکەری بیانییەوە، بە تایبەتی پاش ئەوەی شیخولئیسلامی دەوڵەتی عوسمانی مەحموود سەبری ئەفەندی چووە ریزی کۆمەڵەی هەوادارانی ئینگلیز و چەندین فەتوای بەکافربوونی مستەفا کەمال و بزوتنەوەکەی بڵاوکردەوە و کوشتنیشی بەرەوا لە رووی شەرعەوە زانی، چونکە رشتنی خوێنی ئەو کەسەی لەدژی سوڵتان شەڕ دەکات لە رووی شەرع و ئایینەوە حەڵاڵە، ئەمە لە کاتێکدا رووی دا مستەفا کەمال شەڕێکی سەختی لەغەزایەکی پیرۆزدا لە دژی داگیرکەران بەرپاکردبوو، نەك تەنها موسڵمانانی تورك پشتگیرییان لێدەکرد، بەڵکو هەموو موسڵمانانی رۆژهەڵاتی ناوینیش، تەنانەت موسڵمانەکانی هیندستانیش کۆمەك و یارمەتییان بۆ بزوتنەوە نیشتمانییەکەی دەنارد (١٠/١٤).

ئێمە لەو بڕوایەداین مستەفا کەمال ئەتاتورك شۆڕشگێڕێکی ئازاد و بڕوای بەدیموکراتی هەبوو و لەگەڵ خۆی و بیر و باوەڕەکانی ڕاستگۆ بووە، چونکە دەیتوانی سیستمی خیلافەت نەخوازە پاش ئەوەی هیچ دەسەڵاتێکی نەما، وەك ئامرازێك بەکاربێنیٚ بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی تورك لە هەموو جیهانی ئیسلامیدا، بگرە دەشیتوانی پاش ئەوەی بووە پاڵەوانی رزگاریخواز و رزگارکەر و دامەزرێنەری تورکیای تازە، ناوی خۆی بە خەلیفەی موسڵمانان جاڕ بدات، بەمەش ئیمپراتۆرییەتێکی تورکیایی نوێی لە چەشنی ئیمپراتۆرییەتە پێشووەکانی رۆژهەڵاتی ناوین دادەمەزراند. بەڵام ئەتاتۆرك هەموو ئەو هەلانەی رەتکردەوە کە پاڵیان پێوە دەنا بۆ دووبارەکردنەوەی ئەزموونی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، چونکە تەنها خواستی ئەوە بوو دەوڵەتێکی تورکی نویٚ لە چەشنی ئەوروپی دابمەزرێنیٚ. لێرەشدا پرنسیپە روون و راشکاوەکەی خۆی بڵاوکردەوە: (ئاشتی لەوڵات و لەجیهان) واتە: دابین کردنی ئەو خواستە لە ناو چوارچێوەی تورکیای ئێستا. بەمەش دوو چۆلەکەی بە بەردێك پێکا، یەکەم: دوورکەوتنەوە لە هزری یەکێتی ئیسلامی، چونکە هەر نەتەوەیەکی موسلمان خەسڵەت و تایبەتمەندی خۆی

هەیە و لەوانیتر جیاوازە. دووەمیش: ئەو بیرۆکە تۆرانیزمەشی پێڕەو نەکرد کە بانگەشە بۆ کۆکردنەوەی هەموو تورك دەکات لە باکووری چینەوە تا دەریای سپی ناوین لە ژێر سەرکردایەتی تورکیای تازە دامەزراو.

کەمال ئەتاتۆرك رەخنەی زۆری لێگیراوە، وەك: پیادەکردنی سیستمی تاکە حیزبی لە وێنەی ئەڵمانیای نازی و وەرگرتنی مادەکانی ١٤١ و ١٤٢ و ١٦٣ لە مادە و بڕگەکانی یاسای سزاکانی ئیتاڵیای فاشیزمی ساڵی **١٩٣٣** کە کۆتبەندی دەخەنە سەر ئازادی رادەربڕین و دژایەتی هەموو هزرێکی پێشکەوتووخواز، بەتۆمەتی کۆمۆنیستییەوە، پاشگەزبوونەوەی لە بەڵێنی خۆی بەرامبەر بە کورد سەبارەت دانپێنانی بە مافی نەتەوەییان لە ئیرادەیەکی ئۆتۆنۆمی بۆ دەستەبەرکردنی یەکێتی نیشتمانی.

بەڵام کەمال ئەتاتۆرك بە تایبەتی پاش ئەوەی لە دژی هێزە ئەوروپییەکان وەستا و هەیبەت و رێزی تورکیای بەرزکردەوە، کەسێك ناتوانێ تۆمەتباری بکات بە بەکاربردنی پایە و دەسەڵاتی بۆ کۆکردنەوەی سامان و دەوڵەمەندبوونی شەخسی خۆی، یان وەدەستهێنانی سوود و قازانج بۆ کەس و کار و خزمەکانی یاخود بۆ بەتاڵانبردنی ماڵ و سامانی گەل و دانانیان لە بانکەکانی سویسرا لە سەر حیسابی خۆی،   بۆ کڕینی دوورگەی گەشتیاری لەدەریای کاریبیدا. بەڵکو لە ماڵێکی خاکەڕاو لە گەڕەکێکی پایتەختەکەی لە (ئەنکەرە) ژیا و تاکە ئۆتۆمۆبیلێکی مارسیدسی هەبوو کە ئەدۆلف هیتلەر لە ساڵی **١٩٣٣** پێشکەشی کرد. هیتلەر هەمان جۆرە ئۆتۆمۆبیلیشی بە شا (غازی)ی یەکەم پێشکەش کردبوو، ئێستاش ئەو مارسیدیسەی ئەتاتۆرك لە مۆزەخانەی ئەتاتۆرك لە (ئەنکەرە) پارێزراوە.

هیچ گومانێك لەوەدا نییە، مستەفا کەمال، هەڵەی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی خۆی هەیە وەك هەموو ئەو سەرۆکانەی ویستوویانە بەتاکڕەوی دەسەڵات پیادە بکەن، بەڵام ئەو هەڵانەی لە هەمبەر خەسڵەتە کەسایەتییەکانی و جۆشی نیشتمانپەروەری و دڵسۆزی بۆ بیر و باوەڕەکانی و خۆشەویستی وڵات و نەتەوەکەی، لە ژمارە نایەن. ئەمە ئەو هەڵانەن کە گەلی تورك دەرکی پێ کردبوون و هەستی دەکرد تا چەند مەترسییان بۆ دروست کردوون و ئەمڕۆ گەیشتۆتە قەناعەتێك راستیان بکاتەوە و دەرەنجامەکانیان بۆ سەر ئایندەی خۆی و ئایندەی وڵات وەلاوەنێت.

دەستپێشخەرییەکانی ئەم رابوونە ویژدانییەش لە سەروبەندی شەڕی دووەمی جیهانی سەریان هەڵدا کاتێك دەسەڵاتی دەوڵەت و فەرمانڕەوایی بەسەر گەلەکەیەوە سووك بووەوە کەبەهەست و هوشیارییەکی بەرزەوە پەرۆشی گەڕانەوە بوو بەرەو داب و نەریتی ئیسلامی..

ئەوە بوو لە دەستپێکی ساڵی ١٩٤٥ تورکیا پێی دەنایە قۆناغێـك لـە ئـازادی و بوژانـەوەی سیاسی و ئایینی، کاتێك سەرۆکی تورکیا (عیسمەت ئینۆنۆ) بڵاوی کردەوە پێشوازی لە فـرە حیزبی دەکات، پاش ئەوەی حیزبی گەلی کۆماری تاکە حیزب بوو لە دەستپێکی دامەزراندنی کۆماری تورکیاوە تا ساڵی ١٩٥٠ جڵەوی دەسـەڵاتی گرتبـووە دەسـت، بۆیـە کۆمـەڵێك لـە ئەندامی رۆشنفکری بە بیر و بۆچوونی ئیسلامی ناو ئەو حیزبە حیزبێکی نوێ بە ناوی حیزبی دیموکراتییەوە دامەزراند، ئەم حیزبە لە بەرنامـە نوێیەکەیـدا رەتـی کـردەوە عیلمانییـەت وا شرۆڤە بکرێ لە دژی ئایینە جگە لـەوە وەك ئـەو دوای ئازادییـە سیاسـییەکان دان بـەئازادی ئایینیدا دەنێت وەکو مافێکی مرۆیی پیرۆز و داواشی کرد لیژنەیەك لە پسپۆر و زاناکان پێـك بێت بۆ تەماشاکردنی مەسەلەی فێرکردنی ئـایینی و سـەرلەنوێکردنەوەی کۆلێـژی خوێنـدنی ئایینی لە زانکۆی ئەنکەرە (١٤/١٠).

حکوومەتی ئەنکەرە لەو دەمەدا هەسـتی بـەو تـووڕەیی و بێزارییـە کردبـوو کـە لـە سـنگی جەماوەردا پەنگی خواردۆتەوە، بۆیە دەستیکرد بە سازشێکی زۆر و ئەوەبوو وەزارەتی فێرکـردن لـە سـاڵی ١٩٤٧ بڕیـاری لـە سـەر سیاسـەتێکی نوێـدا بـە ئامـانجی خوێنـدنی ئـایین لـە دەرەوەی قوتابخانەکاندا و لە ساڵی ١٩٤٨یش بۆ یەکەمین جار لەوەتی کۆماری تورکیا دامەزرابوو، رێگە درا بە گۆڕینی پارەی بیانی بۆ ئەوانەی دەیانەوێ ئـەرکی حـەج بـەجێ بگەیـەنن، دەرگـای مەزارگـەی پیاوچاکانیش بۆ زیارەتچیەکان خرایە سەرپشت، سەرەڕای تەرخانکردنی خولێکی دوو سـەعاتی لـە ئێوارانی رۆژانی شەممەی هەموو هەفتەیەك لە قوتابخانە بنەڕەتییەکان بـۆ پێناسـەکردنی ئیسـلامی نوێ و کردنەوەی (١٥) خولی راهێنان بۆ پێشـنوێژ و وتاربێـژانی مزگەوتـەکان و دووبارەکردنـەوەی کۆلێژی (ئیلاهیات) لە زانکۆی ئەنکەرە بۆ خوێندنی مێژووی ئاین و ئایینزاکان.

حیزبی دیموکراتی لە ساڵی ١٩٥٠ بە پێی بەرنامە سیاسییە ئاشکراکەیەوە، چـووە کـۆڕی هەڵبژاردنی گشتییەوە و بە زۆرینەی دەنگەکان لە یەکـەمین هەڵبـژاردنی ئـازاد و خـاوێن لـە تورکیای کۆماری، بە سەر حیزبی گەلی کۆماریدا سەرکەوت.

یەکەمین کاری دوای ئەوەی دەسەڵاتی گرتەدەست: گێڕانـەوەی بـانگی نوێـژەکان بـوو بـە زمـانی عـەرەبی و دانـانی پرۆگرامێکـی ئـایینی بـۆ پـەروەردەی ئیسـلامی لـە قوتابخانـە بنەڕەتییەکان و نوێژەنکردنەوەی مزگەوت و دروسـتکردنی مزگـەوتی نـوێ و ئاسـانکاری بـۆ ئەوانەی دەیانەوێ حەج بکەن، سەرەڕای خوێندنی چەند ئایەتێکی کورت لە قورئانی پـیرۆز و شرۆڤەکردنی لە تۆڕەکانی ئێستگە رادیۆیەکانی تورکیا.

بەڵام هەموو ئەم دەسکەوتە ئایینییانە. نەیانتوانی هەنگاوە سەرنەکەوتووەکانی حیزبی دیموکراتی لە رووی کارگێڕییەوە لە پێناو بەدیهێنانی ئاستێکی ئابووری باشتر بۆ هاوڵاتیان بپۆشن، ئەمەش بووە هۆی هورووژانی ئاژاوە و پشێوی لە وڵات و پاڵی بە حکوومەتەوە نا پەنا بباتە بەر رێ و شوێنی سەرکوتکردن و فشار خستنەسەر ئازادییە گشتییەکان و دەمکوتکردنی رۆژنامەگەری. لە ئاکامی ئەمەدا هێزە چەکدارەکانی تورکیا- پارێزەری پرەنسیپەکانی ئەتاتۆرك- بۆ رووخانی حکوومەتی عەدنان مەندەریس و لە پێناو پاراستنی دەسکەوتەکانی کەمالیزم، جووڵان. سەرۆکی نوێی دەوڵەت و رابەری کوودەتا جەمال گورسێل لە لێدوانێکدا گوتی: ئەوانەی هۆی دواکەوتنمان دەگێڕنەوە بۆ ئایینی ئیسلام، بە هەڵەداچوون. چونکە فاکتەری گەورەی دواکەوتنمان ئەو کەسانەن بە خراپی ئایینیان بۆمان شرۆڤە و روونکردۆتەوە. ئیسلام مەزنترین و بەهێزترین و پیرۆزترین ئایینە لە جیهاندا. ئەو کەسانەش بڕوایان بەم ئایینە هەیە، کۆشش و هەوڵ و دانایی زیاتری دەوێ. پێشتر و بۆ چەند سەدەیەکی دوور و درێژ بە شێوەیەکی نەگەتیڤ و نادروست ئیسلامیان بۆ شرۆڤە دەکردین. ئەمەش بووە هۆی دواکەوتوویمان لە قافڵەی گەلانی تری دنیا (١٠/١٤). ئەم لێدوانەی گۆرسێل لە سونگەی دەرچوونی چەند توێژینەوەیەکی ئەکادیمییەوە هات جەختیان کردۆتەسەر ئەوەی کە عیلمانییەت تورکیای گەیاندۆتە تەنگژەیەکی ئەخلاقی و بۆشاییەکی گەورەی دروستکردووە لە پێش بەردەوامبوونی کلتووری تورك لەگەڵ کلتووری ئیسلامیدا. بەڵام وێڕای ئەوە کوودەتاچییە نوێیەکان کارگێڕی کاروباری ئایینییان کردە دەزگایەکی رەسمی پاش ئەوەی کە نیمچە سەربەخۆبوو لە ئەحکامی کۆنترۆڵکردنی ئیسلام.

کوودەتای ٢٧ی مایسی ١٩٦٠ هەوڵێك بوو بۆ نوێکردنەوەی هزرە کەمالیزمییەکان و دەوڵەمەندکردنیان بەو تازەگەرییانەی لەگۆڕەپانی نێو دەوڵەتی هاتوونەتەکایەوە، بەپێی پرەنسیپە بۆرژوازیەکان و چۆنێتیی مومارەسەکردنی ئازادییەکان و زامنکردنیان بەرێگەی دامەزراوە دەستوورییەکانەوە، تا وایکرد تورکیا ببێتە پێشەنگی دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناوین و لە هەموویان نزیکتر بێت لەئایدیۆلۆژییەکانی دەوڵەتانی ئەورووپای رۆژئاوا.

بەڵام بەکاربردنی ئەم دیموکراتییە لە لایەن هەردوو بەرەی راست و چەپ لەتورکیا و شرۆڤەکردن و پراکتیزەکردنی بە گوێرەی بۆچوون و خواستی هەریەکەیان، وایکرد جۆرێك لە ئاژاوەی سیاسی، هەڵایسێ کە تورکیا لەوێنەی نەبینیبوو بە تایبەتی دوای سەرکەوتنی حیزبی داد لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٦٥ لە دەرەنجامی لایەنگریی پیاوانی ئایینی و کۆمەڵە

ئاینییەکان بۆ ئەم حیزبە بەهۆی ئەو دروشمەی لە هەڵبژاردنەکاندا بەرزی کردبـوّوە: "بـۆ هـەر گوندێك مزگەوتێك و بەهێزکردنی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبیدا".

ئەگەرچی حیزبی (داد)ی- میراتگری دیموکراتی- لـە هەڵبژاردنەکانـدا لـە سـەر بنـەمای بەرنامە ئایینییەکەی سەرکەوت، وەك چۆن حیزبی دیموکراتی لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٠ سەرکەوت، وەلێ مـاوەی سـاڵەکانی شەسـت جیـاوازی چـالاکییەکانی ریبـازە سـۆفییەکانی لـەخۆگرتبوو کـە بـە هێرشـی ئاشـکرا لـە دژی ئـەتاتۆرك دەسـتیان پێکـرد و هەنـدێ لـە پەیکەرەکانیان لەشارەکانی تورکیا تێکشکاند و بگرە (سەعید نەورەسی)ی پیـاوی چاکسـازی ئایینی بەرەگەز کورد، خۆی بە رزگارکەری ئیسلام لە تورکیا جاڕدا و بە راشکاوی بانگەشـەی کرد بۆ گەڕانەوەی خیلافەت و دامەزراندنی دەوڵەت بە پێی بنەماکانی شـەریعەتی ئیسـلام و گێڕانەوەی بە کارهێنانی پیتی عەرەبی بۆ نووسـینی تـورکی. بـەڵام بانگەشـەکانی بزوتنـەوە سۆفیگەرییە تیجانی و نەقشبەندی و سلێمانییە ئایینییـەکان و هەوڵـدانیان بـۆ پیـادەکردنی رۆڵێکی دیار و ئاشکرا لـە ژیـانی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی لـە تورکیـا، لـە لایـەن ناوەنـدە عیلمانییەکانەوە، کاردانەوەی توندیان لێکەوتەوە، لەوێڕا کـۆڕی زمانـەوانی تـورکی کـە بـە مەڵبەندی عیلمانی لە تورکیا دادەنـرێ، زنجـیرە کتێبێکـی دەربـارەی هـزر و بیروباوەڕەکـانی ئەتاتۆرك و هزرە عیلمانییەکانییەوە دەرکرد، کۆمەڵێك لە نووسەر و زانایانیش لە زانکۆکانی تورکیا چەندین وتار و لێکۆڵینەوەیان بڵاوکردەوە بـۆ بەرپەرچـدانەوەی بانگەشـەکانی ڕێبـازە سۆفییەکان و بۆ شرۆڤەکردنی ئامانج و خواستەکانی عیلمانی، لە سەرووی هەموویشـیانەوە، هەریەك لە: مومتاز سویساڵ و بوڵەند نوری ئەسەن و بەحرییـە ئـوج ئـۆق و مـەتین تۆکـەر و عەبـدی ئیپیکچـی و سـووربوون لەسـەر ئـەوەی کـە: "بـیر و بـڕوای ئـایینی هەڵبـژاردن و قەناعەتهێنانە و خەڵکی لەمەدا ئازادن، چونکە عیلمانی- بەبۆچوونی ئـەوان- پرەنسـیپێکی مرۆییە، هەوڵ دەدات بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـەکانی خـەڵکیو بـە ویسـتی خۆیـان، بـەبێ ملکەچبوون بۆ ئەحکامەکانی تر" (١٥٥/١٥).

حکوومـــەتی ســـلێمان دیمـــیرال ئاســـانکاری و ئیمتیـــازێکی زۆری بـــۆ موحافیزکـــارە ئیسلامییەکان رەخساند، وەك: دامەزراندنی چەند پەیمانگەیەکی ئیسلامی باڵا لەئەستەموول و قۆنیە کە مامۆستایان بۆ قوتابخانەکانی پێش نوێژ و وتاربێژان دابین دەکرد و ئەمـەش بـووە هۆی باشبوونی رەوشی فێرکردنی ئیسلامی (١٠/١٤). لە دەرەنجامی ئەمەشـدا سـێ هێنـدە ژمارەی مزگەوتەکان لە تورکیا زیادی کرد، پاش ئەوەی ژمارەی قوتابیانی ئایینی و زانسـتی

فقه گەیشتە (٤٢٠٠) قوتابی لە (١٩) خوێندنگەی ئایینیدا (٣١/١٦). لە ساڵی ١٩٦٧یش (١١٧٦) خولی فێربوونی قورئانی پیرۆز لە (٦٣) ویلایەت کرایەوە (٥٠) هەزار قوتابی لەو خولانەدا دەیانخوێند. زانکۆ ئایینییەکانیش خولی ئایینییان لەگوند و لادێیەکان بە سەرپەرشتی پیاوانی ئایینی و بەکۆمەك و یارمەتی دانیشتوانی ئەو ناوچانە، کردەوە. لە ساڵی ١٩٦٨یش پتر لە (٢٥٠) ئاڵقەی ئایینی بەستران نزیکەی (١٠٠) هەزار گوێگر ئامادەیان بوون، حکوومەتیش زیاتر لە ١٤ ملیۆن دۆلاری لە بودجەی ساڵی ١٩٧٠ بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئایینی، تەرخان کرد.

هەرچەندە حکوومەتی کوودەتا سەربازییەکە لە میانەی ساڵانی نێوان ١٩٧١-١٩٧٣ هەوڵی دا سنوورێك بۆ چالاکی ئایینی لەتورکیا دابنێت، بەڵام نەیتوانی لەم هەوڵەیدا سەر بکەوێت، چونکە کات بەسەرچووبوو پاش بەهێزبوونی بزووتنەوەی ئیسلامی لە تورکیا لە ساڵەکانی هەفتا و لە دەرەنجامی ململانێی نێوان هەردوو بەرەی راست و چەپ لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە بە هۆی سەرهەڵدانی هزرێکی ئیسلامی بەهێز هەوڵی دەدا قورسایی خۆی وەك سێهەمین رێگا لە دژی ئیمپریالیزم و شیوعیو ماسۆنیزم تێکڕا بسەلمێنێ، خاوەنی ئەم هزرەش بەرابەرایەتی پرۆفیسۆر (نەجمەدین ئەربەکان)ی رابەری حیزبی سیستمی نیشتمانی بوو، ئەم حیزبە پاش ئەوەی ناوەکەی گۆڕا و بووە (حیزبی رزگارکەری نیشتمانی)، (٣٧) کورسی لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٧٣ لە پەرلەمانی تورکیا وەدەستهێنا، بەمەش ئەم حیزبەی کەوا رابەرایەتی بزوتنەوەی ئوسوڵی ئیسلامی لە تورکیا دەکرد، شایستە بوو رۆڵێکی سیاسی گرنگ لە ژیانی گشتی تورکیا بگێڕێت بە هاوبەشبوونی لەو هاوپەیمانییە وەزارییانەی دوای هەڵبژاردنەکان پێکهاتن، بە شێوەیەکی وا ئەربەکان لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧-١٩٨٠ دوو جار بووە جێگری سەرۆك وەزیرانی تورکیا. هەر لەبەر ئەمەبوو دەزگاکانی میدیای رۆژئاوا دەستیاندایە هەڵمەتێکی باس و هەواڵ لەمەڕ رابوونی سیاسی و ئایینی لە تورکیا و ئەربەکانیان بە (خومەینی دووەم) ناوبرد ، ئەگەرچی بە رواڵەت و بابەت لەرووی ئایینی و سیاسییەوە، جیاوازی لە نێوان ئەو دوو رابەرەدا هەبوون.. ئەمە وەك هەوڵێك هات بۆ مەترسی لە شەپۆلی ئیسلامی و نیشتمانی لە تورکیا، هەڵمەتەکەش دوای ئەوە دەستیپێکرد کە حیزبی ناوبراو توانی متمانە لە وەزیری دەرەوەی تورکیای ئەو دەمە بکێشێتەوە بە هۆی هەڵوێستە دوژمنکارییەکانی بەرامبەر بە بەرژەوەندییەکانی وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی و تەنانەت لە کۆنگرە ئیسلامییەکانیشدا (٥/١٧).

ئەو هەڵمەتە راگەیاندنانەی رۆژئاوا و هاندانی پیاوانی سەربازی تورکیش لە لایەن ئەمریکاوە، هۆکاری راستەقینە بوون بۆ بەرپابوونی کوودەتا سەربازییەکەی ١٢ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٠.

بەڵام، حیزبەکەی ئەربەکان توانی ژمارەیەکی زۆرتر لە سەرۆکایەتی ئەو ئەنجومەنە شارەوانییانەی حیزبی (نیشتمانی دایك)ی دەسەڵاتدار وەدەستی هێنا، دەستەبەر بکات. بەم سەرکەوتنەش حیزبی (گەشەپێدان)ە بە سەرۆکایەتی ئەربەکان بووە چوارەمین حیزبی سیاسی لە تورکیا دوای حیزبەکانی: دیموکراتی سۆشیالیستی میللی و رێگای راست و نیشتمانی دایك لەو هەڵبژاردنە ناوچەییانەی لەمانگی ئاداری ساڵی ١٩٨٩ بەرێوەچوون لە دەرەنجامی گوتارە بەرەوت رەوتە ئایینییەکەی بە لای تورك و لە دەرەنجامی بەرهەڵستیکردنیشی بەرامبەر بە هەوڵەکانی ئوزال بۆ بەئەندامبوونی لە ئەنجومەنی ئەورووپی "چونکە ئەم مەسەلەیە زیان بە پێناسە ئیسلامییەکەی تورکیا دەگەیەنێت". بەرهەڵستی لە بەئەندامبوونی تورکیاش دەکات لە ناو رێکخراوی پەیمانی ئەتلەسی و هەروا تورکیاش دەکەوێتە ژێر کاریگەری سندووقی دراوی نێو دەوڵەتی کەزایۆنیزم بەسەریدا زاڵە (١٧/٢٧).

سەرکردەی کوودەتاکە (ژەنراڵ کەنعان ئیڤرین) وەك زۆربەی سەرانی سوپای تورك، ئەتاتۆرکییەکی دەمارگیر و عیلمانییەکی مولتەزیم و سیاسییەکی هەڵکەوتوو بوو. لە ماوەیەکی زۆر کەمدا توانی کێشە سیاسییەکانی تورکیا بگێڕێتەوە سەر ئاوەڕۆی خۆیان، بەشێوەیەکی نیمچە کۆتاییش ململانێی نێوان راست و چەپی لەناوبرد بە قەدەغەکردنی مانگرتن لە کار و قەدەغەشی کرد سەرانی حیزبە سیاسییەکان درێژە بە کاری سیاسییان بدەن وەك ئامرازێك بۆ شەڕی ژێراوژێریان لە دژی بزوتنەوەی دیموکراتی. تەنانەت هەندێك پێیان دەگوت (ئەتاتۆرکی سەردەم) چونکە هەوڵی دەدا بۆ نوێکردنەوەی هزرەکانی کەمالیزم بە ئامانجی رزگارکردنی تورکیا لە باری گێرەشێوێنی و ئاژاوەی سیاسی و شەڕی بچووکی براکوژی ئێرە و ئەوێ.

ئەگەرچی سوپا لە ساڵی ١٩٨٢ەوە، رازی بوو لەسەر گەڕانەوەی بابەتی ئایین لە خوێندنگەکان و لێبوردەیی بەرامبەر بە شەپۆلی ئایینی میانڕەو لە تورکیا، بەڵام دژی توندڕۆیی ئایینی ناوخۆیی و دەرەکی وەستا. وێڕای گەشەسەندنی خێرای بزوتنەوەی ئایینیش لە تورکیا، ئەوا ژمارەی کۆلێژە ئایینییەکان و زانستی فیقە لە (٢) کۆلێژەوە بۆ (٨) کۆلێژ زیادی کرد و سەرۆك وەزیرانی موحافیزکاریش (تورگۆت ئوزال) ساڵی ١٩٨٧ رەزامەندیی خۆی دەربڕی تەنها بۆ وانەکانی ئایین (٧٠) ملیۆن دۆلار خەرج بکرێت، خوێندکارانی

مەسیحیش دەبوو بەخورتی لەخوێندنگەکانی تورکیا، لە وانەکانی ئایین ئامــادەبن (٣٠/١٦).
ژمــارەی قوتابخانــە ئایینییــەکانیش بــۆ راهێنــانی پێشــنوێژی مزگەوتــەکانی گەیشــتە ٤٠٠ قوتابخانە و ژمــارەی ئــەو خوێندکارانــەی لەدواناوەندییــە ئیســلامییەکان نــاونووس کرابــوون گەیشتە ٢٣١٦٥٠ خوێندکار و ژمارەیەکی زۆریش لە کتێب و گۆڤــار و رۆژنامــە و کاســێتی ئیسلامی لە تورکیا بڵاوبووەوە (١٣/١٨). بەڵام لە ناوەڕاستی مانگی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٧ لە کاتێکدا (٥٠٠) خوێندکاری کوڕ و کچ لە (ئەنکەرە)ی پایتەخت خۆپیشاندانێکیان بەسەرۆکایەتی (نەجمەدین ئەربەکان)ی سەرۆکی حیزبی (گەشــەپێدان) کــە حزبــی ئوســوڵییە ئیسلامییە میانڕەوەکان بوو، سازدا و "داوایانکرد تورکیا ببێتە دەوڵەتێکی ئیسلامی و پەچە و عەمامە بگێڕدرێتــەوە نــاو حــەرەمی زانکــۆ، لــە بەرامبــەردا حکوومــەت زۆر بەتوونــدی بەرەنگاریان بۆوە. پێشتریش (٢٨) زانکۆ لە تورکیا بەپێی فــەرمانی دەزگــای خوێنــدنی بــاڵا چەند بڕیارێکیان دەرکرد بۆ" قەدەغەکردنی عــەمامــە و پەچــەو هێشــتنەوەی ردێــن لــە نــاو حەرەمی زانکۆ، چونکە هێمای دەمارگیری ئایینی کۆنەپەرستین و هەرکەسێك پابەنــدی ئــەم بڕیارانە نەبێت لە ئامادەبوونی وانەکان بێبەش دەکرێ و پاشانیش لە زانکۆ دەردەکرێ.

دادگای دادوەری کارگێڕی ئەو خۆپیشاندانە ئایینییەی بە هەڕەشەیەکی ئاشکرا زانــی بــۆ سەر کۆماری تورکیا و سیستمە کەمالیزمییــەکانی. ســەرۆکی کۆمــاری تورکیــاش (کــەنعان ئیڤرین) سیاسەتی بەرەنگاربوونەوەی لە دژی ئەم شەپۆلە ئیسلامییە رەچاوکرد، کاتێك گوتی: "بزوتنەوەی ئوسوولی لەتورکیا بەهێزە و بزوتنەوەیەکە بــە لای دەوڵەتــە عیلمانییەکەمانــەوە هیچی کەمتر نییە لەمەترسی فاشیزم و کۆمۆنیستی"(٣٠/١٦). (ئیڤرین) لــەو روانگەیــەوە، رێکاری توندی لەدژی (٩٦) خوێندکاری کۆلێژی ســەربازی لــە کــۆی ٨١٣ خوێنــدکاری ئــەو کۆلێژە جێ بــەجێ کــرد- بــەو ســیفەتەی ســەرەڕای پایەکــەی وەك ســەرۆکی کۆمــار، ســوپا سالاریشە- و فەرمانیدا لە سونگەی بیروبڕوا ئایینییە توندڕۆکانییانەوە، لە کۆلێژ دەربکــرێن. ژەنراڵ (نەجدەت ئورۆغ)ی سەرکردەی گشتی هێزە چەکدارەکانی تورکیاش لە لایەنی خۆیــەوە، بڕیاریــدا بــەدەرکردنی (٦٦) قوتــابی ســەربازی لــە (٣) ئــەکادیمیای ســەربازی بەتۆمــەتی دامەزراندنی رێکخستنێکی توندڕۆی ئیسلامی (١٣/١٨).

بەش بەحاڵێ ئەو شەپۆلە توندڕۆ ئایینییە دەرەکییەش، ئەوا لە هــەردوولای ڕۆژهــەڵات و رۆژئاواوە، بەرێگەی ئەو ئێستگە رادیۆیانەی بەرەو تورکیا ئاراستەکرابوون، دەهــات. دەبینــی لە رۆژهەڵاتەوە (دەنگی کۆماری ئیسلامی ئێران) رۆژانــە پەخشــی بەرنامــەکانی دەکــرد بــۆ

هانــدانی جــەماوەری موســڵمانی تورکیــا بــەرەو "خــەبات لــەدژی ئــەتاتۆرکی و هــزرە عیلمانییەکەی‌و لە پێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامی لــە تورکیــا ". بانگەشــەکارانی کۆماری ئیسلامی ئێــران، بــە نووســین و وتارەکانیــان لــە ۳ گۆڤــاری ئیســلامی مانگانــە و ڕۆژنامەیــەکی ڕۆژانــە بــەناوی ڕۆژنامــەی (هــزری نوێ)گــەرم و گوڕییــان بەخشــیبووە چالاکییەکانیان ڕێکخراوی (موجاهیدینی گەل)یش کــە پێــڕەوی ڕیبــازی کۆمــاری ئیســلامی ئێرانی دەکرد لەرووی سیاسەت و کۆمەڵگە و ئابوورییەوە و لە شێوەی شانەی نهێنی لە ساڵی (۱۹۸۰)وە لە تورکیا درێژەی بەچالاکیەکانی دابوو، دەنواند، وەك: هاویشتنی نارنجۆك بۆ نــاو دەزگا ئەمریکاییەکان لــە تورکیــا و کوشــتنی دیپلۆماتکــارێکی عێراقــی لەئەنکــەرە ســاڵی ۱۹۸٦. ڕێکخراوی ناوبراو چالاکییەکانی بە زۆری لەناوچەکانی ڕۆژهەڵات نزیك سنووری ئێران بەئەنجام دەگەیاند، نەخوازە لە ناوچەی (دەرسیم- ئیجل) کەزۆرینەی دانیشــتوانی لــە کــوردی شیعە مەزەبن و توانی لە ٤ی ئاداری ساڵی ۱۹۹۰ (٤) خۆپێشاندان لە شارەکانی: مــووش و کاربوران و گەلانە بۆ پشتگیری لەکۆماری ئیسلامی ئێــران لــە شــەڕی کەنــداودا ســاز بــدات (۱۹/۱۹).

شەپۆلی رادیۆیی ڕۆژئاواش لە دەنگی (ئەڵمانیای ڕەش)ەوە دەهات، ئەمیشیان جەماوەری تورکیای هان دەدا بۆ شۆڕش لە دژی هزری کــەمالیزم بــە ڕێگــەی ئــەو وتــارە ئاگرینییانــەی لەلایەن موفتی پێشوو (جەمالەدین قاپلان)ی نیشتەجێی شاری کۆڵۆن لەئــەڵمانیا پێشــکەش دەکرا. قاپلان لە ئوسوڵییە سوننەکان بوو و کاسێت و شریتی ڤیدیۆیی لــە چەشــنی ئەوانــەی (خومەینی)ی دەنارد بۆ تورکیا و بانگەشەی بــۆ یــاخیبوونی ئــایینی دەکــرد بــۆ لــەناوبردنی کەمالیزم لەتورکیا. حکوومەتی تورکیا چەندین کەڕەت داوای لە بۆن کرد تەسلیمی بکەنەوە، بەڵام ئەڵەمانەکان ڕەتیان کردەوە، چونکە یاسای ئەڵمانی ڕێگــە نــادات ئەمــە بکــەن. بۆیــە حکوومەتی (ئوزال)یش ڕەگەزنامەی تورکی لەقاپلان سەندەوە.

خودی (ئوزال)یش کە دواتر بووە سەرۆکی کۆمار- هەرچەند موســڵمانێکی ئــایین پــەروەر بوو، بەڵام موسڵمانێکی میانڕەو و بڕوای بە دیموکراتی لیبراڵی هەبوو و بەرهەڵستی لە هەموو بزوتنەوەیەکی توندڕۆیی لەتورکیا دەکرد. ئوزال لەم لایەنەوە و بە بۆنــەی ڕۆژی (منداڵ)یــەوە، لە وەڵامی پرسیارێکی پەیامنێرێکی بیانی سەبارت بەئیسلام، دەڵێــت: "ئیســلام ڕێگایــەکی مامناوەندە لەنێو ئایینە ئاسمانییەکانی تر، جا ئەگەر ڕۆژئاوا نیگەرانە ئەگەری ئەوە هــەبێت بزوتنەوەی ئیسلامی لە تورکیا کردەوەی توندڕۆییانــە و تیرۆریســتی وەك ئــەوەی لــە وڵاتــانی

هەژاری جیهانی سێیەمدا هەیە ئەنجام بدات، ئەوە تورکیا لەم توندڕۆییەوە دوورە، چونکە کەشی گشتی لە تورکیا یارمەتی ئەو بارە نادات، سەرەڕای ئەو ئازادییەش کە تورکیا بۆ گشت بیر و راو هزرێك فەراهەمی کردووە، ئەمە خۆی ئەو توندڕۆییە لەناودەبات پێچەوانەی نهێنیبوون و ستەم و زۆرداریە کەهەمیشە دەبنەهۆی توندڕۆیی"(٢٠/١).

ئوزال لە ئاخر و ئۆخری هەفتاکانی سەدەی رابوردوو، کاتێك بووە راوێژکاری ئابووری و پلانڕێژی سیاسەتە ئابوورییەکانی حکوومەتی سلێمان دیمیرالْ، یەکەم مۆرکە ئابووری دووەمیش مۆرکە سیاسییەکانی خۆی بە سەر ئەو سالآنەوە بەجێ هێشت، پاشانیش کە لە دوای کوودەتای ١٢ی ئەیلوولی سالْی ١٩٨٠ بووە جێگری سەرۆك وەزیران و ئەنجا لە سالْی ١٩٨٣ کە بووە سەرۆك وەزیران دوایش لەسالْی ١٩٨٩ بە سەرۆکی کۆمار، سیاسەتمەدار و ئابووریزان و هزرڤانانی تورکیا لە رووی بەڕێوەبردنی کاوباری دەولْەتەوە باسیان لەبارەی پرەنسیپەکانی ئوزالیزمەوە دەکرد بەهەمان شێوەی باسکردنیان لەمەڕ ئەو پرەنسیپە کەمالیزمانەی کە زەمەن بەسەریاندا تێپەڕی وکۆن بوون. بەلاّم ئابووریزانی میانڕەو (تورگۆت ئوزال) نەیتوانی شەمەندەفەرە تورکییەکە بخاتە سەر سکەی دروست و راستەقینەی خۆی تا مەسەلەکە لە نێوان هەردوو هزرەکە یەکلا بکاتەوە: هزری تورکیای رۆژهەلآتی، واتە بەشێك لە رۆژهەلآتی ناوینی ئیسلامی و هزری تورکیای رۆژئاوایی ئەورووپی کەمستەفا کەمال ئەتاتۆرك هەولْیدا بەرەو ئەم ئاقارە بیبات.. تورکیاش لەنێوان هەردوو هزردا، نە ئەوەتە بووە ولآتێکی ئەورووپی رۆژئاوایی و توانی روخساری خۆی و کلتووره رۆژهەلآتییەکەی بپارێزێ سەرەڕای ئەو هەولآنەی لە ئێستا دەدرێن بۆ گەڕاندنەوەی پێناسە راستەقینەکەی بە تواندنەوەی هەردوو ژیارییە رۆژئاواییە رۆژهەلآتییەکە لە ویژدانی تورکدا و لە سۆنگەی بزربوونی لە نێوان هەردوکیاندا.

بەلاّم (ئوزال) مرد و بەئاواتی خۆی نەگەیشت دەولْەتێکی تورکیای گەورەی خاوەن تێکەلْەی عیلمانی- ئیسلامی- هاوچەرخ دابمەزرێنێ و دوای خۆی سلێمان دیمیرالْ دەسەلآتی گرتە دەست.

هەلْبژاردنەکانی سالْی ١٩٩٥ واقیعێکی نوێیان لە تورکیا هێنا کایەوە، کاتێك حیزبی گەشەپێدانی ئیسلامی لە کۆی (٥٥٠) کورسی (١٥٥) کورسی لە پەرلەمان دەستەبەرکرد. بەم سەرکەوتنەشی بووە تاکە حیزبی سیاسی لە پەرلەمان کەوا دەخوازێ سەرۆکی کۆمار،

سەرۆکی حیزبی ناوبراو راسپێرێ بە پێی دەقەکانی دەستوور کابینــەی تــازە پێکبهێنــێ و بــە پێکهێنانی ئەم کابینەیەش حکوومەتی (٥٣) هەمینی تورکیا دابمەزرێت.

وێڕای مانۆرەکانی حیزبە عیلمانییەکان و هاوکــاری نــەکردنیان لەگــەڵ نەجمــەدین ئەربــەکان رابەری حیزبی گەشەپێدان بۆ پێکهێنانی کابینەی نوێ، بەڵام هاوپەیمانی نێوان حیزبی نیشــتمانی دایك و حیزبی رێگای راست، (٦) مانگ زیاتری نەخایاند، ئەوەبوو وەزارەت رووخا و شوێنی لــە بەردەم ئیئتیلافی هەردوو حیزبی گەشەپێدان و رێگای راست بۆ سەرۆکایەتی ئەربەکان چۆڵ کــرد بۆ پێکهێنانی حکوومەتی (٥٤) هەمینی تورکیا. لە١٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٦.

یەکێك لە گرنگترین دەستکەوتەکانی حکوومەتەکەی ئەربــەکان، (٥) پەرلــەمانتاری نــاو هەردوو حیزبی هاوپەیمانی دەسەڵات، پێوەندییان بە پارتی کرێکــارانی کوردســتانەوە کــرد بــە ئامانجی بەردانی (٨) سەربازی تورك بە لایانەوە گیرابوون یان رفێنرابوون.

بەڵام، رووکردنی یەکجارەکی ئەربەکان بەگشتی بەرەو رۆژهەڵات و هەوڵی دوورکەوتنەوەی لە رۆژئاوا بەو سەردانەی بۆ ئێران بەئەنجامی گەیانــد، نــەخوازە ژەنراڵــەکانی ســوپا ئێرانیــان تۆمەتبار دەکرد بە یارمەتیــدانی پــارتی کرێکــارانی کوردســتان و هانــدان بــۆ دامەزرانــدنی کۆماری ئیسلامی تورکیا بە ناردنی ئایدیۆلۆژییەکانی بــۆ ئــەم وڵاتــە، ئەمــە بــووە مایــەی تووڕەیی بە لای هێزە چەکدارەکانی تورکیاوە لە دژی حکومەتی ئەربــەکان. بۆیــە ئەنجومــەنی ئاسایشی نەتەوەیی لە دانیشتنی ئاسایی مانگانەی رۆژی ٢٨ی شوباتی ســاڵی ١٩٩٧، (١٨) بڕیاری بە ئامانجی دژایەتیکردنی ئوسوولییە ئایینییەکان لە تورکیا دەرکرد و ئەربەکانیش بەو پێیە سەرۆکی وەزیرانە لەگەڵ ئەو دوای ئەندامانی ئەنجومەنی ناوبراو، واژۆی لە سەر بڕیارەکان کرد. ئەربەکان بەم واژۆکردنەشی حوکمی خنکاندنی بە سەر خــۆی و حیزبەکەیــدا دا. چــونکە جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانە، واتا ئەربەکان فێرگەکانی ئیمام و وتاربێژان و خولەکانی فێرکردنی قورئانی پیرۆز دابخات و سەرپۆشــیش لەخوێندنگــە و فەرمانگــەکانی تــری دەوڵــەت قەدەغــە بکات، ئەمەش ئەو بڕیارانە بوو کە بەگوێرەیان (ووراڵ ساواش)ی داواکــاری گشــتی کۆمــاری داوای بەرزکردەوە بۆ داخستنی حیزبــی (گەشــەپێدان= روفــاه). چــونکە: "بۆتــە مۆڵگەیــەك هەموو ئــەو کەســانەی تیــا کۆبوونەتــەوە کــە دژایــەتی هــزری کــەمالیزمی دەکــەن و بۆتــە ئامرازێکیش بۆ رووخاندنی رژێم لە پێناو دامەزراندنی کۆماری ئیسلامی لە تورکیا بە رێگەی ئەو وتارانەوە کەسەرانی حزبەکە لە کۆبوونەوەکانیاندا بڵاویان کردنەوە و سەرۆکی حیزبەکــەش بانگهێشتی شێخانی تەریقەتە ئایینییەکانی کــرد بــۆ ئاهــەنگی رۆژووشــکاندن لەئەنجومــەنی

وەزیران لە ساڵی ١٩٩٧، ئەمەش بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە بۆ ئەو مەسەلەیە". ئەمە لە کاتێکدا روویدا حیزب هێشتا لە دەسەڵات و ئەربەکانیش سەرۆکی وەزیران بوو.

لەبەر ئەوەی ئەربەکان، لەگەڵ (تانسۆچیللەر)ی سەرۆکی حیزبی رێگای راست و جێگری سەرۆك وەزیران رێککەوتبوو لە سەر ئاڵوگۆڕکردنی پێگەکەیان دوای تێپەڕبوونی ساڵێك بە سەر پێکهێنانی وەزارەت، بۆیە ئەربەکان دەست لەکارکێشانەوەی خۆی پێشکەش بە سەرۆکی کۆمار سلێمان دیمیراڵ کرد وەك رێگا خۆشکردنێك بۆ راسپاردنی خاتوو چیللەر بەسەرۆکایەتی وەزیران، بەڵام دیمیراڵ بەگوشاری هێزە چەکدارەکانی تورکیا بۆ پێکهێنانی وەزارەت چیللەری رانەسپارد، بەڵکو بولەند ئەجەویدی رابەری حیزبی چەپی دیموکراتی راسپارد وەزارەتی نوێ پێکبهێنێ بەو پێیە حیزبەکەی سێهەمین حیزبی سیاسییە لە پەرلەمان، بەمەش ئەربەکان دەستی لە هەگبەکە دەرچوو، دوای ئەمەش دیمیراڵ (ئەجەوید)ی سەرۆکی سێیەمین حیزبە سیاسییەکانی لە پەرلەمانی راسپارد حکوومەتی (٥٦) هەمینی تورکیا پێکبێنێ، بەڵام ئەو هەڵبژاردنانەی لە ١٨ی نیسانی ساڵی ١٩٩٩ بەڕێوەچوون، هاوسەنگیی هێزە سیاسییەکانی بە شێوەیەك گۆڕی، حیزبی چەپی دیموکراتی لە پێشەوەی حیزبە سیاسییەکانی ناو پەرلەمان بێت، ئەمەش وایکرد (ئەجاوید)ی سەرۆکی ئەو حیزبە راسپێردرێ حکوومەتی (٥٧) هەمینی تورکیا بە هاوپەیمانی لەگەڵ هەردوو حیزبی بزوتنەوەی نەتەوەیی و حیزبی نیشتمانی دایك پێکبێنێ کە تا ئەم مێژووە دەسەڵاتی لە دەست بوو.

دووەم/ ململانێی ئابووری- لەنێوان پەرەپێدان و قەرزداریدا:

لەگەڵ ئەوەی ٦٥٪ی هێزی کار لەتورکیا بەستراوە بە بواری کشتوکاڵییەوە، چونکە (٦٠٪)ی دانیشتوان بەکشت و کاڵییەوە خەریکن، کەچی تورکیا بە وڵاتێکی پیشەسازی دادەنرێ بەو سیفەتە ئەندامە لە رێکخراوی گەشەپێدان و هاوکاری ئابووری (ئوسید) کە (٢٤) وڵاتی پیشەسازی و سەرمایەداریی پێشکەوتووی لەخۆگرتووە. بەڵام تورکیا بەپێی پێوەرەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە چوارچێوەی وڵاتانی خاوەن دەرامەتی مامناوەند ریزبەند کراوە کە تیادا دەرامەتی تاك لە (٥٠٠) دۆلار زیاترە.

ئەگەرچی داهاتی گشتیی نەتەوەیی لەماوەی ساڵانی ١٩٧٨-١٩٨٠ لەگەڵ هەمان شێوە دابەزین لە رێژەی بەشی تاکی تورکیا لەم داهاتە دابەزی، ئەوا لە پاش ساڵی ١٩٨٠ بە بەردەوامی سەری کرد و گەیشتە ٢١٤ بلیۆن لیرەی تورکی لە ئاکامی شەڕی عێراق- ئێران و

بەهۆی زیـادکردنی هـەناردەکانی تورکیـا بـۆ ئـەو دوو وولاّتـە بـە ریـژەی ١٥٪، سـەرەڕای بلاّوبوونەوەی هێزی کاری تورکی لە ولاّتانی عەرەبی بەتایبەت لە لیبیا (١٤/٢٤).

تێبینی کرا، گرنگی ڕێژەیی پیشەسازی لە پێکهاتنی داهاتی نەتەوەیی زیـادی کـرد لەگـەلّ پاشەکشەیەکی ڕێژەیی لە گرنگی پیشەسازی کشتوکالّی کەهۆی ئەمـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو سیاسەتە ئابوورییە نوێیەی حکوومەتی تورکیـا بـەپێی بەرنامەکـەی ئـوزال پێـڕەوی کـرد کـە بەرجەستەبوو لە زیادبوونی پشکی وەبەرهێنان لە پلانە ئابوورییە سالاّنەکانی کەرتی پیشەسازی، سەرەڕای بەپیشەسازیکردنی کشتوکالّ و پەرەپێدانی بەئامێری کشتوکالّی نـوێ تـا بتوانـێ ئـەو خزمەتگوزارییانە دەستەبەر بکات کە پیشەسازییەکانی خۆراك و چنین پشتی پێ دەبەستن.

بە پێی خەملاّندنەکانی دەزگای پلانی دەولّەت DPE کە لە ئەیلوولی سـالّی ١٩٨٠ بـلاّو کراونەتەوە، ڕێژەی گەشەکردنی ڕاستەقینەی داهاتی نەتـەوەیی لـە سـالّی ١٩٨٤ بـە ڕیـژەی ٥,٦٪ چووە سەر و گەیشتە ١٧,٥ هەزار بلیۆن لیرەی تورکی، لـە کاتێکـدا لەسـالّی ١٩٨٣ ڕێژەکە ٣,٢٪ بوو. ژمارەی ئەو کۆمپانیا تورکیانەی لە ڕۆژهەلاّتی ناوین و لیبیا کاردەکـەن، بریتییە لە ١٣٨ دەزگا و کۆمپانیا و نوسینگە، بەلاّم سەرەڕای ئەوەش ئابووری تورکیا پێشتر و ئێستاش بە دەست دیاردەی هەلاّوسانەوە دەنالێنـێ، لـەم لایەنـەوە بـانقی نێودەولّـەتی لـە ڕاپۆرتی سالاّنەی بۆ سالّی ١٩٨٣ تاکیدی کردووە کە ڕێژەی سالاّنەی هەلاّوسان لە تورکیا لـە میانەی سالّەکانی ١٩٧٠-١٩٨١ گەیشتە ٣٢٪ لەکاتێکدا ئەم ڕێژەیە ٣٠٪ ئەو دەمـە بـوو کە ئوزال لەسالّی ١٩٨٣ بووە سەرۆکی وەزیرانو توانی بۆ ٢٥٪ ڕێژەکە دابەزێنێ (١٤/٢١). وەلێ ئەمڕۆ ڕێژەکە گەیشتۆتە ٨٠٪ بە شێوەیەکی وا خەلّکی هەموو بەیانییـەك بـە هـەوالّی باجی تازەتر لە خەو ڕادەچەلّەکێن و ئەمـە وایکـردووە گوزەرانیـان سـەخت و نـاخۆش بێـت. سەرباری دابەزینی لـیرەی تـورکی لـە چـاو دۆلاری ئەمـەریکی، دەبینـی لـە سـالّی ١٩٨٢ دۆلارێکی ئەمریکی ١٦٨ لیرەی تورکی بوو، پاشان ئەم ڕێژەیە لە سالّی ١٩٩١ بەرز بۆوە تـا گەیشتە نزیکەی (٤٠٠٠) لیرەی تورکی و لە سالّی (٢٠٠١)یش نرخی یەك دۆلاری ئەمریکی گەیشتە نزیکـەی یـەك ملیـۆن لـیرەی تـورکی، لـە دەرەنجـامی ئەمەشـدا نرخـی بەرهەمـە سەرەتاییەکان بەرادەیەکی وا فڕی تورکیا پێشتر لە وێنەی بەخۆوەی نەبینیبوو.

دیاردەی هەلاّوسان، ماك و ریشەی ئەو کێشە سەرەکییانەیە ئابووری تورکیا گیرۆدەی بـووە، چونکە هاوردەی تورکیا لە شت و مەك و کالاّی سەرمایەداری دروستکراو و ئەو ماددە خاوانـەی پیشەسازی تورکیـا پێویسـتی پێیانـە، وایکـردووە بەشـێك لـە دیـاردەی هەلاّوسـانی جیهـانی

بگوازێتەوە بۆ تورکیا، جگە لەوەش هەڵاوسان خۆی لە ڕیشەدا لە تورکیا هەیە، لەبەر دوو هۆ: یەکەمیان: دابەزینی بەردەوامی نرخی لیرەی تورکی و دووەمیشیان: هەڵکشانی بەردەوامی تێچووی هاوردەکانی تورکیا لە نەوت وەك سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ وزەی جێگرەوە.

هەرچی کێشە ئابوورییە سەرەکییەکەی ترە لە تورکیا، ئەوە کێشەی قەرزارییە دەرەکییەکانی تورکیایە. بە نموونە قەرزی دەرەکی سەر تورکیا لە ساڵی ١٩٨٣ گەیشتە ٢٢,٤ ملیار دۆلار، قازانجی ساڵانەی ئەو قەرزانەش لە ساڵی ٢٠٠٠ گەیشتە نزیکەی ٢٢ ملیار دۆلار، هەرچەندە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانییەوە (٢٠٠) ملیار دۆلاری بۆ تورکیا خەرج کرد (١٠/٢٢)، چونکە قەیرانی ئابووری هەموو ئەو کۆمەکە داراییە خێراییانەی وەبادا کە لە ساڵی ١٩٨٠ وزەیەکیان بەخشییە ئابووری تورکیا، کاتێك ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە پێی ڕێککەوتننامەی هاوکاری بەرگری و ئابووری (٥٥٠) ملیۆن دۆلاری دایە تورکیا لە بەرامبەر نرخی بەگەڕخستنەوەی بنکە سەربازییەکانی ئەمریکا لە تورکیا، حکومەتی فەرەنساش وادەی دانەوەی ئەو قەرزەی لەسەر تورکیا کە بەبڕی ٦٥ ملیۆن دۆلار و دەبوو لە ساڵی ١٩٨٠ بیداتەوە بە فەرەنسا، درێژکردەوە. سەرەڕای ئەوەش فەرەنسا قەرزێکی تری بۆ تورکیا بە بڕی ١٠٠ ملیۆن دۆلار زامن کرد وەك بەشداربوونێك لەو ١,٦ ملیار دۆلارەی کە ڕێکخراوی گەشەپێدان و هاوکاری ئابووری (OCED) دایناببوو بۆ یارمەتیدانی تورکیا. شانشینی عەرەبی سعوودیەش بڕی (٢٥٠) ملیۆن دۆلاری لە شێوەی قەرزی سووکە قازانج دایە تورکیا. بە لایەنی خۆیشیانەوە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەوڵێکی بێوچانیاندا سندووقی دراوی نێودەوڵەتی قەناعەت پێ بێنن زیاتر لە ٣ ملیار دۆلار بەدرێژی (٥) ساڵی داهاتوو لەساڵی ١٩٨٠ و لە چوارچێوەی هەوڵی بەردەوامی ڕۆژئاوا بۆ بوژاندنەوەی ئابووری تورك، بدات بە تورکیا (٤١/٢٣).

شایەنی گوتنە قەرز وەرگرتنی تورکیا کاری کردووەتە سەر ئەو قەرزە ماوە درێژانەی کە بۆ بوژانەوەی ئابووری تورکیا بە ڕێگەی وەبەرهێنانیان بۆ ئەو پڕۆژانە بەکار دەبرێن کە چالاکی بەرهەمیان ماوەیەکی زۆر دەخایەنێت، لەم لایەنەوە دەوڵەت سەدان پڕۆژەی ئابووری هەیە، بەڵام لە تورکیا تەنها (٤٠) پڕۆژەی ئابووری سەرەکی هەیە، ئەو پڕۆژانەش کە زۆربەیان دەگەڕێنەوە بۆ ساڵەکانی بیستی سەدەی بیستەم، یان بریتییە لە پڕۆژەی پیشەسازی خۆیان، یان بەرهەمهێنانی وزە، یان ڕێگاوبان، یان سیستمی بانقی. لەم پڕۆژانەدا لەساڵی ١٩٨٣ (٥٦٠) هەزار کرێکار کاریان دەکرد و بەشداریکردنی پڕۆژەکان لە داهاتی نەتەوەیی گەیشتە

١١٪، کەچی وێڕای ئەوەش حکوومەت بڕیاری دا ژمارەیەك لـەو پڕۆژانـە بەکـەرتی تایبـەت بفرۆشێت بە پێی پلانە ئابوورییەکەی ئۆزال (١٣/٢٤).

ئەگەرچی لە ساڵی ١٩٧٧ گەنجینەی تورکیا گەیشتە لێـواری ئیفلاسـبوونێکی نائاشـکرا، کاتێك کە هاوردەکانی تورکیا گەیشتنە پتر لە (٥) ملیـار دۆلار لەکاتێکـدا هـەناردەی ئـەم وڵاتە لە ١,٧ ملیار دۆلاری تێنەپەڕاند، بەڵام قەرزی دەرەکی سەر تورکیا لـەو مێـژووەوە زۆر بەخێرایی کەڵەکە دەبوون تا لەم رۆژگارەدا گەیشتە ١٢٠ ملیار دۆلار، چـونکە زۆربـەی ئـەو کۆمەکانە بۆ ئابوورییەکی ئیستیهلاکی دەچوون کە تا ڕادەیەك بە بـێ بیناگـەلی پیشەسـازی وەبەرهێنان بوو، سەرەڕای بوونی ١٦٪ هێزی کاری تورکیایی بێکار، ئەوددەمە رێژەی بێکـاری بەپێی ئامارە رەسمییەکان گەیشتە نزیکەی (٢) ملیۆن بێکار، لەکاتێکدا بازاڕی کـار سـاڵانە پێشوازی لە نیو ملیۆن بێکاری نوێ دەکات کە قەوارەکانی پڕۆژەکانی تورکیا لەتواناناندا نییە ئەم هەموو زیادەیە لە هێزی کار بگرنەخۆ (٤١/٢٣).

جا، ئایا ئۆزالیزم بۆ بارودۆخی داڕووخـاوی ئـابووری لـە تورکیـای کـەمالیزم و ناوەنـدی عیلمانی چ رێکارێکی گرتەبەر دوای ئەوەی دیاردەی هەڵاوسـان لـەم وڵاتـە پـەرەی سـەند و قەرزەکانی سەری زیاتر و بێکاریش تەشەنەی کرد؟!

تورگۆت ئۆزال ئەو دەمەی لـە سـاڵی ١٩٨٠ جێگـری سـەرۆك وەزیـران بـوو و بەرنامـە سەقامگیرییە ئابوورییەکەی دارشت، ناویان لێنا (ئابووریزانی سیحرباز) نەخوازە پاش ئـەوەی توانی خشتەسازییەك بۆ قەرزەکانی تورکیا بکات بەرێگای ناسـیاوەکانی لەناوەنـدە دارایـیو ئابوورییە جیهانییەکاندا، بەڵام لەسـاڵی ١٩٨٢ کاتێـك بەرنامـە ئابوورییەکـەی بـووە هـۆی ئیفلاسبوونی چەندین پرۆژەی وەبەرهێنان، لەوانە بوو رووبەڕووی دادگاییکردن ببێتـەوە. وەلێ بە چالاکی بەرنامەکەی ئۆزال، هۆیەکیش بوو بۆ زیادبوونی دەرامەتی تاکی تورك سـاڵانە لـە ٨٠٠ دۆلارەوە لەساڵی ١٩٨٢ بۆ ١٤٠٠ دۆلار سـاڵانە لـە ١٩٨٩، ئەگەرچـی خـەرجکردنی گشتیی لە تورکیا کەمکردەوە (٤/٢٥).

تورکیا، بە دەردی هەموو دەوڵەتـە سـەرمایەدارییە پـەراوێزخراوەکانی، وەك: بـەرازیل و کۆریای باشوور و چینی نیشـتمانی (فـەرمۆزا)، لـە میانـەی هـەردوو دەیـەی رابـوردوو بـە ئاراستەی پەرەسەندنی خێرای سەرمایەداری تەکانی بە خۆیدا و سەرمایەداریی بیانی رژانە ناو وڵاتەکەی و پیشەسازییەکانی فراوان بوون و شارەکانیشـی گـەورە بوونـەوە. ئەمانـە هـەموو سەدان هەزار لە ئامێری بەکارهێنانی سەرمایەدارییان هەڵمژی. ئێستاش تورکیـا ئـەم باجـە

دەداتەوە، سەرەتا بە پشك بۆ دانەوەی ئەو قەرزانـەی پەیـدای کـردن، یـان سـوودە زۆرەکـان، ئەمەش بە بارێکی گران دادەنرێ بۆ سـەر بودجەکـەی، دوای ئـەوەی قـازانجی لـە (١٠٪)ەوە لەساڵی ١٩٧٤ بەرەو (٦٠٪) لەساڵی ١٩٩٠ زیادی کرد (٣٠/٢٦).

ئیمـڕۆیش، حکوومـەتی تورکیـا بـەم هەنگاوانـەی لای خـوارەوە، هـەوڵ دەدات بـارە ئابوورییەکەی، چارەسەر بکات (١٤/٢١):

١- پشتگیریکردنی لەو کۆمپانیایانەی لە رۆژهەڵاتی ناوین کار دەکـەن، بـە دابینکردنـی پاراستنی ئابووری بۆیان، وەك کەمکردنەوەی نامەی پاڵپشتی (رسائل الاعتماد) بە تایبەت بۆ ئەو کۆمپانیانەی لە لیبیا کاردەکەن و لەوێ بـەهای کارەکانیـان لـە سـاڵی ١٩٩٠ گەیشـتە نزیکەی یەك ملیار دۆلار.

٢- هاندانی هەناردەی قووتووبەند و گۆشت و کـاڵای دروسـتکراو و قومـاش بـە رێگـەی ئاسانکاری دڵنیایی لە ئاستێکی بەرز بۆ هەناردەکارانی تـورك و هانـدانیان بـۆ وەبـەرهێنانی سەرمایەکانیان بە دراوی قورسی تورکی و لەناو خودی تورکیاش.

٣- دنەدانی بازرگان و پیشەسازیکارانی تورك بەرەو هاوکاری لەگەڵ دەزگـای پلانـدانانی دەوڵەت و کەمنەکردنەوەی ئەو پاڵپشتییانەی (ئیعتماد) بۆیان تەرخان کراوە.

٤- خولقاندنی جۆرێك متمانە لە نێـوان جـەماوەر و دەوڵـەت، سـەرەڕای دەسـتێوەردانی دەوڵەت لە دانانی نرخ لە سەر کاڵاکان، چونکە سیاسەتی بازاڕی ئازاد کە دەوڵەت جێبـەجێی کرد بە رێگەی ململانێی ئەو کۆمەڵانەی مامەڵەی تیا دەکەن، سەردەکەوێت (٤/٢٥).

ئوزال، کە لە ساڵی ١٩٨٩ خۆی بۆ سەرۆکایەتی کۆمار کاندید کـرد، دروشمـی ئـەم سـێ ئازادییەی بەرزکردەوە: ئازادی هزر، ئازادی بازاڕ و ئازادی بیر و باوەڕ، بەڵام پاش ئـەوەی لـە هەڵبژاردنەکان سەرکەوت نەیتوانی هەموو خواست و ئارەزووەکانی دەسـتەبەر بکـات، بـەڵکو تەنها بەشێکی کەمیان نەبێت. چونکە بە وتەی دیمیراڵ- یەکێك لە رابـەرانی ئۆپۆزسـیۆن لـە رۆژگاری دەسەڵاتی سـەرۆك ئـوزال- "رژێمـی دەسـەڵاتداری تورکیـا نـەیتوانی پەرەسـەندنی نەتەوەیی فەراهەم بکـات"(٤/٢٥). بۆیـە ئـوزالیزم لـە گەشەسـەندنێکی رێـژەیی بـەولاوە، گەشەسەندنێکی راستەقینەی لە تورکیا بەئەنجام نەگەیاند، چـونکە تـاوەکو ئێسـتاش ٦٠٪ی گەلی تورك هەژار و کەم دەرامەتە.

تورکیا پێویستی بەئازادیی سیاسـی و دیمـوکراتی راسـتەقینە و سـەقامگیری نیشـتمانی هەیە، ئەمانە مەرجی بنەڕەتیی گەشەپێکردنە لەوڵاتدا، پێویستی بەحکوومـەتێکی بـەهێز و

چاونەترس و خاوەن بەرنامەیەکی نیشتمانی و سیاسی و ئابووری هەیە تا بتوانێ وڵات لەباری هەژاری و بێکاری و قەرزباری و تیرۆر و پەرتبوونی سیاسی رزگار بکات.

لەگەڵ ئەوەی شەڕی کەنداوی یەکەم ۱۹۸۰-۱۹۸۸ گێڕانەوەی هاوسەنگیی ئابووری بۆ تورکیا دەستەبەرکرد لە دەرەنجامی هەناردەی بۆ عێراق و ئێران و چالاکبوونی بازرگانی سنووری نێوان و نێوان ئەم دوو وڵاتە و دراوسێیەکانی تری دەوروبەری، بەڵام شەڕی کەنداوی دووەم ۱۹۹۱ و راگرتنی هەناردەی نەوتی عێراق و وەستانی هەناردەی تورکیا بۆ عێراق و وڵاتانی کەنداو بە هۆی دەستدرێژیکردنی عێراق بۆ سەر دەوڵەتی کوێت، وایکرد تورکیا بە بڕی (٤٠) ملیار دۆلار زەرەرمەند بێت. جا، ئەگەر ئەو (١٠) ملیار دۆلارەشی بخەینە سەر کە تورکیا ساڵانە بۆ شەڕی ناراگەیەندراوی دژ بە PKK لە ساڵی (١٩٨٥)ەوە تا ساڵی ٢٠٠٠ خەرجی کردووە، سەرباری ئەو قەرزانەش کە لە بانقی نێودەوڵەتی و سندووقی دراوی نێودەوڵەتی پەیدای کردووە و تا مانگی نیسانی ساڵی ٢٠٠١ گەیشتۆتە نزیکەی (٢٢) ملیار دۆلار، ئەوە دەزانین تورکیا ئەمرۆ لە چ قەیرانێکدا دەژی و هەموو حکوومەتەکانی تورکیاش دوای مردنی ئوزال لە ساڵی ١٩٩٣ نەیانتوانی چارەسەری بکەن لەبەر بڵاوبوونەوەی گەندەڵی ئیداری و سیاسی لە وڵات و لە سۆنگەی زاڵبوونی گرووپەکانی تاوانی بەردەوام (مافیا) لە هەموو لایەنەکانی ژیان لە تورکیا. دەبینی وێڕای ئاشکراکردنی (٤٦) تۆڕی مافیای شارەزا لە بڕینی بانق و بەتاڵان بردنیان و پاشان بڵاوکردنەوەی ئیفلاسبوونیان و جگە لە ئاشکراکردنی مافیاکانی بازرگانی تلیاك و چەك و قۆڵبڕین و کوشتنی سیاسی و تیرۆر تاوەکو ساڵی ٢٠٠١، ئەوا دەزگا رەسمییەکانی تورکیا جەخت لە سەر ئەوە دەکەن کە هێشتا لە تورکیا زیاتر لە ١٢٠ تۆڕی مافیای تر هەن و دزەیان کردۆتە نێو پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی تورکی.

سێیەم/ ململانێی کۆمەڵایەتی: کێشەی کەمایەتییەکان لەتورکیا:

کێشەی کەمایەتییەکان لە تورکیا لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی عوسمانی دەستیپێکرد، کاتێك ئەو هۆزەی (عوسمان) سەرۆکایەتی دەکرد، توانی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە دابمەزرێنێ گەلانی عەرەب و کورد و فارس و ئەرمەن و چەرکەس و بولگار و رۆمان و سرب و یۆنان و ئەوانیتر لە دەوڵەتێکی مۆزاییکی فرە رەگەز لە رووی نەتەوە و زمانەوە لە خۆبگرێ. بەڵام بیرۆکەی یەکێتی عوسمانی داتاشراو، چەترێکی پان و پۆڕی لە سەرەوەدا پێدادابوو، دەوڵەتەکە بەدیمەن وا دەهاتە پێش چاو لە رووی ئیدارییەوە هاوڕەگەزە، وەلێ پێکهاتە جیاجیاکانی ناوەوەی بە نهێنی و بە ئاشکرا بە درێژی پێنج سەدەی رابوردوو لە تەمەنی دەوڵەتی عوسمانی،

تێدەکۆشان لە پێناو بەدەستهێنانی پێناسە نەتەوەییەکانیان. کە بزوتنەوەی کەمالیزمیش لەو پارچە بچووکەی نێوی (ئەنادۆڵ) و پاشماوەی خاکی بەرین و گەورەی دەوڵەتی عوسمانی بوو، سەری هەڵدا پاش ئەوەی هاوپەیمانەکان میراتی پیاوە نەخۆشەکە (دەوڵەتی عوسمانی)یان دابەشکرد، سێ نەتەوەی جیاواز لەرووی رەگەز و زمان و کلتوورەوە لە وڵاتی ئەنادۆڵ لەگەڵ تورك دا دەژیان، ئەوانیش بریتی بوون لەعەرەب و کورد و ئەرمەن، سەرەڕای چەند نەتەوەیەکی تر کە لە رووی رەچەڵەکی نەتەوەیی و زمانەوە لەگەڵ تورکدا هاوبەش بوون، وەك: چەرکەس، لاز، قازاق و داغستان و ئەوانیتر.

بەڵام هەردوو نەتەوەی کورد و عەرەب چەکیان هەڵگرت و دایانە پاڵ بزوتنەوەکەی مستەفا کەمال پاشا بۆ بەرگریکردن لە وڵاتی ئەنادۆڵ لە دژی داگیرکەری بیانی بە هیوای شادبوونیان بە ئۆتۆنۆمی پاش ئەوەی وڵات سەربەخۆیی وەردەگرێ. بۆ هەقیقەت و بۆ مێژوویش دەڵێین: ئەرمەنەکان لە هەموو گەلان زیاتر پەرۆشی سەربەخۆیی و پاراستنی پێناسە نەتەوەییەکەیان بوون، بۆیە هاوکاری بزووتنەوەکەی مستەفا کەمالیان نەکرد، بەڵکو پردی لێکحاڵیبوونیان لەگەڵ هاوپەیمانەکان درێژ دەکردەوە، بە تایبەتی دوای دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیێتی وەکو هەوڵێك لەپێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە وڵاتی ئەنادۆڵ و دوای ئەوەش دامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمینیای گەورە لە ناوچەکە.

هەرچی عەرەبەکانی دانیشتووی لیوای ئەسکەندەرۆنە و ناوەندی هەردوو ویلایەتی سعرد و ماردین (١٩/٢٨) و ئەو بەشانەی نزیکی سنووری سوریا لە ویلایەتەکانی دیاربەکر و غازی عێنتاب و ئەدەنەش بوون، ئەوا نەیانتوانی پێناسە نەتەوەییەکەیان بپارێزن بەتایبەت ریفۆرمە کۆمەڵایەتییەکانی ئەتاتۆرك بەوە رازی بوون لە ناو خۆیاندا بە شێوەزارە عەرەبییە سووریيەکە باخێون، بە تایبەتی پاش ئەوەی لیوای ئەسکەندەرۆنە بە تورکیاوە لکێندرا بە بێ ئەوەی ئەلفبای عەرەبی یان نووسینی عەرەبی بزانن چونکە میدیایەکی عەرەبی تایبەت بەخۆیان شك نەدەبرد، لە نێویانیشدا لە پاش دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیای تازە ئیجاد، هیچ بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی جوداخوازیی یان هیچ بزوتنەوەیەك بۆ سەربەخۆییبوونیان لە تورکیا سەری هەڵنەدا، چونکە رووپانکردە ژیانی نوێیان بە تایبەت لە بواری بازرگانی.. نەك هەر ئەوە، بگرە زمانە عەرەبییەکەشیان لەبیرکرد. لێرەشەوە، جگە لە دوو بزووتنەوەی نەتەوەیی کە ئەوانیش: بزووتنەوەی ئەرمەن و بزووتنەوەی کورد بوون و تێدەکۆشان لە پێناو مافی چارەنووسی خۆیان، ئەوا تورکیا رووبەڕووی هیچ بزووتنەوەیەکی تر نەبۆوە.

١- بزوتنەوەی ئەرمەنی:

دوای نیوەی سەدەی نۆزدەهەم، شنەبای ڕابوونی نەتەوەیی لە ئەوروپاوە بەرەو ڕۆژهەڵات، هەڵیدەکرد. ئەوددەمە، ڕۆحی نەتەوەیی- وەك هەموو کەمایەتییەکانی دیکەی دەوڵەتی عوسمانی- بەلای ئەرمەنییەکانیشەوە جۆشی سەندبوو بە گەڕانەوە بەرەو سەرچاوەکانی کلتووری نەتەوەیی خۆیان، هەر چەندە ئەوان دابەش بووبوون بە سەر سێ دەوڵەت: ئەرمینیای رووسی، ئەرمینیای ئێرانی، ئەرمینیای تورکی و بەشێکی زۆریشیان لە وڵاتانی تری جیهان پەرت و بڵاوبووبوونەوە. بەڵام ئەرمەنییەکان پەرۆشی یەکگرتن بوون و هەستیان بە گرنگی ئەم مەسەلەیە لە ژیانیاندا دەکرد.. (ئەردزرۆنی) لە ڕۆژنامەکەی بەناوی (میشاك)ەوە نووسیویەتی دەڵێت: "دوێنێ ئێمە تەنها تایفەیەکی ئەکلیرکی بووین، سبەینێش نیشتمانێك بنیات دەنێین"(٦٣/٢٩).

ئەم بزوتنەوە سەربەخۆییەی ئەرمەن، گومانی بە لای سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە هورووژاند و تووڕەیی و نیگەرانی خۆی لەم بارەیەوە دەردەبڕی. نووسەرێکی ئەرمەنی دەڵێت: "ئەرمینیا هەمووی لە نێوان هەردوو ساڵی ١٨٩٤-١٨٩٦، نوقمی لافاوی خوێن بوو، ئەو دەمەی سەدان خێزان بە شێوازێکی وەحشیگەرانە قەتڵ و عام کران بە تەرحێکی وا ئەمریکا و ئەوروپا بەریسوابوون و مەترسی گەورە ناویان برد، دەوڵەتە گەورەکان بۆ ڕاگرتنی ئەم کوشتارە هاتنە وەلام، بەڵام دەستێوەردانیان تەنها بریتی بوو لە هەڵوێستی مەبدەئی.. وەلێ هەرەشەکان وایانکرد سولتان عەبدولحەمید پرۆژە جەهەندەمییەکەی لەمەڕ قڕکردنی ئەرمەنییەکانەوە ڕابگرێ. بە نموونە ئەو جەنگاوەرە ئەرمەنییانەی کە ترسێکی زۆریان لێنیشتبوو، لەمانگی ئابی ساڵی ١٨٩٦ هەوڵیاندا دەستبگرن بە سەر بانقی عوسمانی لە قوستەنتینیە و هەڕەشەیان کرد: ئەگەر بێت عوسمانییەکان دەست لە پلانی خۆیان بۆ قڕکردنی ئەرمەن هەڵنەگرن، ئەوا بینایەی بانقەکە بە دینامێت تەخت دەکەن. وەلێ باڵیۆزی رووسیا (م. مەکسیمۆف) بە ناوی دەوڵەتانی زلهێزەوە توانی بەوە چارەسەری کێشەکە بکا، بەڵێنی لە دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت لەم بارەیەوە چاکسازی بکات، بەڵام بەڵێنەکان جێ بەجێ نەکران و درۆینەی دواین پاژی کارەساتی ئەرمەنییەکان لە دەوڵەتی عوسمانی، (٣٠٠) هەزار قوربانی بوو" (٦٣/٢٩).

ئەگەرچی ئەرمەنییەکان وەکو هەموو کەمە نەتەوایەتییەکی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی، بە گەشبینییەوە پێشوازییان لە کودەتای عوسمانی ساڵی ١٩٠٨ کرد، بەڵام حیزبی (ئیتحاد و

تەرەقی) دوای ئەو قۆناغە شۆڕشگێڕییەی کە جەماوەر لە میانەی خۆپێشاندانەکانی فێرگەی جەنگی و ریپێوانەکانی گۆڕەپانی تەقسیم، پێدا تێپەری، لە هەموو ئەو پرنسیپە رزگاریخوازییانەی لە سەروبەندی شۆڕش بڵاوی کردبوونەوە پاشگەز بۆوە، بەتایبەتیش پاش ئەوەی دروشمی (تورکیا تەنها بۆ تورکەکان)ی بەرزکردەوە. ئیدی بە شێوەیەکی وا دەستیاندایە ستەم و زۆرداری و کپکردنی ئازادی و چەوساندنەوەی کەمە نەتەوایەتییەکان، تەنانەت لەم کردەوانەیاندا سولتان عەبدولحەمیدیان بەزاند.

کاتێکیش ئیتحادییەکان لە شەری جیهانی یەکەم بریاریاندا بچنە پاڵ ئەڵمانیا و نەمسا، حکوومەتی عوسمانی داوای لە ئەرمەنییەکان کرد ئەوانیش شان بەشانی هاوڵاتییانی ئیمپراتۆرییەتەکە چەك هەڵبگرن، بەڵام کەلەشەری (ساری گامیش) شکان، لۆمەکەیان هەموو خستە ئەستۆی سەربازەکانی ئەو تیپە ئەرمەنییانەی لە سوپای عوسمانیدا شەریان دەکرد، لە دەرەنجامی ئەمەدا بەرەو سنوورەکانی رووسیا دوور خرانەوەو پاشان لە ئاداری ساڵی ١٩١٥ چەکەکانیان لێ سەندرایەوە، نەك هەر ئەمە، بەڵکو وەزیری جەنگ ئەنوەر پاشا لە ٢٠ی مایسی ساڵی ١٩١٥ مەرسوومێکی مەترسیداری بە ناوی کۆمیتەی تورکیای گەنجەوە بڵاوکردەوە تیادا فەرمانیدا بە دوورخستنەوەی هەموو ئەرمەنییەکان لە ویلایەتەکانی ئەرمینیا و ئەنادۆڵ و کیلیکیا بەرەو ئەو بیابانە عەرەبییانەی کەوتوونەتە باشووری هێڵی بەغدا، ئەم دوورخستنەوەیە لە جینۆساید بەولا چیتری نەدەگەیاند، ئەویش بەسێ قۆناغ بەرێوەچوو: قۆناغی کوشتارگە، قۆناغی کاروانەکان، قۆناغی ئۆردوگاکانی بیابان (٢٩/٦٣).

ئەرمەنییەکان پێیان وایە: ئەم پرۆسە قرکردنە بووە هۆی گیان لەدەستدانی یەك ملیۆن هاوڵاتی ئەرمەنی، بەمەش کۆی ئەو هاونیشتمانییە ئەرمەنییانەی عوسمانییەکان لەناویان بردن، گەیشتە یەك ملیۆن و نیو ئەرمەنی. ئیمرۆیش بزوتنەوەی ئەرمەنی کار دەکات بۆ ئەوەی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانو تورکیاش دان بنێن بە هەقیقەتی ئەم کوشتارگەیەی کە لە ساڵی ١٩١٥ گەلی ئەرمەنی تیادا بووە قوربانی، ئەمە دوای ئەوەی کە پتر لە ٨٠ ساڵ تێدەپەرێ بەسەر پەیمانی لۆزان کە بە پێی مادەکانی ئەرمینیای لێکترازان و دابەشی کردن بە سەر هەرسێ دەوڵەتی دراوسێ: یەکێتی سۆڤێت و تورکیا و ئێران.

لۆبی ئەرمەنی لە فەرەنسا (لە کانوونی دووەمی ساڵی ٢٠٠١) توانی قەناعەت بەپەرلەمانی فەرەنسا بینێت دان بنێ بە هەقیقەتی رووداوی قەتڵ و عامی ئەرمەن لەساڵی ١٩١٥ و زەروورەتی دانپێنانی تورکیا بەو مەسەلەیە، جگە لەوەش بریاریدا بەدانانی

پەیکەرێك بۆ یادی قوربانییەکانی ئەرمەن لە ناو جەرگەی شاری پـاریس، چـەند دەوڵـەتێکی دیکەش ئامادەکاری دەکەن بۆ دەرکردنی دانپێنانی لەم جـۆرە، ئەگەرچـی تورکیـا سـەبارەت بەمە نارەزایی دەردەبڕێ و بڵاوی دەکاتـەوە کـە هـەر دەوڵـەتێك دان بـەوەدا بنـێ پێوەنـدی ئـابووری لەگـەڵ رادەگـرێ و ئەمـەش ئـەو سیاسـەتەیە میـدیاکان رەخنـەی لێ دەگـرن و بەسیاسەتێکی بێهوودەی دادەنێن لە سەردەمی جیهانگیری و مافی مرۆڤ.

وا زانراوە، بزوتنەوەی نوێی ئەرمەنی کە داوای تۆڵـە و سـەربەخۆیی دەکـات، لـە سـاڵی ١٩٧٥ لە (بورج حەممود) لە لوبنان دامەزرا، ئەو دەمەی نەوەی سـێیەمی لاوانـی ئەرمـەنی، پێشمەرگەکانی فەڵەستینیان بە باشترین یارمەتیدەرزانی بۆ خۆیان لەرووی مەشق و راهێنان و چـەکەوە و رێکخراوێکـی نهێنییـان دامەزرانـد، ناویـان لێنـا سـوپای نهێنـی ئەرمـەنی بـۆ رزگـارکردنی ئـەرمینیا و بـەکورتی بـەرێکخراوی (ئاسـالا) ناسـرا. ئـەم رێکخـراوە چـەند هاوپەیمانییـەکی لەگـەڵ بزووتنـەوە رزگاریخوازییـەکانی رۆژهـەڵاتی نـاوین بەسـت، کاتێـك کۆنگرەیەکی رۆژنامەنووسی هاوبەشی لەگەڵ پارتی مارکسی کـورد لەسـاڵی ١٩٨٠ سـازدا و تیادا هەردوولا جەختیان کردە سـەر خـەبات لـە پێنـاو دامەزرانـدنی سیسـتمگەلی میللـی لەناوچەکە، رێکخراوی (ئاسـالا) چـەندین چـالاکی لـە دژی کەسـایەتی و بەرژەوەندییـەکانی تورکیا ئەنجامدا. بەنموونە: لە ساڵی ١٩٨٢ تەنها لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا توانی (٥) دیپلۆماتکاری تورك لەناو ببات. لەپاش هاتنەسەر دەسەڵاتی (ئیمـام خومـەینی)ش لـە ئێران "کۆڕی رێکخراوە میللییە خەباتگێڕەکان لەپێناوی مافی خۆیان لە جیهـان" لـە تـاران گرێ درا و رێکخراوی (ئاسالا) تیادا بەشدار بوو، پاشـان نوسـینگەیەکی تایبـەتی لـە تـاران کردەوە.

وادیارە، ئیمام خومەینی ویستی یاری بەکارتی ئەرمەنییەکانەوە بکـات لـەدژی تورکیـا، چونکە تورکیا رێگەی بەژمارەیەك لە نەیارانی رژێمی ئێران دابوو چالاکی لەناو تورکیـاوە بـە ئەنجام بگەیەنن بە تایبەتی لـەو ناوچـە سـنوورییانەی کەنیمچـە کراوەیـەك بـوون لـە پـێش بەرهەڵسـتکارانی ئێـران و ئەوانـەی دەیانویسـت لـەم وڵاتـەوە هـەڵبێن، بـەهۆی رێگـەدانی دەسەڵاتدارانی تورکیا (١٩/٣٠).

کاتێك ئەم سێ رێکخراوە ئەرمەنییانە: رێکخراوی سوپای نهێنـی ئەرمـەنی مارکسـیزم و رێکخراوی سوپای شۆڕشگێڕی ئەرمەنی- کە چەندین کردەوەی سـەربازی لـە دژی دەزگاکـانی فەرەنسا بەئەنجام گەیاند- و رێکخراوی رادیکاڵییە ئەرمەنییەکان، لە شـاری لـۆزان لـە ٢٠-

٢٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٨٣ دووەمین کۆنگرەی ئەرمەنییان گرێ دا، کۆنگرەی ناوبراو بەرنامەی خۆی بۆ ماوەیەکی کورت بەم شێوەیەی لای خوارەوە دیاری کرد: (٩٥/٩٢)

١- ئەو کۆمەڵە ئەرمەنییانەی لە دەرەوە نیشتەجێن و نزیکەی (٣) ملیۆن کەسن و تائێستا ڕێك نەخراون، بکرێن بەهێزێکی سیاسی کاریگەر.

٢- دەستەبەرکردنی پێناسەیەکی ڕەوا بۆ ئەو ئەرمەنییانەی لە دەرەوەن، سەرەڕای دانپێنانی دیپلۆماسی بەنوێنەرە ناحکومییەکانیان.

٣- بە هەموو شێوازێکی سیاسی و دیپلۆماسی خەبات بکرێ لە پێناو دانپێنانی بە مافی جێگیری گەلی ئەرمەنی و ڕزگارکردنی ئەو خاکەی لە بن دەستی دەسەڵاتی تورکدایە.

٤- بەرگریکردن و پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندی و مافەکانی ڕابوردوو و ئێستا و داهاتووی گەلی ئەرمەنی کە لە دەرەوەی وڵات نیشتەجێیە.

ئەگەرچی، سوپای نهێنی ئەرمەنی، ئەرمینیای سۆڤێتی بەنیشتمانی نەتەوەیی دادەنێت، وەلێ (تاشناق)ەکان متمانەیان بەسۆڤێت نەدەکرد، کەچی ئەرمەنییەکانی بەیروت بانگەشە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی دەکەن تا ببێ بەبەشێك لە جیهانی سێیەم، لەبەر ئەمە (جیمس کەرنوسیان)ی کاهین، کۆنگرەی (لۆزان)ی بە "کۆنگرەی زۆرینەی ئەرمەنی بێدەنگ" ناو برد (٥٩/٢٩). بۆیە ئەم کۆنگرەیە نەیتوانی بگاتە دەرەنجامی زانستییانە بۆ خزمەتکردنی کێشەی ئەرمەنییەکان هەرچەندە هەندێ سەرکەوتنی بەدەستهێنا لەبواری وەگەرخستنی توانای ئەرمەنییەکان تاببنە هێزێکی کاریگەر تا ماوەیەکی زۆر مادامێك هێشتا نەیانتوانیوە دانپێنانی ڕەسمی نەتەوە یەکگرتووەکانیان بەرامبەر بە قەتڵ و عامی ئەرمەنییەکان دەستەبەر بکەن، ئەو قەتڵ و عامەی کە بەرپرسانی تورك نایانەوێ گوێیان لێ بێ، یاخود بە سەر زمانیاندا بێت. لەم لایەنەوە وەزیری دەرەوەی تورکیا لە ئاخاوتنێکدا ڕەخنەی لە فەرەنسا گرت، "چونکە بەبڵاوکردنەوە پروپاگەندە هانی تیرۆریستانی ئەرمەنی دەدات لە دژی تورك"، بەر لەمەش باڵیۆزی تورکیا لەفەرەنسا (عەدنان بولاق)، تەلەفزیۆنەکانی فەرەنسای تۆمەتبار کرد و گوتی: "بەش بەحاڵی خۆم وەك کەسێك پشتاوپشت لە عوسمانییەکانەوە هاتوومەتە خوارێ، هیچ شتێك لە تورکیا ڕووی نەداوە، لە شێوەی قەتڵ و عام (جینۆساید) بچێت" (٥٩/٢٩). لەلایەکی ترەوە، (کەنعان ئیڤرین)ی سەرۆك کۆماری تورکیا، لە وتارەکەی بەبۆنەی جەژنی وەرزش و لاوانەوە، لە ڕۆژی ١٩ی مایسی ساڵی ١٩٨٤ تاکیدی کرد و گوتی: "تورکیا کە ٦٥ ساڵ لەمەوبەر لە پێناو سەربەخۆیی و ڕزگارکردنی خاکەکەی لەچنگی

داگیرکەران خەباتی کرد، نابێت بستە خاکێکی دەستی لێ هەڵبگیرێ بۆ ئەوانیتر. ئەو دوژمنانەی تورکیاش کە لە ناوەوە و دەرەوە هەوڵ دەدەن بۆ دابەشکردنی وڵات و لاوازکردنی بە رێگای تیرۆر وەك رێگا خۆشکردنێك بۆ تێکدانی و سڕینەوەی لە بوون و وجوود لە تۆڵەی شکستی ٦٥ ساڵەی بەر لە ئێستایان، لە هەوڵەکانیاندا سەرکەوتوو نابن، چونکە ئەتاتۆرك ئەم نیشتمانەی بە ئەمانەتێك سپاردە ئەو لاوانەی کە لە توانایاندایە بیپارێزن" (٦/٣١).

لە کاتێکدا توندوتیژی ئەرمەنییەکان لە لایەن سوپای نهێنی ئەرمەنییەوە، رووی لە پەرەسەندندایە، دەبینی حیزبی تاشناق- دیارترین حیزبە سیاسییە ئەرمەنییەکان- هەڵوێستی نارەزایی دەربڕین وەردەگرێ لەهەمبەر کردەوەی توندوتیژی کوێرانە و پێی وایە: "سوپای نهێنی ئەرمەنی خەیانەتی لە کێشەی ئەرمەنی کردووە و وەك کۆمەڵی (ئەبو نچال)ی فەڵەستینی بۆتە رێکخراوێکی تیرۆریستی پەتی و بەتەواوی خۆی هاویشتۆتە باوەشی یەکێتی سۆڤێتەوە" (٦٢/٢٩). ئەم حیزبە بەپێی (هنری باباسیان)ی وتەبێژە فەرمییەکەی، بڕوای بەچارەسەری سیاسی و دیپۆماسی کێشەی ئەرمەنییەکان هەیە، یانی چارەسەری ئاشتییانەی کێشەکە. بە نموونە دوای کردەوەکەی (ئۆرلی) لەساڵی ١٩٨١ یەکێك لە ئەندامانی سوپای نهێنی ئەرمەنی بە ناوی (خاچیك ئانادیسیان) دەستگیرکرا. لە دەرەنجامی ئەم رووداوە، سوپای نهێنی ئەرمەنی، چەندین کردەوەی لە دژی دەزگاکانی فەرەنسا بە ئەنجام گەیاند لێرەشەوە، حیزبی تاشناق داوای لە فەرەنسا کرد: "هەوڵە دیپلۆماسییەکانی چالاك بکاتەوە لە پێناو دانپێنانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەهەقیقەتی ئەو کوشتارەی گەلی ئەرمەنی لە ساڵی ١٩١٥ دووچاری بۆوە.."، وتەبێژی بەناو حیزبەکە جۆرێك لە رێگەچارەی دانوستاندن ئامێزی بڵاوکردەوە بریتی بوو لەدووبارە دابەشکردنی ئەرمەنییەکان لە ئاسیای بچووك... و داننان بەمافی کەمایەتییەکانی وەك ئەرمەنی و کورد.. و ئەرمەنییەکان دەخوازن بە شێوەیەکی سەربەخۆ و ئازاد لە (ئەرمینیا) بژین، تەنانەت ئەرمینیای سۆڤێتیش بگرێتەخۆ" (٦٢/٢٩).

جا، ئەگەر وتارەکەی (ئیڤرین) لە ساڵی ١٩٨٤ وەڵامدانەوەیەکی ناڕاستەوخۆ بوو بێت بۆ داخوازی ئەرمەنییەکان: بە دابڕینی بەشێك لە ئەنادۆڵ و لکاندنی بە (ئەرمینیای گەورە)وە، یان دەمەزراندنی ئەو (دەوڵەتە خەونە) لە سەر ئەو پارچەیە، ئەوا ئەرمەنییەکان کەژمارەیان بەگوێرەی خودی سەرچاوە ئەرمەنییەکان دەگاتە نزیکەی (٧) ملیۆن ئەرمەنی و بە رەچەڵەك دەچنەوە سەر رەگەزی (تراکۆ- فیریجیان)ی کۆن کە لە سەدەی سیانزدەهەمی پێش زایین لە (بان)ی ئەرمەنی دەژیان و دوایی توخمە ئوراراتی و ئاشووریو کلدانییەکان تێیاندا توانەوە،

ئەوە تاوەکو ئێستاش ئەم گەلە وەك زۆربەی کەمایەتییە دابەشکراوەکانی جیهان، درێـژەی بـە خەباتی خۆی لە پێناو بەدیهێنانی پێناسەی نەتەوەیی و یەکێتی نیشتمانەکەی.. دەدات ئەگەر گەمەی گەلان ڕێگەی ئەوەی پێ بدات.

٢- بزوتنەوەی کورد:

ڕۆژنامەنووسی ئەمریکایی جۆزێف کرافـت، دەڵێـت: دوای دیدارەکـەی لەگـەڵ سـەرۆکی تورکیا (کەنعان ئیڤرین) لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٤، ڕەشنووسی ئەم دیـدارەی پێشـانی کۆنـە باڵیۆزێکی ئەوروپی لە ئەمریکا کە شارەزای هەموو کون و کەلێنێکی پرسی تورکیـا بـوو، دا بۆ ئەوەی بۆچوونی خۆی لەمەڕ مەسەلەکە دەرببڕێ، باڵیۆزەکە گوتی: تـورك حـەز ناکـەن دان بنێن بە کەمایەتی جیاجیای وەك کورد و ئەرمەنی و ئایینزای جیاجیاش لە نێوانیانـدا هـەن. چونکە تاکیدکردنیان لە سەر ئەو جیاوازییانە لە تورکیا بە مانای کردنەوەی ڕێگایە لـە پـێش کەرت و پەرتبوونی زێدەتر... و ئەوانیش بواری ئەم شتە نادەن. تورکەکان هێشتا کەمێك لـە هەستی داب و نەریتی ئەو ئیمپراتۆرییەتەیان لاماوە کە لـە سـەروبەندی عوسمانییەکانـدا زاڵ بوو (٩٤/٣٢).

هەقیقەتی ئەم جۆرە ڕاوبۆچوونانە هەرچۆنێك بێت، ئەوە ڕژێمەکانی تورکیـا لەسـەردەمی ئەتاتۆرکەوە، نایانەوێ دان بنێن بە بوونی نەتەوەیی کەمایەتییەکانی تری دانیشتووی تورکیـا بە تایبەت کوردو ئەرمەنییەکان، ئەگەرچی ڕەوشـی کـوردی تورکیـا و خـەباتی نەتـەوەییان، جیاوازییان هەیە لەگەڵ ئەوەی تایبەت بە ئەرمەنییەکانە، لەبەر ئەم هۆیانەی لای خوارەوە:

١- بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا، داوای جۆرێك لـە حـوکمی نامەرکـەزی ئیـداری و پاشان لـە دەسـتپێکی سـەدەی نۆزدەهەمـەوە داوای ئۆتۆنـۆمی (خودموختـاری) کـرد. ئـەم داخوازییە تەنها لە دوای هەشتاکانی سەدەی ڕابوردوو (بیستەم)ەوە بەرەو داوای سـەربەخۆیی پەرەی سەند، ئەویش لەئاکامی ئەو سیاسەتە لەناوبردنەی هێزەکانی تورك لـە دژیـان پیـادەی کرد. کەچی بزوتنەوەی گەلی ئەرمەنی لە پـاش شـەڕی یەکـەمی جیهـانی و لـە دەرەنجـامی بڕیارەکانی کۆنگرەی لۆزان، دەستیپێکرد.

٢- بزوتنەوەی گەلی کورد لە ناو تورکیا و لە سەر خاکی بـاو بـاپیران و لـەو شـوێنانەوە بەهەموو کون و قوژبنێکی شارەزایە، خەبات دەکات. بەپێچەوانەی بزوتنەوەی ئەرمەنییـەکان

که دەیانەوێ شەڕی تورك و بەرژەوەندییەکانی تورکیا لـە دەرەوەی وڵات و لـە شـوێنەیلێکەوە بەهەزاران میل لە نیشتمانی دایکەوە دوورن، بکات.

٣- بزوتنەوەی کورد لە تورکیا، هەردوو کوردستانی عێراق و ئێران بەقووڵاییە ستراتیژی و شەڕگەییەکەی خۆی دەزانێ بە رادەیەك رژێمە دەسەڵاتدارەکانی تورکیا تـا ئێسـتاش وێـڕای هاوپەیمانییان لەگەڵ رژێمە دراوسێیەکانی تورکیا، نەیانتوانیوە ئـەم قووڵاییـە سـتراتیژییە پـڕ بکەنەوە، چونکە لەوێدا لە کوردستان بە (هەرسێ بەشەکەیەوە) یەکێتی خەباتی چارەنووسساز لەئارادایە. کەچی دەبینین ئەرمەنییەکان لەم قولاّییە ستراتیژی و خەباتە چارەنووسسازەی نێوان هەرسێ بەشەکەی ئەرمینیا، بێبەشن. چونکە لە ناو خاکی تورکیا هیچ بنکەیەکی سەرەکییان نییە لێوەی درێژە بەخەباتیان بدەن.

٤- ئەو کەشە دیموکراتی و نیمچە فرەییـەی لـە تورکیـا هەیـە و داواکردنـی رۆشـنبیر و هزرڤانانی تورك بـۆ زەروورەتـی دانپێنـانی بـە بـوونی نەتـەوەیی گـەلی کـورد لـە تورکیـا، گوڕوتینێکی بەخشـیوەتە بزوتنـەوەی کـورد بـۆ بـەردەوامبوون لـە سـەر خـەبات لـە پێنـاو دەستەبەرکردنی مافەکانی. کەچی ئەرمەنییەکان لـەم پشـتگیرییە ناوخۆییـە بێبەشـن، وەلێ ئەوانیش وەکو کـورد هاوسـۆزی ژمارەیـەك لـە دەوڵەتـەکانیان بـۆ لای خۆیـان راکێشـاوە و ژمارەیەکیش لەو دەوڵەتانەی بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵ ئەم بزوتنەوانە گونجاون، پشـتگیرییان دەکەن.

لێرەشەوە، بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا، هەوڵ دەدات پێوەندییەکانی لەگەڵ بزوتنەوەی کورد لە کوردستانی گەورە لە لایەك و لەگەڵ بزوتنـەوە پێشـکەوتووخواز و دیموکراتییـەکانی تورکیا لە لایەکی ترەوە، پتەو بکات، سەرەڕای هاوکاریکردنی لەگەڵ هـەموو بزوتنەوەیـەکی رزگاریخوازی لە جیهاندا. بەمەش ئەم بزوتنەوەیـە تـوانی بایـەخ و گرنگـی پێـدانی بزوتنـەوە پێشکەوتووخوازەکانی تر لە ناوەوە و پشتگیری کوردی ناوچەکە و هاوسۆزی ناوەندە ئازادیخواز و دیموکراتییەکان لە جیهان دەستەبەر بکات. بۆیە ئەو هێزە پێشکەوتووخواز و دیموکراتخوازانە توخمگەلێکی فشاریان پێکهێناوە یاخود بوونەتە هێزی فشاری سیاسی (لۆبی) لە سەر تورکیـا لە پێناو دانپێنان بە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا و هەروا دانپێنانیش بە مافی نەتـەوەیی کەمایەتییەکانی تر. لەبەر هەموو ئەم فاکتەرانە تورکیا کەوتـە خـۆی و ئـەوەبوو لـە سـاڵی ١٩٨٨ کۆمپانیای توێژینەوە و لێکۆڵینەوە لەشاری واشنتۆن بەناوی (دەستەی رێنماییکـارانی نێو نەتەوەیی) دامەزراند بە ئامانجی نزیکخستنەوەی بیر و بۆچوونەکانی هەردوو حکوومـەتی

تورکیا و ئەمریکا لەگەڵ یەکتر سەبارەت بەکاروباری رۆژهەڵاتی ناوین و کێشەکانی تورکیا (١٩/٣٣) و لە پێناو بەرەنگاربوونەوە لەو فشـارە سیاسـییە دەرەکییانـەی دەخرێنـە سـەر تورکیا. جگە لەوەش، وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لـە سـاڵی ١٩٩٠ دۆسـییەیەکی تایبـەت بەناوچـەی باشـووری رۆژهـەڵاتی ئـەنادۆڵ ئامـادەکرد تابیخاتـە بـەردەم ئـەو دەوڵەتـە رۆژئاواییانەی فشاریان خستۆتە سەر تورکیا لە سۆنگەی پێشـێلکردنی بەرامبـەر بـەمافی مرۆڤ لە ناوچەی کوردنشیندا (١/٣٤).

جا، لە حاڵێکدا (ئوزال) پێی وایە رۆژگار کێشەی کورد چارەسەر دەکات (٢٥/٣٥)، ئەوە بەم وتەیەی ئاماژە بەنیوەی ئەم هەقیقەتە دەکات کە دەڵێت: تورکیا ئەگـەر خوازیـارە ببێتـە ئەندامێك لە یەکێتی ئەوروپا، پێویستە لە سەری کێشـەی کـورد چارەسـەر بکـات، چـونکە جیهانی رۆژئاوا تورکیایەك لە ریزی خۆی وەرناگرێت کە وێڕای پەرلەمان و فرە حیزبییەکـەی، سەراپای پڕە لە پێشێلکاری مافی مرۆڤ و بوونی حوکمی لەسێدارەدان لەنێو یاسای سـزاکانیو کاروباری دەوڵەتیش بەرێگەی ئەو بڕیارە ئیدارییانەوە بەڕێوە دەبات کە هێزی یاسایان هەیە.

بۆیە، تورکیا لە سێ لاوە لە سەر ئاستی نـاوخۆیی و دەرەکـی رووبـەڕووی فشـارگەلێکی سیاسی و فشاری دەستە و دەزگا پێوەندیدارەکانی مافی مرۆڤ بۆتەوە، فشارەکانیش لەلایـەن، ئەمانەوە پیادە دەکرێن:

یەکەم- بزوتنەوەی دیموکراتی تورکی:

ئەو دەمەی کوودەتای ١٢ی ئەیولی ساڵی ١٩٨٠ رووی دا و بـاری نائاسـایی لـە تورکیـا بڵاوبۆوە لە دەرەنجامی جێبەجێکردنی حوکمی عورفی و سانسۆری سەر رۆژنامەکان، سەرەڕای ئەو مافە ڤیتۆیەی بەسەرۆکی کۆمار بەپێی دەستووری ساڵی ١٩٨٢ دراوە، ١٢٦٤ نووسەر و هونەرمەند و رۆژنامەنووس و پارێزەر و مامۆسـتای زانکـۆ لـە ١٥ی مایسـی سـاڵی ١٩٨٤ یادداشتێکیان بەرزکردەوە بۆ دیوانی سـەرۆکایەتی کۆمـار تێـدا داوایـانکرد بـە زەروورەتـی پیادەکردنی مومارەسەی تەواوی دیموکراتی لە وڵات و گۆڕینی چەند بەندێکی دەستووری نـوێ و هەڵوەشاندنەوەی ئەو رێکارانەی کەلەدژی دیموکراتین و هێشتا لە تورکیا کاریـان پێـدەکرێ، ئەگەرچی حوکمی مەدەنی لە تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٨٣)وە گەڕاوەتەوە بۆ وڵات. بـەڵام لە بری ئەوەی دەوڵەت بەدەنگی داخوازییـەکانی ئـەو هزرڤانانـەوە بێـت، دادگـای سـەربازی لەئەنکەرە لە دوای دانیشتنی یەکەمی، بڕیاریدا لێکۆڵینەوە لەگەڵ ئەو کەسانەدا بکـات کـە

نوێنەرایەتی سەرکردەکانی هزر و رووناکبیری و رۆژنامەگەری و یاسا دەکەن لە وڵاتدا. بەمەش رووبەڕووی سەپاندنی حوکمی دادگا بوونەوە بە سزای بەندکردن لە ٣ مانگەوە بۆ ساڵێك بەتۆمەتی "پابەند نەبوون بەجێبەجێکردنی فەرمانەکانی سەرکردایەتی سەربازی ئەنکەرەی تایبەت بە رێکخستنی پروپاگەندەی سەربازی" (٢٥٤/٣٦). لە سەرووی ئەو بیرمەندانەشەوە، هەریەك لەم نووسەرانە بوون: رۆماننوسی ناوداری تورکیا(عەزیز نەسین) سەرۆکی سەندیکاکانی ئەدیب و نووسەرانی تورك، (بەهرام ئوغلۆ)ی شاعیر، (سەندالچی)ی هونەرمەند و (محەمەد عەلی ئیبار)ی نووسەر و چەند رووناکبیرێکی تر.

گۆڤاری (ئیکۆنۆمیست)ی بەریتانی، رەوانەکردنی ئەو (٥٦) هزرڤانە تورکییەی کە یاداشتەکەیان واژۆکرد، بۆ پێش دادگای عورفی سەربازی لەئەنکەرە، بە نموونەی ئاشکرای ناکامڵبوونی دیموکراتی لەم وڵاتە لە قەڵەمدا کە هێشتا فرە کون و کەلێنی تاریکی شاردۆتەوە"(٩/٣٧).

وەلێ، دیموکراتیخوازانی تورك تەنها بە بەرزکردنەوەی ئەم یاداشتە وازیان نەهێنا، بەڵکو لە زۆربەی ئەو کار و چالاکییانەش بەشدارییان کرد کە لە ئەورووپا رێکخران بە ئامانجی ئاشکرا کردنی رووی راستەقینەی دەسەڵاتی سەربازی لە تورکیا و داوایانکرد بۆ ئازادکردنی ئەندامانی هەوادارانی ئاشتی لەتورکیا: باڵیۆزی پێشوو مەحموود دیکردین و پارێزەر ئۆرهان بیلین و ئاتائۆل بەهرام ئۆغلۆی شاعیر و (٥) ئەدیبی ناسراوی تر کە لە ساڵی (١٩٨٢)ەوە لەبەندیخانە لە ئەستەمووڵ بەبێ دادگاییکردن بەند کرابوون و هەریەکە چاوەڕێ بوون بۆ ماوەی ٥-١٠ ساڵ حوکمیان بەسەردا بسەپێنرێ (١٠/١٧). ئەدیبانی تورك لەساڵی ١٩٨٤ بەشداریشیان لەکۆنگرەی نووسەرانی ئەورووپا کرد و لە کۆنگرەکەدا نارەزایی خۆیان بەرامبەر بە سانسۆری دەوڵەت و پێشێلکردنی مافی مرۆڤ دەربڕی بە تایبەتی لە ناوچە ناسەقامگیرییەکانی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا و بەرامبەر بەبوونی ٣٥ هەزار بەندکراوی سیاسی تورکیا کەتۆمەتبار کراون بەبڵاوکردنەوەی ئاژاوە لەوڵات و بە بەرهەڵستکاریکردنی دەوڵەت و داوای دەرکردنی لێبوردنی گشتییان بۆ (٢٠) هەزار گیراوی تورك کرد، کە تۆمەتی تیرۆریستیان خرابووە پاڵ (٩/٣٧).

گۆڤاری (بەرەو ساڵی ٢٠٠٠)ی مانگانە، ئەرکی بەرگریکردنی لە مافی کوردی لە تورکیا، گرتە ئەستۆ و شان بە شانی ناوەندە دیموکراتیخوازەکانی تورکیا بەشداری لە هەڵمەتی ئاشکراکردنی سیاسەتی (حیزبی نیشتمانی دایك)ی دەسەڵاتدار لە تورکیا کرد، لە رێزی

پێشەوەی ئەو هەڵمەتەش نووسەری پێشکەوتووخوازی تورك (عەزیز نەسین) بوو کە لەو کتێبەی لە ساڵی ١٩٨٩ دەرچوو و بەناوی (تورکی بولگاریا و کوردی تورکیا)وەیە، تاکیدی کردووە، دەڵێت: "مادامێك (٣٪)ی هاوڵاتیانمان لە رۆژهەلات و باشووری رۆژهەلاتی تورکیا زمانی تورکی نازانن، چونکە بە کوردی داخێون، بەمەش مەحاڵە بتوانن بۆ خواست و مەرامەکانیان ئەم دەوڵەتە حاڵی بکەن کەوا خۆشی (واتە: دەوڵەت) توانای لێکحاڵیبوونی لەگەڵیاندا نییە و مادامێکیش دەوڵەت ئەو کۆمەڵە خەڵکە لە هاوڵاتیانی بە بەشێك لە گەلی تورك دانانێت، بەڵکو ئەوان بەشێکن لەگەلێکی تر و مادامێك دەسەڵاتدارانی فەرمانڕەوا لەو ناوچەیە بۆیان هەیە خۆیان رایانبگوێزن، یان بە دەرکردنی فەرمانگەلی (بیگرە و بیکوژە) یان بەتوندکردنیان لەگرتووخانەکاندا و جۆرەها شێوازی ئازار و ئەشکەنجەدان بەکاربێنن- بەنموونە بەپێی راپۆرتی کۆمیتەی مافی مرۆڤ لە گرتووخانەی دیاربەکردا (٣٢) بەندکراو لەژێر ئەشکەنجەدا گیانیان لەدەستدا- ئەوا هەر قسەیەك لەوێدا هێز و مانای لەدەست دەدات و باسکردنیش لە بارەی کێشەکانەوە هەمووی دەبێتە جۆرێك لە بێهوودەیی، چونکە تۆ ئەگەر لە ناو ئەم کەش و بارودۆخەدا، شەو و رۆژ گۆرانیت بە بەژن و بالای یەکێتی ولات و بەشداریکردندا چڕی، ئەوە نەیەکێتی ولات و نە بەشداریکردن دێنەدی، چونکە ئەم رەوشە دەرەنجامی تەنها تۆڵەسەندن و کوشتن و بڕینی بێبەزەییانەی کورد و تورك لە نێو خۆیاندا بووە، ئەمە ئەوەیە کە روویدا و ئێستاش لە تورکیا، روودەدات"(٣٩/٧١).

لەدەستپێکی ساڵی ١٩٨٦ یەکێتی کرێکارانی تورك (تورك ئیش)- یەکێتی کرێکارانی موحافیزکار و لایەنگری حیزبی دەسەڵاتدار بوو- بۆ یەکەمین جار دوای تێپەڕبوونی ١٦ ساڵ، خۆپیشاندانێکی لە شاری ئەزمیر سازدا، (١٠) هەزار کەس تیادا بەشداربوون و ئەم دروشمانەیان بەرزکردەوە: (نا بۆ دەستوور، بەڵێ بۆ تورکیای دیموکراتی، گرتووخانەکان خاڵی بکەن، داوای دەرکردنی لێبوردنی گشتی دەکەین، ئازادی بۆ رۆژنامەگەری، ئازادی بۆ دیسك Disk= یەکێتی کرێکارانی چەپی شۆڕشگێڕ کەدوای کوودەتای ١٢ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٠ قەدەغەکرا-). سەرکردەی سیاسی کوهەن گورگان کە نووسەرێکی ناسراوی بەرەگەز کورد و یەکێك بوو لە سەرکردەکانی پێشووی پارتی دیموکراتی میللی بوو، لە پێش خۆپێشاندەران وتارێکی خوێندەوە، جەماوەر هوتافیان بۆ کێشا و داوایان کرد ببێت بە سەرۆکی وەزیران، بۆیە تورگۆت ئوزال سەرۆك وەزیرانی ئەو دەمە (ئایدن کوهەنی)ی بەوە تۆمەتبارکرد کە هانی کۆمەلانی خەڵك دەدات ماوەی ئەو بۆشاییە دەسەڵاتە بگەڕێتەوە کە لە پێش ساڵی ١٩٨٠ لە

تورکیا هەبوو، لە بەرامبەریشدا (کوهەن) حکوومەتی بەمە تۆمەتبارکرد کە زیاتر رەفتاری فاشیزمی گرتۆتەبەر (١٣/٤١).

میدیای ئەمریکاش بۆ رای گشتی ئەوروپا وێنای کرد کە مەحاڵە تورکیا بتوانێ دیموکراتی و مافی مرۆڤ لە ولات پراکتیزە بکات بە هەمان ئەو ئاستەی لە ئەوروپا و ویلایەتە یەکگرتووەکان هەیە. رۆژنامەنووسێکی تورکیاش لێدوانی لە سەر ئەمەدا و گوتی: "رۆژئاوا توانی وێنەی چەمکێکی دیاریکراو بۆ دیموکراتییەکی نوێ بکێشێ، ناوی دیموکراتی تورکییە" بە چاوپۆشی لەوەی کە بە هاگەلی دادوەری و ئازادی و دیموکراتی هەموو یەك جەستەن و دابەش نابن (٥/١٧). لێرەشەوە، تالیقوانی سیاسی ئیسماعیل جەم زنجیرە وتارێکی لە رۆژنامەی (گوینش- رۆژ) سەبارەت بە پرسی دیموکراتی بلاوکردەوە، لە کۆتاییدا دەڵێت: ئەگەر لەوێڕا شتێك هیچ جێگرەوەیەکی نەبێت، ئەوە دیموکراتییە" (٢٨/٤٢).

کاتێك ئەردال ئینونۆ سەردانی هەرێمی (ماردین- مدیات)ی کرد لەو ناوچانەی کە زۆرینەی دانیشتوانیان کوردن، رووی دەمی کردە جەماوەر و گوتی: پێویستە کار بۆ بەرقەراربوونی سەقامگیری لە ناوچەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ بکرێ، گەرەکە کارێکی وایش نەکەین دیموکراتی بکەینە قوربانی ئەوەی کە تیرۆر لەم ناوچەیە هەیە.. و وتیشی: من متمانەم بە گەل هەیە و هێزی لێ وەردەگرم بۆ سەرکەوتن لە هەڵبژاردنەکانی داهاتوو و کە دەسەلاتیشمان وەرگرت سیستمی پارێزگاری گوندەکان، واتە دەزگای ئەو کوردانەی هاوکاری دەوڵەت دەکەن- هەڵدەوەشێنینەوە، چونکە ئەم سیستمە نە لە سیستمی دیموکراتی و نە لە سیستمەکانی دەسەلاتی سەردەمدا جێگای دەبێتەوە"(٣/٥٢).

بۆ ئەوەی بزانرێ تا چەند پێشێلکاری لە تورکیا بەرامبەر بەدیموکراتی دەکرێ، وا لە خوارەوە دەقی تەواوی ئەو بەیاننامەیەتان بۆ تۆمار دەکەین کە هزرڤانی گەورەی تورکیایی (عەزیز نەسین)[١٣] بلاوی کردەوە و لەو کۆنگرە رۆژنامەوانییەدا خوێندییەوە لە ئەنکەرە سەر لە بەیانی رۆژی ٩ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٨٩ بەستی و ناونیشانی: (بانگهێشتێك بۆ بەدەنگەوەنەچوونی بانگهێشتەکەی ئیڤرین) بوو، گوتی: (٢١١/٣٩).

١٣- لەپاڵ عەزیز نەسین و هاورێکانی ئیسماعیل بێشکچی یەکێکە لەو رۆشنبیرە تورکانەی کە بە پەرۆشەوە داکۆکی لە مافی رەوای کورد کردووە و لەو پێناوەدا قوربانیەکی زۆری داوە.(وەرگێر و پێداچۆرەوە)

"سەرۆکی کۆمار کەنعان ئیڤرین بانگهێشتی ٦٧٠ وەرزشوان و زانا و هونەرمەندی کرد لەگەڵیان لەکۆشکی جانقایا- کۆشکی سەرۆکایەتی کۆمار- لە کاتژمێر حەوت و نیوی ئێوارەی رۆژی ٩ی کانوونی دووەمی ١٩٨٩ کۆببێتەوە، من پێم وایە ئەوە دەرەنجامی هەڵسەنگاندنێکی هەڵەیە، چونکە بۆ منیش داوەتنامەیەك نێردرابوو بۆ ئەوەی لەو کۆبوونەوەیە ئامادەبم. ئەم بانگهێشتە هەلێکی مێژووییە بۆ هزرڤانانی تورك تاکو رای خۆیان لە بەرامبەر ئیڤرین دەربخەن، بۆیە هیوادارم بیرمەندانی دیموکراتیخوازی تورکیا ئەم هەلە مێژووییە بە باشترین شێوە بقۆزنەوە. بیروبۆچوونی ئەوانەی بەدیموکراتیخواز ناوبراون بەچەپ و راستیانەوە هەرچۆنێك بێت، ئەوا لێرەدا من پێم خۆشە جەخت لەوە بکەم کەبانگهێشتەکەم بۆ رەتکردنەوەی بانگهێشتەکەی کەنعان ئیڤرین، شەخسی نییە، بەڵکو بانگهێشتێکی کۆمەڵایەتی گشتییە، چونکە بە بەشدارنەبوونیان لەو کۆبوونەوەیەدا جەخت دەکەنەوە کە مرۆڤی تورك شایستەی دیموکراتییە و هزرڤانی تورکیش سەرکردەیەکە لناو کۆمەڵگاکەیدا، لێرەشەوە پێشنیارم بۆ وەرزشوانان و هونەرمەندان و بیرمەندانی تورك ئەوەیە بە پیر بانگهێشتەکەی ئیڤرینەوە نەچن، لەبەر ئەم هۆیانەی لای خوارەوە:

١- وەك دەزانن و وەك دیوتانە و لە ناو رووداوەکانی ١٢ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ ژیاون، ئەم کوودەتا سەربازییە ناچاری کردین بکەوینە سەر یەك ئاراستە و ئەو تاکە ئاراستەیەی بۆ دارشتین، بەمەش ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کلتووری و سیاسی و ئەخلاقیمان وەها داڕووخان لە مێژووی کۆماری تورکیا وێنەی نەبوو، ئەم داڕووخانەی کە بە کوودەتا سەربازییەکەی ١٢ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٠ دەستیپێکرد و هێشتا بەردەوامە، وازیاتر پەرە دەسێنێ و گشتگیر دەبێت.

ئەوانەی ئەمڕۆ بانگهێشت کراون بۆ کۆبوونەوەی (جانقایا)، بە نەچوونیان بۆ کۆبوونەوەکە، تاکید لە وەستانیان دەکەن دژی هەر کوودەتایەکی سەربازی لە داهاتوودا، بگرە پەندێکی لەبیرنەکراو دەدەن بەهەموو ئەو کەسانەی خۆیان ئامادە دەکەن کوودەتایەکی سەربازی تر ئەنجام بدەن.

٢- ئەو دەستوورە نادیموکراتییەی کوودەتاکەی ١٢ی ئەیلولی (١٩٨٠)ی دایڕشت و ئەو یاسایانەش لێوەی سەرچاوەیان گرتووە تاکە ئاستەنگە لە پێش گواستنەوەی تورکیا بەرەو دیموکراتی، جا چەند ئەم دەستوورەی کە ئیڤرین بە یەکەم ئەندازیاری دادەنرێ بوونی هەبێت، مەحاڵە وەرچەرخانی دیموکراتی لە تورکیا بێتەدی، چونکە خودی کەنعان ئیڤرین بەڵێنی دا ئەم

دەستووره بپارێزێ و دەستکاری نەکات یاخود بیگۆڕێ، بەمەش وەکو یەکەمین کەسی سیاسی کە بەڵێنی داوە دەستوور نەگۆڕێ، ناوی چووە مێژووەوە. بەڵام ئـەو ئیمـڕۆ دوای ئـەوەی (٧) ساڵ بە سەر بەیاساکردنی دەستووری ناوبراو تێپەڕیوە، ڕەزامەندی خۆی دەردەبڕێ بۆ گـۆڕینی هەندێ لە مادەکانی دوای ئەوەی بەڵێنی خۆی لەبیرکرد، بگرە ئەمڕۆیش ڕەخنە لەو دەستووره دەگرێ کە دوێنێ خۆی داینا.

بەدەنگەوە نەچوونی بانگهێشتکەران بۆ ئامادەبوون لە کۆبوونەوەکەی جانقایا، جەختکردنە لە سەر وەستانیان لە دژی ئەم دەستووره نادیموکراتییە و لەدژی خودی زامنکەرانی و ئەوانەش لە ئاییندەدا ئامادەگی خۆیان دەردەبڕن بۆ زامنکردنی دەستوورەکانی داهاتوو.

٣- کوودەتا سەربازییەکەی ١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠ کە ئیڤرین سەرکردایەتی کرد، هەموو دامەزراوە گەورەکانی لە تورکیا تێك و پێکدا: دامەزراوەی دەستوور، دامەزراوەی ڕێکخـراوە سیاسییەکان (حیزبەکان)، ڕێکخراوە دیموکراتییەکان (سـەندیکا و کۆمەڵـە و یەکێتییـەکان)، دامەزراوەی زانکۆ و ئەوانیتر..

کردەوەی (ئیڤرین) بە شێوەیەکی دوور لە یاسا و بە بڕیاری خودی خۆی بە داخستنی کۆڕی زمانەوانی تورکی و کۆڕی مێژوویی.. ئەو دوو دامـەزراوە گەورەیـەی ئـەتاتۆرك بـە مـوڵکی تایبەتی خۆی و بە شێوەی وەقفی تایبەت دایمەزراند- وایکرد بەر نەفرەتی مێژوو بکەوێت.

بانگهێشتکەران بەرەتکردنەوەی ئامادەبوونیـان لـە کۆبوونـەوەی جانقایـا، بـۆ نـەوەکانی دواڕۆژ جەخت دەکەنەوە: تاك تاکەکانی کۆمەڵگە هەرچەند پلـەی یـان پێگەکـەی بـەرزبێت، نابێت لەسەرووی یاساوە بێت و کـۆڕە دامەزراوەییـەکانیش بـە ئـارەزووی ئـەو تاکـە کەسـە دابڕووخێن یاخود تێك و پێکبدرێن.

٤- کوودەتا سەربازییەکەی ١٢ی ئەیوولی ١٩٨٠ مڵکداری تاکە کەسی نەهێشـت، ئـەو مافەی کە تاكو کۆمەڵگە بەدرێژایی مێژوو خەباتیان کردووە لە پێناو بەدەستهێنانی. ئەمەش ئـەو دەمـە ڕوویـدا کوودەتاچـییەکان دەسـتیانگرت بەسـەر مـاڵ و مڵکـی گواسـتراوە و نەگواستراوەی ئەو حیزبە سیاسییانەی قەدەغەکران، نە وەك بـەبڕیاری دادگـا یـان دامـەزراوە دەستوورییەکان یان مەرجەعە یاساییەکان، بەڵکو بە ئارەزووی شەخسی خۆیان.

لای ئەم خاڵەش، ئێمە لە کاتێکدا بە دەنگ بانگهێشـتنەکەی (ئیڤـرین)ەوە ناچـین، ئـەوا جەخت دەکەینەوە سەر ڕێز و حورمەتمان بۆ مافی مڵکداری و ئـارەزووی خۆمـان بـۆ دووبـارە نەبوونەوەی ئەم جۆرە گاڵتەجاڕییە لەوڵاتەکەمان لەپاشەڕۆژدا.

٥- لە کاتی گواستنەوەی وڵات بەرەو دیموکراتی، ئەگەر بکرێ ئەو کۆڕە دامەزراوەییانەی کوودەتاچییەکان لە ١٢ی ئەیوولی ١٩٨٠ تێکیاندا، دووبارە بنیاتبنرێنەوە، ئەوە دووبارە بنیادنانەوەی زانکۆ کاتێکی زۆری دەوێت. بەڕێوەبردنی زانکۆکانیش بەهزر و ئەقڵییەتی سەربازگەکان، یاخود دانانیان بەکارگەگەلێك بۆ بەرهەمهێنانی تەنها کاڵایەك و تاکە نموونەیەك و بەیەك مۆرکو نیشانە، ئەمە ڕێك ئەوەبوو دەزگای فێرکردنی باڵا YOK لەتورکیا بەئەنجامی گەیاند و دواجار بەگران لەسەر تورکیا دەکەوێت.

بە ڕەتکردنەوەی ڕۆیشتن بۆ جانقایا، دەتوانین بە دامەزرێنەران و کارگێڕانی دەزگای فێرکردنی باڵای تورکیا ڕابگەیەنین کە بەڕێوەبردنی زانکۆکان جیاوازی هەیە لەگەڵ بەڕێوەبردنی سەربازگە و کارگەکان.

٦- ئەو قۆناغەی ئیڤرین لە میانەیدا وەك سەرۆکی دەوڵەت و سەرۆکی کۆمار حوکمڕانی کرد، خراپترین قۆناغی دەسەڵات بوو لە مێژووی تورکیا لە رووی زوڵم و زۆر و ئەشکەنجەدان و دژایەتیکردنی هزرڤان و ڕۆشنفکران و شکاندنی کەرامەت و مافیان، بە شێوەیەك زۆربەی ئەو بیرمەندانەی لە خەستەخانەکانی ئەوروپا لە رووی تەندروستی جەستەیی و ئەقڵیەوە چارەسەر دەکران خەڵکی تورکیا بوون، ئەمە جیهانی پێشکەوتووی ناچارکرد لە دژی کردەوە وەحشیگەرییەکانی حکومەتی تورکیا، وەك: ئەشکەنجەدان و لەسێدارەدان بوەستن و داوای لێبکەن ڕێز لە واژۆی خۆی لەسەر ئەو بەڵگەنامەو دیکیۆمێنتانەی ئەو مومارەسانە قەدەغە دەکەن، بگرێت. ئیڤرین بۆ وەڵامی ئەم داوایە لەرادیۆ و تەلەفزیۆنەکانی تورکیاوە بەم شێوەیە دوا و گوتی: ئەوروپاییەکان کاتێك داوامان لێدەکەن حوکمی لەسێدارەدان جێ بەجێ نەکەین، ئەوە بەم کارەیان دەست لە کاروبارمان وەردەدەن، لە حاڵێکدا ئێمە دەستمان لە کاروباریان وەرنەداوە، چونکە لەوانمان نەپرسیوە، ئەی ئێوە بۆ مرۆڤ لەسێدارە نادەن؟" یەکێك لە گوتە مێژووییەکانی (ئیڤرین)یش، ئەمەیە کەدەڵێت: گەر نایانەوێ لەسێدارەیان بدەین.. باشە، داوای چیمان لێدەکەن؟ نان و ئاویان بدەینێ و قەڵەویان بکەین؟"

ئەگەر ئەوە ڕاست بێت مێشکی مرۆڤ ئالوودەی نەخۆشی لەبیرچوونەوەیە، وەلێ لەبیرچوونەوەش پێویستی بە تێپەڕبوونی هەندێ کات هەیە.. بەڵام ئێمە هێشتا لە ناو ئەو ڕووداوانەدا دەژین، کەچی ئەو (ئیڤرین)ەی لاری نەبوو چەند مادەیەك لەدەستووری خۆی داینا و پاراستی، بیگۆڕێت، سەبارەت بە حوکمی لەسێدارەدانیش ئیلتیزامی بەقسەی خۆیەوە نەکرد، بەڵام ئەمەیان نەك لە تورکیا، بەڵکو لە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا کاتێك تاکیدی لەوە کردەوە

و گوتی ئەو لە دژی سیستمی لەسێدارەدانی مرۆڤە لەبەر هەر هۆیەك بێت، هەر لە ئەڵمانیاشەوە جەختی کردەوە و گوتی: دەکرێ حیزبێکی شیوعی لە تورکیا دابمەزرێ.

ئێمە لە کاتێکدا بەشداری لە بانگەوازی جانقایا نەکەین، تاکید دەکەینەوە سەر رەتکردنەوەمان بەرامبەر مەینەتییەکانی ئەو رۆژگارانەی تێدا ژیاین و ئێستاش تێدا دەژین و لەپاشەرۆژیشدا رەتیاندەکەینەوە.

٧- لە کاتێکدا مرۆڤی تورك لە سۆنگەی بێکاری و گوزەرانی سەخت لە بیابانەکانی سعوودیاوە تا وڵاتە ساردەکانی باکوور دەرگای کار دەکوتن لە پێناوی پاروە نانێك و لە کاتێکدا هاوڵاتیانمان دوور لە زێدی خۆیان بۆ خزمەتکردنی بێگانە کاردەکەن و دەوڵەتیش پڕوپاگەندە بۆ کەمکردنەوەی منداڵبوون دەکات بۆ رووبەڕووبوونەوە لە رێژەی زیادبوونی دانیشتوان، دەبینین ئیڤرین لە میانەی سەردانەکەیدا بۆ پاکستان رەزامەندی خۆی دەردەبڕێ بۆ کۆچکردنی ئەو ئەفغانییانەی پێی وایە بەرەگەز تورکن بۆ تورکیا ئەگەرچی زمانی تورکی نازانن و فریان بەسەر کاروباری تورکیاوە نییە، ئەمەش لەبەر خاتری (زیائولحەق) بە بەخشینی خانووی نیشتەجێ کردن و بڕینەوەی مووچەی مانگانە بۆیان لەبەر ئەو کۆت و بەندانەی سەپێنراون بە سەر رۆژنامەگەریدا کەسێك نەیتوانی رەخنە لەو مەسەلەیە بگرێ و ئەوەیان تەنها وەك رێکارێکی دیموکراتییانە شرۆڤە کرد.

٨- ئەو یاسا تایبەتەی کە کوودەتا گێڕان بە پشتبەستن بە مادە (١٥)ی دەستوور دەریانکرد و وایکرد هەموو ئەو کار و کردەوە و حاڵەتە مڵکدارییانەی کە ئیدارییەکان لە رۆژی کوودەتاکەوە لە ١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠ تا کاتی بەرێوەچوونی یەکەم هەڵبژاردنی نوێنەرایەتی لە تورکیا ئەنجامیاندا، ببنە کارگەلێك یاسا یان دەستوور لێپرسینەوەیان لەسەر نەکات بەنموونەیەکی زەقی یاسای نادیموکراتی دادەنرێ لەجیهاندا.

دەرکردنی یاسایەکی تایبەت لە لایەن پیاوی ئیدارییەوە جەخت لە نەبوونی بەرپرسیارێتی دەکات دەرهەق کارەکانی و روونی دەکاتەوە تاچەند ئەو کەسە ئیدارییە هەست بە بەتاڵبوون دەکات. بەدەستەواژەیەکی تر: تاچەند ئەو کەسە ئیدارییە قەناعەتی بە راستی و هەقانەتی ئەو کارانەی نییە کە بە ئەنجامی گەیاندوون.. ئەو کارانەی (١٠) ساڵ پێشتر یاسایی بوون و کەسانێك بە ئەنجامیان گەیاندووە تەمەنیان لەنێوان ١٦ و ١٧ ساڵان بووە، ئیمڕۆ بە تاوانگەلێك دەژمێردرێن یاسا سزایان لە بارەوە دەردەکات. لەم روانگەیەشەوە ئەو یاسایانەی

ئیدارییەکان بۆ لابردنی بەرپرسیارێتی لە سەر کردەوە نایاساییەکانیان دەریانکرد، پێچەوانەی دادوەری و هەق و لۆژیکن.

ئەو هۆیانەی باسمان کردن لە مەڕ رەتکردنەوەی بانگهێشتەکەی کەنعان ئیڤرین و بەشدارینەکردن لە کۆبوونەوەی جانقایا، دەکرێ دەیان هۆی تریان بخەینەپاڵ. بەڵام وا دیارە ئیڤرین بە رازیبوونی لە سەر گۆڕینی دەستوور و جێ بەجێنەکردنی حوکمی لەسێدارەدان و بە ئەگەری دامەزراندنی پارتێکی شیوعی لە تورکیا و بە قەدەغەکردنی سەرپۆش بۆ کچانی زانکۆ و بە بانگهێشتکردنی زانا و هونەرمەند و وەرزشوانان و پێشوازیکردنیان لە کۆشکی کۆماری، گەرەکی بوو خۆی لە جەماوەر نزیك بخاتەوە و ئیشارە بدات کە لەوێ دا گۆڕانکاری گەورە لە تورکیا روودەدەن. وەلێ ناکرێ ئەم گۆڕانکارییە درۆزنانەیە بە بەشێك لە پەرەسەندنی مێژوویی لە تورکیا دابنێین، چونکە ئامانجی هەوڵی خۆنزیکخستنەوەی ئیڤرین لە کۆمەڵگە بۆ ئەنجام دانی گۆڕانکاری نییە لەم وڵاتە، بەڵکو بە نیازی ئارەزووی دووبارە هەڵبژاردنییەتی بۆ پۆستی سەرۆکایەتی کۆمار و دەرخستنی خۆی وەك مرۆیەکی بێتاوان لە پێش دادگای مێژوو و بەدیمەنی دیموکراتیخوازیش لە پێش خەڵکی بیانی.

لە پێناو هەموو ئەمانەدا، داوا لە گشت بانگهێشتکەرانی جانقایا دەکەم، ئەو بانگهێشتە رەتبکەنەوە، چونکە ئەم هەڵوێستەمان تەنها بۆ ئیمڕۆمان نییە، بەڵکو بۆ دوارۆژیشە و بەهیوام ئەم هەلە بقۆزینەوە.. لەگەڵ ئەوپەڕی رێزم".

لە کاتێکدا ئەم بانگەوازەی هزرڤانی گەورەی تورکیا عەزیز نەسین بۆ بایکۆتکردنی ئەو کۆبوونەوەیەی سەرۆکی کۆمار بانگەشەی بۆ کرد، گوزارشتی لە زەنگی مەترسیدار کرد کە هەموانی وەئاگا هێنا بۆ کردەوە نادیموکراتییەکانی تاقمە سەربازییەکەی تورکیا، ئەوا هەڵسەنگاندنەکانی نووسەری ناوبراو بەرامبەر بە بارودۆخی تورکیا، هاوئاهەنگ بوون لەگەڵ هەڵسەنگاندنەکانی نووسەری بەرەگەز کورد (دوغۆ بیرنجیك) سەبارەت بە هەمان بارودۆخ، ئەوەبوو، بیرنجیك سەروتارێکی بە ناونیشانی ناکرێ ئوزال ببێ بە دیکتاتۆر) بڵاوکردەوە، تیادا گوتی: "ئەوانەی چاوەڕوانی یارمەتی لە سوپا دەکەن، خەیاڵیان خاوە، چونکە سوپای تورك لە گەمەی گێڕانەوەی هاوسەنگی بۆ سیستمی تورکیا وەڕس و بێزار بوو، پاش ئەوەی ئەم هاوسەنگییە بۆ چەندین جار سەنگەلا بوو. لە بەرامبەر ئەمە نابێت بۆ گۆڕانکاری پشت بەهێزی سەربازی ببەسترێت.

بەش بەحاڵی ئۆپۆزسیۆنی سەرەکیش کە بریتییە لە حیزبی دیموکراتی سوشیالیستی میللی SHP، ئەوا (دوانە)ی (ئوزال)ی سەرۆکی کۆمـار و (بایکـال)ی ئەمینـداری گشـتی حیزبـی دیموکراتی میللی، هەرچەندە لە بیروبۆچوونیاندا جیاوازییان هەیە، بەڵام بڕوایان بە وەدیهێنانی سەقامگیری- بە ڕێگەی بازدان بە سەر تەنگژەکان و شروڤەنەکردنی ڕووداوەکان بە شێوەیەکی زانستییانە- هەیە.

بە نموونە، کاتێك حیزبی دیموکراتی سوشیالیستی میللی لە هەڵبژاردنەکانی سـاڵی ۱۹۷۹ و دوا بەدوای ئەو تەنگژە سیاسییەی ڕووبەڕووی حیزبی نیشتمانی دایك بـۆوە، پشـتگیری لـە گۆڕینی سیستمی هەڵبژاردنەکە کرد، نیازی ئەوەبوو (ئوزال) بە سەرۆکی کۆمـار هەڵبـژێردرێ وەك پاشقولێك بۆ کێبڕکارەکـەی (بولەنـد ئەجەویـد)ی خـەنیمی شەخسـی ئـەردال ئینونـۆی سەرۆکی حیزبی SHP بەمەش ئەو حیزبە لەوساوە چارەنووسی خـۆی گرێـدا بـە چارەنووسـی (ئوزال)ەوە.

ئەگەرچی، (دیمیرال)ی سەرۆکی حیزبی ڕێگای ڕاست نەکەوتە ئەو هەڵە تاکتیکییانەوە کەوا (ئەردال ئینونۆ) تێیان کەوت- هەرچەندە تاکتیك شێوازێکە بـۆ سـەرکەوتنی ئـەو حیزبانـەی ستراتیژێکی ڕوونیان هەیە - حیزبی دیمیرالیش ئەمەی بـە لاوە نییـە و ئاتـاجی بـە هێزێکـی سیاسی هەیە پێوەی بتوانێ ئامانجەکانی جێ بەجێ بکات- دەی کەوا بـوو، دیمـیراڵ چـی پـێ دەکرێ بە نموونە بتوانێ کێشەی ئاڵۆزی کرێکاران لە تورکیا چارەسەر بکات؟ یان ئایا دیمـیراڵ سوپایەکی تایبەت شك دەبات بە هۆیەوە بتوانێ کێشەی کورد چارەسەر بکات؟

هێزە سیاسییە لاوازەکـان و کەمینـە حیزبییـەکان نـاتوانن کێشـە گـەورەکان بجـوولێنن، لێرەشەوە پێیان ناکرێت کێشە کۆمەڵایەتییە گەورەکان چارەسەر بکەن.

هەرچی، چەپی سوشیالیستی ڕادیکـاڵی تورکیشـە، ئـەوە چـاوەڕێی بەخشـندەی سـەرۆك (ئوزال) دەکات بە لابردنی هەردوو مادەی (۱٤۱ و ۱٤۲) لـە یاسـای سـزاکانی تورکیـا وەك بەخششێك، بەمەش لە دەسەڵات ڕازی بوو و لـە سـەرەتای سـاڵی (۱۹۸۹)وە بـە ڕاشـکاوی گوتی: لەوێدا تەنگژەیەکی سیاسی لە تورکیا بوونی نییە، ئەوە بزوتنەوەی کرێکاری بەرەو کزی دەڕوات و لەولایشەوە بزوتنەوەی کورد لەدەرەنجامی کۆتایی هـاتنی شـەڕی عێـراق- ئێـران، تەخت دەکرێ بەبێ ئەوەی جارێکی تر هەڵسێتەوە سەرپێ.

تورکیا ئەمڕۆ بە قۆناغێکی زۆر سەختدا تێدەپەڕێ، چونکە ئەوی دەسەڵات بـە نایاسـایی دایـدەنا، بۆتـە یاسـایی و بەپێچەوانەشـەوە، بـەڵکو کۆمەڵگـەی تـورکی زیـاتر ڕێـز لـە

نایاساییبوونی واقیع دەگرێ تاوەك ئەوەی ڕێز لەیاساییبوونی دەسەڵات بگرێ، پاش فرە بوونی سەرچاوەکانی ئەو دەسەڵاتەی دەیەوێت پرنسیپگەلێکی نوێ بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی لە تورکیـا دابنێت. ئەمەش ئامـاژە بـەوە دەدات کـە تورکیـا بـەرەو گۆڕانکـاری گـەورە دەڕوات، ئـەو گۆڕانکارییانەی هێزە بزوێنـەرەکانیان پـەرەیان پـێ دەدەن... ئـەم ڕژێمـە لاوازەی ئێسـتاش، لاوازترین کەسی هێنایە سەر لوتکەی دەسەڵات. لێرەشـەوە، ئـەو هـات و هاوارانـەی دەڵـێن (ئوزال دەبێتە دیکتاتۆر) مایەی پێکەنینن، چونکە دیکتـاتۆر یـان دەسـەڵاتدار، بـە ڕێگـای هەڵبژاردن، یاخود بە شێوازی یاسایی رەوا، نابێت بە دیکتاتۆر و فەرمانڕەوا، بەڵکو بەرێگای هێزەوە دەبێت. جا، چونکە ئوزال هێزی نییە، بۆیە بەرەو کۆشکی کۆماری سەرکەوت لە پێناو ئەوەدا بکەوێت، بەڵام ئوزال ئا لەوێوە بە ڕێگای دیمیرال یان ئینونۆوە ناکەوێت، بـەڵکو هێـزە دینامیکییە دیموکراتییەکان- هێزە بزوتنەوە دیموکراتیخوازە میللییە پەرەسەندووەکان لـەوێوە دەیهێننە خوارەوە". (٧/٤٣).

(عەبدوڵڵا ئوجەلان)ی سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردسـتانیش لـە میانـەی دیدارەکـەی لەگەڵ گۆڤاری (بەرەو ساڵی ٢٠٠٠) سەبارەت بـە قـەیرانی دیمـوکراتی لـە تورکیـا، دەڵێـت: "دیموکراتی تورکی لەسەر بناغەیەکی پتەو دانەمەزراوە بەڵکو هێـزی خـۆی لـە ژەنراڵـەکانی سوپای تورکیاوە، وەردەگرێ، بە شێوەیەك مەسەلەی ڕێزگرتن لە پاشاکان (ژەنراڵەکانی سـوپا) بۆتە نەریتێك لە نەریتەکانی خێزان و کۆمەڵگەی تورکی، بگرە بۆتە دابێکی نەتـەوەی تـورك کە لەو پیاوە سەربازییانەدا نموونەی مرۆڤی کامڵ دەبینن، بە نموونە: خێـزان بـۆ ئـەوە منـاڵ پەروەردە دەکات لە پاشەرۆژدا ببێ بە ژەنراڵێك وەك پەندە تورکییەکـە دەڵێـت. کۆمەڵگـەش زیاتر ڕێز لە ژەنراڵی سەربازی دەگرێ نەك لە سەرکردەی حیزبـە سیاسـییەکان، بۆیـە کاتێـك ژەنراڵ داوا لە رابەرانی حیزبە سیاسییەکان بکات واز لە سیاسەت بێنن، وازی لێ دێنن.

ئەم دووفاقییە کۆمەڵایەتییە- سیاسییە، رەنگی داوەتـەوە لـە سـەر بـارودۆخی تورکیـا، دەبینی لە کۆی (٦) سەرۆکی کۆمار لەوەتی کۆماری تورکیا لـە سـاڵی ١٩٢٣ دامـەزرا تـا کوودەتای ١٢ی ئەیوولی ١٩٨٠ (٥) ژەنراڵ هاتوونەتە سەر کورسی دەسـەڵاتی سـەرۆکایەتی کۆمار، بە شێوەیەك بڕیارەکە وایە سوپاسـالار هەمیشـە دوای تەنگـژەکان ئـەرکی سـەرۆکی کۆماری گرتۆتە ئەستۆ.

ژەنراڵەکانی سوپا- بۆ ئاساییکردنەوەی بارودۆخ- و دوای تێکچوونی هاوکێشەی سیاسی، لە میانەی ساڵەکانی ١٩٦٠ و ١٩٧١ و ١٩٨٠ سەرکردایەتی سێ کوودەتای سەربازیشـیان کـرد،

ئێستاش ئەو پاشا تورکانە گوزارشت لە شمشێری دیموقلیس دەکەن بە سەر سەری دیموکراتییە گەنجەکەی تورکیاوە. چونکە حیزبە سیاسییەکان هێشتا نەیانتوانیوە بە ڕێبەرایەتیکردنی بزوتنەوە میللییەکان یان ڕێکخراوە سیاسییە تێکۆشەرەکان پرنسیپێکی دیموکراتییانەی روون بچەسپێنن، لێرەشەوە هەرسێ حیزبە سیاسییە گەورەکانی ناو پەرلەمانی تورکیا: حیزبی نیشتمانی دایك ANAP و حیزبی دیموکراتی سوشیالیستی میللی SHP و حیزبی ڕێگای راست DVP حیزبگەلێکی نادیموکراتین، چونکە دیموکراتی ئەو کاتە دەستەبەر دەبێت بڕوامان بە سەروەری گەل و میللەت هەبێت لە ڕێگەی نوێنەرە راستەقینەکانی و خەباتی گەل لە پێناو پاراستنی پرنسیپەکانی دیموکراتی. جا، ئایا (ئوزال)ی سەرکردەی (حیزبی نیشتمانی دایك)ی دەسەڵاتدار یان (دیمیراڵ)ی سەرۆکی حیزبی ڕێگای راست یان (ئەردال ئینونۆ)ی رابەری حیزبی دیموکراتی سوشیالیستی میللی لەپێش هێز و زۆرداری ژەنراڵەکاندا، خۆڕاگربوون؟ نەخێر.. چونکە دیمیرال شەپقەکەی هەڵگرت و لە پاش دوو کوودەتای سەربازی لە دژی لە نێوان ساڵانی ١٩٧١ و ١٩٨٠ گۆشەگیر بوو، (ئوزال)یش لە پێش ژەنراڵەکانی کوودەتای ساڵی ١٩٨٠ داچەمی بۆ ئەوەی دواتر ببێتە سەرۆکی وەزیران و پاشانیش سەرۆکی کۆمار، هەرچی (ئەردال ئینونۆ)یشە، هێشتا پێی وایە ژەنراڵەکانی کوودەتای ١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠ خۆیان بوون دیموکراتییان بۆ گەلی تورکیا هێنا و تا وەکو ئێستاش پارێزگاری لێ دەکەن.

لێرەشەوە، ئەم حیزبە سیاسییانە، چ دەسەڵاتدار و چ ئۆپۆزسیۆن، دژایەتی پارتی کرێکارانی کوردستان PKK دەکەن. چونکە بە بزوتنەوەیەکی دیموکراتی جەماوەری و بقەی دەزانن بۆ سەر قەوارە و دوارۆژی خۆیان، هەرچەند لە مێژەوە خەبات دەکات لە پێناوی دیموکراتی لە تورکیادا. بۆیە ئێمە لەو بڕوایەداین لەوێدا پیاوی سیاسی واقیعبین لە تورکیا نییە، وەك ئەوە چۆن ژەنراڵەکانی سوپای تورك- وەکو هەموو ئەو پیاوە سەربازییانەی لە جیهانی سێیەم دەستیان لە سیاسەت وەرداوە- خاوەن مێشکی وشك و هزری خێڵەکی و چەشنگەلێکی رووکەشین سەبارەت بە زۆرێك لە کێشە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییەکانی تورکیا.

فامنەکردنی رۆحی سەردەم لە لایەن سیاسەتوان و ژەنراڵەکان و ناواقیعیبوونیان بەرامبەر بارودۆخەکانی تورکیا، دوو فاکتەری قەیرانی دیموکراتی پێکدێنن لە تورکیای هاوچەرخ کەوا لە شەستەکانەوە (واتە: شەستەکانی سەدەی رابوردوو) بە دوای سەرکردەیەکدا دەگەڕێت لێهاتوو و واقیعبین و شارەزای رەوتی رووداوەکان و گیانی سەردەم بێت.. و بتوانێ بڕیاری

گونجاو بدات بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییانـەی ڕووبـەڕووی کۆمەڵگەی تورکی بوونەتەوە"(٢٠/٤٣).

بەڵام وێڕای هێزی دامەزراوەی سەربازی تورك و ڕۆڵی لـە ژیـانی گشـتی تورکیـادا، کەچـی هێشتا توانای ئەوەی نییە ڕێگەچارە بۆ کێشە سەختەکانی تورکیا بدۆزێتەوە. ئەگەرچـی تورکیـا بۆ چەند ساڵێکی بەردەوام لە (١٩٤٥-١٩٥٦) و لە دەرەنجامی فرە حیزبـی و بەدەنگەوەچـوونی زۆربەی داخوازییە دیموکراتییەکانی جەماوەر، ژیانێکی دیموکراتی ڕاستەقینە و دروستی بـەخۆوە بینی، وەلێ دامەزراوەی سەربازی دوای ئەم مێژووە، لە ساڵی ١٩٦٠ بەدوا نزیکەی (١٠) سـاڵ جارێك هەر وەختێك هاوکێشەی سیاسی سەنگەلا بووایە دەستی لە ژیانی گشتی تورکیا وەردەدا بە شێوەیەك چاودێرانی سیاسی وایان وێنا دەکرد بێجگە لـەم چـارە سـەربازییە، چـارەیەکی تـر نییە.

بەڵام نماکردنی هێزە فشارە دیموکراتخوازەکان لە تورکیـا و گۆڕانکارییـە نێودەوڵەتییـەکانی سەر گۆڕەپانی جیهان و ئارەزووی دەسـەڵات لـە تورکیـا تـا خـۆی وەك دەوڵـەتێکی بەدیمـەن ئەورووپایی هاوچەرخ پێشان بدات، وا دەکەن ئەم چارە سەربازییە لەوە بە دوا ئەگەری ڕوودانـی دووربێت.

دووەم: فشارەکانی ئەنجومەنی ئەورووپی:

دوای کوودەتاکەی ١٢ی ئەیوولی ساڵی ١٩٨٠، مشت و مڕێکی گەرم لە نێو میـدیاکانی ڕۆژئاوا و کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی تایبەت بە مـافی مرۆڤـی ئـەورووپی و جیهـان لـە بـارەی ئایندەی دیموکراتی لە تورکیا بەڕێوەچوو، پاش ئەوەی کوودەتاچییەکان لـە تورکیـا ئـازادیی دامەزراندنی حیزبە سیاسییەکانیان قەدەغەکرد و مافی سەندیکاکانیان بـۆ مومارەسـەکردنی کـاری سیاسـی هەڵوەشـاندەوە و تـاقمی سـەربازی دەسـەڵاتدار جۆرەهـا شـێوازی ئـازار و ئەشکەنجەدانی لە دژی و بەندکراوەکانی بەکاربرد.

هەرچەندە ژەنراڵەکانی کوودەتاکە و حکوومەتی تورگۆت ئوزال لەو دەمە، وایان بـە بـاش دەزانی پلە بەپلە دیموکراتی بگێڕدرێتـەوە بـۆ وڵات بـە شـێوەیەکی وا لـە سـنووری کـۆنترۆڵ دەرنەچێت پاش ئەوەی قۆناغێکی گواستنەوە بـۆ مـاوەی سێ سـاڵ دیـاری کـراو پاشـانیش هەڵبژاردن کرا و ڕێگا بەسێ حیزبـی سـەرەکی درا تیـادا بەشـداری بکـەن و لـەئاکامی ئـەم هەڵبژاردنە حیزبی نیشتمانی دایك بە سەرۆکایەتی ئوزال هاتە سەر کورسی دەسەڵات.. بـەڵام

پەرلەمانی ئەوروپی لە ستراسبورگ لە ١٨ی نیسانی ١٩٨٥ بڕیارێکی تایبەت بەمافی مرۆڤ و تیۆری خوێناوی لە تورکیا، دەرکرد.. لێرەدا پەرلەمانتارانی ئەوروپا رژێمی تورکیایان وا لە قەڵەمدا کە بە شێوەیەکی بەردەوام هەڵمەتی لەناوبردن لە دژی کەمایەتییەکانی تورکیا مومارەسە دەکات. بە نموونە لەو دواییەدا حوکمی لەسێدارەدان بەرامبەر بە (٣٠) کەس لەشۆڕشگێڕانی کورد لە دیاربەکر دەرچووە، (١٣) کوردی دیکەش بە هەمان شێوە حوکم دراون، دوانیان کەم ئەندامن.

بڕیارەکەی پەرلەمانی ئەوروپی ئاماژەی بەوەشدا کە هەردوو شانۆکاری جیهانی ئارپەر میللەر و هارۆلد بینتەر نارەزایی خۆیان دەربڕیوە بەرامبەر بە رژێمی دەسەڵاتداری تورکیا چونکە ئازادی هزر و بیروڕا بە ئازار و ئەشکەنجەدان سەرکوت دەکات و داوایانکرد سنوورێك بۆ ئەو حوکمە خنکاندنانە دابنرێ کە دادگا سەربازییەکانی تورکیا دەریانکردووە و بوونەتە "مایەی بێزاریو هورووژاندنی تووڕەیی عادیلانەی رای گشتی نێو دەوڵەتی" و ئەو فەرمانی لە سێدارەدانانەی دەرچوونە، هەڵبوەشێنرێنەوە. داواشیان کرد دەسەڵاتدارانی تورکیا سنوورێك دابنێن بۆ ئەو بارودۆخە نامرۆییانەی رووبەرووی گیراوە سیاسییەکان دەبنەوە بەهەڵس و کەوتی نالەبار و دەست بەسەرکردن و ئەو لێکۆڵینەوەیانەی لەگەڵیاندا دەیانکەن.

لە لایەنی خۆیشییەوە (فرەنسیس فۆرتز)ی پەرلەمانتاری فەرەنسی داوای لە (جۆلیۆ ئەندریۆتی)ی سەرۆکی ئەنجومەنی ئەوروپی کرد هۆکاری جاردانی رەزامەندی کۆمەڵەی ئەوروپی دەربارەی مافی مرۆڤ ئاشکرا بکات و لەبەرچی تورکیا لەم رووەوە هەڵاوێرد (ئیستیپنا) کراوە ئایا ئەنجومەن بەنیازە چ بڕیارێك سەبارەت بە تێکچوونی رەوشی مافی مرۆڤ لەتورکیا، بدات؟!

ئەندریۆتی لەوەڵامی ئەمەدا، روونی کردەوە کە لەبارەی ئەم بابەتەوە پێوەندی بە تورکیاوە کراوە و بەگوێرەی ئەو هەواڵانەی دراون پێمان وایە هەلی ئەوە هەیە وردە وردە بارەکە بگەڕێتەوە دۆخی سروشتی خۆی.

بەڵام ئەنجومەنی نیشتمانی ئەوروپی لە سەر فشارەکانی بۆسەر تورکیا بەردەوام بوو لەپێناو گەڕانەوەی خێرای بەرەو دیموکراتی و پابەندبوونی بەمافی مرۆڤ. دەبینی ئەو دەمەی راپۆرتی ساڵانەی ئەنجومەنی ئەوروپی لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ دەرچوو، رەوشی تورکیای لە دوو لاوە تاوتوێکرد: پێگەی تورکیا لە ناو کۆمەڵەی ئەوروپی و کێشەی کەمایەتییەکان لە تورکیا، سەرەڕای لێکۆڵینەوەی لایەنەکانی ئابووری و سیاسی و کلتووری

لەتورکیا وەك ڕێ خۆشکردنێك بۆ وەرگرتنی لە کۆمەڵەی ئـەورووپی لەسـاڵی ۱۹۹۳، لێـرەدا ڕاپۆرتەکە ئاماژەی بە کێشەی کورد لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیادا لە میانـەی باسـکردنی مەسەلەی تیرۆر لەو ناوچەیە و ئەو کردەوە نادیموکراتییانەی ڕژێمی دەسەڵاتداری تورکیا لـەوێ پیادەی دەکەن (۱۹/٤٥)، بە شێوەیەك ئەم ڕاپۆرتە کاردانەوەی توندی لە ناوەندە ڕۆژنامەوانی و سیاسییەکانی تورکیادا نایەوە، لە کاتێکدا (تورگـۆت ئـوزال)ی سـەرۆك کۆمـار ستایشـی ڕاپۆرتەکەی بەم شێوەیە کرد و گوتی: " لەوە چاکتر بـوو کـە خۆمـان پێشـبینیمان دەکـرد"، کەچی سلێمان دیمیرال سـەرۆکی حیزبـی (ڕێگـای ڕاسـت)ی بەرهەڵسـتکار ڕەخنـەی لێگـرت بەجۆرێك لەدەستێوەردانی دانا بۆ کاروباری ناوخۆی تورکیا، چـونکە باسـی لەکێشـەی کـورد کردووە لەتورکیا و بانگەشەی کردووە بۆ چارەسەرکردنی بەگیانێکی دیموکراتییانە. لە لایـەکی ترەوە (نەجمەدین ئەربەکان)ی ڕابەری ئیسلامی و سەرۆکی حیزبی (گەشەپێدان) گوتی: چوونی تورکیا بۆناو ئەنجومەنی ئەورووپی بەدگۆڕانێکە بۆ پێناسە ئیسـلامییەکەی و هەوڵێکیشـە بـۆ کردنی بـەئامرازێك لەبەرژەوەنـدی ئیمپریالیزمـدا. هەرچـی (ئـەردال ئینونـۆ)ی سـەرکردەی ئۆپۆزسیۆنیش بوو، لەبارەی مەسـەلەکەوە، گـوتی: نابێـت چـوونی تورکیـا بۆنـاو کۆمەڵـەی ئەورووپی لەسەر حسێبی بەرژەوەندییەکانی و ئەو مافە ڕەوایانەی بێت کە پێویستە پارێزگاریان لێ بکرێ. ئەو فشارە سیاسییانەش کـە خراونەتـە سـەری لـە پێنـاو ئـەم بەئەندامبوونـەی، ڕەتیاندەکەینەوە (۱۹/٥٤). بەڵام (ئۆکتای ئاکشی)ی لێدوانڤانی سیاسی و سەرۆکی کۆمەڵەی نووسەران لە تورکیـا لـە گۆشـە ڕۆژانەکـەی (وتـاری ئـەمڕۆ) لـە ڕۆژنامـەی (حوڕییـەت)ی بەناوبانگ وتارێکی بڵاوکردەوە، تیادا گوتی: "ئەگەر لەوێڕا زەروورەتێك هەبێ بۆ باسـکردنی کێشەی کەمایەتییەکان لە تورکیا، پێویستە بەر لە هەموو شتێك تەماشای کێشەیەکی گرنگ بکرێ، ئەویش: ئەوە کێیە سیفەتی هاوڵاتیبوونی تورکیایی لە تورکیا ڕەت دەکاتەوە؟!.

دەوڵەتی تورکیا، هەموو ئەوانەی لە تورکیا نیشتەجێن بە هاونیشتمانی تورکی دادەنێـت. هەندێ کەسیش- واتە هەندێك لەنوێنەران- کە خۆیان بە ڕەگەزێکی تر حسێب دەکـەن، ئـەوە مەسەلەیەکی ئاساییە. هەر ئەم هەندە کەسەش کە ناوی خۆیان بە کورد یان لاز یان چەرکەس دەبەن و داوای پاراستنی زمان و کلتوورەکەیان دەکەن، ئەوە مـافێکی سروشـتییە و دەوڵـەتی هاوچەرخ زامنی دەکات. بەڵام کورد کاتێك ئەم جیاوازییە ڕەگەزی یـان زمانییـە بـە هۆیـەك بزانێ بۆ جیابوونەوە یان دووبەرەکی ڕەگەزی، ئەمـەیان کـارێکی نامـاقووڵ و قەبووڵنـەکراوە (۱/٤٥)."

ناوبراو نارەزاییشی دەربڕی بەرامبەر بە راپۆرتەکە و بەجۆرێك لە چاودێریکردنی سیاسی بۆ سەر تورکیا لە قەڵەمی دا و لە درێژەی وتارەکەیدا گوتیشی: "لە کاتێکدا ئەو راپۆرتە باسی بابەتی کەمایەتی کوردی لە تورکیا کردووە، ئەی بۆ کۆمەڵەی ئەوروپی باس لە بارەی کەمایەتی باسك لە ئیسپانیا یان کەمایەتی تورك لە تەراقیای رۆژئاوای یۆنان ناکات و کۆمەڵەش هەردوو دەوڵەتی ناوبراوی بەئەندام وەرگرتووە"؟! (١٩/٥٤).

بۆ ئەوەی فشاری ئەنجومەنی ئەوروپی لە سەر خۆی کەم بکاتەوە، تورکیا رێککەوتننامەی پاراستنی مافی مرۆڤی واژۆکرد کە لە ٢٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ لە لایەن ئەنجومەنی ئەوروپییەوە دەرچوو. تورکیا بەڵێنیدا دەقەکانی ئەم رێککەوتننامەیە لە سەر هەموو کێشە پەیوەندیدارەکان جێ بەجێ بکات و بەرپرسیارێتی هەر دەرەنجامێکی لەم بارەیەوە بگرێتە ئەستۆ (١٤/٤٦). لێرەشەوە ئەنجومەنی ئەوروپی بەوپەڕی نیگەرانییەوە پێشوازی لەو بڕیارە ئابوورییانە کرد کە هێزی یاسایان هەیە و حکوومەتی تورکیا لە بارەی ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ (کوردستانی تورکیا)وە دەریکردوون.

نوێنەرەکانی یەکێتی ئەوروپا لە (٤٢)هەمین کۆبوونەوەی ئەنجومەنەکەیان کە لە ٧ی نیسانی ساڵی ١٩٩٠ گرێ درا، جەختیان کردەوە کەبڕیارە ئیدارییەکانی تورکیا- سەبارەت بە ناوچە کوردنشینەکان= وەرگێڕ- پێچەوانەی ماددە (١٠)ی رێککەوتننامەی مافی مرۆڤی ئەوروپییە کە دەوڵەتی تورکیاش واژۆی لە سەرکردووە، جەختیشی کردەوە: ئەو بڕیارانەی کە حکوومەتی تورکیا بەگوێرەیان دەتوانێ چاپەمەنییەکان دابخات و رۆژنامەکان هەڵبوەشێنێتەوە و هاونیشتمانییەکان رابگوێزێ، بە زەبرێکی توند دادەنرێ بەرامبەر بەو دیموکراتییەی لە تورکیا نما دەکات. چونکە ئەم بڕیارانە بوار نادەن لایەنە پێوەندیدارەکان رەخنە و بەرهەڵستکارییان لێبکەن. لەبەر ئەمە ئەنجومەنی ئەوروپی گوێ لە سکاڵای ئەوانە دەگرێ کە لە ئاکامی ئەو بڕیارانە تووشی ستەمکاری و زەرەر و زیان بوونە، بەبێ ئەوە رای حکوومەتی تورکیا بەهەند وەربگیرێ" (١٩/٤٧).

(ئەردال ئینونۆ) سەرکردەی ئۆپۆزسیۆنی تورکیا و سەرۆکی پارتی سوشیالیستی میللی لە گەڕانەوەیدا بۆ ئەستەموول لە کۆبوونەوەی حیزبە سوشیال دیموکراتییەکانی ناو کۆمەڵەی ئەوروپی لە برۆکسیل، لە فڕۆکەخانەی ئەستەموول بۆ رۆژنامەنووسان گوزارشتی لە ترس و گومانی ئەنجومەنی ئەوروپی کرد بەرامبەر بەو شێوازە دیموکراتییەی رژێمی دەسەڵاتداری تورکیا پراکتیزەی دەکات و گوتی: چەندین دیدار و چاوپێکەوتنم لەگەڵ سەرۆکی پەرلەمانی

ئەوروپی ئەنجام داوە، ناوبراو بە تاکیدەوە پێی گوتم: کۆمەڵەی ئەوروپی تا ساڵی ١٩٩٣ ئەندامی نوێ بۆ ناو ریزی خۆی وەرناگرێ، هەڵوێستی ئەو دەوڵەتەش دەیەوێ بێتە ریزییەوە، خۆی مەسەلەی بەئەندامبوونی لە ناو کۆمەڵەکە دیاری دەکات" ئینونۆ لەم رووەوە زیاتر گوتی: ".. من لە میانەی قسەکانیدا لە هەڵوێستە سەلبی و نەرێنییەکەی لەمەڕ بەئەندامبوونی تورکیا لە ناو یەکێتی ئەوروپا، تێگەیشتم.. ئەمەش مانای وایە ئەوروپاییەکان بیر لە چوونی تورکیا بۆ ناو ئەنجومەنەکە لە داهاتوویەکی نزیکدا، ناکەنەوە" (١/٤٨).

بەڵام ئەم هەڕەشە ناڕاستەوخۆیە بووە هەڕەشەیەکی ئاشکرا بۆ سەر تورکیا، کاتێك پەرلەمانی ئەوروپی داوایکرد بە زەروورەتی داپێنانی حکوومەتی تورکیا بە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا. بە نموونە: (کریستیان دیلامالین) ئەندامی پەرلەمانی ئەوروپی لە لێدوانێکیدا گوتی: "ئەگەر تورکیا بە راستی بیەوێت ببێتە ئەندامی یەکێتی ئەوروپا، پێویستە لە سەری دان بنێت بە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا". لە لایەکی ترەوە (یورگۆ رۆمیوس) رۆژنامەنووسی یۆنان و ئەندامی پەرلەمانی ئەوروپا داوای لە حکوومەتی تورکیا کرد بە زەروورەتی رێزگرتنی لە مافی هاونیشتمانییەکانی و کۆتبەندنەکردنی رۆژنامەگەری و گوتیشی: تورکیا ئەمڕۆ تاکە دەوڵەتە لەو جیهانە ئازادەی کە لە بەندیخانەکانیدا (٧٥) رۆژنامەنووس گیراون بە تۆمەتی ئەوە رەخنەیان لە رژێمی دەسەڵاتدار گرتووە.. و گوتی: ئەم کارە دەسەلمێنێ تورکیا لە هەموو دەوڵەتەکانی جیهان زیاتر پێشێلی ئازادییە دیموکراتییەکان دەکات"(١/٤٩).

هەموو ئەم فشارانەی کە یەکێتی ئەوروپا خستنیە سەر تورکیا لە سۆنگەی پێشێلکردنی لە مافی مرۆڤ و هەڵوێستی لە هەمبەر کەمایەتی کورد، وایانکرد وەزارەتی دەرەوەی تورکیا لە نیسانی ساڵی ١٩٩٠ دۆسیەیەکی تایبەت بە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ (کوردستانی تورکیا) ئامادە بکات بۆ ئەوەی بیخاتە پێش چاوی دەوڵەتانی پەیوەندیدار، بە کێشەی تورکیا و لەسەر سێ ئاستدا" (٩٠/٥٠):

"١- ئەم دۆسیەیە دەخرێتە پێش حکوومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، لەگەڵ ئەم روونکردنەوەیەی لای خوارەوە:

ڕێککەوتننامەی هلسنکی ڕێگری لــە تــیرۆر و بزوتنــەوەی جیــاخوازی و ڕەگەزپەرســتیی کردووە لەبەر ئەوەی ئەو بزوتنەوەیــەی لەناوچــەی باشــووری ڕۆژهــەلاتی ئــەنادۆڵ هەیــە[١٤]، بزوتنەوەیــەکی تیرۆریســتی ڕەگەزپەرســتی جیاخوازییــە، بۆیــە تورکیــا داوا لــە ویلایەتــە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەکات لە کۆڕ و کۆبوونەوە نێودەوڵەتییەکاندا پشتگیری بکات.

٢- تورکیا ئەم پرسیارەی لای خوارەوەی، ئاراستەی یەکێتی ئەوروپا کرد:

ئایا ئێوە پشتگیری لە تیرۆر یاخود ئاشتی لە تورکیا دەکەن؟ ئەو بزوتنەوەیەی لە باشــووی ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵ لە ئارادایــە، بزوتنەوەیــەکی تیرۆریســتی ڕەگەزپەرســتی و جوداخوازییــە، هەندێ لەو دەنگانەش کە نارەزایی بەرامبەر تورکیا دەردەبڕن سەبارەت بــە پێشــێلکردنی بــۆ مافی مرۆڤ بزانن یان نەزانن لایەنگری ئەم بزوتنەوە تیرۆریســتییە دەکــەن لــە تورکیــا، بۆیــە تورکیا داوا لە دەوڵەتانی ئەوروپی دەکات کە پێویســتە مشــت و مــڕ و لێکۆڵینــەوە لەســەر بارودۆخی ناوچەی باشووری ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵ لەم چوارچێوەیەدا بکرێت.

٣- تورکیا داوای لە دراوسێیەکانی خۆی بەتایبــەت لــە ئێــران و عێــراق و ســووریا کــرد پێویستە لەسەر مێزی گفتوگۆ کۆببنەوە بۆ چارەســەرکردنی کێشــە بنەڕەتییــە هاوبەشــەکانی ناوچەکە، بۆ ئەوەی ئەم ولاتانە وەك چڕنووکی پشیلە بەکارنەبرین بۆ لێدانی یەکتر، چونکە ئەو بزوتنەوەیەی لە باشووری ڕۆژهەلاتی ئەنادۆڵ بوونی هەیە پێوەندییــەکی پتــەوی هەیــە لەگــەڵ سەرلەبەر کێشەکانی ڕۆژهەلاتی ناوین و پێویستە بە گیــانێکی بابەتییانــەوە و لــە ڕوانگــەی بەرژەوەندییەکانی ولاتانی ناوچەکەوە لێیان بکۆڵدرێتەوە".

بەلام ئەنجومەنی ئەوروپی، فشارەکانی بۆ سەر تورکیا تەنها بۆ ئەوە نییــە دان بــە بــوونی نەتەوەیی کورد بنێت، بەڵکو داواشی لێدەکات مافی هەموو هاونیشتمانییەکانی بپارێزێ. بــە نموونە کاتێك سەرکردە گیراوەکانی حیزبی شیوعی تورکیا: (حەیدەر قوتلــو، نیهــاد ســاغرین، ئەحمەد قاچار و هاوڕێیەکانیان لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٠ لــە بەندیخانــە مانیــان لــە خــواردن گرت، پەرلەمانی ئەوروپا (٣) دادوەری بەسیفەتی لێژنــەی دۆزینــەوەی ڕاســتییەکان ڕەوانــەی تورکیا کرد بە ئامانجی بینینیان و تاوتوێکردنی بارودۆخیان لەگەڵ بەرپرسانی تورکیا.

ئەگەرچی دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە (٥)ی مایســی ســاڵی ١٩٩٠ ئــەو گیراوانــەی لــە بەندیخانە بەردا، بەلام ئەنجومەنی ئەوروپی پێی وایە: تورکیا هێشتا ڕێگایەکی دوور و درێــژی

١٤- مەبەستی لەبزوتنەوەی چەکداری کوردە لە باکووری کوردستان (وەرگێڕ).

له پێشه تا بگات به دیموکراتییەکی راستەقینه، چونکه ئەنجومەن جارێ نەگەیشتۆته ئەو قەناعەتەی دیموکراتییەکی دروست له تورکیا بەرێوەبچێت و پێشی وایه تا ئێستا پێشێلکارییەکی زۆر له تورکیا بەرامبەر به مافی مرۆڤ پیاده دەکرێت، ئەمەش شایستەی دەوڵەتێکی ئەوروپی نییه له کاتێکدا پێ دەنێینه ناو سەدەی بیست و یەکەمینەوە. لێرەشەوە (کۆنتەر فیراوگن)ی کومیساری ئەوروپی بەرپرس له فراوانبوونی بازنەی یەکێتی ئەوروپا له ١٤ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٩٩ و له تورکیاوە، داوای له تورکیا کرد کەوا پێویست دەکات (پەیمانی کاری نیشتمانی) تاوەکو شوباتی ساڵی ٢٠٠٠ ئاماده بکات بۆ مەسەلەی بەئەندامبوونی تورکیا- لەگەڵ ١٢ وڵاتی ئەوروپی تر- لەیەکێتی ئەوروپا، ئەو پەیمانەی کەوا دەخوازێ چوارچێوەی پلانەکانی دەوڵەتی تورکیا دیاری بکات بۆ دەستەبەرکردنی چارەسەری ئاشتیانه و دیموکراتییانەی کێشەی کورد و پاراستنی مافی مرۆڤ به رێگەی هەمووارکردنی دەستووری و دیموکراتی و به ئەنجامگەیاندنی چاکسازی ئابووری پێویست بۆ چارەسەرکردنی ئەو قەیرانه سەختەی که بینه قاقای حکوومەتەکانی تورکیای گرت.

وەلێ، حکوومەته هاوپەیمانییەکەی ئەجەوید- به هۆی ناکۆکی نێوان سەرکردەکانی هەرسێ هاوپەیمانەوە- نەیتوانی کێشەی بەئەندامبوونی تورکیا بۆ ناو یەکێتی ئەوروپا یەکلا بکاتەوە، لەبەر ئەوەی بزوتنەوەی حیزبی نەتەوەپەرست (تۆرانیزم) پێی وابوو چوونی تورکیا بۆناو ئەو یەکێتییە: "دەبێته هۆی دابەشبوونی تورکیا، چونکه ئەوروپا بەم رێگایەوە دەیەوێت پەیمانی سیڤەر جێ بەجێ بکات"، بۆیه بوڵەند ئەجەویدی سەرۆکی حکوومەت له ئامادەکردنی کارنامەی بەشداربوون له یەکێتی ئەوروپا سستی نواند، ئەمه وایکرد یەکێتی ئەوروپا چاو بخشێنێ بەخشتەی وەرگرتنی ١٢ دەوڵەته ئەوروپاییەکه بۆ ناو ئەنجومەن و ئەو مەسەلەیه دوابخات بۆ ساڵی ٢٠١٠ بەبێ ئەوه ئاماژە به بابەتی تورکیا بدات. ئەم کاره زۆری نەمابوو ببێته هۆی هەڵوەشاندنەوەی هاوپەیمانی سێکوچکەی دەسەڵات لەبەر پێداگرتنی (دەوڵەت باغچەلی) سەرکردەی حیزبی بزوتنەوەی نەتەوەپەرست لەسەر هەڵوێستی خۆی، بەڵام دەستێوەردانی مەسعوود یەلماز جێگری سەرۆك وەزیران و بەرپرس له پێوەندییەکانی وڵاتەکەی لەگەڵ ئەوروپا وایکرد قەناعەت به (باغچەلی) بێنێت و کاربکرێ بۆ ئامادەکردنی پەیمانی کارنامەی نیشتمانی به ئامانجی چوونی تورکیا بەرەو ریزی یەکێتی ئەوروپا تا ساڵی ٢٠٠٤ لەسەر پێشنیاری فەرەنسا.

سێیەم: فشارەکانی دەستە و ڕێکخراوەکانی پێوەندیدار بەمافی مرۆڤ:

لەکاتێکدا ڕۆژنامەی (گاردیان)ی بەریتانی، لە ناوەڕاستی مانگی شوباتی ساڵی ١٩٨١ پرسیاری خۆی ڕووبەڕووی دیموکراتییە خۆرئاواییەکان و یەکێتی ئەورووپا کردەوە و گوتی: هەتاکەی دەستە و ڕێکخراوەکان بەچاو بەستراوەیی دەمێننەوە بەرامبەر ئەوەی لەتورکیا ڕوودەدات؟! ئەوا، ئەو هەواڵانەی لەتورکیاوە دەگەیشتن ئاماژەیان بەوە دەدا کە تاقمە سەربازییە کوودەتاچییەکەی ١٩٨٠ لە چوارقوڕنەی تورکیادا مومارەسەی تیرۆری بەکۆمەڵی دەکات (٢٥/٥٣).

ئەگەرچی، چەندین دەستە و ڕێکخراوی ئەورووپایی سەردانی تورکیایان کرد، وەلێ ڕۆژنامەگەری ڕۆژئاوا هەڵمەتێکی ڕۆژنامەوانی نەپساوەیان لەدژی ئەو دیکتاتۆریە سەربازییەی تورکیا بەرپاکرد کەوا دیموکراتی سەربڕی و مافی مرۆڤیشی وا بەفیڕۆدا، لق و پۆپەکانی مافی مرۆڤ لە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا ئەو کردەوانەیان ڕیسوا و شەرمەزارکرد بەڵکو ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی لە ڕاپۆرتی ساڵانەی بۆ ساڵی ١٩٨٥ تاکیدی کردەوە کە: "کردەوەی ئەشکەنجەدان و سەرکوتکردن خەڵکانێکی ئاسایی گرتۆتەوە ناکرێ لە چوارچێوەی بەندکراوە سیاسییەکاندا دابنرێن و خودی هەندێ لە بەرپرسە سیاسییەکانی تورکیش جەخت لەسەر ئەم لایەنە دەکەنەوە، ئەو کردەوانە پیاوانی ئاسایش لە گرتووخانەکاندا و لە هەموو ناوچەکانی تورکیا بەبێ هیچ سانسۆرێك مومارەسەیان دەکەن بەگرتووخانە سەربازییەکانیشەوە لەدیاربەکر و ئەرزروم و ئەنکەرە و ئەستەمووڵ و تەنانەت لە گرتووخانەی مەلاتیەی تایبەتیش کە تایبەتە بە گیراوە سیاسییەکان و قاچاغچییانی چەك"(١٠/٥٤).

کە بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا ڕووناهی کەوتەسەر و لە شێوەی هێزێکی پوخت و ڕێکخراو و کاریگەر لە سەر گۆڕەپانی سیاسی تورکیا و لە سەر دەستی پارتی کرێکارانی کوردستان سەری هەڵدا، دەم و دەست کۆمەڵە و ڕێکخراوە جەماوەرییە ئەورووپاییە چەپەکان لە ڕووی مادی و مانەوییەوە پشتگیرییان لێکرد. بەنموونە: (کۆمەڵەی جەنگاوەرانی دژە فاشیزم)ی یۆنانیو بەرەی ژینگەپارێزی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و کۆمەڵەی بەرگری لە مافی گەلان و تێکۆشان لەپێناو ڕزگارییاندا کە بارەگاکەی لە پاریس بوو، لە ساڵی ١٩٨٦ دەستپێشخەرییان کرد بۆ کۆکردنەوەی پیتاك لە پێناو دامەزراندنی ئێستگەی دەنگی کوردستان کە لەکێوەکانی جوودی و بە چاودێری و سەرپەرشتی پارتی کرێکارانی کوردستان دەنگی خەباتی گەلی کوردی دەگەیاندە هەموو جیهان (٣/٥٥).

حکوومەتی تورکیاش لە هەوڵێکیدا بۆ خۆگێلکردن لە بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان و هەڵمەتی ئەو پارتە لە رزگارکردنی ناوچەی کێوەکانی جوودی، لە ساڵی ١٩٨٩ گرێبەستێکی لەگەڵ کۆمپانیای (پیترۆل شیڤرۆن)ی ئەمریکایی واژۆکرد بۆ دۆزینەوەی نەوت لە چیاکانی جوودی. بەڵام بزوتنەوەی کورد (مەبەستی: بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان، وەرگێڕ) نەیهێشت کۆمپانیاکە لەو ناوچەیە دۆزینەوەکانی بە ئەنجام بگەیێنێت، کۆمپانیای ناوبراویش گرێبەستەکەی لەگەڵ حکوومەتی تورکیا هەڵوەشاندەوە و چۆن هاتبوو ئاوەهاش گەڕایەوە بۆ ئەمریکا. دوای ئەمە (مۆریس ئەمیتای) وتارێکی لە گۆڤاری (واشنتۆن جویش) بڵاوکردەوە تیادا جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە "ئیمڕۆ (٢٠) ملیۆن کورد لە هەریەك لە ئێران و تورکیا و سووریا وەکو براکانیان لەعێراق تێدەکۆشن لە پێناوی (ئۆتۆنۆمی)دا، بۆیە بارودۆخی رۆژهەڵاتی ناوین بەبێ دانپێنان بەمافی چارەنووسی کورد، سەقامگیری بەخۆیەوە نابینێ"(١٩/٥٦).

لەناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٩ بەدوا، دەستە و کۆمەڵە و رێکخراوە مرۆییە جیهانییەکان، برەویان بە کار و چالاکیەکانیاندا بە بەستنی کۆڕ و کۆنگرە بۆ لێکۆڵینەوە لە رەوشی کوردان: بێ باوکەکانی جیهان- وەك چۆن رۆژنامەی "لۆمۆند"ی فەرەنسایی ناوی لێنان- ئەم بزاڤە لە پاش رووداوەکانی هەڵەبجە و ئەو هەڵمەتە جینۆسایدە هات کە هێزە سەربازییەکانی تورك لە دژی کورد لە تورکیا ئەنجامیاندا- فەرەنسا چاودێریی یەکەمین کۆنگرەی جیهانی لەمەڕ دۆزی کورد لە پاریس لە رێکەوتی ١٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ کرد بە سەرپەرشتی (وەقفی ئازادییەکانی فەرەنسا) و بە هاوکاری ئینستیوتی کورد لە پاریس PKE و لەو کۆنگرەیەدا رۆژهەڵاتناسان و زانایانی کورد، سەرەڕای نوێنەرانی بزوتنەوە رزگاریخوازییە کوردی و جیهانییەکان بەشدارییان کرد.

نووسەری کوردی پێشکەوتووخواز (دوغۆ بیرنجیك) لە کۆنگرەکەدا وتاری پارتی کرێکارانی کوردستانی خوێندەوە و گوتی: کێشەی گەلی کورد هەمان کێشەی گەلی تورکە. وەك چۆن تورك و جەماوەری تورکیا تێدەکۆشن لە پێناو رۆژێکی باشتر لە دژی ئەو زوڵم و زۆرداریيەی تورکیا مومارەسەی دەکات، ئاوەهاش ئێمەی کورد تێدەکۆشین لە پێناو پاراستنی قەوارە و بوونی نەتەوەیی خۆمان، لێرەشەوە چارەسەرکردنی کێشەی کورد بە چەمکە گشتییەکەی، واتا: چارەسەرکردنی کێشەی تورکیاش، چونکە ئێمەی هەردوو گەلی کورد و تورك هاوبەشی هەمان ئێش و ئازار و هەمان خواست و ئاواتین.

گەلی کورد ئیمڕۆ بە هەردوو باڵەکەیەوە: یەك ملیۆن کرێکاری کورد و چارەگە ملیۆنێك جەنگاوەر، لەپێناو مافی چارەنووس و بۆ ئەوەی خۆی دەسەلاتی خۆی بەڕێوەببات، چەکی هەڵگرت پاش ئەوەی تەنگژەکانی دەسەلات لە تورکیا زیاتر و دووفاقییەکانیشی توندتر بوون بەتایبەت لەناوچەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنادۆڵ، ئەمە پاڵی بەجەماوەری کوردەوە نا مومارەسەی مافی خۆی بکات بۆ بەرگریکردن لەخۆی و کلتوور و پێناسەکەی و ئەوانیتریش ناچاربن دان بنێن بە مافی چارەنووسی (٤٢/٤٣).

لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٩ کۆنگرەی واشنتۆن لەژێر دروشمی (گەلێك لەمەترسیدایە: کورد)، بەچاودێری ئەنجومەنی مافی مرۆڤی ئەمریکی و بەهاوکاری و هەماهەنگی لەگەڵ مافی مرۆڤی فەرەنس ە بەسترا. لە شاری لەندەنیش لەماوەی نێوان ١٩-٢٠ی ئابی ساڵی ١٩٨٩ کۆنگرەی نێونەتەوەیی کورد بە سەرپەرشتی یەکێتی نیشتمانی کوردستان و بە هاوکاری لیژنەی مافی مرۆڤی بەریتانی گرێ درا. لە ماوەی نێوان ٢-٤ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٠یش لەکۆبنهاگن کۆنگرەی مافی کەمایەتییەکان و رەوشی باشووری رۆژهەلاتی ئەوروپا بەسترا و ئامادەبووانی کۆنگرەکە داوایان لە حکوومەتی تورکیا کرد دان بە بوونی کورد لە تورکیا بنێت بە زمانی تایبەتی خۆیان باخێون لەپێناو پاراستنی کلتوور و بوونی نەتەوەییان (١٩/٥٧).

لە ساڵی ١٩٩٠ لە ستۆکهۆڵم کۆنگرەیەك لە هاوشێوەی کۆنگرەی پاریس بە چاودێری مافی مرۆڤی سویدی بۆ تاوتوێکردنی کاروباری گەلی کورد لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناوین، بەسترا. دوابەدوای ئەمەش کۆنگرەی نێونەتەوەیی کورد لە مۆسکۆ لە سەرەتای مانگی ئابی ساڵی ١٩٩٠ لە ژێر دروشمی (مافی کەمە نەتەوایەتییەکان لەجیهاندا) گرێ درا.

لەگەڵ ئەوەی فەرەنسا لە دوای ساڵی ١٩٨٥ وەکو پارێزگاری گەلی کورد و وەك بەرگریکارێك لە ماف و بوونی نەتەوەیی کورد هاتە مەیدان، وەلێ تاوەکو ئێستاش ئەم ئەرکەی بۆ بەریتانیا و سویسرا- کە هەوڵیاندا هەمان رۆڵ بگێڕن- بەجێ نەهێلا. دەبینین سەرەڕای هەڵوێستە مرۆڤایەتییەکانی بەرامبەر بەکورد، کەسایەتییە سیاسی و پێشکەوتنخوازەکانیشی لە پێشکەشکردنی یارمەتی مادی و مانەوی بۆ گەلی کورد بەشدارییان کرد. بە لای کوردیشەوە ئەو کەسایەتییە فەرەنسەییانە رێز و حورمەت و پایەیەکی بەرزیان هەیە، تەنانەت بەشێکیان نازناوی (دۆستی گەلی کورد)یان پێ دەڵێن، وەك: دکتۆر برنارد کوشنێر کە یەکێك بوو لە سەرکردەکانی خوێندکارانی بزوتنەوەکەی مایسی

ساڵی ١٩٦٨ له فەرەنسا، پاشان بووە وەزیری کاروباری مرۆڤایەتی لە حکوومەتی فەرەنسا لە ساڵی ١٩٨٦. کوشنێر دیارترین هاوڕێی سەرکردەی کوردی ئێرانی کۆچکردوو عەبدولرەحمان قاسملو بوو، چونکە پێش ئەوەی ببێتە وەزیر وەك پزیشکێك لە چیاکانی کوردستان کاری کردووە، بەم کارەشی بووە دۆست و هاوڕێی گەلی کورد- دکتۆر کوشنێر ئەو دەمەی وەزیر بوو، لە سەر داوای حکوومەتی فەرەنسا لە لای دکتۆر قاسملو نێوبژیوانی کرد بۆ ئەوە (قاسملو) ئیشارە بەمام جەلال تاڵەبانی بدات پرۆسەی سەربازی لەدژی حکوومەتی عێراق رابگرێت تاعێراق لە ژێر گورزەکانی ئێراندا نەڕووخێت، ئەوەبوو هەردوو سەرکردەی کورد بەدەنگی داواکاریی فەرەنساوە چوون، بەڵام کارەساتەکەی هەڵەبجە وایکرد کوشنێر لەساڵی ١٩٨٨ وەك ناڕەزاییدەربڕینێك بەرامبەر بەئەنجامدانی ئەو کارەساتە دەست لەکار بکێشێتەوە (٤٣/٤٤).

خانمی یەکەمی فەرەنسا خاتوو (دانیال میتران) دووهەمین کەسایەتی فەرەنسایە کە بە کارامەیی و لێهاتوویی‌خۆی شایستەی نازناوی دۆستی گەلی کوردە. خاتوو دانیال لە ساڵی ١٩٨٨ بە سەرپەرشتی خۆی هەڵمەتێکی بەڕێوەبرد بۆ کۆکردنەوەی پیتاك بۆ دروستکردنی بینایەیەکی تایبەت بە ئینیستیوتی کورد لەپاریس کە لەساڵی ١٩٨٣ لە فەرەنسا دامەزرا و بەهەوڵ و کۆششی شەخسی خۆی توانی بینایەکە لە ساڵی ١٩٨٩ تەواو بکات کە ئیمڕۆ ئینیستیوتەکە تێدا جێگیرە.

خاتوو دانیال میتران لە ساڵی ١٩٨٨ سەردانی خێوەتگەکانی پەنابەرانی کوردی لە تورکیا کرد کە پەنایان بۆ تورکیا هێنابوو و لە ناوچەی (سیرا) دانرابوون و ژمارەیان لە ٢٩ی نیسانی ١٩٨٩ گەیشتە ٣٦ هەزار پەنابەر. بەمیوانیش، سەردانی پێشمەرگەکانی کوردستانی کرد بەو سیفەتەی سەرۆکی (وەقفی ئازادییەکان)ە کە بەتایبەت تێدەکۆشی لە دژی ئەو رژێمانەی پێشێلکاری مافی مرۆڤ لە فەرەنسا و جیهان دەکەن. لە ئەنکەرەشەوە بەڕێزی لەبارەی پەنابەرانی کوردەوە، لە لێدوانێکیدا، گوتی:

کاری کردەنی نییە خەباتی گەلی کورد لەبیر بکرێ، ئەو گەلەی ٢٦٠٠ ساڵ لەمەوبەر سەربەخۆیی لێ زەوت کرا و حاشایان لە مومارەسەکردنی زمان و پەرەپێدانی کلتوورەکەی کرد و ناچارکرا ڕەوبکات و پەنا بۆ ئێرە و ئەوێ ببات و لێبگەڕێن لە نێوان کۆیلایەتی و مردندا بژی.. ئەم گەلە مەحاڵە لەبیربکرێت.. چونکە گەلی (یەلماز گۆنەی)ی رۆماننوس و هونەرمەند و دەرهێنەری فیلمی (یۆڵ= رێگا)یە"(٢١/٥٨).

دانیال میتران کۆمەکی خۆراك و کەرەستەی پزیشکی پێشکەش بە پەنابەرانی کوردی عێراق لە ئێران و تورکیا کرد پاش ئەوەی لە ٢١ی نیسانی ساڵی ١٩٩١ سەردانی ناوچەکەی کرد و چاوی بە سەرکردەکانی کورد کەوت لە هەریەك لە ئێران و تورکیا.

لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاشەوە دەنگەکان بەرزبوونەوە بۆ پشتگیریکردن لە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، بە تایبەتی پاش ئەوەی شاندەکانی وڵاتانی ئەورووپی بەرەو کۆبوونەوەکانی سوشیال ئەنتەرناشنال لە برۆکسیل رێککەوتن لە سەر وەرنەگرتنی تورکیا لە یەکێتی ئەورووپا ئەگەر تورکیا دان نەنێت بە بوونی نەتەوەیی کورد و مافی کلتووریی کورد لە تورکیا (٢٠/٤٨) و دوای ئەوەش کە راپۆرتی رێکخراوی لێبووردنی نێودەوڵەتی کە لە ٣٦ لاپەڕە پێکهاتبوو سەبارەت بەپێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ لە تورکیا... گۆڤاری (نیوزویك)ی ئەمریکایی لە ١٩٩٠/٥/١٥ توێژینەوەیەکی دەربارەی تورکیا بە ناونیشانی (تورکیا بۆ پێناسەکەی دەگەڕێ) بڵاوکردەوە، لەسەر بەرگەکەی نەخشەیەکی تورکیای دانابوو.. بەشێکی زۆر لە لاپەڕەکانی توێژینەوەکە بۆ رەوشی تورکیا تەرخانکردبوو و تیادا باسی لە دەستکەوتەکانی تورکیا و پەرەسەندنی دیموکراتی لەم وڵاتە لە میانەی (٧٠) ساڵی رابوردوو کردووە، دەڵێت: لە لایەك تورکیا هێزی عیلمانی وەرگرتووە، لێ زۆربەی سیاسەتوانانی تورك لە مەڕ ئایینی ئیسلام و کاریگەری لە سەر کۆمەڵگە داخێون، لە کاتێکیشدا تورکیا سیستمی دیموکراتی و فرە حیزبی پیادە دەکات، کەچی دان نانێت بەبوونی نەتەوەیی کورد کە رێژەیەکی وا لە دانیشتوانی تورکیا پێکدێنن. نکوڵی لێناکرێ.. لە کۆتاییشدا دەڵێ: رۆژئاوا پشتگیری لەدانپێنان بە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا دەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەدا نییە کورد لەم وڵاتە جیابێتەوە، یاخود دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی دابمەزرێنێ.

(ریچارد چێنی) وەزیری بەرگری ئەمریکا لە لێدوانێکیدا بۆ رۆژنامەی (حوڕییەت)ی تورکی، دەڵێت: "داخستنی هەردوو بنکە سەربازییەکەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە تورکیا لە لایەن حکوومەتی ئەمریکاوە بە مانای ئەوە نایەت گۆڕانکارییەك لە سیاسەتی ئەمریکا بەرامبەر بە تورکیا روویدابێت، چونکە تورکیا هێشتا لە سیستمی بەرگری رۆژئاوادا بە ئەندامێکی کارا دادەنرێت، جگە لەوەش ئەمریکا هێشتا پابەندە بەو بەڵێنانەی بەتورکیای داوە لەمەڕ پارێزگاری لە یەکێتی خاکی وڵاتی تورکیا" (١٩/٥٩).

له لایەنی خۆیشییەوە (مارك كرۆسمان) یاریدەدەری باڵیۆزی ئەمریكا لە ئەنكەرە لە میانەی سەردانەكەی بۆ ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بە ئامانجی ئاشنابوونی لە بارودۆخی ناوچەكە و دوای كۆبوونەوەی لەگەڵ پارێزگاری ناوچەی حوكمی عورفی والی خەیری قۆساقچی ئۆغلو لە بینایەی پارێزگا، لە لێدوانێكیدا گوتی: حكوومەتی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا بە رەهایی لایەنگری لە دامەزراندنی دەوڵەتی كوردی لە رۆژهەڵاتی ناوین یان لە توركیا ناكات، چونكە ئەوە بە مەترسییەكی گەورە دادەنرێ بۆ سەر ئاسایشی توركیای هاوپەیمانمان. لێرەشەوە، ئەو كردەوە خوێناوییانەی بزوتنەوەی پارتی كرێكارانی كوردستان لە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ ئەنجامیان دەدات و گەیشتوونەتە ئاستی مومارەسەی كوشتارگەی خوێناوی بە كردەوە گەلێكی تیرۆریستانە لە قەڵەم دەدەین، لە هەمان كاتیشدا ئێمە لەگەڵ ئەوەداین كوردیش وەكو هەموو گەلان بەزمانی خۆیان باخێون و پیادەی مافی خۆیان بكەن لە پاراستنی كلتووری نەتەوەیی و رۆشنبیری خۆیان بەرێگەی بڵاوكردنەوە و میدیاوە"(١/٥٩).

لە سۆنگەی ئەم فشارە سیاسییانەی بزوتنەوەی رزگاریخوازی تورك و یەكێتی ئەورووپا و دەستە و رێكخراوە پێوەندیدارەكانی مافی مرۆڤ لە جیهان خستییانە سەر توركیا، حكومەتی توركیا ناچار بوو دان بنێت بە مومارەسەكردنی كورد بۆ زمانەكەیان و مادەكانی (١٤٠ و ١٤١ و ١٦٣)یش لە یاساكانی سزاكانی توركیا هەڵبوەشێنێتەوە. بە مەش نزیكەی (٣٠) هەزار بەندكراوی كورد لە كۆی ٤٣ هەزار بەندكراو لە گرتووخانەكانی توركیا ئازاد كران، بێجگە لەوە حوكمی لەسێدارەدانیش لە یاسای سزاكانی توركیا هەڵوەشێنرایەوە. بەڵام ئەم بڕیارانەی كە لەساڵی ١٩٩١ دەرچوون گوزارشت لە كەمترین خواست و ئاواتە دیموكراتی و ئایندەییەكانی هەردوو گەلی تورك و كورد دەكەن. لێرەشەوە دوا رۆژی دیموكراتی لە توركیا بەستراوە بە چارەسەركردنی كێشەی كورد لەم وڵاتە و هەڵوەشاندنەوەی حوكمی عورفی لەناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، سەرەڕای رێزگرتن لە پرنسیپەكانی مافی مرۆڤ كە ئەنجومەنی ئەورووپی داوایان دەكەن بۆ ئەوەی توركیا شایستە بێت لە سەرەتای هەزارەی سێیەم ببێتە ئەندام لە یەكێتی ئەورووپا.

باسی سێیەم

کورد و تورکیای ئەورووپی

کورد لە کۆنترین چاخەکانی مێژووەوە و پێش نزیکەی ٣٠٠٠ هەزار ساڵ بەر لەم ڕۆژگارەمان، دانیشتووی وڵاتی ئەنادۆڵ و بەشەکانی خۆرئاوای ئێران و باکووری عێراق بوونە. لەوساوە، خێڵ و هۆزەیلی جیاجیای کورد توانیویانە حکوومەتەکانی لۆلۆیی و گۆتی و کوشی (کشی) و سوباری و کوردائی دابمەزرێنن کە بەرای زۆرینە ناوی ئەم حکوومەتانە بە ناوی سەرۆکانی خێڵ و هۆزە کوردییەکان یان بە ناوی ئەو خواوەندانەوە هاتوون کە دەیانپەرستن. کورد لە ڕۆژگاری بابلییەکانەوە بەهێز و نەبەردی ناویان دەرکردووە بە نموونە: تەورات باسی لە هێز و قارەمانێتی کوش (کشییەکان) و حۆرییەکان (کەلقێکن لەسوبارییەکان) کردووە، واژەی (کورد)یش لە زمانی ئاشووری بە مانای بەهێز هاتووە. بۆیە کورد سەرکردایەتی زۆرێك لە گەلانی دانیشتووی چوارگۆشەی نێوان دەریاچەی (ورمێ) لەرۆژهەلات و شاری (ئەنکەرە) لەرۆژئاوا و نێوان شاری ئەرزروم لە باکوور و شاری بەسرە لە باشوور و لەم لاشەوە بە هێڵی سنوورەکانی نێوان عێراق و ئێران کردوون بۆ دامەزراندنی چەندەها دەوڵەت لە ناوچەی ڕۆژهەلاتی نزیکی کۆن. بەڵام ئەم دەوڵەتانە بە هۆی ناکۆکی نێوانیان یەکتریان لەناوبردووە. بە شێوەیەك ئیدی لەسەدەی (٥) پێش زایینەوە کورد لەژێر دەسەلاتی فارسەکاندا بوون و پاشان عەرەبە موسڵمانەکان و دوایەش تورکەکان، تەنانەت لە دەوروبەری ساڵی ١٥٠٠ز (٢٣) میرنشینی کوردی لە کوردستاندا حوکمڕان بوون ئەو دەمەی سوڵتان سەلیمی عوسمانی داوای لەزانای کورد مەلا ئیدریسی بدلیسی کرد، کورد سەرۆکێك یان پاشایەك یان سوڵتانێك بۆ خۆیان دەستنیشان بکەن تا ببێت بە هاوشانی و پەیمانێکی دۆستانەی لەگەڵ گرێ بدا بۆ بەگژداچوونی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بەڵام مەلا ئیدریسی بدلیسی بەسوڵتان سەلیم دەڵێت: گەورەم وا باشترە خۆتان ئەو سەرۆکە دابنێن، چونکە کورد ناتوانن لەسەر ئەمە ڕێك بکەون لەبەر ناکۆکی و دووبەرەکی خێڵایەتی نێوانیان، بەو جۆرە ئەوەی سوڵتان سەلیم دەیویست، بۆی هاتەدی (١٧/٤٣)[١٥].

١٥- شاد رەوان مام هەژاری موکریانی لەپەراوێزی کتێبی شەرەفنامە لاپەڕە (٦٥٢) دەڵێت: "... پێش زەمانی سوڵتان سەلیم ٤٦ میرنشینی کورد هەبووە، کەلەسایەی پێشنیاری مەلا ئیدریسەوە زۆربەیان

ئەو ناتەبایی و دووبەرەکییە خێڵەکییانە لە بەرەبەیانی مێژووەوە تا ئەم رۆژگارە لای کورد خاڵی لاوازی و فاکتەری سەرەکی بوون بۆ شەڕ و کوشتاری نێوان کورد چ بۆ حیسابی خۆیان یان بۆ حیسابی ئەوانیتر بە تەرحێك ماوەی نەداون مشووری خۆیان و کلتوورەکەیان بخۆن بە ئامانجی تۆمارکردنیان تاببی بە تۆمارگەیەك بۆ دیرۆك و نەبەردی و ژیارییەکەیان، خاڵی کوشندەش بوونە بۆ خواست و ئاواتەکانیان بە درێژایی مێژوو و لەم خاڵەشەوە ستەمکاران و فەرمانڕەوایانی کۆنەپەرست لەدێر زەمانەوە تائێستا دزەیان کردووە بۆ ئەوەی کورد بەدەستی کورد بدەن بەکوشت لە لایەك و لە لایەکی دیکەشەوە کەسانی نەفس نزم و خۆفرۆشی ساویلکە لە نێو کورد بدۆزنەوە تا بیانکەن بە ئامرازێك بۆ ناپاکیکردن لەگەڵ برای کوردی هاوڕەگەزی، ئەم جۆرە کوردە ناپاکانە ئەسپی تەروادە بوون لە هەمبەر هیوا و ئاواتی گەلی کورد بۆ یەکێتی و رزگاربوون لە کۆیلایەتی و زوڵم و زۆرداری داگیرکەران.. بە نموونە: مەلا ئیدریسی بدلیسی یەکەمین خیانەتکاری کێشەی گەلەکەی بوو ئەو دەمەی توانی دڵی کوردان نەرم بکات بۆ پشتگیری سوڵتانی عوسمانی لە شەڕ و ململانێیەکانیدا لەگەڵ شا ئیسماعیلی سەفەوی لە بری ئەوەی هەوڵ بدات بۆ چەسپاندنی سەربەخۆیی میرنشینە کوردییەکان لە ناوچەی ئەنادۆڵ.

لەناوچوون! دوای ئەوە کەمەلا ئیدریس بەشیرینکاری خۆی کوردستانی والێکرد، هەر بەدەستی خۆی تەپڵ و ئالای بەناوی سوڵتانەوە بەسەر میرەکاندا بەشییەوە. مەلیك خەلیلی یادگاری بەرەی سەلاحەدینی ئەیوبیش لەو دەهۆڵ و ئالا پیرۆزانەی پێ برا. مەلا ئیدریس ببووە دەرزی بەرکۆژەی سوڵتان و لەئەندازە بەدەر خۆشەویست ببوو. کەسوڵتان لەئێران دەهاتەوە و کەدەچووە میسریش مەلای هەر دەگەڵ بوو.

کوردستانی وا سەخت و بەهێز بەخوێنڕشتنێکی زۆر کەم و بەبێ شەڕی گران و بەخۆشی و رەزامەندی کوردان سەر بۆ حوکمی عوسمانی بچەمێنێ؟ ئەمە لەمێژوودا وێنەی نەبووە. کوردستان هەرگیز بۆ هیچ داگیرکەرێك تەواو نەهاتۆتە بەرکەمەند. هەر لەزەمانی ئاشوورەوە هەتا ئێستاش زۆر بەتوندوتیژی دەگژ داگیرکەرانی راچووە، ئاشووری، ئێرانی، پەرتی، رۆمانی، یۆنانی بۆ سەرکوتکردنی کوردان و داگیرکردنی کوردستان لەشکری زۆریان هێناوە. بەڵام هیچیان وەك مەلا ئیدریسی بلیمەتیان پێ نەکراوە. ئەو پیاوە بەوریایی و سیاسەتزانی خۆی کارێکی وایکرد عوسمانی بیگرنە ناو پەنجەی خۆیانەوە و ئەو بەهرە گەورەیان پێ بگەیێنێ.

شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی

وەرگێڕانی هەژار

١٩٧٢ (وەرگێڕ)

میرنشینی ئەردەڵانیش یەکەمین گورزی گورچکبڕی خۆی لەیەکێتی کوردان دا کاتێك لایەنی شا ئیسماعیلی سەفەوی گرت و کاتێك چووە شەڕ لەگەڵ برا کوردەکانی لە ریزی ئەو عوسمانییانەی کە سیاسەتی (پەرت کە زاڵ بە)یان لەگەڵ میرنشینە کوردییەکان بەکاربرد تا بۆیان لوا خود موختاری و سەربەخۆییە ناوخۆییەکەیان ریشەکێش بکەن.

رەنگە ئەوە شتێکی سەمەرەبێت عەشیرەتێکی وەکو عەشیرەتی قۆچگیری کە لە بیستەکانی سەدەی رابوردوو شۆڕشە کوردییەکانی (دەرسیم و ئاگری داغ)ی هەڵایسان، ئەمڕۆ ببینین رۆڵی ناپاکی بگێڕێ بەرامبەر بەگەل و نەتەوەکەی خۆی بەرێگای سیستمی پارێزگارانی گوندەکانەوە و تاکەکانی ببنە چاوساغ و ئاڵقە لەگوێی سوپای تورك لەدژی برا کوردەکانیان لەبزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان، تا کار گەیشتە ئەو رادەیەی لە مانگی مایسی ١٩٨٩ رۆژانە (٢٥) کەس لە هەردوو لایان بکوژرێن (١٧/٦٠).

ئەگەرچی گەلی کورد لەو سەروبەندانەوەی کە سەروساختی لەگەڵ گەلانی تر پەیدا کرد، نەخوازە دوای لەشکرکێشییەکەی سەرکردە و هزرڤانی یۆنانی زەینەفۆن بەرەو رۆژهەڵات لە سەدەی (٥)ی پێش زایین، بەوە ناسرابوو گەلێکی ئازا و قارەمانە و هەوڵ دەدات ئازادی و سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ هەرچەندە هەردوو هێزە مەزنەکەی ناوچەکە.. ئیمپراتۆرییەتی ئێران و ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لە سەدەی شانزدەهەمەوە پیلانیان دەگێڕا بۆ دابەشکردنی و بەکارهێنانی هێز و تواناکانی بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆیان. بەڵام راپەڕینەکانی ئەم گەلە قارەمانە لەدژی داگیرکاری و دابەشکردن و راگواستن بوونە بەردێکی پۆڵایین هەموو هەوڵەکانیان لە سەری ورد و خاش بوون.. بە شێوەیەك هەوڵەکانی راگواستن و بەتورك کردن بوونە شمشێرێکی دوو لایەنە. لەوڕا گەلی کورد توانی ئەو هەوڵانە پووچەڵ بکاتەوە و هەموو ئاواتێکی دوژمنانیش بۆ داگیرکردن و سڕینەوەی پێناسەی نەتەوەیی ئەم گەلە بەفیڕۆچوون.

چارەسەرکردنی کێشەی کورد بە رێگەی سەرکوتکردن و تیرۆرەوە لە سەردەمی عوسمانییەکانەوە، هەرەسی هێنا و بۆیان روون بۆوە کە سیاسەتی توانەوەی هەر کەمایەتییەك چ وەك نەتەوە یان خێڵ یان تایفە لەم سەردەمەدا مەحاڵە بێتەدی. چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەرێگەچارەی تایفەگەری تەسك و هەنووکەییش نایەتەدی بەڵکو بە شێوەیەکی دیموکراتییانەی بنەڕەتی و لە سەر چەمکێکی نوێی مافی هاونیشتمانیبوون و یەکێتی کۆمەڵایەتی دەبێت، ئەو چەمکەی کەوا دەخوازێ هەموو هاوڵاتیان لەخاکی نیشتماندا بگرێتەخۆ.

ئەگەرچی یەکێتی ئەوروپا بەتایبەتی و خۆرئاوا بەگشتی نارەزایی لە هەمبەر ئەو کردەوە تیرۆریستییانە دەردەبڕن کە بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان لە تورکیا مومارەسەی دەکات، بەلام کۆنگرەکی نێودەولەتیش دەبەستێ (واتە: ئەوروپا) بۆ تاوتوێکردنی مافی کورد و ئەو زولم و زۆرەی رووبەرووی کورد بۆتەوە.. ئەوا ئەو کەسایەتییە تورکیانەی هاوسۆزییان لەگەل کێشەی کورد هەیە و هەروا ژمارەیەکیش لە رێبەرانی کورد لە دەرەوەی تورکیا رەخنە لەو مومارەسە تیرۆریستییانە دەگرن.. لەم لایەنەوە مەسعوود بارزانی سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق بە رێگایەوە بەرەو کۆبوونەوەکانی سوشیالیستی نێو نەتەوەیی کە لە مانگی ئەیلوولی سالی ١٩٨٩ لە ستوکهۆلم بەسترا و دوای ئەوەی لەگەل ئەردال ئینونو سەرۆکی پارتی دیموکراتی سوشیالیستی میللی تورك کۆبۆوە، لە لێدوانێکیدا بۆ پەیامنێری رۆژنامەی (حورییەت)ی تورکیایی، گوتی: من خۆم بە دۆستێکی تورکیا دەزانم، بۆیە ئەوپەڕی خێر و پێشکەوتنی بۆ دەخوازم و حەز ناکەم دەست بخەمە ناو کاروبارییەوە. بەلام من وەکو کوردێك بەدواداچوونی ئەو رووداوانە دەکەم کە لە ناوچەی رۆژهەلات و باشووری رۆژهەلاتی تورکیا روودەدەن. زانیومە حکوومەتەکەتان هەندێ بڕیاری ئیداری سەبارەت بەکێشەی کورد لەتورکیا دەرکردووە، بەلام ئەم بڕیارانە کێشەکە چارەسەر ناکات، بەلکو زیاتر ئالۆزی دەکات. لەوێرا رێکخراوێکی کوردی لە تورکیا هەیە بە ناوی پارتی کرێکارانی کوردستانەوە، لە دژی رژێمی دەسەلاتداری تورکیا خەباتی چەکداری دەکات، وەلێ خەبات بە رێگەی کوشتنی رۆلەکانی گەل یان تۆقاندنیان نایە تەدی.. من لە دژی ئەم جۆرە خەباتەم، چونکە وا پێویست دەکات لە سەر رێکخراوە خەباتگێڕەکان لەگەل میللەتدابن نەوەك لەدژی"(٤٨/٢٠).

جیهان لە کۆنگرەی هلسنکی و رێککەوتننامەی ڤیەننا، تیرۆر بە هەموو شێوەکانی: گلدانەوەی بارمتە، رفاندنی فرۆکە، کوشتن لە سەر پێناسە، زەوتکردن چ مادی یان سیاسی، بەکاربردنی خراپی مافی رەوای بەرگری و داخوازییە نیشتمانی و نەتەوەییەکان لە لایەن دەولەت و تاکەکان و کۆمەلەوە.. ئەمانەیان هەموو ریسوا و شەرمەزارکرد. لێرەشەوە دەولەتانی ئەنجومەنی ئەوروپی- لە پێش هەمووشیانەوە فەرەنسا- پشتگیری لە کێشەی کورد دەکەن و دەخوازن مافی نەتەوەیی و کلتوورییان بدرێتێ. بەلام بیرۆکەی دامەزراندنی دەولەتی سەربەخۆ بۆ کورد رەتدەکەنەوە و هەموو شێوەکانی ئەو تیرۆرەش ریسوا دەکەن کە

هەندێ لە بزوتنەوە کوردییەکان- بە تایبەت پارتی کرێکارانی کوردستان- مومارەسەی دەکەن بۆ گەیشتن بەو ئامانجەی بەرێگەی پرنسیپی (لێبدە و راکە) کە بەرامبەرەکەی ئەم پرەنسیپە تورکییەیە، دەڵێت (بیگرە و بیکوژە) ئەمە دوو پرەنسیپی رەتکراوەن لەلایەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بەگشتی و دەوڵەتانی یەکێتی ئەوروپاش بەتایبەتی کەبیروبۆچوونیان کۆکە لەسەر وەرنەگرتنی تورکیا لەئەنجومەنی ئەوروپی ئەگەر دان نەنێت بە بوونی نەتەوەیی و مافە کلتووری و پەرلەمانییەکانی گەلی کورد سەرەڕای قوربانی نەدان بە دیموکراتی بەبیانووی ئەوەی کە تیرۆر لە ناوچە کوردنشینەکە هەیە ئەمە لە لایەك، لە لایەکی ترەوە یەکێتی ئەوروپا پشتگیری لەدانپێنان بە بوونی نەتەوەیی کورد دەکات، بەڵام هەم بەرهەڵستی لە جیابوونەوەی کورد لە تورکیا دەکات و هەم بەرهەڵستیش لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی لە ناوچەکە دەکات.

جیهان ئەمڕۆ بەرەو سیستمێکی نێونەتەوەیی نوێ هەنگاو دەنێت تیادا ئاسایش و سەقامگیری بەرقەرار بێ و رق و کینە و دەمارگیری کوێرانەی هزری و رەگەزپەرستی وەلاوە بنرێ بۆ ئەوەی مرۆڤ- لەهەر کوێیەك بێت لە سەر ئەم گۆی زەمینە- چاوی بە برای مرۆڤی خۆی لەسەر هەر بیروراو رەگەزێك بێت بکەوێت بۆ ئەوە دایالۆگی راستەقینە و بنیاتنەری لەگەڵدا بکات لەپێناو خودی مرۆڤ و ئایندەی گەش و پڕشنگداری، بۆیە هەردەبێ دابڕانی کورد و تورك یەکەم هاوتەریب بێت و پاشان بەرەو دۆستایەتی و نیازپاکی مل بنێت دوای سەدە زەمەنێك لە رق و کینە و رەگەزپەرستی کوێرانە کە وایکرد هەردوو گەلی تورك و کورد بگەنە ئەم چارەنووسە خوێناوییە، چونکە هەر یەکەیان جگە لە خۆی و ئەو بیر و هزرانەی بڕوای پێ بوون، ئەویتری نەدەبینی وەك حەتمییەتی ئەو چارەنووسەی کەنەوەگەلێکی لەهەردوو گەل بەرەو هەڵدێری وەحشیگەری و دڵڕەقی رەش و تاریك وەکێش کرد دوور لە گیانی لێبوردەیی و دراوسێیەتی و خزمایەتی و مێژوو و مرۆڤایەتی.

گەلان، یاخود ئەو زۆرینانەی رێز لە خۆیان و مافیان دەگرن، وا دەخوازێ بە چاوی ئەو برا گەورەیەی چۆن بەمیهرەبانی و سۆز و چاودێرییەوە دەڕوانێتە برا بچووکەکانی، ئەوانیش ئاوەها تەماشایان بکەن، ئەوەش بەوە دێتەدی مافی نەتەوەیی و کلتوورییان پێ بدەن تا بتوانن بەئازادی و بەویستی خۆیان بیروڕایان دەربڕن و بە شێوەیەکی راستەقینە و چالاکانە لە گەشەسەندنی نەتەوەییدا بەشداری بکەن. کاتێکیش هەر دەوڵەتێك مافی نەتەوەیی بە کەمایەتییەك لە هاونیشتمانییەکانی دەدات، ئەوە هەرگیز بە مانای دابەشکردنی دەوڵەت

یان گەیاندنی خراپەیەك نییە بۆ مافی زۆرینەی وڵاتەکە یان خواردنی مافی ئەوانیتر، بەڵکو ئەمەیان ئەو چارەسەرە دیموکراتییەیە کە دەوڵەتانی سەردەم پێڕەوی دەکەن لە چوارچێوەی ئەو چەمکە سیاسییە نوێیەی بانگەشە دەکات هەموو هاونیشتمانییان- بەجیاوازی رەگەز و زمان و ئایینیان- مومارەسەی ئازادی خۆیان بکەن لە چوارچێوەی ئەو دامەزراوە دیموکراتییانەی بڕوای پتەو و چەسپاویان بە فرەیی نەتەوەیی و سیاسی و کلتووری هەیە لەیەك وڵات و لە روانگەی دەوڵەتی دایکی میهرەبان و بەبەزەیی و دادپەروەر بەرامبەر بە هەمووان لە رووی ماف و ئەرکەوە.. کە ئەویش پێچەوانەی روانینی دەوڵەتی باوکسالارییە لە چەمکی سیاسی نوێیدا کە ئەمەش دەوڵەتی ستەمکار و کەڵەگا و نادادپەروەرە.

جیهانی سەدەی بیست و یەکەمین بە پێی سیستمی نوێی جیهانی دوور لە هەر زوڵم و زۆرداری و داگیرکارییەك و لەچوارچێوەی ئەو هاوگونجانە سیاسییانەی کە بەرژەوەندییەکانی وڵاتانی تازەپێگەیشتوو بە هەند وەردەگرێ- بە پێی تیۆری یۆنسکو کە جیاوازە لەگەڵ تێڕوانینی ئەمریکا بۆ سیستمی نێودەوڵەتی نوێ-، دەبێتە سەردەمی گەشەسەندنی دیموکراتی، لەمەودوا چیتر رێگە نادرێ بە دەوڵەتەکان بەتایبەتی دەوڵەتانی جیهانی سێیەم گەل و نەتەوەکانیان یان ئەو کەمایەتییانەی لە ناویاندا دەژین ، بچەوسێننەوە. چونکە نەتەوە یەکگرتووەکان. بە گوتەی برنارد کوشنێر وەزیری پێشووی کاروباری مرۆڤایەتی فەرەنسا- لەبەر هۆی پێشێلکاری مافی مرۆڤ لە دەوڵەتانی پێوەندیدار، دەست بخاتە کاروباری ناوخۆی هەر دەوڵەتێك. بەڵکو ئەم پرەنسیپە زیاتر چەسپاو رەهەند گەلێکی نێو نەتەوەیی گرتەخۆ کاتێك حەوت دەوڵەتە پیشەسازییەکە لە کۆبوونەوەیاندا لە لەندەن لە ١٦ی تەمووزی ١٩٩١ بڕیاریان دا بەزەروورەتی دانانی کەسایەتییەکی نێو نەتەوەیی ناسراو بە یاریدەدەری ئەمینداری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ئەوەی ببێتە بەرپرس لەمەڕ پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ و سەرکوتکردن و رووداوی کارەساتئامێز تا رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بە رێگەی هێزی سەربازی نێودەوڵەتییەوە تا بتوانێ دەست تێوەردات بەئامانجی یارمەتیدانی لێقەوماوان و ستەملێکراوان.

بەڵام ئەم دەستێوەردانە لە دژی تورکیا جێ بەجێ ناکرێ، لەبەر دوو هۆ:

یەکەم/ تورکیا لە سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەمین کە دەبێتە دەوڵەتێکی ئەوروپی بە تەواوی ئەندامبوونی لە یەکێتی ئەوروپا، تەواوی مافە نەتەوەیی و پەرلەمانییەکان

بەکورد دەدات، یانیش یەکێتییەکی فیدراڵی لە نێوان هەردوو نەتەوەی تورك و كورد لەم مێژووەوە لە تورکیا دادەمەزرێت.

دووەم/ دیموکراتی لە تورکیا کامڵ دەبێت بە شێوەیەك هەڵدەکشێ بەرەو ئاستی دیموکراتی ئەوروپا. لێرەشەوە ئایندەی کورد لە تورکیا زامن و چانسیشی زیاتر دەبێت، نەخوازە ئەگەر کورد بتوانێت هێزە فشارێك دروست بکات تا رۆڵی خۆی لە دارشتنی داهاتووی دیموکراتی لە تورکیا بگێڕێت.. ئەو دیموکراتییەی کە لەمیانەی ئەم فاکتەرە ئایندەییانەدا چوارچێوە دەگرێ:

١- هەڵبژاردنە ناوچەییەکانی ساڵی ١٩٨٩ سەلماندیان نەچەپەکان تیادا سەرکەوتنیان بە دەست هێنا نەبەرەی راست، بەڵکو دەرەنجامەکانی ئەو هەڵبژاردنانە لە دژی تورگۆت ئوزال بوون، هەرچەندە پۆستی سەرۆکایەتی کۆماری لە تورکیا بەدەستهێنا.

٢- ئەگەر ئەردال ئینونۆ سەرۆکی پارتی سوشیالیستی میللی و بولەند ئەجەوید سەرۆکی پارتی دیموکراتی چەپ توانییان بەرەیەکی پێشکەوتووخواز یاخود پارتێکی سوشیالیستی بە دەست و برد پێکبێنن، ئەوا لە هەڵبژاردنەکانی داهاتوو سەرکەوتوو دەبن بەڵام ناکۆکییە شەخسییەکانی نێوانیان رێگری لەوە دەکەن.

٣- ئەگەر تورگۆت ئوزال توانی هاوپەیمانییەك لەگەڵ دیمیراڵ سەرۆکی پارتی رێگای راست گرێ بدات، ئەوا پارتێکی راستڕۆی موحافیزکار پێکدێنن، دکارێت خولی داهاتووی هەڵبژاردنە نوێنەرایەتییەکان دەستەبەر بکات. بەڵام دیمیراڵ کە پێی وایە ئوزال خەیانەتی لە دۆستایەتییەکەی کردووە و دوای کوودەتاکەی ١٩٨٠ وازی لێهێنا، بگرە دەستیشی لەگەڵ ئەوانە تێکەڵ کرد کە کوودەتایان کردە سەری و گرتنیان، ئەمانە دەبنە رێگر لە پێش بە ئەنجامگەیاندنی ئەم رێککەوتنە.

٤- سوپای تورکی خاوەن هزر و پرەنسیپی بەرێباز عیلمانی بۆ دەستێوەردان لە کاروباری دەوڵەت دەست هەڵدەگرێ لەپێناو برەودان بە پرۆسێسی دیموکراتی عیلمانی لە سەر رێبازی رۆژئاوا. چونکە تورکیا دەبێتە دەوڵەتێکی ئەوروپی دیموکراتی هاوسەنگ و بەپێوەری ئەوروپییانە، ئیدی پێویست ناکات کوودەتای سەربازی بەرپا بکات لە پێناو گێڕانەوەی هاوسەنگی سیاسی بۆ وڵات.

٥- هاوبەندییە حیزبییەکان و حکوومەتانی کەمایەتی لاواز لە ماوەی دوو دەیەی داهاتوو بە حوکمڕان لە تورکیا دەمێننەوە تا ئەو دەمەی دامەزراوە دیموکراتییەکان لەم

وڵاتە دەچەسپێن لەحاڵێکدا ئەگەر حیزبێکی سیاسی بەهێز دەرنەکەوێت، چونکە ئەگەر لەحاڵێکدا ئەمە رووبدات ژیانی حیزبایەتی لە تورکیا بەرەو ئەو ئاقارە دەڕوات لە دوو جەمسەری سەرەکی جێگیربێت بە رێگەی دوو حیزبی بەهێز لە دەسەڵات و لە ئۆپۆزسیۆن و بەپێی چەشنی ئەوروپی لە نێوانیان ئاڵ و گۆڕی دەسەڵات دەکەن.

دابڕانی چارەنووسی نێوان هەردوو گەلی تورك و کورد لە پاش ساڵی ١٩٩١ بەرەو دوو چارەنووسی هاوتەریب گۆڕا، کاتێك حکوومەتی تورکیا ناچار بوو دان بنێت بەمومارەسەکردنی زمانی نەتەوەیی بۆ کوردی ئەم وڵاتە و دەیەها هەزار بەندکراوی کوردی لە گرتووخانەکانی حوکمی عورفی لە ناوچە کوردنشینەکە بەردا و حوکمی لەسێدارەدانیشی لە یاسای سزاکانی هەڵوەشاندەوە. بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستانیش لە لایەنی خۆیەوە داخوازییە نەتەوەییەکانی لە (سەربەخۆییبوون)ەوە سووك کردەوە بەرەو دانپێنان بەبوونی نەتەوەیی و ئۆتۆنۆمی، بگرە بۆ ئەنجامدانی راپرسیش لە سەر ئەم داخوازییە رازی بوو ئەگەر زەروورەت ئەوە بخوازێ، تەنانەت عەبدوڵڵا ئوجالان سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردستانیش بانگهێشتی حکوومەتی تورکیای کرد بۆ دانوستان لەگەڵ بزوتنەوەکەی سەبارەت بە هەمان مەسەلە. جا ئایا ئەم دوو چارەنووسە هاوتەریبە کەی بۆیان دەلوێ لە سەر زەمینەی دۆستایەتی و لێکحاڵێبوون بە یەکتر بگەن؟!

ئێمە لەو بڕوایەداین، ئەمە زۆر نزیکە بەر لە ساڵی ٢٠١٠ دێتەدی، چونکە هەلومەرجی نێودەوڵەتی و پێگەی تورکیا و پەرەسەندنی دیموکراتی لەم وڵاتە، سەرەڕای ئارەزووی تورکیا بۆ بەئەندامبوونی لە ناو ئەنجومەنی ئەوروپی، ئەمانە هەموو وا دەکەن خێراتر ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە چوارچێوەی یەکێتی تورکیا دەستەبەر بێت. هەرچی مافی چارەی خۆنووسینی کوردیشە، ئەوە زەمەن خۆی دیاری دەکات.

وا دیارە رەوتی رووداوەکان لە تورکیا رووە و بەدیهاتنی پێشبینییەکەی عەبدوڵڵا ئۆجالان لەمەڕ کێشەی کورد بەم سیناریۆیە، دەڕوات:

سوپاسالار لە راپۆرتێکیدا بۆ ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی تورکیا جەخت دەکاتە سەر ئەوەی کە سەرکردەکانی سوپا زۆر هەست بە نیگەرانی دەکەن، چونکە شەڕ لە دژی کورد هیچ دەرەنجامێکی ئەوتۆی وەدەست نەهێناوە. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی تورکیاش لە لایەن خۆیەوە تاوتوێی بابەتەکە دەکات و پاشان دەینێرێتە پەرلەمان و پەرلەمانیش چەند

دانیشتنێکی رووکەشی بۆ گرێ دەداو لە دواییدا بەیاننامەیەك دەردەکات، تیادا جەخت دەکاتە سەر بڕیاری مێژوویی خۆی بە دانپێنان بە هەندێك لە مافەکانی گەلی کورد.

بەڵام من پێم وایە کورد لە تورکیا بە هەموو مافەکانی خۆیان لە چوارچێوەی یەکێتی تورکیا شاد دەبن، چ بە دەستەبەرکردنی مافە نەتەوەییەکانیان، یان بە رێگەی دامەزراندنی یەکێتییەکی فیدراڵی لە نێوان هەردوو نەتەوەی تورك و کورد وەکو فیدریالیزمی سویسری. بەمەش بەشداری لە پەرەپێدانی دیموکراتی لە تورکیا دەکەن بەرێگەی دامەزراوە دەستوورییەکانی وڵات و ئۆتۆنۆمییەکی نموونەیی بەدەست دێنن دەبێتە جێی سەرنجی هەموو کورد لە ناوچەکە و پاڵیش بە رژێمە دیکتاتۆرییەکان لە رۆژهەڵاتی ناوینەوە دەنێن دان بەمافی نەتەوەیی کورد بنێن لە ئۆتۆنۆمییەکی راستەقینەدا.. بەوەش هاوکاری دەکەن لەپەرەسەندن و تەکاندان بەبزووتنەوەی گەلی کورد بەگشتی بەرەو سەرکەوتنی زێدەتر لە پێناوی رزگاری و دیموکراتیدا.

سەرچاوەکانی بەشی حەوتەم

١- محەمەد ئەمین زەکی: خلاصە تاریخ الکرد وکوردستان، ترجمە محمد علی عونی- بغداد ص٢، ١٩٦١,
٢- ئەولیا چەلەبی سیاحەتنامەسی ج٤ ئەستەمووڵ ,١٣١٤
٣- شێخ محەمەدی خاڵ، فەرهەنگی خاڵ، بەرگی١، سلێمانی ,١٩٦٠
4- Hurriyer gazetesi, 27-6-1990
٥- بڕوانە زنجیرە وتارە رۆژانەکانی رۆژنامەی (العراق)ی بەغدا کەبەناونیشانی (الشخصیە الکردیە مـن خـلال امپالها) ، بەتایبەت ئالقەی هەشتەم کەلە ١٩٩١/٥/١١ بلاوکراوەتەوە.
٦- محەمەد ئەمین زەکی، تاریخ السلیمانیە وأنحائها، وەرگێڕانی بۆ عەرەبی محەمەد جەمیل رۆژبەیانی بەغـدا ,١٩٥١
٧- احمد الخانی، مم وزین، ترجمە محمد سعید رمچان البوگی، دار العلم للملایین، بیروت ,١٩٨٥
8- Hurriyer gazetesi, 10-5-1990
9- Hurriyer gazetesi, 27-6-1990
10- Milliyet gazetesi, 29-6-1990
11- Tercuman gazetesi, 29-6-1990
12- Gunes gazetesi, 29-6-1990
13- Hurriyer gazetesi, 30-6-1990
١٤- چەند بەشێك لەکتێبی (الاسلام والدولە) نووسەری بـەریتانی ئیـدوارد مـورتیمر، رۆژنامـەی (الـوگن)ی کوێتی، ژمارەی رۆژی ١٠ی نیسانی ,١٩٨٤
15- Husnu Aktas: Medeni Vahset, 4. Baski, Ankara 1982
١٦- گۆڤاری (الافق) ژمارە ١٣٦ رۆژی ١٩ی شوباتی ١٩٨٧ دەرچووە.
١٧- رۆژنامەی (الرأی العام)ی کوێتی رۆژی ١٩٨٦/٣/٥ دەرچووە.
١٨- رۆژنامەی (الوگن)ی کوێتی رۆژی ١٩٨٧/١/٣١ دەرچووە.
19- Hurriyet gazetesi, 17-3-1991
20- Hurriyet gazetesi, 24-4-1990
21- Hurriyet gazetesi, 7-4-1989
٢٢- رۆژنامەی (الّهالی) قاهیرە ١٩٨٥/٥/٢٩ دەرچووە.
٢٣- گۆڤاری (الوگن العربی) ژمارە ١٧٧ لە ١٩٨٦/٧/١٤ دەرچووە.
25- Hurriyet gazetesi, 25-4-1990
٢٦- گۆڤاری (الدستور) ژمارەی رۆژی ١٩٨٠,/٩/٢٩
٢٧- گۆڤاری (أخر ساعە) قاهیرە ژمارەی رۆژی ١٩٨٩,/٤/٥
28- Hurriyet gazetesi, 24-7-1990
٢٩- گۆڤاری (الاسبوع العربی) ژمارەی رۆژی ١٩٨٣/٩/٥.

٣٠- گۆڤاری (الدستور) ژمارەی رۆژی ١٩٨٣,/٩/٥

31- Milliyer gazetesi, 19-5-1984

٣٢- گۆڤاری (الصیاد)ی لوبنانی، ژمارەی رۆژی ١٩٨٤,/١١/٢٨

33- Hurriyet gazetesi, 19-7-1989

34- Hurriyet gazetesi, 2-5-1990

35- Nokta Dergisi, Yil 7, Sayi 50 17-12-1989

٣٦- د. ئیبراهیم داقوقی، الصحافه فی ترکیا، توێژینەوەیەکە لەکتێبی (ترکیا المعاصره) بڵاوکراوەتەوە لەلایەن، سەنتەری لێکۆڵینەوەی تورکی، زانکۆی موسڵ، ١٩٨٧,

٣٧- رۆژنامەی (الأنباو الکویتیه) ژمارەی رۆژی ١٩٨٤,/٨/٢٨

38- Aziz Nasim: Bulgaristanda Turkler Turkiyede Kurtler, Istanbul, 1989

39- Abdi ipekci: Liderier diyor ki, yayinlari 28, Istanbul

40- Cumhuryet gasetesi, 22-4-1985

٤١- رۆژنامەی (القبس)ی کوێتی ژمارەی رۆژی ١٩٨٦,/٧/١٤

42- Ismail Cem: Gacis donemi Turkiyesi Istanbul 1989

43- 2000e dugru dergisi sayi 44, 29-10-1989

٤٤- رۆژنامەی (النداو)ی لوبنانی، ژمارەی رۆژی ١٩٨٥,/٤/١٩

45- Hurriyet gazetesi, 21-12-1989

46- Cumhuriyet Gazetesi, 27-12-1986

47- Hurriyet gazetesi, 26-4-1990

48- Hurriyet gazetesi, 30-4-1990

49- Hurriyet gazetesi, 15-5-1990

50- Hurriyet gazetesi, 23-5-1990

51- Hurriyet gazetesi, 5-5-1990

52- Tan gasecesi 2-5-1990

٥٣- گۆڤاری (الدستور) ژمارەی رۆژی ١٩٨١/٧/٢٢.

٥٤- رۆژنامەی (الأنباو)ی کوێتی، ژمارەی رۆژی ١٩٨٥,/٧/٣٠

٥٥- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد (کردستان فی سنوات الحرب العالمیه الاولی) بەغدا ١٩٧٥ بەکوردی.

56- Tercuman gasetesi, 7-4-1989

57- Hurriyet gazetesi, 19-7-1990

58- Hurriyet gazetesi, 6-6-1990

59- Tempo dergisi, sayi, yil 2, 29-6-1990

60- Hurriyet gazetesi, 29- 6-1990

61- Hurriyet gazetesi, 26-5-199.

بەشی هەشتەم

چارەسەری ئاشتییانەی کێشەی کورد

ساڵی ١٩٩٣ خاڵی وەرچەرخان بوو لـە مێـژووی کـوردی تورکیـا، ئـەوەبوو خوالێخۆشـبوو (تورگۆت ئوزال) سەرۆك کۆماری تورکیای ئەو دەمـە بیرۆکـەی فیـدرالیزمی تـورك — کـوردی خستە بەر باس و گفتوگۆ، کە ئەمیشیان، بیرۆکەی کۆمـاری دووەمـی لێکەوتـەوە کەبانگەشـە دەکات بۆ زەرورەتی چاوخشاندنەوە بەو هزرە کەمالیزمییانـەی کـۆن بـوون و زیـاتر لـە (٧٠) ساڵیان بەسەردا تێپەڕی بۆ ئەوەی پەرەیان پێبدرێ و ڕێگاش خۆش بکرێ لە پێش بەرزکردنـەوەی ئاستی دیموکراتی و ڕێزگرتن لە مافی مرۆڤ و دانپێنان بە پێناسەی کەمە نەتەوەییەکانی تورکیـا بۆ دەوڵەمەندکردنی کلتووری ژیاری و بواردان بەدەربڕینی رای ئەویتر(١).

عەبدوڵڵا ئۆجەلان سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردستانیش لە سۆنگەی ئەمەدا، یەکلایەنە ئاگربەستی ڕاگەیاند وەك چاوەڕوانییەك بۆ دەرەنجامەکانی باس و لێکۆڵینەوە لەسەر مەسەلەی فیدریالیزمی واتا سیاسییەکەی (کۆماری دووەم)ە، بە ئامانجی ڕۆشنبوونەوەی ڕایەکی گشـتی تورکیایی پشتگیری بکات لە دانپێنان بە مافی کلتووری و پەرلەمانی کـورد لـە چوارچـێوەی یەکێـی وڵاتی تورکیا، ئەمە ئەو بانگەشەیە بوو ڕووناکبیرانی تورك لە ڕوانگەی پشـتگیرییان لە بیرۆکەی دامەزراندنی کۆماری دووەم، لەو ساڵەدا سەرکردایەتییان کرد(٢).

جگە لەوەش ساڵی ١٩٩٣. ساڵی تیرۆری سیاسی بوو لە تورکیـا. بـە نموونـە: ڕۆمـاننوس و ڕۆژنامەڤانی کورد مووسا عەنتەر بە ڕۆژی نیوەڕۆ تیرۆرکـرا، (٨) کـوردی دیکـەش لـە گـەورە پیاوانی کار لە تورکیا تیرۆرکران تائەوانیش بچـنە پـاڵ ئـەو زنجـیرە تیرۆرکردنانـەی لـە تورکیـا بەتیرۆرکردنی (ئەشراف بدلیس) سەرکردەی هێزەکانی جەندرمە دەستپێکرد. کوشتنی ئەشـراف بەهۆی تێکدانی کۆپتەرەکەیەوە ڕوویدا. ناوبراو بەرەو کۆبوونەوەیەکی گرنگ دەچوو سەبارەت بـە کێشەی کورد کە لە ڕۆژی ١٧ی شوباتی ساڵی ١٩٩٣ لە شاری دیاربـەکر- پایتـەختی ناوچـەی کورد لە تورکیا- بەسترا، ئەوەبوو کۆپتەرەکەی لە نزیك ئەنکەرەی پایتـەخت کەوتـە خـوارەوە.. بەبێ ئەوە لێکۆڵینەوەکان لە بارەی ڕووداوەکەوە هیچ دەرەنجامێکی ڕوونیان لێبکەوێتەوە (٣).

هەر لەو سەروبەندەشدا، ڕێکخراوی حیزبوڵڵای تورکی سەری هەڵدا، ئـەم حیزبـە خـەباتی خۆی بە شەڕی دژ بە ڕێکخراوی پارتی کرێکارانی کوردستان لە ناوچەی باشـووری ڕۆژهـەڵاتی تورکیا دەستپێکرد، بـە شـێوەیەکی وا دەکـرێ بڵـێین وەك دژە شـۆڕش بەرامبـەر بـە پـارتی کرێکارانی کوردستان کاری دەکرد، بەڵکو گەلێ جاریش شان بەشانی هێزەکانی جەندرمـە لـە

ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکاندا لە دژی PKK و چالاکییەکانی لە ناوچەکە بەشداربوو. لێرەشەوە ژمارەیەك لە شرۆڤەکارانی سیاسی وای بۆچوون بڵێن: (ڕێکخراوی حیزبوڵڵای تورکی لەو کۆمەڵە چەکدارە ئیسلامییانەوە دامەزرا کە لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا چالاکییان دەنواند. ئەم ڕێکخراوە بە سەرپەرشتی و ڕێنمایی (ئەحمەد جەم ئەرسۆمەر) بەڕێوەبەری دەزگای هەواڵگری سەر بە هێزەکانی جەندرمە (کەئەمیشیان لەساڵی ١٩٩٤ تیرۆرکرا) چالاکییەکانی لە دژی پارتی کرێکارانی کوردستان جێ بەجێ دەکرد. بەڵام (حیزبوڵڵا) لە ساڵی ١٩٩٠ پاش ئەوەی دەستیکرد بە مەشقپێکردنی کادیرەکانی، بووە هێزێکی چەکداری وا گەمەی پێ نەدەکرا، بۆیە بانگەشەی بۆ دامەزراندنی (کۆماری ئیسلامی لەتورکیا) دەکرد. لە سۆنگەی ئەمەدا هێزەکانی تورکیا لە پاش ساڵی ١٩٩٥ زۆر بەتوندی هەوڵیاندا بۆ قەڵاچۆکردنی و گرتنی کادیرە چالاکەکانی بەو سیفەتەی ڕێکخراوێکی ئیسلامی ئوسوولییە، مەترسی پێکدێنێ بۆ سەر سیستمی عیلمانی دیموکراتی لەتورکیا و هەوڵیش دەدات بەشێك لە تورکیا دابڕێت بە ئامانجی دامەزراندنی ئەو سیستمەی لە پێناویدا تێدەکۆشێت)(٤).

بەڵام دکتۆر (ماهیر قایناق) بەڕێوەبەری پێشووی (Mit) تورکیایی لە چاوپێکەوتنێکدا لەگەڵی سازدرا لە پاش کوشتنی (حوسێن وەلی ئۆغلو)ی ڕێبەری ڕێکخراوی حیزبوڵڵا لە ئەستەموول لە ١٥ی کانوونی دووەمی ساڵی ٢٠٠٠ جەختی لەوە کردەوە کە: (دەوڵەت ئەگەر خۆی حیزبوڵڵای دروست نەکردبێ، ئەوا لێی گەڕاوە هەردوو هێزە گەورەکە لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا، واتە: پارتی کرێکارانی کوردستان و ڕێکخراوی حیزبوڵڵای تورکی لە یەکتر بدەن، بەپێی نۆرمی (لێگەڕێ سەگگەل یەکتری بخۆن). لێرەشەوە من پێم وانییە پێوەندییەك لەنێوان ئەو تیرۆرکردنە سیاسییە بکەرە نەناسراوانە لە تورکیا- بەتایبەت لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ- کە لە ساڵی ١٩٩٠ نزیکەی ٧٠٠٠ قوربانی لێکەوتەوە و لە نێوان حیزبوڵڵا هەبێت، چونکە ئەو کردەوانە چەند ڕێکخراوێکی تر پێوەندییان بە بیانییەوە هەیە (یاخود ئەوەی پێ دەڵێین دەوڵەتی شاراوە) ئەنجامیانداوە، چونکە دەوڵەت ویستی ڕێکخراوەکە (حیزبوڵڵای تورك) لە ناو ببات کە خۆیشی دروستی کردبوو بۆ بەگژداچوونی PKK دوای ئەوەی بووە مەترسی بەسەر دەوڵەت و ئەمن و ئاسایش لەوڵات، نەخوازە ڕۆژنامەی (حوڕییەت) لە ٢٢ی کانوونی دووەمی ساڵی ٢٠٠٠ تاکیدی کردەوە کە: ئەو دوو کادیرە گەورەیەی حیزبوڵڵا کە لەگەڵ ڕێبەرە کوژراوەکەی ڕێکخراوەکە دەستگیر کران تائێستا شتێکیان لە بارەی ئەم بابەتەوە نەدرکاندووە، هەرچەندە ژەنراڵ (تیومان کرمان) سەرکردەی

هێزەکانی دەریایی لە رۆژی خانەنشینکردنی لە بەرواری (١٩٩٨/٨/٣) تاکیدی کرد کە حیزبوڵڵا هاوکاری لەگەڵ جەندرمە کردووە لە شەڕی دژ بە (PKK)(٥).

لە لایەکی ترەوە، شرۆڤەکاری سیاسی حەسەن جەمال ئاماژەی دا کە: (دەوڵەتی نهێنی شوێنەواری خوێنی قوربانییەکانی حیزبوڵڵا دەسڕێتەوە کەخۆی (واتە دەوڵەت) ئەو حیزبەی لە ساڵی ١٩٩٠ لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا دروست کرد بۆ بەگژداچوونی PKK و چەندین کردەوەی کوشتنی ئەنجامدا لە پارێزگای باتمان و دەوڵەت چاوپۆشی کرد لە کردەوەکانی لە دژی PKK لەو ناوچەیە)(٦).

جا، ئایا ئەم دەوڵەتە نهێنییە چییە کەوا خۆی رێکخراو گەلی نهێنی و ئاشکرا لە تورکیا دادەمەزرێنێ لە دژی یەکتر و لەپاشان لەناویان دەبات، بۆ ئەوەی شوێنەواری تاوانەکانی (واتە: تاوانەکانی دەوڵەتی نهێنی) لە تورکیا، بسڕێتەوە؟!

زۆربەی چاودێرانی سیاسی پێیان وایە، تۆوی ئەم دەوڵەتە نهێنییە لە تورکیا لە ناو وەزارەتی ناوخۆ بوونی هەبوو، ئەو دەمەی رێکخراوی پەیمانی ئەتڵەسی لە ساڵی (١٩٥٠)وە رێکخراوەکانی گلادیو (Gladeo)ی سەر بە دەزگای هەواڵگری ئەمریکا (CIA) دامەزراند لە وڵاتەکانی ژێر چەتری پەیمانی ناتۆ بە ئامانجی بەربەرەکانیکردنی کۆمۆنیستی لەو وڵاتانە لە سەروبەندی شەڕی ساردی نێوان هەردوو جەمسەری سۆشیالیستی و سەرمایەداریدا. لێرەدا بولەند ئەجەوید رێبەری حیزبی گەلی کۆماری کە لە ساڵی ١٩٧٤ بووە سەرۆك وەزیرانی تورکیا ئاماژەی بە بوونی هۆبەیەك لە ناوەندی هەواڵگری ئەمریکا کرد لە ناو فێرگەی مەشقی سەربازی ئەو دەمە بە پێی پرۆتۆکۆلێکی ئەمنی نێوان تورکیا و ئەمریکا کە لە پەنجاکانەوە مۆریانکرد.

ئەگەرچی، شاری ئەستەمووڵی پایتەختی رۆشنبیری و میدیایی و بازرگانی تورکیا، بووە بەهەشتی هەواڵگرییە ئایدیۆلۆژیا زاڵبووەکان لەو ناوچەیەی کە لەگەڵ یەکتر هاوکاری و هەماهەنگی دەکەن، وەك: (Mit)ی تورکی و (CIA)ی ئەمریکی و (مۆساد)ی ئیسرائیلی و (ساڤاك) لە سەردەمی شادا، یان ئەمیان لە دژی ئەویتر شەڕی دەروونی دەکەن و تیرۆری بێبەزەییانە لە دژی دوژمنانیان ئەنجام دەدەن، ئەوا ئەو پێکهاتە هەواڵگرییەی کە هاوکاری یەکتر دەکەن و بەناوەندە کاریگەرییەکانی هێزەوە لە تورکیا هاوبەندن (واتە: بە هێزە چەکدارەکان و رێکخراوە نەژادپەرستە شۆڤێنیستییەکانەوە) بۆ پاراستنی ئاسایش و سەقامگیری رژێم لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە بۆ بەگژداچوونی هەموو بزوتنەوەیەکی توندڕۆ یان چەپ یان ئیسلامی و پێیان وایە مەترسییان هەیە بۆ سەر رژێم، بە کۆڵەگەکانی ئەو دەوڵەتە نهێنییە

دەژمێردرێ لە تورکیا کە پسپۆڕی هەواڵگری ماهیر قایناق و شرۆڤەکاری سیاسی حەسەن جەمال و ئەوانیتر دەربارەی قسەیان کرد. لێرەشەوە کێشەی کورد لەتورکیا، یەکەم بەستراوە بە ئاسایشی نەتەوەیی سیستمی عیلمانی تورکیا و دووەمیش بەستراوە بە بەرژەوەندییەکانی ئایدۆلۆژیا زاڵبووەکان لەناوچەکەدا. ئەمە وایکردووە دەرهاویشتەی سیاسی و ئەمنی بخولقێت و کۆمەڵەکانی تاوانی بەردەوام (مافیا) لە هەموو لایەنەکانی ژیان لە تورکیا گەشە بکات پاش ئەوەی رووداوی (سوسورلك) لە ٣١ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٩٦ دەریخست پیاوانی سیاسی و ئاسایش لەگەڵ کۆمەڵانی (مافیا) لە ناوەوە و دەرەوەی وڵات- وەك ئەوە لە ئیتاڵیا رووی دا- لە بوارەکانی بازرگانیکردن بە مادده هۆشبەرەکان و چەك و کۆیلەی سپی و تیرۆرکردنی بکەری نەناسراو و پەرەپێدان بەکاری سیخوڕی و تیرۆر و زەوتکردن و دەستدرێژیکردنە سەر ناموس، لەسەر هەردوو ئاستی نێوخۆیی و نێو دەوڵەتی، هاوکاری دەکەن.

هەرچەندە ناوەندە رەسمی و سەربازییەکانی تورکیا لە دوای گرتنی (ئۆجالان) سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردستان، خۆی و پارتەکەی(٨) بە تۆمەتی بازرگانیکردن بە مادده سڕکەرەکان و تیرۆرکردنی بکەری نەناسراو و جوداخوازی بە رێگەی هەوڵی دامەزراندنی کۆمارێکی کۆمۆنیستی لە تورکیا تۆمەتبار دەکەن، وەلێ زۆربەی شرۆڤەکارانی سیاسی جەخت دەکەنەوە کە: (ئەم تۆمەتانە تەنها و تەنها هەوڵدانە بۆ پەردەپۆشکردنی ئەو فەزیحەتە دارایی و دزین و بەرتیلانەی کە ئەو ناوەندانە مومارەسەیان دەکەن)(٩)، نەخوازە پاش ئەوەی رۆژنامەکانی تورکیا هەواڵیان بلاوکردەوە لە بارەی دەستگیرکردنی گەورە ئەفسەرێك لە هێزە چەکدارەکان دەستی هەبووە لە بەرتیل وەرگرتن بۆ گرێدانی چەند بۆندێکی کڕینی چەك لە دەوڵەتەکانی ئەوروپای رۆژهەلاتەوە.

لێرەدا، ئەم پرسیارە ماقوولە لە مێشکماندا خۆی هەڵدەقورتێنێ: ئایا بیرۆکەی دامەزراندنی کۆماری کوردی ماویزمی- ئاماژەیە بۆ ماوتسی تۆنگ- لە سای ئەم بارودۆخە ئالۆزە ناوخۆییانەی تورکیا و ئەو گۆڕانە سیاسییە نێودەوڵەتییانەی رۆژهەلاتی ناوین.. چۆن لە مێشکی ئۆجالاندا چەکەرەی کرد؟ و ئایا ئاییندەی کێشەی کورد لە تورکیا چییە؟ ئێمە، وەلامی ئەم دوو پرسیارە لە میانەی ئەم سێ باسەی لای خوارەوە دەدەینەوە:

باسی یەکەم

کۆماری کوردی لەنێوان خەون و واقعیدا

ئەو کوردانەی لەسێگۆشەی سنووریی هەڵکەوتەی نێوان تورکیا و عێراق و ئێران نیشتەجێن، لە هەزارەی یەکەمی بەر لە زایینەوە، -واتە: دوو هەزار ساڵ بەر لەوەی تورکەکان وڵاتی ئەنادۆڵ داگیر بکەن و بیکەن بە نیشتمانی خۆیان- تێکۆشاون بۆ دامەزراندنی قەوارەی سەربەخۆی نەتەوەیی خۆیان لەو سێگۆشەیەی کە بنکەکەی دەکەوێتە لای سەروو بۆ ئەوەی لایەکەی لە تونجلی (دەرسیمی پێشووە)وە بە لای خۆرئاوا درێژ بێتەوە بەرەو ناوچەی (لاچین) لە ئەرمینیا بەلای خۆرهەڵات و لێرەشەوە لایەکەی سێگۆشەی خۆرئاوا لە (تۆنجلی)یەوە شۆڕدەبێتەوە بەرەو ئازیغ (عەزیز) و دیاربەکر و ماردین و زاخۆ و ئامێدی و ئەنجا هەولێر و سلێمانی و پارێزگای کەرکووك و کەلار و خانەقین بۆ ئەوەی سەری سێگۆشەکە لە سەر شاری (کووت)ی عێراق کۆتایی بێت. کەچی لایەکەی سێگۆشەکەی خۆرهەڵات لە (لاچین)ەوە بەرەو (یەریڤان)ی پایتەختی ئەرمینیا شۆڕدەبێتەوە لێرەشەوە بەرەو قەرەباغ لەکۆماری ئازەربایجان شۆڕدەبێتەوە، پاشان بەرەو مەهاباد و سنە و کرماشان بۆ ئەوەی لەگەڵ لایەکەی خۆرئاوا یەك بگرێتەوە. لێرەشدا، نەخشەی کوردستانی گەورە لەگەڵێك رووەوە لەنەخشەی ئەفەریقیا دەچێت[١٦] بەڵام بوون و هەڵکەوتەی کورد لە ناوچە ململانێیەکانی دەوڵەتانی گەورە و ئیمپراتۆرییەتەکانی میدی و ئاشووری و حیپیهکان لە لایەك و ململانێ و بگرە و بەردەی

١٦- مامۆستا هەژار موکریانی لەشەرەفنامە بابەتی بەرایی لێدوانێ بەدانستە، (تازەترین بیرورِا دەربارەی کورد و کوردستان)، پوختەی سنووری کوردستان بەم شێوەیە دیاری دەکات:

لەشیمالەوە: کۆماری ئەرمەنستانی بەردەستی رووس.

لەرۆژهەڵاتەوە: ئازەربایجانی ئێران و عێراقی عەجەم و مەڵبەندی فارس.

لەجەنووبەوە: خۆزستانی ئێران و عێراقی عەرەب و چۆڵی شام (لیوای دێرزۆر).(وەرگێڕ)

لەخۆرنشینەوە: چۆمی فورات و برێك لەویلایەتی شەرقی ئەنادۆڵ.

لاپەڕە- نەوەد و هەشت- شەرەفنامە. (وەرگێر)

خێڵ و هۆزە کوردییەکان لە لایەکی ترەوە، بوونە ڕێگر لە پێش دامەزراندنی قەبارەی سەربەخۆی نەتەوەیی گەلی کورد. بۆیە جارێك ملکەچی دەسەڵاتی ئامۆزاکانی خۆیان بوون لەو ئیمپراتۆرییەتە یان و بەرینەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گرتبۆوە و جارێك ملکەچی ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری بوون لە وڵاتی نێوان دوو ڕووبارەکە و جارێکیش لە ژێر دەسەڵاتی داگیرکاری ئیمپراتۆرییەتی حیسییەکان بوون لە وڵاتی ئەنادۆڵ و هەندێ جاری دیکەش لە ژێر دەسەڵاتی بیزەنتییەکان بوون(١٠).

وێڕای ئەو هەموو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کورد کە لە هەموو ناوچەکانی کوردستان بەرپایان کرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لە دەستدرێژی داگیرکەران یان لە پێناو پاراستنی قەوارەیان، یاخود پاراستنی سەربەخۆیی میرنشینەکانیان، وەلێ ململانێی نێوان ئێرانی و عوسمانییەکان بۆ دەستبەسەراگرتنی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ڕێگەی بگرەو بەردەی نێوان شا ئیسماعیل سەفەوی شای ئێران و سوڵتان سەلیمی سێیەم سوڵتانی عوسمانی لە سەدەی شانزدەهەم، وایکرد کورد ببن بە دوو بەشەوە، پاشان شەڕی جیهانی یەکەم هەڵایسا بۆ ئەوە هەمیسان وڵاتی کوردان بکات بە چوار لەتەوە، سەرەڕای بوونی چەند شوێنێکی کوردنشین لەهەردوو کۆمارە سەربەخۆییەکەی ئەرمینیا و ئازەربایجان.

کێشەی هاوچەرخی گەلی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەروبەندی شەڕی جیهانی یەکەم دوای بەرپابوونی شۆڕشی مەزنی ئوکتۆبەری سوشیالیستی لەساڵی ١٩١٧ و هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بۆ دەوڵەتۆکە نەتەوەییە تورکی و عەرەبی و ئەرمەنییەکان لە پاش ساڵی ١٩١٨، لێرەدا کوردیش چاویان بڕیبووە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان چ لە جیهانی سوشیالیستی یان لە جیهانی سەرمایەداری، بە تایبەت لە دوای جاڕدانی پرەنسیپەکانی سەرۆکی ئەمریکا ویلسون کە جەختیان کردۆتە سەر مافی گەلانی ژێر دەستە لە بارەی بڕیاری چارەنووسیان)، ئەوەبوو شاندێکی کوردی لە وتووێژەکانی ئاشتی لە پاریس ساڵی ١٩١٩ بەشداربوو. ئەوسا، دەقی مادە (٦٢) لە پەیمانی سیڤەر تاکیدی کردە سەر: (دانانی لێژنەیەکی نێودەوڵەتی بە چاودێری کۆمەڵەی گەلان حوکمی زاتی (ئۆتۆنۆمی) بۆ کوردستان دیاری دەکات لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا و ئەو شوێنەی کە لە نێوان ڕۆژهەڵاتی چۆمی فوراتدایە تا سنوورەکانی تورکیا لەگەڵ ئێران). بەڵام مستەفا کەمال پاشا ڕێبەری بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی میللی ئەم پەیمانەی ڕەتکردەوە کەوا جەخت دەکاتە سەر دابەشکردنی وڵاتی ئەنادۆڵ بۆ چەند دەوڵەتۆکەیەك و بەستنەوەی خاکیان بە ئەرمینیا و ئەو وڵاتە عەرەبییانەی تازە سەربەخۆییان وەرگرتبوو(١١). بۆیە مستەفا کەمال لەگەڵ سەرکردەکانی

کورد لە ناوچەکە گەیشتە ڕێککەوتنێك کە بە گوێرەی کورد هاوکاری لەگەڵدا دەکەن بۆ دەرکردنی ئەو هێزە فەرەنسی و یۆنانییانەی ڕۆژئاوای وڵاتی ئەنەدۆڵیان داگیرکردووە، لە بەرامبەر ئەم هاوکاریکردنەش کورد لە دەسەڵاتدا لەگەڵ تورکەکان بەشداری دەکەن(١٢). ئەمە ئەو مەسەلەیە بوو مستەفا کەمال لەچاوپێکەوتنەکەی لەگەڵ ڕۆژنامەنووس ئەحمەد ئەمین یالمان لە پاش ڕزگارکردنی شاری ئەزمیر لە چنگی یۆنانییەکان لە ساڵی ١٩٢٣، تاکیدی لە سەر کرد کاتێك گوتی: (هاونیشتمانییانی کورد لە وڵات و لە دەسەڵاتدا هاوبەشمانن، بەو تەرحەش ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا (پەرلەمان) لەوان (واتە لەکورد) و تورك پێکدێت)(١٣). بەڵام پەیمانی لۆزان لە ساڵی ١٩٢٣ کاتێك دانی بەو سنوورە نێودەوڵەتییە نا کە ئیمڕۆ تورکیا هەیەتی، هیچ دەقێکی لە بارەی کوردەوە تیا نەبوو، ئەگەرچی جەختی کردە سەر: (بەتەنگەوە هاتنی تورکیا بەرامبەر بە مافی کلتووری و ئایینی کەمایەتییەکانی ناو دەوڵەتی تورکیا)، ئەمە وایکرد ئەو کەمایەتییە بە مانا ئاینییەکەیان لێکبدرێنەوە، وەك ئەو جوولەکە و نەسرانی و ئەرمەنییانەی کە قوتابخانە و ڕۆژنامە و بڵاوکراوەی خۆیان بۆ دەستەبەرکرا. کەچی کوردیان بە (تورکی شاخاوی؟) لەقەڵەمدا وەك پاشگەزبوونەوەیەك لەدانپێنان بە مافی کلتووری و پێناسە نەتەوەییەکەیان.

کێشەی مووسڵ کە پەیمانی لۆزان دەڵێت ئینگلیز و مستەفا کەمال ئەتاتۆرك وتوێژی لە بارەوە دەکەن بۆ ئەوەی بە ڕەزامەندی دانیشتوانەکەی، بڕیار لە سەر چارەنووسی بدرێ، لە ساڵی ١٩٢٥ هەلێکی زێڕینی بۆ کورد ڕەخساند کاتێك ئینگلیزەکان بڕیاریاندا دەوڵەتی کوردستان لەباکووری عێراق دابمەزرێ و سلێمانی بکرێت بەپایتەختی و شێخ مەحموودیش بە مەلیکی دەوڵەتەکە، ئەمەش وەنەبێ لەبەر خۆشەویستی کورد بووبێت، بەڵکو ئینگلیز لەمەدا گەلێك ئامانجی هەبوو: ئاماژەیەك بەکورد بدات کەوا بەڵێنی خۆی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێك بۆ کورد بەجێ گەیاندووە لە بەرامبەر هاوکاریکردنیان لەگەڵی دژی دەوڵەتی عوسمانی و فشاریش بخاتە سەر شا فەیسەڵی یەکەم بۆ ئەوە مەرجەکانی لەو پەیمانەی پێشنیار کراوە لە نێوان خۆی و دەوڵەتی عێراقی تازە دامەزراو قەبووڵ بکات، هەروا پەیامێکیش بگەیەنێت بە مستەفا کەمال تێیدا بڵێ کورد سوورن لە سەر دامەزراندنی دەوڵەتەکەیان لە وڵاتی خۆیان (کوردستانی گەورە) کە بەشێکیش لە کۆماری تورکیا دەگرێتەخۆ ئەگەر بێت و تورکیا دەست لە ویلایەتی مووسڵی عوسمانی هەڵنەگرێ بۆ ئەوە بلکێنرێت بە عێراقەوە، پاش ئەوەی بیرە نەوتییە دەوڵەمەندەکانی تیا دۆزییەوە. ڕاپرسی لە هەموو ویلایەتی مووسڵ بەخێرایی ئەنجامدراو دەرەنجام، عەرەب و

کورد و تورکمان و ئاشووری لە بەرژەوەندی چوونە پاڵی مەملەکەتی عێراق دەنگیاندا، بەمەش پێویستی نەدەکرد حکوومەتی کوردستانی عێراق بوونی هەبێت.

لە سەروبەندی شەڕی یەکەمی جیهانی، کاتێك ڕۆژئاوا سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پرەنسیپەکانی لە مەڕ مافی بڕیاری چارەنووسی گەلان جاڕدا و لە هەمان کاتیش (لینین) ڕێبەری یەکێتی سۆڤێت تاکیدی لەسەر پرەنسیپی مافی چارەنووسی گەلان کرد، کۆمەڵێك لە ڕووناکبیرانی کورد پێگە و ڕەوشە سیاسییەکەی خۆیان تاوتوێ کرد لە ناو یەکەمین دەوڵەتی سوشیالیستی لەجیهان و هەموو ئەو ڕووناکبیرە کوردانە کۆك بوون لە سەر زەرووڕەتی دامەزراندنی کۆمارێکی کوردی خاوەن ئۆتۆنۆمی لە ناو کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێتی. لێرەدا، ئا. بوکشابان دەڵێت: (کوردەکان بە سەرۆکایەتی گۆئی حاجییێف لە ٧ی ئایاری ساڵی ئەو ١٩٢٣ داواکارییەیان دایە ئەنجومەنی باڵای سۆڤییێت تیادا بە ڕەزامەندی (لینین) سەرۆکی یەکێتی سۆڤێت داوایانکرد مافی دامەزراندنی کۆماری کوردستانی سووری خاوەن ئۆتۆنۆمی بە کورد بدرێ، ئەم کۆمارە کوردییە ساوایە چوار ناوچەی کوردنشینی گرتەخۆ: کولبیجار، کۆبالیسکی و بەشێك لە ناوچەی جبراییل و لاچین و بەکۆماری لاچینیش ناوی هاتووە(١٤).

لەبەرئەوەی کۆماری ئازەربایجان لەساڵی ١٩٢٩ دووبارە سنوورەکانی خۆی داڕشتەوە بە شێوەیەك (کۆماری کوردستانی سوور)یش بگرێتەوە، ئەمە کاردانەوەی توندی بە لای کوردەکانی سۆڤێتەوە دروستکرد و (گۆئی حاجییێف)ی سەرۆکی (کوردستانی سوور)ی خاوەن ئۆتۆنۆمی لە بەرامبەر ئەو ڕێکارە- کە مانای وابوو کۆمارە کوردییەکە هەڵدەوەشێتەوە و دەخرێتە سەر خاکی ئازەربایجان- ناڕەزایی خۆی گەیاندە باکۆ و مۆسکۆ. بەڵام مۆسکۆ بە (حاجییێف)ی ڕاگەیاند کە چیتر پێویست بە بوونی ئەم کۆمارە ناکات چونکە ئازەربایجان وەکو کۆمارێك گەڕایەوە ژێر چەتری یەکێتی سۆڤییێت پاش ئەوەی لە ساڵی ١٩٢٦ هەوڵیدا سەربەخۆیی لە یەکێتی سۆڤێت جاڕ بدات)(١٥).

کوردی عێراق- لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق- لەرووی هۆشیارییەوە لە کوردی ئێران و تورکیا پێشکەوتووتر بوون، هەرچەندە ئەوانیش وەکو براکانیان لەو دوو وڵاتە دراوسێیەی عێراق، زیاتر پابەندبوون بە ڕێبەرانی ئایینی و بەها خێڵەکییەکانیانەوە بۆیە دەبینین مستەفا بارزانی- کەسێك لەرابەرانی ئایینی و سەرۆکی عەشیرەتی بارزان- لەساڵی ١٩٣٧ ڕاپەڕینێکی بەرپاکرد لەدژی ئەو باجە قورسانەی کە حکوومەتی عێراق سەپاندبوونی بە سەر جووتیارانی کورد، لە پاشان ئەم ڕاپەڕینە پەرەی سەند و بووە شۆڕشێکی گەورە لە

پێناو مافی کلتووری و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردی عێراق. شۆڕشی بارزان کە دواجار بووە شەڕی پارتیزانی لە باکووری عێراق تاوەکو ئاخر و ئۆخری شەڕی جیهانی دووەم درێژەی کێشا و لێرەشدا، واتە: لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٥ بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتانی هاوپەیمان وای دەخواست ئەو شۆڕشە دامرکێت، بۆیە مستەفا بارزانی و کۆمەڵێکی زۆر لە پێشمەرگەکانی پەڕینەوە بۆ کوردستانی ئێران و لە ساڵی ١٩٤٦ بووە فەرماندەی هێزە چەکدارەکانی کۆماری کوردستان لە مەهابادی سوشیالیستی کوردی کە بە پشتیوانی یەکێتی سۆڤێت دامەزرا[١٧] و لەپاش رووخانی ئەو کۆمارە کوردییە مستەفا بارزانی لەگەڵ کۆمەڵێك لەجەنگاوەرانی روویانکردە یەکێتی سۆڤییێت [١٨].

رۆشنبیرانی کورد و ئەفسەرەکانیان بەشدارییان لەشۆڕشی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ بەسەرکردایەتی زەعیم روکن عەبدولکەریم قاسم کرد کە لە دەستووری عێراقی کاتیدا تاکیدی کرد: (عەرەب و کورد لەنیشتمانی عێراقدا هاوبەشن) بۆیە ئۆتۆنۆمی بۆ کورد لە باکووری عێراق بەدەستهات[١٩] و لێبوردنی گشتی بۆیان دەرچوو و سەرکردەی کوردیش مستەفا بارزانی لەساڵی ١٩٦٠[٢٠] بە پێشوازییەکی رەسمی و میللی پڕ شکۆوە گەڕایەوە بەغدا، بەڵام بەهۆی

١٧- راستە دامەزراندنی کۆماری کوردستان لەمەهاباد و کۆماری ئازەربایجانیش لەتەوریز بەپشتیوانی سۆڤێت بوو، بەڵام هەر یەکێتی سۆڤێتیش لەبەر تەماحی دانی ئیمتیازی بەشێك لەنەوتی ئێران بەرووس سەبەبکاری گەورەی رووخانی ئەو دوو کۆمارە ساوایە بوو. (وەرگێڕ)

١٨- لەناوەڕاستی مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٧ رابەری کورد مستەفا بارزانی لەگەڵ نزیکەی ٥٠٠ کەس لەهەڤاڵەکانی لەئاوی ئاراس بەرەو خاکی یەکێتی سۆڤێت پەڕییەوە و حکوومەتی سۆڤێت داڵدەی پێدان و بەپەنابەری سیاسی وەریگرتن. (وەرگێڕ)

١٩- راستییەکەی سەرکردەی کورد خوالێخۆشبوو پێشەوا مستەفا بارزانی لە (٦)ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ لەگەڵ هەردوو خوالێخۆشبوو میرحاج و ئەسعەد خۆشەوی گەیشتنەوە بەغدا. لەرۆژی ١٩٥٩/٤/١٨یش (٨٥٣) کەسی ئاوارەی بارزانی لەپاش ١١ ساڵ گەیشتنەوە وڵات. (وەرگێڕ)

٢٠- ئەگەرچی هیچ ئۆتۆنۆمییەك بۆ کوردی عێراق دوابەدوای شۆڕشی ١٤ی تەمووز بەرابەرایەتی خوالێخۆشبوو عەبدولکەریم قاسم نەهاتەدی، بەڵام ئەو ئازادی و کەش و هەوا دیموکراتییە خۆش و هەنگاوە ئەکتیڤانەی شۆڕش لەسای ئەودا فەراهەم بوو مایەی خۆشحاڵی گەلی عێراق بەگشتی و کورد بەتایبەتی بوو.. وەلێ لایەنە شۆڤینییەکانی عەرەب توانییان بەچەنەها شێوازی چەواشەکاری و فرت و فێڵ ئەو رابەرە لەخشتە

ناکۆکییەکانی لەگەڵ عەبدولکەریم سەبارەت بەپرەنسیپەکانی دامەزراندنی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد ناچار بوو شۆڕشی دووەم لە ١٩٦١ دەستپێبکات لە دژی دەسەڵات لە عێراق [٢١].

لەساڵی ١٩٨٤ عەبدوڵڵا ئۆجالان (ئاپۆ) شۆڕشی چەکداری لـە دژی هێـزە چـەکدارەکانی تورکیا بەرپاکرد. شۆڕشەکەی ئۆجالان بە خێرایی هـەموو ناوچـەکانی کوردسـتانی تورکیـای تەنییەوە. سوپای تورك هێزی گەورە و گرانی نارده سەر ئـەم بزوتنەوەیـە کـە لەگـەڵ ڕەوتـی ڕۆژگاردا گۆڕا بۆ شەڕی پارتیزانی و لە ناوچەیەکی شاخاوی سەختدا کـە تاکـە جـەنگاوەرێك ئەگەر ئازووخەی تەواوی شەڕی پێ بێت، دەتوانێت لە پشتی بەردێکەوە بـەرەنگاری تیپێکـی نیزامی سوپا بێتەوە، بۆیە بزوتنەوەکەی ئۆجالان کە ژمارەی گەریلاکانی لە میانـەی سـاڵانی ١٩٨٥-١٩٨٨ گەیشتە (١٥) هەزار جەنگاوەر(١٦) ، ڕێکخراوەکانی لاوان و ژنان و پیاوانی کار و بانقو کەناڵی تەلەفزیۆنی لە شارە گەورەکانی ئەورووپا دامەزراند، ئیدی بزوتنەوەکە بـە شێوەیەك پەرەی سەند تێچووی لە سەر تورکیا ساڵانە گەیشـتە پـتر لـە (١٠) ملیـار دۆلاری ئەمریکی(١٧).

ئەگەرچی، هەموو دەوڵـەتانی پێوەندیـدار و ئایـدۆلۆژیا زاڵبووەکـان بـۆ دەسـتەبەرکردنی هێندێك لە بەرژەوەندییەکانیان لە بزوتنەوەکەی ئۆجالان سـوودمەند بـوون، لێ ڕوونـاکبیرانی کورد ئەم بزوتنەوەیە بە بەرفراوانترین بزوتنەوەی کوردی دادەنێن کـە لـە پێنـاو دانپێنـان بـە پێناسەی کورد لە ڕۆژهەڵاتی ناوین و بۆ بڕیاردان لەسەر مافی چارەی نووسـی گـەلی کـوردی دابەشکراو سەری هەڵدا و جگە لەوەش تاکە بزووتنەوەیەکی کوردییـە کـە لـە مـاوەی (١٤) ساڵی رابـوردوودا (٢٥) هـەزار[٢٢] قوربـانی بەخشـیوە و زیـاتر لـە (٨٠) هـەزار برینـدار و شوێنبزری هەبووە. ژمارەی قوربانییانی سیڤیلیش (٣٠) هەزار کوژراو بوو، سەرباری ئـەوەش (٧) هەزار هاونیشتمانی تورك و کورد لە کەسانی ڕۆشـنبیر و سیاسـەتوان و پیـاوانی کـار و سەرکردەکانی بزوتنەوە دیموکراتی و پێشکەوتووخوازەکان و ڕۆژنامەنووسان بە ڕێگەی تـیرۆری

بەن و هانی بدەن بۆ دژایەتیکردنی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد و لەپاشانیش هەر ئەو شۆڤێنستییانە خۆیان بەغەدر لە ٨ی شوباتی ساڵی ١٩٦٣ لەناویاندا. (وەرگێڕ)

٢١- ڕاپەڕینی یەکەمی بارزان لەساڵی ١٩٣١-١٩٣٢ بوو. شۆڕشی بارزان ١٩٤٣-١٩٤٥ بەردەوام بوو. لە ١١ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ شۆڕشی ئەیلوول دەستپێکرد و تا ساڵی ١٩٧٥ بەردەوام بوو.(وەرگێڕ)

٢٢- مەبەستی نووسەر لەلێکەوتنەوەی ئەو قوربانییانە تا دەوروبەری ساڵی (١٩٩٨)ە (وەرگێڕ).

سیاسییەوە لەسالآنی ١٩٨٩ تا ١٩٩٨ بەو ڕووداوانەی کە لـە مێـژووی تورکیـای هاوچـەرخ ناویان نابوو (تاوانی بکوژی نەناسراو)، تیرۆرکراون.

لـە سـاڵی ١٩٩٣ کـە تانسـۆ چـیللەر جڵـەوی سـەرۆکایەتی حیزبـی (ڕێگـای ڕاسـت)ی گرتەدەست و بووە سەرۆکی وەزیران، بۆ ئەوەی لە نیسانی ساڵی ١٩٩٤ پلانێك بە ڕێککـەوتن لەگەڵ دەزگای هەواڵگری Mit میت ئامادە بکات، ژەنراڵ ئەرتوغرول گوان دەستنیشان کرا بۆ لەناوبردنی ئۆجالان، ئەو پلانە وای دەخواست ئۆجـالان بەزیندوویـەتی یـان بـەمردوویی(١٨) بیهێنرێتە پێش چیللەر. لەبەر ئەمە چیللەر بەهاوکاری (محەمەد ئاغـار) بەڕێوەبـەری گشـتی ئاسایش لەساڵی ١٩٩٥ ڕێکخراوێکی ئەمنی نهێنی بە ناوی (گروپی چالاکییە هاوبەشـەکان) لەناو دەزگای هەواڵگری سەربازی سەر بە ئەنجومەنی وەزیـران پێکهێنـا بـۆ داڕشـتنی پلانـی کوشتنی عەبدوڵڵا ئۆجەلان بە پشتبەستن بە هەواڵگرییـەکانی ئیسـرائیل (مۆسـاد). بـۆ ئـەم نیازەش چیللەر جانتای خۆی پێچایەوە بەرەو ئیسرائیل بۆ تاوتوێکردنی مەسەلەکە بە ڕێگـەی پتەوکردنی پێوەندی وڵاتەکەی لەگەڵ ئیسرائیلدا. گرووپی چالاکییە هاوبەشەکان لـە کـانوونی دووەمی ١٩٩٥ پلانێکی تۆکمەی داڕشت بۆ تیرۆرکردنی عەبدوڵڵا ئۆجالان، بـەڵام دزەکردنـی زانیاری لە بارەی پلانەکەوە بەرەو ڕۆژنامەکانی تورکیـا، وایکـرد چاوپۆشـی لێ بکـرێ و لـە ئاکامی ئەمەشدا (١٤) بەرپرسی هێزەکانی ئاسایش کە پێوەندییان هەبوو بە دزەپێکردنی ئەم زانیارییانە لە کارەکانیان دەرکران و پلانەکە سەری نەگرت (١٩).

ئەم هەوڵە نەزۆکە وایکرد چیللەر متمانەی بە (گروپی چالاکییە هاوبەشـەکان) نـەمێنێ. بۆیە بە هاوکاری لەگەڵ محەمەد ئاغاری بەڕێوەبەری ئاسایش- کە لە دواییـدا دەبێتـە نوێنـەر لەسـەر لیسـتی حیزبـی ڕێگـای ڕاسـت و وەزیـری نـاوخۆ- ڕێکخراوێکـی نهێنـی تایبـەت، بەسەرپەرشتی خۆی و سەرۆکایەتی محەممەد ئاغار دامەزراند بەئامانجی داڕشـتنی پلانێـك بـۆ لەناوبردنی ئۆجالان(٢٠).

چیللەر بۆ ئەم نیازە پارەیەکی زۆری لە دەرماڵە نهێنییەکان- نزیکەی (٥٠) ملیۆن دۆلار- دایە هەندێ کەسان و کۆمەڵەکانی مافیا و دەزگای (مۆساد)ی ئیسرائیلی لە پێناو چوونە ناو هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٩٥ بەسەرکەوتنی لەناوبردنی ئۆجـالان ئەمـەش بـۆ بەرزکردنـەوەی ڕەسیدی خۆی لەناو ئەو هەڵبژاردنەدا.

بەڵام دامەزراندنی قورقوماز گوکسال بەراوێژکاری دەزگای میـت Mitی تـورکی وایکـرد چـیللەر هەمیسـان متمانـە بکـات بـەگرووپی چـالاکییە هاوبەشـەکان بـە تایبـەتی دوای

دامەزراندنی محەمەد ئیمور بە بەڕێوەبەری دەزگای قەڵاچۆکردنی تیرۆر لە ناو گرووپەکە کەلێرەدا ئەرکی ئامادەکردنی پلانی (مارسیدس)ی گرتە ئەستۆ بۆ کوشتنی ئۆجالان، ئەرکی جێ بەجێکردنی ئەم پلانەش کەوتە ئەستۆی (مەحموود ییلدیرم) ناسراو بە (یێشیل) کەیەکێك بوو لە ئەندامە سەرەکییەکانی دەزگای قەڵاچۆکردنی تیرۆر و بە گەلێك لەو کردەوە تیرۆرە سیاسییانەش تۆمەتبار بوو کە لە تورکیا بە (تاوانەکانی بکوژی نەناسراو) ناویان دەبرد، ئەوە بوو ناوبراو ئۆتۆمبیلێکی جۆری (Van) ڤانی داخراوی پڕ لەمادەی (C4)ی ئامادەکرد بۆ ئەو مەبەستە، بەڵام ئۆجەلان بەشێوەیەکی زۆر سەرسوڕهێنەر لەم تەقینەوەیە رزگاری بوو.

هەوڵی دووەم بۆ لەناوبردنی ئۆجالان لە سەردەمی حکوومەتی نەجمەدین ئەربەکان بەڕێوەچوو. ئەربەکان لە پاش دەستلەکارکێشانەوەی حکوومەتەکەی مەسعود یەلماز- کە بە هۆی ئاڵ و گۆڕکردنی تۆمەتی بەکاربردنی دەسەڵات بۆ دەوڵەمەندبوونی ناڕەوا روویدا- مەسعوود یەلمازی سەرۆکی (حیزبی نیشتمانی دایك)ی بە بەکارهێنانی پێگەی بۆ دەوڵەمەندبوونی تورگۆت یەلمازی برا ملیۆنێرەکەی تۆمەتبار دەکرد، لەکاتێکدا مەسعوود یەلمازیش (چیللەر)ی بەوە تۆمەتبار دەکرد کە دەرماڵە نهێنییەکانی دەوڵەتی بەکاربردووە بۆ دەوڵەمەندبوونی شەخسی خۆی و تەخشان و پەخشانکردنی ئەو دەرماڵانە بۆ ئەو کردەوە نهێنییانەی (مافیا)ش تیادا بەشداربوون و کار گەیشتە ئەوەی هەریەکەیان داوا بەرزبکاتەوە بۆ سەرۆکایەتی پەرلەمان بۆ لێکۆڵینەوە لەو مەسەلە گەندەڵییە وەك رێکخۆشکردنێك بۆ گواستنەوەی بەرەو پێش دادگا.

ئۆجالان، لە دەستپێکی مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٦ پێشنیاری ئاگربەستی دووەمی راگەیاند لە پێناو بەرقەراربوونی ئەمن و ئاسایش لەوڵات و پەرەپێدانی ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا- کە هەروا بە دواکەوتوویی ماوەتەوە- تا پەرەبسەنێ و بگاتە ئەو ئاستە پێشکەوتووەی ناوچەکانی تر لە خۆرئاوا و باکووری وڵات هەیانە(٢٢).

بەڵام حکومەتی مەسعوود یەلماز کە خۆی لە ئاست ئاگربەست گێل کردبوو، لە رۆژی ٦ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٦ دەستلەکارکێشانەوەی خۆی پێشکەش کرد و لە ١٥ی حوزەیرانی ١٩٩٦ کابینەی نوێ بە سەرۆکایەتی نەجمەدین ئەربەکان شوێنی گرتەوە. وەلێ ئەربەکان تا بینە قاقای نوقمی نێو کێشە نێوخۆیی و ململانێ حیزبییەکان بوو بوو. لە پاشان حیزبەکەی- حیزبی گەشەپێدان- داخرا و خۆیشی هەواڵەی دادگای ئاسایشی دەوڵەت لە دیاربەکر کرا و

دادگا بە ساڵێك حوكمی ئەربەكانی دا، بەڵام حوكمەكە جێ بەجێ نەكرا لەبەر پیری ناوبراو لە دواییشدا لێبوردنی گشتی لە ساڵی ۲۰۰۱ گرتییەوە و بەمەش نەچووە بەندیخانەوە.

(تۆنجانەی ئوزكای) دانەری كتێبی (پیلان) تاكید دەكات و دەڵێت: "پاژی دووەمی چیرۆكی (مارسیدس) لەرۆژی ۷ی تشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۹٦ كە هاوكات بوو لەگەڵ یادەوەری دامەزراندنی پارتی كرێكارانی كوردستان، دەستیپێكرد، بەڵام لەبەر ئەوەی ئۆجالان ئەوكات لەوێ نەبوو، بۆیە پیلانەكە جێ بەجێ نەكرا و پاژی دووەمی پرۆسێسی (مارسیدس) لەرێكەوتی ئەو مێژووەوە بۆ ساڵێك دواخرا(۲۳)".

ساڵی ۱۹۹۸ خاڵی وەرچەرخان بوو لەخەباتی پارتی كرێكارانی كوردستان لەدوو لایەنەوە: یەكەمیان ئەو گۆڕانكارییانەی لە سەركردایەتی هێزە چەكدارەكانی توركیا لە مانگی ئابی ئەو ساڵە ئەنجام دران، وایانكرد تاقمی سەربازییە توندڕەوەكان سەركردایەتی هێزە چەكدارەكانی توركیا بگرنە دەست، ئەوە بوو ژەنراڵ حوسێن قیوریق كە تا دوا هەناسە بڕوای بە چارەسەری سەربازی كێشەی كورد هەبوو، بووە سوپا سالاری توركیا. لە لایەكی دیكەشەوە ژەنراڵ ئەتیلا ئاتاش سەركردایەتی هێزەكانی وشكانی وەرگرت، ئەم كەسە بە درێژایی (۱۰) ساڵی رابوردوو لە شەڕدا بوو دژی پارتی كرێكارانی كوردستان چونكە سەركردەی فەیلەقی حەوتەم بوو كە تا ئێستاش ئەو ئەركەی لەئەستۆیە[۲۳]. ژەنراڵ (تەحسین ئەرسین)یش بووە سەركردەی هێزەكانی ئاسمانی، ئەمە یەكێك بووە لەو ژەنراڵانەی بانگەشەی دەكرد بۆ ئەنجامدانی تازەگەری لە هێزی ئاسمانی توركیا بە هاوكاری لەگەڵ ئیسرائیل و پێی وابوو پێویستە سوود لە ئەزموونی ئیسرائیل وەربگیرێت بۆ قەڵاچۆكردنی چالاكییەكانی پارتی كرێكارانی كوردستان لەسەر ئاستی ناوخۆ و نێودەوڵەتیدا، سەرەڕای زەروورەتی وەرگرتنی رای ئیسرائیل سەبارەت بەچۆنییەتی لەناوبردنی ئۆجالان رێبەری بزوتنەوەكە و تێكشكاندنی ئەو بزوتنەوەیە لەناوەوەی وڵات.

۲۳- واتە تا كۆتایی ساڵانی نەوەت.

باسی دووەم

پیلانە نێودەوڵەتییەکە: دەرهاوێشتەکانی گرتنی ئۆجالان و کاریگەرییان لەسەر کێشەی کورد

لە ٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩٨ عەبدوڵڵا ئۆجالان بڕیاری دا باروبنەی بپێچێتەوە بەرەو رووسیا، دوای ئەوەی نوێنەری PKK لەرووسیا بەرێککەوتن لەگەڵ رێبەری رووسی راستی توندڕۆ (جیرونۆفسکی) کەئۆجالانی بانگهێشت کردبوو بۆ مۆسکۆ(٢٤)، گوندێکی بچووکی لەدووری (٢٠٠) کیلۆمەتر لەمۆسکۆوە بۆ کڕیبوو تایبێتە بارەگای حەوانەوەی ئۆجالان.

ئۆجالان، دوای دەستگیرکردنی، لەئیفادەکەیدا بۆ لێکۆڵەرەوەکانی تورك سەبارەت بەرووداوەکانی ئەو رۆژە تاکید دەکات و دەڵێت: "ساڵی ١٩٩٣ هەلێکی مێژوویی بۆ ئێمە و تورك و کۆماری تورکیا پێکڕا رەخساند، ئەوکات خوالێخۆشبوو تورگۆت ئۆزال بیرۆکەی فیدریالیزمی کورد- تورکی خستەبەر باس بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەشێوەیەکی ئاشتییانە، ئێمەش یەکلایەنە بۆ یەکەمین جار ئاگربەستمان راگەیاند بۆ ئاسانکردنی ئەم ئەرکەی ئۆزال، هێزە چەکدارەکانی تورکیاش (لەسەر زاری سوپاسالاری ئەو دەمە ژەنرال دۆغان گونش) نیازیان بەرامبەر بەکورد ئاشکرا کرد، لێ مردنی ئۆزال لە ٧ی نیسانی ١٩٩٣ زنجیرەی ئەم رووداوانەی پساند بۆ ئەوەی هەمووان فڕێ بداتە نێو بۆتەی شەڕێکی کاولکار لە ناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا. بەڵام من لە بروسکەی پرسە نامەکەمدا بۆ خانەوادەی ئۆزال جەختم کردەوە کە: رووداوەکانی ئایندە بۆ هەموو جیهان دەردەخەن تا چ رادەیەك خوالێخۆشبوو ئۆزال بەرامبەر بەکێشەی کورد راستگۆ و دووربین بووە، بۆیە ئاگربەستی دووەمم لە ١ی ئەیلوولی ١٩٩٨ جاڕدا و داوام لەحکوومەتی یۆنان کرد مافی پەنابەری سیاسیم پێ بدات، یان رێگەم بدا لە وڵاتەکەیدا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو نیشتەجێ بم، بەڵام بەرپرسانی یۆنان لەسەر ئەمە رازی نەبوون، جا منیش ناچار بووم فڕۆکەیەك بەکرێ بگرم و لە ٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٨ رووبکەمە رووسیا"(٢٥).

ئاژانسی هەواڵگرییەکانی ئەمریکا (CIA) و (مۆساد)ی ئیسرائیلی کە لە ساڵی (١٩٨٦)ەوە چاودێری جموجۆڵەکانی ئۆجالانیان دەکرد(٢٦)، دوو سەرچاوەی سەرەکی بوون

که بۆ تورکیا تاکیدیان کرد: ئۆجالان لـه رۆژی ٩ی تشـرینی یەکـەمی ١٩٩٨ شـوێنی خـۆی بەجێ هێڵاوە. لێرەدا رۆژنامــەی (میللییــەت)ی تــورکی بــەربڵاو ئامــاژەی داوە بــەهاوکاری (مۆســاد)ی ئیســرائیلی و هەواڵگرییــەکانی ئــەمریکا لەگــەڵ هەواڵگرییــەکانی تورکیــا لەمەسەلەی: "چەسپاندنی چۆنێتی دەرچوونی ئۆجالان رێبەری پارتی کرێکـارانی کوردسـتان پاش رێککەوتنیان لەگەڵ تورکیا بۆ قەڵاچۆکردنی تیرۆر لـە ناوچـەکە، ئەمــەش پرسـیارێکی زۆری هورووژان لەمەڕ چالاکییەکانی (مۆساد) لە تورکیا و رۆژهەڵاتی ناوین(٢٧)".

لێرەشــەوە پــارتی کرێکــارانی کوردســتان (کــۆنگرەی حەوتــەم) پێــی وایــە لــەوێڕا پیلانێکــی نێودەوڵــەتی لــەگۆردا بــوو بــە ئامــانجی فڕانــدنی ئۆجــالان و رادەســتکردنی بــەتورکیا. (تۆنجـای ئۆزکای)یش لە کتێبەکەی کە بـە نـاوی (پرۆسـە)وەیە، تاکیـد لـەم هەقیقەتـە دەکـات و دەڵێـت: "نوێنەری ئاژانسی هەواڵگرییەکانی ئەمریکا سەر لە ئێوارەی رۆژی ٤ی شوباتی سـاڵی ١٩٩٩ لـە ئەنکەرە سەردانی بەڕێوەبەری (Mit) (شانگال ئاتاغۆسان)ی کرد و مەسەلەیەکی زۆر گرنگـی پـێ ڕاگەیاند کاتێك جەختی لەسەر ئەمە کردەوە کە: واشـنتۆن دەتوانـێ عەبـدوڵڵا ئۆجـالان رادەسـتی ئەنکەرە بکاتەوە بەڵام بـەو مەرجـە نـەکوژرێ، بـەڵکو بخرێتـە بـەردەم دادگایـەکی عادیلانـە بـۆ دادگاییکردنی- ئەتاسۆغان پاش ئەوەی پرسی بـە هەرسـێ سـەرۆکایەتییەکان: سـەرۆك وەزیـران و سەرۆکی کۆمـار و سوپاسـالار لەمــەڕ ئــەم بابەتــەوە کــرد، ئــەنجا هــەردوولا (نوێنــەری CIA و بەڕێوەبەری Mit) پرۆتۆکۆلێکی تایبەتیان لە نێوان خۆیانـدا سـەبارەت بەکێشـەکە مـۆرکرد، بـەو پێیەی تیمێك کاری ئەمریکایی- تورکی هاوبەش ئەرکی پرۆسەکە بگرێتە ئەستۆ(٢٨)".

بەو جۆرە گەورەترین پرۆسەی نهێنی لە پیلانێکـی نێودەوڵەتیـدا بـۆ بەدەسـتەوەدانی رێبــەری رێکخراوێکی خەباتی چەکداری بە دەوڵەتەکەی (واتە: بـەتورکیا) ئەنجامـدرا بـە مـەرجێك ژیـانی پارێزراوبێت، ئامانجی پیلانەکەش: کۆتاییهێنان بوو بە پرۆسە سەربازییەکان لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا تا تورکیا هەلی بۆ بڕەخسێت ئـەو رۆڵـە بگێـڕێ کـە ئـەمریکا بـۆی دارشـتووە، ئـەویش: دەورەدانی (واتە ئیحتیواکردنی) هەریەك لە ئێران و عێراقە.. نەك هەر ئەوەش، بـەڵکو ژمارەیـەك لە شرۆڤەکارانی سیاسـی تـورك(٢٩) وای بۆچـوون: "لەوێـدا لێکحاڵێبوونێـك هـەبووە لـە نێـوان واشنتۆن و ئەوروپا و عەبدوڵڵا ئۆجـالان بـۆ دۆزینــەوەی رێگەچـارەی ئاشـتییانەی کێشـەی کـورد لەتورکیا". شرۆڤەکان، رووداوەکانی دوای ئەو پیلانە نێودەوڵەتییە وەك بەڵگەیەکی حاشا هەڵنــەگر دەهێننەوە بۆ رێککەوتنی پێشوەخت لە سەر وردەکارییەکانی دوای پیلانەکە: جەختکردنی ئۆجـالان لە میانەی بەرگریکردنەکەی لەدادگای ئیمیرالی لەســەر ئامــادەبوونی بــۆ خزمــەتکردنی دەوڵــەتی

توركیا بە دۆزینەوەی شێوازگەلی زامنکراو بۆ چارەسەری کێشەی کورد و جاڕدانی ئاگربەستی چوارەم بەشێوەی یەکلایەنە و داواکردنی لە شەڕکەرانی پارتەکەی توركیا بەجێ بهێڵن.

عەبدوڵڵا ئۆجالان لەپێش لێکۆڵەرەوەکاندا درکاندی کە ئەو "بووبوە ئامرازێکی گەورە و چەندین لایەنی نێودەوڵەتی لە دژی توركیا سازیان دەکرد، چونکە بە تەمای دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئازاد و سەربەخۆ بوو لەناوچەکەدا، لەبەر ئەمە لە هەموو ئەو پرۆسێسانەی لەناوچەکە بەڕێوەچوون کەوتبووە دوای سۆز و عاتیفەکانی و گەلێك لایەنی نێودەوڵەتی لەوەدا سوودمەند بوون(٣٠).

پاش ئەوەی ئۆجالان لە بارەی کۆمەکە ماددی و مانەوییەکانی حیزبەکەیەوە بە تێر و تەسەلی قسەی کرد، ئەنجا "داوای بەخشینی لەدایکی ئەو شەهیدانە کرد کە لە شەڕەکەدا گیانیان لەدەستدا و دانی بەبەرپرسیارێتی خۆی نا لەبەرامبەر کوشتنی (٣٠) هەزار هاونیشتمانی خەڵکی توركیا لەشەڕدا". بۆیە دادگای دووەمی ئاسایشی دەوڵەت لە ئەنکەرە لە رۆژی ٢٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٩٩ حوکمی لەسێدارەدانی بۆ دەرکرد. بەڵام دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپی کۆبووەوە و بڕیاری دەرکرد بە زەرورەتی هەڵپەساردنی لەسێدارەدانی ئۆجالان بۆ کاتێکی تر"، ئەمە لە دوای ئەوەی دادگای ناوبراو پرۆتستۆکانی پارێزەرانی ئۆجالانیان لەسەر ئەو حوکمە بەهەند وەرگرت(٣١)". لێرەشدا بولەند ئەجەوید رێبەری هاوپەیمانی سێکوچکەی دەسەڵاتدار(٣٢) تاکیدی لەسەر رازیبوونی حکوومەتەکەی کرد لەسەر بڕیاری دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپی وەك چاوەڕوانییەك بۆ دەرەنجامەکانی رەخنەکانی پارێزەرانی ئۆجالان لەسەر حوکمەکە".

ئەگەرچی، ئەنجومەنی ئەوروپی لە ١١ی نۆڤامبەری ساڵی ١٩٩٩ رەتیکردەوە توركیا لەیەکێتی ئەوروپا وەربگرێت، چونکە مافی مرۆڤی پێشێل کردووە و ئەگەر بەراستی دەیەوێ بێتە ریزی یەکێتی ئەوروپاوە پێویستە لەسەری هەموو ئەو یاسایانەی کۆتبەندی دەخەنە سەر ئازادی هزر و بیروڕا هەموار بکات و هەڵوەشێنێتەوە و پێوەرە دیموکراتییەکانی (کۆبنهاگن)یش جێ بەجێ بکات"(٣٣)، بەڵام مەسعوود یەلماز جێگری سەرۆك وەزیران و سەرۆکی (حیزبی نیشتمانی دایك)ی هاوپەیمان لەگەڵ هەردوو حیزبی: چەپی دیموکراتی بەرێبەرایەتی ئەجەویدی سەرۆك وەزیران و بزوتنەوەی نەژاد پەرست بەسەرۆکایەتی دەوڵەت باغچەلی، بەتوندی وەڵامی بڕیارەکەی ئەنجومەنی ئەوروپای دایەوە و گوتی: "دیارە یەکێتی ئەوروپای مەسیحی نایەوێت وڵاتێکی موسڵمان لەئەندامێتی خۆی وەربگرێت، جا ئەگەر ئەوروپا ئاتاجی بەتوركیا نییە، ئەوە توركیاش ئاتاجی بەئەوروپا نییە(٣٤)" سەرۆك بولەند

ئەجەویدیش لێدوانێکی لەسەر بڕیارەکەی یەکێتی ئەوروپا راگەیاند و گوتی: "وادیارە ئەوروپا هەمیسان دەیەوێت پەیمانی سیڤەر لەدژی تورکیا جێ بەجێ بکات بە نیازی دابەشکردنی، وەلێ ئێمە تا هەتا لە دژی ئەم بیرۆکەیە رادەوەستین(٣٥)".

بەڵام جەختکردنی سمۆییل بێرگەر لەسەر گرنگی رۆژهەڵاتی ناوین- کە ٢/٣ی یەدەکی نەوتی جیهانی لێیە- نەك تەنها بەلای ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە، بەڵکو بەلای دۆست و هاوپەیمانەکانیشی لەجیهاندا نەخوازە رۆژهەڵاتی ناوین دەبێتە ناوچەی گۆڕانکاری و هەر وڵاتێکیش لەوڵاتەکانی پێوەندی بەبەرژەوەندییەکانمانەوە هەیە، بۆیە نەوەی تازە چاوەڕوانی پێکهاتنی روانینی نوێی خۆیەتی بەرامبەر بەژیان و خواستە سیاسییەکان، لەبەرئەمە پێویستە زەمینەی گونجاو فەراهەم بێت بۆ ئەنجامدانی چاکسازی پێویست(٣٦).

هەر لەم بارەیەشەوە (ستیڤن کالفن) لەوتارێکیدا بەناونیشانی (بەرەو ستراتیژییەتێکی ئەمەریکی- ئەوروپی هاوبەش بۆ رۆژهەڵاتی ناوین)، دەڵێت: ستراتیژییەتی ئەمەریکی- ئەوروپی هاوبەش لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوین پێویستی بەتورکیاش هەیە، لەم رووەوە گەرەکە هەوڵەکانی ئەمریکا و ئەوروپا چڕ بکرێنەوە بەئامانجی هەژماردنی تورکیا وەك هاوبەشێکی ستراتیژی و دەکرێ لەبڕیارەکەی یۆنان کەتایبەتە بەلابردنی پرۆتستۆی لەسەر بەئەندامبوونی تورکیا لەیەکێتی ئەوروپی، سوود وەربگیرێت بۆ چاککردنی پێوەندییەکانی لەگەڵ تورکیا کەلە (لوتکەی لوکسومبورگ) لەکانوونی یەکەمی ساڵی (١٩٩٧)ەوە تێکچوون(٣٧).

لەروانگەی ئەم گرینگییەوە و ئارەزووی ئەمریکا لە چارەسەرکردنی کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناوین لەبەر رۆشنایی بەرژەوەندییەکانی خۆی و دۆست و هاوپەیمانەکانی، واشنتۆن گوشاری خستەسەر یەکێتی ئەوروپا بۆ دەرکردنی بڕیارێك لە ١٩٩٨/١١/١٨" بەوەرگرتنی تورکیا لەیەکێتی ئەوروپا بەمەرجێك کێشەکانی لەگەڵ یۆنان چارەسەر بکات. و دان بنێت بەپێناسەی نەتەوەیی کورد و پێوەرە دیموکراتییەکانی (کۆبنهاگن)یش پێڕەو بکات بۆ جێ بەجێکردنی چاکسازییە ئیداری و سیاسی و دەستوورییەکان لەوڵات"(٣٨).

چارەسەرکردنی کێشەی کورد لە تورکیا تەوەری ئەم وەرگرتنە بوو (واتە وەرگرتنی تورکیا لە ئەنجومەنی ئەوروپی= وەرگێڕ) کەوەکو کت و پڕییەك بوو بەلای تورکەکانەوە، بەڵام جەنگیز جاندار شرۆڤەکاری سیاسی لەرۆژنامەی (گونش)ی بەربڵاو و پسپۆڕی کاروباری کورد و خەباتگێڕی تورك لەناو بەرەی رزگاریخوازی میللی فەڵەستینی، ئەم کت و پڕییە لەشرۆڤە سیاسییەکەی لەمەڕ چارەسەری ئاشتییانەی کێشەی کورد لەتورکیا بەم وتانەی دەڕەوێنێتەوە،

کاتێك دەڵێت: "ڕۆژئاوا کەستراتیژییەتی خۆی بۆ بەدیهێنانی سەقامگیری لەسەدەی بیست و یەکەمین لەناوچەکە بەهەند وەرگرتووە، پێی وایە کێشەی کورد لەتورکیا یەکێکە لە ئەولەوییاتەکانی ئەو ستراتیژییەتە، چونکە ئەم کێشەیە هاوبەندە بە دەستەبەرکردنی ئەو سەقامگیرییە لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی تورکیا ببێتە وێستگەیەکی نێودەوڵەتی گەورە بۆ ڕەوانەکردنی نەوت و غازی ئاسیای ناوەراست و ڕۆژهەڵاتی ناوین بەرەو جیهان، بۆیە پێویستە تورکیا ترسی نەبێت سەبارەت بەجێ بەجێکردنی پەیمانی سیڤەر لە دژی لە لایەن ڕۆژئاوا و دان بنێت بە پێناسەی نەتەوەیی کورد"(٣٩).

بەڵام، ئەو مەسەلەیەی کەئۆجالان لە میانەی دادگاییکردنەکەی لە دوورگەی ئیمڕالی خستییەڕوو، کە: "ئەو دکارێت کێشەی کورد لە چوارچێوەی یەکێتی خاکی تورکیا لە ماوەی سێ مانگدا چارەسەر بکات، ئەگەر دادگا مافی ژیانی دایێ داوا لەگەریلاکانی بکات چەکەکانیان فڕێ بدەن و رووبکەنە ناو ڕێکخراوێکی سیاسی رەوا"، ئەمە چەندین پرسیاری لەمەڕ کەسایەتی ئۆجالان و تەلیسمی گرتنەکەی و ڕاستگۆیی لە پاکانەکانیدا، هورووژاند. بەنموونە محەمەد بەرەکات لەو لێکۆڵینەوە ڕۆژنامەوانییەی بۆ گۆڤاری (الوگن العربی) نووسیبووی دەپرسێت: ئایا ئۆجالان پاڵەوانە.. یان بەکرێگیراو؟! لەوەڵامدا دەڵێت: "ئۆجالان، بەدیدی عەرەب و موسڵمانەکان پاڵەوانێك بوو، بووە قوربانی پیلانێکی پیس و بۆگەن، بۆیە بەزەییان پێدا هات و هاوسۆزییان لەتەکدا دەربڕی وەك بەشێك لەهاوسۆزییان لەگەڵ کێشەی گەلی کورد بەگشتی، بەڵام ئەوەی دواتر روویدا، هەموو هیوا و ئاواتێکی وەبادا، چونکە ئەم کەڵە پیاوە لەحاڵێکدا لەپشتی شیشە ئاسنینەکانەوە لەرووی دەروونی و مانەوییەوە بەرووخاوی ڕاوەستابوو، داوای ڕوحم و بەزەیی پێهاتنەوەی لە دادوەرانی دەخواست و حاشای لەو تۆمەتانە دەکرد خرابوونە پاڵی و پاکانەی لەسەر پتر لە (٤) هەزار کەس لەپیاوەکانی خۆی کرد.. و پەردەی لەسەر هەموو پێوەندییە خاوێن و گوماناوییەکانی بەو دەوڵەتانەوە کەیارمەتییان دا یان بەو ڕێکخراوانەوە کەپشتیوانییان لێکرد، هەڵماڵی. ئۆجالان ئیدی داوای بەزەیی لەدادوەرەکانی دەکرد و دانی بەهەڵەکانی دەنا و بەڵێنی ئەوەی دەدا کەخۆی و پیاوەکانی لەمەبەدوا ڕێگایەکی ڕاست بگرنەبەر.. ئەم پیاوە بەشێوەیەکی دارووخاو بەدیارکەوت و لەچەند چرکەساتێکدا ڕما.. و هاکا تەنها بەرێگیراوێکە، نەپاڵەوانە و نە شایستەیە غەمی بۆ بخۆن"(٤٠).

بەش بەحاڵێ نووسەری کوردی عێراقیش ڕەشید ئاکرەیی، ئۆجالانی بەمرۆڤێکی کەللەڕەق و لووتبەرز و خۆبەزلزان بەسەر کورد ناوبرد، کاتێك تاکیدی کرد لەسەر پێداگرتنی ئۆجالان لەسەر

ئەوەی وا لەرێبەرایەتییەکەی بکات گەورەتر بێت لەکێشەکانی گەلەکەی، لێرەدا رێبەری کوردی تورکیا بەشێوەیەك مامەڵەی لەگەڵ کوردی عێراق کرد بۆنی خۆبەزلزانین و لەخۆباییبوونی لێوەبێت بەهۆی ئەو سەرسەختییە بەردەوامەی کەلەگەڵ رەوتی رۆژگاردا زیاتر پەرەی سەند و بەهۆی کەڵەکەبوونی هەڵە و پێشێلکارییەکانی بەرامبەر بەمافە رەواکانی گەلی کورد و دانانی حەز و خواستە شەخسییەکانی خۆی لەسەرووی بەرژەوەندییە باڵاکانی گەلی کوردەوە.."(٤١).

لەکاتێکیشدا، دەبینین زۆربەی شرۆڤەوانییە سیاسییە بابەتییەکانی وەك: جەنگیز چاندار و مەتین تۆکەر و شاهین ئالبای و حەسەن جەمال و کونگور مەنکی، داوایان دەکرد بۆ زەروورەتی دانپێنانی تورکیا بەپێناسەی نەتەوەیی کورد بەجیاوازیکردن لەنێوان کێشەی ئۆجالان و حیزبەکەی- کەبەتیرۆر و ئەنجامدانی تاوانەکانی کوشتنی کورد و تورك پێکرا تۆمەتبارن- و لەنێوان کێشەی ئەو هاوڵاتییە کوردانەی کەداوای مافی هاونیشتمانییەتی و مومارەسەکردنی زمان و کلتوورەکەیان وەك ئەوانیتر دەکەن، کەچی شرۆڤەکارە سیاسییە راستڕەو و نەژاد پەرستەکانی تورك عەبدوڵڵا ئۆجالانیان بە: (رابەری دێوەجامە) و (سەرکردەی تیرۆر و تاوان) و (هاوڕێی ژن) و (ئەو دیکتاتۆرەی فەرمان دەدا و فەرمانی بەجێیە) لەقەڵەمدا، بەڵکو (کەمال بۆرکای) سەرۆکی حیزبی سوشیالیستی تورکی (لەساڵی ١٩٧٥ ئەم حیزبەی دامەزراند) پێی وایە: ئۆجالان هزرێکی سیاسی روون نییە لەبارەی حیزبەکەی و ئاییندەی کاری سیاسی کورد، بۆیە (٢٠) ساڵ لەتەمەنی کێشەی کوردی بەفیڕۆدا، یەکەم بەبڕوابوونی بەمارکسیزم و دووەم بەگواستنەوەی بەرەو مەشاعییەتی کوفر و بانگەشەکردنی بۆ کۆماری دیموکراتی فیدراڵی. لەدوای گرتنەکەشی بووە کابرایەکی کەمالیزمی و شانازیشی پێوە دەکا و بگرە داوا لەشەرڤانانی خۆی و هەموو کوردیش دەکات چاوی لێبکەن بۆ خزمەتکردنی رژێمی تورکیای ستەمکار کەلەمێژەوە دەستی بەخوێنی کورد سوورە و خواست و ئاواتەکانی ئەم گەلەی ورد و پێشێل کردووە"(٤٢). لەلایەکی ترەوە، شەرەفەدین ئاڵچی، رێبەری ئەو فراکسیۆنە دیموکراتییەی کەلە ٢٦ی شوباتی ساڵی ١٩٩٩ بەتۆمەتی پڕوپاگەندەکردن بۆ کورد و لایەنگری بزوتنەوەی جوداخوازی داخرا، پێی وایە: "عەبدوڵڵا ئۆجالان بەتەواوی خۆی دا بەدەست ویستی ئەو جەللادانەیەوە کەئێستا وادەڵێن گوایە کێشەی کورد بەتەواوبوونی ئۆجالان وەکۆتایی هات، لەکاتێکدا حاشاکردن لەبوونی نەتەوەیی کورد، کێشەکە چارەسەر ناکات، بەڵکو زیاتر هەڵیدەگیرسێنێ و لەوانەیە ببێتە هۆی سەرهەڵدانی بزوتنەوە گەلێکی دیکەش کە نە لە بەرژەوەندی کورد و نە لە بەرژەوەندی تورکیش بێت، بۆیە ئێمە جەختمان

کردەوە سەر زەرووورەتی خەباتی سیاسی بۆ سەندنەوەی مافی کورد لەبری خـەباتی چـەکداری، چونکە زۆرداری ئۆجالان بەرامبەر بەحیزبەکەی و بەکوردیش بووە هۆی سەرهەڵدانی حیزبوڵڵای تورکی و ئەو تاوانانەی کەبەلای هەموانەوە ناسراون". لەکاتێکدا نووسەری بەرەگـەز کـوردی تورکیـا نـزار ئـاگری پێـی وایـە: "خۆبەدەسـتەوەدانی ئۆجـالان عـەیب و عارێکـە زیـانی بەرێبەرایەتی کورد گەیاند. چونکە ئەو کەسەی قوربانی بە کاروان لـە دوای کـاروان گـەنجانی کوردی داوە، باشتر وایە بۆی قوربانی بەخۆی بدات لەپێناو کێشەکەیدا، نـەوەك لـە یەکـەمین ئەزموونیدا چۆك دابدات و بڕووخێت، نـەخوازە ئۆجـالان و حیزبەکـەی ئەوانـەیان بـە ناپـاکی تۆمەتبار دەکردن کەبەرێگای ئاشتییانە داوای مافی کوردیان بکردبایـە و حیزبەکەشـی هـیچ دوودڵییەکی نەدەکرد لەکوشتنی یان لێدانی یان ریسواکردنی ئەو کۆمەڵ و حیزبە کوردییانـەی کە بـەبێ خوێنڕشـتن و توونـد و تیـژی تێدەکۆشـان لـە پێنـاو چارەسـەری دیبلۆماسـییانەی کێشەکە"(٤٣).

(فەهد السرحان)یش، ئەگەر دەپرسێت: ئۆجالان.. ئایا تیرۆریستە؟(٤٤) بۆ ئـەوەی خـۆی وەڵامی ئەم پرسیارەی بەنەرێ بداتەوە و بڵێت: ئەو (واتە: ئۆجـالان) رێبـەری بزووتنەوەیـەکی رزگاریخوازی نەتەوەییە، ئەوا نووسەری بەرەگەز عەرەب (تورکی الحمـد)یش پێـی وایـە(٤٥): ئۆجالان لەرێبەرایەتی پارتی کرێکارانی کوردستانەوە بوو بە سونبولی خەباتی گەلی کورد لـە دژی ستەم و زۆرداری و بووە هێمای خەبات و تێکۆشان لەپێناوی شادبوونی کـورد بەپێناسـە نەتەوەییەکـەیان". (رەزا لاری) نووسـەریش لـەو بڕوایەدایـە ئۆجـالان خـەباتگێڕە نـەوەك تیرۆریسـت، ئـەو بەتەسـلیم کردنـی لەلایـەن دوژمنەکانییـەوە، بـووە قوربـانی پیلانێکـی نێودەوڵەتی(٤٦).

عەبدوڵڵا ئۆجالان، لەمیانەی وتەکانیدا لەپێشـی دادگـا، رای گشـتی تورکیـای لـەبارەی کەسایەتییەکەیەوە کرد بەدوو بەشەوە(٤٧)، بەشی یەکەم: پێی وایە: "ناوبراو کەسـایەتییەکی راڕا و ترساوە، لەمیانەی داوای بەخشـینی لـەکارە تیرۆریسـتییەکانی و داوای ژیـان لـەپێناو خزمەتکردنی کۆمار و دەوڵەتی تورکیا، ئامانجی رزگارکردنی خۆیـەتی لـەمردن، لەکاتێکـدا بەشی دووەمیش: پێی وایـە ئۆجـالان لەدادگاییکردنەکەیـدا سـەلماندی رێبـەرێکی سیاسـییە دەیەوێ بەشێوەیەکی ژیرانە و بەپێی چەند تاکتیکێك کە چەندەها پرسیار دەربـارەی رەهەنـدە ناوچەیی و نێودەوڵەتییەکانەوە دەهورووژێنن، داکـۆکی لەئایدیۆلۆژییـەتی پـارتی کرێکـارانی کوردستان بکات". لێرەشەوە، (فیکرەت بیلا) بەڕێوەبەری نووسینی رۆژنامـەی (میللییـەت)

لەئەنکەرە، پێی وایە: لەوێدا، ئۆجالان دوو کەسایەتی هەیە، هەردووکیان لەدادگای ئاسایشی دووەمی دەوڵەت لەئیمیراڵی دادگایی دەکرێن، یەکەمیان: ئەو عەبدوڵڵا ئۆجالانە تیرۆریستەی کەئامادەسازی خۆی دەردەبڕێ بۆ جێ بەجێکردنی هەر فەرمانێك داوای لێبکەن بەرامبەر رزگارکردنی ملی لەپەتی سێدارە. دووەمیشیان: ئەو عەبدوڵڵا ئۆجەلانەی کەلەمیانەی پەیامە ئایدیۆلۆژییەکەی داوییەتی بەسەرۆکی دادگا دەیەوێت جەخت بکاتەسەر کەسایەتییە سیاسییەکەی بەسیفەتی رێبەری پارتی کرێکارانی کوردستان کە تێدەکۆشێت بۆ وەدەستهێنانی یەکێتی دیموکراتی بەرێگای ئەو کۆمارە دیموکراتییە یەکگرتووەی کەتورك و کورد لەپەرلەمانێکی نوێ وەك ئەنجومەنێکی دامەزرێنەر و دەستوورێکی تازە بۆ کۆماری تورکیای دیموکراتی، بەشداری بکەن(٤٨).

سەرەتا، ئەگەر چاوێك بخشێنین بەوەڵامەکانی ئۆجالان لەسەر پرسیارەکانی سەرۆکی دادگا لەمیانەی دادگاییکردنەکەیدا، بۆمان ساغ دەبێتەوە بۆچوونەکانی (فیکرەت بیلا) بەڕێوەبەری نووسینی رۆژنامەی (میللییەت) تا چەند راستە. چونکە ئۆجالان لەیەکەمین دانیشتنی دادگاییکردنەکەیدا ویستی جەخت لەسەر ئەوە بکات کەئەو رێبەرێکی سیاسییە نەك تیرۆریستی، ئەمەش بەوەی کەدانی نا بەبەرپرسیارێتی بەرامبەر هەموو ئەو کردەوانەی ئەنجامی داوە، جگە لەوەش دانی پێدانا رەنگە پتر لەوەش کەئەوان دەڵێن کردەوەی جێ بەجێکردبێ. لەدووهەمین رۆژی دانیشتنەکانیشدا، ئۆجالان بلاّوی کردەوە کەزۆربەی رێبەرانی تورکیا، وەك: تورگۆت ئوزال و مەسعوود یەلماز و نەجمەدین ئەربەکان هەوڵیاندا وەك رێبەرێکی سیاسی و بەهۆی کەسانیترەوە پێوە پێوەندی پێوە بکەن لەپێناو ئاگربەست و چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەشێوەیەکی ئاشتییانە، ئەگینا چۆن دکارێ ئەو رێبەرانە و سەرەڕای چەندین لەو سیاسەتمەدار و رۆژنامەنووسانەی چاویان پێکەوتووە، قسە لەگەڵ تیرۆریستێکدا بکەن؟! ئەمەو لەسێهەمین رۆژی دادگاییکردنەکەشیدا، ئۆجالان هەوڵیدا جەخت بکاتەوە سەر سیفەتە سیاسی و رابەرایەتییەکەی لە پارتی کرێکارانی کوردستاندا بەرێگەی یارمەتی و کۆمەکی ماددی و لۆجستی و مەشقپێکردنی شەڕکەرانی لەلایەن زۆربەی وڵاتانی ئەورووپییەوە، سەرەڕای پێوەندیکردنی ژمارەیەك لەپیاوانی سیاسی خۆرئاوا پێوەی بۆ راوێژکردن لەگەڵیدا دەربارەی کێشە نێدەوڵەتییە جیاجیاکان.

ئۆجالان بەو زانیارییانەی باسی کردن لەبارەی یارمەتیدانی لەلایەن وڵاتانی خۆرئاواوە ویستی ئەو کێشە زانراوانەی لەمەڕ ئەم مەسەلەیەوە کەپێشتر رۆژنامەکانی جیهان بلاّویان

کردبوونەوە، روون بکاتەوە. ئەمەش لەپێناو دوو ئامانج: یەکەم- وریاکردنەوەی ئەو دەوڵەتانە بە زەرورەتی پابەندبوون بە گفت و بەڵێنیان بۆ پاراستن و رزگارکردنی ئەگینا هەموو کارتەکانیان ئاشکرا دەکات، ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە پەیامێکی نادیارە بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا: کە ئۆجالان تاوەکو نهۆ نەیویستووە ناوی بێنێ- بەزەرورەتی کارکردن بەوەی پێش گرتنەکەی لەنایرۆبی و دانەوەی بەئەستەموولْ، لەسەری رێککەوتن. لێرەشەوە بۆچوونێك بە لای زۆربەی ئەو تورکانەی کە بایەخیان بە کێشەی کورد داوە، هەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکات: کەهەموو وتەکانی ئۆجالان لەو دادگایە پلانرێژی و لێتوێژینەوەیان بۆ کراوە بۆ وەدەستهێنانی مەبەست و ئامانجگەلێکی دوور لەسەر هەردوو ئاستی ناوچەیی و نێودەوڵەتی(٤٩).

باسی سێهەم
چارەسەر: کۆمارێکی تورکیایی دیموکراتی فیدراڵی

رەنگە ئەوە کارێکی بەسوودبێت کێشەی گەلی کورد بخرێتە بەر باس و گفتوگۆوە، ئەو گەلەی کەتاوەکو ئێستا قەوارەیەکی سەربەخۆی سیاسی نییە، ئەگەرچی ژمارەی دانیشتوانی خاکەکەی لەزۆرێك لەژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتە سەربەخۆکانی جیهان زۆرتر و خاوەنی مێژوو و پێناسەی نەتەوەیی و کلتوور و نەریت و زمان و خاکی خۆیەتی کەوا پێویست دەکات لەرووی تیۆری و واقیعەوە مافی ئەوەی هەبێت دەوڵەتێکی سەربەخۆی تایبەت بەخۆی لەسەر زێد و نیشتمانەکەی بۆ فەراهەم بێت.

لەگەڵ ئەوەی گەلی کورد دەیان شۆڕشی لەدژی داگیرکەران و چەوسێنەرەکانی بەرپاکردووە بۆ داکۆکیکردن لەخاکی نیشتمانەکەی و بۆ وەدەستهێنانی ئەو پێناسە نەتەوەییەی داگیرکەران و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیش حاشایان لێکردووە دوای ئەوەی کێشەکەی بووە گەمەیەك بەدەست ئەو دەوڵەتە بچووك و گەورانەوە بۆ ئەوەی لەرێگەی ناکۆکییەکانی رێبەران و رێکخراوەکانیان وەکو کارتێکی سازش یان گوشار جارێك بەنواندنی پشتیوانی بۆ کێشەکە و جارێکیش بۆ دەستبەردان لێی بەپێی بەرژەوەندی و پلان و وارو وردەکانیان لەناوچەکە و لەجیهان بەکاری بێنن، ئەوا گەلی کورد هەمیشە بۆتە قوربانی ئەو سیاسەتە قۆناغبەندی و ستراتیژییە زاڵبووانەی سەر ناوچەکە و جیهان

بەڵام کێشەی کورد ئەمڕۆ تەنها گوزارشت لەمەحاڵبوونی دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی ناکات، بەڵکو گوزارشت لەو ژیانە پڕ ئێش و کارەساتاوییەش دەکات کەکورد بەسەری دەبات لەسای ئەو دەوڵەتانەی خاك و دانیشتوانەکەیان دوو جاران دابەش کرد: جارێکیان لە سەروبەندی شەڕ و ململانێی سەفەوی و عوسمانییەکان لەساڵی ١٥١٤ ئەو دەمەی کوردەکان بوون بەدوو بەشەوە، بەشێکیان لەئێران بوونە هاوپەیمانی شیعە سەفەوییەکان و بەشێکیشیان کە لە ویلایەتە عوسمانییەکان نیشتەجێ بوون پشتگیری دەوڵەتی عوسمانی سوننەیان کرد. هەرچی دابەشکردنی دووەمیش بوو، ئەوا لەدوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە روویدا ئەو کاتەی کە دەوڵەتە نەتەوەییەکان لەناوچەکە دامەزران و کوردەکانی دەوڵەتی عوسمانیش دووبارە دابەش کران.

خراپترین هەڵسوکەوتیش ئەوەیە: کورد لە لایەن کاربەدەستانی تورکەوە دەبیبنن، ئەم کاربەدەستانە هەربەوە نەوەستان هەموو شێوازێکی سەرکوتکردن و زۆرداری لە دژی کوردی ئەم وڵاتە بەکاربێنن، بەڵکو لەوەش زیاتر حاشا دەکەن گەلێك لەتورکیا بوونی هەبێت بە ناوی کوردەوە، یاخود پێناسەیەك هەبێت بە ناوی نەتەوەی کوردەوە، بگرە بە شێوەیەکی بەردەوام و رێك و پێکیش هەوڵ دەدەن بۆ سڕینەوەی هەموو ئاسەوارێکی مێژوویی گەلی کورد و کلتوور و تایبەتمەندییەکەیان بە شێوەیەکی وەها لە ناو بۆتەی دەوڵەتی تورکیا و کۆمەڵگەی تورکیدا بتوێنەوە. سوپای تورکیاش بۆ جێ بەجێکردنی ئەم سیاسەتەی کەوا ماك و ناوەڕۆکی لەلایەن (کەمالْ ئەتاتۆرك) دامەزرێنەری دەوڵەتی تورکیاوە داڕێژرا، رۆڵی سەرەکی دەگێڕێت، چونکە ئەم سوپایە خۆی بە پارێزەری دەوڵەتی تورکیا و بەرپرسی یەکەم لە زامنکردنی یەکێتییەکەی و پاراستنی ئەو یەکێتییە دەزانێت(٥٠).

وێڕای ئەوەی کە زۆربەی شرۆڤەکارانی جیهان هۆی سەرنەکەوتنی ئەو بزوتنەوە کوردییە شۆڕشگێڕییانەی کە تێکۆشاون لە پێناو رزگاری و بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی گەلەکەیان، دەگێڕنەوە بۆ ململانێ نێوخۆییەکانیان لەلایەك و هەروا بۆ زۆری دوژمنانی کورد و کوردستان لەلایەکی ترەوە، ئەوا میرنشینە کوردییەکان لە سەدەی شانزدەهەمەوە لەشەڕ و ململانێدا بوون بە بێ ئەوە هیچ کامێکیان بە تەنیا بتوانێ دەستبگرێ بەسەر کوردستانی گەورەدا، یان بە هەموویانەوە بتوانن قەوارەیەکی سەربەخۆ پێکبهێنن، بە شێوەیەك وایلێهات ململانێ نێوخۆیی خێڵەکی- ئایینی یان لادێیی- مەدەنی یان عەشایەری- کلتووری یان چەپڕەوی- نەتەوەیی یاخود رەوتی کلاسیکی و رەوتی میللی بووە خەسڵەتی مێژووی کورد، چونکە سەرکردایەتییە خەباتگێڕییەکانی کورد خاوەنی ئەو هزرە رێکخستنە سیاسییە نەبوونە بڕوای بە دیموکراتییەتی ناوخۆیی و دیالۆگ و کراوەیی دیموکراتی هەبێت لەسەر ئاستی پێوەندییە دەرەکییەکان، چونکە ئەو سەرکردایەتییانە هەموو شتێکیان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خودی خۆیان و بۆ بەتەنگەوە هاتنی بەرژەوەندی و کاریگەری خۆیان بەکاربردووە.

لە ٢٧ی تشرینی دووەمیساڵی ١٩٧٨ عەبدوڵڵا ئۆجالان رێکخراوی پارتی کرێکارانی کوردستانی دامەزراند و لە ١٥ی ئابی ساڵی (١٩٨٤)یش چووە خەباتی چەکدارییەوە لە دژی هێزەکانی تورکیا لە پێناو دامەزراندنی کۆمارێکی کوردی ماویزم لەناوچەی باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا(٥١).

هەرچەندە ئەم ڕێکخراوە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا سەرکەوتن لە دوای سەرکەوتنی بەدەستهێنا، تاوەکو توانی لە ساڵی ١٩٨٦ ناوچەی (ئاگری) بە ناوچەیەکی ڕزگارکراو ڕابگەیەنێت، وەلێ هێزە چەکدارەکانی تورکیا هەموو قورساییەکیان خستەسەر ناوچەکەوە بۆ قەلاچۆکردنی ئەم ڕێکخراوە، بە شێوەیەکی وەها توانییان لە شوێنێکی شاخاوی تەنگەبەر و سەخت لە نزیك چیای جوودی ئابلۆوقەی بدەن، بەڵام ڕێکخراوەکە لە لایەکەوە پەیوەندییە دەرەکییەکانی لەگەڵ زۆربەی وڵاتانی جیهان بەهێزکردبوو، لەلایەکی تریشەوە توانیبووی هەموو ئەو بزوتنەوە کوردییە چەپ و ڕاستانە لەناوچەکە- بۆ چەسپاندنی سەروەری ڕەهای خۆی- لەناو ببات، بۆیە کارێکی ئەستەم بوو بە لای هێزەکانی تورکیاوە بتوانن ئەم ڕێکخراوە لەناو ببەن، بە تایبەتی دەوڵەتانی دراوسێ و یۆنان و ئەڵمانیاش لە ڕووی ماددی و مانەوی و لۆجستییەوە یارمەتییان دەدا.

هەڵوێستی ئۆجالان لە دوای ڕووداوی فڕاندنەکەی و دەرەنجامەکانی تەك ئەم ڕووداوە، هەمان پرسیاری هورووژاند: ئایا گەلی کورد شایستەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی هەیە بۆ خۆی؟!

نووسەر و سیاسەتمەداری کورد دکتۆر مەحموود عوسمان، وەڵامی ئەم پرسیارە بەم شێوەیە دەداتەوە: کورد خۆیان نەتەوەیەکی سەربەخۆن وەکو نەتەوەی عەرەب. چارەسەری بنەڕەتی و تەواوکاریش بەدیدی من، ئەوەیە: دان بنرێت بە مافی چارەی خۆنووسینی کورد و دامەزراندنی قەوارەی سەربەخۆیان، چونکە گەلی کورد بەخۆی نەتەوەیەکی پێکهێناوە، وەك هەر نەتەوەیەکی تر تایبەتمەندییەکانی خۆی هەیە و ئەویش وەك گەلی عەرەب بەپێچەوانەی ویست و ئیرادەی ڕۆڵەکانی دابەشکراوە، جارێکیان لەسەدەی شانزدەهەم لەنێوان هەردوو ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی و فارسی و پاشانیش لەدوای شەڕی جیهانی یەکەم لەنێوان ئەو دەوڵەتانەی تیایاندا دەژی، دابەشکراوە. کورد لەمافە ڕەواکانیان بێبەشن و وەکو هاوڵاتی پلە دوو هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرێ و هەر کاتێك داوای ئەم مافانەیان بکەن تەنانەت لەچوارچێوەی ئەو دەوڵەتانەش کەدیموکراتی و حوکمی یاسایان تیا سەروەر نییە، هێز لەدژیان بەکار دەبەن(٥٢).

بەڵام تورگۆت ئوزال بۆ ڕۆژنامەنووس (حەسەن بولور) جەختی لەسەر ئەمە کردەوە کە "ئەو (واتە: ئوزال) خۆی بیرۆکەی فیدریالیزمی تورکی- کوردی بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا نەخستۆتە بەرباس، بەڵکو لەلایەن ئەوانیترەوە ئەو مەسەلەیە خرایە بەرباس- مەبەستی عەبدوڵڵا ئۆجالان سەرۆکی (PKK) و لایەنگرانی بیرۆکەی دامەزراندنی کۆماری دووەمە

لەتورکیا-، منیش پێم گوت: ئەگەر بیرۆکەیەکی نوێیـان لـەبارەی فیدراڵییـەوە هەیـە، دەبـا بیخەنە بەر باس"(٥٣).

کەچی، مردنی کتوپڕی ئوزال لە ١٩٩٣/٤/٧ هەموو ئەو هیـوا و هومیدانـەی پەیوەسـت بوون بە بەچارەسەری ئاشتییانەی کێشـەی کـورد، تـووڕ هەڵدایـە نـاو دەریـای مەڕمـەڕەوە، ئەگەرچی ئۆجالان یەکلایەنە ئاگربەستی جاڕدابوو بۆ رەخساندنی هەل لەپێش ئوزال و ئەوانەی بڕوایان بەبیرۆکەی فیدرالیزمی هەیە بۆ باسکردنی.

لێرەشەوە، ساڵی ١٩٩٣ لەچاو کێشەی کورد، ساڵی گۆڕانکارییە هـزری و سـتراتیژییەکان بوو. ئەوسا، هەڵبژاردنی تانسۆ چیللەر- مامۆستای ئابووری لەزانکۆی ئەنکـەرە و ئەنـدامی دەستەی کارگێڕی حیزبی رێگای راست- بەسەرۆکی ئەو حیزبە لـەپاش هەڵبـژاردنی (سـلێمان دیمیریـل)ی سـەرۆکی پێشـووی بەسـەرۆکی کۆمـار لـەدوای مردنـی ئـوزال، وایکـرد هێـزە چەکدارەکانی تورکیا زیاتر کاریگەرییان هەبێت بەسەر کاروباری گشـتی لـەتورکیا لـەئاکامی پەیوەندی پتەوی نێوان هەرسێ سەرۆك: (سلێمان دیمیریل) سەرۆکی کۆمار و (چیللەر)ی سەرۆك وەزیران و (دۆغان گونش)ی سوپاسالار. ئەمە بووە هۆی وەشاندنی چـەند گـورزێکی کوشـندە لەدژی هێزەکـانی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان لەلایـەك، لەلایـەکی دیکەشـەوە بیرۆکـەی داخستنی پارتی دیموکراتی ئازاد (DEP)ی کـوردی خرایـە روو کـە (١٥) نوێنـەری کـوردی لەسەر ناوچەی باشووری رۆژهەلاتی تورکیـای لەپەرلـەمان هـەبوو، "بەتۆمـەتی هاوکـاری و یارمەتیـدانی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتانی قەدەغـەکراو". لەهـەمان کـات ئـەو پرسـە دەستپێکرد کەناویان لێنا (پرسی ئەنکەرە)، ئەویش، ئەوەبوو کاتێك (چـیللەر) بانگهێشـتی هەردوو رابەری کوردی عێراق: مەسعوود بارزانی سـەرۆکی (پـارتی دیمـوکراتی کوردسـتان) و جەلال تاڵەبانی سەرۆکی (یەکێتی نیشتمانی کوردستان) کرد بۆ مەسەلەی ئاشتەوایی نێوانیان و دانـی پاسـەپۆرتی دیبلۆماسـی پێیـان و رێگـەی پێـدان بـۆ سـەفەر بـەڕێی ئاسمانییـەوە لەفرۆکەخانـەی دیاربـەکری تورکیـاوە، لەگەڵیانیشـدا رێککـەوت بـۆ بەگژداچـوونی پـارتی کرێکارانی کوردستان"(٥٤).

هەر لەو سـەروبەندەش، چـیللەر هەوڵیـدا چـەند رێککەوتننامەیـەکی سـەربازی لەگـەڵ ئیسـرائیل ببەسـتێ "و داوای ئەزموونـە هەواڵگرییەکـەی بکـات بـەئامانجی قەلاچـۆکردنی چـالاکییەکانی پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان لـەتورکیا و هـەردوو جیهـانی عـەرەبی و ئیسلامی"(٥٥). پاشان ئەو زنجیرە تیرۆرکردنە سیاسییانە روویاندا کەپێیان دەگوت (کوشتنی

نەناسراو) و رووبەڕووی پیاوانی کاری کورد بوونەوە لەمیانەیاندا تیاچوون. هەر لەو رۆژگـارەی چیللەریشدا نێوبژیوانان داوای هێزە چـەکدارەکانی تورکیایـان لەمـەڕ بەرقـەراربوونی ئاشـتی لەناوچـەی باشـووری رۆژهـەڵاتی تورکیایـان گەیانـدە عەبـدوڵڵا ئۆجـالان سـەرۆکی PKK کەئەمیشیان درێژەی دابوو بەپابەندبوونی بەئاگربەست لەپێناو سەرکەوتنی پرۆسەی ئاشـتی و راشیگەیاند کەئەو وازی لەداوای خۆی بۆ سەربەخۆیی و دامەزراندنی کۆماری کوردی هێناوە، بەڵکو پێشی وایە بەرێگەی نوێنەرانی کورد لە پەرلـەمانی تورکیـا بچـێتە کـۆڕی وتووێـژەوە"(٥٦)، ئەمەش وایکرد دەسەڵاتدارانی تورك نوێنەرەکانی پارتی دیموکراتی ئـازادی کـورد بەخیانـەتی گـەورە تۆمەتبار بکەن و حەسانەتی پەرلەمانییان لێ وەربگرنەوە بەبەندکردنیان و دانیان بەدادگا و سـەپاندنی حوکمی بەندکردن بەسەر هەریەکەیان بۆ ماوەی نێـوان لـە ٦ سـاڵ بـۆ (١٥) سـاڵ. لەبەرامبـەر ئـەم کارەدا، عەبدوڵڵا ئۆجالان پەیامێکی بـەرزکردەوە بـۆ ئەنجومـەنی ئـەوروپی و کـۆنگرەی ئاسـایش و هاوکاری ئەوروپی و نەتەوە یەکگرتوەکان و هەروا بۆ هەریەك لەویلایەتە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا و بەریتانیا و تیادا داوایکرد " سنوورێك بەرامبـەر پێشـێلکارییەکانی مـافی مـرۆڤ لـەتورکیا دابنـێن بەگرتنی نوێنەرە هەڵبـژێردراوە کوردەکـان و رەوانـەکردنیان بـۆ پێشـی دادگـا و جەختیشـی کـردەوە کەهەردوو گەلی تورك و کورد دەکـرێ لەچوارچـێوەی دەوڵـەتێکی یـەکگرتووی فیدراڵیـدا - وەك ئـەو سیستمەی لەئەمریکا یان سویسرا یان ئەسپانیادا بەڕێوەدەچێ- پێکەوە بژین"(٥٧).

هـەر لـەو ماوەیـە، کۆمـەڵێك لەپسـپۆر و مامۆسـتایان لـەزانکۆکانی تورکیـا، لـەپێش هەمووشیانەوە پڕۆفیسۆر دکتـۆر محەمـەد ئالتـان مامۆسـتای زانسـتە سیاسـییەکان لـەزانکۆی ئەنکەرە، بیرۆکەی (کۆمـاری دووەم)ی خسـتە بـەرباس، کـەواتا: "چاوخشـاندنەوە بـەهزرەکانی کەمالیزم بۆ ئەوەی لەگەڵ لۆژیکی سـەردەمدا بگـونجێن و هـەم ببنـە چـرایەك بۆمـان لـەژیانی نوێماندا دوور لەقەدەغە سیاسییەکان و هـەم بەدەسـپێکیش بـەرەو تێکـەڵبوون بـەو یەکێتییـە ئەوروپییەی کەتورکیا لەزووەوە هەوڵدەدات بچێتە ریزییەوە"(٥٨).

ئەم بیرۆکەیەی دکتۆر ئالتان دەنگدانەوەیەکی گەورەی هـەبوو لـەناو رووناکبیران و میـدیاکاران و پیاوانی کار و ژمارەیەك لەسیاسەتمەدارانی تورك، لەم لایەنەوە(قورقۆرت ئوزال)ی برا ناوەنجی سەرۆکی کۆچکردوو تورگۆت ئوزال و یەکێك لەوەزیرانی ناوخۆی پێشووی تورکیـا بەلێـدوانێك رایگەیانـد کـە: "ئەو پێی وایە کاتی ئەوە هاتووە چاو بخشێنرێت بەزۆرێك لەپرنسیپەکانی ژیـانی سیاسـی و هزریمانـدا بەوەرگرتنی پرنسیپە دیموکراتییەکان بۆ ئەوەی لەگەڵ رەوتی سیستمی نێودەوڵەتی هاوچـەرخ بگـونجێن و ئەوە کارێکی خراپ نییە تاوتوێی ئەو بۆچوونە بکەین کـەئۆجالان بـۆ چارەسـەرکردنی ئاشـتییانەی

کێشەی باشووری رۆژهەلاتی تورکیا[٢٤] خستوویەتییە بەرباس و رێگری دەکات لەخوێنڕشتن و ماڵ و سامانێکی زۆریش دەگێڕێتەوە و ئەمن و ئاسایشیش فەراهەم دەکات"(٥٩).

جگە لەوەش (ساقیب سابانچی)ی پیاوی ملیاردێر و کۆلەگەی دووەمی کار لەدوای هەردوو جمکە پیشەسازی و ئابوورییەکەی (قۆچ)ی تورکی، پەرتووکێکی لەبارەی کێشەی کورد لەتورکیا بلاوکردەوە، تیادا بانگەشەی کرد بۆ دانوستان و گفتوگۆ لەگەڵ ئەو کەسایەتییە کوردە ناسراوانەی کە بە پێناسە سەر بە پارتی کرێکارانی کوردستان نین، بە ئامانجی دامەزراندنی دەولەتێکی فیدراڵی لەچەشنی ئەو سیستمە فیدریالیزمەی لە ئەسپانیا هەیە.

لە ١٤ی ئابی ساڵی ١٩٩٤یشدا (جەم بۆینەر) سەرۆکی یەکێتی پیاوانی کاری تورك (توسیاد) و کەسێك لەپیشەسازیکارە ناسراوەکان، (بزوتنەوەی دیموکراتی نوێ)ی دامەزراندو دوای ئەوە بە مەبەستی پرۆپاگەندەکردن بۆ بزوتنەوە تازەکەی بەر لەوەی بیکات بەحیزبێکی سیاسی، خۆی و خێزانەکەی بە ئۆتۆمۆبیلێکی پاسی سەر بە کۆمپانیاکەی گەشتێکی بە هەموو ولاتی ئەنادۆلدا کرد و ئەوە مایەی کت و پڕییەك بوو بە لای رای گشتی تورکیاوە پێش ئەو هەلبژاردنە گشتییانەی لەساڵی ١٩٩٥ بەڕێوەچوو، بەم لێدوانەی تاکید بکاتە سەر ئەوەی کە: "دەولەتێك وەك تورکیا لە گشت جیهاندا نییە بە درێژی (١٠) ساڵی رەبەق بۆمبی داباراندبێتە سەر خاکەکەی خۆیدا. دەبێ ئەوەش بزانین کەدانپێنانمان بە مافی کورد کارێکی شۆڕشگێڕییانە نییە، بەلکو ئەمە شێوازێکە بۆ گێڕانەوەی ئەو مافەی لەم گەلەمان دزی کاتێك کۆمارەکەمان دامەزراند، نەخوازە کەمالیزمی مرد و تێپەڕی، بۆیە ئیمڕۆ ئێمە بۆ سەر لە نوێ چاککردنەوەی بارودۆخەکان لە تورکیا پێویستمان بە (پیرۆسترویکا)یەکی تورکی هەیە"(٦٠).

بەلام، ئەو ئەکادیمیزان و رووناکبیر و میدیاکار و سیاسەتوانانەی هاوسۆزییان هەبوو لەگەڵ کێشەی کورد باجێکی گرانیان لەئازادی خۆیان بەگرتن و دەربەدەری و بێکاری دایەوە ئەوەبوو حکوومەتەکەی (تانسۆ چیللەر) (پارتی کاری دیموکراتی DEP) داخست بە تۆمەتی "پشتگیریکردنی حیزبەکە لەناو ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا (پەرلەمان) لە کردەوەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان، دوای ئەوەی (لەیلا زانا) نوێنەری دیاربەکر لە سەر لیستی حیزبی ناوبراو پێی داگرت لە سەر سوێندخواردنە یاساییەکەی لە پەرلەمان بە زمانی کوردی کە ئەویش پێچەوانەی

٢٤- کێشەی باشووری رۆژهەلاتی تورکیا، ئەم دەستەواژەیە بەرەسمی لەتورکیا بۆ کێشەی گەلی کورد لەم ولاتە بەکاردەبرێت.(وەرگێڕ)

دەستووری تورکیایە بۆ ساڵی ١٩٨٢، وەك هەوڵێکی بۆ بڵاوکردنەوەی دوالیزمی- دوانەیی- زمان و جیابوونەوە لە تورکیا، سەرەڕای ئامادەبوونیان (واتە: نوێنەرە کوردەکان) لەکۆنگرەی پاریس ساڵی ١٩٩٣ کەتایبەت بوو بە باسکردنی ڕێگەچارەی گونجاو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد(٦١). دوای ئەوەش بڕیاردرا بە داخستنی حیزبی کاری دیموکراتی DEP و حەسانەتی پەرلەمانیش لەنوێنەرە کوردەکان سەندرایەوە بۆ ئەوە دادگای ئاسایشی دەوڵەتی نیمچە سەربازی دادگاییان بکات و ئەوە بوو دادگای ناوبراو لە ساڵی ١٩٩٥ حوکمی بەندکردنی بۆ ماوەی جیاجیا بۆ هەریەکەیان لە ٦ ساڵەوە بۆ ١٥ ساڵ دەرکرد.

لەبەرامبەر ئەو هەموو ڕووداوە دراماتیکی و سیاسەتە ستراتیژییانەی دەوڵەت پیادەی کردن بۆ حاشاکردن لە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، پارتی کرێکارانی کوردستانیش کۆمەڵێك بۆمبی ئادەمی خۆی کەبریتی بوو لەکۆمەڵێك لە پێشمەرگە گیانلەسەردەستەکانی لە چەند شارێکی گەورەی تورکیا بڵاوکردەوە. ئەو پێشمەرگانە خۆیان لە ناو بنکەکانی پۆلیس و شوێنگەلی خڕبوونەوە سەربازییەکان لە وێستگەکانی شەمەندەفەر و گواستنەوەی ڕێبوارەکان تەقاندەوە. ئەم کارەش فەرتەنەیەکی سیاسی گەورەی لەناوەندە سەربازی و سیاسییەکانی تورکیا و ئەو ڕێکخراوانەش کەهاوسۆزییان لەگەڵ کێشەی کورد هەیە، نایەوە. دەبینین لەکاتێکدا (پارێزگاری حوکمی عورفی) لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا ڕێ و شوێنی ئەمنی توندی گرتەبەر لە شار و شارۆچکە و گوندەکان و هاتوچۆی خەڵکی و گواستنەوەی شت و مەك و خواردەمەنی بۆ هەر (٨) ئەو پارێزگایانەی حوکمی عورفی دەیانگرێتەوە، کەئەوانیش: (دیاربەکر و مووش و تونجلی و عەزیز و باتمان و شەرناخ و بینگۆل و هەکاری) بوون، قەدەغەکرد، کەچی ڕێکخراوە دیموکراتییەکان و ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤی ئەوروپی، ئەو کارە تیرۆریستییانەیان شەرمەزارکرد کە بۆمبە ئادەمییە کوردییەکان جێ بەجێیان دەکەن و ژمارەیەکی زۆر قوربانی لە خەڵکی سیڤیلیان لێ دەکەوێتەوە و داوایانکرد سنوورێك بۆ ئەم کارەساتە مرۆییە دابنرێ و لە هەمان کاتیش داوایان لە حکوومەتی تورکیا کرد ڕێگەچارەیەکی ئاشتیانەی دیموکراتی بۆ دۆزی کورد لە تورکیا بدۆزێتەوە"(٦٢).

بەشی بەحاڵی (پارتی سۆشیالیستی کورد PSK)یش بەسەرۆکایەتی (کەمال بۆرکای)ی خەنیمی گەورەی ئۆجالان، ئەوا چونکە بۆرکای بۆ وەدەستهێنانی مافی سیاسی و کلتووری گەلی کورد لەتورکیا، بانگەشە بۆ خەباتی سیاسی دەکات، ئۆجالان شەڕێکی کوێرانەی لەدژی بەرپاکرد بەشێوەیەك ناوبراو چاری نەما ئەوە نەبێت بەرەو ئەڵمانیا کۆچ بکات و لەوێوە درێژە بەخەباتی ئاشتییانەی خۆی بدات بەم بەیاننامەیەی کەتیادا جەخت دەکاتە سەر ئەوەی کە: "تاقمی سەربازی

دەسەڵاتدار لەتورکیا کێشەی گەلی کورد لەم وڵاتە بەبزووتنەوەیەکی تیرۆریستی وێنا دەکات و لە میانەی شەڕێکی پیس و بۆگەناویدا کردەوەکانی پارتی کرێکارانی کوردستان دەکاتە پاساوێك بۆ جێبەجێکردنی پلانە داڕێژراوەکانی لەچۆڵکردنی هەزاران گوندی کورد لەدانیشتوانیان و راگوێستنی ملیۆنەها کورد لە زێد و شوێنی دانیشتنی خۆیان لە کوردستان بەرەو ناوچەکانی تر بەئامانجی تێکدانی هاوسەنگی لە نێوان هەردوو گەلی تورك و کورد لەلایەك و بۆ زاڵبوونی دەسەڵاتی هێزە کۆنەپەرست و شۆفینیست و عەسکەرتاریەتەکان بە سەر هێزە دیموکراتی و سۆشیالیستی هەوادارانی ئاشتییەوە لە کۆمەڵگەی تورکی لە لایەکی ترەوە. ئەمەش بۆتە هۆی لاوازبوونی ئەو هێزانەی کە -وەکو ئێمە- بانگەشە بۆ دۆزینەوەی چارەسەری ئاشتییانەی دۆزی کورد دەکەن و بۆتە هۆی رێگەدانیش بۆ هەڵکشانی ئەو هێزە سیاسییانەی توندوتیژییان کردۆتە ئامرازێك بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە، وەك رێکخراوی PKK. ئەم رێکخراوە لەدوای دەسپێکی ١٥ ساڵ لەمەوبەری بەکردەوە چەکدارییەکانی، دوور و نزیك ئاشنای ئەو هەڵانەی بوون کە دەرهەق بەخودی گەلی کورد ئەنجامی داون. لێرەشەوە، ئێمە پێمان وایە بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا- چ زوو بێت یان درەنگ- روو لە گرتنەبەری چارەسەری ئاشتییانەی سیاسی دەکات و رژێمی عەسکەرتارییەتی تورکیش دەبێ لە دواییدا ملکەچی ویست و ئیرادەی جەماوەری گەل بێت و دەست لەچارەسەری سەربازیی هەڵبگرێت کە کارێکی وایکردووە ئابووری تورکیا دابڕووخێت و کاروانی دیموکراتی لە وڵات زەبری بەربکەوێت و گەندەڵی و توندوتیژی و باندەکانی مافیا و بازرگانانی ماددە سڕکەرەکان بڵاوببنەوە و تورکیاش لەو کۆمەڵگە شارستانییەتە دوور بکەوێتەوە کەلێی دەخوازێت کێشەی کورد بەرێگەی دیموکراتی و ئاشتییەوە چارەسەر بکات.. ئەگینا تورکیا لەناو ئەو کۆمەڵگەیە جێی نابێتەوە"(٦٣).

جا، ئایا چوارچێوەی ئەم رێگەچارە دیموکراتییە ئاشتیانەی کێشەی کورد لە تورکیا چییە؟!

نووح ئاتەش، نووسەری بەرەگەز کوردی سەر بەحیزبی دیموکراتی میللی (HADEP)ی کوردی، جەخت لەمە دەکات کە: "دەستەواژەگەلی (واقیعی کورد) و (هاونیشتمانێتی دەستووری) و (مافی کلتووری) و (دانپێنان بەپێناسەی باڵا و پێناسەی نزم) و (کۆماری دیموکراتی) و (پێوەرە دیموکراتییەکانی کۆبنهاگن)، ناشێ ببنە چارەسەرییەکی دیموکراتییانە و تەندروستی کێشەی گەلی کورد. چونکە ئەو چارەسەرییە تەنها پەیوەست نییە بەمافی تاکەوە، بەڵکو پەیوەستە بەهەموو ئەو مافە کۆمەڵایەتییانەی کە نەتەوە یەکگرتووەکان دانی پێدا ناون، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تریشەوە: ئەو دەستەواژانە نیوەی هەقیقەتە ناتەواوە کوردییەکە پێکدێنن، چونکە هەقیقەتە کوردییەکە بەتەواوی جەخت دەکاتە سەر دانپێنان بەمافی چارە نووسین گەلی کورد، ئەو مافەی کە هەموو

گەلانی جیهان پێوەی شادن لە (باسك)ەوە بگرە تـا (کاتـالان) و (گلـیچ) و (فـالۆن) و (فلامـان) و..
هتد. کەوا بوو لەبەرچی ئەم مافە بۆ کەمایەتی تورك لە (قوبرس) و ئەلبانەکان لە (کۆسۆڤا) و هـەروا
بۆ فەلەستینییەکان و باسکەکانیش رەوا بێت، بەڵام بۆ کورد پاوان و قەدەغە بێت؟!"(٦٤).

لێرەشەوە، کە تانسۆ چیللەر لە ساڵی ١٩٩٣ بووە سەرۆك وەزیرانی تورکیا، لەسەر بەرزترین ئاست
پێوەندییە سیاسییەکانی خۆی دەستپێکرد "بۆ ئەوەی ئۆتۆنۆمییەك لە شێوەی ئەوەی (باسك) هەیانـە
بەکوردی تورکیا بدات"(٦٥)، بەڵام گوشاری هێزە چەکدارەکانی تورکیا و پێداگرتنیان لەسەر چارەسەری
سەربازی دۆزی کورد لەتورکیا، وایانکرد (چیللەر) لەساڵی ١٩٩٤ لەم مەسەلەیە پاشگەز بێتەوە.

لەپاش هەڵوەشاندنەوەی پارتی کـاری دیمـوکراتی و زینـدانیکردنی پەرلـەمانتارەکانی، کوردەکـان
حیزبێکی تریان بەناوی (حیزبی دیموکراتی میللی HADEP) دامەزراند و لە ٢٤ی کانوونی یەکـەمی
ساڵی ١٩٩٥ لەژێر دروشمی: "دانی فراوانترین مافی کارگێڕی و ئابووری بەئیدارە ناوچەییەکان لـەپێناو
زامنکردنی نامەرکەزی ئیداری" چووە ناو پرۆسێسە هەڵبژاردنە گشتییەکانەوە و تیـادا بـە (٥,٦٪)ی
دەنگەکان سەرکەوت.

هەرچەندە (HADEP) بۆ زامنکردنـی نوێنـەرانی لـە پەرلـەمان نـەیتوانی لەسـنووری
(١٠٪) دەرباز بێت، بەڵام توانی سەرۆکایەتی (٣٨) شارەوانی بەدەست بێنێ، لەنێویاندا (٤)
ویلایەتی گەورە لەباشووری رۆژهەڵاتی تورکیا بوو کە زۆرینەی دانیشتوانیان کوردن، ئەو (٤)
ویلایەتەش بریتی بوو لە: دیاربەکر، مووش، تونجلی، باتمان. هـەروەها سـەرۆکایەتی زۆربـەی
شارەوانییەکانی شارۆچکە کوردنشینەکانی: عەزیز (ئازیخ) و (سـعرد) و (شـیرناك) و (ئـادی
یامان) و (هەکاری)یشی دەستەبەرکرد.

وەلێ، دادوەری گشتی کۆماری (وورال ساواش) داوای لە دژی بەرپرسانی ئـەم حیزبـە بـۆ بـەردەم
دادگای ئاسایشـی دەوڵـەت بـەرزکردەوە بـە نیـازی داخسـتنی بـەبیانووی پشـتگیریکردنی لـەپارتی
کرێکارانی کوردستان و تەرخانکردنی توانا ئیدارییەکانی بـۆ دامەزرانـدنی شـەرکەرانی PKK لـەناو
شارەوانییەکانی خۆی، سەرەڕای دامەزراندنی ئـەو سـەربازییانەی کـە لـە سـوپای تورکیـا لـە لایـەن
حکوومەتەوە دەرکراون. بەڵام دادگا بڕیاری بێتاوانی بۆ بەرپرسانی حیزبەکە دەرکـرد، چـونکە نـاوبراو
بەڵگەی تەواوی سەلمێندراوی بەدەستەوە نەبوو.

ئەو دەمەی نەجمەدین ئەربەکان رابەری (حیزبی گەشەپێدان)ی خاوەن رەوتی ئیسـلامی هاوپـەیمانی
لەگـەڵ حیزبـی رێگـای راسـت بەسـەرۆکایەتی خـاتوو چـیللەر لـە ١٥ی حـوزەیرانی سـاڵی ١٩٩٦
سەرۆکایەتیی حکوومەتی (٥٤)ەمینی لە تورکیا گرتە دەست، رۆژنامەنووسێکی بیـانی پرسـیارێکی

ئاراستەکرد لەبارەی دید و بۆچوونی بەرامبەر بەکێشەی کورد و چۆنیەتی چارەسەرکردنی، ئەربەکان لەوەلاّمدا گوتی: کورد چەندەها ساڵە لەتورکیا رووبەڕووی مامەڵەیەکی خراپ بوونەتەوە، ئەمە وایکردووە کێشەکەیان ئاڵۆزتر بێت، نەخوازە دوای ئەوەی چاکسازی لەناوچەی رۆژهەلاّت و باشووری رۆژهەلاّتی تورکیا پشتگوێ خرا، بەڵکو قسەکردنیشیان بەزمانی خۆیان لێ قەدەغە کرا بە شێوەیەك قسەکردن بە کوردی بە یاخیبوون دانرا، ئەمەش کارەساتێکی گەورەی خوڵقاند لەو ناوچە پان و بەرینە. وەلێ ئێمە بە چاوێکی ئیسلامییانەوە دەڕوانینە کێشەی باشووری رۆژهەلاّتی تورکیا، واتا: رێگەچارەی ئیسلامی دەگرینەبەر بۆ چارەسەرکردنی دۆزی کورد لە تورکیا، چونکە ئەوان هەم لە رووی ئاین و هەم لە رووی بیر و باوەڕەوە برامانن. لێرەشەوە، کورد لەماف و ئەرکدا لەگەڵ تورك یەکسانن، بۆیە پێویست بەوە ناکات داوای رەوشێکی نەتەوەیی جیاواز بۆ خۆیان بکەن مادامێك لێبوردەییان لەگەڵدا دەکرێ لە چوارچێوەی ئەو برایەتییە ئیسلامییەی کەرێ بە هەموان دەدات مومارەسەی زمان و کلتووری خۆیان بکەن. لێ، ئەمە مافی ئەوەیان پێنادات خوێندن و بلاّوکردنەوە بە کوردی پیادە بکەن"(٦٦). بەلاّم تەمەنی حکوومەتەکەی ئەربەکان ئەوەندە درێژ نەبوو تا بتوانێ پرۆژەکانی و ئەو سیستمە دادپەروەرانەی کە ئەربەکان بانگەشەی بۆ دەکردن، جێ بەجێ بکات. ئەوەبوو لە ١٠ی مایسی ساڵی ١٩٩٧ رووخا، پاش ئەوەی سوپا کوودەتا سپییەکەی لە دژی ئەنجام دا لە دەرەنجامی دەرکردنی بڕیارەکانی (٢٨ی شوباتی ١٩٩٧) لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەییەوە کە تایبەتبوون بە ریشەکێشکردنی چالاکی ئیسلامی ئوسوولی کۆنەپەرستی و تیرۆریستی و جوداخوازی.

ئەگەرچی، ساڵی ١٩٩٨ لە چاو کێشەی گەلی کورد لەتورکیا، ساڵی رووداوە کت و پڕییەکان بوو، چونکە رووداو گەلێکی دراماتیکییانەی یەك لەدوای یەك بەسەریەکدا هاتن، وەك ئەوەی بڵێیت هێزێکی شاراوە لە ناوچەکە دەیانجوولێنێت.. دەبینین لە لایەك تورکیا رێککەوتننامە ستراتیژییە سەربازیەکانی لەگەڵ ئیسرائیل گرێ دا کەرێگە بەئیسرائیل دەدەن بوارە ئاسمانییەکەی فراوانتربێت بۆ ئەوەی هەموو ناوچەی رۆژهەلاّتی ناوین بگرێتەوە، لە لایەکی دیکەشەوە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دووبارە جەختی کردەوە سەر رۆڵی گرنگی تورکیا لە ناوچەکە "چونکە تورکیا لەسەدەی داهاتوو[٢٥]، خۆی چارەنووسی ناوچەکە دیاری دەکات".

٢٥- مەبەست لەسەدەی بیست و یەکەمە (وەرگێڕ).

ڕۆژنامەڤانی بەرەگەز تورك (تایفۆن تالیب ئۆغلۆ) پێشتر لە ئیتالیا، چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ ئۆجالان سازدابوو و هەمان ئەو پرسیارەی لێکردبوو کە لە دەستپێکی ئەم باسەماندا خستمانەڕوو، ئەویش: ئایا پوختەی چارەسەری ئاشتییانەی کێشەی کورد چییە؟ ئایا بە مانای فیدریالییە؟ ئۆجالان بەم شێوەیە وەڵامی پرسیارەکەی دەداتەوە و دەڵێت: لە پاش ناوەڕاستی ساڵی ١٩٩٨ کەسایەتییەکی سیاسی گرنگی خاوەن باکگراوەندی سەربازی بە ڕێگەی چەند نێوبژیوانێکەوە پێوەندی پێوەکردم و پێشنیارگەلێکی بنیاتنەرانەی لەمەڕ چارەسەرکردنی کێشەی کوردەوە پێشکەش کرد. من، قەناعەتم بەو پێشنیارانە هێنا و لە یەکی ئەیلوولی ساڵی ١٩٩٨ بە شێوەی یەکلایەنە ئاگربەستم ڕاگەیاند، تاکو ماوە بدەم پێشنیارەکان لە سەر ئاگرێکی هێور پێبگەن، وەلێ دیارە تیمەکەی تر کەبانگەشە بۆ چارەسەرکردنی سەربازی دەکات- لەسەروویەوە سەرۆکی کۆمار- توانی بەسەر ئەم ڕەوتە ئاشتیخوازەدا زاڵ بێت، خۆیشی (واتە: سەرۆکی کۆمار) کاتێك سەردانی نەمسای کرد تاکیدی کردەوە کە (لەتورکیا کێشەیەك بوونی نییە بەناوی کێشەی کوردەوە و هەموو کەسێك بە مافەکانیان شادن، بەڵام لەوێدا بزوتنەوەیەکی تیرۆریستی هەیە لەناوی دەبەین)، ئەمە لە کاتێکدا، جیهان هەموو دانی ناوە بەبوونی کورد و پێناسەی کورددا. بۆیە من دبێژم ئەم حاشاکردنە و ئەم هەوڵە بۆ سڕینەوەی گەلی کورد، خۆی بووە هۆی ئەوەی کورد دەستبداتە چەك بۆ داکۆکیکردن لە مافی نەتەوەیی خۆیان، وەلێ ئێمە سەرەڕای ئەوەش ئاگربەستمان ڕاگەیاند و داوای چارەسەرییەکی دیموکراتی ئاشتییانەی کێشەکەمان کرد- مستەفا کەمال، کاتی خۆی بە شێوەیەك لە شێوەکان بیری لە چارەسەرکردنی کێشەی کورد کردەوە و لە دەستپێکی دامەزراندنی کۆماری تورکیا، بیرۆکە ئۆتۆنۆمی و بەشداربوونی کوردی لە دەسەڵات خستە ڕوو، بەڵام دواجار ئەم مەسەلەیە فەرامۆش کرا. ئیمڕۆیش ڕەوتی ڕووداوەکان بە هەمان ئاراستە دەڕوات پاش ئەوەی هەموو لایەك هاتە سەر قەناعەتێك کەئەوە کارێکی زەرووره سنوورێك بۆ ئەو شەڕە دابنرێ کە لە کوردستان هەڵایساوە و دەستبکرێ بەخەباتی سیاسی بۆ وەدیهێنانی ئەو ئامانجانەی دەمانەوێن(٦٧).

بەڵام ئۆجالان لەپاش دەستگیرکردنی لە بەرواری ١٥ی شوباتی ١٩٩٩ و لەمیانەی بەرگریکردنی لەخۆی لە پێش دادگای دووەمی ئاسایش لەدوورگەی ئیمیرالی، بیرۆکەی دامەزراندنی (کۆماری دیموکراتی لە تورکیا)ی خستەڕوو وەکو ئالتەرناتیڤێك (جێگرەوە) بۆ ئەو فیدریالیزمییەی کە لە ساڵی ١٩٩٧ خستبوویە بەرباس، پوختەی ئەم فیدریالیزمییەش لە لایەن نووسەری کورد (نووح ئاتەش) بەم شێوەیە شرۆڤە کرا، دەڵێت:(٦٨) "وڵاتی ئەنادۆڵ لە ڕووی جوگرافی و مێژووییەوە بە نیشتمانی هاوبەشی کورد و تورك و ئەو نەتەوانەی تر دادەنرێ کە لە بەرەبەیانی مێژووەوە تیا نیشتەجێ بوون،

چونکە وڵاتی ئەنادۆڵ دوای شەڕی (مەلاز کورد) لە ساڵی ١٠٧١ز بووە نیشتمانی نەتەوەیی تورکەکان، لێرەشەوە گوزەرانی ئیمڕۆیان و ئەوی لە ئایندەش چاوەڕێیان دەکات نەك تەنها بەستراوەتەوە بە ئارەزوویان لە ژیانی هاوبەشی پڕ برایەتی و دۆستایەتی و پاك و بێگەرد، بەڵکو وادەکات ئەو ژیانە زۆر پێویست بێت. بۆیە دامەزراندنی دەوڵەتێکی تاکە نەتەوەیی لەم جۆرە دیموگرافیا و رووداوە مێژووییە یەك لەدوا یەکانەی وڵاتی ئەنادۆڵ، نامۆیە و رەنگە ئەو (دەوڵەتە یەك نەتەوەییە) ببێتە هۆی دوژمنایەتی و دووبەرەکی و ئەو ململانێ و بگرە و بەردانەی کە دوور نییە شەڕ و شۆڕی کاولکاریان لێ بکەوێتەوە، ئەمەش دەبێتە مایەی ناسەقامگیری و چاندنی تۆوی گومان و خولقاندنی نادڵنیایی و بێمتمانەیی لە نێوان ئەو گەلانە و ئەنجاش لاوازی و دواکەوتن و دوایەش جیابوونەوە. کەچی سیستمی دەوڵەتی فیدریاڵی کە جۆرێك لەو دەوڵەتە میللییانە پێکدێنێ کە ژمارەیەکی زۆر لە وڵاتانی جیهان لە چاخی ئەنتەرنێت و جیهانگیری و رێزگرتن لە مافی مرۆڤ پیادەی دەکەن، سیستمێکی لەبار و گونجاوترە بۆ ئەو دەوڵەتانەی چەند نەتەوەیەکی جیاجیا لەسەر خاکەکەیان دەژین، چونکە دەوڵەتی فیدراڵی بەو نەتەوە خاوەن فرە کەلتوورییانە، دەوڵەمەند دەبێ و دەبێتە ئامرازێکیش بۆ ئاشتەوایی کۆمەڵایەتی و یەکێتی ژیاری لە چوارچێوەی دەوڵەتی یاسا و دیموکراتی پەرلەمانی و فرەیی هزری، پاش ئەوەی رۆح و خوێنەکان ئامێتە و تێکەڵاوی یەکتر بوون و بەرژەوەندی و خواستە ئایندەییەکانیش یەکیان گرت. ئەمە تەنها بە رێگەی پێکهێنانی ئەنجومەنێکی دامەزراندنەوە پێکدێت بتوانێت دەستوورێکی کاتی بۆ وڵات دابڕێژێت بۆ ئەوەی بیخاتە پێش ریفراندومێکی جەماوەری دان بنێت بەماف و ئازادییەکانی هەموو نەتەوە و پێکهاتەکان لەوڵات و لێبوردنی گشتی دەربکات و پاشانیش ئەگەر بۆ جارێکیش بێت سەرژمێرییەك بەپێی ژمارەی نەتەوەکان و بەرێگای پێوەرەکانی زمان و ئینتیمابوونەوە بەئەنجام بگەیەنرێت. لەدوای تەواوبوونی ئەم هەموو رێکارانەش کۆنگرەیەکی گشتی بۆ نوێنەرانی هەموو پارتە سیاسییەکانی وڵات دەبەسترێت بۆ بڕیاردان لەسەر دەستووری هەمیشەیی و جێبەجێکردنی هەموو پێداویستییەکانی فیدریالیزم: پەسەندکردنی (نامەرکەزی ئیداری) و ئەنجومەنە ناوچەییەکان و ویلایەتەکانی خاوەن ئۆتۆنۆمی لە سیستمێکی سیاسی دیموکراتیدا، هەروا دانانی پەرلەمانێکیش کە لە دوو ئەنجومەن پێکدێت: ١- نوێنەرانی هەڵبژێردراو لەو هەڵبژاردنە گشتییەی کە هەر (٤) ساڵ جارێك بەڕێوەدەچێت. ٢- ئەنجومەنی نوێنەرانی ویلایەتەکان. هەردوو ئەنجومەنیش پێکەوە سەرۆکی کۆمار هەڵدەبژێرن و بڕیار دەدەن هەردوو زمانی تورکی و کوردی لە تورکیا ببنە زمانی فەرمی دەوڵەت و دانیش بەوەدا دەنێن هەموو نەتەوە و کەمایەتییەکانی تر مومارەسەی زمان و کلتووری خۆیان بکەن، سەرەڕای زامنکردنی دەوڵەت بۆ ئەو مومارەسەیە"(٦٩).

هەرچەندە، سیستمی نوێی جیهانی تاك جەمسەری کە کۆنترۆڵی هەموو کاروباری جیهانی کردووە و بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆی، کار دەکات: یان بۆ یەکخستنی دەوڵەتەکان، وەك (قوبرس)، یانیش کار دەکات بۆ هەڵوەشاندنەوە و لێکترازانیان، وەك (یەکێتی سۆڤێت و یۆگۆسلافیا)، ئەوا ناوەندە سیاسییەکانی تورك- بە تایبەتی پاش ئەوەی یەکێتی ئەوروپا لە ساڵی ١٩٩٧ ڕەتیکردەوە تورکیا بە ئەندام لەناو ئەنجومەنەکەی وەربگرێ- پێیان وایە: خۆرئاوا بە نیازی جێبەجێکردنی پەیمانی سیڤەرە کە (مستەفا کەمال) ڕێبەری بزوتنەوەی رزگاریخوازی میللی لە ساڵی ١٩٢٠ ڕەتیکردەوە، کار دەکات بۆ دابەشکردنی تورکیا- لێرەشدا، بۆلەند ئەجەوید سەرۆك وەزیرانی تورکیا، جەختی کردەوە کە: "ڕەتکردنەوەی بەئەندامبوونی تورکیا لە یەکێتی ئەوروپا لە لایەن ئەنجومەنی ئەوروپییەوە، تاکید لە سەر ئارەزووی دەکات بۆ لەتکردنی تورکیا بە پێی پەیمانی سیڤەری لەگۆڕنراو، بەڵام ئێمە بەراشکاوی دەمانەوێ بڵێین: ئەگەر ئەوروپا ئاتاجی بە تورکیا نییە، ئەوا تورکیاش هیچ پێویستی و ئاتاجێکی بە ئەوروپا نییە، بۆیە تورکیا لەگەڵ دۆستەکانی خۆیدا پلانرێژی دەکات بۆ خزمەتکردنی بەرژەوەندییەکانی لەجیهان و ناوچەکەدا"(٧٠).

لەلایەکی دیکەوە، مەسعوود یەلماز ڕێبەری حیزبی نیشتمانی دایك و هاوبەشی ئەجەوید لەو حکومەتە کەمایەتییەی کە لە دەرەوەیدا پشتگیری دەکرد تاکیدی کردەوە کە: "ڕەتکردنەوەی وەرگرتنی تورکیا لە یەکێتی ئەوروپا تاکیدبوونە لەسەر ئەوەی کە ئەم یەکێتییە بۆتە کۆمەڵێك دەوڵەتانی مەسیحی، بۆیە تورکیای موسڵمان لە ئەندامێتی خۆی وەرناگرێ"(٧١).

بەڵام، گوشارەکانی واشنتۆن- هاوپەیمانی تورکیا- بۆ سەر وڵاتانی ئەوروپی و هەوڵدانی ئەڵمانیا بۆ دەستەبەرکردنی پشتگیری تورکیا لە ململانێی بەرژەوەندییە ئابوورییەکان لە ناوچەی ئاسیای ناوین و هەروا دەرککردنی فەرەنسا بە گرنگی پێگەی ستراتیژی تورکیا لە ناوچەی ئۆراسیا، پاڵی بە کۆنگرەی لوتکەی سەرانی یەکێتی ئەوروپاوە نا جارێ ئەوە بدات کە تورکیا لە بەرواری ١٩٩٨/١١/١ لەیەکێتی ئەوروپا وەردەگیرێت بەو مەرجە: "تورکیا چاکسازی ئیداری و سیاسی و ئابووری لە وڵات بەجێ بگەیەنێت بە چارەسەرکردنی کێشەی کورد بەرێگەی ئاشتی و بەپێی پێوەرە دیموکراتییەکانی کۆبنهاگن و ناکۆکییەکانی لەگەڵ یۆنان یەکلابکاتەوە و یاسا گەلێکیش دابنێت هەموو ئەو حوکمانە هەڵبوەشێنێتەوە کە لە دژی مافی مرۆڤن و کۆت و بەند دەخەنە سەر ئازادی رادەربڕین و چارەسەرکردنی تەنگژەی ئابووریش لە تورکیا بەشێوەیەکی بنەڕەتی"(٧٢). لێرەشەوە، وادیارە تورکیا بۆتە بارمتەی کێشەی کورد، پاش ئەوەی پیاوانی سەربازی ئەم وڵاتە دەرکیان کردووە کە ئەم کێشەیە ناکرێ بە رێگەی سەربازی چارەسەر بکرێت. چونکە تورکیا ناتوانێ لەم ململانێ

خوێناوییەدا تا هەتا بەردەوام بێت هەروەك ئەوە چۆن ئاپۆیش (عەبدوڵڵا ئۆجالان) لەوە تێگـەییوە کـە ڕێکخراوەکەی ناتوانێ بەسەر دووهەمین هێزی سەربازی لە پـەیمانی ئەتڵەسـی و پێنجـەمین سـوپا لـە جیهان سەربکەوێت. ئەوروپاش قەناعەتی بە بۆچوونی واشنتۆن هێناوە بە زەروورەتی دەسـتەبەرکردنی پاڵپشتی تورکیا- کە (٥٠) ساڵە لە سیستمی بەرگری ڕۆژئاوا بەشـداری دەکـات- بـۆ لای ڕۆژئـاوا، تاوەکو ئەرکی خۆی جێبەجێ بکات لە قەڵاچۆکردنی ئـەو گرووپـە تونـدڕەوە ئیسـلامییانەی کـە لـە ڕێکخـراوە ئیسـلامییە چـەکدارەکاندا خۆیـان کۆدەکەنـەوە، وەك: (حیزبـوڵڵای تـورکی و بـەرەی ڕزگاریخوازی ئیسلامی و ڕێکخـراوی جـەنگاوەرانی ڕۆژهـەڵات)، دەسـتەبەرکردنی ئـەو پاڵپشـتییەی تورکیاش لەلایەن ڕۆژئاواوە بەوە دێتەدی لەیـەکێتی ئـەوروپا وەربگیرێـت. دیـارە، خـودی عەبـدوڵڵا ئۆجالانیش قەناعەتی بە هەموو ئەو گۆڕانکارییانە هێناوە کە لە ناوچەکەدا هاتوونەتـە پێشـەوە، بـۆ ئـەوەی خـۆی (واتـە ئۆجـالان) و ئاشـنتۆن لەشـانۆگەری پشـیلە و مشـکەکەدا لێکتێگەیشـتنێك لەنێوانیاندا هەبێت لە پێناو دۆزینەوەی ڕێگەچـارەی ئاشـتییانەی دیمـوکراتی دۆزی کـورد بـەجاڕدانی ئاگربەست لەلایەن ئۆجالان و ئەنجا فڕێدانی چەك و داواکردن لەگەریلاکانی بۆ بەجێهێشتنی تورکیا.

کۆنگرەی حەوتەمی پارتی کرێکارانی کوردستان کە لە نێوان ڕۆژانی ٢ تا ٢٣ی کانوونی دووەمـی ساڵی ٢٠٠٠ لە ئەشکەوتێکی گەورە لەچیای قەندیل بە بەشداربوونی ٣٨٦ نوێنـەری حیـزب کـە لـە هەموو لایەکی جیهانەوە ئامادەبوون بەسترا، دانی بە واقیعی نوێی بزوتنـەوەی کـورد نـا بەدارشـتنی ستراتیژییەتێکی نوێ بۆ ڕێکخراوەکە، بریتی بوو لە: پەسندکردنی دانانی چـەك و گرتنەبـەری خـەباتی سیاسی دیموکراتی، گۆڕینی باڵە سەربازییەکەی حیزب ARGK بۆ (هێزی بەرگری میللی)، گـۆڕینی ناوی بەرەی ڕێکخستنی خەبات ERNK بۆ (یەکە دیموکراتییە میللییەکان)، سـەرلەنوێ هەڵبـژاردنی ئۆجالان بەگشتی دەنگەکان بـە سـەرۆکی حیـزب، هەڵوەشـاندنەوەی کۆمیتـەی ناوەنـدی حیـزب بـە پێکهێنانی دەستەی کارگێڕی حیزب، زیادکردنی ئەندامی سەرۆکایەتی حیزب لـە (٧) ئەندامـەوە بـۆ (٩) ئەندام، دەبێ ئاڵای حیزبیش پێکبێت لـەڕەنگی سـوور، ئەسـتێرەیەکی سـووریش لـە نـاو ڕۆژی زەردی کوردستان لە گۆشەی چەپی لای سەرەوەی دانراوە، دوایـەش ئامـادەکردنی بەرنامـەی ئاشـتی کەپێکهاتووە لە (٧) ماددە(٧٣).

وەلێ، ستراتیژییە نوێیەکەی ئۆجالان کە خۆی لە بیرۆکەی دامەزراندنی ئـەو کۆمـارە دیموکراتییـە دەبینێتەوە تورك و کورد و کەمایەتییەکانی تر بە برایەتی و دۆستایەتی و تەبایی تێدا بژین، نایەتـەدی مادامێك ژەنراڵەکانی سوپا نایانەوێ دان بنێن بە پارتی کرێکارانی کوردسـتان بـە سـیفەتی وتەبێـژی ڕەسمی بەناوی کوردەوە"، هەرچەندە ئەنجومەنی نەتەوەیی تورکیا لە دانیشتنی مانگی شـوباتی سـاڵی

٢٠٠٠ دانی نا بە مافی خوێندن بە زمانی کوردی لەتورکیا بەشـێوەی تـاکی دوای ئـەوەی کەرێگـەی بەکورددا مومارەسەی زمانەکەیان لەژیانی رۆژانـە و فێرکـردن و بڵاوکردنـەوەی تایبـەتی بـەو زمانـە بەشێوەی تاکی بکەن لە چوارچێوەی رێگـەدان بـەو زمانانـەی هاوڵاتیـان لـەژیانی رۆژانەیانـدا پێیـان داخێون بە مەرجێك ئەو زمانانە مافی سەروەرییان نەبێت بە سـەر زمـانی تورکییـەوە کـە بـەزمانی فەرمی هەموو هاونیشتمانییەکی تورکیا دادەنرێ"(٧٤).

بەڵام دامەزراندنی پارتی دیموکراتی میللی HADEPی کـوردی و بەدەسـتهێنانی ١,٢٣ ملیـۆن دەنگ لە یەکەمین هەڵبژاردن کە لە ساڵی ١٩٩٩ تیدا بەشداربوو، بە سەرکەوتنێکی گـەورە دادەنـرێ بۆ بزوتنەوەی ئاشتیخوازی کـورد و خـەباتی سیاسـییان بـۆ دەسـتەبەرکردنی مافـەکانیان و هـەم بـۆ وەرگرتنی هاوسۆزی چەند کەرتێکی فراوانی رای گشتی تورکیا، ئەمە جەخت لەوە دەکات ئـەم حیزبـە بۆیە لەدایك بووە تا بمێنێ و ترسی ئەوەی نەبێت جارێکی تر دابخرێت، هەروا خۆیشی ئامادە بکات بـۆ دەرەنجامی باشتر لە هەڵبژاردنەکانی داهاتوودا، نـەخوازە پـاش ئـەوەی یـەکێتی ئـەوروپا لـە ئـاخر و ئۆخری ساڵی رابوردوو (بەڵێننامەی بەشداربوون)ی دانا بۆ وەرگرتنی تورکیا لە ئەنجومـەنی ئـەوروپا و تورکیاش (پەیمانی کاری نیشتمانی) ئامادەکرد کەهێڵـە پانـەکانی ئامانجـە ئایندەییـەکانی تورکیـای لەخۆ گرتووە بۆ: کراوەیی بە رووی دیموکراتی و بەجێگەیاندنی چاکسازی یاسایی و سیاسـی و ئـابووری لە وڵات بەپێی پێـوەرە دیموکراتییـەکانی کۆبنهـاگن کـە تورکیـا وەك وەفادارییـەك بـۆ بەڵێنـەکانی بەرامبەر بە ئەنجومەنی ئەوروپی لە ٢٦ی ئاداری ساڵی ٢٠٠١ دەیخاتـە بـەردەم (کۆنتـەر فیرهـاوگن) کۆمیساری ئەوروپی بەرپرس لە فراوانبوونی بازنەی ئەوروپی لە برۆکسێل، ئەمـەش وادەکـات حیزبـی دیمـوکراتی میللـی HADEP کـە زووتـر واتۆمـەتبار دەکـرا کـە: "لـەوەتی لەسـاڵی (١٩٩٤)ەوە دامەزراوە تاوەکو ئیمرۆیش، سێبەری پارتی کرێکـارانی کوردسـتانە"، لەئێسـتادا ببێتـە دەمڕاسـتی کوردانی تورکیـا، بـەڵام ئـەوە مانـای ئـەوە نییـە دانوسـتان لەگـەڵ پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان رەتبکرێتەوە ئەو پارتەی کەتوانی لەماوەی (١٥) ساڵدا خۆی دووبارە لەتورکیا و ناوچـەکە کۆبکاتـەوە بەشێوەیەکی ئەوتۆ بووە خاوەنی نوێنەرایەتی سیاسی لەزۆربەی پایتەختە گـەورەکانی جیهـان و هـەروا خاوەنی رێکخراوە سیاسییەکانی خوێندکاران و لاوان و ئافرەتانو پیاوانی کـار و بـانق و کۆمپانیاکـانی (هولەندنگ) و پەرلەمانە کوردییەکەی خۆی لەتاراوگە (بەلچیکا) بەسـەرۆکایەتی نووسـەری بەرەگـەز کورد یەشار قایا، دیسا خاوەنی ئەو کۆنگرە میللییەشە کە بەوێنەی حکوومەتی سێبەر وایـە بـۆ ئـەم حیزبە لەتاراوگە (پاریس) بەسەرۆکایەتی زانای کوردی بـەناوبانگ عیسـمەت شـەریف وانلـی بـەڵکو جەخت لەسەر ئەو هەموو متمانەیە دەکات کەرێکخراوە جیهانییە پێشکەوتووخواز و مرۆییـەکان بـەم

کێشەیەیان لەتورکیا داوە کـەپارتی کرێکـارانی کوردسـتان رێبەرایـەتی دەکـات وەك بزوتنەوەیـەکی رزگاریخوازی کوردی لەپێناو دانپێنان بەپێناسەی کورد و ئەو مافە نەتەوەیی و سیاسـییانەی هاوبەنـدن بەمرۆڤی کورد و بۆ دەستەبەرکردنی مرۆڤبوونی و تا دەگاتە پەرەپێدانی خودی ئەم مرۆڤە و کلتـوور و کۆمەڵگەکەی، تێدەکۆشێت. بۆیە دەستەی سەرۆکایەتی رێکخراوی پارتی کرێکـارانی کوردسـتان لـە ٢٧ی ئاداری ساڵی ٢٠٠١ بەیاننامەیـەکی دەرکـرد و بـۆ رۆژی دواتـر رۆژنامـەی ئوزگـور بولیتکـا (سیاسی ئازاد) زمانحاڵی رێکخراوەکـە کەلەهـەمان کـات لەبـەرلین- ئەسـتەموول بـەزمانی تـورکی دەردەچێت، ئەو بەیاننامەیەی بڵاوکردەوە، تیادا جەختی کردە سەر ئـەوەی کـە: "رێکخراوەکـە هـەر وەك چۆن پەیمانی سیڤەر بەبەندە جوداخوازییە- لەتکراو ئامێزەکانی بۆ وڵاتـی ئـەنادۆڵ رەتدەکاتـەوە، ئاواش رێککەوتننامەی لۆزان بەو ماددانەیەوە کەحاشا لـەبوونی کـورد و مافـە رەواکـانی لـەتورکیا دەکات، رەتدەکاتەوە و داوا دەکات (پەیمانی کاری نیشتمانی) بەڵێنێك بگرێتە خـۆ بـەوەی کـەتورکیا بڕیار بدات بەهەڵوەشاندنەوەی حوکمی لەسێدارەدان لەیاسـاکانی، سـەرەڕای هەڵوەشـاندنەوەی مـاددە (٨) لەیاسای حوکمی عـورفی و مـاددە (٣١٢) لەیاسـای سـزاکانی تورکیـا کەکۆتبەنـدی قورسـیان خستۆتە سەر ئازادی رادەربڕین لەتورکیا و رێگری لەکورد دەکـەن مومارەسـەی مافـەکانیان لـەرووی پـەروەردە و فێرکـردن و بڵاوکردنـەوە بـەزمانی خۆیـان بکـەن لـەپێناو پەرەپێـدانی کولتوورەکـەیان لەچوارچێوەی زامنکردنی دەوڵەت بۆ مومارەسەکردنی ئەو ماف و ئازادیانە لەلایەك و بۆ رەخسـاندنی هەل لەپێش هەموو کەمە نەتەوەیی و ئایینی و ئایینزاکان لەتورکیا بۆ ئـەوەی مومارەسـەی ئازادییـە گشتییەکان بکەن بەئامانجی پەرەپێدانی کلتوور و کۆمەڵگەکەیان لەلایەکی تر.

ئەم تێڕوانینە مرۆییە بازنە بەرفراوانە بەرامبەر بەمافی کەمایەتییەکان لەتورکیا- و لـەجیهان- و ئارەزووی رۆژئاواش لەچارەسـەرکردنی کێشـەی کـورد بەرێگایـەکی ئاشـتییانەی دیمـوکراتی، لەگـەڵ خواستەکانی گەلی کورد لەتورکیا- کەژمارەی دانیشتوانی لـەنێوان ١٢-١٥ ملیـۆن کەسـە- بـەرەو دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە فیدریالیزمییە دیموکراتییە یەکگرتووە دەگونجێن کەتیادا هەموو کەمایەتییـە نەتەوەییەکان بەو مافانە شادبن کە بـە نەتـەوە زۆرینەکـە دراوە لـە لایـەك و لـە لایـەکی تریشـەوە بەزامنکردنی دەوڵەت بەرامبەر بە پیادەکردنی باشی ئەو ماف و ئازادییانە بە لایەنی کـەم لەمیانـەی (٢) یان (٥) ساڵی داهاتوو، ئەگینا پارتی کرێکارانی کوردسـتان جـاڕی حکومـەتی کـوردی خـۆی لەتاراوگە- بەمەزەندەی زیاتر لەفەرەنسا یان ئیتاڵیا- دەدات، بۆ ئـەوەی یـەکێتی ئـەوروپا بەرێگـەی هێزە دەستێوەردانە خێراکەیەوە کـەبڕیارە لـە سـاڵی ٢٠٠٣ دابمـەزرێ و بـەهاوکاری لەگـەڵ پـەیمانی ئەتڵەسی تورکیا ناچار بکات بەم چارەسەرییە رازی بێت: ئەمە لەبارێکدا ئەگـەر ژەنراڵـەکانی سـوپای

تورك لەسەر ئەم راوبۆچوونەی خۆیان سووربوون کەوا: دانپێنــان بــەمافی کلتــووری و سیاســی کــورد لەتورکیا، یاخود بەئەندامبوونی تورکیا لە یەکێتی ئەوروپا، دەبنە هۆی دابەشبوونی تورکیا". چــونکە ئەو وڵاتانــەی چــوونەتە ریــزی یــەکێتی ئــەوروپاوە، دابــەش نەبوونــە بەســەر خۆیانــدا، بــەڵکو پــتر پێشکەوتوون و پتریش بە دیموکراتی و ســەقامگیری سیاســییەوە، شــاد و بەختــەوەرن. فیــدرالیزمی ئەمریکاییش بــە هــەر (٥٠) ویلایەتەکانییــەوە، ئیمــڕۆ بەگــەورەترین هێــزی سیاســی و ئــابووری و سەربازی دادەنرێ، بەڵکو بۆتە ئەو تاکە جەمسەرەی کــە سیاســەتی نێودەوڵــەتی ئاراســتە دەکــات و ئایدیۆلۆژیا سەرکەوتووەکەی خۆی بە هەموو جیهاندا بڵاو دەکاتــەوە. لێرەشــەوە، عەبــدوڵڵا ئۆجــالان رێبەری رێکخراوی پارتی کرێکارانی کوردستان لە پەیامی نەورۆزدا کە لە ٢١ی ئاداری ســاڵی ٢٠٠١ ئاراستەی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوینی کرد، بانگەشە دەکات بۆ دامەزراندنی یەکێتی فیدراڵی نێوانیــان، لە بەر پێویستبوون بە "زەروورەتی پێکهێنانی بەرەیــەکی بــەهێز لــە گــەلانی رۆژهــەڵاتی نــاوین بــۆ بەرەنگاربوونەوە لەو مەترسییانەی رووبەڕوویان دەبنەوە، ئەویش بە سازدانی راپــەڕینێکی سەرتاســەری لە پێناو بەدیهێنانی دیموکراتی لەوڵاتەکانیاندا". (یووســف تووهــاللی) ئەنــدامی دەســتەی کــارگێڕی پارتی کرێکارانی کوردستانیش، بیرۆکەکەی ئۆجالانی بەم شــێوەیە روونکــردەوە، دەڵێــت: جیهــان لــە شۆڕشێکی بەردەوامدا لە دژی دواکەوتن و کلکایەتی و ئیمپریالیزمی نوێ بــەرەو دیموکراتییــەت مــل دەنێت، ئەمەش وا دەخوازێ گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین هاوکاری بکەن لە پێناو وەدیهێنانی چەشــنەکانی پەرەپێدانی نیشتمانییان بە ئامانجی هەڵکشان و پێشڤەچوون لە هەموو روویەکی ژیان و بۆ تێکــەڵبوون بە ژیانی دیموکراتی لە چوارچێوەی سیستمی نوێی جیهانیدا. لەبەر ئــەوەی گــەلانی وڵاتــی ئــەنادۆڵ و دۆڵی دوو رووبارەکە و رۆژهەڵاتی ناوین بەو سنووورە جوگرافیایەی کە تورك و کورد و عەرەب و فــارس و تورکمان و ئاشــووری و ئەرمــەنی تیــا نیشــتەجێن، یەکەیــەکی جــوگرافی- مێــژوویی تــەواوکاری پێکهێناوە، بۆیە دامەزراندنی سیستمی یەکێتی فیدراڵی لە نێوان ئەم گەلانە چارەسەرییەکی نموونەییە بۆ هەموو ئەو کێشە و گرفتانەی کە نزیکەی سەدەیەکە بەدەردیانــەوە دەنــاڵێنن. جــا، ئەگــەر لــەوێڕا سەبەبکارێك نەبێ ئەم گەلانە دوژمنایەتی یەکتری بکەن، ئــەوا هۆکــاری زۆر هــەن وابکــەن یــەکێتی فیدرالی دیموکراتی پێك بێنن لە پێنــاو پێشــکەوتن و گەشەســەندندا، بــە تایبــەتی هــەر هــەموومان نەوەگەلی ژیاریی دۆڵی دوو رووبارەکە و وڵاتی ئەنادۆڵین"(٧٥).

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی هەشتەم

١- گۆڤاری ئایدینلك Aydinlikی تورکی لە ١٩٩٤/١/١٤ دەرچووە.

٢- دیدارێك لەگەڵ د. ئیبراهیم داقوقی بەناونیشانی: چی دەزانی لەبارەی کوردی تورکیاوە. ڕۆژنامەی (عێراق) بەغدا لە ١٩٩٣/٣/٢٣ بڵاوکراوەتەوە.

3- Miliyet gazetesi, 17-2-1994.

4- Ozgor Bakis, 23-1-2000.

5- Yeni Safak, 23-1-2000.

٦- ئەم ڕووداوە لەدەرەنجامی پێکدادانی ئۆتۆمۆبیلی مارسیدس- ٦٠٠ بەبارهەڵگرێکی گەورە لەسەر ڕێگای ئەزمیر- ئەستەموڵ لەنزیك بالیکسیر لەشوێنێك پێی دەگوترێ (سەرسولك) ڕوویدا. مارسیدسەکە (سیداد بوجاق) نوێنەری ئورفای سەر بەحیزبی ڕێگای ڕاست و سەرۆکی عەشیرەتی (بوجاق)ی کوردی و سەرۆکی ڕێکخستنەکانی پارێزگارانی گوندەکان (کەبریتین لەو جاشە کوردانەی لەساڵی (١٩٨٧)ەوە هاوکاری حکوومەت دەکەن لەدژی PKK، دەیئاژوت. لەدەرەنجامی ڕووداوەکە هەریەك لەم کەسانە تیادا گیانیان لەدەستدا: ١- محەمەد جاتلی یەکێك بوو لەگەورە پیاوانی مافیا و هاوکاری لەگەڵ دەوڵەتی نهێنی دەکرد و ئەنتەرپول بۆی دەگەڕا دەستگیری بکات. ٢- حسێن قەرەجاداغ بەڕێوەبەری پێشووی ئاسایشی ئەستەموڵ. ٣- بەڕێوەبەری فێرگەی تایبەتی پۆلیس (هێزەکانی دەستێوەردانی خێرا). ٤- ژنە سەماکار خولیای دۆستی محەمەد جانلی، بوجاق بەشێوەیەکی سەرسوڕهێن لەم ڕووداوە ڕزگاری بوو دوای ئەوەی تووشی هەندێ شکان هات. ئەم ڕووداوە پرسیارێکی زۆری هورووژاند لەبارەی هۆی کۆبوونەوەی بوجاق و ئەفسەری ئاسایش قوجاداغ لەگەڵ ڕێبەری مافیا محەمەد جانلی کە پۆلیسی نێودەوڵەتی بۆی دەگەڕا.

٧- وتاری ئەحمەد بانتو ئۆغڵو، باڵیۆزی تورکیا لەشانشینی عەرەبی سعوودی، بەناونیشانی: لەبەر ئەم هۆیانە ڕاوەدوونانی ئۆجالانمان کرد، ڕۆژنامەی (الشرق الاوسط) ژمارە ٣٨٥ لە ١٩٩٨,/١/١٥

٨- ئوزگور پۆلیتیکا لە ٢٠٠١/٢/٢٦ و هەروا هەمان ڕۆژنامە لەژمارەی ڕۆژی ٢٠٠١,/٤/١٧

٩- د. ئیبراهیم داقوقی: کوردەکانی رۆژهەلاتی ناوین، گۆڤاری (الاصلاح) دوبەی ژمارە ٣٨٥ لە ١٩٩٨/١/١٥.

10- Akit gazetesi١٩٩٦,/٩/٢٩-٢٨

١١- دیدارێك لەگەڵ ئیبراهیم داقوقی سەرچاوەی ئاماژەپێکراو لەپەراوێزی (٢) سەرەوە.

١٢- هەمان سەرچاوە، لەپەراوێزی (٢) سەرەوە.

١٣- أ. بوکشابان: کوردەکانی ئازەربایجان، باکو ١٩٣٢ لاپەڕە ٥-٧ بەزمانی ئازەری.

١٤- د. ئیبراهیم داقوقی- کۆماری سووری کوردی، لینین دایمەزراند و ستالین رووخاندی و ئۆجالان زیندووی کردەوە، گۆڤاری (الاصلاح) دوبەی ژمارە ٤٣٨ لە ٢٠٠١/٣/١.

١٥- أوجلان، مجلة الاصلاح دبي ژمارە ٤٣٨ لە ٢٠٠١,/٣/١

16- Milliyetgazetesi, 28-11-1988.

17- sabahgazetesi 3-2-1998.

18- TuncayOzkan, Operasyon, Istanbul-200, sh51.

19- Millietgazetesi, 16-1-1995.

٢٠- تونجای اوزکان، المؤامرة، سەرچاوەی ئاماژە پێکراو ژمارە ٢١، لاپەڕە٥١.

٢١- هەمان سەرچاوە، لاپەرە ٥٢,

22- Sabah gazetesi, 2-6-1996.

٢٣- تونجای اوزکان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە ٤-٥٥,

24- Hurriyet gazetesi, 22-10-1998.

٢٥- أوزکای اوزجان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە٦٩-٧٠,

26- Hurriyet gazetesi, 26-10-1998.

27- Hurriyet gazetesi, 26-10-1998.

٢٨- أوزکای اوزجان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە١١,

29- Sabah gazetesi, 22-2-1999.

٣٠- رۆژنامەی (الشرق الأوسط) ژمارەی رۆژی ١٩٩٩/٢/٢٦.

31- Hurriyet gazetesi, 10-1-2000.

٣٢- رۆژنامەی (الشرق الأوسط) ژمارەی رۆژی ٢٠٠٠/١/١٤.

33- Hurriyet gazetesi, 13-11-1997.

34- Milliyet gazettesi, 27-11-1997.

35- Sabah gazetesi, 25-12-1997.

٣٦- رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٨/١٠/٢٢.

٣٧- رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٨/١٠/١٣.

٣٨- رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٨/١١/٢١.

39- Sabah gazetesi, 29-11-1998.

٤٠- رۆژنامەی (الوطن العربي)، ژمارە ١١٦ رۆژی ١٩٩٩/٧/٩.

٤١- رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩/١٠/١٠.

42- ilkei,uzun soluklu bir mucadele, koln 1999, sh. Yil. KemalBurkay, 25 39-59.

٤٣– رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩,/١٠/١٣

٤٤– رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩,/٣/٢

٤٥– رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩,/٢/٢٨

٤٦– رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩,/٢/٢٤

٤٧– رۆژنامەی (الشرق الأوسط)، ژمارەی رۆژی ١٩٩٩,/٦/٤

48- Milliet gazetesi, 4-6-1999.

٤٩– رۆژنامەی الشرق الأوسط =، العدد الصادر في ١٩٩٩,/٦/٤

٥٠– عمر أبو النصر، الأكراد والفلسطينيون واليهود، گۆڤاری الوطن العربي، ژمارە ١١٤٨ لە ١٩٩٩,/٣/٥

51- Milliyet gazetesi, 18-8-1984.

٥٢– هل يستحق الأكراد دولة كردية مستقلة؟ گۆڤاری (المجلة)- لندن، ژمارەی رۆژی، في ١٩٩٩/١/١٩.

53- Milliyet gazetesi, 7-12-1998.

54- Hurriyet gazetesi, 11-12-1993.

55- Sabah gazetesi, 28-12-1993.

bah gazetesi, 26-3-1993.

57- Sabah gazetesi, 4-6-1993.

58- Aydinlik gazetesi, 14-1-1994.

59- Milliyet gazetesi, 3-4-1994.

60- Hurriyet gazetesi, 21-8-1995.

61- Sabah gazetesi, 9-6-1994.

62- Sabah gazetesi, 16-3-1997.

٦٣- كمال بوركاى، ٢٥ ساڵ لەخەباتى دووردرێژ، كوان- ألمانيا ١٩٩٩، لاپەڕە٣٧-٥٧ (بەزمانى توركى).

64- NuhAtes, Federal cozum, Istanbul-2000, sh 73-77.

٦٥- إبراهيم الداقوقي، صورة العرب لدى الأتراك، منشورات مركز دراسات الوحدة العربية- بيروت، الطبعة الثانية- ١٩٩٩,

66- Sabah gazetesi, 4-2-1997.

٦٧- تونجاى اوزكان، هەمان سەرچاوە، ٢٠٦-٢٠٩,

٦٨- نوح آتش، الفيدرالية هو الحل للقضية الكردية، استنبول- ٢٠٠٠، لاپەڕە ٨٤.

٦٩- نوح ئێتش، هەمان سەرچاوە، لاپەڕە، ٨٤-٨٩,

70- Milliyet gazetesi, 1-12-1997.

71- Sabah gazetesi, 6-12-1997.

72- Hurriyet gazetesi, 3-11-1998.

73- Ozgur Politija, 31-12-2000.

74- Milliyet gazetesi, 28-2-2000.

75- Ozgur Politija gazetesi, 21-3-2001